

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 90

— *Частина 5* —

Ужгород, 2025

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежсихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мендєшул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 09 від 29.08.2025 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Бабенко Г.О. ПОТЕНЦІАЛ МЕДІАЦІЇ У РОЗВАНТАЖЕННІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ ТА ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ДОСТУПУ ПО ПРАВОСУДДЯ.....	9
Бєлов Д.М., Бєлова М.В. ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ: ОКРЕМІ ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ.....	15
Зубрицький О.О. ІНСТИТУТ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АДВОКАТІВ У СВІТОВІЙ ПРАКТИЦІ: ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ.....	22
Манюк Д.В. ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ КОШТІВ СУДОВОГО ЗБОРУ У ФІНАНСУВАННІ МІСЦЕВИХ СУДІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....	29
Манюк Д.В. РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ СУДОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ УКРАЇНИ У ФІНАНСОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ МІСЦЕВИХ СУДІВ: НЕОБХІДНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ.....	35
Топчанюк О.А. ПРАВОВИЙ СТАТУС СТАЖИСТА ТА ПОМІЧНИКА АДВОКАТА В УКРАЇНІ.....	42
Щербатий Р.Р. ДОБІР НА ПОСАДУ СУДДІ МІСЦЕВОГО СУДУ: ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ, ОЗНАКИ ТА ЕТАПИ.....	49

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Афган В.А. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ АУДИТУ ТА ПІДЗВІТНОСТІ В СИСТЕМАХ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА.....	59
Бориславська А. ДОКТРИНА КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ.....	76
Бринзанська О.В. СПІВВІДНОШЕННЯ ЕКОЦИДУ ТА «ОСОБЛИВО СЕРЙОЗНОГО ЗЛОЧИНУ» У КОНВЕНЦІЇ РАДИ ЄВРОПИ ПРО ЗАХИСТ ДОВКІЛЛЯ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ВІД 14 ТРАВНЯ 2025 РОКУ.....	85
Бушок О.О. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСІ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ.....	91
Вовченко О.В. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ РЕГЛАМЕНТУ ЄС ПРО ІНОЗЕМНІ СУБСИДІЇ ДО ПРОЦЕДУРИ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ.....	97
Возняковська К.А., Петрюк Д.А. ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНТЕРПОЛУ У РОЗСЛІДУВАННІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ БАНКРУТСТВ І КОМЕРЦІЙНИХ ШАХРАЙСТВ.....	105
Габані І.І. МІЖНАРОДНА ІНФОРМАЦІЯ ТА ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ПРАВАЗАСТОСУВАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ.....	112
Смельяненко К.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ЕКОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ В КРАЇНАХ БАЛТІЇ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ).....	117
Забара І.М. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ВІЙСЬКОВІЙ СФЕРІ: СТАНОВЛЕННЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ОСНОВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В РАМКАХ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ.....	138
Задорожний Б.Ю. ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО ПРОТОКОЛУ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ НЕЗАКОННОЇ ТОРГІВЛІ ТЮТЮНОМ.....	145
Ігнатуша В.В. АВТОНОМНІ СИСТЕМИ З ШІ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ РОЗРІЗНЕННЯ.....	151
Качурінер В.І. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ КРИТИЧНОЇ ЕНЕРГОІНФРАСТРУКТУРИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....	161
Коваль Є.О. ЗАПРОВАДЖЕННЯ ВІДКРИТОГО БАНКІНГУ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІЗ ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄС.....	166
Ковальчук А.Т. СИСТЕМА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	172

Кутовий О.В., Бурма С.К. АВТОНОМНІ СИСТЕМИ ОЗБРОЄНЬ І ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ВИКЛИК МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВУ ТА ПРАВАМ ЛЮДИНИ.....	185
Латковський П.П. РОЛЬ ЦИФРОВИХ ВАЛЮТ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАБІЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ.....	195
Лисичина Н.В. ПОЗИТИВНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ЗА СТАТТЕЮ 2 ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....	200
Матюшина О.В. ПРАВОВЕ СТАНОВЛЕННЯ ENTSO-Е ЯК ІНСТРУМЕНТУ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ ТА ДЕКАРБОНІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	207
Мельниченко В.С. МЕЖІ ДІЇ ІМУНІТЕТУ ПОСАДОВИХ ОСІБ ДЕРЖАВИ ВІД ЮРИСДИКЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ТА ІНОЗЕМНИХ СУДОВИХ ІНСТИТУЦІЙ.....	217
Менджул М.В., Ковач В.В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ДЕРЖАВАХ ПІВДЕННОЇ ЄВРОПИ.....	223
Мітько М.В. ПРОБЛЕМА ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВИНУВАТОСТІ ОСОБИ В МЕЖАХ ДОКТРИНИ КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА СИСТЕМИ ЇЇ ЕЛЕМЕНТІВ.....	229
Пасічник Я.С. ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ СУЧАСНОГО ПРАВА МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ.....	235
Петренко Ю.В. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ГНУЧКОЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ.....	240
Тимчук О.Л., Сідельніков А.В. ЗАХИСТ ЖЕРТВ ВІЙНИ ТА ДОТРИМАННЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА.....	248
Церкуник Л.В. УЧАСНИКИ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОЇ ЮСТИЦІЇ.....	255
Чорненький В.І., Сподарик М.Б. ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ: ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДКРИТІ ТА ЗАКРИТІ ВИБОРЧІ СПИСКИ У СВІТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ.....	261
Чугаєвська А.В., Кундрик Р.С. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ СТОСОВНО СЕКСУАЛЬНОЇ (ГЕНДЕРНОЇ) ІДЕНТИЧНОСТІ У РАМКАХ МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА.....	273
Шаповал А.О. ВПЛИВ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ НА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ДЕРЖАВ: АНАЛІЗ ЗМІН У ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ.....	279
Щербанюк О.В., Бзова Л.Г. ПРОЦЕДУРА ДОБОРУ СУДДІВ ОРГАНІВ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ В УКРАЇНІ ТА РУМУНІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	284
РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	
Андрусак І.П. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА БОГДАНА КІСТЯКІВСЬКОГО: ЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	289
Ванджурак Р.В. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕКОНАННЯ ЯК СКЛАДОВОЇ СУДДІВСЬКОГО РОЗСУДУ.....	296
Кабанець Н.І. ПРОБЛЕМА ОБҐРУНТУВАННЯ НАУКОВОГО СТАТУСУ АПРІОРНИХ ПОНЯТЬ В КОНТЕКСТІ ЇХ ґНОСЕОЛОГІЧНОЇ ПРИРОДИ (ПІДХІД МАРБУРЗЬКОЇ ШКОЛИ ПРАВА).....	306
Кузнецова Л.В. МІСЦЕ ТА ПРАВОВИЙ СТАТУС СТЕЙКХОЛДЕРА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ. ВИМОГА ЧАСУ ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ?.....	316
Митрофанов І.І. ЦІННОСТІ ТА ГАЛУЗЕВА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ.....	322
Попадинець Г.О. ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ЗАСАДНИЧИЙ ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ.....	328
Середюк В., Богдан О. НОРМАТИВНІСТЬ ПРАВА В ЮРИДИЧНОМУ ПОЗИТИВІЗМІ.....	333
РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ	
Бєлова М.В. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯМ У СФЕРІ ТРАНСПЛАНТОЛОГІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	341

Драбюк С.С. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ПРОПАГАНДА ТА ДЕЗІНФОРМАЦІЯ: ОСНОВНІ ВИКЛИКИ.....	348
Кайда Н.Я. «МОВЧАЗНА ДОВІРА» ЯК СТРАТЕГІЯ КОМУНІКАЦІЇ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ: РИЗИКИ, МЕЖІ ТА ПРИХОВАНІ РЕСУРСИ.....	357
Христинченко Є.О. АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ У СФЕРІ ФОРМУВАННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ПЕРСОНАЛУ МИТНОЇ СЛУЖБИ.....	362
Шейн Д.К. ПОРЯДОК ЗАПОБІГАННЯ ТА РЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	368
Шопіна І.М. АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ.....	374
Біленець Д.А., Шинделяр Д.М. КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДРОБЛЕНИХ МИТНИХ ДОКУМЕНТІВ.....	381
Волошук О.Т. МІЖНАРОДНІ ТА ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ ЗЛОЧИНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПРАВОВІ ПАРАДИГМИ ТА ВИКЛИКИ ПРОТИДІЇ Й ПРЕВЕНЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ ТА ТЕРОРИЗМУ).....	387
Глиняна К.М. ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА: РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	395
Глиняний І.В. РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВИ.....	401
Головко П.Л. РОЛЬ ПРАВ ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ ПРАВА.....	407
Голоядова Т.О. ОПТИМАЛЬНЕ ОПОДАТКУВАННЯ У ПОДАТКОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ.....	414
Голуб В.К. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА СУБЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ.....	420
Демчук Т.І. ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ МЕТОДИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	430
Колб С.О., Пирого М.І. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА: НОВІ ВИКЛИКИ ТА СТРАТЕГІЇ ЗАХИСТУ.....	437
Костак С.Я. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19: БАЛАНС МІЖ ІНДИВІДУАЛЬНИМИ СВОБОДАМИ ТА КОЛЕКТИВНОЮ БЕЗПЕКОЮ.....	442
Латковська Т.А. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	448
Латковський П.П. ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	453
Носік Ю.В., Харченко О. С. ПРАВО НА ВІДСТРОЧКУ ВІД ПРИЗОВУ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ НА ПІДСТАВІ УТРИМАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ.....	459
Попович Т.П., Маслюк О.В., Мацола А.А. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ ЦИФРОВОЇ ЕПОХИ.....	465
Попович О.В., Томаш Л.В. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ДЛЯ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	471
Попович О.В., Томаш Л.В. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ.....	477
Факас І.Б. ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗШУКУ ВІДПОВІДАЧА ОРГАНАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ.....	482
Факас І.Б. АЛІМЕНТНІ ПРАВОВІДНОСИНИ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: УЧАСТЬ ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ У ВСТАНОВЛЕННІ МІСЦЯ ПЕРЕБУВАННЯ БОРЖНИКА.....	487
Шинделяр Д.М. ПЕРЕРЕЗПОДІЛ НАВЧАЛЬНОГО НАВАНТАЖЕННЯ У ВНЗ ПРОТЯГОМ НАВЧАЛЬНОГО РОКУ ЯК ПРАВОВА ПРОБЛЕМА.....	493

CONTENTS

SECTION 10. JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND LAWYER

Babenko G.O. THE POTENTIAL OF MEDIATION IN RELIEVING THE JUDICIAL SYSTEM AND INCREASING THE EFFICIENCY OF ACCESS TO JUSTICE.....	9
Byelov D.M., Bielova M.V. DISCIPLINARY RESPONSIBILITY OF REPRESENTATIVES OF THE JUDICIARY: SEPARATE DOCTRINAL APPROACHES.....	15
Zubrytskyi O.O. THE INSTITUTION OF DISCIPLINARY LIABILITY OF LAWYERS IN GLOBAL PRACTICE: CHALLENGES AND DEVELOPMENT TRENDS.....	22
Manyuk D.V. EFFICIENCY OF USING COURT FEES IN FINANCING LOCAL COURTS: UKRAINIAN AND FOREIGN EXPERIENCE.....	29
Manyuk D.V. THE ROLE OF THE STATE JUDICIAL ADMINISTRATION OF UKRAINE IN FINANCIAL PROVISION OF LOCAL COURTS: THE NEED FOR REFORM.....	35
Topchanuik O.A. LEGAL STATUS OF A TRAINEE AND AN ASSISTANT TO A LAWYER IN UKRAINE.....	42
Shcherbatyi R.R. SELECTION FOR THE POSITION OF LOCAL COURT JUDGE: CONCEPT, PRINCIPLES, FEATURES, AND STAGES.....	49

SECTION 11. INTERNATIONAL LAW

Afgan V.A. LEGAL MECHANISMS OF AUDIT AND ACCOUNTABILITY IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW.....	59
Boryslavska A. DOCTRINE OF COMMAND RESPONSIBILITY FOR WAR CRIMES IN INTERNATIONAL LAW AND NATIONAL LEGAL SYSTEM.....	76
Brynzanska O.V. THE RELATIONSHIP BETWEEN ECOCIDE AND “PARTICULARLY SERIOUS CRIME” IN THE COUNCIL OF EUROPE CONVENTION ON THE PROTECTION OF THE ENVIRONMENT THROUGH CRIMINAL LAW OF 14 MAY 2025.....	85
Bushok O.O. ENSURING HUMAN RIGHTS COMPLIANCE IN THE PROCESS OF POST-WAR RECOVERY.....	91
Vovchenko O.V. PECULIARITIES OF THE APPLICATION OF THE EU REGULATION ON FOREIGN SUBSIDIES TO PUBLIC PROCUREMENT PROCEDURES.....	97
Vozniakovska K.A., Petryuk D.A. THE LEGAL STATUS OF INTERPOL IN THE INVESTIGATION OF TRANSNATIONAL BANKRUPTCIES AND COMMERCIAL FRAUDS.....	105
Gabani I.I. INTERNATIONAL INFORMATION AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES OF THE STATE.....	112
Yemelienenko K.O. LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL SAFETY AND ENVIRONMENTAL CONTROL IN THE BALTIC STATES (COMPARATIVE ASPECT).....	117
Zabara I.M. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE MILITARY SPHERE: FORMATION OF DOCTRINAL FOUNDATIONS OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION WITHIN THE UNITED NATIONS.....	138
Zadorozhnyi B.Yu. LEGAL CHALLENGES OF UKRAINE'S ACCESSION TO THE PROTOCOL TO ELIMINATE ILLICIT TRADE IN TOBACCO.....	145
Ihnatusha V.V. AUTONOMOUS AI SYSTEMS IN ARMED CONFLICTS AND LEGAL FRAMEWORK FOR ENSURING COMPLIANCE WITH THE PRINCIPLE OF DISTINCTION.....	151
Kachuriner V.L. INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS FOR PROTECTING CRITICAL ENERGY INFRASTRUCTURE DURING ARMED CONFLICT.....	161
Koval Y.O. IMPLEMENTATION OF OPEN BANKING IN UKRAINE: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS WITH EU LEGISLATION.....	166
Kovalchuk A.T. SYSTEM OF LEGAL REGULATION OF THE PROTECTION OF CRITICAL INFRASTRUCTURE FACILITIES IN UKRAINE: CURRENT STATE AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT....	172
Kutovyi O.V., Burma S.K. AUTONOMOUS WEAPON SYSTEMS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A CHALLENGE TO INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AND HUMAN RIGHTS.....	185

Latkovskiy P.P. THE ROLE OF DIGITAL CURRENCIES IN ENSURING THE STABILITY OF THE INTERNATIONAL FINANCIAL SYSTEM.....	195
Lysychyna N.V. POSITIVE PROCEDURAL OBLIGATIONS OF THE STATE UNDER ARTICLE 2 OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS DURING ARMED CONFLICT.....	200
Matiushyna O.V. THE LEGAL DEVELOPMENT OF ENTSO-E AS A TOOL FOR ENERGY SECURITY AND DECARBONIZATION OF THE EUROPEAN UNION.....	207
Melnychenko V.S. THE BOUNDARIES OF STATE OFFICIALS' IMMUNITY FROM THE JURISDICTION OF INTERNATIONAL AND FOREIGN JUDICIAL INSTITUTIONS.....	217
Menzhul M.V., Kovach V.V. LEGAL FRAMEWORK FOR THE ACTIVITIES OF NATIONAL HUMAN RIGHTS INSTITUTIONS IN THE COUNTRIES OF SOUTHERN EUROPE.....	223
Mitko M.V. THE PROBLEM OF OBSERVING THE PRINCIPLE OF PERSONAL CULPABILITY WITHIN THE DOCTRINE OF COMMAND RESPONSIBILITY AND ITS SYSTEM OF ELEMENTS.....	229
Pasichnyk Y.S. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOURCES OF MODERN LAW OF INTERNATIONAL TREATIES.....	235
Petrenko Y.V. LEGAL PRINCIPLES OF FLEXIBLE EUROPEAN INTEGRATION.....	240
Tymchuk O.L., Sidelnikov A.V. PROTECTION OF WAR VICTIMS AND OBSERVANCE OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW.....	248
Tserkunyk L.V. PARTICIPANTS IN INTERNATIONAL CRIMINAL PROCEEDINGS: A FUNCTIONAL ROLE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL JUSTICE.....	255
Chornenkyi V.I., Spodaryk M.B. THE PROPORTIONAL ELECTORAL SYSTEM IN PARLIAMENTARY ELECTIONS: OPEN AND CLOSED ELECTORAL LISTS IN LIGHT OF EUROPEAN EXPERIENCE.....	261
Chugaievska A.V. Kundryk R.S. PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS REGARDING SEXUAL (GENDER) IDENTITY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE INTERNATIONAL COVENANT ON CIVIL AND POLITICAL RIGHTS.....	273
Shapoval A.O. THE IMPACT OF ARMED AGGRESSION ON THE INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF STATES: AN ANALYSIS OF CHANGES IN LEGAL ENTITY.....	279
Shcherbaniuk O.V., Bzova L.G. PROCEDURE FOR THE SELECTION OF JUDGES OF CONSTITUTIONAL JURISDICTION IN UKRAINE AND ROMANIA: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	284
SECTION 12. PHILOSOPHY OF LAW	
Andrusiak I.P. THE PHILOSOPHY OF LAW OF BOHDAN KISTIAKOVSKYI: LOGICAL FOUNDATIONS AND METHODOLOGICAL APPROACH.....	289
Vandzhurak R.V. PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF INTERNAL CONVICTION AS A COMPONENT OF JUDICIAL DISCRETION.....	296
Kabanetz N.I. THE PROBLEM OF SUBSTANTIATING THE SCIENTIFIC STATUS OF APRIOR CONCEPTS IN THE CONTEXT OF THEIR GNOSEOLOGICAL NATURE (THE APPROACH OF THE MARBURG SCHOOL OF LAW).....	306
Kuznetsova L.V. THE PLACE AND LEGAL STATUS OF A STAKEHOLDER IN A HIGHER EDUCATION INSTITUTION. A REQUIREMENT OF THE TIME OR MODERNIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS?.....	316
Mytrofanov I.I. VALUES AND DOGMATIC JURISPRUDENCE.....	322
Popadynets H.O. THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW AS A FUNDAMENTAL PRINCIPLE OF A LEGAL STATE.....	328
Serediuk V., Bogdan O. NORMATIVITY OF LAW IN LEGAL POSITIVISM.....	333
SECTION 13. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE	
Bielova M.V. LEGAL MECHANISMS FOR PREVENTING ABUSE IN THE FIELD OF TRANSPLANTOLOGY UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....	341

Drabiuk S.S. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PROPAGANDA AND DISINFORMATION: MAIN CHALLENGES.....	348
Kaida N.Ya. “SILENT TRUST” AS A COMMUNICATION STRATEGY IN PUBLIC ADMINISTRATION: RISKS, LIMITS AND HIDDEN RESOURCES.....	357
Khrystynchenko Y.O. ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE IN THE FIELD OF FORMING CORPORATE INTEGRITY OF CUSTOMS SERVICE PERSONNEL.....	362
Shein D.K. PROCEDURE FOR PREVENTING AND REGULATING CONFLICTS OF INTEREST UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	368
Shopina I.M. ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE: PROBLEMS AND PROSPECTS.....	374
Bilenets D.A., Shindelyar D.M. FORENSIC ASPECTS OF THE INVESTIGATION OF FORGED CUSTOMS DOCUMENTS.....	381
Voloshchuk O.T. INTERNATIONAL AND TRANSNATIONAL CRIMES: CONCEPTUAL-LEGAL PARADIGMS AND THE CHALLENGES OF COUNTERACTION AND PREVENTION (ON THE EXAMPLE OF THE CRIME OF AGGRESSION AND TERRORISM).....	387
Glyniana K.M. THE RECEPTION OF ROMAN LAW IN THE DEVELOPMENT OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS IN UKRAINIAN CIVIL LEGISLATION.....	395
Glinynui I.V. THE ROLE OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN THE IMPLEMENTATION OF THE STATE ANTI-CORRUPTION STRATEGY.....	401
Golovko P.L. THE ROLE OF HUMAN RIGHTS IN THE LEGAL SYSTEM.....	407
Holoiadova T.O. OPTIMAL TAXATION IN THE TAX SYSTEM OF UKRAINE.....	414
Holub V.K. CONCEPT, ESSENCE AND SUBJECTS OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE.....	420
Demchuk T.I. INFORMATION-ANALYTICAL AND ORGANIZATIONAL METHODS OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES.....	430
Kolb S.O., Pyroha M.I. INFORMATION SECURITY: NEW CHALLENGES AND PROTECTION STRATEGIES.....	437
Kostak S.Ya. LEGAL MECHANISMS FOR RESTRICTING HUMAN RIGHTS IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC: THE BALANCE BETWEEN INDIVIDUAL FREEDOMS AND COLLECTIVE SECURITY.....	442
Latkovska T.A. ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN ENSURING THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE.....	448
Latkovskyi P.P. INFORMATION AND ANALYTICAL SUPPORT OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES.....	453
Nosik Y.V., Kharchenko O.S. THE RIGHT TO DEFERMENT FROM CONSCRIPTION DURING MOBILIZATION BASED ON THE SUPPORT FOR MINOR CHILDREN.....	459
Popovych T.P., Maslyuk O.V., Matsola A.A. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE RIGHT TO PRIVACY: CURRENT CHALLENGES OF THE DIGITAL AGE.....	465
Popovych O.V., Tomash L.V. METHODOLOGICAL SIGNIFICANCE OF THE PRINCIPLES OF CRIMINALIZATION FOR THE QUALIFICATION OF CRIMINAL OFFENSES.....	471
Popovych O.V., Tomash L.V. CRIMINAL LAW QUALIFICATION AS AN ELEMENT OF THE STATE CRIMINAL LAW POLICY: CONTEMPORARY CHALLENGES.....	477
Fakas I.B. LEGAL PRINCIPLES OF SEARCHING FOR A RESPONDENT BY THE NATIONAL POLICE IN CIVIL PROCEEDINGS: PROBLEMS OF THEORY AND PRACTICE.....	482
Fakas I.B. ALIMONY LEGAL RELATIONS WITH A FOREIGN ELEMENT IN CIVIL PROCEEDINGS: PARTICIPATION OF A LAW ENFORCEMENT AGENCY IN ESTABLISHING THE DEBTOR’S LOCATION.....	487
Shyndeliar D.M. REDISTRIBUTION OF TEACHING WORKLOAD IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS DURING THE ACADEMIC YEAR AS A LEGAL ISSUE.....	493

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК: 347.9:347.918:342.736

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.1>

ПОТЕНЦІАЛ МЕДІАЦІЇ У РОЗВАНТАЖЕННІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ ТА ПІДВИЩЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

Бабенко Г.О.,
*адвокатка, кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри права та публічного управління
ПрАТ «ПВНЗ «Запорізький інститут економіки
та інформаційних технологій»
ORCID: 0000-0001-9305-0901*

Бабенко Г.О. Потенціал медіації у розвантаженні судової системи та підвищенні ефективності доступу до правосуддя.

Стаття присвячена дослідженню потенціалу медіації у розвантаженні судової системи України та підвищенні ефективності доступу до правосуддя. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю пошуку альтернативних механізмів вирішення спорів, які б сприяли підвищенню ефективності правосуддя, що стикається з кадровою кризою, низьким рівнем довіри до суду, викликами воєнного стану та очікуваним зростанням кількості спорів у період повоєнного відновлення. Нерозвинутість практичного використання інституту медіації, попри її формальне впровадження вимагає додаткових наукових досліджень для розкриття її потенціалу як альтернативи судовому розгляду, аналізу сучасної практики застосування медіації та формулювання пропозицій щодо розвитку медіації у сфері правосуддя. У дослідженні проаналізовано світову практику застосування альтернативних способів вирішення спорів, зокрема досвід США, країн Європейського Союзу (Італії, Нідерландів, Німеччини) щодо інтеграції медіації у судові системи. Розглянуто різні моделі впровадження медіації – від обов'язкової досудової медіації до добровільної. Встановлено, що потенціал медіації полягає у значному скороченні термінів вирішення спорів (1-3 місяці порівняно з тривалими судовими процедурами), зменшенні кількості оскаржень завдяки консенсусному характеру рішень, збереженні конструктивних відносин між сторонами та звільненні судових ресурсів для розгляду складних немедіабельних справ. Особливо ефективною медіація є у сімейних, трудових, спадкових та комерційних спорах. Проаналізовано сучасний стан розвитку медіації в Україні, включаючи позитивні ініціативи Верховного Суду, співпрацю з міжнародними організаціями (ЮНІСЕФ, GEMME), створення недержавних медіативних центрів. Виявлено основні перешкоди розвитку медіації: низький рівень обізнаності юристів та населення, відсутність системної інтеграції у судову практику, недостатня фінансова підтримка. Сформульовано комплекс пропозицій для реалізації потенціалу медіації: законодавче закріплення в процесуальних кодексах обов'язку суду інформувати сторони про можливість медіації; створення служб медіації при судах; запровадження державного механізму фінансової підтримки медіації у справах соціального значення; розробка підзаконних актів для практичного застосування Закону «Про медіацію»; створення уніфікованого реєстру медіаторів; системна підготовка суддів та адвокатів; включення медіативних компетентностей до правничих освітніх програм; розвиток онлайн-медіації; доцільність поступової інтеграції медіації через добровільну судову медіацію шляхом пілотних програм та правових експериментів, що дозволить забезпечити розвиток медіативної компоненти у правовій культурі.

Ключові слова: медіація, судова система, ефективність, правосуддя, альтернативне вирішення спорів.

Babenko G.O. The potential of mediation in relieving the judicial system and increasing the efficiency of access to justice.

The article is devoted to the study of the potential of mediation in relieving the judicial system of Ukraine and increasing the efficiency of access to justice. The relevance of the study is due to the need to find alternative mechanisms for resolving disputes that would contribute to increasing the efficiency of justice, which is faced with a personnel crisis, a low level of trust in the court, the challenges of martial law and the expected increase in the number of disputes during the period of post-war reconstruction. The underdevelopment of the practical use of the institution of mediation, despite its formal implementation, requires additional scientific research to reveal its potential as an alternative to judicial proceedings, analyze the modern practice of using mediation and formulate proposals for the development of mediation in the field of justice. The study analyzes the world practice of using alternative methods of dispute resolution, in particular, the experience of the USA, European Union countries (Italy, the Netherlands, Germany) in integrating mediation into judicial systems. Various models of mediation implementation are considered – from mandatory pre-trial mediation to voluntary. It is established that the potential of mediation lies in a significant reduction in the terms of dispute resolution (1-3 months compared to lengthy court procedures), a decrease in the number of appeals due to the consensual nature of decisions, the preservation of constructive relations between the parties and the release of judicial resources for the consideration of complex non-mediabile cases. Mediation is especially effective in family, labor, inheritance and commercial disputes. The current state of development of mediation in Ukraine is analyzed, including positive initiatives of the Supreme Court, cooperation with international organizations (UNICEF, GEMME), the creation of non-state mediation centers. The main obstacles to the development of mediation are identified: low level of awareness of lawyers and the population, lack of systemic integration into judicial practice, insufficient financial support. A set of proposals for realizing the potential of mediation is formulated: legislative consolidation in procedural codes of the court's obligation to inform the parties about the possibility of mediation; creation of mediation services at courts; introduction of a state mechanism for financial support of mediation in cases of social importance; development of by-laws for the practical application of the Law «On Mediation»; creation of a unified register of mediators; systematic training of judges and lawyers; inclusion of mediation competencies in legal educational programs; development of online mediation; feasibility of gradual integration of mediation through voluntary judicial mediation through pilot programs and legal experiments, which will ensure the development of the mediation component in the legal culture.

Key words: mediation, judicial system, efficiency, justice, alternative dispute resolution.

Постановка проблеми. Стан сучасної судової системи України характеризується значним перевантаженням та кадровою кризою. Так, добір 2025 року є наймасштабнішим за весь час існування ВККСУ – 1800 прогнозованих вакантних посад. Такий масштаб обумовлений гострою потребою в оновленні та посиленні кадрового потенціалу судової влади, особливо в умовах тривалого кадрового дефіциту в судах першої інстанції, що істотно впливає на доступ громадян до правосуддя [1]. Значна кількість вакантних посад залишається і в апеляційних судах, і, навіть, у Верховному Суді. Окрім того, історично склалося, що довіра до судової системи в Україні залишається низькою, а стан правосуддя широкими верствами населення оцінюється як неефективний.

Військові дії на території України ще більше ускладнюють ситуацію. Так, «аналіз практики здійснення правосуддя у період воєнного стану свідчить про наступні зміни у судочинстві: питання підсудності справ, поновлення процесуальних строків, продовження строків загальної та спеціальної позовної давності, актуалізація онлайн судочинства та ін.» [2, с. 159]. Слід також додати пошкодження судової інфраструктури та появу нових категорій спорів. В умовах воєнного стану вже відбувається суттєве збільшення кількості різноманітних спорів (щодо майнових відносин, компенсації збитків, трудових відносин тощо), а у період повоєнного відновлення очікується ще більше підвищення рівня завантаженості судової системи. Серед правничої спільноти думка про те, що «використання такого інструменту, як медіація, є гідною альтернативою судовому врегулюванню спорів» [3] є доволі популярною, разом з тим, експерти констатують, що «попри формальне закріплення, медіація залишається радше декларацією, ніж щоденною практикою в судових засіданнях» [4], отже, дослідження потенціалу медіації у підвищенні ефективності доступу до правосуддя є важливим та актуальним.

Відповідно **метою** цієї наукової статті є визначення потенціалу медіації у розвантаженні судової системи України та підвищенні доступу громадян до правосуддя, аналіз сучасної практики її застосування як альтернативного механізму вирішення спорів та формулювання пропозицій щодо розвитку медіації в сфері правосуддя.

Стан опрацювання проблематики. Доктринальні дослідження у сфері інтеграції медіації до судової системи, які здійснювалися у працях вчених -правників (С. Книш, Т. Кисельова, Я. Любченко, Н. Мазаракі, Л. Романадзе, Ю. Фідра та ін.), а також юристів-практиків (О. Білоконь, Н. Калмикова, Н. Черевко тощо) свідчать про актуальність обраної тематики та становлять джерельну базу для наукового пошуку за обраною тематикою, разом з тим питання визначення та реалізації потенціалу медіативних практик у сфері правосуддя та накопичений практичний досвід потребують подальшого наукового аналізу та розвитку.

Виклад основного матеріалу. У світовій практиці для позначення несудових форм вирішення спорів використовується загальний термін «альтернативні способи вирішення спорів» та офіційна абревіатура – АВС. Вони виступають альтернативою державному судочинству, засновані лише на досягненні компромісу між сторонами (переговори, посередництво, примирення) з можливістю моделювання власного способу вирішення спору. Основними ознаками АВС є наступні: а) недержавний характер; б) договірне застосування; в) універсальність; г) правовий характер; д) гнучкість; е) конфіденційність [5]. Медіація дозволяє сторонам обирати найефективніший і прийнятний для них варіант вирішення спору на основі фундаментальних принципів права, які відображають визначні цінності суспільного розвитку, такі як добросовісність, розумність, справедливість, що є одночасно з цим основою для реалізації принципу верховенства права в Україні [6, с. 3]. Превентивне вирішення спорів шляхом звернення до інституту медіації дозволяє сторонам врегулювати конфлікт на ранніх стадіях, не доводячи справу до судового розгляду та дозволяє швидше вирішувати спори та звільняти судові ресурси для розгляду більш складних або немедіабельних справ. Середня тривалість процесу медіації становить 1-3 місяці, що значно менше порівняно з судовими процедурами. Окрім того, рішення, досягнуті в результаті медіації, рідко оскаржуються, оскільки вони базуються на взаємній згоді сторін. Це знижує навантаження на апеляційні та касаційні суди.

Завдяки медіації судова система, вважає суддя Верховного суду О. Білоконь, може позбутися значної кількості таких спорів, де важливо, щоб після їх закінчення між сторонами зберігалися нормальні стосунки (зокрема сімейні, спадкові, трудові). Також це забезпечить суди від необхідності в подальшому розглядати скарги на дії виконавців у межах судового контролю за виконанням судових рішень [7]. Дійсно, збереження відносин між сторонами є ще однією важливою перевагою медіації. Оскільки процес базується на співпраці, а не на протистоянні, сторони частіше зберігають конструктивні відносини після вирішення спору. Разом з тим, слід також погодитись із думкою О. Білоконя про доцільність оволодіння суддями базових навичок для визначення медіабельності спорів, оскільки медіацію не можна застосовувати там, де є домашнє насильство. Недоцільно використовувати медіацію в ситуаціях, коли є дисбаланс сил, висока стадія ескалації конфлікту і ознаки того, що одна сторона хоче використати медіацію, щоб затягнути процес, не маючи бажання врегулювати спір [7]. Гнучкість процедур медіації дозволяє адаптувати процес під конкретні потреби сторін, включаючи вибір часу, місця та формату проведення сесій. Це особливо важливо для осіб з обмеженими можливостями або тих, хто перебуває в складних життєвих обставинах. Конфіденційність процесу медіації забезпечує захист приватної інформації сторін, що може бути критично важливим в комерційних спорах або тих, що мають особистий характер. На відміну від судових процесів, які зазвичай є публічними, медіація дозволяє зберегти репутацію та конфіденційність.

Досвід інших країн демонструє високу ефективність медіації в різних правових системах. Одну з найуспішніших практик застосування медіації мають США, де медіація почала зароджуватись ще на початку 60-х років. Основним правовим актом щодо регулювання процесу медіації у США є «Єдиний закон про медіацію», що є поєднанням 2,5 тис. різних законів, які до того регулювали посередницьку діяльність в різних штатах [8, с. 211]. У багатьох федеральних окружних судах різних штатів США після прийняття Конгресом у 1990 році Закону про реформу цивільної юстиції були розроблені програми щодо застосування альтернативних способів вирішення спорів, вагомим місцем серед яких займає саме медіація [9, с. 5]

Враховуючи євроінтеграційний курс України, особливу цікавість викликає європейський досвід інтеграції медіації у судову систему. Так, Директива ЄС 2008/52/ЄС створює загальноєвро-

пейські стандарти, що регулюють ключові елементи процесу медіації, якості, конфіденційності та виконання медіаційних угод для держав-членів ЄС, дозволяючи національним системам адаптувати механізми з урахуванням власної правової культури, забезпечуючи баланс між єдністю підходів і повагою до правових різноманіт країн ЄС. Наприклад, в Італії обов'язкова досудова медіація врегульована Законодавчим декретом № 28 від 4 березня 2010 року. Законом імплементовано кілька аспектів Директиви ЄС 2008/52/ЄС в італійські правила медіації та встановлено медіацію необхідною передумовою досудового врегулювання спору в окремих категоріях цивільних і комерційних справ, що створює процесуальний фільтр і знижує навантаження на суди. В той же час, у Нідерландах суди активно спрямовують сторони до медіації в межах моделі *court-referred mediation*, яка діє на національному рівні з 2005 року. Ця практика є добровільною для сторін, але судді заохочують її використання, зокрема через спеціальні медіаційні офіси при судах, які надають інформацію, допомагають у виборі медіатора та організовують перші сесії. Хоча в Нідерландах відсутній окремий закон, що регулює медіацію, її застосування підтримується через судову практику та ініціативи, зокрема пілотні проекти, які згодом впроваджуються на постійній основі [4].

Свою чергою, Німеччина пропонує часткове державне фінансування медіаційних процедур, зокрема через програми правової допомоги, що зменшує фінансовий бар'єр для вразливих груп населення. Реалізація даних програм регулюється Законом про медіацію від 2012 року та Законом про правову допомогу. Насправді ж на практиці це застосовується обмежено. Деякі федеральні землі можуть мати власні програми або пілотні проекти, спрямовані на підтримку медіації для вразливих груп населення. Також варто зазначити, що судова медіація в Німеччині часто проводиться безкоштовно, особливо в сімейних та трудових спорах. Взагалі європейський досвід свідчить про те, що медіація ефективно розвивається лише за умов активного інституційного супроводу: коли суди, законодавство і держава виступають не лише формальними гарантом, а й зацікавленим партнером у розвитку консенсусної культури вирішення спорів [4].

В Україні практика застосування медіації поступово набуває поширення, особливо в сфері цивільних та комерційних спорів, чому сприяє, зокрема, створення та розвиток недержавних медіаційних центрів. На думку Л. Романадзе українська спільнота медіаторів має всі передумови та можливості ефективно співпрацювати з судами, надаючи послуги онлайн та офлайн медіації, знімаючи частину навантаження з судів, допомагаючи українцям вирішувати їхні спори та зберігати дружні відносини. Однак не вирішеною проблемою залишається те, що суди та медіація в Україні перебувають на паралельних шляхах, медіація розвивається окремо від судової системи, хоча має бути інтегрована до неї [10].

Погоджуючись в цілому з висловленою Л. Романадзе думкою, вважаємо за доцільне відзначити і позитивні зрушення у процесі впровадження медіації у судову систему, підкресливши підтримку зазначених ініціатив суддями Верховного Суду (надалі – ВС). Так, у 2023–2024 роках відбувся цикл заходів, присвячених медіації, за участю суддів ВС або на базі Суду, а протягом 2024–2025 років судді ВС брали участь у національних і міжнародних міжпрофесійних конференціях щодо врегулювання спорів. Особливо актуальною судді ВС вважають співпрацю з медіаторами при вирішенні сімейних конфліктів, «адже судові процедури не завжди враховують особливі ознаки сімейних спорів, а діти почуваються в ній некомфортно навіть з урахуванням впровадження концепції дружнього до дітей правосуддя. Тож медіація може сприяти вирішенню таких спорів з урахуванням балансу інтересів усіх учасників сімейного конфлікту» [11].

Заслужують на увагу і міжнародне співробітництво ВС та Представництва ЮНІСЕФ в Україні у сфері розроблення ефективних механізмів запровадження та популяризації медіації як альтернативного способу вирішення сімейних спорів та укладання Партнерської угоди з GEMME (*Groupement Européen des Magistrats pour la Médiation* – Європейського об'єднання суддів із медіації) для підтримки європейських стандартів розвитку медіації в українських судах. Важливими є зміни до судової статистики, які з 2025 року відображатимуть кількість медіацій, примирень і процедур врегулювання спору за участю судді, навчання представників судової системи та створення на вебпорталі судової влади України спеціального розділу для громадян з питань медіації [11].

Слід погодитись із висловленою науковцями та суддями тезою про провідну роль судів у просуванні медіації [10; 11], та, поряд з тим, зазначимо, що низький рівень обізнаності юристів та широких верств населення щодо можливостей медіації залишається одним з найбільш значущих

перешкод у розвитку інституту медіації. Інтеграція медіації в судову систему через створення служб медіації при судах та впровадження обов'язкових інформаційних сесій про можливості медіації та проведення інформаційних кампаній для юристів, бізнесу та громадян щодо переваг медіації допоможе подолати консерватизм та стереотипи професійної юридичної спільноти та збільшити попит на медіацію.

Одним з чинників змін професійної правничої культури у зазначеному напрямі повинно стати і більш широке впровадження освітніх компонентів з медіації до правничих освітніх програм. Безперечно позитивним є внесення змін до Стандарту вищої освіти спеціальності «Право» на магістерському рівні спеціальної компетентності «СК8. Здатність застосовувати медіацію та інші правові інструменти альтернативного позасудового розгляду та вирішення правових спорів», натомість важливим є включення відповідних курсів та тем і до освітніх програм рівня бакалаврів права. Так, авторка цієї статті пройшла сертифікований курс з медіації і модернізувала свій курс з судоустрою для бакалаврів права, який викладається в Запорізькому інституті економіки та інформаційних технологій на курс «Судоустрій та альтернативне вирішення спорів», приділяючи увагу вивченню основ медіації та її інтеграції у судову систему, в тому числі і шляхом керівництва науковою роботою здобувачів вищої освіти.

Для реалізації потенціалу медіації у підвищення рівня ефективності правосуддя необхідно вжити комплексних заходів. Враховуючи, що базове законодавче підґрунтя вже створено з прийняттям Закону України «Про медіацію», основні зусилля слід зосередити на його ефективній імплементації та розвитку практичних механізмів застосування. Вважаємо цілком обґрунтованими висловлені експертами пропозиції щодо законодавчого закріплення в ЦПК, ГПК та КАС обов'язку суду інформувати сторони про можливість звернення до медіації як альтернативної процедури врегулювання спору, створення державного механізму фінансової підтримки (повної або часткової) медіації у справах соціального значення (зокрема, трудових, сімейних та адміністративних), забезпечення системної підготовки суддів та адвокатів щодо застосування медіації у професійній діяльності, створення прозорого, уніфікованого реєстру медіаторів, який дозволить спростити доступ до процедури громадянам і зробити її реально доступною в кожному регіоні України [4]. Розробка підзаконних нормативно-правових актів, які забезпечують практичне застосування Закону «Про медіацію», спрямовані на деталізацію процедури медіації та сприяння розвитку онлайн-медіації є одним із першочергових завдань. Разом з тим вважаємо дискусійною думку про необхідність запровадження обов'язкової медіації та підтримуємо «сценарій поступової інтеграції шляхом запровадження моделей добровільної судової медіації через правові експерименти та пілотні програми» [12, с.22]

Висновки. У багатьох розвинених країнах світу активне застосування медіації як виду альтернативного вирішення спорів, що характеризується оперативністю, консенсусним характером рішень, конфіденційністю, сприяє кращому захисту прав сторін під час вирішення правового спору, збереженню конструктивних відносин між сторонами, особливо у сімейних, трудових та спадкових справах, сприяє звільненню судових ресурсів для розгляду складних немедіабельних справ. Європейський досвід демонструє ефективність різних моделей інтеграції медіації, підтверджуючи необхідність активного інституційного супроводу.

Впровадження медіації не тільки зменшить навантаження на суди, але й забезпечить громадянам більш швидкий, доступний та ефективний спосіб вирішення спорів. Однак реалізація цього потенціалу потребує комплексного підходу, зокрема: внесення змін до процесуального законодавства щодо обов'язку суду інформувати сторони про можливість медіації; розробка підзаконних актів для практичного застосування Закону «Про медіацію»; створення служб медіації при судах; впровадження обов'язкових інформаційних сесій; створення уніфікованого реєстру медіаторів; розвиток онлайн-медіації; запровадження державного механізму підтримки медіації у справах соціального значення; впровадження навчальних курсів та відповідних тем у освітніх компонентах у правничих школах не лише на магістерському, а й на бакалаврському рівні; системна підготовка суддів та адвокатів з зазначеної проблематики; інформаційні кампанії для юристів та громадян, спрямовані на популяризацію медіації; застосування сценарію поступової інтеграції через добровільну судову медіацію шляхом пілотних програм, що забезпечить органічний розвиток медіативної правової культури. Успішне впровадження медіації може стати важливим кроком на шляху вдосконалення вітчизняної судової системи, наближення її до європейських стандартів та підвищення її ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 8432 кандидати проходять тестування в межах добору на посади суддів місцевих судів. URL: <https://vkksu.gov.ua/news/8-432-kandydaty-prohodyat-testuvannya-v-mezhah-doboru-na-posady-suddiv-miscevyh-sudiv>.
2. Гулевська Г.Ю. Захаров К.С. Забезпечення права на доступ до правосуддя в умовах воєнного стану: міжнародні стандарти та національна практика. Права людини в період збройних конфліктів: 36. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції присвяч. 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листопада 2022 р.). Одеса, 2022. С. 155–159.
3. Калмикова Н. Медіація: модний тренд чи нагальна потреба? URL: <https://unba.org.ua/publications/8689-mediacya-modnij-trend->.
4. Черевко Н. Інституціоналізація медіації в судах України: між європейськими стандартами та національними викликами правозастосування. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/institucionalizaciia-mediacyi-v-sudax-ukrayini-miz-jevropeiskimi-standartami-ta-nacionalnimi-viklikami-pravozastosuvannia>.
5. Любченко Я.П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юр. наук: Харків, 2018. 249 с.
6. Мазаракі Н.А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні: дис. ... доктора. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 484 с.
7. Судді ВС розповіли, в чому користь медіації та інших альтернативних способів вирішення спорів для сторін і судової системи. URL: <https://so.supreme.court.gov.ua/news/1451/suddi-vs-rozpovily-v-chomu-koryst-mediatsii-ta-inshykh-alternatyvnykh-sposobiv-vyrishennia-sporiv-dlia-storin-i-sudovoi-systemy->.
8. Луцький Р.П. Особливості формування інституту медіації в англо-саксонській сім'ї права: позитивно-правовий аспект. Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали VI Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 20 травня 2022 року). Івано-Франківськ, 2022. С. 207–213. Цитується за: Книш С.В., Фідря Ю.О. Інтеграція медіації у практику вирішення земельних спорів: досвід США. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 86: частина 3. С. 139–144. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/22-2.pdf>.
9. Donna Stienstra. ADR in the Federal District Courts: An Initial Report. Federal Judicial Center. November 16. 2011. 32 p. Цитується за: Книш С.В., Фідря Ю.О. Інтеграція медіації у практику вирішення земельних спорів: досвід США. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 86: частина 3. С. 139–144. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/22-2.pdf>.
10. Романадзе Л. Доступ до правосуддя: роль медіації у воєнні та повоєнні часи. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2022. № 5. С. 13–29. URL: <https://journals.knute.edu.ua/foreigntrade/article/download/1550/1477/1479>.
11. Судді дедалі частіше долучаються до розбудови екосистеми медіації, усвідомлюючи її цінність – суддя ВС. URL: <https://court.gov.ua/archive/1839631>.
12. Кисельова Т. Інтеграція медіації у судову систему. Програмний документ. К.2017. 28 с. URL: <https://rm.coe.int/kyselova-t-mediation-integartion-ukr-new-31-07-2017/168075c1e7>.

УДК 340.134:347.962

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.2>

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ: ОКРЕМІ ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-7168-9488*

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Дисциплінарна відповідальність представників судової влади: окремі доктринальні підходи.

Вказується, нинішній період становлення української державності відзначається інтенсивними процесами реформування судово-правової сфери, орієнтованими на впровадження засад верховенства права, автономії судової влади та формування громадської довіри до судової системи.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз окремих аспектів інституту дисциплінарної відповідальності суддів як ключового механізму забезпечення балансу між незалежністю судової влади та її підзвітністю перед суспільством. Розкрито сутність юридичної відповідальності як різновиду соціальної відповідальності та її роль у регулюванні суспільних відносин. Проаналізовано еволюцію форм юридичної відповідальності від первіснообщинних моральних норм до сучасних правових конструкцій. Досліджено типологію юридичної відповідальності та місце дисциплінарної відповідальності в системі її видів. Особливу увагу приділено історичному розвитку континентальної правової традиції регулювання судової відповідальності, зокрема двом основним моделям: римсько-правовій моделі максимальної автономії суддів з цивільною відповідальністю та державницькій моделі з внутрішнім дисциплінарним контролем. Розкрито специфіку дисциплінарної відповідальності суддів, яка виявляється в унікальному статусі суб'єктів правопорушень, особливих органах застосування санкцій, специфічних процедурах та підставах притягнення до відповідальності. Підкреслено багатофункціональний характер даного інституту, який одночасно є елементом правового статусу судді, самостійним видом юридичної відповідальності та механізмом підтримання службової дисципліни. Виявлено проблемні аспекти сучасного правового регулювання, включаючи недостатню чіткість підстав та процедур, відсутність належних гарантій захисту від необґрунтованих звинувачень та випадки зловживання механізмами дисциплінарного провадження. Сформульовано авторське визначення дисциплінарної відповідальності суддів як особливого виду юридичної відповідальності, що полягає в застосуванні дисциплінарних санкцій за порушення службових обов'язків, професійної етики та суддівської присяги з метою відновлення правовідносин та забезпечення належного функціонування правосуддя при збереженні принципу незалежності суддів.

Ключові слова: відповідальність органів державної влади, дисциплінарна відповідальність, судді, юридична відповідальність, незалежність судової влади, правовий статус судді, дисциплінарні санкції, судова етика.

Byelov D.M., Bielova M.V. Disciplinary responsibility of representatives of the judiciary: separate doctrinal approaches.

It is indicated that the current period of the formation of Ukrainian statehood is marked by intensive processes of reforming the judicial and legal sphere, focused on the implementation of the principles of the rule of law, the autonomy of the judiciary and the formation of public trust in the judicial system.

The article carries out a theoretical and legal analysis of certain aspects of the institution of disciplinary responsibility of judges as a key mechanism for ensuring a balance between the independence of the judiciary and its accountability to society. The essence of legal responsibility as a type of social responsibility and its role in regulating social relations are revealed. The evolution of forms of legal responsibility from primitive communal moral norms to modern legal structures is analyzed. The typology of legal responsibility and the place of disciplinary responsibility in the system of its types are studied. Particular attention is paid to the historical development of the continental legal tradition of regulating judicial liability, in particular to two main models: the Roman law model of maximum autonomy of judges with civil liability and the state model with internal disciplinary control. The specifics of the disciplinary liability of judges are revealed, which is manifested in the unique status of the subjects of offenses, special bodies for applying sanctions, specific procedures and grounds for bringing to justice. The multifunctional nature of this institution is emphasized, which is simultaneously an element of the legal status of a judge, an independent type of legal liability and a mechanism for maintaining official discipline. Problematic aspects of modern legal regulation are identified, including insufficient clarity of grounds and procedures, the absence of proper guarantees of protection against unfounded accusations and cases of abuse of disciplinary proceedings mechanisms. The author's definition of disciplinary liability of judges as a special type of legal liability is formulated, which consists in the application of disciplinary sanctions for violation of official duties, professional ethics and the judicial oath in order to restore legal relations and ensure the proper functioning of justice while maintaining the principle of independence of judges.

Key words: responsibility of state authorities, disciplinary liability, judges, legal liability, independence of the judiciary, legal status of a judge, disciplinary sanctions, judicial ethics.

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку української держави характеризується активними процесами судово-правової реформи, спрямованої на утвердження принципів верховенства права, незалежності судової влади та забезпечення довіри громадян до судової системи. У цьому контексті особливої актуальності набуває проблематика дисциплінарної відповідальності суддів як ключового механізму забезпечення балансу між незалежністю судової влади та її підзвітністю перед суспільством. Цілком зрозуміло, ефективне функціонування інституту дисциплінарної відповідальності є запорукою підтримання високих стандартів професійної поведінки суддів та формування суспільної довіри до правосуддя.

Водночас, не викликає сумніву той факт, що власне аналіз сучасного стану правового регулювання дисциплінарної відповідальності суддів в Україні свідчить про наявність численних проблемних аспектів, які потребують комплексного наукового осмислення. Так, наприклад, на сьогодні ще недостатньо чітко визначені підстави та процедури притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, відсутні належні гарантії захисту від необґрунтованих звинувачень, а також спостерігаються випадки зловживання механізмами дисциплінарного провадження з політичних мотивів. Саме ці обставини актуалізують необхідність поглибленого теоретико-правового дослідження природи та особливостей дисциплінарної відповідальності суддів.

Особливої наукової уваги потребує й питання визначення оптимального співвідношення між забезпеченням незалежності суддів та їх відповідальністю за порушення професійних обов'язків. Сучасні виклики, пов'язані з європейською інтеграцією України, вимагають приведення національного законодавства у сфері дисциплінарної відповідальності суддів у відповідність до міжнародних стандартів та кращих європейських практик. Це зумовлює актуальність комплексного дослідження теоретико-правових засад та практичних аспектів функціонування інституту дисциплінарної відповідальності суддів з метою розробки власних науково обґрунтованих пропозицій.

Мета дослідження полягає у теоретико-правовому аналізі окремих доктринальних аспектів інституту дисциплінарної відповідальності суддів.

Аналіз джерельної бази дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці вітчизняних та зарубіжних науковців, присвячені проблематиці юридичної відпові-

дальності загалом та дисциплінарної відповідальності суддів зокрема. Фундаментальні засади розуміння юридичної відповідальності як соціально-правового феномену закладені у працях О. Іваненко [4], Ю. Бисаги [2, 3], Т. Грек [6], Ю. Кириченко [5] та інших дослідників, які розкривають сутність, функції та види юридичної відповідальності у контексті забезпечення правопорядку та законності. Особливої уваги заслуговують роботи Д. Лук'янця [7] щодо типології юридичної відповідальності та І. Шемелинця [8] стосовно еволюції форм юридичної відповідальності у сучасних умовах.

Специфічні аспекти дисциплінарної відповідальності суддів досліджувалися у працях В. Ріхтера [11], В. Василенко [13], Р. Жуган [14] та інших науковців, які розкривають особливості правового статусу суддів, механізми забезпечення їх незалежності та підзвітності. Важливе значення для дослідження мають праці К. Гермака [9] з компаративного аналізу європейських моделей судової відповідальності, а також практичні рекомендації, викладені у спеціалізованих посібниках з дисциплінарної відповідальності суддів.

Виклад матеріалу дослідження. Не викликає сумніву, державні інституції фізично не здатні постійно контролювати усі випадки недотримання правових норм, коли окремі особи намагаються замінити загальнообов'язкові закони власними уявленнями про право та реалізувати свої інтереси шляхом ущемлення прав і законних потреб інших громадян. За таких обставин держава вимушена застосовувати відповідні механізми для припинення правопорушень, відновлення порушених прав та примушення порушника до дій у межах правового поля. Ефективним інструментом державного впливу на особу, яка порушує закон, що має на меті забезпечити її законослухняну поведінку та відмову від протиправних вчинків, є інститут юридичної відповідальності [1, с. 39].

Відзначимо, саме юридична відповідальність являє собою різновид соціальної відповідальності. При цьому, суть соціальної відповідальності виражається у зобов'язанні особи дотримуватися вимог, які пред'являються їй з боку суспільства, держави та інших членів соціуму. Тобто, поряд із юридичною відповідальністю у суспільних відносинах функціонують інші види соціальної відповідальності, такі як етична, політична, корпоративна, партійна та подібні форми [2, с. 34].

Юридична відповідальність, відзначає О. Іваненко, становить ключовий компонент взаємодії між особистістю та соціумом, виконуючи роль механізму упорядкування поведінки людини згідно з суспільними вимогами. У процесі еволюції суспільних відносин юридична відповідальність посіла домінуючі позиції у політичній, духовно-світоглядній та інших сферах життя; її вдосконалення є обов'язковою передумовою прогресивного розвитку суспільства [4, с. 41].

Переважаюча кількість науковців, акцентує увагу Ю. Бисага, щодо виникнення відповідальності надавала наступну оцінку: відповідальність як суспільне явище та механізм соціального регулювання виникла одночасно з появою людського суспільства (у дородовому суспільстві поступово формувалися традиції та моральні норми, які упорядковували стосунки первіснообщинного устрою). Переважно вивчався розвиток відповідальності під час занепаду родоплемінної системи та становлення класового суспільства. На даному історичному етапі людство вже володіло системою регулювання суспільних стосунків, відбувався розвиток інституту моральної відповідальності. Для виникнення моральності було недостатньо появи первісного стада, необхідною була зрілість суспільних відносин. Історично та логічно цей процес пов'язаний з появою не людини, а особистості як відносно самостійної системи у суспільних відносинах [2, с. 35].

Відповідальність як поліаспектне і багатопланове поняття активно застосовується та досліджується численними гуманітарними науками, включаючи правознавство і політологію. Єдиного наукового підходу щодо фундаментального розуміння категорії відповідальності наразі не існує. Це є природним, адже сфера, яку охоплює дане поняття, перебуває у постійній динаміці. Навіть у межах правової науки термін «відповідальність» використовується для характеристики різноманітних аспектів діяльності суб'єкта, причому кожен тип відповідальності має унікальну йому специфіку. Визначення поняття відповідальності, яким послуговуються у побутовому спілкуванні, є менш проблематичним, і його зміст стає зрозумілим із ситуаційного контексту [3, с. 96].

Безперечно, функціональна роль державно-правового захисного механізму юридичної відповідальності для системи органів державної влади має неocenенне значення. Цей інститут виконує роль своєрідного балансу щодо компетенційних прав, наданих органам державної влади, забезпечує дотримання принципу законності під час нормотворчої та правозастосовчої активності зазначених структур і осіб, гарантує запобігання зловживанням публічною владою та надійне забезпечення з ефективною реалізацією прав, свобод та інтересів громадян [5, с. 158].

Очевидно, пише Т. Грек, що юридична відповідальність становить значущий компонент правової регуляції суспільних відносин, суть якого виявляється у направленому впливі на поведінку осіб через правові інструменти. Завдяки такому регулятивному впливу досягається належне упорядкування суспільних стосунків, надання їм визначеної структурованості та постійності, запобігання різким загостренням соціальних суперечностей, найповніше можливе втілення засад суспільної справедливості [6, с. 42].

Для більшості дефініцій поняття юридичної відповідальності, зауважує Ю. Кириченко, притаманним є те, що акцент ставиться, передусім, на «зобов'язанні» та «каральних заходах», і особливо – на суб'єктивному тлумаченні цього феномену, тобто розглядається з позиції особи, що порушила закон, відповідаючи на питання: як саме проявляється відповідальність стосовно неї, у яких результатах? Крім того, науковцем відзначається, що юридична відповідальність втілюється в рамках специфічних, захисних правових відносин, що виникають між державою і порушником права, внаслідок чого до останнього застосовуються санкції з негативними для нього результатами. При цьому всіма без винятку дослідниками підкреслюється, що юридична відповідальність – це комплексне, багатоаспектне явище, яке тісно взаємопов'язане з різноманітними правовими поняттями: «правовими відносинами», «нормами права», «правовими санкціями», «правомірною поведінкою», «законністю», «правопорушенням», «правовою діяльністю», «правовою культурою» та іншими [5, с. 159].

Щодо видів юридичної відповідальності, то, зокрема, Д. Лук'янець, вивчаючи типологію юридичної відповідальності, стверджує, що найбільш обґрунтованим буде розуміти юридичну відповідальність як правові відносини, а систематизацію її типів здійснювати через структуру правовідносин. Втім, відхиливши можливість класифікації через такі компоненти правовідносин як об'єкт та суб'єкт, вчений формулює повний перелік типів юридичної відповідальності, базуючись на змісті правовідносин або на порядку реалізації конкретного типу юридичної відповідальності. Як результат він представляє вичерпний, на його переконання, каталог видів – конституційну, адміністративну, кримінальну, цивільно-правову, дисциплінарну та матеріальну відповідальність, які можуть розподілятися на підкатегорії [7, с. 9].

Попри це, пише І. Шемелинець, нові форми юридичної відповідальності з'являються час від часу, і їхня основна мета, що одразу привертає увагу, полягає у спрощенні процедур вже наявних типів відповідальності або їх підсиленні. На сьогодні можна констатувати, відзначає вчений, що самостійними видами юридичної відповідальності є лише ті, які мають законодавче оформлення і певні специфічні характеристики, властиві саме їм і таким чином відмежовують їх від інших видів. У переважній більшості випадків такі види відповідальності запроваджуються для розширення арсеналу засобів державного примусу, тобто іншими словами держава знаходить способи поповнення державного бюджету через встановлення нових форм юридичної відповідальності [8, с. 37].

Розглядаючи еволюцію форм юридичної відповідальності у світовому правовому просторі, варто звернути увагу на те, що різні правові системи формували власні підходи до організації відповідальності представників органів державної влади взагалі й судової влади зокрема. Особливо показовою, на наш погляд, у цьому контексті є історія розвитку континентальної правової традиції, де питання судової відповідальності пройшло складний шлях трансформацій. Аналіз історичного досвіду європейських правових систем демонструє, що підходи до регулювання відповідальності суддів не були однорідними і змінювалися залежно від політичних та соціальних умов конкретних історичних періодів.

Так, зокрема К. Гермак зазначає, у континентальному праві система не завжди базувалася на дисциплінарній відповідальності. За твердженням вченого, в європейському праві існували дві моделі: перша з них знаходить підтвердження в римському праві, а згодом і в середньовічному общинному праві, яке встановлює суддю на позиції максимальної автономії відносно політичної влади, але формує значний зовнішній нагляд за його діяльністю та компетентністю через механізм цивільної відповідальності, без дисциплінарного нагляду. Друга модель утверджується в державному характері права і розвивається, насамперед, з XVIII століття, в якій суддя сприймається як державний службовець, недоступний для контролю з боку учасників процесу, але який підкоряється жорсткому внутрішньому контролю дисциплінарного характеру [9, с. 670].

Безсумнівно, представники судової влади, подібно до інших категорій державних службовців, під час здійснення своєї професійної діяльності можуть вчиняти дисциплінарні порушення, які

переважно стосуються недотримання дисципліни державної служби, тобто здійснення таких дій, які за своїми юридичними характеристиками не становлять протиправних діянь, направлених на зловживання суддями своїм службовим статусом, а являють собою порушення головним чином етичних принципів та професійної етики суддівського корпусу. Проте механізм дисциплінарної відповідальності суддів нерідко розглядається як інструмент кадрової фільтрації судового корпусу, накопичення компрометуючої інформації на суддю та подання клопотання про застосування до нього максимальної дисциплінарної санкції – усунення з посади, що становить форму розправи із суддею, котрий ухвалив рішення, яке не відповідало очікуванням заявника. Трапляються окремі випадки ініціювання дисциплінарних процедур стосовно судді з політичних міркувань, зокрема, небажання захищати у судовому засіданні інтереси конкретної політичної сили чи політичного угруповання, що є недопустимим та осудливим феноменом [10, с. 270].

Даний тип юридичної відповідальності, відзначає В. Ріхтер, насамперед корелює з професійною активністю судді як учасника державно-службових правовідносин. У зв'язку з цим, пише вчений, можна стверджувати, що дисциплінарна відповідальність виступає не тільки істотним інструментом забезпечення належного рівня службової дисципліни в суддівському середовищі, але й сприяє дотриманню ними фундаментальних засад правосуддя. З огляду на це, адекватне правове врегулювання у даній галузі становить основу для забезпечення прозорості, відкритості та неминучості притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Проте в сучасних реаліях правова база, що регулює порядок притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, вимагає модернізації у зв'язку з існуванням у ній значних недоліків, зокрема у питаннях встановлення категорій дисциплінарних санкцій, недостатності обґрунтувань для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та інших аспектів [11, с. 67].

Проблематику дисциплінарної відповідальності суддів неможливо розглядати виключно у вузьких рамках, оскільки вона потребує більш комплексного підходу, ці питання охоплюють не лише недотримання суддею службових зобов'язань, а й невиконання ним вимог стосовно його правового статусу та суддівської присяги. Специфіка статусу представників судової влади матиме визначальний вплив на формування підстав для настання дисциплінарної відповідальності суддів; визначення кола осіб, які можуть порушувати питання про дисциплінарну відповідальність суддів; встановлення органів, що наділені повноваженнями щодо вирішення питань дисциплінарної відповідальності суддів [12, с. 21].

При цьому, вказує В. Василенко, впровадження дисциплінарних санкцій щодо суддів спрямоване на відновлення порушених державно-службових правовідносин та попередження негативних наслідків скоєного порушення. Окрім цього, дисциплінарна відповідальність представників судової влади реалізує спільні завдання юридичної відповідальності, зокрема: охорону правового порядку та законності, формування у суддів шанобливого ставлення до законності, прав і свобод людини та громадянина, вимог суддівської присяги, державної дисципліни та профілактику майбутніх правопорушень [13, с. 89].

Водночас, на думку Р. Жуган, специфіка дисциплінарної відповідальності суддів виявляється в унікальному статусі суб'єктів дисциплінарних правопорушень, особливих органах, що застосовують дисциплінарні санкції і провадять дисциплінарні процедури, специфічному порядку та підставах для притягнення до дисциплінарної відповідальності і процедурі апеляції дисциплінарних стягнень, а також у характері дисциплінарних санкцій. Відмінною рисою судді як суб'єкта дисциплінарного правопорушення є конституційно закріплений принцип суддівської недоторканості, крім того, представники судової влади мають функціонувати без будь-яких обмежень, без незаконного впливу, підбурювання, примусу, залякування, незаконного безпосереднього чи опосередкованого втручання, незалежно від мотивів такого втручання [14, с. 300].

При дослідженні дисциплінарної відповідальності, акцентує увагу А. Шевченко, суддів необхідно враховувати, що вона функціонує як елемент кількох автономних правових підсистем: складова правового статусу представника судової влади; окрема категорія юридичної відповідальності; механізм підтримання відповідної службової дисципліни та правосуддя, що й зумовлює особливості її вивчення [15, с. 5-6].

Подібне твердження можна знайти й у практичному посібнику «Дисциплінарна відповідальність суддів: стандарти, підстави і процедури». Так, зокрема, укладачі зазначають, що ключовим елементом утвердження довіри до судової системи та протилежною стороною суддівської незалежності виступає відповідальність судової влади та суддів. Судова влада і представники суд-

дівського корпусу, знаходячись під суспільною увагою, повинні контролювати свою поведінку. Міжнародні норми відносять до засобів суддівської підзвітності: публічність судового процесу, розміщення текстів судових актів в Єдиному реєстрі судових рішень, можливість оскарження винесеного суддею рішення в апеляційному/касаційному порядку, а також механізм дисциплінарної відповідальності суддів [16, с. 10].

Таким чином, з наведення лише окремих думок науковців з досліджуваної тематики приводить нас до думки про те, що дисциплінарна відповідальність суддів являє собою складний правовий інститут, який перебуває на перетині кількох правових підсистем та виконує важливу роль у забезпеченні належного функціонування судової системи. Цілком зрозуміло, її ефективність значною мірою залежить від якості правового регулювання, збалансованості процедур та дотримання міжнародних стандартів незалежності судової влади.

В той же час, вважаємо, подальше дослідження цієї проблематики має бути спрямоване на поглиблений аналіз процедурних аспектів притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, зокрема вивчення механізмів забезпечення справедливості та об'єктивності дисциплінарних проваджень. Особливої наукової уваги, зокрема, потребують питання удосконалення правових гарантій захисту суддів від необґрунтованих звинувачень, розробки чітких критеріїв оцінки дисциплінарних проступків та встановлення оптимального співвідношення між різними видами дисциплінарних стягнень відповідно до тяжкості вчиненого порушення.

Крім того, на наш погляд, перспективним напрямом наукових розвідок є й компаративний аналіз зарубіжного досвіду регулювання дисциплінарної відповідальності суддів, вивчення практики функціонування органів суддівського самоврядування у сфері дисциплінарного провадження, а також, що особливо актуально – дослідження впливу цифровізації судових процесів на формування нових стандартів професійної поведінки суддів. Звичайно ж, важливим аспектом майбутніх досліджень має стати розробка науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства у цій сфері з урахуванням європейських стандартів та принципів верховенства права.

Висновки. На основі дослідження специфіки дисциплінарної відповідальності суддів можна спробувати сформулювати власне визначення як особливого виду юридичної відповідальності, що полягає в застосуванні до представників судової влади дисциплінарних санкцій за порушення службових обов'язків, вимог професійної етики та суддівської присяги, з метою відновлення порушених державно-службових правовідносин, забезпечення належного функціонування правосуддя та запобігання майбутнім правопорушенням, при збереженні принципу незалежності суддів.

При цьому, як бачимо, однією з особливостей дисциплінарної відповідальності суддів є її багатofункціональний характер, оскільки вона одночасно виступає елементом правового статусу судді, самостійним видом юридичної відповідальності та механізмом підтримання службової дисципліни. Власне, специфіка цього інституту зумовлена саме унікальним статусом суддів, включаючи принцип недоторканності, особливими процедурами притягнення до відповідальності та специфічними органами, уповноваженими на застосування дисциплінарних санкцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беляя Л.В. Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01; Ін-т законодавства ВР України. К., 2009.
2. Бисага Ю.Ю. Юридична відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування: теоретико-правове дослідження. Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2011.
3. Бисага Ю.М., Бисага Ю.Ю. Юридична відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування перед народом: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія ПРАВО*. Випуск 15. 2011. С. 96–100.
4. Іваненко О.В. Сутність юридичної відповідальності та роль правоохоронних органів у її забезпеченні: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01; Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2007.
5. Кириченко Ю.М. Юридична відповідальність органів місцевого самоврядування: багатоаспектність визначення. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2020. С. 158–162.

6. Грек Т.Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види. *Адвокат*. 2010. № 10 (121). С. 41–45.
7. Лук'янець Д.М. Типологія юридичної відповідальності. *Юридична Україна*. 2004. № 3, с. 4–10.
8. Шемелинець І.І. До питання класифікації видів юридичної відповідальності. *Закарпатські правові читання*. 2017. Т. 1. С. 36–41.
9. Гермак К.О. Дисциплінарна відповідальність суддів у сучасній правовій системі: процесуальні аспекти. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск 8. 2024. С. 669–673.
10. Бондарчук Р.А. Особливості процедури притягнення судді до дисциплінарної відповідальності та шляхи її удосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 5. 2020. С. 270–273.
11. Ріхтер В.В., Дисциплінарна відповідальність суддів в Україні: адміністративно-правова сутність. *Юридична наука*. № 5(107). 2020. Том 2. С. 67–73.
12. Захарова О.С. Теоретичні та практичні питання щодо дисциплінарної відповідальності суддів. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1. С. 21–25.
13. Василенко В.М. Дисциплінарна відповідальності суддів України: підстави, порядок та особливості дисциплінарного провадження. *Право і Безпека*. 2011. № 3. С. 88–92.
14. Жуган Р. Дисциплінарна відповідальність суддів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 300–305.
15. Дисциплінарна відповідальність суддів України: монографія / за ред. проф. М.А. Погорецького. К.: ВД «Дакор», 2014. 260 с.
16. Дисциплінарна відповідальність суддів: стандарти, підстави і процедури. Практичний посібник. Київ. 2021. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/77de2d5c-6105-4db5-be58-892330db0065/content>.
17. Белов Д.М., Белова М.В. Штучний інтелект в судочинстві та судових рішеннях, потенціал та ризики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Вип. 78. Ч. 2. С. 315–320.
18. Белова М.В., Белов Д.М., Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. 2024. С. 933–939.
19. Белов Д.М., Белова М.В. Добросесність в органах державної влади як елемент правової ідеології сучасного суспільства. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 86. Ч. 5. С. 213–218.

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.3>

ІНСТИТУТ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АДВОКАТІВ У СВІТОВІЙ ПРАКТИЦІ: ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Зубрицький О.О.,
*аспірант кафедри організації судових,
правоохоронних органів та адвокатури,
Національний університет «Одеська юридична академія»*

Зубрицький О.О. Інститут дисциплінарної відповідальності адвокатів у світовій практиці: проблеми та тенденції розвитку.

Стаття присвячена комплексному дослідженню інституту дисциплінарної відповідальності адвокатів у світовій практиці, зокрема проблемам, тенденціям розвитку та можливостям гармонізації національної моделі із міжнародними стандартами. Наголошується, що дисциплінарна відповідальність адвокатів є ключовим механізмом забезпечення високих стандартів професійної діяльності та довіри суспільства до правосуддя. У сучасних умовах глобалізації правових процесів та інтеграції України до європейського правового простору питання вдосконалення дисциплінарного провадження набуває особливої актуальності.

У дослідженні підкреслено відсутність єдиного підходу до регламентації дисциплінарних процедур на міжнародному рівні, що зумовлює потребу у порівняльно-правовому аналізі. Автор розглядає основні міжнародні стандарти, зокрема Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)21 та Основні принципи ООН щодо ролі юристів, які закріплюють фундаментальні вимоги до незалежності адвокатури, справедливості та пропорційності дисциплінарних санкцій. Особлива увага приділяється принципам, які мають забезпечувати об'єктивність дисциплінарних процедур: неупередженість, колегіальність, конфіденційність, дотримання змагальності, право на захист і оскарження рішень.

Проаналізовано моделі дисциплінарної відповідальності у країнах ЄС (Німеччина, Австрія, Польща, Нідерланди), а також у Великобританії, США та Сінгапурі. Виявлено спільні риси, серед яких – багаторівнева система контролю, поєднання превентивних і каральних механізмів, розширений спектр санкцій (від попередження до позбавлення права на практику), а також відмінності, що обумовлені національними правовими традиціями. Зокрема, у Сінгапурі застосовуються значні фінансові штрафи, а у США передбачено децентралізовану систему регулювання із залученням судових органів.

У висновках обґрунтовано доцільність удосконалення української моделі шляхом: розширення переліку дисциплінарних санкцій, деталізації підстав для притягнення до відповідальності, впровадження спрощених процедур для незначних порушень, підвищення прозорості діяльності дисциплінарних органів і зміцнення принципу незалежності. Гармонізація з міжнародними стандартами дозволить підвищити ефективність адвокатського самоврядування, забезпечити баланс між правами адвокатів і суспільним інтересом та сприятиме зміцненню правової держави.

Ключові слова: адвокат, адвокатура, дисциплінарна відповідальність адвоката, дисциплінарне провадження стосовно адвоката, дисциплінарний проступок адвоката, професійна етика адвоката, міжнародні стандарти дисциплінарного провадження стосовно адвоката.

Zubrytskyi O.O. The institution of disciplinary liability of lawyers in global practice: challenges and development trends.

The article is devoted to a comprehensive study of the institution of disciplinary liability of lawyers in global practice, focusing on existing challenges, development trends, and opportunities for harmonizing the national model with international standards. It emphasizes that disciplinary liability of lawyers is a key mechanism for ensuring high standards of professional conduct and maintaining public trust in

the justice system. In the context of globalization of legal processes and Ukraine's integration into the European legal space, improving disciplinary proceedings becomes particularly relevant.

The study highlights the lack of a unified approach to the regulation of disciplinary procedures at the international level, which necessitates a comparative legal analysis. The author examines the main international standards, including Recommendation No. R(2000)21 of the Committee of Ministers of the Council of Europe and the United Nations Basic Principles on the Role of Lawyers, which establish fundamental requirements for the independence of the legal profession, fairness, and proportionality of disciplinary sanctions. Special attention is given to principles that ensure the objectivity of disciplinary procedures: impartiality, collegiality, confidentiality, adherence to the adversarial process, the right to defense, and the right to appeal decisions.

Models of disciplinary liability in EU countries (Germany, Austria, Poland, the Netherlands), as well as in the United Kingdom, the United States, and Singapore, are analyzed. Common features identified include a multi-level system of oversight, a combination of preventive and punitive measures, and an extended range of sanctions (from warnings to disbarment), along with differences determined by national legal traditions. For instance, Singapore imposes significant financial penalties, whereas the United States maintains a decentralized system involving judicial authorities.

The conclusions substantiate the necessity of improving the Ukrainian model by expanding the range of disciplinary sanctions, specifying grounds for liability, introducing simplified procedures for minor violations, enhancing transparency of disciplinary bodies, and strengthening the principle of independence. Harmonization with international standards will increase the effectiveness of legal self-governance, ensure a balance between lawyers' rights and public interest, and contribute to the development of the rule of law.

Key words: lawyer, bar association, disciplinary liability of lawyers, disciplinary proceedings against lawyers, professional misconduct, legal ethics, international standards for disciplinary proceedings against lawyers.

Постановка проблеми. Інститут дисциплінарної відповідальності адвокатів є ключовим елементом забезпечення належного функціонування системи правосуддя та гарантування високих стандартів надання правничої допомоги. У сучасних умовах глобалізації правових процесів та зростання ролі адвокатури у захисті прав і свобод людини питання дисциплінарної відповідальності адвокатів набуває особливої значущості. Вимоги до професійної етики, дотримання принципів незалежності та доброчесності адвокатів є не лише елементом внутрішньої культури правничої професії, але й інструментом підвищення рівня довіри суспільства до правосуддя.

Проблематика дослідження полягає у відсутності єдиного підходу до визначення правових механізмів дисциплінарної відповідальності адвокатів на міжнародному рівні. У різних правових системах існують відмінності щодо підстав дисциплінарної відповідальності, порядку провадження та органів, уповноважених здійснювати контроль. Така фрагментарність зумовлює потребу у порівняльно-правовому аналізі для виявлення оптимальних моделей регулювання, які забезпечують баланс між гарантіями незалежності адвоката та ефективністю дисциплінарного контролю.

Актуальність теми зумовлюється нагальною потребою поступової гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері адвокатської діяльності, зокрема з Основними принципами ООН щодо ролі юристів та рекомендаціями Ради Європи, які визначають загальновизнані підходи до забезпечення професійної незалежності та дотримання етичних стандартів у діяльності адвокатури. Вказана необхідність обумовлюється не лише міжнародними зобов'язаннями держави, але й прагненням підвищити ефективність функціонування інститутів правової системи, створити належні гарантії реалізації права на справедливий суд і якісну правничу допомогу.

З огляду на євроінтеграційні процеси, що тривають в Україні, важливого значення набуває не формальне перенесення норм, а ґрунтовне врахування кращих зарубіжних практик організації дисциплінарного провадження щодо адвокатів, які довели свою ефективність у правових системах розвинених демократичних держав. Йдеться про розробку комплексного підходу, спрямованого на адаптацію національних механізмів дисциплінарної відповідальності до міжнародних стандартів із урахуванням специфіки української правової традиції та умов функціонування адвокатського самоврядування.

Таким чином, формування ефективної моделі дисциплінарної відповідальності адвокатів, що поєднує прозорість, об'єктивність та справедливість процедур із гарантіями професійної незалежності, є не лише завданням внутрішньої реформи адвокатури, а й важливим чинником зміцнення правової держави та підвищення довіри суспільства до правосуддя. Вивчення світового досвіду в цьому контексті набуває особливого наукового та практичного значення, оскільки дозволяє виявити оптимальні механізми дисциплінарного контролю, здатні забезпечити баланс між публічним інтересом та правами адвокатів.

Стан опрацювання проблематики. Дисциплінарна відповідальність адвокатів неодноразово ставала предметом наукових досліджень, що знайшло відображення у працях Н.М. Бакаянної, А.М. Бірюкової, С.О. Весніна, Т.Б. Вільчик, О.М. Дроздова, В.В. Заборовського, І.О. Кісліциної, Т.С. Коваленко, Д.В. Кухнюка та інших дослідників. Однак сучасний розвиток адвокатури актуалізує необхідність подальших комплексних досліджень, спрямованих на визначення оптимальної моделі дисциплінарного провадження, забезпечення прозорості процедур притягнення до відповідальності та формування єдиних підходів до оцінки дисциплінарних проступків у глобалізованому правовому середовищі.

Метою статті є комплексне дослідження інституту дисциплінарної відповідальності адвокатів у контексті глобалізаційних процесів правового розвитку, виявлення його концептуальних засад і структурно-функціональних особливостей, аналіз сучасних тенденцій трансформації відповідних механізмів у правових системах демократичних держав, а також формулювання теоретично обґрунтованих та практично орієнтованих пропозицій щодо гармонізації національної моделі дисциплінарного провадження щодо адвокатів із міжнародними стандартами та кращими світовими практиками.

Виклад основного матеріалу. Зарубіжний досвід у сфері реалізації механізмів притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності має надзвичайно важливе значення для України, яка декларує стратегічний курс на європейську інтеграцію та вступ до Європейського Союзу. Правові системи держав-членів ЄС переконливо демонструють, що ефективно функціонуюча дисциплінарна процедура, яка водночас гарантує незалежність адвокатури та забезпечує дотримання високих стандартів професійної етики, є необхідною умовою стійкого розвитку демократичної правової держави та її інтеграції до європейського правового простору.

Вивчення нормативних підходів, закріплених у законодавствах різних країн, зокрема держав Європейського Союзу, до регламентації порядку притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності, а також порівняння цих моделей з українською правовою системою виступає фундаментальним етапом розбудови сучасного та ефективного механізму регулювання адвокатської діяльності в Україні.

Міжнародно-правові стандарти, що визначають місце та роль адвокатури в системі правосуддя, наголошують на обов'язку держав гарантувати відсутність будь-яких проявів довільності або необґрунтованості при застосуванні дисциплінарних санкцій до адвокатів у зв'язку з виконанням ними професійних обов'язків. Кінцевою метою такої регламентації має бути забезпечення умов, за яких адвокат може діяти виключно в інтересах свого клієнта, не наражаючись на ризик тиску або свавільного переслідування, а сама адвокатська діяльність відповідатиме принципам незалежності, честі та гідності професії, закріпленим у міжнародних правових актах [1].

Особливого значення у цьому контексті набувають Рекомендації №R(2000) 21 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо свободи здійснення професійної діяльності адвокатами, в яких принцип VI визначає ключові положення, що стосуються дисциплінарних проваджень щодо адвокатів. Зокрема, у випадках, коли адвокат порушує професійні стандарти, зафіксовані у кодексах етики або законодавстві, мають бути застосовані належні процедури реагування, серед яких – дисциплінарне провадження як основний інструмент забезпечення професійної відповідальності. Водночас у документі підкреслюється, що адвокатські асоціації та інші професійні об'єднання несуть відповідальність за організацію дисциплінарних проваджень або, залежно від конкретної юрисдикції, повинні брати безпосередню участь у таких процесах [2].

Провадження у дисциплінарних справах повинні здійснюватися з дотриманням усіх принципів та норм, що впливають із Європейської конвенції з прав людини, у тому числі забезпечення права адвоката бути вислуханим, брати участь у розгляді справи, яка стосується його професійної діяльності, а також можливість оскарження прийнятого рішення в судовому порядку. При накладенні санкцій за дисциплінарні проступки необхідним є дотримання принципу пропорційності,

що передбачає відповідність суворості обраного стягнення характеру і тяжкості допущеного порушення.

У цьому контексті варта уваги позиція Н.М. Бакаянної, яка обґрунтовано виокремлює низку фундаментальних принципів, на яких має ґрунтуватися дисциплінарне провадження щодо адвокатів і які впливають із міжнародних актів, присвячених адвокатській діяльності. До таких принципів належать: незалежність дисциплінарної процедури; неупередженість у розгляді справи; повне та об'єктивне дослідження фактичних обставин; змагальність процесу; дотримання територіальної підсудності; конфіденційність розгляду; колегіальність у прийнятті рішень; право на отримання правничої допомоги; співмірність дисциплінарного стягнення тяжкості проступку; гарантії оскарження ухваленого рішення [3, с. 181].

Крім цього, Н.М. Бакаянова слушно зазначає, що ефективність дисциплінарного провадження значною мірою залежить від поєднання формальних процедурних гарантій із реальним функціонуванням механізмів контролю та моніторингу, що забезпечують прозорість і відповідальність органів адвокатського самоврядування. Вона підкреслює, що недостатньо лише формально закріпити принципи незалежності та неупередженості: необхідно створити практичні умови для їх реалізації, включно з чітким регламентуванням строків розгляду справ, визначенням компетенцій дисциплінарних органів та впровадженням процедур спрощеного розгляду незначних порушень. Вчена також звертає увагу на значення пропорційності дисциплінарних стягнень як ключового елементу збереження довіри адвокатської спільноти та суспільства загалом. У цьому контексті важливою є роль міжнародних стандартів, зокрема Європейської Конвенції про захист професії адвоката, яка слугує орієнтиром для гармонізації національної практики з кращими світовими підходами [4, с. 339-340]. Таким чином, дотримання цих принципів дозволяє забезпечити баланс між захистом прав адвоката та інтересами суспільства, створюючи ефективний і легітимний механізм дисциплінарної відповідальності, що сприяє розвитку правової держави та підвищенню авторитету адвокатури в міжнародному контексті.

Дослідження зарубіжного досвіду реалізації дисциплінарної процедури стосовно адвокатів свідчить про складність та багаторівневий характер системи контролю за дотриманням професійних стандартів у різних юрисдикціях. Так, у законодавстві Австрії питання дисциплінарної відповідальності врегульоване Федеральним законом про дисциплінарні права адвокатів та адвокатів-стажистів від 1990 року. Цей нормативний акт детально визначає процедуру дисциплінарного провадження, гарантії його справедливості, а також встановлює порядок апеляційного оскарження рішень у межах спеціалізованих дисциплінарних органів. Серед видів дисциплінарних стягнень застосовуються як письмові зауваження, так і виключення з професії у разі вчинення грубих порушень [5].

У Німеччині інститут дисциплінарної відповідальності адвокатів характеризується чітко вибудованою нормативною та організаційною основою, закріпленою у Федеральному положенні про адвокатуру. Цей акт визначає комплекс професійних зобов'язань, до яких належать дотримання адвокатської таємниці, запобігання виникненню конфлікту інтересів, належне управління коштами клієнтів, а також систематичне підвищення рівня професійної підготовки. Крім того, значна увага приділяється морально-етичним аспектам поведінки юриста як у професійній діяльності, так і в особистому житті. Нагляд за дотриманням цих вимог здійснюють адвокатські суди (Anwaltsgerichte), що функціонують як колегіальні органи, уповноважені розглядати дисциплінарні провадження. До спектра санкцій належать попередження, винесення догани, накладення значних грошових штрафів (до 25 000 євро), а також тимчасове обмеження права займатися адвокатською практикою. У разі вчинення особливо тяжких порушень застосовується найсуворіший захід – анулювання права на здійснення адвокатської діяльності. Важливим елементом є й те, що адвокат може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності за дії, вчинені поза межами професійної діяльності, якщо вони суперечать високим стандартам його статусу [6, с. 630].

У Нідерландах практика розгляду дисциплінарних спорів передбачає, що спеціальні групи при радах адвокатів прагнуть досягти мирного врегулювання конфліктів до початку формалізованої процедури. Подібна тенденція спостерігається й у Чехії, де особа, яка має намір подати скаргу на адвоката, зобов'язана у першу чергу пройти процедуру медіації [7, с. 34].

Суттєвою особливістю англійської та валлійської моделей є застосування процедури розгляду дисциплінарних справ арбітром, який формує пропозицію щодо можливого рішення. Звертає на себе увагу те, що дисциплінарні органи мають право обмежитися лише констатацією факту пору-

шення без застосування додаткових санкцій. У Великій Британії, наприклад, Рада з питань стандартів адвокатської діяльності проводить дисциплінарні розслідування за скаргами, а за їхніми результатами може накладати широкий спектр санкцій – від попереджень і штрафів до тимчасового відсторонення від практики. Передбачено також можливість встановлення певних умов для подальшої адвокатської діяльності після завершення дисциплінарного процесу. До таких умов можуть входити, зокрема, обмеження сфери практики, обов'язкове проходження навчальних програм або виконання інших спеціально визначених обов'язків [8].

У польському законодавстві щодо дисциплінарної відповідальності адвокатів закріплено розгорнуту систему санкцій, що варіюються залежно від характеру та тяжкості порушення. Серед таких заходів – попередження, догана, грошові стягнення, тимчасове призупинення професійної діяльності та виключення з адвокатури. Деякі стягнення можуть супроводжуватися додатковими обмеженнями, наприклад, заборобою здійснювати патронат або обіймати виборні посади в органах адвокатського самоврядування. Рішення дисциплінарних судів підлягають обов'язковому оприлюдненню в адвокатському середовищі, а також можуть бути оскаржені у вищих інстанціях [9].

Отже, правова модель Польщі відзначається високим рівнем деталізації порядку притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності, чітким визначенням процедур, строків та обмежень, що регулюють як застосування санкцій, так і подальшу участь адвоката в професійній діяльності та органах самоврядування.

Аналізуючи європейську практику у цій сфері, Т.Б. Вільчик підкреслює необхідність запровадження в Україні ширшого спектра дисциплінарних санкцій з урахуванням конкретних обставин порушення, забезпечення обов'язкової мотивованості рішень дисциплінарних органів, а також визначення обсягу відповідальності у договорах про надання правової допомоги [10, с. 43].

Водночас С.О. Веснін акцентує увагу на тому, що підвищення ефективності системи дисциплінарної відповідальності адвокатів в Україні можливе лише за умови удосконалення принципу пропорційності при застосуванні стягнень, що має враховувати специфіку кожного порушення та посилювати превентивну функцію дисциплінарного механізму. Національне законодавство, на думку автора, характеризується обмеженістю засобів впливу, що потребує запровадження додаткових санкцій, таких як штрафи, а також гнучких моделей зменшення або заміни стягнень, за прикладом іноземних правопорядків. Розширення спектра заходів впливу та умов їх застосування з урахуванням індивідуальних обставин сприятиме підвищенню ефективності дисциплінарного контролю та гармонізації української моделі з міжнародними стандартами [11, с. 56].

У межах європейського правового простору спостерігається високий рівень регламентації дисциплінарних процедур, що забезпечує прозорість та неупередженість механізмів контролю за дотриманням професійних стандартів. Водночас у глобальному вимірі інтерес становлять моделі, які функціонують за межами Європи, зокрема у країнах з розвиненими правовими системами, таких як Сінгапур та Сполучені Штати Америки, оскільки вони демонструють різні підходи до врегулювання питань адвокатської етики та відповідальності.

У Сінгапурі ключовим нормативним актом, що регламентує діяльність адвокатів, є Закон про юридичну професію (Legal Profession Act), який встановлює процедури притягнення до дисциплінарної відповідальності у разі порушення етичних норм чи інших обов'язкових приписів. Відповідно до положень цього закону, дисциплінарні провадження можуть ініціюватися у випадках будь-якого відступу адвоката від норм професійної поведінки, визначених законодавством. Йдеться не лише про моральні або етичні порушення, а й про фінансові зловживання та неналежний рівень професійної компетенції [12].

Процедура розгляду дисциплінарних справ у Сінгапурі починається з подання скарги до Ради адвокатів, після чого Верховний суд має повноваження сформувати Дисциплінарний трибунал для вирішення конкретного випадку. Якщо за результатами розгляду трибунал встановлює факт порушення, адвокат може бути підданий різним видам дисциплінарного впливу – від попередження до тимчасового чи безстрокового позбавлення права на професійну діяльність. Крім того, застосовуються значні фінансові санкції, які можуть сягати 100 000 доларів США [12]. Важливо підкреслити, що дія дисциплінарних процедур у Сінгапурі поширюється також на іноземних адвокатів, які здійснюють професійну діяльність на території держави, що забезпечує єдність підходів до дотримання стандартів.

Суттєво відмінною є модель, запроваджена у Сполучених Штатах Америки, де дисциплінарна відповідальність адвокатів визначається на рівні кожного штату, хоча загальні принципи системи

формується на основі Модельних правил професійної поведінки, розроблених Американською асоціацією юристів (АВА). Кожен штат адаптує ці правила до власних правових реалій. Процедура розпочинається з подання скарги будь-яким суб'єктом – клієнтом, судом або іншою заінтересованою особою. Далі скарга передається на розгляд спеціального дисциплінарного органу або комісії, яка здійснює перевірку обставин і приймає рішення про доцільність притягнення адвоката до відповідальності [13].

Як і у Сінгапурі, підставою для притягнення адвоката до відповідальності у США можуть бути не лише порушення етичних стандартів, але й серйозні професійні помилки чи шахрайські дії. Діапазон дисциплінарних стягнень охоплює попередження, тимчасове призупинення права на практику, а у найсерйозніших випадках – повне позбавлення ліцензії. Важливо, що дисциплінарні рішення нерідко підлягають судовому контролю, що гарантує додатковий рівень процесуальної справедливості.

І.О. Кісліцина, аналізуючи механізми дисциплінарного провадження у США, підкреслює істотну відмінність цієї моделі від української. В американських юрисдикціях відповідальність за проведення розслідувань покладається на Апеляційний відділ Верховного суду штату та створені ним комітети з розгляду скарг. Для порівняння, в Україні аналогічні функції виконують кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури, що діють у регіонах. На думку дослідниці, перевагою української моделі є залучення самих адвокатів до розгляду дисциплінарних справ, що забезпечує автономність адвокатури та зменшує ризик зовнішнього впливу. Водночас вчена пропонує запровадити в Україні механізм фінансових санкцій за прикладом США, оскільки це дозволило б одночасно компенсувати шкоду, завдану неналежною поведінкою адвоката, та виконувати превентивну функцію [14, с. 430]. Такий підхід може стати ефективним засобом підвищення рівня відповідальності адвокатів і зміцнення їхньої дисципліни.

Аналіз різних моделей дисциплінарної відповідальності свідчить про наявність як спільних, так і унікальних рис, обумовлених національними правовими традиціями, організаційною структурою адвокатури та рівнем правової культури. Незмінною залишається основна мета – забезпечення високого рівня професійної етики, що є ключовою передумовою захисту прав клієнтів і підтримання довіри до адвокатської професії.

Висновки. Проаналізований інститут дисциплінарної відповідальності адвокатів у світовій практиці свідчить про високу диференціацію підходів до регулювання дисциплінарного провадження залежно від правових традицій, рівня розвитку адвокатури та організаційної структури професійних асоціацій. Досвід країн Європейського Союзу, Великої Британії, США та Сінгапуру демонструє, що ефективність дисциплінарного механізму визначається передусім дотриманням принципів незалежності та неупередженості дисциплінарних органів, своєчасності розгляду справ, прозорості процедур, можливості адвоката реалізувати право на правничу допомогу, а також пропорційності застосовуваних санкцій. Особливо цінним є впровадження механізмів превентивного характеру, спрощених процедур для незначних порушень та багаторівневого оскарження рішень, що дозволяє одночасно захищати права адвоката та підвищувати довіру суспільства до професійної спільноти.

Національна практика України свідчить про певну відповідність чинного законодавства основним стандартам дисциплінарного провадження, передбаченим Європейською Конвенцією про захист професії адвоката, зокрема щодо права адвоката на захист, принципів законності, відсутності дискримінації та пропорційності стягнень. Водночас існують значні проблеми: обмежений перелік видів дисциплінарних стягнень, недостатня деталізація оціночних понять, що визначають підстави для дисциплінарної відповідальності, а також виклики у забезпеченні довіри до дисциплінарних органів через відсутність прозорості та незалежності в окремих випадках.

Враховуючи зарубіжний досвід, доцільною є подальша гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами: розширення переліку дисциплінарних стягнень, удосконалення процедур розгляду справ, впровадження інструментів спрощеного провадження, забезпечення незалежності дисциплінарних органів та чітке закріплення принципу верховенства права як фундаменту дисциплінарного регулювання. Такі заходи сприятимуть підвищенню ефективності інституту дисциплінарної відповідальності, зміцненню авторитету адвокатури та формуванню високих етичних стандартів у професійній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Основні принципи стосовно ролі юристів, прийняті восьмим Конгресом ООН із запобігання злочинності і поводження з правопорушниками; Гавана, 27 серпня – 7 вересня 1990 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/inshi-dokumenty/Basic%20principles%20regarding%20the%20role%20of%20lawyers_07091990.pdf (дата звернення: 01.06.2025).
2. Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 727 засіданні заступників міністрів 25 жовтня 2000 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf (дата звернення: 01.06.2025).
3. Бакаянова Н.М. Імплементация міжнародних принципів дисциплінарної процедури щодо адвокатів у законодавство України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. № 1. С. 179–183.
4. Бакаянова Н.М. Стандарти дисциплінарного провадження стосовно адвоката. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час: у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф.* (Одеса, 16 травня 2025 р.) / за заг. ред. С.В. Ківалова. Одеса: Фенікс, 2025. Т. 1. С. 337–341.
5. Bundesgesetz vom 28. Juni 1990 über das Disziplinarrecht der Rechtsanwälte und Rechtsanwaltsanwärter (Disziplinarstatut für Rechtsanwälte und Rechtsanwaltsanwärter – DSt) sowie über Änderungen der Rechtsanwaltsordnung, der Zivilprozeßordnung und der Strafprozeßordnung: BGBl. Nr. 474/1990. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002940> (дата звернення: 01.06.2025).
6. Кісліцина І.О. Особливості дисциплінарної відповідальності адвоката у Німеччині. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє*: матер. X Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 6 листоп., 2020 р.) / редкол.: Н.М. Бакаянова (голова) та ін. Одеса: Фенікс, 2020. С. 629–631.
7. Comparative analysis of bar associations and law societies in select european jurisdictions. 2017. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/a41ac46d-32a9-5e2c-a43a-2987193a235e/content> (дата звернення: 01.06.2025).
8. Rab S. Regulation of the legal profession in the UK (England and Wales): overview. Practical law. 2021. URL: [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/7-633-7078?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/7-633-7078?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true) (дата звернення: 01.06.2025).
9. Про професію адвоката: Закон Республіки Польщі від 26 травня 1982 р. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/zakonodavstvo-pro-adv-polsha-zvedenyj-pereklad.pdf> (дата звернення: 01.06.2025).
10. Вільчик Т.Б. Дисциплінарна відповідальність адвокатів в країнах ЄС та в Україні. *Форум права*. 2015. № 4. С. 38–44.
11. Веснін С.О. Зарубіжний досвід правового регулювання питань дисциплінарної відповідальності адвоката та деякі напрями його запозичення у законодавство України. *Правова позиція*. 2022. № 2 (35). С. 51–56.
12. Legal Profession Act. URL: <https://www.sile.edu.sg/pdf/Legal%20Profession%20Act.pdf> (дата звернення: 01.06.2025).
13. The Model Rules for Lawyer Disciplinary Enforcement: were adopted by the American Bar Association House of Delegates on August 8, 1989, and were subsequently amended on August 12, 2002. URL: https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/resources/lawyer_ethics_regulation/model_rules_for_lawyer_disciplinary_enforcement/ (дата звернення: 01.06.2025).
14. Кісліцина І.О. Особливості дисциплінарної відповідальності адвокатів у США. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє*: матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11 листопада 2022 р.) / редкол.: Н.М. Бакаянова (гол.); НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2022. С. 428–431.

УДК 347.99:336.143.23

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.4>

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ КОШТІВ СУДОВОГО ЗБОРУ У ФІНАНСУВАННІ МІСЦЕВИХ СУДІВ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

Манюк Д.В.,
аспірант,

Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
e-mail: mister.manyuk003@gmail.com

Манюк Д.В. Ефективність використання коштів судового збору у фінансуванні місцевих судів: український та зарубіжний досвід.

Стаття є дослідженням сучасних підходів до справляння та розподілу судового збору в Україні у контексті законодавчих змін 2025 року та міжнародної практики. У статті автором проаналізовано Закон України № 4508-IX, що набрав чинності 16 липня 2025 року та удосконалив механізми визначення, справляння і повернення судового збору. Наголошено на запровадженні гнучких підходів до звільнення, зменшення, відстрочення чи розстрочення платежів залежно від майнового стану особи, а також на стимулюванні цифровізації правосуддя шляхом надання 20% знижки за використання системи «Електронний суд». Висвітлено диференційовану систему ставок для фізичних та юридичних осіб, залежно від ціни позову та характеру спору, з прикладами актуальних розмірів платежів у 2025 році. Особливу увагу приділено питанню централізованого розподілу коштів спеціального фонду державного бюджету, на прикладі звіту за 2024 рік, де показано значну частку витрат на оплату праці, комунальні послуги, матеріально-технічне забезпечення, інформатизацію та розвиток судової інфраструктури. Підкреслено наявність критичного дисбалансу між реальними потребами судової влади (36,2 млрд грн) та рівнем фінансового забезпечення (56,5%), що безпосередньо загрожує стабільності судової системи. Розкрито ризики недофінансування для незалежності та ефективності правосуддя, зокрема втрату кадрів і затримки у розгляді справ, що негативно впливають на доступ громадян до правосуддя. У статті подано порівняльний аналіз практики Німеччини, Франції, Швеції, Польщі та Великої Британії, який демонструє різні моделі фінансування судів: від покладання основного тягаря на державний бюджет до значної ролі приватних платежів. Водночас у всіх країнах передбачені механізми соціального захисту та правової допомоги для малозабезпечених осіб, що запобігає обмеженню доступу до правосуддя. Робиться висновок про необхідність збалансування державного та приватного фінансування, посилення прозорості використання коштів, удосконалення звітності та впровадження європейських стандартів фінансової автономії судової влади.

Ключові слова: судовий збір, фінансування судів, судова влада, правова допомога.

Manyuk D.V. Efficiency of using court fees in financing local courts: Ukrainian and foreign experience.

This article examines contemporary approaches to the collection and allocation of court fees in Ukraine in the context of the 2025 legislative amendments and international practices. The author analyzes the Law of Ukraine No. 4508-IX, which came into force on July 16, 2025, and refined the mechanisms for determining, collecting, and refunding court fees. Emphasis is placed on the introduction of flexible approaches to exemptions, reductions, deferrals, or installment payments based on an individual's financial situation, as well as the promotion of digital justice through a 20% discount for using the «Electronic Court» system. The article highlights a differentiated system of rates for individuals and legal entities, depending on the claim amount and the nature of the dispute, with examples of current payment levels in 2025. Particular attention is given to the centralized allocation of funds from the special fund of the state budget, illustrated by the 2024 report, which shows a significant share of expenditures for staff salaries, utilities, material and technical support, informatization, and court infrastructure development.

A critical imbalance between the actual needs of the judiciary (UAH 36.2 billion) and the level of financial provision (56.5%) is emphasized, posing a direct threat to the stability of the judicial system. The article outlines the risks of underfunding for judicial independence and efficiency, including staff attrition and delays in case processing, which negatively affect citizens' access to justice. A comparative analysis of practices in Germany, France, Sweden, Poland, and the United Kingdom is provided, demonstrating different models of court financing—from placing the primary burden on the state budget to significant reliance on private payments. At the same time, all countries implement mechanisms of social protection and legal assistance for low-income individuals, preventing limitations on access to justice. The study concludes that balancing state and private financing, enhancing transparency in fund utilization, improving reporting, and adopting European standards for the financial autonomy of the judiciary are essential.

Key words: court fees, court financing, judiciary, legal aid.

Постановка проблеми. Судовий збір є обов'язковим платежем, що стягується за подання до суду заяв, скарг та інших процесуальних документів, а також за видачу судами відповідних документів. Він виконує подвійне призначення у функціонуванні судової системи: з одного боку, виступає джерелом фінансового забезпечення для покриття операційних витрат судів, а з іншого – є важливим інструментом регулювання доступу до правосуддя. Раціональне та ефективне використання надходжень від судового збору має принципове значення, адже воно безпосередньо впливає на рівень незалежності судової влади, стан її матеріально-технічного забезпечення, належну оплату праці суддів і працівників апарату судів, а також на загальну якість і доступність правосуддя.

В умовах сучасних викликів, серед яких – суттєвий дефіцит фінансування судової влади в Україні та динамічні законодавчі зміни, що набули чинності у липні 2025 року, значення комплексного аналізу цієї проблематики набуває особливої ваги. Ґрунтовне дослідження українського досвіду у зіставленні з міжнародними практиками дає можливість визначити найбільш ефективні підходи та окреслити перспективні напрями удосконалення механізму справляння і використання судового збору.

Мета дослідження полягає у комплексному та всебічному дослідженні ефективності використання коштів судового збору у фінансуванні місцевих судів шляхом аналізу українського та зарубіжного досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо судового збору було предметом дослідження низки науковців. Так, в своїй роботі Загоруйко Н.С. було досліджено судовий збір як джерело фінансування органів судової влади. Стеченко К.Л. було висвітлено судовий збір як джерело наповнення спеціального фонду державного бюджету України. Горова С.В. та Дяченко С.В. досліджували теоретичні та правові аспекти сплати судового збору в цивільному судочинстві. Втім, потребує комплексного аналізу дослідження ефективності використання коштів судового збору у фінансуванні місцевих судів.

Виклад основного матеріалу. З метою вдосконалення механізмів розподілу судових витрат та підвищення доступності правосуддя держава запровадила низку важливих змін у законодавстві. З 16 липня 2025 року набрав чинності Закон України № 4508-IX, яким удосконалено порядок розподілу судових витрат та справляння судового збору [5]. Метою закону є підвищення прозорості та ефективності роботи судової системи, а також забезпечення кращого доступу громадян до правосуддя. Документ уточнює підстави для звільнення від сплати судового збору, його зменшення, відстрочення чи розстрочення, надаючи судам можливість застосовувати більш гнучкий підхід. Крім того, встановлено нові ставки для справ про банкрутство та передбачено 20% знижку при поданні процесуальних документів через систему «Електронний суд» (ЄСІТС), що сприяє цифровізації судочинства [7].

Розмір судового збору в Україні визначається на основі прожиткового мінімуму для працездатних осіб, який фіксується станом на 1 січня відповідного року. У 2025 році цей показник становить 3028 гривень і зберігається незмінним упродовж усього року. Такий підхід забезпечує передбачуваність у розрахунках, однак за умов високої інфляції виникає ризик дисбалансу між фактичними витратами судової системи та надходженнями від збору. Порівняно з 2024 роком ставки судового збору залишилися без змін, але вони диференціюються залежно від характеру спору та статусу позивача, що враховує різну платоспроможність учасників процесу [8]. Став-

ки судового збору можуть бути виражені у фіксованій сумі або у відсотковому відношенні до ціни позову. Наприклад, за подання позовної заяви майнового характеру юридичною особою ставка становить 1,5% ціни позову, але не менше 3028 грн і не більше 1 059 800 грн. Фізична особа або фізична особа-підприємець сплачує 1% ціни позову, але не менше 1211,20 грн та не більше 15 140 грн. За подання позовної заяви немайнового характеру фізичною особою збір складає 1211,20 грн, а юридичною особою – 3028 грн. За подання заяви про видачу судового наказу ставка становить 302,80 грн, а за заяву про скасування судового наказу – 151,40 грн. Для апеляційних та касаційних скарг ставки можуть бути вищими: апеляційна скарга на ухвалу суду фізичною особою коштує 605,60 грн, а юридичною особою – 3028 грн. У разі подання касаційної скарги на рішення суду фізична особа сплачує 1211,20 грн, а юридична – 3028 грн. У деяких випадках, якщо розмір судового збору перевищує 5% річного доходу фізичної особи за попередній календарний рік, суд може ухвалити рішення про відстрочення, розстрочення, зменшення розміру або звільнення від сплати збору, враховуючи майновий стан особи. Платниками судового збору є громадяни України, іноземці, особи без громадянства, підприємства, установи, організації, інші юридичні та фізичні особи-підприємці, які звертаються до суду або щодо яких ухвалено судові рішення. Варто зазначити, що існують категорії осіб, які можуть бути звільнені від сплати судового збору, зокрема, особи, які звертаються до суду для захисту своїх прав у зв'язку з соціальною вразливістю або іншими обставинами, що підтверджуються відповідними документами [6].

Сплата судового збору здійснюється за місцем розгляду справи, а надалі кошти зараховуються до спеціального фонду Державного бюджету України. Перед відкриттям провадження суд перевіряє факт зарахування. Механізм розподілу коштів є централізованим, що дозволяє більш ефективно управляти фінансами та за потреби перерозподіляти їх між судами. Варто зазначити, що 7 січня 2025 року набрав чинності наказ Міністерства фінансів України від 26 листопада 2024 року № 606 «Про внесення змін до Порядку повернення (перерахування) коштів, помилково або надміру зарахованих до державного та місцевих бюджетів».

Згідно з новим порядком органи казначейства здійснюють повернення судового збору в усіх випадках виключно на підставі електронного подання, сформованого судом. Для повернення судового збору за судовим рішенням, що набрало законної сили, платнику необхідно звернутися до суду із заявою, зміст якої повинен відповідати пункту 5 цього порядку, і вказати дату та номер судового рішення. Разом із заявою про повернення коштів судового збору з бюджету платником також подається оригінал або копія платіжної інструкції, яка підтверджує перерахування коштів до бюджету [4].

Судовий збір, перерахування якого підтверджується платіжною інструкцією, формує надходження до спеціального фонду, з якого здійснюється подальший розподіл коштів на забезпечення діяльності судової системи. Розподіл надходжень зі спеціального фонду здійснюється центральним органом, відповідальним за фінансування судів. У 2024 році кошти спеціального фонду державного бюджету від сплати судового збору в сумі 3 596,6 млн грн були спрямовані: 378,2 млн грн або 10,5% – на виплату суддівської винагороди; 643,3 млн грн або 17,9% – на нарахування на оплату праці; 600,5 млн грн або 16,7% – на оплату комунальних послуг та енергоносіїв; 555,6 млн грн або 15,4% – на придбання предметів, матеріалів, обладнання та інвентаря (а саме: марки, конверти, папір, канцтовари, будівельні матеріали, меблі для облаштування залів судових засідань, диски, картриджі, комплектувальні вироби та деталі для ремонту серверного та комп'ютерного обладнання, пальне та інше); 669,1 млн грн або 18,7% – на оплату послуг (крім комунальних): з інформатизації, з монтажу і установки охоронної і пожежної сигналізації, охорона приміщень, публікація оголошень, впорядкування архіву, страхування приміщень і транспортних засобів, оренда приміщень, маркувальна машина, ліцензійне програмне забезпечення, перезарядка картриджів, послуги зв'язку, експлуатаційні послуги, з експлуатації ЄДРСР, адміністрування вебпорталу та контакт центру судової влади, супроводження та адміністрування підсистем ЄСІТС, забезпечення діяльності органів суддівського самоврядування та інше; 54,8 млн грн або 1,5% – на відрядження; 60,8 млн грн або 1,7% – на інші поточні витрати; (винагорода присяжних, витрати виконавчого впровадження, компенсація витрат на поховання та увічнення пам'яті суддів, судовий збір та інше); 634,3 млн грн або 17,6% – на видатки розвитку (придбання обладнання та предметів довгострокового користування, капітальне будівництво, капітальний ремонт, реконструкція та реставрація приміщень судів) [2].

Навіть за умов зростання надходжень судова влада залишається в стані хронічного недофінансування. Конституція України покладає на державу обов'язок гарантувати належне фінансування судової влади, проте у 2025 році існує суттєвий розрив між реальними потребами та обсягами бюджетного забезпечення. Планові надходження спецфонду судової системи становлять 3,6 млрд грн, тоді як загальна потреба у фінансових ресурсах сягає 36,2 млрд грн, з яких забезпечено лише 56,5%. Апеляційні та місцеві суди забезпечені лише на 58,5% від потреби (2,6 млрд грн). Цей дисбаланс критичний для стабільності судової системи, особливо місцевих судів, підриваючи їх незалежність та якість правосуддя [1]. Недофінансування загрожує стабільності судової системи, послаблює її незалежність і негативно впливає на якість здійснення правосуддя. Відсутність достатніх ресурсів особливо відчутна у сфері оплати праці працівників апарату судів, що спричиняє втрату кваліфікованих кадрів та уповільнення судових процесів.

Публічні звіти та аудити є ключовими для прозорості та підзвітності. Центральні органи судової адміністрації публікують фінансові звіти, до прикладу, Звіт за 2024 рік. Рахункова палата України проводить аудити використання бюджетних коштів у судовій сфері. Зміни до розпису видатків спецфонду погоджуються з Вищою радою правосуддя. Важливо підвищити деталізацію та доступність цих звітів для громадськості, оскільки узагальнені дані не завжди дозволяють відстежити ефективність використання коштів на місцевому рівні. Висока прозорість критична для довіри та громадського контролю [3].

Фінансування судової системи у різних країнах здійснюється по-різному. Судові бюджети часто недооцінюються, хоча вони відіграють ключову роль у забезпеченні незалежності судової влади. У міжнародній практиці спостерігається тенденція до збільшення ролі судових зборів у фінансуванні судів, причому в багатьох західних країнах частка приватних платежів у порівнянні з державним фінансуванням зростає. Загалом витрати на суди становлять менше 2% від загального державного бюджету [9]. У процесі реформ основну увагу приділяють підвищенню автономії судової влади у фінансовому управлінні та впровадженню моделей бюджетування, орієнтованих на ефективність. Слід зазначити, що у більшості країн доступ до суду не є безкоштовним, а судові збори, як правило, компенсуються через системи правової допомоги для малозабезпечених осіб.

Міжнародні експерти підкреслюють, що фінансування судів не повинно залежати від політичних коливань або дискреційних рішень посадовців. Надмірна залежність від зборів може створювати перверсні стимули для судів зосереджуватися на наповненні бюджету замість здійснення правосуддя. Оптимальна модель передбачає достатнє, стабільне та передбачуване державне фінансування, доповнене судовими зборами, які не повинні становити основне джерело коштів та не обтяжувати учасників процесу.

Досвід окремих країн демонструє різні підходи до цього питання. У Німеччині діє принцип «той, хто програв, платить», а розмір зборів залежить від суми спору. Доходи від судових зборів покривають витрати судів на цивільні та адміністративні справи, що робить систему високоєфективною [14]. У 2025 році в Німеччині набрав чинності закон KostBRÄG 2025, який з 1 червня 2025 року передбачає підвищення судових зборів відповідно до Justizkostenrechts – вартісні збори (Wertgebühren) виросли в середньому на 6%, а фіксовані, мінімальні та максимальні збори – на 9%. Одночасно збільшено витрати на правову допомогу, включаючи оплату адвокатів, експертів і перекладачів, а також винагороди опікунів і представників у сімейних справах [15].

Франція має давню історію правової допомоги, що надається всім особам та організаціям, які не мають достатніх коштів, охоплюючи всі види справ [13]. Суди у Франції фінансуються через Міністерство юстиції. У 2025 році у Франції судові витрати суттєво зросли внаслідок закону про бюджет, опублікованого 15 лютого, який передбачив подвоєння фіксованих процедурних зборів. Для справ, що розглядаються поліцейськими судами (tribunal de police), розмір цього збору зріс із 31 євро до 6 євро. У випадку засудження в кримінальному суді збір збільшився із 127 євро до 254 євро, а якщо не з'являється на слухання – до 508 євро. Апеляційна процедура передбачає збір у розмірі 338 євро замість попередніх 169 євро. За подання касаційної скарги доводиться сплачувати 422 євро замість 211 євро. У справах, що розглядаються судами присяжних (cours d'assises), сума зросла до приблизно 1054 євро. Ці збори мають стримуючий ефект і підвищують фінансове навантаження на громадян, які звертаються до суду [16].

Швеція встановлює низькі судові збори, при цьому діє принцип «той, хто програв, платить», а правова допомога доступна обмеженій категорії фізичних осіб з низьким доходом. В Швеції судовий збір є обов'язковим при подачі позову до суду. Залежно від типу справи та її вартості,

розмір збору може становити від 900 до 2800 шведських крон. Для справ, де вартість позову не перевищує половину базової ціни, застосовується знижений збір у розмірі 900 крон [17]. Цей збір сплачується один раз при подачі заяви до суду. У разі програшу справи, сторона, яка програла, зобов'язана відшкодувати розумні витрати сторони, яка виграла, включаючи судовий збір та гонорари адвокатів. Витрати повинні бути обґрунтованими та пропорційними складності справи. Суд має право зменшити розмір витрат, якщо вони вважаються надмірними.

У польській правовій системі судовий процес у цивільних справах передбачає низку витрат. Перші витрати, які повинен понести позивач, – це судовий збір. Його розмір змінюється в залежності від типу справи. У Польщі збори також базуються на принципі «той, хто програв, платить». Судовий збір може бути фіксованим або пропорційним залежно від виду справи та її вартості. Наприклад, у справах про розлучення або розподіл майна оплата становить 600 злотих [18], а у справах з майновими вимогами понад 20 000 злотих застосовується оплата пропорційна вартості предмета спору. З 1 липня 2025 року вартість подання приватного обвинувачення зросла з 300 до 1000 злотих, що відображає реальні витрати на судовий процес і має на меті зменшити кількість безпідставних позовів [10].

У Великій Британії розмір судового збору залежить від вартості позову, при цьому діють системи допомоги особам з низьким доходом, а правило «той, хто програв, платить» застосовується у всіх видах справ. Згідно з оновленням, яке набрало чинності 8 квітня 2025 року, Міністерство юстиції Великої Британії підвищило 171 судовий та трибунальний збір, щоб врахувати зміни в індексі споживчих цін (CPI) [11]. Більшість зборів збільшено на 3,2%, щоб відобразити зміну CPI між березнем 2023 та березнем 2024 року, а деякі збори підвищено на 13,5% для врахування інфляції з березня 2022 року. Ці зміни допомагають забезпечити ефективну та ефективну роботу Служби судів та трибуналів Його Величності (НМСТС). Сума збору залежить від типу справи та її вартості; наприклад, у цивільних справах збір може становити від £35 до £10,000, залежно від суми позову. Для подання позову до Високого суду передбачено збір у розмірі £545, а для окружного суду – £404. У випадку подання позову на суму понад £10,000, збір становить 5% від вартості позову. Судові збори також застосовуються до сімейних справ, таких як подання заяви про розлучення (£612), фінансові розпорядження (£313) та опікунські накази (£263). Варто зазначити, що існує система допомоги з оплатою зборів для осіб, які не можуть собі їх дозволити. Зміни в судових зборах спрямовані на забезпечення справедливого доступу до правосуддя та підтримку фінансування судової системи [12].

Ці приклади свідчать про різноманітність моделей: одні країни намагаються мінімізувати судові збори, інші значною мірою покладаються на них, але завжди передбачають механізми підтримки малозабезпечених учасників процесу.

Висновки. Отже, судовий збір в Україні виконує подвійне призначення: фінансове забезпечення діяльності судів та регулювання доступу до правосуддя. Законодавчі зміни 2025 року спрямовані на підвищення прозорості, ефективності та цифровізації процесу справляння збору, зокрема через систему «Електронний суд», а також на запровадження гнучкого підходу до звільнення та зменшення збору для малозабезпечених осіб. Незважаючи на це, значний дефіцит фінансування судової системи залишається критичним, особливо для місцевих судів, що загрожує їх незалежності та якості правосуддя. Порівняння з міжнародними практиками показує, що оптимальна модель поєднує стабільне державне фінансування з помірними судовими зборами, забезпечуючи доступ до суду для всіх категорій громадян. Надмірна залежність від зборів може створювати деструктивні стимули та обмежувати ефективність судочинства. Український досвід свідчить про потребу вдосконалення механізмів розподілу коштів та підвищення прозорості фінансової звітності на місцевому рівні. Загалом, для забезпечення стабільності та незалежності судової влади необхідне комплексне поєднання державного фінансування, ефективного використання судового збору та підтримки вразливих категорій учасників процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. ВРП звернулася до КМУ та Мінфіну щодо належного фінансування судової влади. *Судова влада України*. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1658436> (дата звернення: 16.08.2025).
2. Звіт про діяльність державної судової адміністрації України за 2024 рік. URL: <https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/news/%D0%97%D0%92%D0%86%D0%A2%20%D0%BF%>

- D1%80%D0%BE%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D0%94%D0%A1%D0%90%D0%A3%20%D0%B7%D0%B0%202024.pdf (дата звернення: 16.08.2025).
3. Звіти Рахункової палати за 2024 рік. *Рахункова палата*. URL: <https://rp.gov.ua/FinControl/FinReports/?id=1800> (дата звернення: 16.08.2025).
4. Набули чинності зміни до порядку повернення судового збору за судовими рішеннями. *PRAVO. UA*. URL: <https://pravo.ua/nabuly-zminy-do-poriadku-povernennia-sudovoho-zboru-za-sudovymu-rishenniamy/> (дата звернення: 16.08.2025).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення порядку розподілу судових витрат та судового збору: Закон України від 18.06.2025 № 4508-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4508-20#Text> (дата звернення: 16.08.2025).
6. Ставки судового збору станом на 01.01.2025 року. URL: <https://court.gov.ua/storage/portal/sud1002/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B8%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%83%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%BD%D0%B0%2001.01.2025.pdf> (дата звернення: 16.08.2025).
7. Судовий збір в Україні 2025: Нові ставки, правила реструктуризування та пільги. URL: <https://www.anticor.foundation/novyny/21513> (дата звернення: 16.08.2025).
8. Судовий збір у 2025 році (діє з 16.07.2025 р.). «Дебет-Кредит» – Сервіси для бухгалтерів. URL: https://services.dtkr.ua/catalogues/tax_rates/165-sudovii-zbir-u-2025-roci-dije-z-16072025-r (дата звернення: 16.08.2025).
9. Bosio, Erica. 2024. Reforming Justice: Engaging with Countries on Judicial Budgets. Prosperity Notes Series. URL: <http://hdl.handle.net/10986/42517> (date of access: 17.08.2025).
10. Chcesz wnieść prywatne oskarżenie – opłata od 1 lipca 1000 zł. *Prawo. pl*. URL: <https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/oplata-sadowa-przy-oskarzeniu-prywatnym-od-marca-2025-r-1000-zl,530945.html> (date of access: 17.08.2025).
11. Court and tribunal fees: updates from April 2025. *Childlawadvice*. URL: <https://childlawadvice.org.uk/court-and-tribunal-fees-updates-from-april-2025> (date of access: 17.08.2025).
12. EX50A: April 2025. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/67e692b58ac59d1882eaddbb/EX50A-civil-and-family-court-fees_April_25.pdf (date of access: 17.08.2025).
13. George A. Pelletier. Legal Aid in France. 1967. 21 p.
14. Global Litigation Guide in Germany – DLA Piper Global Litigation Guide. *DLA Piper Intelligence – Global Comparative Knowledge Sites*. URL: <https://www.dlapiperintelligence.com/litigation/insight/index.html?t=09-costs&c=DE> (date of access: 16.08.2025).
15. Haufe Redaktion. FF 05 / 2025, Erhöhung der Rechtsanwaltsvergütung und der Justizkosten zum 1.6.2025 | Haufe. *Haufe. de News und Fachwissen*. URL: <https://www.haufe.de/id/beitrag/ff-052025-erhoehung-der-rechtsanwaltsverguetung-und-der-justizkosten-zum-162025-HI16804153.html> (date of access: 17.08.2025).
16. Laperruque N. Justice. Ces frais vont coûter deux fois plus cher aux automobilistes en 2025. *Le Progrès: info et actu nationale et régionale – Rhône, Loire, Ain, Haute-Loire et Jura*. URL: <https://www.leprogres.fr/magazine-automobile/2025/03/10/ces-frais-de-justice-vont-couter-deux-fois-plus-cher-aux-automobilistes-en-2025> (date of access: 17.08.2025).
17. Legal aid. *European e-Justice Portal*. URL: https://e-justice.europa.eu/topics/taking-legal-action/legal-aid/se_en (date of access: 17.08.2025).
18. LEX. *Logowanie Borg*. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/koszty-sadowe-w-sprawach-cywilnych-17216873/art-26> (date of access: 17.08.2025).

УДК 347.99:336.143.23

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.5>

РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ СУДОВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ УКРАЇНИ У ФІНАНСОВОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ МІСЦЕВИХ СУДІВ: НЕОБХІДНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ

Манюк Д.В.

аспірант,

Хмельницький університет управління та права

імені Леоніда Юзькова

e-mail: mister.manyuk003@gmail.com

Манюк Д.В. Роль державної судової адміністрації України у фінансовому забезпеченні місцевих судів: необхідність реформування.

Стаття присвячена детальному аналізу фінансового забезпечення діяльності судової системи України та ролі Державної судової адміністрації України у формуванні, управлінні та розподілі бюджетних ресурсів. Метою статті є комплексне та всебічне дослідження ролі Державної судової адміністрації України у фінансовому забезпеченні місцевих судів. Розглянуто нормативно-правові підстави фінансування судів, включаючи Конституцію України, Закон України «Про судоустрій і статус суддів» та Бюджетний кодекс України, які визначають порядок підготовки бюджетних запитів, формування лімітів та ефективний розподіл коштів між територіальними управліннями. Здійснено огляд підзаконних актів, наказів та інструкцій, що регламентують практичне управління фінансами судової системи, зокрема Наказ Державної судової адміністрації України № 594 від 29 грудня 2023 року та нормативи на 2024–2026 роки. Проаналізовано структуру видатків, що показує домінування оплати праці та нарахувань заробітної плати, а також розглянуто проблеми хронічного недофінансування, яке у 2024–2025 роках становило 39–43 % від реальної потреби, та його негативний вплив на кадровий потенціал, матеріально-технічне забезпечення, інфраструктуру судів та функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем. Висвітлено наслідки недофінансування для доступу громадян до правосуддя, зокрема збільшення строків розгляду справ, зниження якості судових рішень та обмеження функціональності Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Розглянуто ініціативи Вищої ради правосуддя, Верховного Суду та законодавчі пропозиції щодо підвищення ефективності та прозорості фінансової діяльності, забезпечення належної суддівської винагороди та розвитку інфраструктури судів. Окрема увага приділена реформуванню статусу та діяльності Державної судової адміністрації України, проведенню комплексного аудиту, оптимізації структур та процедур управління, а також прозорому конкурсу на посаду Голови адміністрації. Автор підкреслює, що стабільне та достатнє фінансове забезпечення судової влади є ключовою умовою незалежності суддів, належного функціонування правосуддя та успішної європейської інтеграції України, що створює основу для подальшого розвитку правової держави.

Ключові слова: фінансове забезпечення, суди, Державна судова адміністрація, незалежність судової влади, управління ресурсами.

Manyuk D.V. The role of the state judicial administration of Ukraine in financial provision of local courts: the need for reform.

The article is devoted to a detailed analysis of the financial support for the activities of the judicial system of Ukraine and the role of the State Judicial Administration of Ukraine in the formation, management, and allocation of budgetary resources. The aim of the article is a comprehensive and thorough study of the role of the State Judicial Administration of Ukraine in the financial support of local courts. The legal and regulatory framework for court financing is examined, including the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine “On the Judiciary and the Status of Judges,” and the Budget Code of Ukraine, which define the procedures for preparing budget requests, establishing limits, and efficiently distributing funds among territorial administrations.

An overview of subordinate acts, orders, and instructions regulating the practical management of court finances is provided, in particular, the Order of the State Judicial Administration of Ukraine No. 594 dated December 29, 2023, and the standards for 2024–2026. The structure of expenditures is analyzed, showing the predominance of salaries and related payroll charges, as well as issues of chronic underfunding, which in 2024–2025 amounted to 39–43% of the actual need, and its negative impact on human resources, material and technical support, court infrastructure, and the functioning of information and telecommunication systems.

The consequences of underfunding for citizens' access to justice are highlighted, including increased case processing times, reduced quality of judicial decisions, and limitations on the functionality of the Unified Judicial Information and Telecommunication System. Initiatives by the High Council of Justice, the Supreme Court, and legislative proposals aimed at increasing the efficiency and transparency of financial activities, ensuring adequate judicial remuneration, and developing court infrastructure are also discussed.

Special attention is given to the reform of the status and activities of the State Judicial Administration of Ukraine, the implementation of a comprehensive audit, the optimization of structures and management procedures, as well as a transparent competition for the position of Head of the Administration. The author emphasizes that stable and sufficient financial support for the judiciary is a key condition for judicial independence, the proper functioning of justice, and the successful European integration of Ukraine, thereby creating a foundation for the further development of the rule of law.

Key words: financial support, courts, State Judicial Administration, judicial independence, resource management.

Постановка проблеми. Система фінансового забезпечення судової влади є ключовим фактором функціональної незалежності судів. Незалежність суддів прямо залежить від належного рівня бюджетного фінансування, що гарантується Конституцією України та законотворчими нормами. Однак у практичній діяльності державні бюджети часто не відповідають реальним потребам судової системи. Значна частина коштів спрямовується на оплату праці, залишаючи обмежені ресурси для матеріально-технічного та інформаційного забезпечення. Недостатнє фінансування може призводити до кадрового дефіциту та уповільнення розгляду справ. Порушення матеріально-технічного забезпечення обмежує ефективність роботи судів і доступ громадян до правосуддя. Крім того, зовнішні фактори, зокрема воєнні дії та економічні обмеження, підсилюють існуючі проблеми. У цьому контексті виникає нагальна потреба в комплексному дослідженні механізмів фінансового забезпечення судової влади та пошуку шляхів його оптимізації.

Мета дослідження полягає у комплексному та всебічному дослідженні ролі Державної судової адміністрації України у фінансовому забезпеченні місцевих судів.

Стан опрацювання проблематики. Питання, щодо діяльності Державної судової адміністрації присвячена низка праць науковців. Так, зокрема Сеченко Н.М. та Пророченко В.В. розглядали Державну судову адміністрацію України як орган, що здійснює забезпечення діяльності судів. У роботі Кравчук Г.А. Державна судово адміністрація України виступає як один із головних розпорядників бюджетних коштів у фінансуванні судової влади. Бойко В. у своїй роботі досліджує роль і місце державної судової адміністрації України у забезпеченні діяльності місцевих судів: адміністративно-правові аспекти. Втім, в сучасних умовах, окреслена тематика потребу подальших ґрунтовних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Фінансове забезпечення діяльності судів, яке здійснює Державна судова адміністрація України (ДСА), ґрунтується на системі нормативно-правових актів, що визначають її компетенцію, порядок формування та розподілу бюджетних ресурсів.

Ключовими джерелами правового регулювання фінансової діяльності ДСА України є:

Конституція України. Визначальне значення має стаття 130, що закріплює конституційні гарантії належного фінансування судової влади. Вона покладає на державу обов'язок забезпечувати умови для ефективної роботи судів і суддів, передбачаючи окремий розділ видатків у Державному бюджеті України з урахуванням пропозицій Вищої ради правосуддя (ВРП). Це положення виступає фундаментальною гарантією незалежності судової гілки влади від впливу інших органів державної влади, адже фінансова самостійність є необхідною складовою її функціональної незалежності [10].

Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Нормативні приписи цього закону конкретизують конституційні положення, встановлюючи, що фінансування судів здійснюється виключно

но за рахунок коштів Державного бюджету України [16]. Витрати із загального фонду бюджету на утримання судів належать до категорії захищених статей видатків, що унеможлиблює їх скорочення впродовж поточного бюджетного року. Однак практика свідчить: попри такий статус, початковий розмір асигнувань часто визначається заниженим, що зумовлює постійний дефіцит ресурсів. Закон також закріплює роль ДСА України як головного розпорядника коштів, що відповідає за фінансове забезпечення діяльності судів (крім Верховного Суду, вищих спеціалізованих судів та окремих органів системи правосуддя).

Бюджетний кодекс України. Він регламентує загальні правила підготовки, розгляду, ухвалення та виконання Державного бюджету. У статті 35 Кодексу закріплено, що головні розпорядники бюджетних коштів, серед яких і ДСА України, зобов'язані формувати бюджетні запити для подання Міністерству фінансів. Ці запити складаються з урахуванням середньострокових планів діяльності, результатів виконання бюджетних програм, проведених оцінок ефективності та висновків органів контролю [2].

Окрім зазначених основоположних актів, фінансову діяльність ДСА України деталізують численні підзаконні нормативи, інструкції та накази, які регламентують практичні процедури управління коштами. Так, Наказ ДСА України від 29 грудня 2023 року № 594 вніс зміни до плану діяльності установи як головного розпорядника бюджетних коштів на 2024 рік і наступний середньостроковий період (2025–2026 роки). Це свідчить про постійну адаптацію фінансової політики до актуальних бюджетних умов [13].

Процедура формування та розподілу бюджетних ресурсів для функціонування судової системи складається з кількох послідовних етапів і передбачає взаємодію ДСА України з Міністерством фінансів України та її територіальними управліннями.

Підготовка бюджетних запитів. Як головний розпорядник бюджетних коштів, ДСА України щороку готує бюджетний запит, у якому відображаються фінансові потреби судової системи на наступний бюджетний період (зазвичай на три роки). Основою для складання цього документа є аналіз фактичних витрат, прогноз майбутніх потреб, плани розвитку та стратегічні пріоритети судової влади.

Співпраця з Міністерством фінансів. Міністерство фінансів України визначає і доводить до головних розпорядників інформацію про граничні обсяги видатків, які стають базою для підготовки проєктів кошторисів. На їх основі головні розпорядники складають бюджетні запити для подальшого включення до проєктів відповідних бюджетів. Цей етап є ключовим, оскільки «граничні обсяги» здебільшого нижчі за реальні потреби, що з самого початку створює ситуацію недофінансування.

Затвердження бюджету. Після ухвалення Закону про Державний бюджет України на відповідний рік ДСА України отримує лімітні довідки щодо бюджетних асигнувань. Ці довідки відображають остаточно затверджені суми фінансування [20].

Розподіл коштів територіальним управлінням. На підставі отриманих лімітів ДСА України передає фінансові показники розпорядникам нижчого рівня – територіальним управлінням ДСА. Вони коригують свої кошториси відповідно до цих лімітів та забезпечують фінансування місцевих судів у межах своєї юрисдикції [6].

Цей процес формування бюджетних запитів та кошторисів, який залежить від «граничних обсягів», що доводяться Мінфіном, створює потенційний конфлікт між об'єктивною потребою судів (яку визначає ДСА) та фінансовими можливостями держави (які визначає Мінфін). Така структурна динаміка часто призводить до урізання запитів та подальшого недофінансування, оскільки реальні потреби рідко повністю покриваються встановленими лімітами.

Аналіз фінансової звітності ДСА України показує, що значна частина бюджету спрямовується на оплату праці. Так, у звіті ДСА за 2024 рік бюджет адміністрації становив майже 400 млрд грн. 86% всього фінансового ресурсу спрямували на оплату праці та нарахування заробітної плати.

Понад 7,5 млрд грн. ДСА витратила на суддівську винагороду. Середній розмір щомісячної суддівської винагороди за 2024 рік становив понад 100 тис. грн для місцевих загальних судів, понад 120 тис. грн для місцевих спеціалізованих судів та понад 200 тис. грн для апеляційних судів. Фінансування ДСА у 2024 році було на 2 448 800 000 грн більше ніж у 2023 році [18].

Важливо зазначити, що ДСА забезпечує прозорість та підзвітність своєї діяльності шляхом публікації фінансової звітності, що включає баланс, звіт про фінансові результати, звіт про рух грошових коштів та звіт про власний капітал. Зокрема, за 2024 рік оприлюднено консолідовану

фінансову звітність, що містить зазначені документи та примітки до річної фінансової звітності [19].

З метою забезпечення ефективності та відповідності фінансової діяльності вимогам законодавства, в органах судової влади функціонує система внутрішнього аудиту. ДСА України здійснює внутрішній аудит діяльності 783 підконтрольних суб'єктів, включаючи структурні підрозділи ДСА, територіальні управління, суди та інші організації, що належать до сфери управління ДСА. У 2024 році проведено чотири планові внутрішні аудити, за результатами яких надано 110 рекомендацій щодо усунення недоліків та удосконалення діяльності. Зокрема, за результатами проведених аудитів забезпечено усунення порушень на суму 35 286,9 тис. грн [9].

Ці заходи сприяють підвищенню ефективності використання бюджетних коштів та забезпеченню належного фінансового контролю в органах судової влади України.

Широкомасштабне вторгнення російської федерації в Україну у лютому 2022 року значно посилило вже існуючі проблеми у фінансовому забезпеченні судової системи, що безпосередньо вплинуло на діяльність місцевих судів.

Однією з найсерйозніших і тривалих проблем є постійне недофінансування судової влади. Протягом останніх років фінансування судової системи здійснювалося не в повному обсязі.

Фінансування судів у 2022 році здійснювалося на 80,9% (додаткова потреба у коштах – 5,2 млрд грн), а у 2023 році – лише на 59,6% (додаткова потреба – 13,5 млрд грн). Внаслідок недофінансування у судах бракувало коштів не лише на зарплату працівникам, оплату комунальних послуг чи енергоносіїв, а й навіть закупівлю паперу, поштові відправлення та оплату послуг інтернет-зв'язку [1].

Офіційні матеріали ДСА України та Ради суддів підтверджують, що у 2024 році законом про Державний бюджет для ДСА було передбачено 20,6 млрд грн (17,4 млрд – загальний фонд, 3,2 млрд – спеціальний) при розрахованій потребі 36,042 млрд грн, тобто рівень забезпечення становив близько 57,2% [4]. Водночас у висновках Рахункової палати наводилася інша оцінка – 60,5%, яка ґрунтується на ширшій методиці агрегування, але також підтверджує наявність «додаткової потреби» у 15,5 млрд грн.

У 2025 році на етапі бюджетного планування Міністерством фінансів були доведені граничні показники, що забезпечували лише 56,5% потреби (дефіцит близько 15,8 млрд грн), про що ДСА офіційно повідомляла у відкритих матеріалах. Після ухвалення закону про Державний бюджет – 2025 та затвердження паспортів бюджетних програм ситуація змінилася: наказом ДСА України від 11 лютого 2025 року № 53 за КПКВК 0501020 було закріплено 22,095 млрд грн (18,495 – загальний фонд, 3,6 – спеціальний) [15]. Виходячи з потреби у 36,278 млрд грн, фактичний рівень забезпечення піднявся до близько 60,9%.

Таким чином, у 2024–2025 роках спостерігається стійкий розрив фінансування судової системи на рівні 39–43% від реальної потреби. Розбіжності між цифрами (57% і 60,5% у 2024 році; 56,5% і 60,9% у 2025 році) пояснюються різними датами розрахунку та методиками включення спеціального фонду, однак головний висновок залишається незмінним: навіть попри зростання номінальних призначень, судова влада в Україні хронічно недофінансована.

Прямим наслідком недофінансування є значний кадровий дефіцит у судовій системі. Кадровий дефіцит суддів має щонайменше два наслідки. По-перше, він призводить до збільшення строків розгляду справ. Це очевидно, адже якщо суддя отримує щодня десятки нових справ, він не може їх усі одночасно розглянути. По-друге, брак суддів не може не впливати на якість розгляду справ [12]. Правники відзначають, що дефіцит суддів в Україні призводить до порушення права громадян на доступ до правосуддя, а судова система перебуває на межі зупинення відправлення правосуддя.

Недофінансування впливає не лише на кадровий потенціал, а й на базове матеріально-технічне забезпечення судів. У багатьох судах бракує коштів не лише на зарплату, а й на закупівлю паперу, поштові відправлення та оплату послуг інтернет-зв'язку. Це призводить до вимушеного припинення здійснення викликів до суду учасників судових процесів та направлення судових рішень поштою. Такі порушення встановленого порядку повідомлення учасників процесу можуть призвести до скасування судових рішень через процесуальні порушення. Крім того, швидкість інтернету в деяких судах знижена вдвічі через фінансову заборгованість.

Інфраструктурні проблеми також залишаються гострими: рівень забезпечення суддів окремими кабінетами становить 88%, залами судових засідань – 70%, нарадчими кімнатами – 22%, а

лише 19% загальної потреби задоволено. Надмірна завантаженість судів, брак матеріально-технічного та фінансового забезпечення, а також нестача суддівських кадрів є хронічними проблемами, які загострилися з початком повномасштабної війни [11].

Особливо загрозливою є ситуація з розвитком інформаційно-телекомунікаційних систем. Фінансування на оновлення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) та розробку нових модулів, для яких орієнтовно необхідно 24–25 млн дол. США до 2027 року, було призупинено через замороження проєктів USAID. Це обмежує функціонал «Електронного суду», який продовжує працювати на застарілій платформі [7]. ЄСІТС покликана бути технічною опорою української судової системи, об'єднуючи всі суди та органи судової влади, з метою створення ефективного, прозорого та доступного правосуддя. Недостатнє матеріально-технічне та ІТ-забезпечення не просто створює незручності, а прямо перешкоджає доступу до правосуддя та його ефективності.

Існування численних законодавчих ініціатив та планів на 2025 рік свідчить про усвідомлення проблеми фінансування на всіх рівнях судової влади та законодавчої гілки.

Пропозиції ВРП. 26 лютого 2025 року ВРП затвердила звернення до Кабінету Міністрів України з пропозиціями щодо пріоритетних завдань фінансового забезпечення судової влади на 2025 рік та 2026–2028 роки, підкреслюючи конституційну гарантію фінансування. Ці пропозиції включають забезпечення належної суддівської винагороди, що є гарантією незалежності судді [8].

Стратегічні плани Верховного Суду. Верховний Суд також розробляє стратегічні плани, спрямовані на підвищення ефективності правосуддя. Він планує досягти ключових кількісних та якісних показників у 2025–2027 роках, зокрема вирішувати 3,96 млн судових справ щорічно (95,3% від надходжень), придбати 1,4 млн одиниць засобів інформатизації у 2025 році та легалізувати понад 3 тис. комп'ютерних програм. Ці плани відображають стратегічне бачення розвитку, яке потребує відповідного фінансування. Навіть Верховний Суд стикається з обмеженнями: Міністерством фінансів України встановлено граничний обсяг видатків Верховного Суду за загальним фондом державного бюджету на 2025 рік на 899,2 тис. грн менше, ніж було затверджено у 2024 році [3].

Законодавчі ініціативи щодо Служби судової охорони. Законопроект № 12025, зареєстрований 9 вересня 2024 року, передбачає зміни до Закону «Про судоустрій і статус суддів», що дозволяють Службі судової охорони отримувати додаткове фінансування з інших джерел, не заборонених законодавством, щоб зменшити навантаження на Державний бюджет. Це може слугувати прикладом для пошуку альтернативних джерел фінансування й для інших підрозділів судової системи [5].

Розроблення нормативів забезпечення судів. Наказом ДСА України від 14 серпня 2023 року № 384 (з наступними змінами) створено робочу групу для розроблення проєктів нормативів кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів. Це є відповіддю на рішення ВРП від 20 липня 2023 року № 740 / 0/15–23 [14]. Успіх цих ініціатив залежить від їхньої реальної імплементації та достатнього бюджетного забезпечення, що наразі залишається під питанням через прогнозований дефіцит на 2025 рік.

Питання реформування правосуддя Україні найчастіше сприймається крізь призму ролі власне суддів, судів і доброчесності судової влади. Вирішення цих та багатьох інших аспектів є не лише важливим елементом загального процесу реформування правосуддя в Україні, а й процесу європейської інтеграції нашої держави. Зокрема, відповідна проблематика відображена у Дорожній карті з питань верховенства права, яку було затверджено Кабінетом Міністрів України 14 травня 2025 року, і яка визначає ключові реформи в певній сфері, необхідні для вступу в ЄС. Для досягнення зазначених цілей заплановано 7 основних заходів, які, попередньо, планується досягти протягом IV кварталу 2025 року – IV кварталу 2027 року.

Одразу три заходи стосуються питання вдосконалення статусу і діяльності ДСА, а саме:

проведення аудиту діяльності Адміністрації та вироблення рекомендації задля усунення дублювань, оптимізації діяльності і структури та ін.;

прийняття закону, спрямованого на вдосконалення статусу та діяльності ДСА на основі проведеного аудиту;

проведення прозорого конкурсу на Голову ДСА [17].

Висновки. Отже, фінансове забезпечення судової системи України є критично важливим елементом забезпечення незалежності та ефективності правосуддя, проте чинна практика демонструє системне недофінансування, що негативно впливає на кадровий потенціал, матеріально-технічне забезпечення та функціонування інформаційно-телекомунікаційних систем судів. Незважаючи на

законодавчо закріплені конституційні гарантії фінансування та численні ініціативи ДСА, рівень реального забезпечення залишається значно нижчим за потреби, що призводить до затримок у розгляді справ та зниження якості судового процесу. Одночасно спостерігається структурна невідповідність між плануванням бюджетних запитів і затвердженими граничними обсягами видатків, що створює системну диспропорцію між потребами судової влади та наявними ресурсами. Актуальні стратегії розвитку потребують адекватного фінансування та інтеграції в середньострокові бюджетні плани. Подальші дослідження доцільно зосередити на пошуку механізмів збалансованого фінансування судової системи, оптимізації внутрішніх ресурсів, а також оцінці впливу інноваційних інформаційних технологій на доступність і ефективність правосуддя. Загалом, наукове вивчення фінансового забезпечення судів має враховувати як нормативно-правові, так і практичні аспекти, що визначають реальні можливості функціонування судової системи в умовах обмежених ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Брак коштів, суддів та 800 тис. нерозглянутих справ: Системні проблеми у діяльності Вищої ради правосуддя поглибили кризу функціонування системи судової влади. Рахункова палата. URL: <https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=2027> (дата звернення: 19.08.2025).
2. Бюджетний кодекс України: Кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 19.08.2025).
3. ВРП звернулася до КМУ та Мінфіну щодо належного фінансування судової влади. Судова влада України. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1658436/> (дата звернення: 19.08.2025).
4. ВРП погодила ДСА України перерозподіл бюджетних видатків між судами. Державна судова адміністрація України. URL: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/pres-centr/news/1542362/> (дата звернення: 19.08.2025).
5. Депутатами запропоновані зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в частині удосконалення діяльності Служби судової охорони. Служба судової охорони. URL: <https://sso.court.gov.ua/sso/pres-centr/news/1664215/> (дата звернення: 19.08.2025).
6. Державний веб-портал бюджету для громадян. Міністерство фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/open-budget-webportal> (дата звернення: 19.08.2025).
7. ДСА потрібно знайти мільярд гривень на розвиток електронного правосуддя в умовах зупинки фінансування USAID. Судово-юридична газета. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/324982-gsa-nuzhno-nayti-milliard-griven-na-razvitie-elektronnogo-pravosudiya-v-usloviyakh-ostanovki-finansirovaniya-usaid> (дата звернення: 19.08.2025).
8. Звернення Вищої ради правосуддя до Кабінету Міністрів України із пропозиціями щодо пріоритетних завдань фінансового забезпечення судової влади та її незалежності на 2026–2028 роки | Вища рада правосуддя. Новини | Вища рада правосуддя. URL: <https://hcj.gov.ua/news/zvernennya-vyshchoyi-rady-pravosuddya-do-kabinetu-ministriv-ukrayiny-iz-propozyciyamy-shchodo> (дата звернення: 19.08.2025).
9. Звіт про діяльність державної судової адміністрації України за 2024 рік. URL: <https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/news/%D0%97%D0%92%D0%86%D0%A2%D0%BF%D1%80%D0%BE%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D0%94%D0%A1%D0%90%D0%A3%20%D0%B7%D0%B0%202024.pdf> (дата звернення: 19.08.2025).
10. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к / 96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 19.08.2025).
11. Нагальні питання діяльності адміністративних судів і проблеми правозастосування: у Верховному Суді відбулася розширена робоча зустріч. ВЕРХОВНИЙ СУД. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1571210> (дата звернення: 19.08.2025).
12. Надмірне навантаження на судову систему впливає на строки розгляду справ і якість рішень – голова КІС ВС. ВЕРХОВНИЙ СУД. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1720264> (дата звернення: 19.08.2025).
13. Наказ Державної судової адміністрації України від 29 грудня 2023 року № 594 Про внесення змін до плану діяльності Державної судової адміністрації України як головного розпорядника бюджетних коштів на 2024 рік та 2025–2026 роки. Державна судова адміністрація України. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/14/N_594_23 (дата звернення: 19.08.2025).

14. Про заслуховування інформації Державної судової адміністрації України щодо виконання наданих рекомендацій та результатів усунення недоліків, вказаних у рішенні Вищої ради правосуддя від 20 липня 2023 року № 740 / 0/15–23 «Про Звіт Голови Державної судової адміністрації України про діяльність Державної судової адміністрації України за 2022 рік». URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/42379> (дата звернення: 19.08.2025).
15. Про затвердження паспортів бюджетних програм на 2025 рік: Наказ Державної судової адміністрації України від 11 лютого 2025 року № 53. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/normatyvno-pravova%20baza/N_53_2025.pdf (дата звернення: 19.08.2025).
16. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 19.08.2025).
17. Реформа органів суддівського врядування в Україні: євроінтеграційний контекст. Центр Дністрянського. URL: <https://dc.org.ua/news/reforma-organiv-suddivskogo-vryaduvannya-v-ukrayini-evrointegraciynnyu-kontekst> (дата звернення: 19.08.2025).
18. Торік Державна судова адміністрація витратила на суддівські винагороди на понад 300 млн грн більше, ніж у 2023-му. Slidstvo. info. URL: <https://www.slidstvo.info/news/torik-derzhavna-sudova-administratsiia-vytratyla-na-suddivski-vynahorody-na-ponad-300-mln-hrn-bilshe-nizh-u-2023-mu/> (дата звернення: 19.08.2025).
19. Фінансова звітність ДСА України 2024 рік (консолідована). Державна судова адміністрація України. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/pokazniki-diyalnosti/finansova_zvitnist/finansova_zvitnist_dsa_2024_konsolidovana (дата звернення: 19.08.2025).
20. Як скласти проєкт кошторису бюджетної установи та затвердити його?. Сьомий апеляційний адміністративний суд. URL: <https://7aa.court.gov.ua/sud4856/pres-centr/news/999189/> (дата звернення: 19.08.2025).

УДК 347.963:340.134

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.6>

ПРАВОВИЙ СТАТУС СТАЖИСТА ТА ПОМІЧНИКА АДВОКАТА В УКРАЇНІ¹

Топчанюк О.А.,
*аспірантка кафедри цивільної юстиції та адвокатури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Топчанюк О.А. Правовий статус стажиста та помічника адвоката в Україні.

Здійснено комплексне дослідження правового статусу стажиста та помічника адвоката відповідно до чинного законодавства України, проаналізовано основні відмінності між ними, зокрема за такими критеріями як термін діяльності у відповідній якості, функціональне призначення, вимоги щодо несумісності.

Сформульовані пропозиції щодо подальшого вдосконалення правового статусу стажиста та помічника адвоката в Україні з метою гармонізації його із Європейськими стандартами. Проаналізовано законодавство таких країн Європейського Союзу, як: Німеччина, Португалія, Польща, Швейцарія та Італія. Визначено місце стажиста та помічника адвоката в структурі інституту адвокатури.

Значення інституту стажиста та помічника адвоката як структурних елементів сучасної адвокатської діяльності полягає в тому, що вони надають практичну допомогу адвокатам у здійсненні діяльності з надання кваліфікованої юридичної допомоги, становлять основний і найбільш підготовлений до самостійної адвокатської практики кадровий резерв адвокатури, сприяють передачі теоретичних знань, практичного досвіду, етичних правил поведінки та традицій адвокатури від попередніх поколінь до наступних, виступають самостійними структурними елементами системи надання правничої допомоги з урахуванням законодавчих обмежень.

Охарактеризовано європейські моделі доступу до адвокатської професії, зокрема вимоги щодо обов'язкового стажування, інтеграції практичної підготовки до етапу складання кваліфікаційного іспиту та особливі правила для осіб з науковим ступенем. Особливу увагу приділено порівняльному аналізу процедур добору, підготовки та атестації стажистів та помічників адвоката у зазначених країнах. Встановлено, що у більшості європейських країн існує чітка багаторівнева система професійного становлення майбутніх адвокатів, яка включає обов'язкові етапи практичного навчання під наглядом досвідченого наставника та фінальну кваліфікаційну перевірку.

На основі європейського досвіду запропоновано вдосконалення української моделі стажування, а саме запропоновано зробити стажування обов'язковою передумовою доступу до кваліфікаційного іспиту та поширити на стажистів вимоги щодо несумісності, аналогічні для помічників адвоката.

Ключові слова: адвокатура, адвокат, стажист адвоката, помічник адвоката, правовий статус стажиста адвоката, правовий статус помічника адвоката, кваліфікаційний іспит.

Topchanuik O.A. legal status of a trainee and an assistant to a lawyer in Ukraine.

A comprehensive study of the legal status of an intern and an assistant attorney in accordance with the current legislation of Ukraine has been carried out, the main differences between them have been analyzed, in particular by such criteria as the term of activity in the appropriate capacity, functional purpose, and requirements for incompatibility. Proposals are formulated for further improvement of the legal status of trainees and assistant attorneys in Ukraine in order to harmonize it with European standards.

¹ Науковий керівник: Вільчик Т. Б., доктор юридичних наук, професор, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

The legislation of such countries of the European Union as: Germany, Portugal, Poland, Switzerland and Italy has been analyzed. The place of trainee and assistant attorney in the structure of the institute of advocacy has been determined. The importance of the institute of trainee and assistant attorney as structural elements of modern human rights advocacy is that they provide practical assistance to lawyers in carrying out activities to provide qualified legal assistance, constitute the main and most prepared for independent advocacy personnel reserve of the Bar, contribute to the transfer of theoretical knowledge, practical experience, ethical rules of conduct and traditions of the Bar from previous generations to the next, act as independent structural elements of the legal aid system, taking into account legislative restrictions.

The European models of access to the legal profession are characterized, in particular, the requirements for mandatory internships, the integration of practical training to the stage of passing the qualification exam and special rules for persons with a scientific degree. Particular attention is paid to the comparative analysis of the procedures for the selection, training and certification of trainees and paralegals in these countries. It has been established that in most European countries there is a clear multi-level system of professional development of future lawyers, which includes mandatory stages of practical training under the supervision of an experienced mentor and a final qualification test. Based on European experience, it is proposed to improve the Ukrainian model of internships, namely, it is proposed to make internships a mandatory prerequisite for access to the qualification exam and to extend to interns the requirements for incompatibility, similar for lawyers' assistants.

Key words: advocacy, attorney-at-law, trainee attorney, attorney-at-law's assistant, legal status of a trainee attorney, legal status of an attorney's assistant, qualification exam.

Постановка проблеми. 23 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі. Відповідне рішення ухвалено лідерами країн-членів ЄС на саміті Європейської ради[1]. Цей історичний момент обумовлює подальшу необхідність приведення національного законодавства, у тому числі і у сфері адвокатської діяльності та адвокатури, до європейських стандартів, відповідно до рекомендацій Європейської Комісії та Ради Європи. Здійснення справедливого судочинства неможливе без функціонування інституту адвокатури – основного правозахисного інституту, на який покладена провідна роль у захисті конституційних прав і свобод людини та громадянина. Тому гармонізація законодавства України з правом ЄС, у тому числі у галузі організації та діяльності адвокатури, є необхідною умовою для виконання Україною взятих на себе зобов'язань.

Мета статті: проведення аналізу нормативного врегулювання правового статусу стажиста та помічника адвоката з метою подальшого вдосконалення законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність, а саме щодо правового статусу помічника та стажиста адвоката.

Стан опрацювання проблематики. Питання доступу до адвокатської професії, зокрема етапу стажування досліджено українськими вченими: Т.Б. Вільчик, Н.М. Бакаєвою, А.М. Бирюковою, В.О. Святоцькою, В.В. Заборовським, С.Я. Фурсою, Я.О. Ковальновою та іншими. Водночас, попри наявність значної кількості наукових розвідок, низька аспектів статусу стажиста та помічника адвоката, залишається недостатньо врегульованою та потребує подальшого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Інститути помічника адвоката і стажиста адвоката є значущими ланками у системі адвокатури, оскільки вони не тільки сприяють здійсненню адвокатської діяльності, а і являють собою майбутнє покоління адвокатів. Не дивлячись на те, що ці інститути мають різне функціональне призначення, вони мають і певні спільні риси.

Правовий статус стажиста адвоката являє собою комплексну категорію, що відображає статус цієї особи в суспільстві та характеризується наявністю законодавчо встановленої сукупності прав та обов'язків, відповідальності, вимог доступу до адвокатської професії, гарантії її діяльності осіб, які намагаються набути статус адвоката.

Правовий статус помічника адвоката являє собою комплексну категорію, а саме сукупність прав, обов'язків, повноважень та гарантій, визначених законодавством України, яке регулює професійну діяльність особи, яка сприяє здійсненню професійної діяльності адвоката та виконує окремі доручення юридичного характеру з дотриманням спеціальних вимог, що впливають із закону та потенційно представляє собою кадровий резерв адвокатури.

Правовий статус стажиста та помічника адвоката закріплено в ст. 10 і 16 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (далі – Закон України)[2], а також у Положенні про поміч-

ника адвоката, яке було затверджено постановою № 113 від 25 вересня 2015 року (зі змінами та доповненнями) (далі – Положення про помічника адвоката) [3] та у Положенні про організацію та порядок проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю № 80 від 1 червня 2018 р. (зі змінами та доповненнями, внесеними в 2019; 2021; 2022 р.) (далі – Положення про стажиста адвоката) [4]. Порівняльно-правовий аналіз правового статусу вказаних осіб дозволяє виявити певні недоліки та запропонувати пропозиції щодо подальшого вдосконалення їх правового статусу.

Функціональне призначення помічника та стажиста адвоката та їх повноваження.

Як зазначено в словнику української мови : стажист – особа, яка здобуває практичні навички у певній спеціальності [5]. Термін походить від французької *stagiaire* і використовується для позначення людини, яка зокрема проходить стажування для набуття досвіду. Помічник – це той хто допомагає кому-небудь у чомусь, це може бути службова особа, яка підпорядковується керівникові й виконує певні обов'язки.

Повноваження стажиста адвоката детально не описані в Законі України [2], а відповідно до Положення про стажиста адвоката [4] стажист адвоката здійснює юридичну практику, що являє собою самостійну професійну діяльність стажиста або сумісну професійну діяльність стажиста та керівника стажування щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги п. 1.11., а саме: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, тощо.

Помічник, так само як і стажист, може сприяти адвокату у виконанні поставлених перед ним завдань: брати участь у консультаційній роботі з громадянами, підбирати законодавчі та нормативні матеріали, бути присутнім на судових засіданнях, на слідчих та інших процесуальних діях, готувати проекти документів, вивчати справи, які перебувають у провадженні адвоката, брати участь у житті адвокатського об'єднання. Ці повноваження відповідають етимологічному значенню слова «помічник».

Відповідно до пп. 8.2 Положення про помічника адвоката [3], помічник адвоката (адвокатського бюро, об'єднання) за умови надання письмової згоди клієнтом адвоката (адвокатського бюро, об'єднання) має право: брати участь у попередній підготовці судових справ до розгляду, за виключенням процесуальних повноважень (права та обов'язки) адвоката.

Відповідно до п. 7 Положення про помічника адвоката [3], помічник адвоката має наступні обов'язки: зберігати адвокатську таємницю; не має права розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати ці відомості у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб; не може бути допитаний по питаннях, що становлять адвокатську таємницю. На помічника адвоката поширюється дія Правил адвокатської етики в частині, що стосується його діяльності на відміну від стажиста: правила етики не поширюються на стажистів де-юре, але де-факто їх дотримання забезпечується через механізм внутрішнього контролю та відповідальності адвоката-керівника стажування.

Позитивними є положення законодавства України з точки зору необхідності досягнення цілей стажування майбутніх адвокатів, яке містить як пряме визначення цілей і завдань стажування, так і широке визначення прав та обов'язків стажистів та адвокатів-керівників стажування. Розглянемо їх детальніше.

Відповідно до п. 1.5 Положення про стажиста адвоката [4] основними завданнями стажування є: вивчення деонтологічних основ адвокатської діяльності, методів організації роботи адвокатських об'єднань, адвокатських бюро, особливостей діяльності адвоката, який здійснює її індивідуально; підвищення рівня теоретичних знань та набуття практичних навичок в проходженні перевірки особи яка отримала свідоцтво про складання кваліфікаційного іспиту, самостійно здійснювати адвокатську діяльність щодо захисту, представництва та надання правової допомоги фізичним та юридичним особам.

На наше переконання, встановлення широкого кола обов'язків щодо участі у навчальній діяльності, а також надання стажистам можливості на власний розсуд здійснювати юридичну практику, дозволяє стажисту всебічно та якісно підготуватися до самостійної адвокатської діяльності.

Аналіз правових норм, що регулюють правовий статус стажиста та помічника адвоката, дозволяє визначити основні відмінності вищезазначених осіб, а саме: помічник адвоката, в межах своєї трудової діяльності, надає сприяння у здійсненні професійної діяльності адвоката згідно Закону України [2], а також виконує його окремі доручення, тоді як стажист адвоката проходить

стажування з метою набуття професійних навичок і вмінь ведення адвокатської діяльності під керівництвом адвоката та претендує на отримання статусу адвоката на відміну від помічника, який може і не претендувати на набуття вищезазначеного статусу. Разом з тим і помічника і стажиста адвоката ми пропонуємо відносити до резерву адвокатури, тому що потенційно і помічник адвоката може набути статус адвоката, як і стажист.

Вимоги до рівня освіти стажиста та помічника адвоката в Україні.

Відповідно до ст. 16 Закону України [2] помічник адвоката повинен мати повну вищу юридичну освіту (ступеня магістра) – далі вища юридична освіта. Виходячи з Положення про помічника адвоката [3], це може бути повна вища юридична освіта (ступень магістра) отримана в Україні, а також вища юридична освіта, отримана в іноземній державі та визнана в Україні в установленому законом порядку. В межах цієї наукової праці слушним є розгляд вимог до освіти стажиста адвоката. По-перше, в Законі України та в Положенні про стажиста адвоката не зазначено жодних вимог щодо наявності повної вищої юридичної освіти [2; 4]. По-друге, отримання свідоцтва на здійснення адвокатської діяльності можливе лише після здобуття повної вищої юридичної освіти (ступеня магістра), що свідчить про необхідність наявності у стажиста адвоката обов'язкової вищої юридичної освіти, інакше він не буде допущений до складання кваліфікаційного іспиту. Необхідно унормувати порядок складання іспиту та отримання свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю, оскільки, на нашу думку, інтеграція стажування до етапу підготовки до іспиту формує послідовну професійну траєкторію: спочатку отримання вищої юридичної освіти ступеня магістр, потім стажування в адвокатурі, з рештою кваліфікаційний іспит та отримання свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю. При цьому доречно звернути увагу на досвід країн Європейського Союзу, зокрема Португалії, Польщі, Франції, Німеччини, Італії [6], де стажування, або стаж юридичної практики є складовою частиною підготовки до іспиту як передумова доступу до кваліфікаційної перевірки.

Так, наприклад, відповідно до ст. 195, 199 Закону No 145/2015 від 09 вересня Португальської Республіки стажування завершується складанням тесту, в якому оцінюється знання, отримані на двох етапах стажування, з присвоєнням звання адвоката залежно від успішного складання цього тесту залежить від проходження стажування та схвалення підсумкового іспиту відповідно до цього статуту [7].

У Франції відповідно до Закону про адвокатуру № 71-1130 від 31 грудня 1971 року [9] лише після трирівневого стажування та складання кваліфікаційного іспиту на отримання сертифіката про придатність до професії адвоката *Certificat d'Aptitude à la Profession d'Avocat* далі: *CAPA*, регульована адвокатська професія у Франції, стає доступною для власників вищезазначеного сертифіката (*CAPA*) [8].

Відповідно до Федерального положення про адвокатуру 1959 року Німеччини [9] доступ до адвокатської професії можливий після успішного дворічного стажування (*referendariat*) та складання другого державного іспиту.

У Польщі, відповідно до Закону від 26 травня 1982 року про адвокатуру [10] Польщі, апліканти-стажисти, що проходять трирічне стажування, мають право клопотати про здачу іспиту на право зайняття адвокатською діяльністю. Відповідно до ст. 41–43 Закону 31 грудня 2012, п. 247 Італії [11], стажування є необхідною умовою доступу до кваліфікаційного іспиту.

Вченими були внесені пропозиції щодо зміни порядку складання іспиту та отримання свідоцтва про здійснення адвокатської діяльності. Так, Н.М. Бакаянова пропонує кандидатам самостійно вибирати, що їм спочатку робити: скласти кваліфікаційний іспит чи в першу чергу пройти стажування. В.В. Заборовським та С.Я. Фурсою зроблено висновок щодо доцільності проходження стажування перед кваліфікаційним іспитом. Ковальова Я.О. пропонує унормувати процедуру допуску до проходження стажування та спонукає рухатись в бік спрощення вимог до стажування або повного його скасування для певних правників, зокрема, науково-педагогічних працівників, судів [12, 13, 14, 15].

Запозичення світового досвіду є важливою передумовою вдосконалення національної системи доступу до адвокатської професії, зокрема в частині визнання академічної кваліфікації як альтернативи традиційним формам стажування та іспитів. У деяких країнах, наприклад у Німеччині, цей підхід закріплено законодавчо: відповідно до Федерального закону про адвокатуру [9] юрист, який має ступінь доктора права, може стати адвокатом без проходження стажування та без складання кваліфікаційного іспиту. У Швейцарії регулювання адвокатської діяльності ґрунтується на

поєднанні кантональної автономії з загальнонаціональними стандартами, закріпленими в Федеральному законі про адвокатів [16]. Загалом вимагається практичний досвід стажування 1-2 роки. Докторський ступінь може скоротити частину вимог, але не усунути повністю згідно Закону про адвокатів кантону Женева (*Loi sur la profession d'avocat*) [17].

З урахуванням викладеного, пропонуємо вдосконалити процедуру доступу до адвокатської професії:

По-перше, вказати в ст. 10 «Закону України про адвокатуру та адвокатську діяльність»: Стажист повинен мати вищу юридичну освіту (ступеня магістра).

По-друге, стажування зробити частиною підготовки до складання кваліфікаційного іспиту та закріпити відповідні зміни в Законі про адвокатуру та адвокатську діяльність. А саме: особа, яка претендує на допуск до кваліфікаційного адвокатського іспиту зобов'язана пройти стажування у адвоката, який здійснює адвокатську діяльність. До кваліфікаційного іспиту допускаються особи, які успішно пройшли стажування.

По-третє, звільнити осіб, які мають науковий ступінь у сфері права, від проходження стажування та від складання кваліфікаційного іспиту, оскільки ми маємо спиратись на Європейський досвід (Німеччина, Швейцарія).

Вимоги щодо несумісності.

Необхідно відзначити, що, згідно з ч. 4 ст. 16 Закону України, помічнику адвоката заборонено поєднувати роботу в адвокатурі з діяльністю, несумісною з діяльністю адвоката.

Щодо стажиста такі вказівки відсутні. У зв'язку з цим, оскільки стажисти, як і помічники мають доступ до адвокатської таємниці, пропонуємо Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» ст. 10 доповнити наступним положенням: «Стажистам адвоката забороняється суміщати стажування з діяльністю, несумісною з діяльністю адвоката. Стажистами не можуть бути особи, зазначені в частині другій статті 6 цього Закону».

В ч. 4 ст. 16 Закону України зазначено, що помічниками адвоката не можуть бути особи, зазначені в ч. 2 ст. 6 Закону України, а саме особи, які: мають непогашену або не зняту у встановленому законом порядку судимість за вчинення важкого, особливо важкого злочину, а також злочину середньої важкості, за який призначено покарання у вигляді позбавлення волі; визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними; позбавлені права на зайняття адвокатською діяльністю – протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права на зайняття адвокатською діяльністю; звільнені з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення протягом трьох років з дня такого звільнення.

Ці ж вимоги зазначені і в п. 2.2 Положення про помічника адвоката, однак вони не передбачені для осіб, що є стажистами адвоката. Необхідно усунути цю неточність шляхом внесення наступних змін: додати новий пункт до Положення про організацію та порядок проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю № 80 від 1 червня 2018 р., аналогічний пункту 2.2 Положення про помічника адвоката: «Стажистами адвоката не можуть бути особи, які: мають непогашену або не зняту у встановленому законом порядку судимість за вчинення важкого, особливо важкого злочину, а також злочину середньої важкості, за який призначено покарання у вигляді позбавлення волі; визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними; позбавлені права на зайняття адвокатською діяльністю – протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права на зайняття адвокатською діяльністю; звільнені з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення протягом трьох років з дня такого звільнення».

Висновки. Таким чином, основні відмінності у правовому статусі стажиста та помічника адвоката полягають в їх функціональному призначенні і рівні підготовки. Стажист адвоката не тільки проходить практичне навчання, але і вивчає теорію, перевіряються його здібності щодо здійснення адвокатської практики. Він проходить обов'язкове стажування, щоб отримати право на незалежну адвокатську практику, тоді як помічник адвоката не обов'язково переходить до повної самостійної адвокатської практики. Помічник адвоката, в межах своєї трудової діяльності, надає сприяння у здійсненні професійної діяльності адвоката згідно Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». І хоча функціональне призначення помічника та стажиста адвоката має суттєві відмінності, правовий статус цих осіб має спільні риси: вимоги до рівня освіти, вимоги щодо несумісності, деякі права та обов'язки.

Пропонуємо ввести наступні зміни до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: Стажування слід зробити частиною підготовки до складання кваліфікаційного іспиту. Змінити редакцію статті 10 «Закону України про адвокатуру та адвокатську діяльність», вказавши, що стажист повинен мати вищу юридичну освіту (ступень магістра).

Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» статтю 10 доповнити: «Стажистам забороняється суміщати стажування з діяльністю, несумісною з діяльністю адвоката. Стажистами не можуть бути особи, зазначені в частині другій статті 6 цього Закону».

Додати новий пункт до Положення про організацію та порядок проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю № 80 від 1 червня 2018 р., аналогічний пункту 2.2 Положення про помічника адвоката: «Стажистами адвоката не можуть бути особи, які: мають непогашену або не зняту у встановленому законом порядку судимість за вчинення важкого, особливо важкого злочину, а також злочину середньої важкості, за який призначено покарання у вигляді позбавлення волі; визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними; позбавлені права на зайняття адвокатською діяльністю – протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права на зайняття адвокатською діяльністю; звільнені з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення протягом трьох років з дня такого звільнення».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-nachlenstvo-v-yes>.
2. Закон України про адвокатуру та адвокатську діяльність. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.
3. Положення про помічника адвоката. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr113871-15#Text> Положення пр.
4. Про організацію та порядок проходження стажування для отримання особою свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0080871-18#Text>.
5. Словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua>.
6. Стажування для набуття особою права на здійснення адвокатської діяльності в країнах ЄС. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28987.pdf>.
7. Закону No 145/2015 від 09 вересня Португальської Республіки. URL: <https://diariodarepublica.pt/dr/detalhe/lei/145-2015-70236273>.
8. Закону про адвокатуру Франції № 71-1130 від 31 грудня 1971 року. URL: <https://www.google.com/search?q=%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%83+%D0%>.
9. Федеральний закон про адвокатів Bundesgesetz über die Freizügigkeit der Anwälte, BGFA / LFAP). URL: <https://www.sav-fsa.ch/gesetze-kantone>.
10. Закон від 26 травня 1982 року про адвокатуру Польщі. URL: <https://www.google.com/search?q=%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B0+%D0%B2%>.
11. LEGGE 31 dicembre 2012, n. 247 Італії. URL: <https://www.google.com/search?q=LEGGE+31+dicembre+2012%2C+n.+247+%D0%86%D1%82%D0%B0%D>.
12. Бакаянова Н.М.. Основи адвокатури України: функціональні та організаційні аспекти: монографія. Одеса: «Юридична література», 2017. 357.
13. Заборовський В.В.. Стажування, як умова набуття статусу адвоката. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_1. Фурса С.Я. Помічник та стажист адвоката: мета, завдання і результати. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/484c11d7-e637-4cb6-be91bd37b695f4dd>.
14. Ковальова Я.О. Допуск до проходження стажування в адвокатурі та принцип несумісності – практичний аспект. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/19995>.
15. Закон про адвокатів кантону Женева Loi sur la profession d'avocat.. URL: <https://www.lexfind.ch/fe/it/tol/31362/versions/201386/fr>.
16. Вільчик Т.Б. Гарантії дотримання принципу конфіденційності в адвокатській діяльності (порівняльний аналіз законодавства Європейського Союзу та України) / Т.Б. Вільчик // *Юрист України*. – 2015. – С. 34–40.

17. «Єврокомісія планує поширити оцінку верховенства права в членах ЄС на країни в процесі вступу». URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/09/13/7169295>.
18. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2016. 490 с.

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.7>

ДОБІР НА ПОСАДУ СУДДІ МІСЦЕВОГО СУДУ: ПОНЯТТЯ, ПРИНЦИПИ, ОЗНАКИ ТА ЕТАПИ

Щербатий Р.Р.,
аспірант кафедри організації судових,
правоохоронних органів та адвокатури
Національного університету
«Одеська юридична академія», адвокат
e-mail: romanshcherbatyi22@gmail.com

Щербатий Р.Р. Добір на посаду судді місцевого суду: поняття, принципи, ознаки та етапи.

Вказується, ефективний процес добору та формування корпусу суддів є фундаментальною складовою демократичного правосуддя, що слугує гарантією охорони прав особи, дотримання принципу рівності всіх громадян перед законом і підвищення авторитету судової системи в очах громадськості. Водночас системне явище «кадрового дефіциту» у судах України дедалі глибше вкорінюється у судовій системі, набуваючи ознак стійкої негативної тенденції, що, у свою чергу, суттєво впливає на ефективність функціонування судової влади.

Стаття присвячена дослідженню процедури добору на посаду судді місцевого суду як складової організаційно-правового механізму формування суддівського корпусу в умовах сучасної судової реформи та гострого кадрового дефіциту у судах.

Розкрито правову природу добору як самостійної, поетапної, комплексної та кваліфікаційно-оцінювальної процедури, яка завершується зарахуванням кандидатів до резерву для подальшої участі у конкурсі на зайняття вакантних посад.

Проаналізовано нормативно-правове регулювання процедури добору у світлі змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», що набрали чинності 30 грудня 2023 року.

Визначено логічну структуру процедури через виокремлення восьми етапів, кожен з яких проаналізовано крізь призму його правового змісту, мети та функціонального призначення. Етапи добору на посаду судді систематизовано у три функціональні блоки: ініціативно-підготовчий, оцінювально-перевірковий та підсумково-результативний.

Окрему увагу приділено проблематиці реалізації окремих етапів, зокрема дискреційності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України щодо проведення перевірки морально-психологічних якостей кандидатів та відсутності чітких строків проходження добору.

Запропоновано удосконалене визначення поняття добору, виокремлено його принципи, а також вперше сформульовано його характерні ознаки, серед яких етапність, системність та комплексність, спеціальне цільове призначення, конкурентність, процедурна автономність, невизначеність строків.

Підкреслено, що вдосконалення процедури добору має стратегічне значення для подолання кадрової кризи, забезпечення стабільності функціонування судової влади та виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері верховенства права.

Ключові слова: формування суддівського корпусу, добір на посаду судді, конкурс на зайняття вакантної посади судді, Вища кваліфікаційна комісія суддів України, кандидат на посаду судді, суддя, судовою влада, судовою реформа.

Shcherbatyi R.R. Selection for the position of local court judge: concept, principles, features, and stages.

It is indicated that an effective process of selection and formation of the judicial corps is a fundamental component of democratic justice, which serves as a guarantee of protection of individual rights, observance of the principle of equality of all citizens before the law and increasing the authority of the judicial system in the eyes of the public. At the same time, the systemic phenomenon of «personnel

shortage» in the courts of Ukraine is becoming more and more deeply rooted in the judicial system, acquiring signs of a stable negative trend, which, in turn, significantly affects the effectiveness of the functioning of the judiciary.

The article is devoted to the study of the selection procedure for the position of a local court judge as a component of the organizational and legal mechanism for forming the judiciary in the context of the current judicial reform and acute staffing shortage in Ukrainian courts.

The legal nature of selection is revealed as an independent, step-by-step, complex, and qualification-evaluative procedure, which ends with the inclusion of candidates in the reserve for further participation in the competition for vacant positions.

The article analyzes the legal framework for the selection procedure in light of amendments to the Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges», which entered into force on December 30, 2023.

The logical structure of the procedure is defined through the identification of eight stages, each analyzed in terms of its legal content, purpose, and functional role. The stages of selection for the position of judge are systematized into three functional blocks: the initiative-preparatory stage, the evaluation-verification stage, and the final-result stage.

Special attention is paid to the problematic issues of implementation of certain stages, in particular the discretionary powers of the High Qualification Commission of Judges of Ukraine regarding the psychological and moral assessment of candidates, and the absence of clearly defined deadlines for passing the selection procedure.

An improved definition of selection is proposed, its principles are outlined, and for the first time its characteristic features are formulated, among which are: staged nature, systemic and complex character, specific target orientation, competitiveness, procedural autonomy, and absence of fixed timelines.

It is emphasized that improving the selection procedure has strategic importance for overcoming the staffing crisis, ensuring the stability of the judiciary, and fulfilling Ukraine's international obligations in the field of the rule of law.

Key words: formation of the judicial corps; judicial selection; competition for judicial vacancy; High Qualification Commission of Judges of Ukraine; judicial candidate; judge; judiciary; judicial reform.

Постановка проблеми. Належне формування суддівського корпусу є складовою будь-якої демократичної системи правосуддя, запорукою забезпечення захисту прав людей, рівності всіх перед законом та підвищення рівня довіри суспільства до судів та суддів. Водночас системне явище «кадрового дефіциту» у судах України дедалі глибше вкорінюється у судовій системі, набуваючи ознак стійкої негативної тенденції, що, у свою чергу, суттєво впливає на ефективність функціонування судової влади. Такий стан зумовлює надмірне навантаження на суддівський корпус і працівників апаратів судів, спричиняє затримки у розгляді справ, створює ризики порушення права громадян на доступ до правосуддя та негативно позначається на якості ухвалюваних судових рішень [1, с. 162].

Станом на 11 серпня 2025 року вакантними залишаються: 1303 посад – у місцевих судах (26,4% від загальної кількості посад), 783 – у апеляційних судах (57,7% від загальної кількості), 53 – у вищих спеціалізованих судах (57% від загальної кількості) та 45 – у Верховному Суді (23% від загальної кількості) [2].

Таким чином, судова влада стикається з серйозною кадровою недостатністю, що обумовлено наявністю 2184 вакантних посад суддів, кількість яких щодня збільшується через постійний кадровий рух у суддівському корпусі.

Організаційно-правовий механізм процесу формування суддівського корпусу є об'єктом як національної, так і міжнародної уваги. Важливим кроком стало внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів», які набрали чинності 30 грудня 2023 року та удосконалили процедури суддівської кар'єри. У міжнародному аспекті ці реформи узгоджуються з євроінтеграційними зобов'язаннями України. Відповідно до Дорожньої карти з питань верховенства права, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 року № 475-р, визначено ключові напрями реформування судової системи України у контексті переговорного процесу щодо набуття членства в ЄС. Одним із стратегічних результатів, строк виконання якого заплановано на IV квартал 2026 року, передбачено заповнення не менше ніж 70 % штатних посад суддів місцевих та апеляційних судів шляхом завершення конкурсних процедур, що має забезпечити

підвищення інституційної спроможності судової влади на основі удосконаленого законодавства та оновлених механізмів добору [3]. Аналогічні вимоги передбачені індикаторами Плану України Ukraine Facility, затвердженими розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 року № 244-р [4].

У зв'язку з цим, питання організації та проведення добору на посаду судді місцевого суду набуває особливої актуальності, як у контексті національних потреб, так і з огляду на міжнародні зобов'язання України.

Метою даної статті є комплексне дослідження добору на посаду судді місцевого суду, виокремлення його принципів, ознак та етапів, виявлення проблемних аспектів його правового регулювання та практичної реалізації.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика функціонування інституту судової влади в Україні тривалий час перебуває у фокусі наукової уваги та була предметом ґрунтовних досліджень багатьох вітчизняних науковців, зокрема Н.М. Баканової, В.Д. Бринцева, В.В. Городовенка, В.В. Долежана, М.О. Кравченко, І.Є. Марочкіна, Л.М. Москвич, Ю.Є. Полянського, О.Г. Свида, О.З. Хотинської-Нор. Водночас, окрему вагому нішу в науковому дискурсі посідає аналіз процесу формування суддівського корпусу, в тому числі процедури добору на посаду судді, що досліджували С.І. Дашкевич, А.В. Левенець, С.В. Прилуцький, М.М. Пищида, Б.О. Прокопенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Професія судді є однією з найпривабливіших юридичних професій не тільки в Україні, але й у цілому світі. Суддя є гарантом прав і свобод людини та громадянина, носієм справедливості, покликаним забезпечувати неупереджене, об'єктивне та законне вирішення спорів. Порівнюючи професію судді із професією лікаря, А.А. Овсієнко зазначає: «Щоб стати суддею, треба пройти величезний шлях. Процедура, за якою в нашій країні приходять до цієї професії, вимагає значних зусиль та часу. В цю професію неможливо потрапити випадково, про неї треба мріяти, відчувати себе тим, хто несе справедливість» [5].

Ефективність процедур, метою яких є забезпечення судової системи високопрофесійними та доброчесними суддівськими кадрами, має визначальне значення для якості формування суддівського корпусу, що безпосередньо впливає на рівень довіри суспільства до судової влади.

Досліджуючи основні закономірності побудови механізму формування суддівського корпусу, у своєму дисертаційному дослідженні С.В. Прилуцький наголошує, що формування корпусу професійних суддів слід розглядати як динамічне явище, позаяк кадровим циклом суддівського корпусу (від призначення до звільнення) створюється безперервний кадровий рух професійного судового складу [6].

Відтак, динамічність формування суддівського корпусу є проявом постійного пошуку балансу між незалежністю судової влади та її підзвітністю суспільству. Водночас вона виявляється і в поступовому оновленні, а також у нормативному вдосконаленні організаційно-правового механізму формування суддівського корпусу, однією зі складових якого є **добір на посаду судді місцевого суду** (далі – добір на посаду судді).

У науковій спільноті досить поширеною є практика використання термінів «добір» та «відбір» для позначення процедури, пов'язаної із формуванням суддівського корпусу, як взаємозамінних або синонімічних. Такий підхід зумовлений наближеністю їх лексичного значення. Разом з тим, у великому тлумачному словнику сучасної української мови «добір» визначається як дія за значенням добирати [7, с.307], тоді як «відбір» – дія за значенням відбирати [7, с.164].

На нашу думку, застосування цих понять у наукових дослідженнях як абсолютних синонімів не видається доцільним, оскільки кожне з них може мати власні смислові акценти. Термін «відбір» (відбирати) більшою мірою пов'язаний із методом селекції під час певного процесу, тобто відсіюванні кандидатів, які не пройшли той чи інший етап, і визначенні найкращих претендентів на вакантну посаду. У свою чергу, «добір» (добирати) у науці частіше розглядається як комплексна процедура, що охоплює не лише етап перевірки чи оцінювання, а й ширший спектр організаційних і процедурних заходів, спрямованих на формування професійного та доброчесного суддівського корпусу.

Таку позицію підтримує Б.О. Прокопенко, який підкреслює, що «добір» не є синонімом «відбору», «набору» чи «підбору», а виступає ширшим кадровим процесом, що поєднує елементи цих процедур і має визначену послідовність дій [8, с. 17-18].

Слід підкреслити, що зазначена процедура отримала свою нормативну визначеність у конституційному законодавстві. Зокрема, главою 2 розділу IV Закону України «Про судоустрій і ста-

тус суддів» (далі – Закон) регламентовано процедуру «добору на посаду судді місцевого суду» [9]. Отже, дотримання наукової конкретності у розмежуванні термінів «добір» та «відбір» дозволяє більш чітко окреслити змістовне наповнення і структуру досліджуваної процедури.

Спершу зауважимо, що процедура добору на посаду судді має спеціальне цільове призначення, яке полягає у заповненні вакантних посад **виключно у судах першої інстанції** (місцеві загальні, адміністративні та господарські суди).

Добір на посаду судді є врегульованим нормативно-правовим процесом, що включає низку етапів, які реалізуються відповідно до Закону, локальних актів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (далі – ВККСУ) та інших підзаконних нормативно-правових актів. З огляду на це, добір не може розглядатися як суто конкурсна процедура, а радше як системне явище, що забезпечує сталий притік нових фахівців до судової системи.

Досліджуючи проблемні питання порядку зайняття посади судді крізь призму адміністративно-правового аспекту, С.І. Дашкевич визначає добір «як процедуру заповнення вакантних посад суддів такими кандидатами, котрі успішно пройшли всі етапи відбору, перевірки, навчання і призначення, відповідають визначеним у законодавстві вимогам відповідно до норм законодавства і міжнародних стандартів» [10, с. 143].

Разом з тим, наведене визначення, на нашу думку, не повністю розкриває поняття добору як системи взаємопов'язаних дій, позаяк зведення його сутності лише до констатації факту проходження кандидатами етапів добору та посилення на їх відповідність визначеним у законодавстві вимогам не враховує комплексного характеру добору як процесу. Допуск кандидата до участі у процедурі добору на посаду судді є наслідком перевірки відповідності осіб, які виявили намір стати суддею, встановленим вимогам [9], що кореспондує із нормами Закону.

Таким чином, відповідність кандидата законодавчим вимогам, які передбачені Конституцією України та частиною першою статті 69 Закону, презюмується вже на момент його допуску до участі у процедурі добору.

На наш погляд, добір варто розглядати значно ширше, зокрема як систему процедурних та організаційних дій, спрямованих не тільки на перевірку відповідності формальним вимогам, а й на всебічне оцінювання компетентності, доброчесності та особистісних якостей кандидатів, що у своїй сукупності сприяють формуванню якісного суддівського корпусу.

У своїй кандидатській дисертації Б.О. Прокопенко пропонує два підходи до розуміння процедури добору на посаду судді. Так, автор зазначає, що «у вузькому значенні процедура добору кандидатів на посаду судді є процесом забезпечення судів загальної юрисдикції підготовленими висококваліфікованими кадрами. У широкому ж розумінні процедура добору кандидатів на посаду судді – це складний, поетапний, довготривалий процес відбору, підготовки та призначення високопрофесійних та високоморальних, кваліфікованих кандидатів на посади суддів судів загальної юрисдикції відповідно до законодавства України та встановлених міжнародних стандартів» [11, с. 29].

Поділяючи запропонований підхід, вважаємо, що добір на посаду судді за своєю правовою природою є самостійною процедурою, метою якої є визначення найбільш компетентних, доброчесних і професійно підготовлених кандидатів, здатних забезпечити належне здійснення правосуддя та зміцнення авторитету судової влади, та зарахування їх до резерву на зайняття вакантних посад суддів.

Відповідно до статті 70 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», процедура добору на посаду судді налічує 8 етапів, серед них деякі носять організаційний характер, тобто потребують ухвалення рішень тим чи іншим органом, а деякі – часозатратний характер, адже потребують значних витрат часу та ресурсів, як людських, так і матеріальних [12, с. 175].

Водночас, слід зазначити, що усім етапам добору притаманний організаційний характер, оскільки на кожному з них передбачається здійснення уповноваженим суб'єктом процесуальних дій, спрямованих на управління процедурою та ухвалення рішень. Навіть ті етапи, що передбачають пасивну участь кандидата або обмежені за обсягом дій (наприклад, оголошення про добір, зарахування кандидатів до резерву), неминуче вимагають організаційного забезпечення: від технічного адміністрування до ухвалення рішень. Крім того, на кожному з етапів ухвалюється процесуальне рішення, яке, по суті, є формою індивідуального адміністративного акта, що стосується усіх учасників добору та впливає на їхні права.

З огляду на сукупність управлінських, координаційних та правозастосовних дій у процесі добору на посаду судді, доцільним видається встановлення логічної послідовності етапів добору на

посаду судді, що дозволяє глибше осмислити функціональне призначення кожного етапу у межах цілісного організаційно-правового механізму формування суддівського корпусу, а також виокремити специфічні ознаки добору, що проявляються у процесі його реалізації.

1 етап – **оголошення добору на посаду судді** полягає в ухваленні ВККСУ рішення про оголошення добору, в якому обов'язково зазначається кінцевий строк подання заяви та документів для участі у доборі, а також прогнозована кількість вакантних посад суддів, стосовно яких оголошено добір [9]. На нашу думку, це стартовий організаційний крок, що відкриває можливість усім охочим, які відповідають встановленим законодавчим вимогам, а також володіють достатнім рівнем професійної мотивації взяти участь у процедурі добору. Цей етап створює інформаційний орієнтир для учасників, надаючи їм чітке розуміння порядку проходження процедури, а також виконує комунікативну функцію, забезпечуючи належний рівень інформованості потенційних кандидатів, формування у них обґрунтованих очікувань щодо участі у процедурі, а також стимулювання усвідомленої та відповідальної мотивації стати голосом правосуддя.

2 етап – **подача заяви та документів особами, які виявили намір стати суддею**, передбачає добровільне звернення особи, що виявила намір стати суддею, до ВККСУ із пакетом документів, передбачених статтею 72 Закону. Він відіграє важливу процесуальну роль у процедурі добору, оскільки саме через нього забезпечується офіційна фіксація наміру кандидата брати участь у процедурі формування суддівського корпусу. Крім того, на цьому етапі закладається нормативна основа для подальшої участі в доборі, яка відкриває можливість для проведення подальших процедурних дій. Таким чином, цей етап, як засіб запуску всього подальшого процесу, поєднує в собі процедурну значущість та юридичну визначеність.

3 етап – **допуск до участі у доборі** виконує функцію попереднього фільтрування учасників, адже являє собою сукупність дій, пов'язаних із здійсненням ВККСУ перевірки поданих особами документів на відповідність вимогам, визначеним Законом, з метою ухвалення вмотивованого рішення про допуск або відмову в допуску до подальшої участі в доборі [9].

Змістове навантаження цього етапу полягає у юридичній оцінці відповідності особи формальним кваліфікаційним вимогам, що встановлені законом: громадянство, віковий ценз, освіта, стаж, володіння державною мовою, відсутність обмежень, передбачених законодавством.

Таким чином, етап допуску до участі у доборі носить верифікаційний характер, забезпечуючи правову чистоту складу осіб, допущених до наступних етапів, та зміцнюючи довіру до процедури добору як складової організаційно-правового механізму формування суддівського корпусу.

4 етап – **складання кваліфікаційного іспиту** – це контрольний бар'єр у процедурі добору, що включає такі показники: 1) тестування щодо когнітивних здібностей, 2) тестування з історії української державності, 3) тестування загальних знань у сфері права та 4) відповідної спеціалізації суду; 5) виконання практичного завдання з відповідної спеціалізації суду [13].

Складання кваліфікаційного іспиту має ознаки комплексності, адже поєднує предметну оцінку професійної підготовки (тестування й практичне завдання) із оцінкою загальної здатності кандидата до аналітичного мислення, логічного аналізу, стресостійкості та розуміння національного контексту правозастосування (тест когнітивних здібностей та історія української державності). Серед іншого, кваліфікаційний іспит забезпечує рівні умови оцінювання для всіх кандидатів, незалежно від їхнього попереднього професійного досвіду, виду юридичної діяльності або місця проживання. Формалізація структури іспиту та єдині критерії оцінювання дозволяють ВККСУ здійснювати об'єктивне ранжування учасників добору, що, у свою чергу, слугує підставою для формування рейтингу кандидатів та надає цьому етапу ознаки конкурентності.

5 етап – **проведення спеціальної перевірки, передбаченої Законом** є одним із способів забезпечення правової визначеності, прозорості та легітимності процесу формування суддівського корпусу. Цей етап передбачає перевірку відомостей, поданих кандидатом, на предмет їх достовірності, а також відповідності особи встановленим законом вимогам [9].

Слід зазначити, що етап спеціальної перевірки, хоча і не передбачає безпосередньої взаємодії з кандидатами, однак є основою нормативної сумлінності та бездоганності кандидатів, що дає змогу виявити приховані ризики або обставини, які самостійно не могли бути встановлені під час перевірки документів або складання іспиту. Крім того, саме результати спеціальної перевірки можуть стати підставою для недопуску особи до подальших етапів добору, навіть за умови високих результатів кваліфікаційного іспиту, що підкреслює важливість етапу як елементу загальної процедури.

Таким чином, етап спеціальної перевірки виконує функцію інституційно-правового забезпечення достовірності процедур добору та є важливою запорукою відповідності кандидатів вимогам, що висуваються до судді як носія судової влади в демократичній правовій державі.

6 етап – **проведення перевірки особистих морально-психологічних якостей кандидатів на посаду судді (у разі визначення Вищою кваліфікаційною комісією суддів України такої необхідності)**, який хоч і не є обов'язковим для учасників добору, однак відіграє важливу роль у забезпеченні комплексної оцінки особистості кандидата на посаду судді. Його правове підґрунтя закріплено в частині шостій статті 79 Закону, згідно з якою ВККСУ має право за власною ініціативою призначити додаткову перевірку морально-психологічних якостей кандидата, а також його загальних здібностей до здійснення правосуддя [9]. Характерною ознакою цього етапу є його орієнтованість не стільки на об'єктивні кваліфікаційні характеристики (освіта, досвід, знання), скільки на внутрішній психологічний потенціал особи, її цінності, комунікативну культуру та схильність до етичної поведінки в судовій сфері.

Водночас, на нашу думку, в умовах гострої нестачі суддівських кадрів у судах першої інстанції та з огляду на нагальну потребу в оперативному укомплектуванні вакантних суддівських посад, доцільність реалізації зазначеного етапу викликає обґрунтовані сумніви.

Відповідно до чинного законодавства, на ВККСУ покладено дискреційні повноваження щодо визначення необхідності у проведенні перевірки особистих морально-психологічних якостей кандидатів. Разом з тим, відсутність імперативного припису щодо обов'язковості цього етапу, створює правову невизначеність що позначається як на передбачуваності процедури добору, так і на рівності її учасників.

Проте вказаний етап не є єдиним інструментом перевірки відповідності особи вимогам до посади судді. Вміння дотримуватись етичних стандартів, критично мислити, демонструвати самоконтроль, а також володіти високим рівнем професійної культури, вже підлягають опосередкованій оцінці в межах інших етапів добору. Крім того, особа, яка виявила намір стати суддею, серед іншого, подає до ВККСУ документи встановленої форми з медичних установ про проходження психіатричних та наркологічних оглядів [9]. На нашу думку, надання кандидатами на посаду судді офіційних медичних документів, виданих уповноваженими закладами охорони здоров'я, слугує достатнім та достовірним підтвердженням їх психічних якостей.

Таким чином, потреба та ефективність реалізації цього етапу безпосередньо залежить від рівня регламентації підстав і порядку його застосування, а за наявності комплексної та якісної оцінки кандидатів в межах інших етапів його значення може бути частково компенсовано без шкоди для якості формування суддівського корпусу.

Одним із завершальних етапів процедури добору на посаду судді є **формування та затвердження рейтингу кандидатів**, природа якого полягає у впорядкуванні кандидатів за балами, отриманими в результаті складання кваліфікаційного іспиту. Затвердження рейтингу виконує не лише інформаційно-підсумкову функцію, а й слугує процедурною основою для подальших дій у межах механізму формування суддівського корпусу, зокрема зарахування кандидатів на посаду судді до резерву на зайняття вакантних посад суддів – останнього етапу процедури добору на посаду судді.

Етап зарахування кандидатів на посаду судді до резерву на зайняття вакантних посад суддів фіксує успішне проходження кандидатом всієї процедури добору, а його функціональне призначення полягає у формуванні якісного кадрового потенціалу для судової системи, з якого у майбутньому будуть черпатись ресурси для укомплектування судів. Зарахування до резерву, попри завершальність у межах процедури добору, відкриває перспективу продовження кар'єри кандидата.

На думку С.І. Дашкевича, етапам (стадіям) добору як адміністративної процедури, характерні такі ознаки: по-перше, вони утворюють сукупність логічно пов'язаних дій певного органу; по-друге, вони завершуються досягненням певної поточної мети і є своєрідними «кроками» в досягненні кінцевої мети процедури в цілому; по-третє, вони не є однаковими і рівнозначними, відрізняються і за кількістю та переліком учасників адміністративної процедури [10, с. 116].

Таким чином, процедура добору на посаду судді виступає як системно впорядкована послідовність етапів, кожен з яких має чітке функціональне навантаження, нормативне обґрунтування та процесуальне значення.

Як слушно зауважує А.В. Левенець, проходження етапів, передбачених ст. 70 Закону, не призводить до автоматичного призначення кандидата на посаду судді [14, с. 32]. Тим самим, розумі-

емо, що проходження законодавчо визначених етапів добору лише створює правові передумови для подальшого залучення кандидата до процесу формування суддівського корпусу та розгляду його кандидатури у процедурі зайняття вакантної посади судді місцевого суду.

Відповідно до Положення про проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді, затвердженого рішенням ВККСУ від 02 листопада 2016 року № 141/зп-16 (у редакції рішення ВККСУ від 29 лютого 2024 року № 72/зп-24) (далі – Положення про конкурс), конкурс на зайняття вакантної посади судді місцевого суду проводиться на основі рейтингу кандидатів на посаду судді та суддів, які виявили намір бути переведеними до іншого місцевого суду, визначеного за результатами кваліфікаційних іспитів у межах процедури добору на посаду судді. Конкурс на зайняття вакантної посади судді місцевого суду проводиться для кандидатів на посаду судді та суддів, зарахованих до резерву на зайняття вакантних посад суддів [15].

Звідси вбачаємо, що добір на посаду судді є **передумовою подальшої участі кандидата у конкурсі на зайняття вакантної посади судді**, який проводиться ВККСУ відповідно до Закону [9]. Без успішного проходження добору на посаду судді, як первинної процедури, та відповідного зарахування у резерв, кандидат позбавлений можливості подаватися на конкурс у конкретний місцевий суд на конкретну вакантну посаду.

Таким чином, добір на посаду судді є невід’ємною складовою організаційно-правового механізму формування суддівського корпусу, яка забезпечує його внутрішню узгодженість та логічну послідовність.

У свою чергу, конкурс на зайняття вакантної посади судді місцевого суду виконує функцію забезпечення безперервності кадрового процесу та проводиться за дещо спрощеною системою, на відміну від конкурсу в апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди та Верховний Суд, оскільки участь у ньому можуть взяти виключно кандидати з числа осіб, які успішно пройшли процедуру добору та зараховані до резерву. Такий характер конкурсу зумовлений тим, що рейтингування кандидатів за набраними балами під час кваліфікаційного іспиту відбулось в рамках первинної процедури – добору на посаду судді.

Разом з тим, пунктом 1.8. Положення про конкурс передбачено, що під час проведення кожного конкурсу Комісією формується окремий рейтинг [15].

Звідси слідуює, що процедура конкурсу передбачає інший рейтинг кандидатів: на конкретну посаду у конкретний суд, на відміну від добору, проведення якого обумовлено на основі прогнозованої (абстрактної) кількості таких посад (частина друга статті 71 Закону) [9].

З огляду на те, що конкурс проводиться після завершення процедури добору та формування резерву кандидатів, він є наступною логічною ланкою у системі заходів, спрямованих на укомплектування судів першої інстанції. Таким чином, добір і конкурс варто розглядати як взаємопов’язані та послідовні процедури, кожна з яких має самостійне правове значення, однак разом утворюють цілісний організаційно-правовий механізм реалізації державної кадрової політики у сфері судоустрою.

У ретроспективному аспекті зауважимо, що виокремлення добору та конкурсу на посаду судді місцевого суду як двох взаємопов’язаних, але функціонально автономних складових організаційно-правового механізму формування суддівського корпусу є відносно новим підходом у судоустрійному законодавстві. Така модель була закріплена змінами, запровадженими Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедур суддівської кар’єри» від 09 грудня 2023 року [16], та вперше фактично застосована під час завершення добору 2017 року щодо частини кандидатів, котрі не встигли пройти всі передбачені етапи процедури у зв’язку з припиненням повноважень ВККСУ у 2019 році.

До внесення зазначених змін чинна на той час редакція Закону передбачала інтегровану модель процедури, яка включала п’ятнадцять послідовних стадій добору на посаду судді. У межах такої структури конкурс на зайняття вакантних посад трактувався лише як одна зі стадій добору, а не як окрема самостійна процедура. Відтак, оголошення конкурсу поза рамками добору законодавством не передбачалося, що зумовлювало послідовність проходження всіх етапів у межах єдиного процесу – добору на посаду судді.

Розмежування добору та конкурсу як окремих процедур стало важливим кроком у напрямі удосконалення механізму формування суддівського корпусу, що, на нашу думку, є виправданим та продиктованим часом з огляду на необхідність підвищення ефективності та темпу укомплектування суддівських посад.

Важливою характеристикою кожної процедури є чіткість її темпоральних меж, що дозволяє забезпечити належну динаміку, прогнозованість і контрольованість проходження процедури. У цьому контексті вважаємо за необхідне звернути увагу на відсутність законодавчо визначених строків як всієї процедури добору на посаду судді, так і окремо етапів цієї конкурсної процедури.

З одного боку, це створює гнучкість у плануванні та проведенні відповідної процедури, дозволяючи уповноваженим органам суддівського врядування адаптувати строки до реального кадрового навантаження, технічних можливостей та реалій сьогодення. А з іншого – породжує ризики затягування процесу, що негативно впливає на оперативність укомплектування вакантних посад та знижує загальний рівень довіри до механізму добору.

З цього приводу не можемо не погодитись із пропозицією С.І. Дашкевича, який вважає доцільним закріпити на законодавчому рівні чіткі граничні строки проведення як окремих етапів добору, так і процедури добору в цілому [10, с.144].

Таким чином, законодавче визначення граничних строків проведення процедури добору на посаду судді сприятиме усуненню наявних проблем, пов'язаних із тривалістю конкурсного процесу (добір оголошений у 2017 році тривав понад сім років, а деякі кандидати до тепер не призначені на посаду), і стане важливим орієнтиром у плануванні та організації діяльності органів суддівського врядування.

Враховуючи наведене, можемо виокремити низку характерних ознак добору на посаду судді, що відображають його правову природу, змістовне наповнення, функціональне призначення та місце в організаційно-правовому механізмі формування суддівського корпусу. До ознак добору слід віднести: *етапність* (включає послідовність взаємопов'язаних етапів: від оголошення добору та подачі документів до формування рейтингу кандидатів та зарахування їх в резерв); *системність та комплексність* (передбачає всебічну перевірку кандидатів, що охоплює як професійні, так і особистісні характеристики (мотивація, морально-психологічні якості, доброчесність тощо); *спеціальне цільове призначення* (спрямований виключно на заповнення вакантних посад у судах першої інстанції, що зумовлює його спеціальний статус серед інших процедур); *конкурентність* (передбачає ранжування кандидатів на основі результатів кваліфікаційного іспиту); *процедурна автономність* (є самостійною процедурою, що виконує функцію формування рейтингу та резерву кандидатів, які у подальшому можуть брати участь в конкурсі на зайняття конкретної вакантної посади судді); *невизначеність строків* (не має законодавчо визначених строків, що надає йому гнучкості, але водночас створює ризики затягування).

Висновки. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що добір на посаду судді місцевого суду є самостійною процедурою в межах організаційно-правового механізму формування суддівського корпусу, що має нормативну визначеність, цільове призначення, чітку структурну побудову, яка охоплює вісім взаємопов'язаних етапів.

Добір на посаду судді є поетапною та нормативно врегульованою процедурою, що поєднує як елементи перевірки формальних вимог до кандидатів, так і механізми комплексного оцінювання їхнього професійного рівня, доброчесності, морально-психологічних якостей та аналітичного мислення.

Структурний аналіз дозволяє об'єднати етапи добору у три функціональні блоки: ініціативно-підготовчий (оголошення, подача документів, допуск); оцінювально-перевірковий (кваліфікаційний іспит, спеціальна перевірка, перевірка морально-психологічних якостей); підсумково-результативний (формування рейтингу, зарахування до резерву).

Розмежування добору та конкурсу як двох послідовних, але функціонально автономних процедур є закономірним кроком удосконалення складових механізму процесу формування суддівського корпусу, що підвищує гнучкість кадрових процесів та дозволяє оперативніше реагувати на виклики кадрового дефіциту.

Водночас відсутність законодавчо визначених строків проведення добору та його окремих етапів породжує ризики затягування процедури та негативно впливає на своєчасне укомплектування суддівських посад. Запровадження чітких граничних строків та уніфікація організаційних аспектів є важливими напрямками удосконалення процедури добору.

Добір на посаду судді місцевого суду – це самостійна, законодавчо визначена, поетапна, комплексна процедура, що являє собою систему послідовних організаційних і кваліфікаційно-оцінювальних дій та має на меті зарахування кандидатів до резерву для подальшої участі у конкурсі на зайняття вакантних посад суддів першої інстанції.

В основу процедури добору на посаду судді закладені фундаментальні принципи (засади), дотримання яких є запорукою не лише якісного кадрового добору, а й легітимності судової системи загалом. До принципів добору на посаду судді належать: правова визначеність, транспарентність, публічність, неупередженість, рівність та змагальність.

Ознаками добору на посаду судді є етапність, системність та комплексність, спеціальне цільове призначення, конкурентність, процедурна автономність та невизначеність строків.

Разом із тим, проведене дослідження не вичерпує всіх проблемних аспектів, пов'язаних із процедурою добору на посаду судді, що підкреслює збереження її актуальності та необхідність подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Щербатий Р.Р. Щодо проблеми кадрового дефіциту в системі судоустрою України. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2023 р.) / за заг. редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С. 162–164.
2. Офіційний вебсайт Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. URL: <https://vkksu.gov.ua> (дата звернення: 02.08.2025).
3. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-p#Text> (дата звернення: 04.08.2025).
4. Про схвалення Плану України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2024-p#Text> (дата звернення: 04.08.2025).
5. Професію судді можна порівняти з професією лікаря: це ті, від чийх рішень прямо залежать людські долі. Офіційний Вебсайт Вищої ради правосуддя. URL: <https://hcj.gov.ua/news/profesiyu-suddi-mozhna-porivnyaty-z-profesiyeyu-likarya-ce-ti-vid-chyuyih-rishen-priamo-zalezhat> (дата звернення: 04.08.2025).
6. Прилуцький С.В. Формування корпусу професійних суддів України : дис. канд. юрид. наук: 12.00.10. К.: Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка, 2003. 223 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: <https://archive.org/details/velykyslovnyk/page/560/mode/2up>.
8. Прокопенко Б.О. Добір кандидатів на посаду судді: монографія. Харків, 2016. 208 с.
9. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII: станом на 14 трав. 2025 р.. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20250604#Text> (дата звернення 02.08.2025).
10. Дашкевич С.І. Порядок зайняття посади судді: адміністративно-правові аспекти: дис. ... док. філ. в галузі права: 081 «Право». Тернопіль, 2024. 234 с.
11. Прокопенко Б.О. Добір кандидатів на посаду судді: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.10. Харків, 2014. 232 с.
12. Щербатий Р.Р. Окремі питання процедури добору суддів на посади в Україні. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 27 жовтня 2023 р.) / редкол. О.В. Щербанюк та ін. Чернівці: 2023. С. 174–180.
13. Положення про порядок складання кваліфікаційного іспиту та методику оцінювання кандидатів, затверджене рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 19 червня 2024 року №185/зп-24 (зі змінами). URL: https://www.vkksu.gov.ua/sites/default/files/field/file/polozhennya_pro_poryadok_skladannya_kvalifikaciynogo_ispytu_ta_metodyky_ocinyuvannya_kandydativ_11.06.2025.pdf.
14. Левенець А.В. Процедура добору та призначення кандидатів на суддівські посади: український та зарубіжний досвід. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Правознавство. Том 26. Випуск 1 (38). 2024. С. 29–34.
15. Положення про проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді, затверджене рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 02 листопада 2016 року № 141/

зп-16 (у редакції рішення Вищої кваліфікаційної комісії суддів України від 29 лютого 2024 року № 72/зп-24) URL: https://www.vkksu.gov.ua/sites/default/files/polozhennya_pro_provedennya_konkursu_na_zaynyattya_vakantnoyi_posady_suddi.2.2024.pdf (дата звернення 02.08.2025).

16. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедур суддівської кар'єри: Закон України від 09.12.2023 № 3511-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3511-20#Text> (дата звернення 02.08.2025).

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.1/.8:004.8:35.077

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.8>

LEGAL MECHANISMS OF AUDIT AND ACCOUNTABILITY IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW

Afgan V.A.,

*Baku State University, Faculty of Law,
UNESCO Department of Human Rights
and Information Law, PhD student,
e-mail: vadiya.zadeh@gmail.com*

Afgan V.A. Legal mechanisms of audit and accountability in artificial intelligence systems in the context of international law.

This article is devoted to the oversight of AI systems' activities and the provision of accountability obligations within the framework of international legal norms. The study provides a comparative analysis of existing regulatory mechanisms across various legal systems, examining the legal and normative challenges they present during implementation. The article discusses the oversight and accountability mechanisms of AI systems based on key international legal sources, including the European Union Artificial Intelligence Act, the UNESCO Recommendation on Ethics in Artificial Intelligence, the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) Principles on Artificial Intelligence, and Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law (draft).

The research examines the methodological foundations of technological and process-oriented types of IT audits, including algorithmic, performance, security, and ethical audits. It also clarifies the responsibilities of various participants in the accountability chain (developers, providers, users, and regulators). The article highlights the practical implications of technological challenges such as the "black box" nature of IT systems, their dynamic and adaptable nature, and information bias, as well as regulatory gaps such as inter-jurisdictional coordination problems and uncertainty about legal liability. In this context, a comparative analysis is conducted of different regulatory practices, such as the European Union's risk-based model, the United States' sector-specific approach, and China's state control model. The analysis demonstrates that these different approaches hinder the establishment of uniform global standards and create legal uncertainty for companies operating across borders. The role of international standards and certification mechanisms, as well as the importance of ensuring human control and transparency in addressing these challenges, is emphasized.

The research findings demonstrate that effective auditing and accountability of IT systems within the context of international law requires integrating technology-focused and process-focused approaches and strengthening international legal cooperation. The article offers specific recommendations to address existing regulatory gaps, including the adoption of a national legal framework, the implementation of mandatory human rights impact assessments, strengthening transparency and accountability obligations, ensuring human oversight, and the establishment of independent oversight bodies. These steps will ensure the fair and safe development and implementation of AI technologies that respect human rights.

Key words: Artificial intelligence, oversight, accountability, international law, legal regulation, legal mechanisms, legal nature, international initiatives, regional initiatives, auditing standards, certification mechanisms, control model.

Афган В.А. Правові механізми аудиту та підзвітності в системах штучного інтелекту в контексті міжнародного права.

Ця стаття присвячена нагляду за діяльністю систем штучного інтелекту та забезпеченню зобов'язань щодо підзвітності в рамках міжнародно-правових норм. Дослідження надає порівняльний аналіз існуючих регуляторних механізмів у різних правових системах, розглядаючи правові та нормативні виклики, які вони створюють під час впровадження. У статті розглядаються механізми нагляду та підзвітності систем штучного інтелекту на основі ключових міжнародно-правових джерел, включаючи Закон Європейського Союзу про штучний інтелект, Рекомендацію ЮНЕСКО щодо етики у штучному інтелекті, Принципи Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) щодо штучного інтелекту та Рамкову конвенцію Ради Європи про штучний інтелект, права людини, демократію та верховенство права (проект).

У дослідженні також розглядаються методологічні основи технологічних та процесно-орієнтованих видів ІТ-аудитів, включаючи алгоритмічні, продуктивні, безпекові та етичні аудити. Також уточнюється відповідальність різних учасників ланцюжка підзвітності (розробників, постачальників, користувачів та регуляторів). У статті висвітлено практичні наслідки технологічних викликів, таких як «чорна скринька» ІТ-систем, їхня динамічна та адаптивна природа, інформаційна упередженість, а також регуляторні прогалини, такі як проблеми міжюрисдикційної координації та невизначеність щодо юридичної відповідальності. У цьому контексті проводиться порівняльний аналіз різних регуляторних практик, таких як ризикоорієнтована модель Європейського Союзу, галузевий підхід Сполучених Штатів та модель державного контролю Китаю. Аналіз демонструє, що ці різні підходи перешкоджають встановленню єдиних глобальних стандартів та створюють правову невизначеність для компаній, що працюють за кордоном. Підкреслюється роль міжнародних стандартів та механізмів сертифікації, а також важливість забезпечення людського контролю та прозорості у вирішенні цих викликів.

Результати дослідження показують, що ефективний аудит та підзвітність ІТ-систем у контексті міжнародного права вимагає інтеграції технологічно-орієнтованих та процесоорієнтованих підходів та зміцнення міжнародно-правового співробітництва. У статті пропонуються конкретні рекомендації щодо усунення існуючих регуляторних прогалин, включаючи прийняття національної правової бази, впровадження обов'язкових оцінок впливу на права людини, посилення зобов'язань щодо прозорості та підзвітності, забезпечення людського нагляду та створення незалежних органів нагляду. Ці кроки забезпечать справедливий та безпечний розвиток і впровадження технологій штучного інтелекту, що поважають права людини.

Ключові слова: штучний інтелект, нагляд, підзвітність, міжнародне право, правове регулювання, правові механізми, правова природа, міжнародні ініціативи, регіональні ініціативи, стандарти аудиту, механізми сертифікації, модель контролю.

Introduction.

The rapid development and penetration of artificial intelligence (AI) technologies into various areas of society have created new and complex challenges for international law. The increasing role of AI systems in decision-making in sensitive areas such as healthcare, finance, transportation, and even justice has raised serious concerns about their potential impact on human rights, democratic values, and the rule of law [1]. Fundamental issues such as the transparency, impartiality, and explainability of the operation of these systems, as well as the problem of determining liability for harmful consequences resulting from their activities, have necessitated the revision and adaptation of international legal norms [2].

In this context, ensuring information systems auditing and accountability obligations is of particular importance. The transnational nature of information systems—that is, their global operation beyond national jurisdictions—requires the development of a unified and harmonized international legal approach [3]. Otherwise, gaps and contradictions in regulations can lead to legal uncertainty, evasion of responsibility, and violations of fundamental rights.

The main objective of this article is to analyze the current state of information systems auditing and accountability mechanisms within the context of international law, examine the content and legal nature of international legal instruments developed in this field, compare legal approaches applied in different jurisdictions, and identify practical and theoretical challenges in this area. The main objectives of the study are as follows:

First, to analyze the legal definition of information systems and auditing mechanisms in international legal sources.

Second, to comparatively examine the legal regulatory experience of information systems auditing and accountability in different jurisdictions.

Third, to identify the legal and practical challenges encountered in information systems auditing processes.

Finally, to develop recommendations for improving effective information technology auditing mechanisms within the context of international law. From a methodological perspective, this study analyzes the content and legal nature of international legal sources, particularly recommendations from international organizations (UNESCO, OECD, Council of Europe), legislative bodies of the European Union, and national standards of the United States, using comparative law, formal legal, and systematic analysis methods. Since the issue of auditing and accountability of information technology systems is a relatively new area in international law literature, research on this topic has primarily focused on technological and ethical aspects [4]. This article aims to fill this gap and provide a systematic analysis of the legal mechanisms of auditing information technologies.

The state of scientific development of the issue. In modern times, the expansion of the application areas of information technology technologies and the deepening impact of these systems on society have necessitated the inclusion of their activities within the framework of legal regulations [5]. In particular, the introduction of automated solutions in the decision-making processes of artificial intelligence systems, the reduction of human intervention, and the generation of algorithmic decisions have created serious challenges to the application of traditional legal control mechanisms in this area [6]. These challenges are particularly evident in areas such as the lack of transparency in AI system decision-making, the technological complexity that hinders the effective functioning of accountability mechanisms, and the lack of coordination across jurisdictions. For example, during the «child benefits» scandal in the Netherlands, a risk-based algorithm used by tax authorities falsely accused tens of thousands of low-income families of social fraud, resulting in significant financial and social losses for hundreds of citizens. This incident is a striking example of how the state's use of AI systems without proper oversight leads to widespread human rights violations. The scandal's consequences were so severe that the wave of unjust algorithmic decisions sparked a crisis within the country's political leadership, culminating in the government's resignation in 2021. This fact clearly illustrates the real dangers of implementing AI systems without accountability.

The international community has taken a number of important steps to address these issues. The «Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence,» adopted by UNESCO in 2021, was supported by 193 countries and was recognized as the first global standard in the field of artificial intelligence [7]. This document sets out the fundamental principles for ensuring the compatibility of artificial intelligence systems with human rights, dignity, and fundamental freedoms. The Organization for Economic Co-operation and Development's Principles on Artificial Intelligence were adopted by 47 countries, establishing an international framework to promote the safe and innovative use of artificial intelligence systems [8]. The Framework Convention on Artificial Intelligence, adopted by the Council of Europe in 2024, is of historical significance as the first legally binding international agreement in this field [9]. However, despite these international and regional initiatives, serious challenges remain in the practical implementation of audit and accountability mechanisms for artificial intelligence systems. These challenges primarily arise in areas such as technological complexity and transparency, lack of coordination across jurisdictions, the lack of unification of audit standards, the ambiguity of legal accountability mechanisms, and the weakness of international cooperation mechanisms. In this article, based on a comprehensive analysis of these problems and a comparative study of existing international legal frameworks, specific recommendations for improving the audit and accountability mechanisms of IT systems will be presented.

Presentation of research material.

1. The Legal Framework of Artificial Intelligence Systems in the Context of International Law

Artificial intelligence systems are intelligent and intelligent systems. To establish international communication, control, and circulation mechanisms for artificial intelligence systems, it is necessary to first clearly define the legal definition of these systems and examine their legal qualifications. Different international organizations and regional associations have different definitions of artificial intelligence systems, which creates certain challenges in the field of legal regulation and makes it difficult to develop a unified approach [10].

Article 3 of the EU Artificial Intelligence Act (AI Act) defines an artificial intelligence system as “a machine-based system designed to operate at different levels of autonomy and capable of adapting after deployment” [11]. The key elements emphasized in this definition are that it is a machine-based system, exhibits different levels of autonomy, is adaptable after deployment, produces output from three input applications, explicit or implicit, and consequences physical and virtual ammunition, predictions, and recommendations. A particular point that draws attention in this definition is the degree of autonomy of artificial intelligence systems, which is crucial for their evaluation in the context of legal liability. The Organisation for Economic Co-operation and Development’s Principles on Artificial Intelligence define an AI system as “a machine-based system that learns to produce outputs such as predictions, content, recommendations, or decisions that can affect physical or virtual environments from inputs received for explicit and implicit purposes” [12]. The well-adapted and adaptable nature of this systemic system is particularly notable, demonstrating its dynamic energies and the challenges arising from its approaches.

UNESCO’s Recommendation emphasizes AI as a socio-technical system with significant ethical, societal, and human rights implications, rather than defining it solely as a technical simulation of human intelligence [13]. This definition places particular emphasis on ethical and social aspects and emphasizes the impact of AI systems on human society. UNESCO’s approach considers AI systems not only as technological tools but also as complex systems with social and ethical implications.

The Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence (draft) defines AI systems as “technological systems that must be fully compatible with human rights, democracy, and the rule of law” [14]. Therefore, the convention takes a human rights perspective into account in the legal regulation of AI systems and emphasizes the importance of ensuring that their operation is fully compatible with fundamental legal principles.

The differences in these definitions create certain challenges in the implementation of oversight and accountability mechanisms for AI systems. In particular, determining the level of autonomy of AI systems, assessing their adaptability, and determining the degree of human intervention are key challenges in oversight processes. To overcome these challenges, a unified international approach needs to be formulated and the legal nature of AI systems clearly defined.

The legal content and evolution of the concepts of auditing and accountability. In the context of international law, the concept of auditing derives from the concept of “independent expertise” traditionally used in finance and management and has been adapted to various fields over time [15]. In the context of information systems, auditing can be defined as “the process of independently and systematically assessing the conformity of the design, development, implementation, and use of information systems to predetermined standards, regulations, or norms” [16]. The principles of independence, systematicity, and objectivity emphasized in this definition form the legal basis of information systems auditing.

Among the fundamental components of information systems auditing is the principle of independence, which requires the person or organization performing the audit process to be independent of the parties that develop or use the AI system. This principle is essential to ensure the objectivity and reliability of audit results and is a fundamental requirement of international auditing standards. The principle of systematicity requires the audit process to be based on a structured and consistent methodology, ensuring that audit results are repeatable and comparable. The principle of transparency requires that the audit process and its results be accessible to relevant stakeholders and is essential for establishing public trust. The principle of competence requires those conducting the audit process to possess appropriate technical and legal knowledge. Accountability, on the other hand, relates to the obligations and responsibilities of various actors throughout the lifecycle of information technology systems and is increasingly complex in the context of international law [17]. Accountability in the context of international law also includes the element of legal liability, meaning that relevant actors are legally responsible for damage caused by information technology systems. This liability can encompass civil, criminal, and administrative domains and can take different forms in different jurisdictions. Transparency obligations require the provision of information about the operating principles, decision-making mechanisms, and potential risks of information technology systems. Control mechanisms include the establishment of mechanisms for continuous monitoring and control of the operation of information technology systems. Corrective measures, on the other hand, include measures to eliminate problems caused by information technology systems and to provide remediation to affected parties.

The evolution of AI regulation in international legal sources. In the international legal system, SI regulation is implemented at various levels, and the hierarchy of international legal sources is

particularly important in this field [18]. These levels include recommendations from global international organizations, legislative acts of regional associations, and bilateral international agreements. Each level has its own unique legal nature and degree of compulsion, demonstrating the complex and multifaceted nature of SI regulation.

At the global level, regulations are implemented within the framework of the United Nations, and SI issues are discussed in various committees and institutions. UNESCO Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence (2021) is considered the most comprehensive global document in this field and has been adopted by 193 countries. The Recommendation emphasizes the compatibility of SI systems with human rights, dignity, and fundamental freedoms and establishes fundamental guidelines to ensure that the activities of these systems comply with ethical principles. The core principles of the UNESCO Recommendation are the protection of human rights and dignity, transparency and accountability, non-discrimination and justice, respect for human autonomy, prevention of harm, responsibility and accountability, privacy, and data protection. These principles form the basis for the development of oversight and accountability mechanisms for information technology systems. Regional Regulations: The EU Artificial Intelligence Act (AI Act), the most detailed regulatory framework at the regional level, defines a risk-based classification of information technology systems and related regulatory requirements. The law divides information technology systems into categories such as prohibited information technology applications, high-risk information technology systems, limited-risk information technology systems, and minimum-risk information technology systems. Specific auditing and reporting requirements are established for high-risk information technology systems, including the establishment of a risk management system, data quality and governance, technical documentation, record keeping, transparency and provision of information to users, human control and intervention, accuracy, robustness, and cybersecurity. The Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law is of particular importance as the first legally binding international treaty in the field of artificial intelligence. It aims to ensure that the lifecycle of artificial intelligence systems is fully compatible with human rights, democracy, and the rule of law. This convention adopts a human rights approach to the regulation of artificial intelligence and establishes binding obligations to ensure that the operation of artificial intelligence systems complies with fundamental legal principles. ECtHR case law demonstrates that States are obliged to establish effective mechanisms to protect human rights in the area of mass digital surveillance and algorithmic decision-making. For example, in *Klass and Others v. Germany* (1978), the Court acknowledged that covert electronic surveillance measures may be necessary in certain circumstances, while emphasizing the importance of individuals having an effective remedy under Article 13 of the ECHR. According to this decision, the State must monitor such covert surveillance programs through an independent body and provide individuals with the opportunity to challenge and appeal any violations of their rights. Another important precedent, *Roman Zakharov v. Russia* (Grand Chamber, 2015), examined the Russian security services' large-scale telephone tapping system (SORM). The ECtHR found that the country's existing legislation did not provide sufficient safeguards against eavesdropping, amounting to a violation of Article 8 (right to respect for private life) of the ECHR. The applicant also relied on the lack of an effective remedy in domestic law (Article 13), and the Court paid particular attention to this issue. Therefore, the conclusion drawn from cases such as *Klass* and *Zakharov* is that States must establish legal controls and effective remedies against surveillance or other autonomous decision-making processes conducted through AI systems. This is important both for protecting privacy (Article 8) and ensuring that individuals have an effective remedy in the event of breaches (Article 13).

National-level regulation is characterized by different countries adopting different approaches to regulating AI in their national legislation. NIST AI Risk Management Framework (AI RMF 1.0, 2023), developed by the United States National Institute of Standards and Technology, proposes a voluntary risk assessment mechanism for IT systems. The People's Republic of China has adopted a national strategy for IT development and established a regulatory framework for IT security. The United Kingdom, on the other hand, is developing sector-specific regulatory mechanisms by taking a principles-based approach to IT governance.

II. Audit and Accountability Mechanisms

Types of AI Audits and Methodologies. Various types and methodologies of AI system audits are implemented in international practice, and these are broadly divided into two main categories:

technology-focused audits and process-focused audits [19]. This distinction reflects the complex nature of AI systems and the different approaches required for their audits.

Technology-focused audits focus on the technical specifications, performance, and outputs of AI systems, and algorithmic auditing is particularly important in this area. Algorithmic auditing involves analyzing the algorithmic structure, decision-making mechanisms, and potential biases of AI systems and is used specifically to identify discrimination and unfairness issues in machine learning models. This type of audit process includes analyzing the dataset and checking for biases, examining the model's architecture and parameters, monitoring decision-making processes, comparing results for different demographic groups, and calculating and evaluating fairness criteria. Performance auditing involves assessing the extent to which AI systems achieve their stated objectives, accuracy indicators, and reliability levels. This type of auditing is particularly important for AI systems deployed in critical infrastructure and high-risk areas. This process includes measuring accuracy metrics, verifying that the system performs consistently under different conditions through robustness testing, ensuring that the system meets real-time requirements through latency testing, maintaining system performance under increased load through scalability testing, and assessing system behavior under extreme loads or unusual conditions through stress testing.

Security auditing involves assessing the resilience of AI systems against cybersecurity threats, information security measures, and system integrity, with particular attention paid to threats such as hostile attacks and model poisoning. Key areas of security auditing include resistance to adversarial attacks, i.e., the system's resilience to manipulated input data, model poisoning threats, i.e., compromising the system through poisoning of training data, confidentiality leakage, i.e., the risk of the system disclosing sensitive information about training data, backdoor attacks, i.e., the insertion of hidden triggers into the system, and model extraction attacks, i.e., theft of the system's intellectual property.

Transparency auditing involves assessing the extent to which AI systems' decision-making processes meet the requirements for AI to be explainable, understandable, and explainable to users. In this area, model interpretability (the comprehensibility of system decisions), feature importance (which input parameters have the greatest impact on decisions), decision paths (step-by-step follow-up of the decision-making process), counterfactual explanations (which conditions must be changed to achieve a different outcome), and user-friendly explanations (simple explanations for non-technical users) are particularly important. Process-focused audits encompass the management processes, quality management systems, and corporate governance mechanisms of organizations that develop and use AI systems. Management audits, on the other hand, encompass the evaluation of the policies, procedures, and management structures adopted by organizations for their information systems, examining the effectiveness and appropriateness of AI systems governance frameworks. In this area, the existence and effectiveness of the AI systems governance structure, the activities and powers of ethics committees, approval and control procedures for AI projects, personnel training and competency management, supplier and third-party risk management, incident management, and response procedures require special attention. A risk management audit involves analyzing the processes for identifying, assessing, and managing risks related to AI and assessing compliance with international standards in this area, such as those of the National Institute of Standards and Technology. Components of a risk management audit include the adequacy of the risk assessment methodology, the completeness and timeliness of the risk register, the effectiveness of risk mitigation strategies, the existence of acceptable levels of residual risks, risk monitoring and reporting mechanisms, crisis management, and business continuity plans.

An ethics audit involves assessing the compliance of AI systems with ethical principles, human rights, and social impacts. This type of audit is based on the principles of UNESCO and the Organization for Economic Co-operation and Development. Key areas of ethics audit include respect for human dignity and the protection of fundamental rights, ensuring social justice and equality, protecting privacy and personal data, the existence of transparency and accountability mechanisms, assessing and managing social impacts, stakeholder engagement, and public consultation processes.

A compliance audit involves verifying the compliance of AI systems with relevant legal requirements, standards, and regulatory norms. Compliance with regional legislation, such as the European Union Information Systems Act, is the primary focus of this type of audit. The scope of compliance auditing encompasses compliance with legal requirements, adherence to international standards, fulfillment of documentation requirements, certification and accreditation processes, maintenance of audit trails and records, and fulfillment of regulatory reporting obligations.

International auditing standards and certification mechanisms. The role of international standards in information systems auditing is becoming increasingly important, and various international organizations are developing standards and certification mechanisms to ensure the quality and reliability of information systems audits. The International Organization for Standardization and the International Electrotechnical Commission have developed a number of standards for information systems, the most important of which are the information systems risk management framework, information systems reliability requirements, and quality models for information systems [20].

The application of these standards to AI systems audits encourages a risk-based approach, establishes more stringent audit requirements for high-risk systems, and defines audit requirements covering all stages of the information system lifecycle, from design to decommissioning. The standards require the participation of various stakeholders in the audit process and support the continuous improvement of audit processes and learning mechanisms.

The Institute of Electrical and Electronics Engineers has developed a number of standards in the area of AI systems ethics and auditing, covering privacy engineering and risk management, mitigating AI system bias, and transparency of information systems. These standards require that AI systems' privacy requirements be considered from the design phase onward, provide methods for identifying and mitigating algorithmic bias, and establish requirements for ensuring the transparency of information systems decision-making processes.

In international practice, various mechanisms are used for digital systems certification, including third-party certification, self-assessment, and continuous monitoring mechanisms. Third-party certification is the process of independent certification bodies verifying that AI systems comply with specific standards, and the European Union **Artificial Intelligence Act (AI Act)** mandates this type of certification for high-risk AI systems. The advantages of this type of certification include objectivity and independence, international recognition, technical expertise, and continuous monitoring and updating, while its disadvantages include high cost, time requirements, technical complexity, and the rapid change of standards.

Self-assessment is the process by which organizations developing AI systems evaluate their systems through internal audit procedures, and this mechanism is particularly applicable to low- and medium-risk systems. Components of this mechanism include the establishment of internal audit teams, the use of checklists and assessment tools, the implementation of regular internal audit processes, management review and approval procedures, external validation, and peer review mechanisms. Continuous monitoring is an ongoing control and evaluation mechanism throughout the AI systems lifecycle, and this approach is particularly important for adaptive and learning systems. Elements of continuous monitoring include real-time performance monitoring, automated anomaly detection, regular model validation, deviation detection and management, incident response and remediation, stakeholder feedback, and complaint management.

The structure and legal nature of accountability mechanisms. For accountability mechanisms in information systems to function effectively, clear allocation of responsibilities and appropriate coordination must be ensured among all relevant actors at different levels and throughout the information system lifecycle.

Developers' responsibilities include adhering to ethical principles during the information system design and development phase, risk assessment, and implementation of security measures. These responsibilities include designing by responsible information system principles, bias detection and mitigation, security by design, privacy by design, comprehensive testing and validation, documentation and transparency, stakeholder engagement, continuous learning, and improvement.

Providers' responsibilities include launching information systems, implementing certification processes, and providing users with necessary information. These responsibilities include product safety and quality assurance, regulatory compliance, user education and training, technical support and maintenance, incident response and remediation, supply chain management, intellectual property protection, market surveillance, and post-market monitoring.

Users' responsibilities include ensuring the appropriate use of AI systems, ensuring human control, and managing potential risks. These obligations include appropriate use and context awareness, human control and intervention, risk assessment and management, user training and competence, data management and protection, performance monitoring and evaluation, incident reporting and management, stakeholder communication, and transparency.

Regulators' responsibilities include monitoring AI systems' compliance with legal requirements, ensuring the quality of audit processes, and implementing penalty mechanisms. These functions include regulatory framework development, standard setting and enforcement, market surveillance and control, investigation and enforcement measures, guidance and interpretation, international cooperation, research and development support, and public participation and engagement.

Technical accountability encompasses accountability mechanisms related to the technical aspects of AI systems, and algorithmic accountability requires AI algorithms to comply with the requirements for explainability and transparency of their decision-making processes. Explainable AI and interpretable machine learning methods are applied in this area. The components of algorithmic accountability include: algorithm transparency, i.e., clarity and understanding of algorithmic processes; decision auditability, i.e., traceability and verification of decisions; bias accountability, i.e., identification and resolution of bias; performance accountability, i.e., transparency of performance indicators; and change management, i.e., management of algorithmic changes.

Data accountability requires the quality, representativeness, and bias-free nature of training and testing data for AI systems, and data governance and data provenance mechanisms are key components of this area. Data accountability elements include data quality assurance, data provenance and generation, data bias detection and mitigation, data privacy and protection, data storage and deletion, data sharing and access control, data documentation and metadata, and data verification and validation.

Model accountability requires accountability for the performance, reliability, and robustness of AI models, and model validation and verification procedures are key components of this area. Model accountability elements include model performance monitoring, model validation and testing, model versioning and change control, model documentation and metadata, model interpretability and explainability, model robustness and reliability, model lifecycle management, and model retirement and replacement.

Legal liability encompasses accountability mechanisms for the legal aspects of AI systems, and legal liability requires compensation mechanisms for damages caused by AI systems. Legal concepts such as product liability and negligence are applied in this area. Elements of legal liability include strict liability (liability arising from product defects), liability in negligence (liability arising from negligence), contractual liability (breach of contractual obligations), vicarious liability (liability arising from the acts of another), damages and compensation, insurance and risk transfer, and alternative dispute resolution.

Criminal liability encompasses liability mechanisms for crimes committed as a result of the use of AI systems, and the application of legal concepts such as intent and causation in the context of AI raises problematic issues. Challenges of criminal liability include determining criminal intent, determining criminal behavior, proving causation, corporate criminal liability, international criminal law, cybercrime, and digital evidence.

Administrative liability encompasses administrative penalties for violations of regulatory requirements for AI systems, and the EU Artificial Intelligence Act provides detailed penalty mechanisms in this area. Types of administrative liability include fines, operating restrictions, license suspension and revocation, compliance orders, public disclosure and naming, corrective measures, monitoring and auditing, international cooperation, and sanctions.

III. Regulatory Practices in Different Jurisdictions

The EU's Comprehensive Risk-Based Regulatory Model. The EU has adopted the world's first comprehensive AI legislation, demonstrating the most comprehensive and systematic approach to AI regulation. The **EU AI Act**, which entered into force in 2024, sets new standards for risk-based regulation of AI systems and is considered a fundamental model for AI regulation in the context of international law [21].

A key feature of the **EU AI Act** is the application of different regulatory requirements based on the risk level of AI systems, and this approach encompasses four main categories. Prohibited AI applications are defined as those that pose a serious threat to human dignity and fundamental rights and are completely prohibited. This category includes the use of subliminal techniques to influence people's subconscious minds, exploiting vulnerabilities such as age, disability, or socioeconomic status, real-time biometric identification systems and social credit systems in public spaces, and general behavioral assessment mechanisms. The legal basis for these prohibitions is the principle of human dignity, the right to personal autonomy and free will, the right to privacy and confidentiality, the principle of non-

discrimination, democratic values and the rule of law, and the universal nature of human rights. These principles are reflected in the European Convention on Human Rights and the Charter of Fundamental Rights of the European Union and form the basis for ensuring that the operation of AI systems complies with these fundamental legal principles. High-risk AI systems are defined as AI systems that could have a significant impact on human security and fundamental rights, and this category is further defined in the Third Annex to the Law. This category encompasses critical infrastructure, education and training, employment and labor management, essential private and public services, law enforcement, immigration and border control, justice, and democratic processes.

Critical infrastructure areas include electricity, gas, heating, and water supply systems management, transportation infrastructure and automated transportation systems, telecommunications networks and internet infrastructure, financial infrastructure, and payment systems. The use of AI systems in these areas directly impacts society's core activities, and their failure or malfunction can have large-scale social and economic consequences.

Education and vocational training include admission decisions to educational institutions, academic assessment and examination systems, vocational training program selection, and educational loan and financial support decisions. The use of AI systems in these areas directly impacts individuals' educational and career opportunities, and the risks of discrimination and injustice are particularly high.

Employment and personnel management include decision support in recruitment processes, employee performance evaluations, workplace control and monitoring systems, and dismissal or job change decisions. The use of AI systems in these areas has significant impacts on employee rights and labor relations, and the risks of bias and discrimination are particularly serious. For high-risk systems, the EU AI Code establishes detailed requirements covering the risk management system, data management and quality, technical documentation, recording and logging, transparency and user information, human control and intervention, accuracy, robustness, and cybersecurity.

A risk management system requires the establishment of risk management processes throughout the system's lifecycle, the development and implementation of a risk assessment methodology, the identification and implementation of risk mitigation measures, the maintenance of residual risks at acceptable levels, and the organization of risk monitoring and reassessment processes.

Data management and quality require compliance with quality standards for training, validation, and test data, the representativeness and completeness of datasets, the identification and reduction of data biases, the assurance of data source reliability, the quality of data labeling processes, and data security and privacy measures.

Technical documentation requires detailed documentation of the system's technical specifications, a description of the algorithmic design and architecture, documentation of the training process and methodology, the recording of test and validation results, the identification of performance metrics and limitations, and the documentation of risk assessment results. The EU Artificial Intelligence Act prescribes detailed conformity assessment procedures for high-risk AI systems, including internal control procedures and third-party assessments. Internal control procedures are the fundamental procedure applied to most high-risk systems and include the preparation of technical documentation, the establishment of a risk management system, the implementation of a quality management system, the preparation of a declaration of conformity, the affixing of the European Conformity Mark, and the establishment of a post-market surveillance system.

Third-party assessment is a mandatory procedure for certain high-risk systems and applies to biometric identification and categorization systems, systems used in critical infrastructure areas, certain systems used in law enforcement, and immigration and border control systems. The EU Artificial Intelligence Act provides for serious penalties in the field of AI regulation, including €35 million or seven percent of a company's annual turnover for the use of prohibited AI applications, €15 million or three percent of a company's annual turnover for violations of high-risk system requirements, €7.5 million or one and a half percent of turnover for violations of transparency obligations, and €7.5 million or one and a half percent of turnover for providing false information.

The United States' Sector-Specific and Voluntary Approach. The United States has adopted a different approach to information technology regulation, opting for sector-specific regulations and a system of voluntary standards over centralized legislation [22]. The core philosophy of this approach is to foster innovation and prevent technological advancement while also addressing security and ethical issues.

The Information Technology Risk Management Framework, developed by the United States National Institute of Standards and Technology, provides a comprehensive framework for voluntary risk management in information technology systems. This framework encompasses four main functions. The governance function includes establishing information technology governance structures and defining risk management policies. The framework encompasses the establishment of information technology governance and control structures, the development of risk management policies and procedures, stakeholder engagement and communication strategies, the definition of information technology ethics and responsible information technology principles, the establishment of legal and regulatory compliance mechanisms, human resources and competency management, and supplier and third-party risk management. The mapping function encompasses defining the information system context, objectives, and risks, and includes defining the information system context and use cases, identifying stakeholders and affected parties, mapping the information system lifecycle and dependencies, modeling the risk environment and threat, determining legal and regulatory requirements, assessing organizational capacity and maturity, impact assessment, and consequences analysis.

The measurement function encompasses measuring and evaluating information system performance and risks, and includes defining performance metrics and key performance indicators, applying risk measurement and quantification methods, implementing testing and verification procedures, establishing monitoring and control systems, conducting audit and evaluation activities, conducting benchmarking and comparative analysis, and assessing data quality and integrity.

The governance function includes implementing actions to manage and mitigate identified risks, risk mitigation strategies and controls, incident response and crisis management, business continuity and disaster recovery, change management and version control, training and awareness programs, continuous improvement and learning, and stakeholder communication and reporting. In the United States, AI regulations are primarily driven by existing sector-specific regulatory authorities, while those for the financial sector are handled by the Federal Reserve, the Office of the Comptroller of the Currency, and other financial regulators. Key elements of AI regulation in the financial sector include model risk management and approval, fair lending and anti-discrimination requirements, consumer protection and transparency, operational risk and resilience, cybersecurity and data protection, systemic risk and financial stability, and cross-border and international coordination.

Healthcare regulations are driven by the Food and Drug Administration (FDA), which has developed a specific regulatory framework for the use of AI in medical devices. This framework covers the classification of software as medical devices, pre-market approval and authorization, clinical validation and real-world evidence, post-market surveillance and adverse event reporting, quality management and risk management, cybersecurity and data integrity, international harmonization, and mutual recognition.

The transportation sector is regulated by the National Highway Traffic Safety Administration (NHTSA.), which sets safety standards for autonomous vehicles. These standards cover autonomous driving system safety standards, testing and validation requirements, cybersecurity and functional safety, human-machine interface and driver monitoring, data recording and sharing, incident reporting and investigation, and international coordination and harmonization.

The United States federal government is undertaking a number of significant initiatives in the field of artificial intelligence, including the “Artificial Intelligence Bill of Rights,” announced by the White House in 2022, and the Executive Order signed in 2023. The AI Bill of Rights outlines how AI systems should be designed to protect citizens’ rights and includes principles for safe and efficient systems, algorithmic anti-discrimination protections, data privacy, notice and disclosure, human alternatives, review, and takedown.

The Executive Order directs federal agencies to take steps to ensure the safe and secure development of AI systems and includes AI safety and security standards, innovation and competition, employee support and protection, prevention of bias and discrimination, privacy and civil rights protections, and international cooperation and leadership.

Centralized state control model in the People’s Republic of China. The People’s Republic of China adopts a centralized, state-based approach to AI regulation, reflecting its priorities of national security, social stability, and state control [23]. China’s AI regulatory strategy combines the goals of achieving technological leadership and strengthening social control.

In 2017, China adopted the “Next Generation Artificial Intelligence Development Plan” to set its goal of becoming a global leader in AI by 2030. Key components of this strategy include breakthrough

and innovation in AI technology, AI industrial development and application, AI human resources education and training, AI governance and ethics, AI international cooperation and competition, and AI military and national security applications. China has adopted specific regulatory regulations for various AI application areas, and the regulation of algorithmic recommendations is handled by the “Internet Information Service Algorithmic Recommendation Management Provisions,” which will come into force in 2022. These rules regulate recommendation algorithms used on internet platforms and cover requirements such as algorithm transparency and explainability, user consent and choice, content moderation and prevention of harmful content, data protection and privacy, antitrust and fair competition, national security, and social stability.

Deepfake regulation is implemented through rules adopted in 2023 that regulate deepfake and other artificial content creation technologies. Key elements of the regulation include content labeling and watermarking, user verification and authentication, prevention of harmful content, intellectual property protection, platform responsibility and liability, and cooperation with law enforcement.

Regulation of generative AI services is implemented through interim rules adopted in 2023 that regulate the provision of generative AI services, such as ChatGPT. Key requirements of the regulations include content security and prevention of harmful content, information security and privacy protection, algorithm transparency and accountability, user rights and protection, platform responsibility and oversight, and international cooperation and compliance. China has established centralized coordination mechanisms for AI regulation, with the Cyberspace Administration of China serving as the main regulatory authority. The Ministry of Industry and Information Technology is responsible for industrial development and standards. The Ministry of Science and Technology is responsible for research and innovation. The National Development and Reform Commission is responsible for national planning and policy matters. The Ministry of Public Security is responsible for security and law enforcement.

The UK’s principles-based and flexible regulatory approach. The UK adopts a principles-based and flexible approach to AI regulation that combines the objectives of fostering innovation and providing international leadership [24]. The UK’s approach strengthens existing regulatory structures and enhances its ability to adapt to new technologies.

The “A pro-innovation approach to AI regulation,” published in 2023, sets out the country’s AI strategy, and key principles include an innovation-friendly approach, proportionate and risk-based regulation, sector-specific expertise and flexibility, international leadership and collaboration, evidence-based policymaking and stakeholder engagement, and co-regulation. The UK is encouraging existing regulators to be responsible for AI regulation in their respective areas. The key regulators are the Financial Conduct Authority for financial services, the Medicines and Healthcare Products Regulatory Agency for healthcare, the Department for Science, Innovation and Technology (DSIT) for telecommunications and media, the Information Commissioner’s Office for data protection, and the Competition and Markets Authority for competition and markets. Established in 2023, the AI Safety Institute conducts research and assessment on the security risks of AI systems. The Institute’s core functions include AI security research and assessment, risk assessment and testing, international collaboration and standards, policy advice and guidance, public engagement and education, and industry collaboration and partnerships. The UK promotes global cooperation by organizing international summits on cybersecurity, and key initiatives include the AI Safety Summit and the Bletchley Declaration, leadership in the Global Partnership on Artificial Intelligence (GPAI), the Organization for Economic Co-operation and Development’s cybersecurity principles and practices, United Nations cybersecurity governance discussions, bilateral cooperation agreements, and academic and research partnerships.

IV. Consulting Law Approaches and Implementation Challenges

Major legal and technological challenges encountered in IS auditing. The practical application of IS auditing and accountability mechanisms presents a number of significant challenges, both technological and legal, requiring the development of new approaches to address these challenges within the context of international law [25].

Technological complexity and the black box problem relate to the complex nature of modern IS systems, particularly deep learning models, making it difficult to understand decision-making processes. This «black box» problem is a fundamental obstacle in auditing processes, as auditors cannot fully understand the internal workings of the system. Despite the development of explainable IS technologies,

achieving full transparency of complex IS systems remains technically impossible, and this creates serious challenges, especially in high-risk areas.

The dynamic and adaptable nature of IS systems stems from their ability to learn and adapt, causing their behavior to change over time. This characteristic complicates the application of traditional auditing approaches because the system's behavior during an audit may differ in the future. This problem is exacerbated by the fact that in continuous learning systems, the system changes its parameters based on new data, and these changes occur in real time.

Data quality and bias arise because the performance of AI systems depends heavily on the quality of the training data. Data bias, incomplete datasets, or underrepresented groups can introduce systematic bias into AI systems. Assessing data quality is particularly challenging in auditing processes because the volume of training data can be enormous, data can be collected from different sources, the data labeling process can be subjective, and data bias can be subtle and multifaceted.

The challenge of interjurisdictional coordination stems from the fact that the cross-border nature of AI systems necessitates coordination between the legal systems of different countries. However, different jurisdictions apply different approaches to AI regulation, leading to challenges in auditing processes. For example, there are significant differences between the requirements of the European Union's Artificial Intelligence Act and the voluntary approach of the United States, and the approaches to AI regulation in China and Russia are even more divergent. This creates the problem of complying with multiple and sometimes conflicting requirements for companies operating internationally.

Uncertainty and the Problems of Legal Liability Mechanisms. Determining legal liability for damages caused by artificial intelligence systems is one of the most complex issues in modern legal systems, and international legal norms need to be adapted in this area [26].

Determining causality is related to the requirement in traditional legal systems that liability must have a direct causal relationship between the damage and the action. However, establishing this relationship is quite difficult in artificial intelligence systems because artificial intelligence systems consist of multiple components, the decision-making process is multi-stage, the system's behavior is unpredictable, and various actors contribute.

The concepts of intent and negligence are related to the requirement of an element of intent for liability in criminal law. However, applying the concept of intent to artificial intelligence systems is problematic because AI systems make decisions on their own, the connection between human intent and machine behavior is unclear, and there may be a difference between programming intent and outcome. The concept of negligence in civil law also causes problems in the context of artificial intelligence, as the «reasonable care» standard is difficult to apply to AI systems. This division of responsibility stems from the involvement of multiple actors, each with different responsibilities throughout the lifecycle of AI systems. Developer responsibility includes algorithmic design, training data selection, and testing procedures. Provider responsibility includes product launch, user information, and support services. User responsibility includes proper system use, ensuring human oversight, and risk management. Data providers' responsibilities include data quality, impartiality, and confidentiality. The precise allocation and legal definition of these responsibilities remains unresolved.

Deficiencies in international cooperation mechanisms. International cooperation is necessary for effective IT auditing and accountability, but existing mechanisms are insufficient, and new international legal regulations need to be developed in this area [27].

Information exchange issues are related to the importance of international information exchange in IT auditing, but a number of obstacles exist. These obstacles include national security restrictions, the protection of trade secrets, privacy laws, and differences in technical standards.

The lack of mutual recognition mechanisms stems from the lack of mechanisms for mutual recognition of IT audit results conducted in different countries. This translates to duplicative audit procedures and additional costs for international companies.

International arbitration and dispute resolution stem from the lack of specialized mechanisms for resolving international disputes related to IT systems. Traditional international arbitration mechanisms fail to take into account the technical complexity of IT.

Striking a balance between technological innovation and regulation. Striking a balance between regulation and innovation in the field of artificial intelligence is a crucial issue, and a breach of this balance can both slow down technological development and create security risks [28].

The problem of regulatory lag stems from the gap between the rapid development of technology and the slowness of regulatory processes, creating a «regulatory lag» problem. AI technologies are evolving so rapidly that legislation cannot keep pace.

Innovation barriers stem from the fact that overly strict regulations can slow down AI innovation. Oversight and compliance costs can be a significant burden, especially for small and medium-sized businesses.

Regulatory testbed mechanisms are associated with some countries establishing «regulatory testbed» mechanisms to allow testing of new AI technologies under limited conditions. However, the effectiveness and scalability of these mechanisms remain questionable.

V. Legal Consequences of Normative Gaps

Lack of a specific legal framework at the international level: There is currently no binding international agreement or convention in the field of artificial intelligence. The work of the Committee on Artificial Intelligence (CAI) also demonstrates that existing international legal norms are inadequate to address the challenges posed by artificial intelligence and that legal gaps exist in this area. Consequently, states' precise international obligations regarding the use of artificial intelligence systems are unclear. This gap directly impacts individual rights; individuals whose rights are violated by artificial intelligence often have difficulty applying to international protection mechanisms (because such specific mechanisms have not been established). Furthermore, states may fail to fully fulfill their positive obligations in the field of artificial intelligence (e.g., preventive measures to protect human rights) and may exploit the lack of specific international norms to evade responsibility.

Gaps in National Legislation: Many countries lack specific provisions or laws regarding the oversight and accountability of artificial intelligence systems in their domestic legislation. This normative gap makes it difficult to protect individuals' rights. For example, when an algorithm's wrongful decision violates an individual's rights, the individual cannot clearly determine who they should sue in court—the developer, operator, or the government agency using the AI system. The lack of appropriate legal mechanisms prevents victims from seeking effective legal remedies. Furthermore, due to gaps in national legislation, the responsibility and accountability of state authorities in the implementation of AI is inadequately regulated. This increases the risk of legal violations resulting from AI decisions going unpunished.

Gaps in Transparency and Accountability Requirements: Existing legislation often fails to address the “black box” nature of AI systems. Because information about algorithms' decision-making criteria and processes is not disclosed, individuals struggle to understand the reasons for automated decisions made about them, challenge them, and correct them. For example, a person receiving a negative response from AI cannot understand why that decision was made, limiting their right to a fair defense [30,37]. This gap in state accountability means that regulators and courts lack sufficient information to monitor the operation of AI systems. This makes it difficult to detect potential violations in a timely manner and lacks accountability. Therefore, international organizations emphasize the importance of legal requirements for AI systems to be auditable, traceable, and explainable. The absence of such requirements both undermines rights protections and erodes public trust.

Lack of independent oversight mechanisms: In many countries, specialized regulatory bodies to oversee the implementation of AI systems are either nonexistent or lack sufficient authority. Consequently, there is a lack of independent and professional oversight of algorithms used in the public or private sectors. This gap impacts individual rights; a person complaining about AI decisions cannot find a specific institution to appeal to. For states, the lack of such an oversight body makes it difficult to prevent the misuse of AI. Research by the European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) has shown that AI users are sometimes unaware of which national authority controls the algorithms they implement. This creates a de facto lack of oversight. Therefore, the lack of independent oversight structures both undermines individuals' right to protection and weakens the accountability of states over AI systems, limiting their ability to prevent potential abuses.

Conclusion.

An analysis of the legal mechanisms for oversight and accountability in AI systems within the context of international law reveals that this field is still in its nascent stage and presents a number of serious challenges. The main conclusions of the study can be summarized as follows.

In the area of establishing an international legal framework, international documents such as the UNESCO Recommendation on Ethics in Artificial Intelligence, the OECD Principles on Artificial Intelligence, and the Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law have formed the basis of the legal framework in the field of AI. However, most of these documents are advisory in nature, have limited legal binding, and additional efforts are needed to establish a unified international approach.

Differences in Regional Regulatory Approaches: There are significant differences between the European Union's risk-based and detailed regulatory approach and the United States' voluntary and sector-specific approach [34]. These differences complicate international cooperation and harmonization processes and create the challenge of complying with multiple regulatory requirements for companies operating internationally.

Technical Challenges of Oversight Mechanisms: The complex and dynamic nature of AI systems complicates the application of traditional oversight approaches. In particular, the "black box" problem, the variable behavior of adaptive systems, and data bias pose significant obstacles to auditing processes, and new technological solutions must be developed to address these issues [29, 36].

Uncertainty of Legal Liability Mechanisms: Significant uncertainties exist in determining legal liability for harm caused by AI systems. Determining causality, applying the concept of intent, and assigning responsibility remain problematic issues, and specialized legal mechanisms need to be established in this area [32].

Weakness of International Cooperation Mechanisms: The international cooperation mechanisms necessary for the effective conduct of AI audits are not sufficiently developed. Serious deficiencies exist in the areas of information exchange, mutual recognition, and dispute resolution, and international legal instruments in this area need to be strengthened.

Based on the research findings, the following recommendations are offered:

1. Adopting a national legal framework: States should adopt specific legal regulations governing the implementation of AI systems. This framework should reflect existing international human rights norms and principles (e.g., non-discrimination, transparency, and accountability) in the context of AI and define AI-specific requirements [35]. A Feasibility Study conducted by Committee on Artificial Intelligence (CAI) also highlighted the inadequacy of existing rules and the need to develop new international legal frameworks. In this context, states can fill legal gaps by enacting separate AI laws at the national level (or amending existing laws).

2. Mandatory human rights impact assessments and AI audits: High-risk AI systems should be subject to mandatory human rights impact assessments before they become operational and throughout their lifecycle. Legislation should prescribe human rights impact assessment (HRIA) procedures for government institutions and companies, and the results of these assessments should be acted upon. Furthermore, independent audits of AI algorithms should be conducted; that is, third-party experts should verify the impartiality, accuracy, and legal compliance of the systems. For example, Amnesty International calls on states to implement mandatory human rights impact assessments to prevent human rights violations by identifying potential risks before the use of AI systems. Such audits and oversight processes will serve to identify and address violations early.

3. Transparency and explainability obligations: The disclosure and explanation of AI system decisions should be ensured by legal requirements. Legislation should impose such obligations on both public authorities and private companies to ensure that the basis for AI decisions is as clear as possible. The Artificial Intelligence Law drafted by the European Union is a key example in this area: According to Article 13 of the law, providers of high-risk AI systems must explain the purpose, functions, and potential risks of the system in detail in technical documentation and provide users with accurate and understandable instructions. Such transparency requirements will both ensure citizens understand AI decisions and facilitate regulatory authorities' assessment of their compliance. Consequently, strengthening the legal obligation for transparency will lead to increased accountability in the field of AI [31,33].

4. Ensuring human control: The principle that "humans should prevail over algorithms" should be ensured by law. In high-risk areas (e.g., law enforcement, justice, healthcare, social protection), AI decisions should not be implemented without human control. To this end, AI systems should be designed to effectively monitor the activities of competent individuals and, if necessary, intervene and correct them. Article 14 of the European Union Artificial Intelligence Act also requires this: High-risk

AI systems should be designed to enable humans to promptly detect and prevent wrongful or rights-infringing actions. To this end, in some cases, a requirement is also imposed for the decision taken by an AI system to be verified and approved by two different individuals (especially in recognition and classification systems) before it can take effect. Such legal regulations protect the human factor, enable the correction of errors in automated systems, and provide additional safeguards for the protection of rights.

5. Establishing independent supervisory authorities: States should establish dedicated regulatory institutions to ensure the oversight and public accountability of AI systems. These institutions should monitor the implementation of AI systems under ethical and legal standards, investigate complaints, and impose sanctions when necessary. Alternatively, or in addition, the mandate of existing regulatory institutions, such as data protection commissions, equality bodies, and ombudsman institutions, should be expanded to cover AI-related matters. According to FRA recommendations, states should increase the human resources and technical knowledge of existing regulatory bodies and specialize in AI, ensuring they can effectively regulate complex algorithmic systems. Strengthening independent audit and oversight mechanisms will not only increase accountability but also boost citizen trust in AI. It should be noted that the 2021 UNESCO “Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence” also recommends that states establish oversight, impact assessment, and due diligence mechanisms for AI systems and protect whistleblowers in this area. This means that both technical and institutional measures should be taken to ensure an effective accountability environment.

6. Clarification of Legal Responsibility and Safeguards: Legislation should clarify the distribution of liability for potential harms that AI systems may cause. If an individual’s rights are violated due to an error in the AI algorithm used, the identity of the party responsible for the violation (state authority, software provider, client company, etc.) should be predetermined by law. This will ensure that the harmed individual receives effective legal protection. Furthermore, remediation mechanisms—that is, procedures that enable individuals to obtain compensation for harm caused by AI (such as dedicated compensation funds or insurance systems)—must be established. As highlighted in the FRA’s “Getting the future right – Artificial intelligence and fundamental rights” report, states should establish accountability systems to monitor the negative impact of AI on fundamental rights, respond to adverse events, punish those responsible for violations, and provide effective legal assistance to victims. In practice, this means that appeals and legal action avenues must be clear and accessible to anyone who complains about an AI decision (for example, alleging that an automated decision violates a human right). Without such legal safeguards, combating AI violations can be ineffective.

REFERECES:

1. Russell, S., & Norvig, P. (2020). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson.
2. Floridi, L., Cows, J., Beltrametti, M., Chatila, R., Chazerand, P., Dignum, V., ... & Vayena, E. (2018). AI4People—an ethical framework for a good AI society: opportunities, risks, principles, and recommendations. *Minds and Machines*, 28(4), 689–707.
3. Jobin, A., Ienca, M., & Vayena, E. (2019). The global landscape of AI ethics guidelines. *Nature Machine Intelligence*, 1(9), 389–399.
4. Winfield, A.F., & Jirotk, M. (2018). Ethical governance is essential to building trust in robotics and artificial intelligence systems. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 376(2133), 20180085.
5. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company.
6. O’Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. Crown Publishing Group.
7. UNESCO. (2021). *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. UNESCO.
8. OECD. (2024). *OECD AI Principles*. OECD Publishing.
9. Council of Europe. (2024). *Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law*. Council of Europe.
10. Smuha, N.A. (2019). The EU approach to ethics guidelines for trustworthy artificial intelligence. *Computer Law Review International*, 20(4), 97–106.

11. European Union. (2024). Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). Official Journal of the European Union.
12. OECD. (2019). Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. OECD/LEGAL/0449.
13. UNESCO. (2021). Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence – Section I: Scope and Definitions. UNESCO.
14. Council of Europe. (2024). Framework Convention on Artificial Intelligence – Article 2: Definitions. Council of Europe Treaty Series.
15. Gupta, K. (2004). *Contemporary Auditing* (7th ed.). Tata McGraw-Hill Education.
16. Mökander, J., Axente, M., Casolari, F., Floridi, L. (2023). Auditing of AI: Legal, Ethical and Technical Approaches. *Digital Society*, 2, 49.
17. Bovens, M. (2007). Analysing and assessing accountability: a conceptual framework. *European Law Journal*, 13(4), 447–468.
18. Cath, C., Wachter, S., Mittelstadt, B., Taddeo, M., & Floridi, L. (2018). Artificial intelligence and the ‘good society’: the US, EU, and UK approach. *Science and Engineering Ethics*, 24(2), 505–528.
19. Raji, I.D., Smart, A., White, R.N., Mitchell, M., Gebru, T., Hutchinson, B., ... & Barnes, P. (2020). Closing the AI accountability gap: defining an end-to-end framework for internal algorithmic auditing. *Proceedings of the 2020 Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, 33–44.
20. Koshiyama, A., Kazim, E., Treleaven, P., Rai, P., Szpruch, L., Pavey, G., ... & Hamid, F. (2022). Towards algorithm auditing: A survey on managing legal, ethical and technological risks of AI, ML and associated algorithms. *Computer Science Review*, 43, 100435.
21. Veale, M., & Borgesius, F. Z. (2021). Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act. *Computer Law Review International*, 22(4), 97–112.
22. NIST. (2023). Artificial Intelligence Risk Management Framework (AI RMF 1.0). National Institute of Standards and Technology.
23. Roberts, H., Cows, J., Morley, J., Taddeo, M., Wang, V., & Floridi, L. (2021). The Chinese approach to artificial intelligence: an analysis of policy, ethics, and regulation. *AI & Society*, 36(1), 59–77.
24. UK Government. (2023). A Pro-Innovation Approach to AI Regulation. HM Government White Paper.
25. Castelvechi, D. (2016). Can we open the black box of AI? *Nature News*, 538(7623), 20.
26. Lior, Y. (2020). Can artificial intelligence be held accountable? A comparative analysis of the liability of AI systems. *Computer Law & Security Review*, 39, 105474.
27. Smuha, N.A. (2019). The EU approach to ethics guidelines for trustworthy artificial intelligence. *Computer Law Review International*, 20(4), 97–106.
28. Moses, L.B. (2013). How to think about law, regulation and technology: Problems with ‘technology’ as a regulatory target. *Law, Innovation and Technology*, 5(1), 1–20.
29. Mehrabi, N., Morstatter, F., Saxena, N., Lerman, K., & Galstyan, A. (2021). A survey on bias and fairness in machine learning. *ACM Computing Surveys*, 54(6), 1–35.
30. Arrieta, A.B., Díaz-Rodríguez, N., Del Ser, J., Bennetot, A., Tabik, S., Barbado, A., ... & Herrera, F. (2020). Explainable Artificial Intelligence (XAI): Concepts, taxonomies, opportunities and challenges toward responsible AI. *Information Fusion*, 58, 82–115.
31. Bandy, J. (2021). Problematic machine behavior: A systematic literature review of algorithm auditing. *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, 440–455.
32. Selbst, A.D., Boyd, D., Friedler, S.A., Venkatasubramanian, S., & Vertesi, J. (2019). Fairness and abstraction in sociotechnical systems. *Proceedings of the Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, 59–68.
33. Diakopoulos, N. (2016). Accountability in algorithmic decision making. *Communications of the ACM*, 59(2), 56–62.
34. Bradford, A. (2020). *The Brussels Effect: How the European Union Rules the World*. Oxford University Press.
35. Dignum, V. (2019). *Responsible Artificial Intelligence: How to Develop and Use AI in a Responsible Way*. Springer.

36. Barocas, S., Hardt, M., & Narayanan, A. (2019). *Fairness and Machine Learning: Limitations and Opportunities*. MIT Press.
37. Doshi-Velez, F., & Kim, B. (2017). Towards a rigorous science of interpretable machine learning. arXiv preprint arXiv:1702.08608.

ДОКТРИНА КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Бориславська А.,
*аспірантка кафедри кримінального права та кримінології,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Бориславська А. Доктрина командної відповідальності за воєнні злочини у міжнародному праві та національній правовій системі.

Вказується, вже більше одинадцяти років триває збройна агресія росії проти України, що характеризується систематичним вчиненням воєнних злочинів військовослужбовцями збройних сил держави-агресора, що актуалізує необхідність функціонування правових механізмів притягнення до кримінальної відповідальності за скоєння таких злочинів.

У статті досліджено доктрину командної відповідальності за воєнні злочини у міжнародному праві та національній правовій системі України. З огляду на триваючу російсько-українську війну та численні воєнні злочини, скоєні військовими збройних сил агресора, питання ефективних механізмів притягнення до відповідальності набуває особливої актуальності. У статті розкрито генезу доктрини командної відповідальності, простежуючи її витoki від перших міжнародно-правових актів – Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр., Лейпцизького процесу та справи генерала Ямашіти – до сучасного закріплення у Женевських конвенціях, Додатковому протоколі 1977 р., статутах міжнародних кримінальних трибуналів для Югославії та Руанди, а також у Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Показано, що сутність командної відповідальності полягає у покладенні індивідуальної кримінальної відповідальності на військових командирів чи інших начальників за бездіяльність, пов'язану з нездійсненням належного контролю над підлеглими, які вчинили воєнні злочини. Відповідальність настає не за злочини підлеглих як такі, а за невиконання обов'язку запобігти, припинити чи покарати їхні протиправні дії.

Окрему увагу приділено імплементації міжнародно-правових стандартів у національне законодавство: у жовтні 2024 року Кримінальний кодекс України було доповнено статтею 31-1, яка фактично відтворює положення статті 28 Римського статуту. Акцентовано на наукових дискусіях в Україні щодо доцільності закріплення цього інституту, проблеми співвідношення командної відповідальності та інституту співучасті, а також можливих труднощів практичного застосування нововведення. Зроблено висновок, що інститут командної відповідальності є ключовим для забезпечення принципу невідворотності покарання за воєнні злочини, особливо у випадках їх масового чи системного характеру. Водночас, для ефективної реалізації цієї доктрини в Україні необхідне вироблення сталої правозастосовної практики та її належне наукове осмислення.

Ключові слова: командна відповідальність, воєнні злочини, міжнародне гуманітарне право, Римський статут, Кримінальний кодекс України, міжнародні трибунали.

Boryslavska A. Doctrine of command responsibility for war crimes in international law and national legal system.

It is indicated that Russia's armed aggression against Ukraine has been ongoing for more than eleven years, characterized by the systematic commission of war crimes by servicemen of the armed forces of the aggressor state, which highlights the need for the functioning of legal mechanisms for bringing to criminal responsibility for the commission of such crimes.

This article examines the doctrine of command responsibility for war crimes in international law and Ukraine's national legal system. Amid the ongoing Russian-Ukrainian war and numerous war crimes committed by the aggressor's armed forces, the question of effective mechanisms to hold perpetrators accountable remains highly relevant. The article traces the origins of the doctrine of command

responsibility, from the earliest international legal instruments - such as the Hague Conventions of 1899 and 1907, the Leipzig Trial, and the Yamashita case - to its modern development through the Geneva Conventions, the 1977 Additional Protocol, the statutes of the International Criminal Tribunals for Yugoslavia and Rwanda, and the Rome Statute of the International Criminal Court. It demonstrates that the core of command responsibility involves imposing individual criminal liability on military commanders or other superiors for inaction, specifically their failure to exercise proper control over subordinates who commit war crimes. Responsibility is not for the crimes of subordinates per se, but for their unlawful actions when the superior neglects the duty to prevent, stop, or punish such actions.

Special attention is given to incorporating international legal standards into national law: in October 2024, Article 31-1 was added to Ukraine's Criminal Code, which largely copies the provisions of Article 28 of the Rome Statute. Focus is on academic debates in Ukraine about the usefulness of enshrining this institution, the issue of the relationship between command responsibility and the institution of complicity, and potential challenges in applying this innovation practically. It is concluded that the institution of command responsibility is crucial for ensuring the principle of the inevitability of punishment for war crimes, especially in cases of mass or systematic offences. At the same time, effective implementation of this doctrine in Ukraine requires the development of consistent law enforcement practices and proper scientific understanding.

Key words: command responsibility, war crimes, international humanitarian law, Rome Statute, Criminal Code of Ukraine, international tribunals.

Постановка проблеми та актуальність теми дослідження. Уже понад одинадцять років триває російсько-українська війна, яка супроводжується численними воєнними злочинами військовослужбовців збройних сил країни-агресора, що зумовлює потребу в існуванні юридичних механізмів притягнення до юридичної відповідальності за їх вчинення. Національне кримінальне законодавство, яке зазвичай розраховане на мирний час, не завжди здатне відразу запропонувати всі необхідні для цього інструменти. Кількість збройних конфліктів, які відбуваються у світі, масовість вчинених у їх ході злочинів спонукали держави до міжнародної співпраці в питаннях притягнення до юридичної відповідальності за воєнні злочини.

На планеті щороку відбувається близько 40 активних збройних конфліктів. Деякі з них тривають 3–5 років, інші ж затягуються на десятиліття або заморожуються, залишаючись потенційною загрозою для регіональної та глобальної стабільності. Щорічно внаслідок таких конфліктів гинуть сотні тисяч мирних жителів, а мільйони людей змушені залишати свої домівки, рятуючись від насильства. Збройні протистояння часто супроводжуються надзвичайною жорстокістю, мають затяжний характер і глобальні наслідки. У багатьох випадках вони пов'язані з геноцидом, як це було в Боснії, Дарфурі, Іраку (ІДІЛ), М'янмі чи Руанді, або з масовими злочинами проти людяності, як у Центральноафриканській Республіці, Демократичній Республіці Конго, Лівії, Сирії та Ємені [22, с. 14]. Тому в рамках міжнародного права (міжнародного кримінального та міжнародного гуманітарного) напрацьовані відповідні механізми юридичної відповідальності за воєнні злочини.

Так, кримінальна відповідальність за вчинення воєнних злочинів передбачена, зокрема, в *Женевських конвенціях*, *Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей і Другому протоколу до неї*, які вимагають від держав переслідувати **не лише осіб, які безпосередньо вчинили їх, але й осіб, які віддали наказ про їх вчинення, та осіб, які своєю бездіяльністю посприяли вчиненню злочину**. Адже воєнні злочини, що вчиняються у ході конфлікту - вбивства цивільного населення, катування, згвалтування, знищення культурних об'єктів тощо - нерідко скоюються не поодинокими військовими, а групами, в умовах толерування або бездіяльності командування.

Національне кримінальне законодавство багатьох держав (у тому числі й України) передбачає можливість притягнення до кримінальної відповідальності командирів та інших начальників (далі в тексті термін «командир» буде охоплювати і «інших начальників») за воєнні злочини, вчинені **за їхніми наказами** (стаття 438 Кримінального кодексу України). Водночас, донедавна відкритим у національному праві було питання про відповідальність командирів за воєнні злочини підлеглих **за відсутності прямого наказу** (йдеться про випадки, коли командир безпосередньо (особисто) не вчиняв воєнного злочину, не віддавав підлеглим наказу вчиняти певні дії, або ж недостатньо доказів для доведення такого прямого зв'язку, проте воєнні злочини вчинені його підлеглими). Міжнародне гуманітарне право на такі випадки передбачає не лише можливість при-

тягнення до кримінальної відповідальності осіб, визнаних винними у воєнних злочинах, вчинених одноособово чи у співучасті, але й за бездіяльність, пов'язану з вчиненням таких злочинів іншими суб'єктами, що є змістом так званої *командної відповідальності*.

У жовтні 2024 року до Кримінального кодексу України (далі – КК) були внесені зміни: його було доповнено статтею 31¹ із назвою «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників». Таким чином, через зміни в загальній частині кримінального закону, у національне кримінальне право було імplementовано притаманну міжнародному праву концепцію командної відповідальності за воєнні злочини.

Однак згаданим змінам до КК передували гострі дискусії в українській кримінально-правовій науці про доцільність відображення ідеї командної відповідальності в національному кримінальному законі, про окремі її особливості, що тривають донині. В українському кримінальному законодавстві, в судовій практиці і навіть в кримінально-правовій науці все ще немає однастайних відповідей на ключові питання, пов'язані з командною відповідальністю військових командирів, а особливо – зі застосуванням цієї доктрини на практиці. В той же час, інститут командної відповідальності вважається визначальним для формування ефективної моделі забезпечення невідворотності покарання за воєнні злочини як у національній правовій системі, так і в системі міжнародного правосуддя. Це зумовлює актуальність теми цієї наукової розвідки.

Стан дослідження теми. Проблеми командної відповідальності системно досліджувались іноземними науковцями з початку ХХ століття, водночас в українській кримінально-правовій науці вони почали активно розроблятися лише впродовж кількох останніх років. Серед закордонних публікацій на цю тематику можна виокремити праці Джемі Алан Вільямсона [8, с. 303–317], Ніколаса Брюс-Сміта [9], Ніколаса Нізінські [10, с. 313–349]. В українській кримінально-правовій науці увагу проблемам командної відповідальності присвячували, зокрема, Антонюк Н., Вознюк А., Задоя К., Мірошніченко А., Пашковський М. та інші дослідники.

Так, у науково-практичному коментарі Кримінального кодексу України К. Задоя зазначає, що застосоване у статті 438 Кодексу формулювання «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ» охоплює і відповідальність військових начальників (командирів) ... в межах так званої командної відповідальності» [23]. Схожої позиції дотримуються і Наталія Антонюк та Анатолій Мірошніченко, які приходять до висновку щодо можливості притягнення командирів до кримінальної відповідальності за бездіяльність у контексті порушень законів і звичаїв війни [16, с. 11] і ставлять під сумнів потребу доповнення Кодексу нормами щодо командної відповідальності.

В той же час, Андрій Вознюк вважає, що «найкращим варіантом розв'язання проблем притягнення до кримінальної відповідальності командирів за воєнні та інші міжнародні злочини, вчинені їх підлеглими, є доповнення КК відповідними кримінально-правовими заборонами» [18, с. 70].

Наведені праці підсвічують неоднозначне ставлення до перспектив застосування концепції командної відповідальності за воєнні злочини. Тож, імplementація доктрини командної відповідальності за воєнні злочини в Україні викликає низку важливих питань теоретичного і практичного характеру, які потребують додаткового вивчення.

Метою цієї статті є осмислення доктрини командної відповідальності за воєнні злочини, аналіз її природи й змісту, а також окреслення проблем її застосування в національній правовій системі.

Виклад основного матеріалу.

І. Природа доктрини командної відповідальності за воєнні злочини

В наукових публікаціях справедливо зазначається, що «концепція «командної відповідальності» як різновиду відповідальності командирів, їх відповідальності за бездіяльність, є доволі давньою», «...вона є складовою міжнародного звичаєвого права», та «...була частиною звичаєвого міжнародного гуманітарного права ще до закріплення у численних міжнародно-правових документах» [16, с. 10].

Статут Міжнародного Суду ООН описує звичаєве міжнародне право як «загальну практику, що визнається як право» [13, ст. 38(1)]. Проте така практика також має історію і відповідні джерела формування. Тож для розкриття **природи доктрини командної відповідальності за воєнні злочини** важливим видається з'ясування питання про джерела формування звичаєвого міжнародного гуманітарного права в частині концепту «командної відповідальності». Як видається, такими стали перші міжнародно-правові акти щодо правил ведення війни, а також заснована на застосуванні

відображених у них принципів національна судова практика окремих країн.

Першими міжнародно-правовими актами зі згаданого предмету стали Гаазькі конвенції 1899 і 1907 років, зокрема в **IV Конвенції 1907 року «Про закони та звичаї війни на суходолі»** були закладені основи командної відповідальності через обов'язок сторін контролювати війська та дотримуватися законів війни [6]. Що ж стосується **Конвенції 1899 року**, її значення для формування доктрини командної відповідальності за воєнні злочини пов'язане із так званою декларацією Мартенса: «Доки не буде видано більш повний кодекс законів війни, Високі Договірні Сторони вважають за доцільне заявити, що у випадках, не передбачених прийнятими ними Регламентами, населення та воюючі сторони залишаються під захистом і пануванням принципів міжнародного права, які випливають із звичаїв, встановлених між цивілізованими націями, із законів гуманності та вимог суспільної совісті» [22]. А такі принципи й домовленості вже на той час встановлювали низку правил щодо захисту цивільного населення, будівель, правил поведінки з військовополоненими тощо.

Фактично, перші міжнародно-правові акти щодо правил і звичаїв ведення війни не тільки встановлювали певні гуманітарні гарантії, але й покладали відповідні обов'язки на військових командирів. Щоправда, такі «правила» і «звичаї» вважати юридичними гарантіями не доводиться. Принаймні, одна із перших спроб засудити німецьких військових командирів (зокрема, генерала Карла Шредера) за воєнні злочини у ході Лейпцизького трибуналу 1921 року виявилася невдалою. З дванадцяти обвинувачених, які постали перед судом, більшість отримали легкі вирoki або ж були виправдані. Більше того, трибунал фактично відмовився визнавати командну відповідальність, якщо не доведено наміру чи особистої участі військового командира [14].

Питання відповідальності командирів за дії їхніх підлеглих були предметом судових розглядів окремих національних юрисдикцій. Так, питання про те, чи може командир нести кримінальну відповідальність за дії, вчинені його підлеглими, було центральним у справі Ямаїти, яка розглядалася Верховним Судом США в 1946 році. У цій справі генерал Томоюкі Ямаїта, командувач японських військ на Філіппінах у 1944-1945 роках, був звинувачений у невиконанні свого обов'язку контролювати дії підлеглих, які порушили закони ведення війни. У рішенні Верховного суду було проголошено принцип, що закони війни покладають на командувача армії обов'язок вживати відповідних заходів, які є в його повноваженнях, для контролю над військами під його командуванням і запобігання їм порушувати закони війни. На думку Суду, відсутність такого позитивного обов'язку командувачів запобігати порушенням законів війни суперечила б самій меті цих законів, а їхня мета – захистити цивільне населення та військовополонених від жорстокості – була б зведена нанівець, якщо б командир армії-загарбника міг безкарно не вживати розумних заходів для їхнього захисту [4].

Особливої ваги та поширення концепція відповідальності командирів за воєнні злочини підлеглих набула після II Світової війни. До прикладу, у справі «Сполучені Штати проти Вільгельма фон Леба та інших» (справа «Верховне командування») зазначено: «згідно з основними принципами командної відповідальності, офіцер, який просто стоїть осторонь, коли його підлеглі виконують злочинний наказ своїх начальників, про злочинність якого він знає, порушує моральний обов'язок згідно з міжнародним правом. Не роблячи нічого, він не може зняти з себе міжнародну відповідальність» [16, с. 1230, 1303].

Ніколас Нізінські наголошує на ролі командної відповідальності як принципу звичаєвого міжнародного права. Як принцип звичаєвого міжнародного права «командна відповідальність» покладає на військових командирів обов'язок запобігати скоєнню злочинів їхніми підлеглими; якщо ж підлеглі скоюють воєнні злочини або інші незаконні акти агресії, командир несе відповідальність за покарання підлеглих, які вчинили правопорушення. У разі нехтування цим обов'язком командир несе відповідальність за злочини, скоєні його підлеглими» [9, С. 313-349].

У ході розвитку міжнародного гуманітарного права, принцип командної відповідальності за воєнні злочини став невід'ємною його частиною.

II. Міжнародно-правові акти та прецедентна практика міжнародних трибуналів – джерела доктрини командної відповідальності за воєнні злочини

Командна відповідальність є одним із принципів міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, джерелами якого є ціла низка міжнародно-правових актів. Їх умовно можна поділити на дві групи: по-перше, це міжнародні конвенції та договори; по-друге, статuti міжнародних кримінальних трибуналів. Розглянемо їх коротко у наведеній черговості.

Найважливішими міжнародними договорами та конвенціями з розглядуваного нами предмету, без сумніву, є Женевські конвенції 1949 року, зокрема **Женевська конвенція III** (щодо по-

водження з військовополоненими) [22] та **Женевська конвенція IV** (щодо захисту цивільного населення) [21]. Вони хоча і не містять безпосередньо поняття командної відповідальності, але покладають **обов'язки на державу та командирів щодо захисту людей**.

Принцип командної відповідальності знаходить своє відображення у **статтях 86 та 87 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р.** Згідно цього принципу, військові командири можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені їхніми підлеглими.

У статті 86 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року, закріплено: «...Той факт, що порушення Конвенцій і цього Протоколу було вчинене підлеглою особою, **не звільняє її начальників від кримінальної або дисциплінарної відповідальності** в разі, якщо вони знали, що мають у своєму розпорядженні інформацію, яка повинна була б надати їм можливість дійти висновку в обстановці, що існувала на той час, що така підлегла особа вчиняє або має намір вчинити подібне порушення, і якщо вони не вжили всіх практично можливих заходів у межах своїх повноважень для відвернення або переривання цього порушення» [20].

Стаття 87 Додаткового протоколу передбачає також необхідність встановлення для військових командирів обов'язку «переривання порушень» їхніми підлеглими: «Високі Договірні Сторони і сторони, що перебувають у конфлікті, повинні вимагати від воєнних командирів, оскільки це стосується осіб, які входять до складу підлеглих їм збройних сил, та інших підлеглих їм осіб, щоб вони не допускали порушень Конвенцій і цього Протоколу і, в разі потреби, переривали ці порушення та повідомляли про це компетентні власті. Високі Договірні Сторони і сторони, що перебувають у конфлікті, повинні вимагати від кожного командира, який знає про те, що його підлеглі чи інші особи, що перебувають під його контролем, мають намір вчинити або вчинили порушення Конвенцій або цього Протоколу, вжиття необхідних заходів щодо запобігання подібним порушенням Конвенцій або цього Протоколу і, за потреби, щодо порушення дисциплінарного чи кримінального переслідування проти тих, хто вчинив такі порушення» [20].

Наявність у Протоколі таких прямих норм свідчить про те, що це - головне договірне джерело доктрини командної відповідальності. Поряд із цим, важливі положення доктрини командної відповідальності сформульовані також у **Статутах міжнародних кримінальних трибуналів та їхній практиці**.

Так, **Статут Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 1945 р.**, хоча прямо не використовує поняття командної відповідальності, але саме **прецеденти Нюрнберзьких процесів** стали основою для її формування. Найважливішими для доктрини командної відповідальності є положення статей 6-8 Статуту, у яких містяться визначення злочинів проти миру, воєнних злочинів та злочинів проти людяності (стаття 6); проголошуються важливі правила, що офіційна посада (навіть глави держави) не звільняє від відповідальності (стаття 7), та що виконання наказу не є виправданням, якщо особа мала моральну можливість ухилитися від його виконання (стаття 8) [3].

Подібні положення (за винятком згаданих визначень) містяться і в **Статуті Токійського трибуналу 1946 р.** [2], який став фундаментом для низки гучних справ, визначальних для формування доктрини командної відповідальності. Найвідомішою з них є справа генерала Томоякі Ямашіти - командувача японськими військами на Філіппінах (1944-1945). Справа стосувалася притягнення до відповідальності за воєнні злочини, скоєні японськими військами проти цивільного населення та військовополонених, та розглядалася військовим трибуналом США в Манілі у вересні - грудні 1945 року (згодом вирок Токійського трибуналу оскаржувався до Верховного Суду США, рішення якого у цій справі згадувалося вище). У період наступу союзників на Філіппіни (1944-1945) японські війська під командуванням Ямашіти вчинили численні злочини (масові страти, вбивства, зґвалтування, мародерства, спалення Маніли), що спричинили жертви у понад 100 000 загиблих цивільних. Ямашіта був визнаний винним у тому, що, хоча він і не вчиняв злочинів особисто, але **мав або повинен був знати, що під його командуванням чиняться злочини, і не вжив жодних ефективних заходів, щоб запобігти їм чи покарати винних**: "Військовий командувач несе відповідальність за всі злочини, вчинені його підлеглими, якщо він не здійснює належного контролю над ними, незалежно від того, чи він прямо наказував це, чи ні" [15]. В результаті Ямашіта був засуджений до смертної кари через повішення (вирок виконано 23 лютого 1946 р.).

Доктрина командної відповідальності за воєнні злочини експліцитно відображена в **Статуті Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії 1993р.**, в частині 3 статті 7 якого зазначе-

но: “Той факт, що будь-яке з діянь, згаданих у статтях 2-5 цього Статуту, було вчинено підлеглим, не звільняє його начальника від кримінальної відповідальності, якщо він знав або повинен був знати, що підлеглий збирається вчинити або вчинив таке діяння, і якщо начальник не вжив необхідних і розумних заходів для запобігання таким діям або покарання осіб, які їх вчинили” [28]. Аналогічна за змістом норма міститься у частині 3 статті 6 **Статуту Міжнародного трибуналу для Руанди 1994 року** [29].

Вперше питання командної відповідальності на рівні міжнародно-правового акту були детально врегульовані в **Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 року** (далі – *Римський Статут МКС*). Зокрема, у ньому міститься стаття 28, що має назву “Відповідальність командирів та інших начальників” (“Command responsibility”) [26].

III. Зміст доктрини командної відповідальності за воєнні злочини

Під командною відповідальністю розуміють відповідальність “військового командира або особи, яка фактично діє як військовий командир, за злочини, вчинені силами, які перебувають під його чи її фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під його чи її фактичною владою і контролем, в результаті нездійснення ним або нею належного контролю над такими силами у випадках, коли:

1) такий військовий командир чи така особа або знала, або за існуючих обставин на той момент повинна була знати, що ці сили вчиняли чи мали намір вчинити такі злочини; та

2) такий військовий командир або така особа не вжила всіх необхідних і розумних заходів у межах його або її повноважень для недопущення чи припинення їх учинення або для передачі цього питання до компетентних органів для розслідування та кримінального переслідування” [26, ст. 28].

Тож метою командної відповідальності є притягнення керівників до відповідальності за *неспроможність запобігти злочину, стримати протиправну поведінку своїх підлеглих або покарати їхню протиправну поведінку*. Згідно міжнародно-правового розуміння принципу командної відповідальності, військові командири, керівники чи інші начальники **не обвинувачуються у злочинах своїх підлеглих - вони несуть відповідальність за невиконання свого обов’язку начальника** щодо їх запобігання або покарання.

Отже, виходячи з положень міжнародного кримінального права, притягнення до кримінальної відповідальності військових командирів можлива за таких умов: 1) віддання наказу або заохочення на вчинення дій, які порушують норми міжнародного гуманітарного права (що не охоплюється поняттям командної відповідальності) 2) не перепинення вчинення таких порушень, коли командиром відомо або він повинен був знати, що військові, які перебувають під його контролем, вчиняють або збираються вчинити кримінальне правопорушення; 3) невжиття необхідних заходів для перепинення вчинення такого правопорушення та покарання винних осіб (останні два випадки охоплюються концептом командної відповідальності).

В статті 28 Римського Статуту описана бездіяльність військового командира як **«нездатність здійснювати контроль** належним чином над підлеглими», **що призвело** до скоєння підлеглими злочинів, які підпадають під юрисдикцію Суду [26]. Тобто, доведення самої нездатності здійснювати контроль достатньо для настання командної відповідальності. Поряд із цим, Міжнародний трибунал для колишньої Югославії у таких випадках вимагає доведення того, що між бездіяльністю начальника та вчиненням злочинів підлеглими існує причинно-наслідковий зв’язок (вчинення злочинів підлеглими «викликані» бездіяльністю керівника) [12].

Крім цього, вищезгадана стаття 28 Римського Статуту вимагає однієї з трьох конкретних «дій» бездіяльності для командної відповідальності: 1) командир не вжив належних до його повноважень необхідних і розумних заходів для запобігання вчинення підлеглим злочину, 2) або командир не вжив належних до його повноважень необхідних і розумних заходів для припинення вчинення такого злочину, 3) або командир не вжив необхідних і розумних заходів у межах своїх повноважень для передачі справи до компетентних органів для розслідування та притягнення до відповідальності [5].

Таким чином, виходячи зі змісту доктрини командної відповідальності, що склалася в міжнародному праві, командна відповідальність – це **індивідуальна кримінальна відповідальність військових командирів та інших воєначальників, яка настає через їх бездіяльність**. Умовами настання такої відповідальності є: 1) наявність зв’язку (відносин) командир/керівник/начальник-підлеглий; 2) командир/керівник/начальник знав (мав фактичні знання про злочини) або повинен був знати про вчинення злочинів (володіти інформацією, яка свідчила про ризик

вчинення таких злочинів, що вказувала на необхідність проведення відповідного розслідування); 3) невжиття командиром/керівником необхідних та розумних заходів для запобігання злочинним діям своїх підлеглих або покарання їх за ці дії.

Щодо суб'єкта командної відповідальності, то він повинен бути або військовим командиром/начальником або особою, яка фактично діє як військовий командир/начальник, який здійснює *ефективний контроль* над підлеглими. Причому, фактична здатність здійснювати ефективний контроль на своїми підлеглими, щоб запобігти вчинення ними злочинів, є важливою вимогою настання командної відповідальності. Ефективний контроль – це матеріальна здатність запобігти вчиненню правопорушення або покарати за нього.

IV. Проблеми застосування доктрини командної відповідальності за воєнні злочини в національній правовій системі

Впроваджена в Кримінальний кодекс України доктрина командної відповідальності походить із міжнародного права, а формулювання статті 31-1 Кримінального Кодексу України практично дублюють положення ст. 28 Римського Статуту МКС.

За статтею 31-1 Кримінального Кодексу України «військовий командир або інша особа, яка фактично діє як військовий командир, **підлягає кримінальній відповідальності за будь-який із злочинів**, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 цього Кодексу, **що вчинений підлеглою особою**, яка перебувала на момент вчинення злочину під його фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під його фактичною владою і контролем, **внаслідок нездійснення ним належного контролю над такою особою ...**».

Тобто формулювання, застосоване в КК України, формально покладає кримінальну відповідальність на командира **за злочини його підлеглого / підлеглих** (а не за власну бездіяльність), а «нездійснення належного контролю над такою особою» є умовою настання такої відповідальності. У зв'язку з цим, в національній правозастосовній практиці неминуче постане питання про те, що охоплює об'єктивна сторона злочину у випадку командної відповідальності та як співвідносяться дії/бездіяльність командира та його підлеглих, що безпосередньо вчинили воєнні злочини. Міжнародно-правова доктрина командної відповідальності трактує відповідні положення у спосіб, що вони передбачають відповідальність командирів за **невиконання свого обов'язку** – «нездійснення ним або нею належного контролю над [підконтрольними йому] силами».

За національним законодавством, індивідуальна кримінальна відповідальність настає, коли особа скоює дію чи бездіяльність (об'єктивну сторону складу злочину) безпосередньо і самостійно або вчиняє його у співучасті (співвиконавство, пособництво, підбурювання, планування, відання наказу). Аналізуючи зміст командної відповідальності, М. Пашковський приходить до висновку, що відповідальність за бездіяльність щодо запобігання злочинним діям своїх підлеглих, охоплює, з одного боку, пряму відповідальність за відсутність нагляду, а з другого – опосередковану відповідальність за злочинні дії інших осіб [11, с. 107–110]. Проте, також існує думка, що бездіяльність військового командира/начальника/керівника, що призвела до вчинення його підлеглими кримінального правопорушення може розглядатися крізь призму «потурання» злочину.

Дійсно, може скластись враження, що у випадку відповідальності командира за воєнні злочини, скоєні підлеглими, йдеться про ту чи іншу форму співучасті. Проте, видається, що співучасть у злочині та командна відповідальність – дві доктрини, які принципово відрізняються одна від одної своєю концептуальною структурою. Важливою відмінністю співучасті та командної відповідальності є «ментальний аспект». Вчинення злочину у співучасті означає, що співучасники поділяють наміри один одного щодо мети, вчинення злочину та кінцевого результату. Натомість, у командній відповідальності, головним об'єктом правопорушення є нездатність начальника здійснювати ефективний контроль над своїми підлеглими, а не злочини, які були вчинені його підлеглими.

Кримінальний Кодекс України у ст. 31-1 містить підстави настання кримінальної відповідальності командира: якщо він **(1) знав** або, зважаючи на обставини, що склалися на той час, **(2) повинен був і міг знати**, що зазначена підлегла особа **(А) вчинила** або **(В) мала намір вчинити** такий злочин, **проте не вжив дій, які повинен був і міг вжити** у межах своїх повноважень для **(а) запобігання** чи **(б) припинення** вчинення злочину або **(с) для повідомлення** про такий злочин компетентного органу. Подібні умови містяться і в ст. 28 Римського статуту.

Висновки. Інститут командної відповідальності дозволяє охопити кримінально-правовими наслідками не лише безпосередніх виконавців воєнних злочинів, а й тих командирів, які створюють умови для їх вчинення – через невжиття запобіжних заходів або безкарність підлеглих. Це

забезпечує реалізацію принципу справедливості, особливо у випадках, коли порушення мають системний або масовий характер.

Дослідження природи доктрини командної відповідальності за воєнні злочини дає підстави зробити висновок, що джерелами формування звичаєвого міжнародного гуманітарного права в частині концепту «командної відповідальності» є перші міжнародно-правові акти щодо правил ведення війни, а також заснована на застосуванні відображених у них принципів національна судова практика окремих країн. Перші міжнародно-правові акти щодо правил і звичаїв ведення війни не тільки встановлювали певні гуманітарні гарантії, але й покладали відповідні обов'язки на військових командирів.

Гене́за доктрини командної відповідальності охоплює такі етапи: 1) окремі національні юрисдикції; 2) звичаєве міжнародне право; 3) міжнародне гуманітарне та міжнародне кримінальне право; 4) інші національні юрисдикції (через імплементацію приписів міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, зміни національного кримінального законодавства, національну судову практику).

Командна відповідальність є одним із принципів міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, джерелами якого є ціла низка міжнародно-правових актів. Їх умовно можна поділити на дві групи: по-перше, це міжнародні конвенції та договори (зокрема, Женевські конвенції III та IV, Додатковий протокол до Женевських конвенцій 1949 р.); по-друге, статuti міжнародних кримінальних трибуналів (зокрема, Статут Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі 1945 р., Статут Токійського трибуналу 1946 р., Статут Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії 1993 р., Статут Міжнародного трибуналу для Руанди 1994 р., Римський Статут Міжнародного кримінального суду 1998 р.).

Метою командної відповідальності є притягнення керівників до відповідальності за неспроможність запобігти злочину, стримати протиправну поведінку своїх підлеглих або покарати їхню протиправну поведінку. Згідно міжнародно-правового розуміння принципу командної відповідальності, військові командири, керівники чи інші начальники не обвинувачуються у злочинах своїх підлеглих - вони несуть відповідальність за невиконання свого обов'язку начальника щодо їх запобігання або покарання.

Реалізація доктрини командної відповідальності в національній правовій системі пов'язана з низкою питань, зокрема щодо змісту об'єктивної сторони злочину у випадку командної відповідальності, співвідношення доктрин командної відповідальності та співучасті. Відповіді на ці питання, вочевидь, доведеться шукати не тільки в науці, але й в правозастосовній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Alexandre Skander Galand, Emilie Hunter, Iliia Utmelidze, Olympia Bekou. International Criminal Law Guidelines: Command Responsibility, January 2016. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/7441a2/pdf>.
2. Charter of the International Military Tribunal for the Far East, January 19, 1946. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.3_1946%20Tokyo%20Charter.pdf.
3. Charter of the International Military Tribunal, 1945. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.2_Charter%20of%20IMT%201945.pdf.
4. In Re Yamashita, Supreme Court of the United States 327 U.S. (1946). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/327/1>.
5. International Criminal Law Guidelines: Command Responsibility. Case Mapping, Selection and Prioritisation. Centre for International Law Research and Policy. January 2016. 156 p. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/7441a2/pdf>.
6. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, Гаага, 18 жовтня 1907 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text.
7. Jakob Zenzmaier. The Leipzig Trials (1921-1927). Between national disgrace and juridical farce. URL: <https://ww1.habsburger.net/en/chapters/leipzig-trials-1921-1927-between-national-disgrace-and-juridical-farce>.
8. Jamie Allan Williamson. Some considerations on command responsibility and criminal liability. *International Review of the Red Cross* (2008). Volume 90. Number 870. P. 303–317.

9. Nicholas J. Nizinski. Command Responsibility and the War in Ukraine: Can Customary International Law Hold Russian Commanders Accountable for War Crimes? *Dickinson Law Review*, 2024. Vol. 129. Issue 1. P. 313–349.
10. Nikolas Bruce-Smith. A Commanding Problem: Striking an Appropriate Balance of Liability for Military Commanders Under the Doctrine of Command Responsibility - Aligning Theory Policy and the Law. Herenga Waka-Victoria University of Wellington, 2011. URL: <https://ir.wgtn.ac.nz/handle/123456789/28073>.
11. Pashkovskiy Mykola. (2023). Command Responsibility for Russian Commanders Based on Article 438 of the Criminal Code of Ukraine and Articles 86, 87 of the First Additional Protocol to the Geneva Conventions: Prospects for Using the Croatian Experience. P. 107–110. URL: 10.30525/978-9934-26-324-8-26.
12. Prosecutor v. Naser Oric. Trial Judgment, Case № IT-03-68-T, 30 June 2006). Par. 338. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2006/en/78025>.
13. Statute of the International Court of Justice, article 38(1)(b). URL: <https://www.icj-cij.org/statute>.
14. The Failure of the Leipzig War Crimes Trials. History Today. URL: <https://www.historytoday.com/archive/feature/failure-leipzig-war-crimes-trials>.
15. United States of America vs. Tomoyuki Yamashita (Manila, 1945). URL: https://www.worldcourts.com/imt/eng/decisions/1945.12.07_United_States_v_Yamashita.pdf.
16. United States v. Wilhelm von Leeb et al. Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law. № 10, Vol. XI (US Govt. Printing Office, Washington, 1950). P. 1230, 1303. URL: https://tile.loc.gov/storage-services/service/l1/l1mlp/2011525364_NT_war-criminals_Vol-XI/2011525364_NT_war-criminals_Vol-XI.pdf.
17. Антонюк Н., Мірошніченко А. Проблемні питання відповідальності командирів за воєнні злочини. *Слово національної школи суддів України*. № 1 (46) 2024. С. 6–15. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2024_1_46/01-problemni-pytannia.pdf.
18. База даних міжнародного гуманітарного права. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en>.
19. Вознюк А. Командна відповідальність: проблеми притягнення до кримінальної відповідальності та перспективи удосконалення кримінального законодавства України. Ретроспектива військової агресії РФ в Україні: злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку в сучасному вимірі: матеріали міжнародного науково-практичного круглого столу 22–23 червня 2023 року. Київ: Алерта, 2023. С. 64–72. 250 с.
20. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
21. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни. 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
22. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text.
23. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни (вितяги), Гаага, 29 липня 1899 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_765#Text; Повний текст (англійською). URL: <https://archive.org/details/hagueconvention00lawgoog/page/n139/mode/2up?view=theater>.
24. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. А.М. Бойко, Л.П. Брич, О.О. Дудоров та ін.; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та доповн. Київ: Дакор, 2018. 1360 с.
25. Пол Р. Вільямс. Шлях примирення: як право формує стійкий мир. Київ: Артіль, 2025. 396 с.
26. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
27. Рішення Міжнародного кримінального трибуналу з питань колишньої Югославії. (МТКЮ); Судова палата II від 30 червня 2006 року. Прокурор проти Насера Орича (рішення суду). URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2006/en/78025>.
28. Статут Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії 1993 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU93375>.
29. Статут Міжнародного трибуналу для Руанди 1994 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU94682>.

УДК 341.1: 343.3/77

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.10>

СПІВВІДНОШЕННЯ ЕКОЦИДУ ТА «ОСОБЛИВО СЕРЙОЗНОГО ЗЛОЧИНУ» У КОНВЕНЦІЇ РАДИ ЄВРОПИ ПРО ЗАХИСТ ДОВКІЛЛЯ ЗАСОБАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ВІД 14 ТРАВНЯ 2025 РОКУ

Бринзанська О.В.,
*начальник управління аналітичної
та правової роботи Касаційного кримінального суду,
апарат Верховного Суду,
кандидат юридичних наук*

Бринзанська О.В. Співвідношення екоциду та «особливо серйозного злочину» у Конвенції Ради Європи про захист довкілля засобами кримінального права від 14 травня 2025 року.

У статті розглянуто положення Конвенції Ради Європи про захист довкілля засобами кримінального права, ухваленої Комітетом Міністрів Ради Європи 13-14 травня 2025 року для встановлення співвідношення між злочином екоциду та «особливо серйозним злочином» у розумінні ст. 31 зазначеної Конвенції. Констатовано, що хоча Парламентська Асамблея Ради Європи у резолюціях та рекомендаціях неодноразово акцентувала на закріпленні у Конвенції РЄ про захист довкілля засобами кримінального права 2025 року положень про злочин екоциду, у тексті Конвенції екоцид було згадано лише у преамбулі. Натомість у ст. 31 згаданої Конвенції було викладено положення про «особливо серйозний злочин», що можна розглядати як особливо кваліфікований склад злочину проти довкілля, за якого настання наслідків вчинення будь-якого з діянь, наведених у Конвенції, перелічених у ст. 31, є ознаками особливо кваліфікованих складів відповідного злочину.

Проаналізувавши положення Пояснювальної доповіді до Конвенції, проєкти Конвенції, резолюції та рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи, аргументовано, що особливо серйозний злочин у розумінні вищевказаної Конвенції становить злочин проти довкілля, що досягає порогу екоциду. На підставі приписів Екологічного кодексу Французької Республіки наведено приклад диференціації у кримінальному законодавстві норм про заподіяння шкоди навколишньому середовищу, за якої простий склад злочину, яким заподіюється шкода, розглядається як злочин проти довкілля, а за наявності певних ознак (форма вини, досягнення певного порогу шкоди) – діяння є екоцидом. Встановлено, що розуміння екоциду як особливо кваліфікованого злочину проти довкілля у внутрішніх законодавствах держав – учасниць Ради Європи, не суперечить автономному тлумаченню екоциду як окремого злочину, що підлягає міжнародної криміналізації екоциду в рамках механізму Римського Статуту Міжнародного кримінального суду.

Зроблено висновок, що Конвенція допускає варіативність у визначенні ознак екоциду у внутрішньому праві і побудова норми, яка визначала б ознаки екоциду як окремого (автономного) злочину, не є єдиною правильною моделлю, яка могла б бути закріплена у внутрішньому законодавстві.

Ключові слова: екоцид, злочин проти довкілля, особливо серйозний злочин, особливо кваліфікований склад злочину, європейське кримінальне право.

Brynzanska O.V. The relationship between ecocide and “particularly serious crime” in the Council of Europe Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law of 14 May 2025.

The article describes the provisions of the Council of Europe Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on May 13-14, 2025, for exploring the relationship between the crime of ecocide and «particularly serious offence» in the meaning of Article 31 of the Convention.

It was established that although the Parliamentary Assembly of the Council of Europe in its resolutions and recommendations has repeatedly emphasized the inclusion of provisions on the crime of ecocide

in the 2025 CoE Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law, ecocide was mentioned in the text of the Convention just in the preamble. Instead of dedicated regulation, Article 31 of the aforementioned Convention set out a provision about “particularly serious offence”, which can be considered as a particularly qualified corpus delicti of an offence against the environment, in which the consequences of committing any of the acts which are specified in the Article 31 of Convention, are the signs of the qualified elements of the relevant crime.

Having analyzed the provisions of the Explanatory Report to the Convention, the draft of the Convention, resolutions and recommendations of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, it is argued that a particularly serious offence in the meaning of the Convention is an offence against the environment that reaches the threshold of ecocide.

Based on the provisions of the Environmental Code of the French Republic, an example of differentiation in criminal legislation of norms on causing damage to the environment is given, in which the element of a corpus delicti that causes the damage is considered as crime against the environment, and if the certain signs are presented (form of guilt, reaching a certain threshold of harm) – this act is considered as ecocide.

It is concluded that the Convention allows for variations in defining of the signs of ecocide in domestic law and the construction of a norm that would define the signs of ecocide as a dedicated (autonomous) offence is not the one correct model that could be enshrined in domestic legislation.

Key words: ecocide, offence against the environment, particularly serious offence, particularly qualified elements of the corpus delicti, European criminal law.

Постановка проблеми. 14 травня 2025 року Комітет Міністрів Ради Європи (далі – РЄ) ухвалив Конвенцію РЄ про захист довкілля засобами кримінального права (далі – Конвенція). Одним із суспільних очікувань від цієї Конвенції було закріплення положень про екоцид.

Позиція РЄ стосовно необхідності визначити норми про протидію екоциду у Конвенції та запровадити кримінальну відповідальність за злочин екоциду в тих державах, у законодавствах яких відповідні норми відсутні, неодноразово була публічно висловлена та відображена у Резолюції ПАРЕ № 2398 (2021) «Розгляд питань кримінальної та цивільної відповідальності в контексті зміни клімату» від 29 вересня 2021 року (п. 8.5) та рекомендації ПАРЕ № 2213 (2021) «Розгляд питань кримінальної та цивільної відповідальності в контексті зміни клімату» від 29 вересня 2021 року [1; 2]. У Резолюції № 2477 (2023) «Вплив збройних конфліктів на навколишнє середовище» від 25 січня 2023 року ПАРЕ закликала держави-члени внести зміни у законодавство з метою криміналізації та ефективного переслідування екоциду і вжиття заходів для внесення змін до Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) з метою поширення його юрисдикції на злочин екоциду (п. 10.1.5). У рекомендації № 2246 (2023), підготованій на підставі наведеної вище резолюції № 2477 (2023), ПАРЕ рекомендувало Комітету Міністрів РЄ забезпечити, щоб сфера дії Конвенції, яка на той час перебувала на стадії підготовки, охоплювала екоцид [3; 4]. Проте в оприлюдненій у травні 2025 року Конвенції були відсутні положення про злочин екоциду. Натомість у ст. 31 підрозділу 7 глави IV «Матеріальне кримінальне право» було передбачено обов’язок держав-учасниць Конвенції вжити законодавчих заходів для встановлення відповідальності за «особливо серйозний злочин» (particularly serious offence). Як «особливо серйозний злочин» у Конвенції розглядався «будь-який із злочинів, встановлених відповідно до цієї Конвенції, якщо його вчинено умисно, і якщо такий злочин спричиняє руйнування або завдає незворотної, широкомасштабної та істотної шкоди, або завдає тривалої, широкомасштабної та істотної шкоди екосистемі значних розмірів або екологічної цінності, або середовищу існування в межах охоронюваної території, або якості повітря, ґрунту чи води [5]. З огляду на це постає питання про співвідношення між злочином екоциду та «особливо серйозним злочином» у розумінні Конвенції, що становить мету дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Кримінальна відповідальність за екоцид неодноразово становила предмет досліджень українських науковців, зокрема О.О. Бахуринської, І.В. Берднік, К. Гіжевського, М.П. Кунцевича, Ю.В. Турлової, М.І. Хавронюка та зарубіжних науковців, насамперед, М. Branch, L. Minkova, M.A. Grey, D. Palarczyk, J. Marley, R. Perejra, J. De Hemptinne та ін. Проте з огляду на те, що ухвалення Конвенції є відносно недавньою подією, дослідження її положень, серед яких приписи про вимоги до нормативно-правового визначення ознак окремих кримінально протиправних діянь, перебуває лише на початку етапі.

Виклад основного матеріалу. Як зазначено вище, у ст. 31 Конвенції мова йде про кваліфікацію як особливо серйозного злочину будь-якого з злочинів, встановлених відповідно до цієї Конвенції, вчиненого умисно, і якщо такий злочин спричинив один з альтернативних наслідків: а) спричиняє руйнування; або б) завдає незворотної, широкомасштабної та істотної шкоди, або в) завдає тривалої, широкомасштабної та істотної шкоди екосистемі значних розмірів або екологічної цінності, або середовищу існування в межах охоронюваної території, або г) якості повітря, ґрунту чи води. З цього положення випливає можливість оцінки таких діянь як:

особливо кваліфікованого злочину проти довкілля, за якого настання наслідків вчинення будь-якого з діянь, наведених у главі IV Конвенції, перелічених у ст. 31, є ознаками кваліфікованого складу відповідного злочину. Усього ж у главі IV «Матеріальне кримінальне право» визначено 25 видів діянь, які повинні бути визнані кримінально-правотипправними сторонами-учасниками Конвенції;

злочину, що відповідає порогу екоциду, але який не названо екоцидом з ряду політико-правових міркувань.

Саме такий підхід відображений у Директиві Європейського парламенту та Європейської Ради (PE-CONS 82/23) від 27 лютого 2024 року. У п. 21 вказаної Директиви йдеться про «кваліфіковані умисні кримінальні злочини, що можуть охоплювати поведінку, яку можна порівняти з екоцидом [6].

Разом із тим відсутність згадки у ст. 31 Конвенції слова «екоцид» дає підстави для сумніву у тотожності злочину екоциду та особливо серйозного злочину за ст. 31 Конвенції. На думку Д. Бертрама (Daniel Bertram), злочин, ознаки якого визначені у ст. 31 Конвенції, не є екоцидом з огляду на сукупність таких ознак: 1) ні у назві, ні у тексті ст. 31 Конвенції не згадується слово «екоцид», а протиправна поведінка іменується «Особливо серйозний злочин»; 2) ст. 31 Конвенції є додатковою до інших статей глави IV «Матеріальне кримінальне право» Конвенції, у якій визначено «базові» ознаки кримінальних правопорушень, тоді як у ст. 31 Конвенції передбачено лише ті наслідки цих кримінальних правопорушень, що надають їм «особливо серйозного характеру». До інших недоліків ст. 31 Конвенції Д. Бертрам відносить невизначеність термінів, що вжито у цій статті на позначення порогу завданої шкоди («знищення», «незворотна, широкомасштабна та істотна шкода» або «тривала, широкомасштабна та істотна шкода»), відсутність вимог до покарань, а також визначення виключно умисної форми вини з огляду на змістовну пов'язаність цієї статті з іншими статтями глави IV «Матеріальне кримінальне право», у яких йде мова про діяння, вчинені «незаконно та умисно». З огляду на це, як зазначає дослідник, оцінюючи положення ст. 31 Конвенції під кутом зору екоциду як «значний крок назад», «дії, вчинені відповідно до дійсного дозволу, у такий спосіб звільняються від кримінальної відповідальності – навіть якщо такі дії спричиняють руйнування або незворотну, широкомасштабну та значну шкоду. Це особливо невтішний результат, оскільки він свідчить про те, що адміністративне схвалення може узаконити (або принаймні звільнити від кримінальної відповідальності) навіть найжорстокіші форми руйнування навколишнього середовища.» [7].

Натомість експерти Фонду «Зупинити екоцид» («Stop Ecocide») наголошують, що «Хоча термін «екоцид» не використовується в резолютивних положеннях, преамбула Конвенції прямо посилається на цей термін, а її положення про «особливо тяжкі правопорушення» та «обтяжуючі обставини» точно відображають визначення 2021 року, запропоноване Незалежною експертною групою Фондом «Зупинити екоцид», у такий спосіб визнаючи можливість розуміння екоциду як «особливо кваліфікованого злочину проти довкілля» [8]. Тому, на думку експертів вказаної організації, включення терміну «екоцид» до преамбули та формулювання «особливо тяжких правопорушень» «роблять цей договір найчіткішим визнанням цієї концепції в обов'язковому європейському правовому документі». Як зазначає Дж. Мехта (Jojo Mehta), ««Криміналізуючи руйнування навколишнього середовища як «рівнозначне екоциду», цей договір знаменує історичний момент у екологічному праві. Він визнає, що масова шкода природі – це не просто регуляторний провал, а злочин, гідний судового переслідування. Конвенція тепер може служити моделлю для глобальної реформи, яка має наслідки далеко за межами Європи.» [8]. Аналогічної думки дотримується К. Беннет (Craig Bennett), виконавчий директор НГО «The Wildlife Trusts» [9].

Погоджуємося з аргументацією Д. Бертрама щодо редакційних недоліків ст. 31 Конвенції в частині вживання термінів, які хоча і вживаними у міжнародному праві, але не мають чіткого визначення, і не згадуються у ст.1 Конвенції серед інших термінів, вживаних у Конвенції. Проте стосовно оцінки ст. 31 Конвенції під кутом зору регресу у справі утвердження норм про еко-

цид у внутрішніх законодавствах держав-членах РЄ вважаємо за необхідне акцентувати на такому: як вбачається з п. «с» ч. 1 ст. 1 Конвенції, її положення встановлюють мінімальні стандарти правового регулювання, що дає підстави для розуміння ст. 31 Конвенції як базової конструкції, що є висхідною точкою для розуміння кримінально-правової заборони. Це не позбавляє державу-сторону Конвенції можливості розглядати діяння, визначені у ст. 31 Конвенції як «особливо серйозний злочин» саме як екоцид. Ч. 2 ст. 31 Віденської конвенції про міжнародних договорів передбачає загальне правило тлумачення, згідно з яким для цілей тлумачення договору контекст охоплює, крім тексту, включаючи преамбулу й додатки: а) усяку угоду, яка стосується договору і якої було досягнуто між усіма учасниками у зв'язку з укладенням договору; б) усякий документ, складений одним або кількома учасниками у зв'язку з укладенням договору і прийнятий іншими учасниками як документ, що стосується договору. Також відповідно до ст. 32 Віденської конвенції про міжнародних договорів можливе звернення до додаткових засобів тлумачення, в тому числі до підготовчих матеріалів та до обставин укладення договору, щоб підтвердити значення, яке випливає із застосування статті 31, або визначити значення, коли тлумачення відповідно до статті 31: а) залишає значення двояким чи неясним; або б) призводить до результатів, які є явно абсурдними або нерозумними [10].

Підставою для розуміння особливо серйозного злочину як злочину проти довкілля, що досягає порогу екоциду, є положення Пояснювальної доповіді до Конвенції, у пунктах 19 та 172 якої положення ст. 31 Конвенції асоційовано зі злочином екоциду. У п. 19 Пояснювальної доповіді згадано резолюції та рекомендації ПАРЄ, у яких містились заклики до криміналізації екоциду, констатовано, що кримінальну відповідальність за екоцид вже передбачено у законодавствах окремих держав – учасниць РЄ, а також визнано, що деякі умисні дії, що охоплюються цією Конвенцією, можуть завдати особливо тяжкої шкоди і повинні бути визнані особливо серйозним злочином. У п. 172 Пояснювальної доповіді до Конвенції у коментарі до ст. 31 Конвенції вказано, що діяння, які повинні бути криміналізовані згідно з Конвенцією, можуть, залежно від обставин, становити тяжкий злочин. Однак, ці дії можуть також призвести до особливо тяжких наслідків. Якщо такі злочини спричиняють знищення або нанесення широкомасштабної та значної, незворотної або тривалої шкоди, екосистемі значного розміру або екологічної цінності, або середовищу існування в межах охоронюваної території, або спричиняють таку шкоду якості повітря, ґрунту або водним ресурсам, такі злочини, повинні вважатися особливо серйозними (тяжкими) кримінальними злочинами. Саме «такі особливо тяжкі злочини можуть охоплювати поведінку, порівняну з «екоцидом», який вже охоплюється законодавством деяких держав, включаючи деякі держави-члени Ради Європи, і який обговорюється на міжнародних форумах», зазначається у п. 172 Пояснювальної доповіді [11].

Також у п. 177 Пояснювальної доповіді пояснюється, що розробники обрали назву «особливо серйозний злочин», щоб чітко підкреслити, що діяння, визначене у статті 31, слід вважати особливо тяжким злочином.

Розглянувши проект Конвенції та звіт про її підготовку, ПАРЄ у п. 3 висновку № 305 (2025) від 10 квітня 2025 року вказала, що «нова конвенція, після її прийняття та впровадження, стане першим міжнародним юридично обов'язковим документом щодо боротьби зі злочинами проти довкілля, що охоплює широкий спектр правопорушень, включаючи особливо серйозне правопорушення, яке охоплює поведінку, яка визначається як «екоцид».[12]

Керуючись загальним правилом тлумачення міжнародних договорів, положеннями про додаткові засоби тлумачення, зміст резолюцій ПАРЄ та Комітету Міністрів РЄ, у яких йшла мова про висвітлення положень про екоцид, ст. 31 Конвенції, пояснювальної доповіді до Конвенції (п. 19 та п. 172) та преамбули, у абзаці сьомому якої згадується про визнання екоциду, що вже передбачений у законодавствах окремих держав-членів РЄ та питання про який обговорюється на міжнародному рівні, можна розглядати як підстави, що дозволяють тлумачити «особливо серйозний злочин» як злочин, який досягає порогу екоциду, але може інтерпретуватися у внутрішньому законодавстві держави або як окремий злочин екоциду або як особливо кваліфікований злочин проти окремого компоненту довкілля.

Приклади диференціації норм про заподіяння шкоди навколишньому середовищу, за якої простий склад злочину, яким заподіюється шкода, розглядається як злочин проти довкілля, а за наявності певних ознак (форма вини, досягнення певного порогу шкоди) – це діяння є екоцидом, вже відображені у законодавствах окремих держав. Зокрема, у ст. L. 231-1 Екологічного кодексу

Французької Республіки (далі – ЕК Франції) передбачено кримінальну відповідальність за забруднення повітря, підземних та інших внутрішніх водних ресурсів, що заподіє серйозні шкідливі наслідки, тривалі наслідки для здоров'я, флори та фауни, або серйозні зміни нормального режиму водопостачання, що карається покаранням у виді 5 років позбавлення волі та штрафом у розмірі 1 млн євро, причому ця сума може бути збільшена у 5 разів, залежно від розміру отриманої вигоди від вчинення злочину. Також згідно зі ст. L. 231-3 ЕК Франції ті ж дії становлять екоцид, якщо їх вчинено умисно. Так само у ст. L. 231-2 ЕК Франції міститься норма про залишення, зберігання або інше протиправне поводження з відходами, яке завдало шкоди дикій природі, флорі, фауні, якості повітря, ґрунту чи води, що карається 3 роками позбавлення волі та 150 тис євро. Водночас у ст. L. 231-3 ЕК Франції також зазначено, що ті ж діяння кваліфікуються як екоцид, якщо їх учинено умисно і вони завдали серйозної та тривалої шкоди здоров'ю, флорі, фауні або якості повітря, ґрунтів або води, і покарання за це діяння – позбавлення волі до 10 років та штраф до 4,5 млн євро, причому сума штрафу може бути збільшена у 10 разів залежно від розміру отриманої вигоди від вчинення злочину. У примітці до вказаних статей визначено, що стійкі наслідки визначаються як такі, що є шкідливими для здоров'я, флори чи фауни, якщо існує імовірність їх тривалості щонайменше сім років [13].

Також розуміння злочину екоциду як особливо кваліфікованого злочину проти довкілля не суперечить автономному тлумаченню екоциду як окремого злочину, що наразі просувається в процесі міжнародної криміналізації екоциду в рамках механізму МКС, що підтримується РЄ.

Висновки. Отже, побудова норми, яка визначала б ознаки екоциду як окремого (автономного) злочину, не є єдиною правильною моделлю, яка могла б бути закріплена у внутрішньому законодавстві, хоча уніфікований підхід до розуміння екоциду у рамках механізму міжнародної кримінальної юстиції та РЄ, безумовно, був би прийнятнішим. На користь цієї позиції свідчить закріплення в окремій статті Конвенції – ст. 36, у переліку обставин, які враховуються як такі, що обтяжують покарання, якщо вони ще не є ознакою складових елементів правопорушення, такої обставини як «правопорушення завдало серйозної та широкомасштабної, або серйозної та довготривалої, або серйозної та незворотної шкоди екосистемі». Конвенція допускає варіативність у визначенні ознак екоциду у внутрішньому праві як «особливо серйозного злочину», при цьому розглядаючи можливість закріплення ознаки «серйозної та широкомасштабної, або серйозної та довготривалої, або серйозної та незворотної шкоди екосистемі» не як конститутивної ознаки екоциду, а як обставини, яка обтяжує покарання за діяння проти довкілля, передбачене Конвенцією. Такий підхід, на нашу думку, не є оптимальним, але він є наслідком компромісу і також спрямований на посилення відповідальності за посягання на навколишнє середовище, що спричинили тяжкі наслідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2398 (2021). Addressing issues of criminal and civil liability in the context of climate change. *Council of Europe*. URL: <https://pace.coe.int/en/files/29512#trace-3>.
2. Recommendation 2213 (2021) on 'Addressing issues of criminal and civil liability in the context of climate change'. *Council of Europe*. URL: <https://pace.coe.int/en/files/29514/html>.
3. Council of Europe Parliamentary Assembly Resolution 2477 (2023) on 'Environmental impact of armed conflicts' URL: <https://pace.coe.int/en/files/31600>.
4. Council of Europe Parliamentary Assembly Recommendation 2246 (2023) on 'Environmental impact of armed conflicts'. *Council of Europe*. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31601/html>.
5. Convention on the protection of the environment through criminal law. Council of Europe: CM(2025)52-final – 134th Session of the Committee of Ministers (Luxembourg, 13-14 May 2025). *Council of Europe*. URL: [https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:\[%220900001680b5cfad%22\],%22sort%22:\[%22CoEValidationDate%20Descending%22\]}](https://search.coe.int/cm/#{%22CoEIdentifier%22:[%220900001680b5cfad%22],%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}).
6. Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2014/62/EU (PE-CONS 82/24). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CONSIL:PE_82_2024_INIT.
7. Bertram D. The First Ecocide Treaty? Blog of the European Journal of International Law (June 4, 2025). URL: <https://www.ejiltalk.org/the-first-ecocide-treaty>.

8. Tantamount to ecocide. *Stop Ecocide International*. URL: <https://www.stopecocide.earth/bn-2025/tantamount-to-ecocide-council-of-europe-criminalises-severe-environmental-harm>.
9. Bennett C. The Wildlife Trusts. Recognising ecocide as a crime: a vital step for nature, justice and IUCN. *World Conservation Congress*. URL: <https://iucncongress2025.org/press/all-news/recognising-ecocide-crime-vital-step-nature-justice-and-iucn>.
10. Віденська Конвенція про право міжнародних договорів від 03.05.1960 р.: міжнародний документ. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118?find=1&text=%D1%82%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD#w1_2.
11. Explanatory Report to the Council of Europe Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law [Strasbourg, 3.XII.2025]. *Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/1680b5de56>.
12. Draft Council of Europe convention on the protection of the environment through criminal law. *Council of Europe*. URL: <https://pace.coe.int/en/files/34290/html>.
13. Code de l'environnement de France. *Legifrance*. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006074220/LEGISCTA000043961209/#LEGISCTA000043961209.

УДК 341.231:355.48

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.11>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ПРОЦЕСІ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Бушок О.О.,

*аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Державного некомерційного підприємства
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0005-8566-9540*

Бушок О.О. Забезпечення дотримання прав людини в процесі повоєнного відновлення.

У статті досліджено проблему забезпечення прав людини в контексті повоєнного відновлення держави, що пережила збройний конфлікт. Автор обґрунтовує ключову тезу: права людини повинні бути не лише моральним орієнтиром, а й основою відбудови суспільства, правової системи та інституцій. Аналізуючи багатовимірні аспекти повоєнного відновлення – від реконструкції інфраструктури до реабілітації постраждалих – автор доводить, що саме дотримання прав людини є критично важливим фактором забезпечення сталого миру, соціальної згуртованості та довіри до держави.

Особливу увагу приділено відновленню правосуддя, утвердженню принципу верховенства права, забезпеченню рівного доступу до правової допомоги та гарантій для вразливих груп населення. Підкреслюється значення перехідного правосуддя як інструменту встановлення історичної правди, притягнення винних до відповідальності та відновлення справедливості. У цьому процесі критично важливим є очищення судової системи, гарантування її незалежності та недопущення безкарності.

Розглянуто роль соціальної політики у забезпеченні гідного рівня життя та реінтеграції постраждалих. Автор акцентує на необхідності індивідуалізованого підходу до підтримки осіб з інвалідністю, ветеранів, сиріт, літніх людей і внутрішньо переміщених осіб, а також на принциповій важливості недискримінації та рівності доступу до допомоги й ресурсів.

Окрема увага приділена ролі міжнародних організацій – ООН, Ради Європи, ОБСЄ, Міжнародного кримінального суду – в моніторингу дотримання прав людини, підтримці реформ та гарантуванні неповторення злочинів. Імплементация міжнародних стандартів у національну правову систему розглядається як необхідна умова для побудови правової держави.

Не менш важливою є активна участь громадянського суспільства, включаючи правозахисників, журналістів, волонтерів і неурядові організації. Вони виконують функції контролю, захисту прав вразливих категорій та заповнення прогалин, яких не охоплює держава. Наголошується на необхідності забезпечення сприятливого середовища для їхньої діяльності.

Таким чином, у статті сформульовано комплексне бачення дотримання прав людини як центрального принципу повоєнного відновлення, що визначає якість майбутнього миру, рівень соціальної справедливості та перспективи демократичного розвитку.

Ключові слова: повоєнне відновлення, права людини, верховенство прав, постконфліктне суспільство, міжнародне право.

Bushok O.O. Ensuring human rights compliance in the process of post-war recovery.

This article explores the issue of ensuring human rights in the context of post-war recovery in a state that has experienced armed conflict. The author substantiates a key thesis: human rights must serve not only as a moral compass but also as the foundation for rebuilding society, the legal system, and institutions. By analyzing the multifaceted aspects of post-war recovery – from infrastructure reconstruction to the rehabilitation of victims – the author argues that compliance with human rights is a critical factor for achieving sustainable peace, social cohesion, and public trust in the state.

Special attention is paid to the restoration of justice, the establishment of the rule of law, equal access to legal assistance, and safeguards for vulnerable groups. The article emphasizes the importance

of transitional justice as a tool for uncovering historical truth, ensuring accountability, and restoring justice. In this process, the cleansing of the judiciary, guaranteeing its independence, and preventing impunity are of critical importance.

The role of social policy in ensuring a decent standard of living and the reintegration of affected individuals is also considered. The author highlights the need for an individualized approach to supporting persons with disabilities, veterans, orphans, the elderly, and internally displaced persons, as well as the fundamental importance of non-discrimination and equal access to assistance and resources.

Particular attention is given to the role of international organizations – such as the UN, Council of Europe, OSCE, and International Criminal Court – in monitoring human rights compliance, supporting reforms, and guaranteeing non-repetition of crimes. The implementation of international standards into the national legal system is regarded as a necessary condition for building a state governed by the rule of law.

Equally important is the active participation of civil society, including human rights defenders, journalists, volunteers, and non-governmental organizations. They play a key role in monitoring, protecting the rights of vulnerable groups, and filling gaps not addressed by the state. The article stresses the need to ensure an enabling environment for their work.

Thus, the article presents a comprehensive vision of human rights compliance as a central principle of post-war recovery – one that shapes the quality of future peace, the level of social justice, and the prospects for democratic development.

Key words: post-war recovery, human rights, rule of law, post-conflict society, international law.

Постановка проблеми. У повоєнний період держави стикаються з глибокими викликами, пов'язаними не лише з фізичною реконструкцією, а й з відновленням суспільної довіри, справедливості та правопорядку. В умовах, коли війна залишає після себе масові порушення прав людини, соціальні травми та інституційну слабкість, забезпечення дотримання прав людини стає не лише етичним, а й політичним і стратегічним завданням. Водночас саме в цей період існує високий ризик маргіналізації вразливих груп, безкарності за злочини, посилення авторитарних практик та дискримінації. Тому ключовою проблемою є пошук ефективних механізмів гарантування прав людини як основи для сталого миру, демократичного розвитку та національного примирення у процесі повоєнного відновлення.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо забезпечення дотримання прав людини в процесі повоєнного відновлення свідчить про комплексний підхід до вивчення цього питання, що охоплює механізми відновлення правосуддя, роль міжнародних інституцій, особливості захисту вразливих груп населення, а також значення демократичних реформ і діяльності громадянського суспільства для формування стійких правових і соціальних основ постконфліктного суспільства. Ці питання активно досліджують такі вчені, як Т. Короткий, А. Кориневич, О. Буткевич, К. Шмітт, Г. Саймон та інші.

Метою цього дослідження є всебічне вивчення проблематики забезпечення дотримання прав людини у процесі повоєнного відновлення, а також аналіз ключових викликів, механізмів та інституцій, що беруть участь у цьому процесі. Завданням є з'ясування ролі прав людини як основи для сталого миру, виявлення ефективних підходів до захисту прав постраждалих груп, оцінка діяльності судової та правозахисної систем, а також визначення внеску міжнародних організацій і громадянського суспільства у відновлення справедливості, верховенства права та соціальної рівності у постконфліктному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Повоєнне відновлення є складним і багатогранним процесом, що охоплює не лише фізичну реконструкцію інфраструктури, а й глибоке переосмислення суспільних відносин, політичних інститутів і системи прав людини. У післявоєнний період країна стикається з викликами, що пов'язані з відновленням довіри до влади, забезпеченням безпеки, правосуддям для жертв конфлікту та інтеграцією переміщених осіб. У цьому контексті дотримання прав людини набуває визначального значення – не лише як моральний імператив, а як передумова сталого миру та демократичного розвитку. Саме тому процес відновлення після війни має спиратися на принципи поваги до гідності та прав кожної людини. Права людини в цьому контексті є не лише юридичним поняттям, а фундаментом, на якому будується нове, справедливе і стійке суспільство. Саме через дотримання основоположних прав формується довіра громадян до державних інституцій, що є критично важливим у період глибокої кризи та трансформації.

Дотримання прав означає, зокрема, забезпечення рівного доступу до правосуддя для всіх, незалежно від соціального статусу, статі, етнічного походження чи політичних переконань. Люди, які постраждали під час конфлікту, повинні мати змогу звернутися до суду, отримати справедливу компенсацію та моральне визнання завданої їм шкоди. У цьому сенсі особливе значення має діяльність незалежної та ефективної судової системи, яка здатна розглядати справи про війнні злочини, злочини проти людяності та грубі порушення гуманітарного права.

Права людини також включають свободу вираження поглядів, свободу мирних зібрань, свободу пересування та свободу об'єднання. Ці свободи створюють простір для участі громадян у процесах відновлення, контролю за діями влади та формування політики на основі потреб і запитів суспільства. Демократична дискусія, плюралізм думок і відкрита критика – це не загрози стабільності, а запорука її зміцнення [1].

Не менш важливим аспектом є рівний доступ до базових соціальних благ: освіти, охорони здоров'я, житла, праці та соціального забезпечення. У післявоєнний час держава має приділяти особливу увагу забезпеченню прав найбільш вразливих груп населення – дітей, жінок, людей з інвалідністю, літніх осіб, внутрішньо переміщених осіб. Лише за умов рівності та недискримінації можливе формування згуртованого суспільства, в якому кожен відчуватиме свою значущість і захищеність.

У післяконфліктних суспільствах особливо важливою є реабілітація жертв воєнних злочинів – як фізична, так і психологічна. Люди, які пережили тортури, сексуальне насильство, незаконне ув'язнення або втрату близьких, потребують не лише матеріальної допомоги, а й уваги, співчуття, підтримки спеціалістів і визнання їхнього досвіду суспільством. Така підтримка не тільки допомагає постраждалим, а й сприяє колективному зціленню та подоланню травматичної спадщини війни [2].

Захист прав людини є ключовим чинником, без якого неможливо досягти справжнього повного відновлення. Відсутність ефективних механізмів захисту веде до повторення конфліктів, загострення соціальних протиріч і відчуження частини населення від держави, що ставить під загрозу сам процес відбудови.

Повоєнне відновлення держави охоплює не лише фізичну реконструкцію інфраструктури чи економіку, але й включає відновлення правосуддя, утвердження верховенства права та забезпечення прав людини як основоположних цінностей нової суспільної моделі. Саме ці складові формують фундамент для побудови справедливого, мирного й стабільного суспільства.

Саме через ці механізми можливо повернути довіру громадян до держави, зцілити глибокі соціальні травми та побудувати справедливе і мирне суспільство.

В умовах, коли під час збройного конфлікту були допущені масові порушення прав людини, надзвичайно важливо забезпечити ефективне, всебічне та незалежне розслідування скоєних злочинів. Йдеться не лише про класичні війнні злочини, але й про злочини проти людяності, включно з сексуальним насильством, катуваннями, незаконними затриманнями, масовими вбивствами, депортаціями цивільного населення та злочинами на ґрунті ненависті. Притягнення винних до відповідальності, незалежно від їхніх посад, національності чи політичної приналежності, є наріжним каменем як справедливості, так і недопущення повторення подібного в майбутньому.

У цьому контексті особливого значення набуває правосуддя перехідного періоду – комплекс юридичних, моральних і політичних заходів, спрямованих на подолання наслідків конфлікту. Встановлення історичної правди, визнання шкоди, завданої жертвам, офіційне документування порушень прав людини та створення відкритих архівів – усе це є частиною процесу соціального зцілення. Лише через визнання правди й відповідальності можна сформулювати передумови для примирення, збереження пам'яті про жертви та гарантії неповторення [3].

Права людини в цьому процесі не можуть бути другорядними – навпаки, вони мають стати основою нової суспільної угоди. Гарантії дотримання прав людини мають бути закріплені не тільки на папері, а й у щоденній практиці судів, правоохоронців, органів виконавчої влади. Очищення судової системи від корупції та недоброчесних кадрів, забезпечення її повної незалежності – це ключ до відновлення довіри до правосуддя. Закон має бути однаковим для всіх – і для пересічного громадянина, і для високопосадовців чи представників силових структур.

Особливо важливо приділити увагу забезпеченню реального доступу до правової допомоги, особливо для вразливих груп: внутрішньо переміщених осіб, жертв насильства, осіб з інвалідністю, сиріт, осіб, що втратили документи або засоби до існування. Без доступу до правової допо-

моги права людини залишаються декларацією, а не дієвим інструментом захисту.

Зміцнення демократичних інституцій, підтримка незалежних медіа, правова просвіта громадян та навчання правозахисних стандартів для майбутніх суддів, прокурорів і поліцейських – це також частина стратегії гарантій неповторення. Боротьба з безкарністю повинна бути системною, прозорою і безкомпромісною – тільки так можна збудувати державу, де права людини поважаються не лише в риторичі, а й у реальності [4].

Таким чином, у повоєнному періоді правосуддя, верховенство права та права людини – це взаємозалежні складові одного процесу побудови справедливого, мирного і стійкого суспільства. Без їхнього належного втілення будь-яке відновлення залишиться поверхневим, а мир – тимчасовим і нестійким.

У цьому контексті відновлення соціальної справедливості набуває особливої актуальності, адже війна залишає по собі глибокі людські та матеріальні втрати. Люди, які втратили житло, близьких, засоби до існування або зазнали фізичних і психологічних травм, потребують всебічної підтримки з боку держави, що є важливим кроком на шляху до справжнього відновлення та соціальної стабільності.

Соціальна політика у цей період повинна бути спрямована не лише на задоволення базових потреб, але й на забезпечення гідного рівня життя та можливостей для реінтеграції в суспільство.

Особливу увагу слід приділяти вразливим категоріям населення: особам з інвалідністю, ветеранам бойових дій, вдовам, дітям-сиротам, людям похилого віку, а також внутрішньо переміщеним особам, які втратили домівки через війну. Для кожної з цих груп мають бути створені індивідуальні програми підтримки – з урахуванням їхніх потреб і можливостей: від фінансової допомоги й доступу до житла, до психологічної реабілітації, навчання, працевлаштування та участі в громадському житті [5].

Надзвичайно важливо, щоб під час повоєнного відновлення суворо дотримувалися принципи рівності та недискримінації. Жодна особа не повинна зазнавати утисків чи мати обмежений доступ до допомоги або ресурсів через свою етнічну належність, релігійні переконання, політичні погляди, стать, сексуальну орієнтацію чи інші ознаки. Суспільна єдність та стабільність неможливі без поваги до різноманіття та захисту прав усіх громадян без винятку.

У цьому контексті велике значення має прозора, ефективна й інклюзивна державна політика соціального захисту, а також участь громадянського суспільства, благодійних і міжнародних організацій. Моніторинг випадків дискримінації, розвиток інститутів омбудсмана, просвітницька робота серед населення та розширення доступу до правової допомоги – усе це є запорукою створення справедливого соціального середовища [6].

Забезпечення соціального захисту й рівних можливостей для всіх громадян не лише відповідає моральним і правовим зобов'язанням держави, а й є важливою умовою стійкого миру, розвитку та примирення у постконфліктному суспільстві.

У зв'язку з цим, у повоєнному контексті дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини набуває особливо критичного значення. Збройні конфлікти часто супроводжуються масштабними порушеннями прав людини, тож після їх завершення надзвичайно важливо створити умови для справедливості, відновлення довіри громадян до держави та недопущення нових проявів насильства чи дискримінації. У цьому процесі міжнародні інституції відіграють ключову роль, допомагаючи закласти фундамент для тривалого миру і стабільного розвитку.

Такі організації, як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, а також Міжнародний кримінальний суд, надають критично важливу підтримку національним урядам у процесі повоєнного відновлення. Вони здійснюють незалежний моніторинг ситуації з правами людини, надають технічну допомогу у реформуванні судової та правоохоронної систем, а також сприяють розробці законодавчих змін, які відповідають міжнародним зобов'язанням.

Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у національне законодавство дозволяє уникнути політичного свавілля, запобігає порушенням фундаментальних прав і сприяє формуванню демократичного та інклюзивного суспільства. Особливе значення має захист вразливих категорій населення, таких як внутрішньо переміщені особи, жінки, діти, ветерани та постраждалі від насильства.

Крім того, участь держави у міжнародних механізмах звітності, зокрема у рамках Універсального періодичного огляду ООН чи в системі договорів з прав людини, сприяє забезпеченню про-

зорості, підзвітності та контролю за дотриманням взятих на себе зобов'язань. Це також дозволяє міжнародній спільноті своєчасно реагувати на виклики та надавати цілеспрямовану підтримку в реформуванні ключових інституцій [7].

Співпраця з міжнародними організаціями та дотримання відповідних стандартів – це не лише прояв міжнародної солідарності, а й стратегічно важлива основа для сталого миру, правової державності та соціальної стабільності у повоєнному суспільстві.

Водночас громадянське суспільство виступає невід'ємним елементом демократичної держави, а в умовах повоєнного відновлення його роль набуває особливого значення. Громадські організації, правозахисники, волонтери, журналісти, ініціативні групи та інші представники громадянського сектору відіграють критично важливу роль у забезпеченні прозорості та підзвітності влади, контролі за дотриманням прав людини та просуванні необхідних реформ. Їхня активність сприяє зміцненню довіри між державою і суспільством, що є ключовим для тривалого миру і сталого розвитку.

Після завершення воєнних дій саме активна участь громадянського суспільства дозволяє ефективно виявляти та попереджувати зловживання з боку органів влади, сприяти розслідуванню порушень прав людини та забезпеченню справедливості для постраждалих. Завдяки незалежному моніторингу, аналітичній роботі, громадському контролю та адвокаційній діяльності громадські організації часто виступають голосом тих, кого не чує система – найбільш вразливих, маргіналізованих чи постраждалих груп населення.

Крім того, волонтерські та благодійні ініціативи заповнюють прогалини, які не встигає або не може охопити держава, – забезпечуючи гуманітарну допомогу, психологічну підтримку, юридичний супровід, медичні послуги та освітні програми. У період повоєнного відновлення особливо важливо підтримувати такі ініціативи, визнаючи їхню цінність і забезпечуючи сприятливі умови для їхньої діяльності.

Окремо слід наголосити на ролі журналістів і незалежних медіа у висвітленні соціально важливих тем, документуванні порушень, формуванні культури відповідальності та обізнаності громадян. Свобода слова, вільна преса та доступ до правдивої інформації – це основа демократичного процесу та запорука того, що жодне порушення не залишиться без реакції [8].

У післявоєнний період держава має створити всі умови для повноцінної діяльності громадянського суспільства: гарантувати свободу об'єднань, свободу слова, захист прав правозахисників і журналістів, а також налагодити ефективну співпрацю з неурядовими організаціями. Це дозволить не лише забезпечити контроль над владою, а й сприятиме побудові інклюзивного, справедливого й стійкого суспільства.

Висновки. Забезпечення прав людини у процесі повоєнного відновлення є ключовою умовою побудови сталого миру, соціальної згуртованості та довіри до державних інституцій. Права людини є не лише моральним орієнтиром, а й практичним інструментом подолання наслідків конфлікту. Ефективний захист постраждалих груп, реформа судової та правозахисної системи, а також дотримання принципу недискримінації створюють основу для справедливого відновлення та запобігання повторенню насильства.

Важливу роль у цьому процесі відіграють міжнародні організації та громадянське суспільство, які забезпечують моніторинг, технічну підтримку та просування демократичних реформ. Успішне повоєнне відновлення неможливе без імплементації міжнародних стандартів прав людини, прозорості державної політики та інклюзивного підходу до управління. Саме така модель забезпечує відновлення справедливості, верховенства права та формування стійкого, демократичного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Evans T. Human Rights and post-war reconstruction. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230380103_3.
2. Human rights in post-disaster and post-conflict situations. URL: <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/advisory-committee/h-rpostdisasterandpostconflictsituations>.
3. Sumption L.J. How the rule of law intersects with human rights. URL: <https://thelawassociation.nz/how-the-rule-of-law-intersects-with-human-rights>.
4. United Nations Development Programme «The Global Programme for Strengthening the Rule of Law, Human Rights, Justice and Security for Sustainable Peace and Development». URL: <https://>

www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-08/Blueprint%20for%20Transformative%20Change%20through%20the%20Rule%20of%20Law%20and%20Human%20Rights%202022-2025%20lv.pdf.

5. Wilkinson L.K. Labour Rights Protection in Post-Conflict and Post-Disaster Recovery: What Role for International Labour Standards? URL: <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=8956904&fileId=8956906>.
6. Dzelilovic V. Informality, Inequality and Social Reintegration in Post-War Transition. *Studies in Social Justice*. 2013. № 7(2), pp. 211–228.
7. Belloni R. Human Rights and Post-War Reconstruction: Introduction. *Human Rights & Human Welfare*. Vol. 5. URL: <https://digitalcommons.du.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1117&context=hrhw>.
8. Parver C., Wolf R. Civil Society's Involvement in Post-Conflict Peacebuilding. *International Journal of Legal Information*. № 36(1). URL: https://www.researchgate.net/publication/47704498_Civil_Society's_Involvement_in_Post-Conflict_Peacebuilding.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.12>

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ РЕГЛАМЕНТУ ЄС ПРО ІНОЗЕМНІ СУБСИДІЇ ДО ПРОЦЕДУРИ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

Вовченко О.В.,
аспірант,

Державний торговельно-економічний університет

ORCID: 0009-0003-4992-3914

e-mail: o.vovchenko@knute.edu.ua

Вовченко О.В. Особливості застосування регламенту ЄС про іноземні субсидії до процедури публічних закупівель.

У статті досліджено механізм реалізації модуля публічних закупівель у Регламенті (ЄС) 2022/2560 про іноземні субсидії та його вплив на практику тендерних процедур. Використано змішану методологію: аналіз відповідей на цільову публічну консультацію Європейської комісії, огляд офіційних повідомлень та звітів Європейської комісії, а також синтез ключових наукових публікацій. У фокусі – тендер Мінтрансу Болгарії проведений у 2024 році на 20 електропоїздів, загальною вартістю приблизно 610 млн євро. У ньому брала участь CRRC Qingdao Sifang з аномально дешевою пропозицією, ймовірно забезпеченою держсубсидіями. Компанія повідомила Європейську комісію про участь у тендері, і 16 лютого 2024 р. Європейська комісія відкрила перше поглиблене розслідування. Попередній перегляд виявив «достатні ознаки» спотворення конкуренції через іноземну субсидію. Однак CRRC відкликала заявку ще до рішення Європейської комісії, що демонструє стримувальний ефект Регламенту (ЄС) 2022/2560.

За своєю суттю, Регламент (ЄС) 2022/2560 покликає ліквідувати «регуляторний розрив» у сфері контролю за державними субсидіями, які надаються державами, які не входять в ЄС та забезпечити рівні умови конкуренції, захист внутрішнього ринку від недобросовісної підтримки третіх країн та підвищення прозорості джерел фінансування пропозицій.

Водночас виявлено три головні недоліки режиму закупівель: диспропорційно високий адміністративний тягар для учасників і замовників; конфлікти строків розгляду із національними тендерними календарями, особливо в багатоетапних процедурах; а також розмиті критерії визначення «спотворення конкуренції» й «невиправдано вигідної» пропозиції.

У статті додатково підкреслюється, що Регламент (ЄС) 2022/2560 упроваджує чіткі порогові значення, які дозволяють зосереджувати контроль лише на найбільш потенційно ризикових тендерах, тим самим, знижуючи навантаження на закупівлі, що не перевищують мінімальний поріг. Механізм *de minimis* забезпечує «безпечну гавань» для операторів із незначними субсидіями, що запобігає невинуватеному обтяженню дрібних учасників.

На основі цих висновків обґрунтовано рекомендації щодо диференціації порогів, введення «safe harbors» та синхронізації строків, що сприятиме збалансованому поєднанню прозорості, оперативності та конкурентної відкритості ЄС.

Ключові слова: Регламент (ЄС) 2022/2560, іноземні субсидії, публічні закупівлі, Європейська комісія, тендерна пропозиція.

Vovchenko O.V. Peculiarities of the application of the EU regulation on foreign subsidies to public procurement procedures.

The article investigates the implementation mechanism of the public procurement module within Regulation (EU) 2022/2560 on foreign subsidies and its impact on tendering practices. A mixed methodology has been employed, including analysis of responses to the targeted public consultation by the European Commission, review of official reports and communications, as well as synthesis of key scientific publications. The focus is on the tender conducted by Bulgaria's Ministry of Transport in 2024 for 20 electric trains, with a total value of approximately 610 million euros. The tender saw participation

from CRRC Qingdao Sifang with an unusually low bid, presumably subsidized by government support. The company notified the European Commission about its participation, and on February 16, 2024, the EC initiated its first in-depth investigation. An initial review revealed «sufficient signs» of market distortion due to foreign subsidies. However, CRRC withdrew its bid prior to the Commission's decision, demonstrating a deterrent effect of the Regulation.

Essentially, the Regulation aims to eliminate the «regulatory gap» in the control of state support provided by non-EU countries, ensuring a level playing field, safeguarding the internal market from unfair support by third countries, and increasing transparency regarding funding sources for proposals.

At the same time, three main drawbacks of the procurement regime have been identified: a disproportionately high administrative burden for participants and contracting authorities; conflicts between review deadlines and national tender calendars, especially in multi-stage procedures; and vague criteria for identifying «market distortion» and «unjustifiably favorable» offers.

The article further emphasizes that the Regulation introduces clear threshold values, enabling control to focus only on the most potentially risky tenders, thereby reducing the burden on procurements that fall below the minimum thresholds. The *de minimis* mechanism provides a «safe harbor» for operators with minor subsidies, preventing unnecessary burdens on smaller participants.

Based on these findings, the article advocates for differentiated thresholds, the introduction of a «safe harbor» and synchronized deadlines, which would promote a balanced combination of transparency, efficiency, and competitive openness within the EU.

Key words: Regulation (EU) 2022/2560, foreign subsidies, public procurement, European Commission, tender proposal.

Постановка проблеми. На початку 2024 року Міністерство транспорту та комунікацій Болгарії проводило процедуру публічних закупівель рухомого залізничного складу на суму понад 600 млн. євро. Пропозиція одного із учасників переговорної процедури, китайської державної компанії *CRRC Qingdao Sifang Locomotive Co. Ltd*, була на суму значно меншу за очікувану вартість закупівель та пропозицію іншого учасника. Очевидно, що невинновато вигідна пропозиція була обумовлена державними субсидіями, які за останні роки отримала китайська компанія [1]. Чи спотворювалася внаслідок цього процедура закупівель та конкуренція між учасниками переговорної процедури? Скоріш за все, що так, адже учасники тендеру із держав-членів ЄС практично не отримують державної допомоги.

Саме для забезпечення чесної конкуренції у публічних закупівлях та недопущення їх спотворення за рахунок іноземних субсидій, ЄС у 2022 році ухвалив Регламент (ЄС) 2022/2560 про іноземні субсидії, який серед іншого надає Європейській комісії повноваження із здійснення контролю над процедурами публічних закупівель, вартість яких перевищує 250 млн. євро та у яких беруть участь суб'єкти господарювання, які за останні три роки отримували іноземні субсидії у сумі понад 4 млн. євро.

В описаній вище ситуації, Європейська комісія почала розслідування щодо можливого спотворення процедури публічних закупівель, що очевидно стало причиною відзиву конкурсної пропозиції з боку китайської компанії.

Вимоги до суб'єктів господарювання та повноваження Європейської комісії, передбачені Регламентом (ЄС) 2022/2560 про іноземні субсидії, вже стали предметом низки наукових публікацій. Так, науковці з'ясовували відповідність механізмів та понять Регламенту *acquis* ЄС у сфері державної допомоги [2], пряму дію певних положень Регламенту (ЄС) 2022/2560 [3], потенційний вплив на китайські державні компанії [4].

Вплив Регламенту (ЄС) 2022/2560 уже спричинив суттєві зміни в поведінкових стратегіях компаній: вони відмовляються або навмисне уникають участі в тендерах, щоб запобігти можливим ускладненням, пов'язаним із його застосуванням [5].

Аналіз доступних доктринальних джерел дозволив сформулювати гіпотезу цього дослідження: хоча Регламент (ЄС) 2022/2560 спрямований на боротьбу зі спотворенням конкуренції, які спричиняють іноземні субсидії, проте водночас він містить у собі мало ефективні правові інструменти, а саме: розмиті критерії оцінки впливу субсидій, суперечність між тривалими розслідуваннями Європейської комісії та термінами тендерів, а також надмірні бюрократичні вимоги.

Тому наше дослідження переслідувало мету з'ясування порядку реалізації модуля Регламенту (ЄС) 2022/2560 щодо публічних закупівель та формулювання відповідей на дослідницькі питан-

ня: які бюрократичні вимоги покладені на учасників і замовників у частині розкриття інформації (форма FS-PP) та чи вони необґрунтовано ускладнюють участь у тендерах?

Наскільки ефективні передбачені Регламентом (ЄС) 2022/2560 строки розгляду інформації Європейською комісією?

Які наявні прогалини та суперечності в імплементації модуля на національному рівні?

Стан опрацювання проблематики. При підготовці цього дослідження ми використали комбіновану методологію, що поєднує аналіз кількісних і якісних джерел. По-перше, були опрацьовані відповіді на цільову публічну консультацію Європейської комісії щодо проєкту Керівних вказівок із застосування Регламенту (ЄС) 2022/2560, які відображають практичні зауваження бізнес-асоціацій та юридичних фірм. По-друге, нами проаналізовано офіційні повідомлення та звіти Європейської комісії, що дозволило відстежити хронологію застосування Регламенту (ЄС) 2022/2560 та оцінити першу практику застосування модуля публічних закупівель. По-третє, були вивчені наукові публікації, присвячені як загальній теорії державної допомоги, так і специфіці прямої дії та впливу Регламенту (ЄС) 2022/2560 на державні компанії третіх країн та механізми публічних закупівель. Такий синтез дозволив не лише окреслити нормативно-процедурну основу модуля закупівель, а й критично оцінити його працездатність і виявити ключові «вузькі місця» – розмиті критерії оцінки субсидій, нерівні строки розслідувань і невинновато великий адміністративний тягар для учасників і замовників.

Окрему увагу було приділено науковим дослідженням. Зокрема, Gambaro E. та Nardelli S. розглядають нові інструменти контролю іноземних субсидій у праві ЄС та їхнє співвідношення з правилами державної допомоги. Hellenes M.T. та Stegink R. аналізують практичні аспекти застосування положень Регламенту у сфері публічних закупівель і виявляють виклики його імплементації. Si T. досліджує вплив Регламенту на діяльність китайських державних компаній у європейських тендерах. Camesasca P.D., Bertin S. та Sideri K.E. акцентують на політичних і правових вимірах цього інструменту, наводячи приклади з перших розслідувань. Також, Gutermuth A., Simphal C. та Routsis S. оцінюють результати перших 18 місяців функціонування обов'язків повідомлення про іноземні субсидії.

Виклад основного матеріалу.

Мета запровадження контролю над публічними закупівлями в Регламенті (ЄС) 2022/2560

Добросовісна економічна конкуренція є засадничою для функціонування внутрішнього ринку ЄС. Договір про функціонування ЄС містить комплекс правил проти антиконкурентних узгоджених дій (ст. 101 ДФЄС), зловживання монополією (ст. 102 ДФЄС) і несумісності з внутрішнім ринком державної допомоги (ст. 107–109 ДФЄС). Однак цей контроль поширюється лише на підтримку, що надається державами-членами.

Відсутність механізму, який би системно охоплював субсидії, надані третіми країнами підприємствам, що працюють у ЄС, створила “регуляторний розрив”: допомога, яка у разі надання державою-членом вважалася б потенційно несумісною, залишалася поза контролем, якщо її джерелом була країна за межами ЄС. Саме для усунення цього розриву ЄС ухвалив Регламент (ЄС) 2022/2560 про іноземні субсидії, що спотворюють внутрішній ринок [6].

Регламент (ЄС) 2022/2560 уповноважує Європейську комісію розслідувати іноземні субсидії та, у разі виявлення спотворення, вживати відповідних заходів у концентраціях та публічних закупівлях. Регламент (ЄС) 2022/2560 має на меті забезпечити рівні умови конкуренції, водночас зберігаючи відкритість ЄС для торгівлі й інвестицій.

Публічні закупівлі дістали окремий модуль у правовому механізмі Регламенту (ЄС) 2022/2560 через їх економічну вагу (понад 14% ВВП ЄС; ≈€1,9 трлн) [7] і те, що вони фінансуються коштами платників податків. Європейська комісія вказувала на особливу гостроту проблеми спотворень саме у закупівлях та потребу адресного механізму реагування.

Чинні директиви з публічних закупівель, як інструменти єдиного ринку, не встановлюють спеціальних правил щодо участі економічних операторів, які отримують іноземні субсидії; до ухвалення Регламенту (ЄС) 2022/2560 реагувати можна було лише опосередковано – наприклад, через процедури щодо аномально низької ціни тендерної пропозиції у випадку незаконної державної допомоги держав-членів.

Іноземні субсидії здатні зробити тендерні пропозиції “невинновато вигідними” – не лише через занижену ціну, а й через розширені гарантії, скорочені строки виконання договору або покриття ризиків, у тому числі через ключових субпідрядників чи постачальників. Саме таке

викривлення поведінки учасників закупівель має виявляти й нейтралізувати Регламент (ЄС) 2022/2560.

Застосовуючи Регламент (ЄС) 2022/2560, Європейська комісія й національні замовники мають дотримуватися фундаментальних принципів закупівель – пропорційності, недискримінації, рівного ставлення, прозорості та конкуренції [8] – щоб додатковий контроль не перетворився на бар'єр для чесних учасників. Крім того, важливо пропорційно та раціонально розрахувати додаткове навантаження як на Європейську комісію як виконавця положень Регламенту (ЄС) 2022/2560, так і учасників тендерів. Саме з цією метою Регламент (ЄС) 2022/2560 установлює пороговий підхід: обов'язкове повідомлення подається лише у процедурах, де оціночна вартість закупівлі без ПДВ дорівнює або перевищує €250 млн (а у разі поділу на лоти – коли загальна вартість >€250 млн і сукупна вартість лотів участі ≥€125 млн), та коли відповідний економічний оператор разом із охопленими дочірніми/материнськими структурами й головними субпідрядниками або постачальниками отримав щонайменше €4 млн іноземних фінансових внесків від однієї третьої країни за попередні три роки. В усіх інших випадках достатньо подати спрощену декларацію із підтвердженням, що порогового значення отриманих іноземних субсидій не досягнуто, що значно зменшує регуляторний тягар.

Регламент (ЄС) 2022/2560 також містить порог *de minimis*: сукупні іноземні субсидії, нижчі за поріг *de minimis* державної допомоги (до €200 000) [9] на країну за трирічний період, не потрібно відображати в декларації; такі суми вважаються малоймовірними щодо спотворення. Це зменшує адміністративний тягар для учасників, які мають лише незначну іноземну підтримку.

Механізм оцінки іноземних субсидій, отриманих учасниками публічних закупівель в ЄС

З метою забезпечення економічних інтересів та рівних умов конкуренції на внутрішньому ринку ЄС Регламент (ЄС) 2022/2560 надає Європейській комісії повноваження щодо виявлення й усунення спотворень, спричинених іноземними субсидіями, у трьох аспектах: (i) контроль за концентраціями; (ii) контроль у публічних закупівлях; (iii) *ex officio* розслідування інших ринкових ситуацій.

Щодо публічних закупівель ідея Регламенту (ЄС) 2022/2560 полягає в тому, що Європейська комісія оцінює, чи надали іноземні субсидії учаснику змогу подати “невиправдано вигідну” (*unduly advantageous*) пропозицію, яка могла б спотворити результат тендеру. За підсумками перевірки Європейська комісія може (а) не заперечити проти участі економічного оператора у тендері; (б) прийняти добровільні зобов'язання; (в) накласти коригувальні заходи для усунення спотворення; або (г) заборонити присудження контракту конкретному учаснику, якщо спотворення не усувається. Заборона стосується лише відповідної процедури й не є автоматичною підставою для загального виключення з майбутніх закупівель.

Відповідно, на учасників тендерів покладається обов'язок інформувати замовника про отримані іноземні фінансові внески під час подання тендерної документації. Документи передаються замовнику тим самим шляхом, що й тендерна пропозиція; замовник «без зволікань» пересилає їх до Європейської комісії. Неподання або неповне подання може зробити пропозицію такою, що не відповідає вимогам тендеру, та призвести до її відхилення.

Зокрема, для об'єктивної оцінки спотворювального ефекту отриманих іноземних субсидій Європейська повинна знати структуру власності учасника тендера, основні джерела коштів для участі в тендері, обсяг іноземних субсидій за останні три роки. Спотворення внутрішнього ринку виникає тоді, коли іноземна субсидія покращує конкурентну позицію отримувача всередині ЄС і в результаті фактично чи потенційно негативно впливає на конкуренцію. Для виявлення спотворення використовують низку індикаторів: розмір та характер субсидії, становище підприємства (його розміри й охоплені ринки), динаміка його економічної активності, а також мету, умови й спосіб використання субсидії в Союзі. В контексті процедури публічних закупівель для визначення спотворення внутрішнього ринку мають бути виконані дві умови: (1) Подача субсидованим економічним оператором невиправдано вигідної тендерної пропозиції щодо відповідних робіт, постачань чи послуг; (2) Наявність зв'язку між іноземною субсидією та діяльністю учасника процедури, яка (i) безпосередньо стосується предмета тендеру (тобто закуповуваних товарів/послуг) та (ii) дає можливість економічному оператору подати таку невиправдано вигідну пропозицію.

Отримавши від замовника повідомлення або декларацію, Європейська комісія (реєструє подання й перевіряє його повноту. Лише з моменту отримання повної інформації запускається відлік встановлених строків розгляду. Якщо інформації бракує, Європейська комісія може зверну-

тися до замовника або безпосередньо до нотифікуючих сторін по уточненню; надання хибних чи оманливих даних розглядається як неповнота подання.

Фаза попереднього перегляду. Європейська комісія має 20 робочих днів від дати отримання повної нотифікації (у виняткових випадках – подовження ще на 10 робочих днів) для первинної оцінки, чи існують достатні ознаки іноземних субсидій, здатних зробити пропозицію “невиправдано вигідною” та спотворити тендер. У багатоступеневих процедурах 20-денний ліміт застосовується після кожного подання (на стадії запиту на участь і на стадії фінальної пропозиції).

Відкриття поглибленого розслідування. Якщо після попереднього перегляду Європейська комісія бачить “достатні підстави”, вона відкриває поглиблене розслідування. У відкритих/однотапних процедурах строк становить до 110 робочих днів (можливе одноразове подовження на 20 днів у виняткових випадках); у багатоступеневих процедурах – 90 робочих днів (плюс до 20 днів). Паралельно Європейська комісія може вимагати додаткову інформацію, проводити слухання й застосовувати балансувальний тест (зважування негативних та позитивних ефектів субсидій).

Режим “призупинення присудження” (standstill). Поки триває попередній перегляд або поглиблене розслідування, замовник може продовжувати всі процедурні дії (оцінка пропозицій, переговори тощо), але не може присудити контракт нотифікуючому учаснику до рішення Європейської комісії або впливу встановлених строків. Якщо рішення не ухвалено вчасно, контракт може бути присуджений будь-якому учаснику, включно з тим, хто нотифікував.

Рішення за результатами розгляду. Після завершення оцінки іноземних субсидій Європейська комісія може:

Не заперечити проти участі – замовник може присудити контракт, у т.ч. нотифікуючому учаснику.

Прийняти зобов’язання, запропоновані учасником, і зробити їх обов’язковими (наприклад, коригування цінових умов, відмова від використання частини субсидії, структурні чи поведінкові заходи).

Заборонити присудження контракту конкретному учаснику, якщо виявлене спотворення не усувається.

Коли порогові значення не досягнуті, Європейська комісія все ж може втрутитися: вона має право вимагати *ad hoc* повідомлення відповідно до ст. 29(8) Регламенту (ЄС) 2022/2560 на підставі інформації від держав-членів, замовника чи будь-якої іншої особи, а також ініціювати перевірку з власної ініціативи (*ex officio*) в межах загальних повноважень, передбачених Регламентом (ЄС) 2022/2560. Якщо за результатами такої перевірки буде встановлено, що іноземні субсидії спотворюють процедуру закупівлі, Європейська комісія може прийняти запропоновані зобов’язання або накласти коригувальні заходи[9].

Аналіз ефективності правового механізму Регламенту (ЄС) 2022/2560

Незважаючи на намір Європейського Союзу зберегти привабливість ринку публічних закупівель ЄС для компаній з-поза Союзу, Регламент (ЄС) 2022/2560 привніс значні матеріальні та процедурні зобов’язання для суб’єктів господарювання, що ускладнює їхній вихід на цей ринок і ефективну конкуренцію в ньому [4].

Попри сотні поданих FS-PP форм і тисячі декларацій, Європейська комісія поки що не ухвалила жодного остаточного мотивованого рішення щодо публічних закупівель щодо іноземних субсидій. Три перші поглиблені розслідування (CRRC [1]; ENEVO [10] та Shanghai Electric [11]) були закриті після того, як учасники добровільно відкликали свої тендерні пропозиції. Публічно доступними залишилися лише повідомлення в Офіційному журналі про відкриття розслідувань та короткі заяви Європейської комісії [12] про їх закриття.

Тим не менш, ці кейси свідчать, що перспектива поглибленого розслідування та можливих заходів Європейської комісії спонукає субсидованих учасників переглядати участь або відкликати пропозиції. Це зменшує мотивацію подавати «невиправдано вигідні» пропозиції [13].

Крім превентивного ефекту, досвід першого року імплементації (ЄС) 2022/2560 вказує на дві ключові проблеми. По-перше, порогові значення виявилися надто низькими й не відповідають заявленому фокусу Регламенту (ЄС) 2022/2560 лише на значні процедури публічних закупівель: станом на початок квітня 2025 року Європейська комісія отримала приблизно понад 2000 подань у модулі публічних закупівель (зокрема близько 322 повних нотифікацій і 1734 декларації). При цьому при розробці проекту Регламенту (ЄС) 2022/2560 Європейська комісія очікувала на 36 справ по публічних закупівлях на рік [14]. По-друге, попри велику кількість надходжень, дуже

мало справ дійшли до інтервенції з боку Європейська комісія: лише три призвели до поглибленого розслідування – показник інтервенцій всього 0,15%, тоді як інтервенційна “плотність” в інших сферах конкурентної політики становить приблизно 6% у контролі за концентраціями [15], у скринінгу прямих іноземних інвестицій – 8% [16]. Це підкреслює, наскільки спеціалізованим і вузьким залишається модуль Регламенту (ЄС) 2022/2560 у закупівлях [17].

Крім того, це викликає незадоволення суб’єктів господарювання, адже значна більшість нотифікацій за Регламентом (ЄС) 2022/2560 стосувалася концентрацій або процедур публічних закупівель, у яких фактично не було жодного реального чи потенційного спотворення конкуренції на внутрішньому ринку. Водночас компанії були змушені виділяти значні ресурси на підготовку та подання цих нотифікацій у зазначених сферах, що зазвичай були явно неproblemними, але все одно вимагали нотифікації. Окрім неефективного використання бюджетних ресурсів Європейської комісії, які могли б бути спрямовані на справи з реальними випадками спотворення конкуренції, такий підхід суперечить нинішнім цілям Європейської комісії щодо зменшення адміністративного тягаря на компанії й підвищення конкурентоспроможності економіки ЄС [18].

Іншим негативним аспектом механізму Регламенту (ЄС) 2022/2560 є невідповідність строків розгляду Європейською комісією поданих документів та національних тендерних календарів. Строки, передбачені Регламентом (ЄС) 2022/2560: 20 робочих днів на попередній перегляд (з можливим подовженням на 10) і до 110/90 робочих днів на поглиблене розслідування – не рідко конфліктують із національними крайніми термінами присудження та календарями бюджетних програм. Крім того, у багатоетапних процедурах згідно зі ст. 29 Регламенту (ЄС) 2022/2560 нотифікацію (або декларацію) потрібно подавати двічі: спершу з запитом на участь, а потім у вигляді оновленого повідомлення разом із фінальною тендерною пропозицією. Водночас сам запит на участь учасники зазвичай мають подати впродовж 30 днів, що залишає надзвичайно мало часу на агрегування всіх даних і унеможливорює проведення попередніх консультацій з Європейською комісією. У підсумку строки зазначені у Регламенті (ЄС) 2022/2560 створюють зайвий тиск на учасників, підвищують ризик формальних помилок та можуть затримувати критично важливі закупівлі, особливо в секторах із жорсткими бюджетними чи політичними дедлайнами [19].

Висновок. У висновку слід констатувати, що Регламент (ЄС) 2022/2560 про іноземні субсидії, незважаючи на амбітну мету захисту внутрішнього ринку від недобросовісної конкуренції, водночас створює для іноземних учасників суттєві бар’єри входу. По-перше, обов’язкові нотифікації та декларації, а також розширені вимоги до розкриття структури власності й фінансових даних значно ускладнюють і подовжують підготовчий етап участі в тендері. По-друге, вимога подавати повний пакет документів одночасно з тендерною пропозицією підвищує ризик формальних помилок та відхилення заявок із технічних причин. По-третє, строки розгляду у сукупності з багатоетапним механізмом подання призводять до відтермінування оголошення переможця та затримок у реалізації контрактів.

Водночас Регламент (ЄС) 2022/2560 уже довів свою позитивну дію у вигляді стримувального ефекту: перспектива поглиблених розслідувань змушує частину субсидованих компаній відмовлятися від подання «невиправдано вигідних» пропозицій, що підвищує чесність конкуренції. Крім того, публічна реєстрація подань сприяє більшій прозорості фінансової підтримки учасників закупівель і покращує інформаційні умови для нагляду.

Отже, хоча Регламент (ЄС) 2022/2560 демонструє превентивний ефект і сприяє дисципліні розкриття іноземних субсидій, його адміністративно-процедурні вимоги потребують подальшої диференціації. Це дозволило б зменшити надмірне навантаження на учасників і замовників без втрати ефективності контролю. Зокрема, огляд порогів, запровадження «safe harbors» для незначних сум та узгодження строків розслідувань із національними тендерними календарями можуть сприяти збалансованому поєднанню прозорості, оперативності та конкурентної відкритості ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. European Commission. Summary notice concerning the initiation of an in-depth investigation in case FSP.100147 pursuant to Articles 10(3)(d) of Regulation (EU) 2022/2560 (*Official Journal of the European Union*, Series C, C/2024/1913). 29.02.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C_202401913 (дата звернення: 18.07.2025).

2. Gambaro E., Nardelli S. Chapter 10: The EU Foreign Subsidy Regulation: A new arrow to the EC's state aid bow? In: Santa Maria A. (Ed.). *Competition and state aid: An analysis of the EU practice*. 3rd ed. Vol. 63. *Kluwer Law International*, 2025. – P. 359–384.
3. Hellenes M. T., Stegink R. Examining direct effect of the Foreign Subsidies Regulation's prior control system in public procurement. *European Journal of Legal Studies*. 2025. Vol. 16, No. 2. P. 9–26. URL: <https://hdl.handle.net/1814/78204> (дата звернення: 18.07.2025).
4. Si T. Navigating legal barriers: The impact of foreign subsidies regulation on Chinese SOEs in EU public procurement. *Sriwijaya Law Review*. 2025. Vol. 9, No. 1. P. 114. DOI: 10.28946/slrev.vol9.iss1.3048.pp114-136 (дата звернення: 18.07.2025).
5. Camesasca P. D., Bertin S., Sideri K. E. FSR: Legal tool or political weapon? Nuclear lessons. *Kluwer Competition Law Blog*. 26.06.2025. URL: <https://competitionlawblog.kluwercompetitionlaw.com/2025/06/26/fsr-legal-tool-or-political-weapon-nuclear-lessons> (дата звернення: 18.07.2025).
6. European Commission. White Paper on levelling the playing field as regards foreign subsidies (COM(2020) 253 final). 17.06.2020. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/document/download/db1d05e0-e542-4abb-b609-12fe17f30b21_en?filename=foreign_subsidies_white_paper_en.pdf (дата звернення: 18.07.2025).
7. European Commission, Directorate-General for Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. Public procurement. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/single-market/public-procurement_en (дата звернення: 17.07.2025).
8. European Commission. Directive 2014/24/EU of the European Parliament and of the Council of 26 February 2014 on public procurement. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32014L0024> (дата звернення: 18.07.2025).
9. Regulation (EU) 2022/2560 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on foreign subsidies distorting the internal market. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32022R2560> (дата звернення: 18.07.2025).
10. European Commission. Summary notice concerning the initiation of an in-depth investigation in case FSP.100151 pursuant to Articles 10(3)(d) of Regulation (EU) 2022/2560 (C/2024/2830). *Official Journal of the European Union*. C/2024/2830. 22.04.2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2024:2830:TOC> (дата звернення: 18.07.2025).
11. European Commission. Summary notice concerning the initiation of an in-depth investigation in case FSP.100154 pursuant to Articles 10(3)(d) of Regulation (EU) 2022/2560 (C/2024/2832). *Official Journal of the European Union*. C/2024/2832. 22.04.2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2024:2832:TOC> (дата звернення: 18.07.2025).
12. European Commission. Statement by Commissioner Breton on withdrawal of LONGi Solar Technologie GmbH and Shanghai Electric from public procurement following the Commission's opening of an investigation under the Foreign Subsidies Regulation [Statement STATEMENT/24/2570]; Statement by Commissioner Breton on withdrawal by CRRC Qingdao Sifang Locomotive Co., Ltd. from public procurement following the Commission's opening of an investigation under the Foreign Subsidies Regulation [Statement STATEMENT/24/1729]. – 13.05.2024; 26.03.2024. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_24_2570; https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_24_1729 (дата звернення: 18.07.2025).
13. Cariat N. The European Commission prevails without fighting in its first probe into Chinese train manufacturer. *Kluwer Competition Law Blog*. 09.04.2024. URL: <https://competitionlawblog.kluwercompetitionlaw.com/2024/04/09/the-european-commission-prevails-without-fighting-in-its-first-probe-into-chinese-train-manufacturer/> (дата звернення: 17.07.2025).
14. Commission Staff Working Document. Impact Assessment accompanying the Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on foreign subsidies distorting the internal market. SWD(2021) 99 final. 05.05.2021. P. 85-86.
15. European Commission, Directorate-General for Competition. Report on competition policy 2024 – including Commission staff working document. Publications Office of the European Union, 2025. URL: https://competition-policy.ec.europa.eu/publications/annual-reports_en (дата звернення: 17.07.2025).

16. European Commission. Fourth Annual Report on the screening of foreign direct investments into the Union (COM(2024)464 final). 17.10.2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52024DC0464> (дата звернення: 18.07.2025).
17. Gutmuth A., Simphal C., Routsis S. The Foreign Subsidies Regulation: Where do we stand 18 months into implementation of the notification obligations. Arnold & Porter, 30.05.2025. URL: <https://www.arnoldporter.com/en/perspectives/advisories/2025/05/the-foreign-subsidies-regulation-where-do-we-stand> (дата звернення: 17.07.2025).
18. Baker McKenzie. Foreign Subsidies Guidelines: targeted consultation on draft guidance [Public consultation submission]. 05.03.2025. URL: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/14516-Foreign-Subsidies-Guidelines/F3532851_en (дата звернення: 18.07.2025).
19. American Chamber of Commerce to the EU. Submission to the targeted consultation on draft guidance for Foreign Subsidies Guidelines [Public consultation submission F3532853]. 05.03.2025. URL: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/14516-Foreign-Subsidies-Guidelines/F3532853_en (дата звернення: 18.07.2025).

УДК 343.9:341.1:339.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.13>

ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНТЕРПОЛУ У РОЗСЛІДУВАННІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ БАНКРУТСТВ І КОМЕРЦІЙНИХ ШАХРАЙСТВ

Возняковська К.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного, господарського права
та приватноправових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету
«Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-0351-7107*

Петрюк Д.А.,
*магістр права,
юридичний факультет
Фордгемського університету, США
ORCID: 0009-0002-4958-8151*

Возняковська К.А., Петрюк Д.А. Правовий статус Інтерполу у розслідуванні транснаціональних банкрутств і комерційних шахрайств.

У статті досліджено роль Інтерполу у розслідуванні транснаціональних банкрутств і комерційних шахрайств як одного з найбільш складних проявів економічної злочинності. Сучасні шахрайські схеми у сфері банкрутства мають виражений транскордонний характер, включають використання підставних компаній, офшорних рахунків і цифрових активів, що істотно ускладнює можливості національних органів кримінальної юстиції щодо ефективного реагування. У такому контексті Інтерпол розглядається як інституція, що забезпечує глобальну координацію розшуку підозрюваних осіб, оперативне блокування активів та інформаційне забезпечення розслідувань.

Проаналізовано механізми Інтерполу, зокрема Red Notice як основний інструмент тимчасового затримання осіб із метою екстрадиції, платформи I-GRIP та I-24/7, що дозволяють здійснювати обмін інформацією між національними поліціями та фінансовими розвідками. Здійснено правову оцінку ефективності цих механізмів у розслідуванні справ, пов'язаних із навмисним банкрутством, підбійкою фінансової звітності та приховуванням активів. Окрему увагу приділено взаємодії Інтерполу з такими організаціями, як FATF, Egmont Group, UNODC та Europol, зокрема у частині ідентифікації транскордонних фінансових потоків.

Діяльність Інтерполу у сфері економічної злочинності стикається з низкою правових викликів. Основними з них є: відсутність судового контролю за публікацією Red Notice; нерівність у доступі осіб до оскарження таких повідомлень; ризик зловживань у справах корпоративного характеру, де переслідування здійснюється не з метою правосуддя, а як форма тиску. Інтерпол може забезпечити високу ефективність у виявленні шахрайських схем, ідентифікації активів і переслідуванні підозрюваних. Водночас ефективність залежить від гармонізації національного законодавства, зокрема у сфері криміналізації шахрайства у банкрутстві та спрощення процедур екстрадиції.

Стаття має теоретичне та практичне значення для подальшої розробки міжнародно-правових механізмів протидії транснаціональним економічним злочинам.

Ключові слова: Інтерпол, Red Notice, транснаціональне банкрутство, комерційне шахрайство, міжнародна правова допомога, економічна злочинність, блокування активів, FATF, фінансова розвідка, правозастосування, правові гарантії, юрисдикційна взаємодія.

Vozniakovska K.A., Petryuk D.A. The legal status of Interpol in the investigation of transnational bankruptcies and commercial frauds.

This article examines the role of INTERPOL in investigating transnational bankruptcies and commercial fraud as one of the most complex manifestations of economic crime. Modern fraudulent schemes in the area of insolvency are distinctly cross-border in nature and frequently involve the use of shell companies, offshore accounts, and digital assets, which significantly hinder the capacity of national criminal justice systems to respond effectively. In this context, INTERPOL functions as an institution that facilitates global coordination in locating suspects, rapidly freezing assets, and providing operational intelligence for investigations.

The article analyzes INTERPOL's mechanisms, in particular Red Notice, which serves as the primary tool for the provisional arrest of individuals pending extradition, as well as the I-GRIP and I-24/7 platforms, which enable real-time information exchange between national law enforcement agencies and financial intelligence units. The legal effectiveness of these mechanisms is assessed in the context of cases involving deliberate insolvency, falsification of financial statements, and concealment of assets. Special attention is devoted to INTERPOL's cooperation with organizations such as FATF, the Egmont Group, UNODC, and Europol, especially in relation to the identification and monitoring of transnational financial flows.

INTERPOL's activities in the economic crime domain face a range of legal challenges. The key issues include the absence of judicial oversight over the publication of Red Notices, inequality in individuals' access to procedures for challenging such notices, and the risk of misuse in corporate disputes where criminal prosecution may serve as a form of extrajudicial coercion rather than a genuine pursuit of justice.

INTERPOL has the potential to deliver high operational efficiency in uncovering fraudulent schemes, identifying illicit assets, and ensuring the apprehension of suspects. However, its effectiveness is contingent upon the harmonization of national legislation, particularly regarding the criminalization of fraudulent bankruptcy and the simplification of extradition procedures.

The article holds both theoretical and practical significance for the further development of international legal mechanisms aimed at combating transnational economic crime.

Key words: INTERPOL, Red Notice, transnational bankruptcy, commercial fraud, international legal assistance, economic crime, asset freezing, FATF, financial intelligence, law enforcement, legal safeguards, jurisdictional cooperation.

Постановка проблеми. Сучасні транснаціональні економічні злочини дедалі частіше набувають форм фіктивних банкрутств, комерційного шахрайства та організованого виведення активів за кордон. Використання складних корпоративних структур, юрисдикційних прогалів і цифрових фінансових інструментів унеможливорює ефективне реагування виключно національними засобами правозастосування. Саме тому центральне місце у боротьбі з цими явищами займає Інтерпол, як міжнародна інституція координації зусиль держав у сфері протидії економічній злочинності. Поряд з цим, розслідування шахрайств у сфері банкрутства вимагає не лише оперативного переслідування осіб, а й ефективної ідентифікації активів, блокування рахунків, аналізу фінансових потоків і взаємодії з іншими міжнародними структурами. Роль Інтерполу у цих процесах виходить за межі традиційного розуміння функцій поліцейської організації й набуває рис інституційного посередника між національними правопорядками.

Незважаючи на зростаюче значення Інтерполу, його правовий статус, інструментарій і межі повноважень у справах економічного характеру залишаються недостатньо дослідженими, що зумовлює потребу в комплексному науковому аналізі. Актуальність дослідження зумовлена стрімким зростанням масштабів транснаціонального шахрайства, що базується на використанні процедур банкрутства як засобу ухилення від відповідальності. Багато кримінальних схем здійснюється у кількох юрисдикціях, а фігуранти отримують можливість уникнути переслідування завдяки відсутності координації між державами. У такому контексті Інтерпол є єдиною міжнародною платформою для координації дій із виявлення, розшуку та затримання підозрюваних осіб.

Особливої гостроти проблема набуває у випадках, коли банкрутство використовується для легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Застосування механізмів Інтерполу таких як: Red Notice, I-GRIP, I-24/7 забезпечує державам інструменти для запобігання втратам активів, а

також для оперативного реагування на загрози економічній безпеці. Водночас це породжує значну кількість правових проблем, зокрема щодо прав людини та юрисдикційного контролю.

Незавершеність процесів гармонізації, відсутність судового контролю над рішеннями Інтерполу, а також часті випадки зловживань у використанні Red Notice підтверджують потребу у поглибленому дослідженні діяльності Інтерполу у справах економічної злочинності.

Стан опрацювання проблематики. У сфері дослідження транснаціональної економічної злочинності важливий внесок зроблено авторами, які вивчали правову природу шахрайств у сфері банкрутства. Зокрема, Goralan і Guihot аналізували прогалини в міжнародному визнанні процедур банкрутства та проблеми кримінального переслідування у різних юрисдикціях. Організації UNODC, Eurapol та FATF системно висвітлюють питання міжнародної взаємодії у сфері виявлення шахрайських схем, а також роль Інтерполу як оператора обміну інформацією та координатора дій щодо арешту активів.

Незважаючи на наявність ґрунтовних праць з теми, наукова спільнота лише частково досліджує саме правовий механізм функціонування Інтерполу у справах економічного характеру. Зокрема, недостатньо вивчені процедурні аспекти застосування Red Notice у справах шахрайств, межі повноважень Інтерполу у блокуванні активів та проблематика взаємодії з фінансовими розвідками.

Мета статті полягає у з'ясуванні правового статусу Інтерполу у справах про транснаціональне банкрутство і комерційне шахрайство, аналізі ефективності його інструментів та виявленні правових прогалин, які заважають забезпечити як оперативність переслідування, так і дотримання міжнародних стандартів прав людини. Дослідити практики застосування оперативних платформ Інтерполу у співпраці з фінансовими розвідками та аналізувати приклади успішного переслідування фігурантів шахрайських банкрутств, що дозволяє зробити висновки щодо потенціалу Інтерполу у сфері глобальної економічної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Сучасна система міжнародного правопорядку не передбачає створення універсального органу досудового розслідування або кримінальної юрисдикції глобального рівня. Водночас у сфері переслідування транснаціональних економічних злочинів, зокрема шахрайств і фіктивних банкрутств, ключову координуючу роль виконує Інтерпол – Міжнародна організація кримінальної поліції. Хоча її повноваження обмежуються сферою сприяння взаємодії між національними правоохоронними органами, на практиці Інтерпол є основним каналом оперативного обміну інформацією, ідентифікації підозрюваних, встановлення місцезнаходження активів та організації їх заморожування.

Інтерпол є найбільш широко впізнаваним «брендом» у транснаціональній поліції, але перед ким і чим він підзвітний? У демократичних країнах Заходу дебати та дискусії щодо рамок підзвітності для поліцейських органів зазвичай зосереджуються на організаціях, які мають юридично визначену та вузько обмежену юрисдикцію, яку в цьому документі називають «стандартною парадигмою» підзвітності поліції [13].

Спільна діяльність Інтерполу залишається надзвичайно важливою у боротьбі з міжнародною злочинністю, оскільки мовні, культурні та бюрократичні відмінності ускладнюють взаємодію між поліцейськими органами різних країн [1].

Згідно з офіційним звітом Інтерполу за 2024 рік, транснаціональні шахрайські схеми не лише зростають за масштабами, але й активно використовують розгалужені корпоративні структури, криптовалютні транзакції та маніпулювання правовими механізмами банкрутства. Складні шахрайські схеми, включно з фіктивними інвестиційними платформами, шахрайством із використанням романтичних стосунків, компрометацією ділового листування (BEC) та криптовалютними шахрайствами, стрімко поширюються за межі національних кордонів.

Інтерпол забезпечує інфраструктуру для міжнародного поліцейського співробітництва, пропонуючи глобальну систему зв'язку, збирання баз даних і розповсюдження повідомлень про розшук. Багато в чому система «RedNotice» є «перлиною в короні» транснаціонального поліцейського співробітництва, що регулюється Інтерполом [10].

Інтерпол відіграє ключову роль у забезпеченні координації в реальному часі між національними поліціями для ідентифікації підозрюваних, блокування активів та видачі Red Notice, особливо у випадках, коли шахраї використовують законодавство про банкрутство для уникнення відповідальності» [7].

Інтерпол реалізує свою координаційну функцію через систему повідомлень, зокрема Red Notice – спеціальний запит про тимчасове затримання особи для подальшої екстрадиції. Цей інструмент

не є ордером на арешт, однак його практичне значення як засобу міжнародного правового впливу важко переоцінити. Red Notice є запитом на встановлення місцезнаходження та тимчасове затримання особи з метою екстрадиції, що видається на запит держави-члена або міжнародного трибуналу. Це не є міжнародним ордером на арешт, проте цей інструмент має критичне значення для розслідування транснаціонального шахрайства, зокрема у випадках банкрутств, ухилення від сплати податків та незаконного виведення корпоративних активів [11].

Однак застосування Red Notice у справах про економічні злочини пов'язане з низкою правових ризиків, серед яких є можливість зловживання цим механізмом у комерційних конфліктах. У ряді юрисдикцій Red Notice може бути використане в межах так званих «вендета-переслідувань», коли сторона корпоративного спору ініціює кримінальне переслідування опонента шляхом звернення до Інтерполу. Це породжує ситуації, коли інструменти кримінальної юстиції застосовуються для вирішення приватних спорів. На це звертає увагу Центр досліджень транснаціональної злочинності George Mason University, зазначає, що існує «сіра зона», у якій перетинаються комерційне шахрайство і політична мотивація. Зловживання Red Notice мало місце у випадках корпоративних спорів, банкрутств та передбачуваних фінансових злочинів, коли правові системи використовувалися з метою отримання особистої вигоди [14].

Ці факти свідчать про необхідність вдосконалення механізмів правового захисту при застосуванні інструментів Інтерполу та посилення процесуальних стандартів. Рівновага між забезпеченням ефективності боротьби з економічною злочинністю та дотриманням прав людини залишається одним із головних викликів у діяльності Інтерполу у сфері комерційного шахрайства і транснаціонального банкрутства.

Шахрайські дії у сфері банкрутства є одним із найскладніших викликів для міжнародної системи безпеки, оскільки вони часто мають транснаціональний характер, охоплюють декілька юрисдикцій і базуються на використанні фіктивних корпоративних структур. Йдеться, зокрема, про навмисне створення неплатоспроможності, маніпуляції з фінансовою звітністю, приховування активів та незаконне виведення капіталів. Такі дії здебільшого залишаються поза межами уваги національних органів, якщо відсутня міжнародна координація. Саме тому Інтерпол відіграє ключову роль у виявленні, документуванні та локалізації фігурантів транснаціонального шахрайства у сфері банкрутства. Регулювання неплатоспроможності покликане захистити інтереси як кредиторів, так і боржників. Вони забезпечують чітку та справедливу основу для управління складними фінансовими ситуаціями, сприяючи ефективному вирішенню [2].

У справах про банкрутне шахрайство часто фігурують фіктивні зобов'язання, підроблені рахунки або виведення активів перед подачею заяви про неплатоспроможність. Підрозділ Інтерполу з протидії фінансовим злочинам активно підтримує розслідування шляхом обміну аналітичною інформацією, встановлення місцезнаходження втікачів та координації заходів із блокування активів, зокрема через платформи I-GRIP та I-24/7 [7].

У свою чергу, експерти UNCITRAL зазначають, що у транскордонних справах зловживання процедурою банкрутства відбувається за класичним алгоритмом: переоцінка пасивів, недооцінка активів, ідентифікація фіктивних кредиторів, а також створення тіньових активів у суміжних юрисдикціях. В офіційному документі UNCITRAL підкреслено: «Шахрайство у сфері банкрутства може включати навмисну неплатоспроможність, коли боржник цілеспрямовано розпорошує активи або нарощує фіктивні зобов'язання перед поданням заяви про банкрутство. Такі практики підривають довіру до режимів транскордонного банкрутства і вимагають міжнародної співпраці, насамперед у виявленні активів та забезпеченні виконання рішень» [12].

Проблема ускладнюється відсутністю єдиних підходів до криміналізації банкрутного шахрайства. Як зауважую в науковій літературі: «Процедура банкрутства зазвичай розглядається як цивільна справа, а лише окремі діяння – як-от підробка фінансової документації або приховування активів – визнаються кримінальними. Це породжує труднощі у забезпеченні кримінального переслідування в справах про шахрайство у банкрутстві, особливо тоді, коли міжнародна співпраця залежить від взаємного визнання складу злочину» [8]. Інтерпол, однак, не діє у вакуумі. Його взаємодія з іншими структурами є ключовою для забезпечення комплексного реагування на шахрайство. Europol у своєму звіті 2023 року звертає увагу на нові тенденції у сфері фінансових злочинів: «Масштабна економічна злочинність, включаючи шахрайство у банкрутствах, дедалі більше має транснаціональний характер. Використання фіктивних компаній, рахунків у офшорах

і цифрових активів перешкоджає розслідуванню. Співпраця з Інтерполом, зокрема у сфері ідентифікації рахунків та переміщення активів, є критично важливою» [15].

Також у тематичному звіті UNODC 2022 року про організоване шахрайство вказано, що: «У багатьох випадках банкрутне шахрайство є складовою організованої злочинної діяльності. Механізми ухилення від відповідальності через навмисну неплатоспроможність потребують міжнародної реакції, в якій Інтерпол забезпечує обмін доказами та координацію затримань» [9].

Інтерпол є не просто учасником міжнародного процесу, а ключовим посередником, який забезпечує інституційну взаємодію у викритті шахрайських банкрутств. Через це актуалізується потреба у посиленні ролі Інтерполу у сфері виявлення активів, процедур блокування та повернення майна, що стали предметом злочинного банкрутства.

Розслідування транснаціональних банкрутств і комерційного шахрайства нерозривно пов'язане із виявленням, блокуванням та поверненням активів, які були незаконно виведені або приховані. У цьому контексті Інтерпол виступає не лише координатором оперативних дій, а й ключовим суб'єктом глобальної фінансової безпеки, який взаємодіє з органами фінансового моніторингу, такими як FATF (Financial Action Task Force), Egmont Group та структурними підрозділами UNODC.

Формально Інтерпол не має повноважень на проведення самостійного арешту активів, однак через власну глобальну платформу оперативного реагування I-GRIP може здійснювати запити про блокування рахунків у співпраці з національними підрозділами фінансової розвідки (FIU). У звіті Інтерполу 2024 року зазначено: «Інтерпол через I-GRIP і I-24/7 забезпечує національним поліціям доступ до інтегрованої бази даних і можливість направлення запитів щодо блокування рахунків, ідентифікації кінцевих бенефіціарів і переміщення активів у реальному часі. Така взаємодія є критично важливою у справах про транснаціональне шахрайство і банкрутства» [7].

Інтерпол діє у рамках рекомендацій FATF, які є міжнародним стандартом боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму, але дедалі частіше застосовуються і до економічних злочинів. У Рекомендації 30 FATF прямо передбачено обов'язок країн забезпечити ефективну координацію правоохоронних органів із підрозділами фінансової розвідки для виявлення та блокування активів, що походять із злочинної діяльності, включно з комерційним шахрайством.

Міжнародна співпраця у розслідуванні економічних злочинів потребує активного обміну даними про рахунки, бенефіціарів і транзакції. Інтерпол, через свою глобальну присутність і платформи обміну, є невід'ємним партнером у реалізації рекомендацій FATF щодо заморожування активів і обміну доказами [4].

Паралельно Інтерпол підтримує співпрацю з Egmont Group, що об'єднує понад 160 національних фінансових розвідок (FIU). Ця взаємодія особливо важлива в справах, де фігурують трастові структури, офшорні компанії і криптовалютні активи, що потребують міжнародного доступу до фінансових баз даних. Роль Інтерполу у взаємодії з національними FIU є важливою для прискореного обміну інформацією у справах, що пов'язані з фінансовим шахрайством, включаючи випадки використання фіктивних банкрутств для виведення активів. Через канали Інтерполу відбувається значна частина запитів про ідентифікацію підозрілих транзакцій [3].

У правовому аспекті така співпраця дозволяє забезпечити ефективну конфіскацію активів відповідно до положень United Nations Convention against Corruption (UNCAC) та United Nations Convention against Transnational Organized Crime (UNTOC). Обидва документи містять положення про взаємне визнання судових рішень та сприяння у поверненні незаконно отриманих активів.

Інтерпол є важливим партнером у забезпеченні міжнародного переслідування активів, здобутих через економічні злочини. Його роль охоплює розшук осіб, ініціювання Red Notice, ідентифікацію активів і сприяння конфіскації у співпраці з фінансовими розвідками [5]. Інтерпол виконує функцію інтегратора зусиль різних органів у сфері боротьби з транснаціональним шахрайством і банкрутствами. Його ефективність визначається не лише технічними можливостями, але й здатністю до взаємодії з іншими структурами, які мають доступ до фінансової інформації та мають повноваження щодо блокування активів.

Застосування Інтерполом Red Notice у справах про комерційне шахрайство і фіктивні банкрутства пов'язане із низкою юридичних обмежень, які виникають через відсутність єдиного стандарту судового контролю за діями цієї міжнародної організації. Інтерпол формально не є суб'єктом, що підпорядковується судам будь-якої держави чи міжнародному суду. Відтак, особа, щодо якої оприлюднено Red Notice, позбавлена доступу до незалежного судового захисту.

Ця проблема посилюється відсутністю прозорості при ухваленні рішення про публікацію Red Notice. Як свідчить правозастосовна практика, більшість осіб не мають доступу до повного обґрунтування підстав повідомлення і дізнаються про його існування вже після затримання. Особливо це стосується справ, що мають економічний характер, коли Red Notice подається за ініціативою держави у рамках корпоративного конфлікту або спору про банкрутство.

UNODC у своїх рекомендаціях вимагає від Інтерполу дотримання мінімальних стандартів доказування, особливо у справах економічного характеру, вказується, що використання Red Notice повинно ґрунтуватися на наявності достатніх доказів кримінального правопорушення, а не лише на запиті держави. Інтерпол повинен вжити заходів для запобігання його використанню у комерційних спорах або як засобу тиску [9].

Наразі Інтерпол реформує процедури, однак ефективного механізму незалежного контролю за публікацією Red Notice не створено. Це породжує системну прогалину у захисті осіб, що фігурують у справах про економічні злочини, та створює ризик втрати довіри до Інтерполу як нейтральної міжнародної інституції.

Один із показових випадків – справа про ліквідацію міжнародної інвестиційної схеми у формі фіктивної компанії, зареєстрованої в Азії, яка залучала кошти вкладників під виглядом інвестицій у нерухомість, після чого оголосила банкрутство. За даними Інтерполу організатори шахрайської схеми вивели близько 100 мільйонів доларів США через низку підставних компаній. Інтерпол, у співпраці з фінансовими розвідками чотирьох держав, ідентифікував рахунки, заблокував активи та ініціював публікацію Red Notice щодо трьох підозрюваних, один з яких був затриманий в аеропорту під час спроби перетину кордону [7].

Ще один приклад – справа про шахрайське банкрутство логістичної компанії у Європі, де використовувалися фіктивні борги та транскордонне виведення майна. Europol спільно з Інтерполом виявили, що компанія мала підконтрольні дочірні підприємства у п'яти країнах, які були використані для формування фіктивної заборгованості. Розслідування показало, що фіктивні кредитори були зареєстровані в офшорних юрисдикціях. Інтерпол забезпечив затримання керівника групи на підставі Red Notice у Південній Америці. У подальшому, заморожені активи були повернуті у країну, де триває провадження щодо фіктивного банкрутства» [15].

Важливість рішення Ради Європолу полягає в тому, що воно надає Європолу нову та більш гнучку правову основу. Зміна компетенції від «організованої злочинності» до «серйозної злочинності» є ще однією суттєвою зміною. Рішення Ради Європолу продовжує наголошувати на основних завданнях Європолу, які залишаються завданнями, пов'язаними з інформацією [6].

Окремо варто згадати кейс, де Інтерпол спільно з Egmont Group і FATF успішно координували повернення активів, здобутих через шахрайство у сфері корпоративних банкрутств. Під час розслідування встановлено, що різні юрисдикції мають неоднакову швидкість реагування на запити про блокування активів, що створює вікна можливостей для зловмисників. Операція щодо шахрайства в банкрутстві завершилась успішним поверненням 20 млн євро. Завдяки Інтерполу інформація про фінансові транзакції була отримана впродовж 24 годин, що дозволило заблокувати рахунки до виведення коштів [3]. Ці приклади засвідчують, що Інтерпол володіє реальним потенціалом впливу у справах транснаціонального шахрайства, однак ефективність його дій багато в чому залежить від злагодженості зусиль держав-членів, як у частині затримання підозрюваних, так і щодо правового режиму блокування та повернення активів.

Висновки. Інтерпол відіграє ключову роль у міжнародній системі боротьби з транснаціональним комерційним шахрайством і фіктивними банкрутствами. Його інституційні можливості, зокрема застосування Red Notice, оперативний обмін даними через I-GRIP та взаємодія з фінансовими розвідками, дозволяють ефективно реагувати на глобальні загрози економічній безпеці. У сучасних умовах, коли корпоративні структури зловживають процедурою банкрутства для виведення активів, Інтерпол є тим інструментом, який забезпечує транснаціональну координацію розслідування.

Разом із тим, виявлені серйозні правові виклики, що потребують вдосконалення діяльності Інтерполу як у технічному, так і в правовому аспектах. Відсутність незалежного судового контролю за публікацією Red Notice, нерівність у доступі до оскарження повідомлень, прогалини у процедурі обґрунтування підстав для затримання, а також ризик використання Інтерполу у приватних корпоративних конфліктах – усе це створює потенційну загрозу порушення прав людини та дискредитації інституції.

Інтерпол має потенціал стати не лише координатором розшуку осіб, але й повноцінним суб'єктом глобальної економічної безпеки, який діє у межах верховенства права та з урахуванням міжнародних стандартів захисту прав людини. Реформування інституційної моделі його функціонування є необхідною умовою для ефективного реагування на виклики, що породжуються новими формами транснаціональних шахрайств і фіктивних банкрутств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Abiodun T.F., Abioro T. Roles and challenges of international criminal police organization (Interpol) in investigation of crimes and maintenance of global security. *Research Journal of social science and management*, 2020, 10. P.12-34. URL: https://www.researchgate.net/publication/342625552_Roles_And_Challenges_Of_International_Criminal_Police_Organization_Interpol_In_Investigation_Of_Crimes_And_Maintenance_Of_Global_Security?enrichId=rgreq-42fe4a66e1755e43aeee0a6a2432ebde-XXX&enrichSource=Y292ZXJQYWdloZm0MjYyNTU1MjBUzo5MDg3ODcwMDMxNjY3MjBAMTU5MzY4MzExNDANw%3D%3D&el=1_x_2&_esc=publicationCoverPdf.
2. Achim M. V., Borlea S. N. *Economic and financial crime*. Springer International Publishing, 2020, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-51780-9>.
3. Annual Report. Egmont Group, 2022–2023. URL: <https://egmontgroup.org/wp-content/uploads/2024/07/2022-2023-Egmont-Group-Annual-Report.pdf>.
4. Best Practices on International Cooperation, FATF, 2023. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Fatf-recommendations.html>.
5. Corruption and Economic Crime Branch. UNODC, 2020. URL: <https://www.unodc.org/corruption/index.html>.
6. De Moor A., Vermeulen G. The Europol council decision: transforming Europol into an agency of the European Union. *Common Market Law Review*, 2010, № 47. URL: <https://kluwerlawonline.com/journalarticle/Common+Market+Law+Review/47.4/COLA2010047>.
7. Global Financial Fraud Assessment Report. INTERPOL, 2024. URL: https://www.interpol.int/content/download/21096/file/24COM005563-01%20-%20CAS_Global%20Financial%20Fraud%20Assessment_Public%20version_2024-03_EN_v3.pdf.
8. Gopalan S., Guihot M., Vanderbilt Journal of Transnational Law, 2021. URL: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol48/iss5/3>.
9. Issue Paper on Organized Fraud, UNODC, 2022. URL: <https://www.unodc.org/documents/organized-crime/Publications/IssuePaperFraud-eBook.pdf>.
10. Langille N., Mégret F. Red Notices and transnational police practices. In: *International practices of criminal justice*. Routledge, 2017, p. 108–130. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315144788-7/red-notices-transnational-police-practices-nicola-langille-fr%C3%A9d%C3%A9ric-m%C3%A9gret>.
11. Legal Framework and Notices. INTERPOL, URL: <https://www.interpol.int/en/How-we-work/Notices/View-Red-Notices>.
12. Recognizing and Preventing Commercial Fraud, UNCITRAL, 2013. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/recognizing-and-preventing-commercial-fraud-e.pdf>.
13. Sheptycki J. The accountability of transnational policing institutions: The strange case of Interpol. *Canadian Journal of Law and Society/La Revue Canadienne Droit et Société*, 2004, 19.1. 107-134. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/canadian-journal-of-law-and-society-la-revue-canadienne-droit-et-societe/article/abs/accountability-of-transnational-policing-institutions-the-strange-case-of-interpol/ACC3DBFA4D116FCD50B44955C67B542F?utm_campaign=shareaholic&utm_medium=copy_link&utm_source=bookmark.
14. The Abuse and Exploitation of INTERPOL Red Notices. TraCCC, 2020. URL: <https://traccc.gmu.edu/wp-content/uploads/2020/09/Final-Red-Notices-Conference-Report-Bright-Red.pdf>.
15. The Other Side of the Coin, Europol, 2023. URL: [https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/The%20Other%20Side%20of%20the%20Coin%20-%20Analysis%20of%20Financial%20and%20Economic%20Crime%20\(EN\).pdf](https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/The%20Other%20Side%20of%20the%20Coin%20-%20Analysis%20of%20Financial%20and%20Economic%20Crime%20(EN).pdf).

УДК 341.1/.8+339.92:004.8+004.056

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.14>

МІЖНАРОДНА ІНФОРМАЦІЯ ТА ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ПРАВОЗАСТОСУВАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ

Габані І.І.,
доктор філософії (PhD),
старший викладач кафедри міжнародного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Габані І.І. Міжнародна інформація та штучний інтелект у правозастосувальній діяльності держави.

У статті здійснюється комплексне дослідження ролі міжнародної інформації у сфері правозастосування з акцентом на сучасні тенденції впровадження технологій штучного інтелекту державними органами. В умовах глобалізації та зростання обсягу транснаціональних інформаційних потоків особливого значення набуває швидкий та ефективний обмін даними між правоохоронними структурами різних країн. Штучний інтелект виступає інструментом, здатним автоматизувати аналіз великих обсягів даних, забезпечити своєчасне виявлення загроз та підвищити результативність діяльності органів правопорядку. У статті визначено, що інтеграція штучного інтелекту у міжнародну правоохоронну взаємодію охоплює сфери обміну оперативними повідомленнями, виявлення та попередження транснаціональних злочинів, а також проведення аналітичної обробки інформації з відкритих і закритих джерел.

Особлива увага приділяється правовим та етичним аспектам застосування інтелектуальних систем у правозастосуванні. Автор аналізує міжнародно-правові акти, що регулюють використання штучного інтелекту, та стандарти, ухвалені міжнародними організаціями, включаючи ООН, Раду Європи, ЄС, Інтерпол та Європол. Хотілося би визначено ключові ризики, пов'язані з автоматизованим прийняттям рішень, серед яких — можливе порушення прав людини, використання алгоритмів, що можуть містити упередження чи призводити до дискримінації. У статті розглянуто питання дотримання принципів законності, пропорційності та підзвітності при впровадженні інноваційних технологій у сфері безпеки.

Ефективне використання міжнародної інформації із застосуванням штучного інтелекту потребує розробки чітких нормативно-правових рамок, які враховували б баланс між безпековими потребами та захистом прав і свобод людини. Шляхи удосконалення міжнародної координації у цій сфері, включаючи створення єдиних стандартів для алгоритмів обробки даних, впровадження механізмів незалежного аудиту та забезпечення прозорості роботи автоматизованих систем. Рекомендації спрямовані на підвищення рівня довіри громадськості до державних структур, які впроваджують штучний інтелект у правозастосування, та на формування правового середовища, здатного ефективно реагувати на виклики цифрової епохи.

Ключові слова: міжнародна інформація; штучний інтелект; міжнародне співробітництво; міжнародне публічне право; міжнародні організації; права людини; етичні стандарти; захист персональних даних.

Gabani I.I. International information and artificial intelligence in the law enforcement activities of the state.

The article presents a comprehensive study of the role of international information in the field of law enforcement, with an emphasis on current trends in the implementation of artificial intelligence technologies by state authorities. In the context of globalization and the increasing volume of transnational information flows, the rapid and effective exchange of data between law enforcement bodies of different countries becomes particularly important. Artificial intelligence serves as a tool capable of automating the analysis of large datasets, ensuring timely threat detection, and enhancing the efficiency of law enforcement activities. The article establishes that the integration of artificial

intelligence into international law enforcement cooperation encompasses the exchange of operational messages, detection and prevention of transnational crimes, as well as the analytical processing of information from both open and closed sources.

Special attention is devoted to the legal and ethical aspects of applying intelligent systems in law enforcement. The author analyzes international legal instruments regulating the use of artificial intelligence and the standards adopted by international organizations, including the United Nations, the Council of Europe, the European Union, Interpol, and Europol. The study identifies key risks associated with automated decision-making, among them potential violations of human rights and the use of algorithms that may contain biases or lead to discrimination. The article also addresses the principles of legality, proportionality, and accountability in the deployment of innovative technologies in the security domain.

The effective use of international information with the application of artificial intelligence requires the development of clear legal frameworks that balance security needs with the protection of human rights and freedoms. The paper outlines ways to improve international coordination in this area, including the creation of unified standards for data processing algorithms, the introduction of independent audit mechanisms, and the provision of transparency in the operation of automated systems. The recommendations aim to increase public trust in state institutions that employ artificial intelligence in law enforcement and to promote the formation of a legal environment capable of effectively responding to the challenges of the digital era.

Key words: international information; artificial intelligence; international cooperation; public international law; international organizations; human rights; ethical standards; personal data protection.

Постановка проблеми. Міжнародна інформація у правозастосуванні розглядається як сукупність інформації (даних), відомостей та аналітичних матеріалів, отриманих у результаті міждержавного обміну або з відкритих джерел, які використовуються з метою запобігання, виявлення та розслідування правопорушень [2; 3]. Її належне використання забезпечує своєчасне реагування на загрози, підвищує результативність правоохоронних заходів та сприяє зміцненню міжнародної безпеки [4].

Джерела міжнародної інформації у сфері правопорядку є багатокомпонентними і включають офіційні канали міждержавного співробітництва, діяльність міжнародних організацій таких як: Інтерпол, Європол, ООН та інші. Також звісно відкриті інформаційні ресурси, зокрема медіа та цифрові платформи [5, 6, с. 54]. Ефективність роботи з такими джерелами залежить не лише від правового регулювання їх використання, а й від технологічних можливостей обробки великих масивів даних [7, с. 135].

Інформаційний обмін виступає фундаментальною складовою боротьби з транснаціональною злочинністю, оскільки дозволяє виявляти міждержавні кримінальні мережі, простежувати транскордонні фінансові потоки, [8, с. 46] звісно технології розвиваються і з'являються різні інструменти, які важко відслідковувати, крипто валюта, до прикладу. Однак традиційні методи аналізу та обробки інформації в умовах зростаючого обсягу даних стають дедалі менш ефективними. Це зумовлює необхідність впровадження нових технологій, зокрема штучного інтелекту, здатного здійснювати швидкий і комплексний аналіз інформації (даних), підвищуючи точність та оперативність прийняття рішень у міжнародній правоохоронній взаємодії [9, с. 248; 10, с. 15].

Стаття спрямована на пошук та формування науково обґрунтованих пропозицій, здатних забезпечити баланс між ефективністю правоохоронної діяльності та дотриманням прав і свобод людини. Передбачається виявити найкращі міжнародні практики та визначити можливості їх імплементації у національні правові системи.

Мета дослідження є комплексний аналіз ролі міжнародної інформації у сфері правозастосування з урахуванням сучасних викликів і перспектив застосування штучного інтелекту державними органами та міжнародними структурами. У центрі уваги – вивчення того, як інтеграція інтелектуальних технологій може трансформувати механізми обміну, обробки та використання інформації (даних) у боротьбі з транснаціональною злочинністю, забезпечуючи при цьому баланс між ефективністю безпекових заходів та дотриманням фундаментальних прав і свобод людини [4; 7, с. 96].

Яким чином міжнародна інформація, що циркулює між державами, міжнародними організаціями, правоохоронними структурами та іншими суб'єктами, може бути ефективно структурована,

аналізована та інтерпретована за допомогою інструментів штучного інтелекту. Особливу увагу приділено виявленню переваг і ризиків використання автоматизованих алгоритмів у таких сферах моніторинг фінансових потоків та аналіз відкритих джерел [5; 6, с. 12; 10, с. 18].

Важливо розібратися, якою мірою існуюче міжнародно-правове регулювання відповідає викликам цифрової епохи, зокрема вимогам щодо захисту персональних даних, прозорості алгоритмів та недопущення дискримінаційних практик у процесі обробки інформації [3; 8, с. 48; 9, с. 20]. Визначення прогалин у нормативно-правовій базі, що регулює міжнародний інформаційний обмін та використання штучного інтелекту, дозволить сформулювати пропозиції щодо вдосконалення міжнародної координації та підвищення правової визначеності у цій сфері [7, с. 97; 9, с. 21].

Також важливим фактором є аналіз практичних прикладів використання штучного інтелекту у міжнародному правозастосуванні, зокрема досвіду Інтерполу, Європолу та національних правоохоронних органів, які вже впровадили інноваційні платформи для обробки великих масивів даних [5; 6, с. 13]. Це сприятиме кращому розумінню ефективності технологічних рішень, їхнього впливу на результативність оперативно-розшукової діяльності та потенційних обмежень, пов'язаних з правовими чи етичними бар'єрами [9, с. 186; 10, с. 17].

Таким чином, створення збалансованої політики у сфері міжнародного інформаційного обміну з використанням штучного інтелекту, яка б одночасно забезпечувала високий рівень безпеки, відповідає міжнародним стандартам та гарантувала захист прав людини [3; 7, с. 115; 9, с. 158].

Стан опрацювання проблематики. Сучасні наукові підходи до визначення міжнародної інформації ґрунтуються на її юридичному значенні. Я. Лазур та Б. Шандра [1] розглядають її як сукупність відомостей, що є критично важливими для реалізації міжнародних зобов'язань і забезпечення національної безпеки. З огляду на глобальний і транснаціональний характер сучасних інформаційних потоків, формується потреба в систематизації правових норм, що призводить до виокремлення міжнародного інформаційного права як окремої галузі.

Виклад матеріалу дослідження. Інтеграція технологій у кримінальну юстицію, значна увага в наукових дослідженнях приділяється питанню інтеграції штучного інтелекту у правозастосовну практику. Дослідження ОЕСР [9] та Агентства ЄС з питань основних прав [10] підкреслюють, що використання алгоритмічних систем потенційно може підвищити ефективність кримінальних розслідувань та прогнозування злочинності. Водночас, вони акцентують на існуючих ризиках, зокрема на упередженості алгоритмів, порушенні права на приватність і потенційній дискримінації.

У цьому контексті Б. Шандра та Н. Петрецька [8, с. 53] аналізують вплив цифрових технологій на міжнародну кримінальну юстицію. Вони зазначають, що автоматизовані системи для обробки доказів ефективно ідентифікують закономірності у великих масивах даних. Однак, необхідно здійснити верифікацію отриманих результатів і суворого дотримання процесуальних стандартів.

На міжнародному рівні нормативне регулювання інформаційного обміну здійснюється низкою ключових документів. Зокрема, Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.) та Будапештська конвенція про кіберзлочинність (2001 р.) [7; 8, с. 48] зобов'язують держави до оперативного обміну інформацією у кримінальних справах і взаємодії у сфері кібербезпеки.

Окрім того, дослідження Чен та Сюй (2021) та Бакстрем (2022) [9, с. 174] висвітлюють потенціал розвідки на основі відкритих джерел, як інструменту міжнародного правозастосування. Комбінація штучний інтелект та розвідка на основі відкритих джерел, що дозволяє ефективно виявляти транснаціональні злочинні мережі. Проте, цей підхід викликає дискусію щодо правомірності збору таких даних і їх прийнятності як доказів у судовому процесі.

Концептуальні основи та правові виклики у нашій вітчизняній юридичній доктрині дослідники, зокрема Г. Кохан [11] та О. Дорошенко [12], приділяють увагу концепції «цифрового суверенітету». Вона передбачає забезпечення державного контролю над критично важливою інформаційною інфраструктурою та алгоритмами, що застосовуються у сфері безпеки.

Світова наукова спільнота констатує відсутність єдиного міжнародного стандарту для використання штучного інтелекту у правоохоронній діяльності. Більшість досліджень фокусуються на аналізі окремих технічних або етичних аспектів, але не формують цілісної моделі регулювання. Цю прогалину намагаються заповнити Я. Лазур і Б. Шандра, які пропонують інтегровану концепцію, що поєднує міжнародно-правові норми з технічними стандартами функціонування алгоритмів [1]. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [8; с. 47] та Агентство ЄС з питань основних прав (FRA) [10] розробляють рекомендації щодо прозорості, підзвітності

та незалежного аудиту таких систем, підкреслюючи, що впровадження технологій має відбуватися паралельно з формуванням правових та етичних рамок, здатних захистити права людини.

На практиці міжнародний інформаційний обмін активно здійснюється через діяльність спеціалізованих організацій. Інтерпол експлуатує систему I-24/7 [3], яка забезпечує обмін даними між правоохоронними органами понад 190 країн для розшуку осіб, розслідування фінансових злочинів і протидії тероризму. У межах Європол функціонує Європейська інформаційна система (EIS) [4], яка містить аналітичні інструменти для виявлення зв'язків між кримінальними справами в різних країнах-членах.

Розвідка на основі відкритих джерел у своїх звітах акцентує, що автоматизовані системи значно прискорюють ідентифікацію транскордонних злочинів, але вимагають посиленого кіберзахисту [2]. У цьому контексті Рада Європи [6] надає державам методичні рекомендації з обміну цифровими доказами, зокрема через спеціальну мережу, створену Будапештською конвенцією.

На рівні окремих країн інтеграція штучного інтелекту супроводжується пілотними проєктами. ОЕСР (2021) [7] зазначає, що деякі держави використовують алгоритми машинного навчання для прогнозування злочинності. Зокрема, Франція та Нідерланди розробляють системи прогнозу аналітики, а Канада – інструменти для розпізнавання образів у цифрових доказах.

Незважаючи на значні переваги, приклади з практики показують, що нерегульоване використання штучного інтелекту може призвести до зловживань, таких як необґрунтоване стеження або упереджена оцінка ризиків. Агентство ЄС з питань основних прав [8] наполягає на необхідності незалежного аудиту алгоритмів. Більшість міжнародних структур сходяться на думці, що впровадження технологічних інновацій має відбуватися поступово, із забезпеченням прозорості та підзвітності перед суспільством [3; 4; 7]. Це демонструє, що ефективна боротьба з транснаціональною злочинністю неможлива без одночасного захисту прав і свобод людини.

Висновки. Аналіз теоретичних і практичних аспектів використання міжнародної інформації у правозастосуванні із залученням технологій штучного інтелекту свідчить про наявність як значного потенціалу, так і суттєвих викликів. Академічні дослідження демонструють, що міжнародна інформація вже стала ключовим ресурсом у боротьбі з транснаціональною злочинністю, а ефективний обмін даними є визначальним чинником результативності правоохоронної діяльності.

Технології штучного інтелекту відкривають нові можливості для аналітики великих масивів даних, прогнозування злочинних дій, ідентифікації підозрюваних та автоматизації процесів збору доказів [6; 7]. На практиці це втілюється через такі платформи, як I-24/7 INTERPOL [3] та EIS EUROPOL [4], які поєднують інструменти автоматизованого пошуку та аналітики.

Разом із тим, впровадження штучного інтелекту міжнародному правозастосуванню супроводжується правовими та етичними ризиками: від загроз приватності до алгоритмічної упередженості. Рада Європи у Будапештській конвенції (2001) [5] наголошує на необхідності балансування між безпекою та правами людини. Таким чином, ключовим завданням є розробка універсальних стандартів регулювання, що забезпечували б сумісність технологій, правомірність збору даних та захист основоположних свобод.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку узагальнень і рекомендацій.

- міжнародна інформація у правозастосуванні повинна розглядатися як стратегічний ресурс, доступ до якого регламентується як на національному, так і на міжнародному рівнях.
- інтеграція штучного інтелекту у правоохоронні процеси потребує поєднання технічних рішень із правовими гарантіями, зокрема запровадженням незалежного аудиту алгоритмів і механізмів підзвітності [7] [10].
- слід розширювати міжнародне співробітництво в частині кібербезпеки, обміну цифровими доказами та протидії використанню штучного інтелекту злочинними угрупованнями [5; 9].

Загалом, використання штучного інтелекту в обробці міжнародної інформації здатне значно підвищити ефективність розслідувань та профілактики злочинності, однак лише за умови чіткого дотримання міжнародно-правових норм і принципів.

У перспективі розвиток цієї сфери вимагатиме не тільки технологічних інновацій, але й оновлення довірливої бази, вироблення спільних етичних стандартів і забезпечення глобальної взаємодії між правоохоронними органами різних країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Lazur, Y., Shandra, B. *International Information Law: Theory and Practice*. Uzhhorod : UzhNU Press, 2020. 312 p.
2. United Nations. *International cooperation in criminal matters*. UNODC, 2022. Режим доступу: <https://www.unodc.org> (дата звернення: 10.08.2025).
3. INTERPOL. *Information Exchange and Criminal Intelligence*. URL: <https://www.interpol.int> (дата звернення: 08.08.2025).
4. Europol. *Data Protection and Information Management*. URL: <https://www.europol.europa.eu> (дата звернення: 08.08.2025).
5. Council of Europe. *Convention on Cybercrime (Budapest Convention)*, 2001. URL: <https://www.coe.int> (дата звернення: 08.08.2025).
6. OECD. *Artificial Intelligence in Law Enforcement*. Paris : OECD Publishing, 2021. 54 p.
7. European Union Agency for Fundamental Rights. *Getting the future right: Artificial intelligence and fundamental rights*. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2020. 148 p.
8. Shandra, B., Petretska, N. *International Criminal Justice and Digital Technologies*. *Trnava University Law Review*, 2023. Vol. 17(2). P. 45–63.
9. Chen, H., & Xu, J. *Artificial Intelligence for Social Network Analysis and Criminal Investigation*. New York : Springer, 2021. 278 p.
10. Bäckström, T. AI Ethics in Law Enforcement: Risks and Opportunities. *Journal of International Law and Technology*, 2022. Vol. 5(1). P. 1–22.
11. Кохан Г. Цифровий суверенітет у міжнародному праві. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 224 с.
12. Дорошенко О. Міжнародно-правові стандарти у сфері штучного інтелекту. Харків: Право, 2022. 196 с.

УДК 341.213.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.15>

LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL SAFETY AND ENVIRONMENTAL CONTROL IN THE BALTIC STATES (COMPARATIVE ASPECT)

Yemelianenko K.O.,

*Doctoral Student at the Department of International Law and Comparative Law
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

ORCID: 0000-0002-7035-6470

e-mail: karimkiev@ukr.net

Yemelianenko K.O. Legal regulation of environmental safety and environmental control in the Baltic states (comparative aspect).

The article is dedicated to a comparative analysis of legislation on environmental safety and environmental control in the Baltic countries. The author carries out a comparative review of the legal regulation of environmental safety and environmental control in the Baltic countries, including the specific functions and powers of both state authorities and local self-government bodies at the municipal and national levels in each of the Baltic states – the Republic of Lithuania, the Republic of Latvia and the Republic of Estonia. The author draws attention to the peculiarities of the functioning of the relevant central government bodies, their interaction with other authorities in the field of ecology and environmental protection in each of the Baltic countries as one of the successful examples of effective environmental control, which applies different approaches in state and local government to achieve a high level of environmental safety in the country as a whole. Thus, the author attempts to define the legal basis for environmental control through a comparative analysis of legal regulation and the structure of state and local government bodies that shape environmental safety in the Baltic countries. In particular, using a scientific comparative legal method and a functional approach, the author compares environmental safety and environmental control measures in the legal systems of the Baltic states, highlighting some of the views of Eastern European scholars in the context of European law in general. In addition to national legislation, the author also highlights the normative part of European norms that have been implemented in national legislation, their application and role in the national legal system. Based on the results of the comparative review, the author focuses on the legal and organisational aspects of the proper structure of environmental control, which has had a significant further impact on environmental safety at various levels of the system of government and local self-government in the Baltic states as EU member states.

Key words: environmental safety, environmental control, environmental protection legislation, state authorities and local self-government bodies, Baltic countries

Ємельяненко К.О. Правове регулювання екологічної безпеки та екологічного контролю в країнах Балтії (порівняльний аспект).

Стаття присвячена компаративному аналізу законодавства про екологічну безпеку та екологічний контроль в країнах Балтії у порівняльному аспекті. Автором здійснено компаративний огляд на правове регулювання екологічної безпеки та екологічного контролю в країнах Балтії, що включає специфічні функції та повноваження як органів державної влади, так і органів місцевого самоврядування на муніципальному та національному рівнях у кожній з держав Балтії – Литовській Республіці, Латвійській Республіці та Естонській Республіці. Автором звертається увага на особливості функціонування профільних центральних органів державної влади, їх взаємодію з іншими органами влади в сфері екології та охорони довкілля у кожній з країн Балтії, як один з успішних прикладів ефективного екологічного контролю, що застосовує різні підходи в державному та місцевому управлінні для досягнення високого рівня екологічної безпеки в країні в цілому. Таким чином автором здійснено спробу визначення правових засад екологічного контролю

шляхом компаративного аналізу правового регулювання та структури органів державної влади і місцевого самоврядування, які формують екологічну безпеку в країнах Балтії. Зокрема, за допомогою наукового порівняльно-правового методу та функціонального підходу автором здійснено порівняння екологічної безпеки та заходів екологічного контролю в правових системах держав Балтії з висвітленням деяких поглядів науковців держав Східної Європи в масштабах огляду європейського права в даному контексті в цілому. Разом з означеним, окрім національного законодавства автором також виокремлено і нормативну частину європейських норм, що була імплементована у національне законодавство, їх застосування та роль в національній правовій системі. За результатами компаративного огляду автором акцентовано основну увагу на правових та організаційних аспектах належної побудови екологічного контролю, що справило значний подальший вплив на екологічну безпеку на різних рівнях системи органів влади і місцевого самоврядування в країнах Балтії як державах-членах ЄС.

Ключові слова: екологічна безпека, екологічний контроль, законодавство про охорону навколишнього середовища, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, країни Балтії.

Formulation of the problem. The legal regulation of environmental safety and environmental control in the Baltic States attracts the attention of scientists and environmentalists not only from the EU Member States, but also from other European Community partner States with different regulatory practices and national peculiarities. The relevance of the research topic is due to the current trends in the development of law in the field of ecology and environmental protection in the aspect of comparative jurisprudence regarding the development and functioning of environmental safety and environmental law in the legal systems of the Baltic States in their comparative cognition. At the same time, modern publications covering international experience lack narrow scientific developments in the field of environmental safety with coverage of the legal framework for environmental control, in particular, the experience of the Baltic States. It is worth noting that there are substantial scientific and practical studies on environmental safety and control in the works of Ukrainian scientists, as well as scientists from the Baltic States and Eastern Europe [1]. For example, the Slovak scientist Jankuv, J. explores public law environmental issues on the scale of public international law and its impact on the law of the European Union [2].

State of research on the issue. Ukrainian legal scholars pay much attention to the issues of legal regulation in the field of ecology, in particular environmental safety. And special attention in this issue is devoted to the formation of Ukraine's climate policy in the context of European integration [3], as well as international legal aspects of assessing environmental damage caused by military operations [4, 5].

Importantly, in the study by Golovko, L., Yarova, O., and Ulyutina, O., an example of EU Member States is given where the environmental inspection, as a subject of direct environmental control, is empowered with special authority. In particular, the Inspectorate is authorized to temporarily suspend the activities of an undertaking in case of gross violation of environmental legislation, such as permitted standards of harmful emissions into the environment. Also the scientists consider environmental impact assessment as one of the most effective tools for ensuring environmental safety, the main purpose of which is to ensure environmental protection and prevent environmental damage.

In Latvia, a significant number of studies have been conducted in the field of environmental security and its components, which are used by Latvian scientists as a basis for further subjective analysis of security for the residents of the Republic of Latvia. Latvia stands out among the EU member states with the largest relative difference in the assessment of environmental and climate change [6, p. 84]. The issue of environmental safety plays an important role in the scientific, practical and innovative environment of Lithuania. Lithuanian society views environmental safety through the prism of the effectiveness of decentralised environmental control measures at the local level. Estonian scientists have also always emphasised the relevance and demand for modern scientific research in the field of ecology, in particular, Truuväli, E.-J. convincingly emphasises the state's interest in funding research on sustainable ecology and the environment [7, p. 163], unlike other EU member states. In general, other EU Member States also study environmental security issues, in particular in the context of the impact of international environmental law on the subjects of EU environmental law [8, p. 19–22].

The value of this study is the analytical review and analysis of the organization of the activities of public authorities and local governments in the Baltic States as EU Member States, which are responsible for environmental control and environmental safety.

This article examines the range of administrative legal relations that constitute environmental safety issues, namely, the legal framework for environmental control, which has a significant impact on the environmental safety of each state and region as a whole, using the examples of the Republic of Lithuania, the Republic of Latvia and the Republic of Estonia. The study examines the legal framework for regulating environmental control at the municipal, regional, and national levels, as well as the relevant powers and competences of state authorities and local self-government bodies. This study was carried out with due regard to the basic national and international legal acts, as well as EU acts. We have made an attempt to make a comparative analysis of the provisions of the fundamental policies of the European Community on environmental protection and improvement in the Member States; the provisions of the Constitution of Lithuania, which establishes the obligation of everyone to protect the environment from harmful effects and the provisions of the legislation of the Republic of Lithuania on environmental protection; the provisions of the Constitution of Latvia and the national legislation of the Republic of Latvia on the application of the provisions of the EU legal acts in Latvia in the field of environmental safety and environmental control.

This article examines the spectrum of administrative legal relations that constitute environmental safety issues, namely, the legal framework for environmental control, which has a significant impact on the environmental safety of each state and region as a whole, using the examples of the Republic of Lithuania, the Republic of Latvia and the Republic of Estonia. The study examines the legal framework for regulating environmental control at the municipal, regional, and national levels, as well as the relevant powers and competences of state authorities and local self-government bodies. This study was carried out with due regard to the basic national and international legal acts, as well as EU acts. We have made an attempt to make a comparative analysis of the provisions of the fundamental policies of the European Community on environmental protection and improvement in the Member States; the provisions of the Constitution of Lithuania, which establishes the obligation of everyone to protect the environment from harmful effects and the provisions of the legislation of the Republic of Lithuania on environmental protection; the provisions of the Constitution of Latvia and the national legislation of the Republic of Latvia on the application of the provisions of the EU legal acts in Latvia in the field of environmental safety and environmental control.

The study provides an overview of the structure of public authorities in the Baltic States, which are responsible for environmental control, and also examines the functions and powers of central executive authorities and local self-government bodies, in particular, with regard to their implementation of environmental safety measures. In addition, the author reviews the peculiarities of the European norms implemented in the national legislation of each of the Baltic States and their effectiveness at the national and local levels in the region.

This study was carried out in accordance with the basic national and international legal acts and acts of the European Union, including: The Treaty on the Functioning of the European Union, the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus Convention) [9], the Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration) [10], Directive 2004/35/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage [11].

Therefore, **the purpose** of this article is to determine the approaches and legal framework of environmental control through a comparative analysis of legal regulation and the structure of public authorities and local self-government bodies which provide environmental safety in the Baltic States. Because each of the Baltic States establishes and implements a special state policy in the field of environmental safety, establishes a balance of quality public law measures of environmental control at different levels of state authorities, with due regard to the implementation of EU directives and regulations and international treaties. The results of this analysis can be taken into consideration both by EU Member States and also by other European communities to ensure a sustainable level of environmental safety, taking into account current challenges.

1. International and constitutional norms in the regulation of environmental control in the Baltic states

In many economically developed countries, environmental policy began to be formed through the conclusion of international agreements in the field of environmental protection. International environmental law, which dates back to 1972 when the Stockholm Declaration was adopted at the World

Conference on the Human Environment, had a major impact on the process of shaping the policy [10, pp. 7, 11, 13].

In the opinion of many European scholars in the Baltic States, environmental policy is an essential part of environmental management and is implemented through various governance mechanisms [12, p. 37]. One of the tasks of the European Community, according to Article 2(1) of the Treaty establishing the European Community, is to ensure a high level of protection and improvement of the environment in the Member States. In accordance with the provisions of Article 174(1) and 174(2) of Title XIX of the Treaty establishing the European Community [13], the Community's environmental policy shall contribute to the achievement of the following objectives - preservation, protection and improvement of the environment; - preservation of human health; - balanced and rational use of natural resources; - promotion of the solution of regional and global environmental problems at the international level. The Community's environmental policy aims to achieve a high level of protection, taking into account the diversity of the situation in different regions of the Community, and is based on the principles of appropriate precautionary measures; remediation of environmental damage, primarily by eliminating its sources; and application of the polluter pays principle. In this context, the Treaty recommends that Member States establish, where necessary, precautionary measures to enable Member States to take temporary environmental protection measures subject to the Community inspection procedure.

Article 53(3) of the Lithuanian Constitution [14] establishes that the state and each individual must protect the environment from harmful effects. Article 54 of the Constitution of the Republic of Lithuania also establishes that the state shall protect the environment, flora and fauna, certain natural objects and particularly valuable territories, and shall supervise the careful use, restoration and enhancement of natural resources of Lithuania. The Basic Law of Lithuania prohibits the devastation of land and its subsoil, water and air pollution, radiation impact on the environment, and impoverishment of flora and fauna.

At the same time, the preamble to the Constitution of Latvia [15] states that every person must take care of himself, his family and the common good of society, treating others, future generations, the environment and nature responsibly. Article 115 of the Constitution of Latvia stipulates that the state protects the right of everyone to live in a safe environment by informing about the state of the environment, taking care of its preservation and improvement. Latvian legal scholars also note that the right to a favourable environment, as a new type of fundamental right, is recognized as one of the most important fundamental human rights, closely related to such human rights as the right to health, life, property and freedom of expression. In other words, the Constitution of Latvia establishes the state's obligation to protect and preserve the environment, as well as the subjective right of everyone to live in a safe environment [16].

In accordance with § 53 of the Constitution of the Republic of Estonia [17], everyone is obliged to protect the environment and natural environment and to compensate for damage caused to the environment. The procedure for compensation for environmental damage is established by law. The Commentary to the Constitution of the Republic of Estonia, § 53 [18], stipulates two main obligations for a person aimed at ensuring a better environment - the duty to treat natural resources with care and the duty not to cause damage to natural resources, as well as the duty to compensate for damage caused to the environment, which is protected by law. In particular, as stated in the Commentary to the Constitution of Estonia, a significant part of environmental law is derived from the law of the European Union in accordance with Articles 191-193 of the Treaty on the Functioning of the European Union (hereinafter – TFEU) [19]. In accordance with the provisions of the TFEU, Member States have assumed broad environmental protection obligations through numerous international agreements, according to which environmental protection obligations are also imposed on individual bodies (officials).

2. Legislation on environmental safety and environmental control in the Baltic states

2.1. Legislation and legal regulation of the activities of national and local authorities carrying out environmental control and ensuring environmental safety in Lithuania

In accordance with Article 4 of the Law of Lithuania 'On Environmental Protection' [20], the policy and practice of environmental protection management should direct public and private interests to improve the quality of the environment, encourage users of natural resources to find ways and means to avoid or reduce negative environmental impact, as well as to produce ecologically friendly products. In particular, the provisions of this article stipulate that natural resources must be used rationally and comprehensively, taking into account the possibilities of preserving and restoring the environment and

the peculiarities of nature and the economy of the Republic of Lithuania; environmental protection is based on comprehensive, correct and timely information about the environment. The Law also stipulates that the state administration of environmental protection in the Republic of Lithuania is carried out by the Government, the Ministry of Environment and other authorized state institutions.

In accordance with Article 4 of the Law of Lithuania 'On Environmental Protection', the policy and practice of environmental protection management should direct public and private interests to improve the quality of the environment, encourage users of natural resources to find ways and means to avoid or reduce negative environmental impact, as well as to produce ecologically friendly products. In particular, the provisions of this article stipulate that natural resources must be used rationally and comprehensively, taking into account the possibilities of preserving and restoring the environment and the peculiarities of nature and the economy of the Republic of Lithuania; environmental protection is based on comprehensive, correct and timely information about the environment. The Law also stipulates that the state administration of environmental protection in the Republic of Lithuania is carried out by the Government, the Ministry of Environment and other authorized state institutions.

Environmental protection in municipal areas is managed by the relevant local self-government bodies in accordance with the procedure established by law. Thus, in accordance with the provisions of parts four and five of Article 6 of the Law 'On Environmental Protection', the Government of Lithuania coordinates the activities of state administration bodies and local self-government bodies in the field of environmental protection and use of natural resources (Article 6(4)(3) of the Law); organizes, coordinates the implementation and execution of the state strategy in the field of environmental protection and use of natural resources, prepares state perspective and target programmes for environmental protection and use of natural resources, ensures the procedure for their implementation and controls their implementation (Article 6(5)(2) of the Law); determines the boundaries and conditions for the use of natural resources, the procedure for issuing permits and controls the accounting of natural resources (Article 6(5)(5) of the Law); regulates and controls activities in nature protection areas, organizes their management (Article 6(5)(7) of the Law); determines and controls the norms and procedure for accounting for pollutants (except radionuclides) emitted (released, distributed) into the environment, determines the procedure for issuing permits for emissions (release, distribution) of pollutants (Article 6(5)(8) of the Law); exercises state control over environmental protection and use of natural resources, establishes the procedure for exercising state control over environmental protection and use of natural resources, and organizes implementation and control over other environmental protection measures (Article 6(5)(17,19) of the Law).

Environmental protection in municipal territories is managed by the relevant local self-government bodies in accordance with the procedure established by law.

Thus, in accordance with the provisions of parts four and five of Article 6(4,5) of the Law 'On Environmental Protection', the Government of Lithuania coordinates the activities of state administration bodies and local self-government bodies in the field of environmental protection and use of natural resources (Article 6(4)(3) of the Law); organizes, coordinates the implementation and execution of the state strategy in the field of environmental protection and use of natural resources, prepares state perspective and target programmes for environmental protection and use of natural resources, ensures the procedure for their implementation and controls their implementation (Article 6(5)(2) of the Law); determines the boundaries and conditions for the use of natural resources, the procedure for issuing permits and controls the accounting of natural resources (clause 5, part 5, Article 6 of the Law); regulates and controls activities in nature protection areas, organizes their management (Article 6(5)(7) of the Law); determines and controls the norms and procedure for accounting for pollutants (except radionuclides) emitted (released, distributed) into the environment, determines the procedure for issuing permits for emissions (release, distribution) of pollutants (Article 6(5)(8) of the Law); exercises state control over environmental protection and use of natural resources, establishes the procedure for exercising state control over environmental protection and use of natural resources, and organizes implementation and control over other environmental protection measures (Article 6(5)(17,19) of the Law).

According to the provisions Article 6(7) of the Law 'On Environmental Protection', local governments organize the implementation of environmental legislation adopted by the Government and the Ministry of Environmental Protection of Lithuania. In particular, the competence of local self-government bodies includes: management and distribution of state natural resources in accordance with the limits set for municipalities; development, approval and implementation of municipal programmes, schemes and other

environmental protection measures; use of funds from special programmes to support environmental protection of municipalities; creation and management of territories and landscape objects protected by the municipality; review and approval of projects of planned activities.

The Law of Lithuania 'On State Control of Environmental Protection' [21] defines the organization of activities related to the regulation of state control of environmental protection. In accordance with Article 5 of the Law, the Ministry of Nature and Environmental Protection (MNEP) organizes state control of environmental protection in the Republic of Lithuania. State control over environmental protection in the Republic of Lithuania is exercised by territorial state administration bodies subordinated to the MNEP, namely, regional nature and environmental protection departments. The Ministry of Environment is responsible for supervision and state control in the field of environmental protection.

In accordance with Article 8(1)(5) of this Law, the main functions of the Ministry of Environment of Lithuania include: – monitoring of compliance by the bodies and officials of state control over environmental protection with the requirements of regulatory legal acts in the field of environmental protection management; – assessment of the effectiveness of the activities of bodies and officials exercising state control over environmental protection, verification of compliance by individuals and legal entities with the requirements of laws and other legal acts in the field of environmental protection and use of natural resources. One of the main powers of the Ministry of Environment of Lithuania is also to consider disputes over decisions taken by state control bodies or officials in the field of environmental protection. State environmental control in the Republic of Lithuania is directly exercised by officials of the Ministry of Environment and Environmental Protection, who have quite substantial and extensive powers.

In accordance with Article 12(1) of the Law of Lithuania 'On State Control of Environmental Protection', state environmental control officials have the following rights and obligations – to check documents certifying the legality of the acquisition of natural resources and their compliance (their quantity, type, quality, etc.); – to carry out state environmental control measures in accordance with the requirements of international and Lithuanian legislation, in particular, to stop and inspect vessels of the Republic of Lithuania and foreign states, other water transport vehicles in the internal territorial waters and economic zone of the Republic of Lithuania (including vessels of the Republic of Lithuania flying the flag of the Lithuanian State and foreign vessels in international waters); – to take preventive measures for violations of environmental legislation for which liability is provided (in particular, to stop and inspect vehicles); – to conduct personal inspection and check of things (scene of an event) in accordance with the established procedure, to seize things and documents; – to give binding instructions on activities carried out by individuals or legal entities that violate or may violate environmental legislation or on elimination of such violations; – to stop the activities of individuals or legal entities harmful to the environment in accordance with the Law; – to draw up protocols, acts and other documents of the established form; – to consider cases of administrative offences and impose penalties in accordance with the Law; – to bring violators of environmental legislation to law enforcement agencies; – to keep, carry and use firearms and special means in accordance with the Law; – to request information from legal entities and individuals necessary to prevent environmental offences, identify violators and bring them to justice, as well as information on the impact of economic activity on the environment.

In the event that environmental damage to the environment is established as a result of a violation of Lithuanian environmental legislation, the state environmental control officer is obliged to offer the violator compensation for the damage in good faith within 30 days. If the violator does not voluntarily compensate for the damage within the time limit set by the environmental controller, the state environmental controller is obliged to file a claim for compensation for environmental damage with the court no later than 30 days after the expiry of this period.

It is also important to bear in mind that the presentation of an environmental control officer's service certificate is the basis for entry (passage, entry) to all enterprises, institutions, organizations, farms, military units, border areas and private territories and objects (buildings, premises, etc.) in order to check their compliance with the requirements of environmental legislation, conduct control tests and measurements. State environmental supervision officers, regardless of their place of service, have the right to exercise state environmental control throughout the territory of the Republic of Lithuania, its territorial waters and the Baltic Sea economic zone.

At the same time, the Law of Lithuania 'On Health Care' in the Article 18(2) [22] stipulates that state and municipal institutions, when making decisions, approving regulations, preparing measures

for the implementation of national development programmes and projects for their implementation, are obliged to take measures to protect the environment and ensure a system for assessing environmental risk factors for human health. Such measures are implemented, among other things, by: 1) improving the environment so that it becomes favourable for human health, reducing the negative impact of human activity on health and eliminating the damage caused by human activity to the environment; 2) ensuring the operation of the system for assessing environmental risk factors for human health; 3) informing and educating the public on the environment and its impact on human health; 4) assessing the impact on public health of economic activities that may pose a threat (danger) to human health.

In accordance with Article 6(1)(28) of the Law on Local Self-Government of the Republic of Lithuania, the autonomous functions (own powers) of municipalities include improvement and protection of the environment, as well as environmental monitoring. In particular, the provisions of this Law introduce a planning system in each municipality, which consists of territorial, strategic and financial planning. Thus, in accordance with Article 60(2) of the Law on Local Self-Government of the Republic of Lithuania, the strategic development plan of the municipality and programmes for the development of certain sectors (areas) of the economy of each municipality are long-term planning documents drawn up for at least 3 years and must include, among other things, the environmental component of the development of the municipality's territory, as well as take into account the relevant regulatory acts of planning the territories of the state, regional and municipal levels. Peculiarities of establishing environmental taxes and fees and control over their payment by business entities are determined by resolutions of the Government of the Republic of Lithuania [23].

Moreover, as mentioned at the beginning of the analytical review, since 2004, the Republic of Lithuania has been an EU member state in accordance with Article 150 of the Constitution of Lithuania [24].

Therefore, the Republic of Lithuania is obliged to follow the directives, regulations, and implementing regulations on the organization of environmental control in the EU member states in order to properly maintain the environmental safety standards of the state. These include Implementing Regulation (EU) 607/2012 of 06.07.2012 laying down detailed rules relating to the due diligence system and the frequency and nature of inspections by controlling authorities [25], in particular as provided for in Regulation (EU) 995/2010 laying down the obligations of operators placing timber and timber products on the market [26]. Or, for example, Directive 2012/18/EU of 04.07.2012 on the control of threats of major accidents involving the use of hazardous substances [27]. This Directive sets out clear rules for preventing large-scale accidents that may occur as a result of certain industrial activities and limiting their consequences for human health and the environment. The Directive provides for an assessment of the risk of an accident resulting from the use of a particular hazardous substance, and the identification in each country of 'operators' who manage or control the activities of a hazardous plant (production).

In addition to direct legal and regulatory measures of the state in the field of environmental control, the definition of environmental safety was significantly influenced by the introduction in 2022 by the Ministry of Environment of the Republic of Lithuania of the environmental rating of the state at the level of Lithuanian municipalities. As stated on the official website of the Ministry of Environment of Lithuania, the environmental rating of municipalities is based on a standardized assessment of municipalities according to 49 criteria in nine areas of environmental policy, including waste, energy, construction and spatial planning, communication, climate change management, environmental quality, precautionary measures and comfort, water quality, biodiversity, landscape data and environmental awareness in the territory [28]. The issue of environmental safety plays an important role in the scientific, practical and innovative environment of Lithuania. Lithuanian universities are actively researching ways to recycle and reuse waste, for example, to create raw materials in the future, and some projects are extremely successful. Currently, the reuse of waste in product development in various environmental fields is very popular in Lithuania and is encouraged by various research projects, and more and more unconventional solutions are becoming real products to solve various environmental problems in the Lithuanian Republic.

2.2. Legislation and legal regulation of the activities of national and local authorities carrying out environmental control and ensuring environmental safety in Latvia

According to Latvian scientists [29, p. 60], in today's consumer society, environmental protection and ensuring a favourable environment has become a global problem, the solution of which affects the fate of all mankind. People have to decide whether to continue the rapid production of material assets

and uncontrolled destruction of natural resources or to act proactively to ensure that the balance of life on the planet and the interests of future generations are not compromised in the near future. One of the tasks of the European Community, according to Article 2(1) of the Treaty establishing the European Community, is to ensure a high level of protection and improvement of the environment in the Member States. In accordance with the provisions of Article 174(1) and (2) of Title XIX of the Treaty establishing the European Community, the Community's environmental policy shall contribute to the achievement of the following objectives - preserving, protecting and improving the environment; - protecting human health; - balanced and rational use of natural resources; - contributing to the solution of regional and global environmental problems at the international level. The Community's environmental policy aims to achieve a high level of protection, taking into account the diversity of the situation in different regions of the Community, and is based on the principles of appropriate precautionary measures; remediation of environmental damage, primarily by eliminating its sources; and application of the polluter pays principle. In this context, the Treaty recommends that member states establish, if necessary, precautionary measures that will allow for temporary measures in Latvia's environmental policy to determine the areas of environmental safety and environmental control in the country.

In particular, the Government of Latvia adopted the Environmental Policy Plan for Latvia (hereinafter – Plan) [30]. It should be noted that this document was developed in 1994 and had a comprehensive strategic importance for the Republic of Latvia, in particular, among the co-authors of the Plan were experts from the Ministry of Economy of Latvia, the Ministry of Finance of Latvia, the Ministry of Agriculture of Latvia, the Nature Fund of Latvia, academic, scientific and educational institutions of Latvia, with the participation of experts from the Netherlands Ministry of the Environment, Urban Planning and Housing, the Swedish Environmental Protection Agency, the Government of the Kingdom of Denmark, and the Government of the Netherlands. The Environmental Policy Plan identified priority environmental problems in Latvia, analyzed them and developed solutions, and among the means of implementing environmental policy, the priority was given to state control and other types of environmental control (early warning monitoring, voluntary agreements, national programmes, etc.). And for the effective application of environmental laws, appropriate guarantees have been established through the system of state administrative institutions for environmental protection, their logistical support, environmental education, as well as state and other types of environmental control.

In accordance with clause 4.4.1 of the Plan, state control over compliance with environmental protection and regional development requirements in the territory of the Republic of Latvia is exercised by the State Environmental Inspectorate (hereinafter – SEI), regional environmental protection units (SEUs), and the administration of specially protected natural areas. The SEI exercises state control over environmental protection, use of natural resources and construction in the territory of the Republic of Lithuania, on the continental shelf and in the economic zone of the Republic of Lithuania of the Baltic Sea. The main task of the SEI is to control the observance and fulfilment of the requirements of environmental protection legislation by all legal entities and individuals in the territory of Latvia (including the continental shelf and the exclusive economic zone of the Baltic Sea), to control the use of natural resources and construction, as well as to control the implementation of state environmental protection programmes, the execution of plans and implementation of construction projects, and to take other necessary measures.

With regard to other types of control in the field of environmental protection, clause 4.4.3 of the Plan states that municipal authorities may also control compliance with environmental protection requirements on their territory. In the future, the control of local governments may become quite important, especially if they are delegated the rights and obliged to solve environmental problems on their administrative territory. Self-control of polluters, public awareness and orientation towards European Union standards are also essential.

The following Resolution of the Government of Latvia 'On the Main Principles of Environmental Policy for 2021-2027' [31] approved the following main directions of environmental policy of Latvia with the relevant instructions to the central authorities of the Government of Latvia, in particular, the Ministry of Environmental Protection and Regional Development, the Ministry of Economy, the Ministry of Finance, the Ministry of Transport, the Ministry of Health, the Ministry of Internal Affairs, the Ministry of Agriculture and the Ministry of Education and Science and their subordinate bodies are defined as co-responsible. Among the areas of environmental policy (Section II of the Fundamental Principles), the priority is the basic environmental management system (horizontal management issues)

and state environmental monitoring, and among the actions and tasks in accordance with paragraph 42 of Section III is the improvement of the system of monitoring and control of polluting activities in Latvia.

Furthermore, the Government of Latvia approves relevant long-term programmes and policies, with the Ministry of Environmental Protection and Regional Development of Latvia as the main strategic implementer in cooperation with line ministries and central authorities, which take into account environmental security measures. For example, in 2023, the Ministry of Defence approved a new environmental policy and the Methodological Guidelines for Environmental Protection of the Ministry of Defence for 2023-2027 [32].

Also, in accordance with Article 11 of the Law of the Republic of Latvia 'On Environmental Protection', citizens of the Republic of Latvia have the right to live in a quality living environment and to demand from competent state institutions, legal entities and their officials to cease such activities or inactivity that worsen such environment, harm the health of residents or threaten their lives, interests and property. The Law of Latvia 'On Environmental Protection' does not contain direct provisions on environmental safety and definition of environmental control, however, the Law takes into account the legal provisions of EU directives that are binding on proper information and public participation of the Latvian population regarding the application of environmental protection measures and environmental protection, in particular 1) Directive 2004/35/EC of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and compensation of damage caused to the environment [33]; 2) Directive 2003/35/EC of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003, providing for public participation in the drawing up of certain plans and programmes relating to the environment and amending Council Directives 85/337/EEC and 96/61/EC [34]; 3) Directive 2003/4/EC of the European Parliament and of the Council of 28 January 2003 on the availability of environmental information to the public and repealing Council Directive 90/313/EEC [35].

The state's educational policy is also important in terms of environmental safety – the promotion of environmental education, science, monitoring activities, and the implementation of targeted environmental projects are carried out with the financial support of the Environmental Protection Fund of Latvia. In accordance with Part 1 of Article 6 of the Law of Latvia 'On the Environmental Protection Fund', the Chairman of the Fund's Council is the Minister of Environmental Protection and Regional Development of Latvia or a person authorized by him/her, who is an official of the Ministry of Environment.

The State Environmental Service of the Republic of Latvia (hereinafter – Service) [36], which is subordinated to the Minister of Environmental Protection and Regional Development, directly exercises state control and state administration in the field of environmental protection in Latvia. The purpose of the Service is to ensure compliance with legal acts in the field of environmental protection, radiation and nuclear safety and the use of natural resources, as well as to promote the rational use of natural resources and energy.

In accordance with Article 3 of Section II of the Regulation on the State Environmental Service of Latvia, approved by the Resolution of the Government of Latvia (hereinafter - the Regulation on the Service), the functions assigned to the Service include

1) state control over environmental protection and the use of natural resources in the territory of Latvia, on the continental shelf and in the economic zone of the Republic of Latvia of the Baltic Sea in accordance with the procedures set forth in the regulations governing environmental protection;

2) control the fishing activities carried out by Latvian fishing vessels in the Member States of the European Union, non-EU countries and international waters in accordance with the procedures set forth in the regulations governing fishing;

3) monitor and control radiation safety and nuclear safety in accordance with the procedure established by regulatory legal acts on radiation and nuclear safety.

According to Article 4 of the Service's Regulation, among the tasks of controlling the implementation of environmental legislation, the Service carries out:

1) control through the issuance of regulations on the extraction and use of natural resources, nature protection, emissions of pollutants into the environment, hazardous and household waste management, used container management, operations with chemicals and mixtures, as well as compliance with the requirements established for radiation safety and nuclear safety;

2) issuing and approving permits (licenses), technical regulations and other administrative acts for the use of natural resources and polluting activities in accordance with the procedure established by regulatory legal acts on environmental protection, radiation safety and nuclear safety;

3) informing the public about the activities of the Service and providing the public with environmental information available to the Service;

4) participation in emergency management;

5) air monitoring and monitoring of surface and groundwater within the framework of projects financed by the European Union funds.

In order to ensure the performance of the functions and tasks assigned to the Service in accordance with Article 5 of the same Regulation, the Service:

1) in accordance with its competence, cooperate with other direct management institutions (i.e., with central government authorities or institutions subordinated to central executive authorities), as well as local self-government authorities and their bodies, other institutions, non-governmental organizations, institutions of other countries and international organizations, and participate in international cooperation programmes and projects;

2) has the right to request and receive free of charge from state authorities and local self-government bodies, as well as from individuals in cases stipulated by external regulations, information and documents necessary for the performance of official tasks;

3) have the right to check compliance with environmental and natural resource management regulations at any facility;

4) submit proposals when drafting legislative acts.

In the field of environmental protection, the Latvian Department of Nature Protection is a body of the executive branch with direct subordination to the Minister of Environmental Protection of Latvia. The Department is endowed with a fairly powerful scope of powers, functions and level of responsibility, as the Head of the Authority is appointed and dismissed directly by the Minister of Environmental Protection and Regional Development of Latvia.

In accordance with Article 2, Section II of the Regulation on the Latvian Department of Nature Protection approved by the Government of Latvia (hereinafter - the Regulation on the Department) [37], the functions of the Authority include the following:

1) management of specially protected natural areas established by the Saeima and the Cabinet of Ministers (hereinafter referred to as the protected area);

2) implementation of the national environmental policy, including the protection of species and their habitats;

3) functions of the controlling authority in accordance with the regulatory legal acts on international trade in endangered species of wild animals and plants;

3) functions of the competent authority in accordance with the regulatory and legal acts on trade in seal products;

4) administration of compensation costs due to restrictions on economic activity in specially protected natural areas and micro-reserves, as well as administration of compensation costs due to significant damage caused by animals of specially protected non-hunting species and migratory species.

In accordance with Article 3 of the Regulation on the Department, it also performs the following tasks in the implementation of environmental safety and control measures:

1) organizes and controls the development and updating of environmental protection plans for protected areas, as well as facilitates and coordinates the implementation of these plans;

2) submits proposals for the establishment of new protected areas, changes in the category of protected areas or rules for the protection and use of protected areas, as well as for the inclusion of protected areas in international networks of protected areas;

3) provide an opinion on the validity of liquidation of the protected area status;

4) organizes and controls the development and updating of species and habitat protection plans, and promotes the implementation of these plans;

5) organizes optimal maintenance and restoration, as well as measures for the protection of specially protected species, their habitats and specially protected habitats;

6) prepares information for the public and the European Commission on protected natural areas of European importance (Natura 2000), specially protected species and habitats, as well as on the acquisition of individuals of specially protected species;

- 7) plan and organize necessary environmental and economic measures in protected areas and micro-reserves;
 - 8) implement projects in the field of nature protection;
 - 9) monitor compliance with legal acts regulating the protection of protected areas, species and habitats, as well as micro-reserves
 - 10) control the trade in endangered wild animals and plant specimens;
 - 11) in accordance with the regulatory legal acts governing nature protection, issues and cancels permits and suspends their validity, provides conclusions and approvals in the field of environmental protection;
 - 12) ensure the placement of information signs to mark the external boundaries of protected areas;
 - 13) coordinates and conducts scientific research and monitoring in the field of natural sciences in the protected areas, collects and stores the results of scientific research and monitoring data, collects and summarises information on the implemented, ongoing and necessary environmental protection measures in the protected areas and micro-reserves;
 - 14) conducts educational work among the population on nature protection issues;
 - 15) provides information necessary for the development of territorial plans for protected areas, specially protected species and specially protected habitats and their protection regime, and, if the municipality is located in a protected area, provides conditions for the development of territorial plans and conclusions on their territorial plans;
 - 16) manages the state property of the MENR, which is at the disposal of the Department;
 - 17) maintains the state register of protected areas and micro-reserves, as well as specially protected species;
 - 18) provides the European Environment Agency with data on protected areas, protected species, their habitats and biotopes;
 - 19) certifies experts in the field of species and habitat protection, supervises the professional activities of experts and evaluates the professional activities of experts, creates and maintains a register of experts, and evaluates other issues related to certification;
 - 20) create and maintain a database of expert opinions in the field of species and habitat protection;
 - 21) performs other tasks defined by the regulatory legal acts on environmental protection and forestry.
- The Department has a central office with structural subdivisions, as well as subordinate territorial offices. In general, as a structural unit of the Ministry of Environment and Regional Development, the Nature Protection Authority is the body that monitors the effectiveness of management in this area and also controls the specially protected areas of Latvia.

In general, the structure of the Ministry of Environment and Regional Development of Latvia also includes the State Environmental Supervision Service, the Environmental Protection Fund, the Latvian National Museum of Nature, the Latvian National Botanical Garden, and the State Agency for Regional Development. It should be noted that the State Environmental Supervision Service is a competent institution of the environmental management and audit system, but it does not have controlling functions and is not responsible for organizing environmental safety measures.

In this context, it should be noted that according to Latvian legislation, the competence of local governments does not include the implementation of environmental control and safety measures at the local level. The Law of Latvia 'On Local Self-Government Bodies' [38] defines cases of mandatory approval, notification of the Ministry of Environmental Protection and Regional Development in cases provided for by the Law or provision of a relevant opinion by a line ministry, etc. At the same time, pursuant to Article 64(1) of the Law of Latvia 'On Local Self-Government Bodies', the activities of local self-government bodies are controlled by the Ministry of Environmental Protection and Regional Development in accordance with this Law. The Ministry of Environmental Protection and Regional Development has the right to assess the legality of any provisions of local government regulations, except for issues related to the local budget and territorial planning.

In this context, it should be noted that according to Latvian legislation, the competence of local governments does not include the implementation of environmental control and safety measures at the local level. The Law of Latvia 'On Local Self-Government Bodies' defines cases of mandatory approval, notification of the Ministry of Environmental Protection and Regional Development in cases provided for by the Law or provision of a relevant opinion by a line ministry, etc. At the same time, pursuant to Article 64(1) of the Law of Latvia 'On Local Self-Government Bodies', the activities of

local self-government bodies are controlled by the Ministry of Environmental Protection and Regional Development in accordance with this Law. The Ministry of Environmental Protection and Regional Development has the right to assess the legality of any provisions of local government regulations, except for issues related to the local budget and territorial planning.

Also, in accordance with Article 19(4)(8) of the Law of Latvia ‘On the Protection and Management of the Marine Environment’ [39] the State Environmental Service or an institution that issues a permit or license, in cooperation with the National Armed Forces and the State Border Guard, exercises control over the use of the sea and protection of the marine environment in accordance with the legislation on environmental protection, protection, fisheries, maritime affairs management and maritime safety, and border protection.

One of the central bodies in the field of environmental protection in the EU is the European Environment Agency (hereinafter - EEA), which is the main developer of the EU environmental policy and ensures the effectiveness of reporting to national and international government agencies in accordance with the EEA Regulation [40]. In particular, every four years, the European Environment Agency (EEA) [41] publishes a report on the state of the environment in Europe and a list of problems that need to be addressed as a matter of priority.

At the level of the European Union, the aspects of pollution prevention and control are regulated in accordance with Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) [42]. The Republic of Latvia is obliged to follow the directives, regulations and implementing rules on the organization of environmental control in the EU member states in order to properly maintain the environmental safety standards of the state.

2.3. Legislation and legal regulation of the activities of national and local authorities carrying out environmental control and ensuring environmental safety in Estonia

The specifics of the definition of the ‘right to the environment’ as meeting the ‘needs of health and well-being’ are defined in the Law on the General Part of the Environmental Code (hereinafter – KeÜS) [43]. In particular, § 23 of the said Law on the right to the environment provides for the following:

- 1) every person has the right to an environment that meets his or her health and well-being needs and with which he or she has significant contact;
- 2) a person who permanently resides in the affected environment, frequently consumes the affected natural resource or has a special connection with the affected environment for other reasons has a significant impact.

In connection with the need to update the state’s strategic policy in the field of environmental safety, the Government of Estonia initiated and approved the National Plan ‘Estonia 2050’ with a strategic environmental impact assessment [44]. The provisions of the Plan emphasize the application of strategic environmental impact assessment approaches to assess various effects and consequences that affect the environmental security of the state.

As stated on the official website of the Ministry of Climate of the Republic of Estonia [45], the Ministry of Climate is a central government agency whose functions and activities are aimed at balanced development of natural resources and environmental protection. The Ministry of Climate is responsible for implementing the green reform in Estonia, planning climate policy, energy, renewable energy development, and environmental protection. The competence of the Estonian Ministry of Climate also includes, for example, the water and marine environment, as well as the organization of road traffic and transport. Therefore, the Ministry of Climate is subordinated to the State Department of the Environment and the State Department of Transport, and the Ministry of Climate is composed of: The Forest Resources Service, the Environmental Research Centre, the Geological Survey, the Environmental Investment Centre, the State Agency for Maritime Transport, and the Estonian Museum of Nature.

It is also worth paying attention to the approaches used in setting out the legal framework for environmental control and environmental safety in the Republic of Estonia. Pursuant to § 331 of the Estonian Environmental Liability Act, the State Department of Ecology is responsible for state control over compliance with the requirements of the Act and regulations adopted on the basis of the Act. Generally, the activities of the Environment Department are focused on fulfilling the requirements of environmental legislation, ensuring that environmental protection measures are implemented at a high level, preventing environmental hazards, monitoring the implementation of preventive measures to

reduce environmental risks, eliminating environmental offences, and carrying out educational activities and disseminating knowledge in the field of environmental safety [46].

In the Act on the General Part of the Environmental Code (hereinafter – ‘KeÜS’), the principles underlying decision-making in the field of environmental protection in Estonia are defined in detail. In particular, according to the provisions of the Estonian Environmental Code Act (KeÜS), the prevention principle obliges to prevent environmental threats, and the precautionary principle obliges to control environmental risks. As stated in the Final Report of the Estonian Environmental Assessment and Impact Assessment (Phase II) [47], in the context of these principles, a hazard is defined as a completely undesirable consequence, such as exceeding a threshold value of environmental quality indicators or the death of a protected species, which may occur. In accordance with these principles, hazards should be avoided, including the use of means to exclude hazardous activities, for example, the use of a ban on the use of certain types of fertilisers in the area where protected plant species are grown, etc. The Ecological Code does not define the concept of ‘environmental safety’, but instead sets out the content of the concept of ‘environmental hazard’. Pursuant to § 5 of the Law on the General Part of the Environmental Code (KeÜS), environmental hazard is defined as a sufficient probability of significant environmental damage. In accordance to § 621 (2) of the General Part of the Estonian Environmental Code (KeÜS), the State Environmental Board is responsible for state and administrative environmental control.

In particular, due to the geographical location of Estonia, the Code regulates in detail the use of coastal zones along water bodies and access to their use (§ 38, § 38). Therefore, in parallel with the functions of state environmental control, in accordance with the second part of § 621 of the General Part of the Environmental Code (KeÜS), local governments are also entrusted with the functions of state environmental control (powers to ensure public access to coastal zones, etc.). Section 51 of the General Part of the Estonian Environmental Code (KeÜS) also regulates the specifics of state and administrative control, including the application of special measures and enforcement in case of violation or non-compliance with environmental legislation. In particular, pursuant to § 62² of the General Part of the Environmental Code, the Department of Ecology has powers to use special measures provided for in the Law on Law Enforcement when performing the control function. At the same time, local self-government authorities are also authorized to apply special environmental control measures provided for by the same provisions of the Law ‘On Law Enforcement’ [48].

The particularities of state environmental control are set out in § 62³ of the General Part of the Environmental Code (KeÜS), which defines the control measures operated by the State Department of Ecology, as well as the cases and conditions for imposing a forfeiture penalty. For example, part three of § 62³ of the Code provides that the Department of Ecology has the right to demolish a building that prevents access to the coastal path (coast) near a water body in accordance with the procedure established by law. The relevant provisions of §§ 62⁴, 62⁵ of the Environmental Code also regulate the use of coercion and the limits of the imposition of a penalty. For example, in case of failure to comply with a court injunction, the maximum amount of a fine that may be imposed by the Department of Ecology is EUR 32,000.

In addition to the provisions of the Environmental Code, Section 6 of the Law ‘On Environmental Monitoring’ also regulates the implementation of environmental control. In particular, § 16 of the Law stipulates that the State Department of Ecology is responsible for state control over compliance with the prohibitions established under this Law (except where such control is carried out in accordance with the provisions of an act of the Ministry of Climate). In accordance with §§ 17,18 of the Law on Environmental Monitoring, the Department of Ecology is entitled to apply special measures of state control, including physical measures of influence provided for by the Law on Law Enforcement. In the event of non-compliance with a court injunction, the maximum fine to be imposed under the procedure may be EUR 6,400 (§ 19 of the Law).

The provisions of the Law ‘An Industrial Emissions’ define the areas of industrial activity with increased environmental risk, establish requirements for the subjects of such activity and liability for their failure to comply with environmental requirements, as well as the proper organization of state control in these areas. At the same time, the entry into force of the Industrial Emissions Law is preceded by its full compliance with Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council on industrial emissions (integrated pollution prevention and control) [49]. In accordance of § 155(2) of the Law, the environmental inspection is the controlling authority that directly verifies compliance with the requirements at the facilities covered by the permit to carry out the relevant activities. The Environmental

Inspectorate supervises compliance with the requirements of this Law and the bylaws adopted on its basis (§ 161 of the Law). Official which carry out environmental control in accordance with the Law 'On Industrial Emissions' has the right to issue instructions and impose penalties in case of failure to comply with a court injunction. In accordance with this article, environmental control includes: 1) analysis of reports and results of emissions monitoring provided by the operator of the activity; 2) inspection visits to the facility; 3) verification of documents on internal reporting and control measures of the person; 4) control of compliance of the equipment used and the environmental management system of the equipment, including its own monitoring; 5) collection and measurement of control samples (if necessary). This Law also establishes the National Environmental Control Plan for Facilities Subject to the Integrated Permit (State Environmental Control Plan), which, in accordance with § 156, is the basis for systematic environmental control over the activities of all facilities subject to the Integrated Permit. In addition, pursuant to § 157 of the Industrial Emissions Law, based on the State Environmental Control Plan, the Environmental Inspectorate, with the participation of the State Department of Ecology, also prepares a Regular Environmental Control Programme for facilities covered by the Integrated Permit (Regular Environmental Control Programme). The Regular Environmental Control Programme includes: 1) a schedule of regular inspections of facilities by different types of facilities, together with the frequency of their inspections; 2) an exemplary list of control measures to be carried out during the regular inspection; 3) an exemplary list of samples to be taken and measured during the regular inspection; 4) an exemplary list of other measures to be carried out.

At the same time, Section 10¹ of the Law 'On Nature Protection' regulates the exercise of state and administrative control in the field of nature protection. The § 702 of the Law also stipulates that the State Environmental Department shall exercise state control over compliance with the requirements of the Law on Nature Protection and the legislation adopted on the basis thereof. In addition, the administrative supervision of compliance with the requirements set out in Regulation (EU) No 511/2014 of the European Parliament and of the Council is carried out by the State Environmental Board of Estonia [50]. The reference provision of the § 702(2) of the Law stipulates that environmental supervision or control is also carried out by a local self-government body or institution in accordance with the Law on Environmental Supervision. The State Department of Ecology, institution or local self-government body is empowered to apply special measures of state control in accordance with the Law 'On Law Enforcement', including the application of physical measures. In accordance with the provisions of § 66⁴ of the Law 'On the Organization of Local Self-Government', the procedural issues of environmental offences are delineated [51]. This article stipulates that the Department of Ecology is an extrajudicial body dealing with offences in the field of ecology and environmental protection, while local governments, police authorities and the Estonian Border Guard are designated as extrajudicial bodies dealing with offences in the field of land resources that endanger human life and health or the environment.

At the same time, Section 2 of the Law 'On Environmental Supervision' sets out a complete legal regulation of the bodies and subjects of environmental supervision and control, i.e. their functions, powers and tasks. Pursuant to Section 2 § 3 of the Law On Environmental Supervision, environmental supervision is carried out by the environmental inspection, land administration and local self-government body (or institution). The environmental inspection as a subject of environmental supervision acts in all areas of environmental protection (§ 4 of the Law), in particular: takes measures to prevent illegal activities in the field of environmental protection; stops illegal activities that harm or threaten the environment; organizes the storage, sale, return to the legal owner or destruction of natural products with uncertain ownership; organizes the liquidation of unauthorized construction in cases provided for by the Law. The land administration, as a subject of environmental supervision, carries out measures to control compliance with the requirements of land use, land management and land registration, and measures to stop illegal activities in the land sector (§ 5 of the Law). Control over the implementation of local council decisions on environmental protection and use is vested in a person or institution authorized by the council, or, if they have not been appointed (established), control is vested directly in the local self-government body (§ 6 of the Law). The local self-government body carries out measures to prevent illegal activities and measures to protect the environment; informs the environmental inspectorate of illegal activities that harm or threaten the environment, or legal activities related to the use of natural resources, if such activities pose a threat to life, health or property, and the land council of cases of violation of the rules of land use, land management and land registration requirements.

In addition to the current legislation, Estonian scientific and civil society has raised the issue of climate change to the level of the state vector of sustainable environmental development, providing leverage and appropriate control in the lawmaking process. This is the case of the high-profile draft law on climate-safe economy, the explanatory note to which sets out the modern principles of environmental control in the future [52]. A special attention is focused on the principle of intergenerational equity, which is used to mitigate the implementation of climate change measures, gradual adaptation of climate policy implementation at the level of state authorities and local municipalities, and their regulatory impact on the competitiveness of the state's economy (§ 2 of the Explanatory Note to the Draft Law). It is worth noting that these principles and approaches are aimed at fulfilling Estonia's international obligations to prevent human rights restrictions for future generations (§ 13 of the Explanatory Note to the Draft Law).

At the same time, one of the central bodies in the EU environmental protection sector is the European Environment Agency (EEA), which is the main developer of the EU environmental policy. At the level of the European Union, the aspects of pollution prevention and control are regulated in accordance with Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control). The Republic of Estonia is obliged to follow the directives, regulations, and implementing regulations on the organization of environmental control in the EU member states in order to properly maintain the environmental safety standards of the state.

3. Problems of legal ensurance of environmental safety and environmental control in the Baltic countries in a comparative aspect

Environmental security in the Baltic Sea Region is facing significant challenges due to human activities and environmental pressures. The ecosystem suffers from pollution, such as overfishing in the Baltic Sea and the destruction of habitats for certain species. However, the organizational and administrative efforts made by each of the Baltic states to improve the environment, as well as regional measures and environmental protection efforts among the European Union member states, have been very successful.

The legal framework for environmental safety and environmental control in each of the Baltic States differs in its approaches, legal regulation, and the activities of regulatory authorities and local governments in the region as a whole.

Based on the current issue of ensuring environmental safety and environmental control in Lithuania, the Republic of Lithuania has a relatively small territory, with a fairly efficient distribution of powers of environmental control and maintenance of environmental safety measures. In Lithuania, environmental control powers are exercised by central and local government authorities, and a number of powers are exercised at the level of municipalities, which directly carry out environmental control and environmental safety measures at the community level. In order to maintain the proper state of environmental safety in municipalities and the state as a whole, officials and employees of environmental control bodies carry out inspections, monitor the state of the environment within their competence, and take preventive measures against violators or possible violators of Lithuanian environmental legislation. In particular, environmental control officials are empowered to consider disputed issues, as well as to impose fines, penalties, and bring legal proceedings in respect of environmental offences.

Environmental safety is a priority policy area for all EU member states, and in Lithuania, environmental safety is not only a priority of national importance, but also promotes active environmental safety programmes in Lithuanian municipalities. The recommendatory norms of the European Union legislation, which are strictly implemented by the Government of Lithuania, and the novelties of the national legislation of Lithuania are aimed at maintaining and improving the state of environmental safety. In addition, the Government of Lithuania actively participates in the programme activities of the European regional environmental funds, scientific and innovative research aimed at improving the environmental state and environmental safety measures in Lithuania.

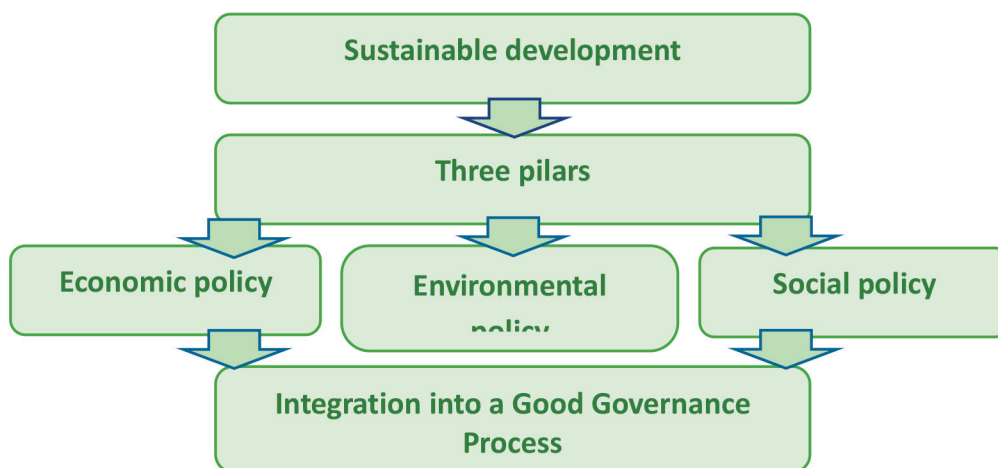
In Latvia, the policy of sustainable planning and environmental safety of the state has been built systematically. The Government of Latvia has adopted a number of policy documents outlined in the study, which were developed in cooperation with the Ministry of Environmental Protection and Regional Development, other ministries, agencies, and public environmental organizations of Latvia, as well as with the cooperation and expert support of foreign ministries, in particular the Government of the Kingdom of the Netherlands. The responsibility for the implementation of the governmental policies aimed at improving the environmental safety of the Republic of Lithuania in the long term was also

jointly determined. The next feature of the study is the rather extensive powers vested in the Ministry of Environment of Latvia, which is defined as the main governmental body in the field of environmental protection and regional development. Direct environmental control and environmental safety measures are carried out by the Latvian Nature Protection Authority and the State Environmental Service of the Republic of Latvia. It is worth noting that the Ministry and its local (regional) structures have the main powers of environmental control. The peculiarity of the legislation is that the Ministry is responsible not only for sectoral environmental control and environmental safety measures. The Ministry of Environmental Protection and Regional Development controls the activities of local self-government, in particular, it has the right to assess the legality of any provisions of local self-government regulations, with the only exceptions being local budget and territorial planning issues. The EU legislation is aimed at preserving and improving environmental safety, in particular, the laws analyzed in this study contain direct references to the application of EU regulations and directives.

The legal framework of Estonian legislation on environmental control is in line with the EU legislation, in particular with regard to the powers vested in state and local authorities, comprehensive preventive measures taken by environmental control and supervisory authorities, measures of influence - physical and legal influence, and imposition of significant fines. The Estonian Ministry of Climate, as the central authority in the field of environmental protection, has rather extended functions and powers that indirectly relate to other areas of state activity, in particular, the implementation of environmental safety measures and environmental control functions in the military, transport, energy and road traffic sectors. Instead, local governments are authorized to implement environmental safety measures, but municipalities are selectively restricted in exercising environmental control functions. The comprehensive review of the legal framework of environmental control draws attention to the initiative of the Government of Estonia to implement the strategic policy of the state in the field of environmental safety by approving the National Plan 'Estonia 2050' and approaches to legal regulation of this area, as well as the latest application of international norms in the strategy of their implementation in the national legislation of Estonia. In general, the legal regulation of environmental control and environmental safety in Estonian legislation is quite detailed, in particular, these legal relations are covered by the provisions of several substantive laws, partly by the Code, which includes international legal norms and EU legislation.

According to Lithuanian scientists Petrauskienė R. and Predkelytė E. [53, p. 94], who studied the sustainable development policy of the Baltic States in the context of good governance, the integration of sustainable development takes place in the process of good governance. And legal mechanisms for decision-making by public authorities are very important for the implementation of sustainable development policies, as most national representative legislatures, as well as judicial practice, fully recognise the link between environmental protection, economic development and human rights.

Scientists are convinced that better coordination and greater legal support for good governance and implementation of environmental requirements, data collection and analysis can accelerate the progress of sustainable development in general, citing the scheme of sustainable development integration from Bartle, I., Vass, P..

Czech scientists Marek Baroň, M., Kolínský, O., Březovská, R.-J., like the above-mentioned Lithuanian scientists, in one of their studies also consider the issue of environmental security in the context of the concept of sustainable development of the Czech security policy in general, in particular in the context of the Strategic Framework of the Czech Republic until 2030 (Strategického rámce ČR 2030) [54, p. 35] at the national and regional levels, the impact of climate change on the individual interests of the Czech Republic within the framework of global cooperation. In the study, the researchers processed a significant amount of materials, which, among other things, focuses on green transformation and the risks of modern securitisation. Scientists note that in the long term, the effects of securitisation can lead to economic instability, vulnerability of the energy sector due to excessive dependence on government decisions, negative impact on the health and social status of certain social groups, and the threat of climate change [54, p. 46).

The Slovak scientist Jankuv, J. [55, p. 302], studying these issues on the scale of international environmental law as a special branch, emphasises the impact of the process of greening public international law on the law of the European Union and the legal order of the Slovak Republic as a national legal system. According to the author, the goals are achieved through the establishment of international obligations for states aimed at preventing environmental damage, mechanisms for monitoring compliance with these obligations, as well as new bodies and institutions designed to assist states in fulfilling their obligations and in identifying areas of the environment that need protection. Ultimately, this legal mechanism is aimed, in particular, at preventing and reducing environmental damage. Therefore, the generally accepted customary institution of state responsibility for internationally wrongful acts can be applied in this area only to a minimum extent. According to the author, there is room for applying the responsibility of States for the harmful consequences of activities that are not prohibited by international law in this area.

Conclusions. In this article, we attempt to define the legal basis of environmental control through a comparative analysis of legal regulation and the structure of public authorities and local self-government bodies which form environmental safety in the Baltic States. Thus, using the scientific comparative legal method and the functional approach, the author compares environmental safety and environmental control measures in the legal systems of the Baltic States, highlighting some views of scholars from Eastern European countries in the context of the overall review of European law in this context.

Each of the Baltic States develops and implements a special state policy in the field of environmental safety aimed at harmonizing public law environmental control measures at different levels of authorities in accordance with the framework of EU directives and regulations and international treaties.

1. The Baltic States are member states of the European Union, geographically located in a relatively small area bordering the Baltic Sea, i.e. they share a common and similar ecosystem, and have traditional formats of close cooperation within the framework of regional, interstate, and European legal initiatives and agreements.

2. The basis for the establishment of constitutional norms in the regulation of environmental safety and environmental control in the Baltic States was the participation of each state in international treaties, such as the Stockholm Declaration and the Aarhus Convention, and later the Treaty on the Functioning of the European Union, the Treaty of Accession to the European Union of each Baltic State, according to which the legal norms of the European Union became an integral part of national legislation with recognition of their superiority over laws and other legal acts of Lithuanian Republic, Latvian Republic, Estonian Republic.

3. In each of the Baltic States, environmental control powers are exercised by central and local government authorities, and a part of the delegated powers are exercised at the level of municipalities, as the closest authorities to the residents of the territories. In the Republic of Lithuania, local governments exercise their powers directly and have a certain degree of autonomy in implementing environmental control and environmental safety measures at the community level. Such powers are more centralized in the legal system of the Republic of Latvia, where the Ministry of Environmental Protection and Regional Development of Latvia comprehensively and structurally exercises direct environmental control and environmental safety measures, i.e. the Department of Nature Protection of Latvia and the State Environmental Service of Latvia. In addition, the peculiarity of legal regulation is the Ministry's direct control over the rule-making activities of local self-government bodies in general, in particular, the Ministry has the right to assess the legality of any provisions of local self-government regulations, with the only exceptions being local budget and territory planning issues. The legal regulation of environmental

safety in Estonia in terms of environmental control is directly interconnected and harmonised with the provisions of the European Union legislation. The Estonian Ministry of Climate, as the central authority in the field of environmental protection, has very extensive functions and powers of both extraterritorial and multisectoral nature, which relate to other areas of environmental safety regulation, in particular, the implementation of environmental safety measures and environmental control functions in the military, transport, energy, road traffic, etc. Among the powers vested in Estonian public authorities and local self-government bodies are the implementation of comprehensive preventive measures by controlling and supervisory bodies in the field of environment, as well as measures of influence - physical and legal influence, imposition of penalties. However, local governments, which are authorized to implement environmental safety measures, are significantly limited in their environmental control functions.

4. Among the modern scientific views on administrative legal relations that constitute the issues of environmental safety and the legal basis of environmental control, Lithuanian and Latvian scholars pay attention not only to local policies and legal mechanisms of environmental control bodies, but also to the foundations of the constitutional norms of each of the Baltic States, the content of national policy and national legislation, implementation and application of the provisions of European Union legislation and European Union policies. Scholars from other Eastern European EU member states focus their research on environmental safety and environmental control on the direct impact of international environmental law on the subjects of EU environmental law. The attention of contemporary Ukrainian researchers on legal regulation in the field of ecology and environmental safety is focused on Ukraine's climate policy in the context of European integration. A number of Ukrainian lawyers, Slovak and Czech scholars study environmental security in the context of sustainable environmental development at both the national and international levels.

REFERENCES:

1. MAREČEK, Lukáš (ed.): Contemporary Issues of International Environmental Law: Book of abstracts from international scientific conference. Bratislava: Comenius University Bratislava, Faculty of Law, 2025, 34 p. URL: https://www.flaw.uniba.sk/fileadmin/praf/Pracoviska/Katedry/KMPMV/2024_2025/Book_of_abstracts-Contemporary_Issues_of_IEL.pdf.
2. Juraj Jankuv Environmentalizácia medzinárodného práva verejného a jej vplyv na právo Európskej únie a právny poriadok Slovenskej republiky [Environmentalization of International Public Law and its Impact on the Law of the European Union and the Legal Order of the Slovak Republic] Praha: Leges, 2021, 388p. DOI: 10.2478/eustu-2022-0026 Reviewed by Naděžda Šišková*.
3. Golovko, L., Yara, O., Uliutina, O., Tereshchenko, A. and Kudin, A. (2021). Formation of Ukraine's Climate Policy in the Context of European Integration. *European Journal of Sustainable Development*, 10(4), 138-146, <https://doi.org/10.14207/ejsd.2021.v10n4p138>.
4. Golovko, L. (2024). International Legal Aspects of the Assessment of Environmental Damage Caused by Military Actions. *Bratislava Law Review*, 8(1), 99–110, <https://doi.org/10.46282/blr.2024.8.1.828>.
5. Golovko, L., Gulac, O., Oleksenko, R. (2023). International Legal regulation of environmental protection during armed conflict and the possibility of its application in Ukraine. *International Multidisciplinary Scientific GeoConference*, Sofia, 23(5.1), 579–586, DOI: 10.5593/sgem2023/5.1/s23.79.
6. Stučka, M. and Kārkliņš, H. Latvijas iedzīvotāju subjektīvā drošības uztvere: ietekme uz drošības politikas veidošanu. Vides drošība [Subjective perception of security of Latvian residents: impact on security policy development. Environmental security]. Kolektīvā monogrāfija. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2021. 272 lpp. <https://doi.org/10.22364/iesdu.04> Available at: https://www.apgads.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/apgads/PDF/Subjektiva-drosiba_2021/04_Stucka_Karklins.pdf.
7. Pisuke, H. and Kelli, A. (2007). Some Issues Regarding Entrepreneurial Universities and Intellectual Property. *Juridica International*. 12, 161-172. Available at: https://www.juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2007_1_161.pdf.
8. Jankuv, J. (2022). HISTORICKÝ VÝVOJ A SÚČASNÁ PODOBA PRÁVA ŽIVOTNÉHO PROSTREDIA EURÓPSKEJ ÚNIE V KONTEXTE VPLYVU MEDZINÁRODNÉHO PRÁVA ŽIVOTNÉHO PROSTREDIA [Historical development and modern form of environmental law

- of the European Union in the context of the influence of international environmental law]. *Studia Juridica*, 10/2022(1), 12–30. <https://doi.org/10.33542/SIC2022-1-02> Available at: https://sic.pravo.upjs.sk/ecasopis/102022-1/02_Jankuv_Historicky_%20vyvoj.pdf.
9. On access to information, public participation in the decision-making process and access to justice on issues related to the environment: Convention (Aarhus Convention) dated 25.06.1998. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.133597>.
10. Declaration on environmental problems: decision of the United Nations Conference (Stockholm Declaration) dated 06.16.1972. United Nations: website. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml.
11. Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. An official website of the European Union. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/35/oj> (accessed on 18.06.2025).
12. Mierauskas, P. (2019). Formation and Implementation of Environmental Policy in Lithuania. *Public Policy and Administration*. 18(1), 36–51. DOI: <https://doi.org/10.5755/j01.ppaa.18.1.23127>.
13. Treaty establishing the European Community (Consolidated version 2002). Dated 25.03.1957. An official website of the European Union. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/treaty-on-the-functioning-of-the-european-union.html>.
14. Lietuvos Respublikos Konstitucija įsigaliojo 1992 m. lapkričio 2 d. (Lietuvos Respublikos piliečių priimta 1992 m. spalio 25 d. referendume). Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarija. URL: <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija20220522.htm>.
15. Latvijas Republikas Satversme Latvijas Satversmes Sapulces. 15.02.1922. LUKUMI. URL: <https://likumi.lv/ta/id/57980-latvijas-republikas-satversme>.
16. Komentāri par Latvijas Republikas Satversmi. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Autoru kolektīvs prof. R. Baloža vadībā. Rīga. Latvijas Vēstnesis. 2011. 717. 736. p.
17. Eesti Vabariigi põhiseadus rahvahääletusel vastu võetud 28.06.1992. jõustumine 03.07.1992. Süstemaatiline liigitus Justiitsministeerium. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/115052015002>.
18. Eesti Vabariigi põhiseadus Kommenteeritud väljaanne 2020. URL: https://pohiseadus.ee/sisu/3524/paragrahv_53.
19. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union Consolidated version of the Treaty on European Union Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union Protocols Annexes to the Treaty on the Functioning of the European Union Declarations annexed to the Final Act of the Intergovernmental Conference which adopted the Treaty of Lisbon, signed on 13 December 2007 Tables of equivalences. An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT>.
20. Lietuvos Respublikos aplinkos apsaugos įstatymas. Nuo 21.01.1992. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.2493/asr>
21. Lietuvos Respublikos aplinkos apsaugos valstybinės kontrolės įstatymas. Nr. IX-1005. 01.07.2002. URL: <https://www.infolex.lt/ta/19952#>.
22. Lietuvos Respublikos visuomenės sveikatos priežiūros įstatymas. Nr. IX-886 16.05.2002. URL: <https://www.infolex.lt/ta/113237>.
23. Dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2013 m. liepos 24 d. nutarimo Nr. 711 ‘Dėl Rinkliavos ar kitos įmokos už komunalinių atliekų surinkimą iš atliekų turėtojų ir atliekų tvarkymą dydžio nustatymo metodikos patvirtinimo“ pakeitimo nuo 20.04.2016. Nr. 384. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/fc1c2b51087111e687e0fbad81d55a7c>.
24. Lietuvos Respublikos Konstitucijos papildymo Konstituciniu aktu «Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje» ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos 150 straipsnio papildymo įstatymas nuo 13.07.2004. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.237876>.
25. Commission Implementing Regulation (EU) No 607/2012 of 6 July 2012 on the detailed rules concerning the due diligence system and the frequency and nature of the checks on monitoring organisations as provided for in Regulation (EU) No 995/2010 of the European Parliament and of the Council laying down the obligations of operators who place timber and timber products on the market Text with EEA relevance. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32012R0607>.

26. Commission Implementing Regulation (EU) 607/2012 of 6 July 2012 on the detailed rules concerning the due diligence system and the frequency and nature of the checks on monitoring organisations as provided for in Regulation (EU) 995/2010 of the European Parliament and of the Council laying down the obligations of operators who place timber and timber products on the market. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_impl/2012/607/oj.
27. Directive 2012/18/EU of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on the control of major-accident hazards involving dangerous substances, amending and subsequently repealing Council Directive 96/82/EC Text with EEA relevance. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/18/oj>.
28. Lietuvos savivaldybių aplinkosaugos reitingas 2024. 10.06.2024. Lietuvos Respublikos aplinkos ministerija. URL: <https://am.lrv.lt/lt/lietuvas-savivaldybiu-aplinkosaugos-reitingas-puslapis/lietuvas-savivaldybiu-aplinkosaugos-reitingas-2024>.
29. Čepāne I. Labvēlīga vide. Labvēlīga vide. Jurista Vārds. 2022. NR.7 (1221). 60.-61.l pp. URL: <https://m.juristavards.lv/doc/280617-labveliga-vide>.
30. Vides aizsardzības politikas plāns Latvijā ar Latvijas valdības lēmumu apstiprināts 25. aprīlī 1995. Latvijas Vēstnesis. 11.05.1995, № 72. Latvijas Vēstnesis. URL: <https://www.vestnesis.lv/ta/id/35040>.
31. Par Vides politikas pamatnostādņēm 2021.–2027. Gadam : Ministru Kabineta 2022. gada 31. Augusta rīkojums Nr. 583. Latvijas Vēstnesis, 172, 06.09.2022. OP numurs: 2022/172.3. Latvijas Vēstnesis. URL: <https://likumi.lv/ta/id/335137-par-vides-politikas-pamatnostadnem-2021-2027-gadam>.
32. Vides aizsardzība nozares rīcībpolitikā. Aizsardzības ministrija. URL: <https://www.mod.gov.lv/lv/nozares-politika/vides-aizsardziba>.
33. Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage. An official EU website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2004/35/oj>.
34. Directive 2003/35/EC of the European Parliament and of the Council of 26 May 2003 providing for public participation in respect of the drawing up of certain plans and programmes relating to the environment and amending with regard to public participation and access to justice Council Directives 85/337/EEC and 96/61/EC. An official EU website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003L0035>.
35. Directive 2003/4/EC of the European Parliament and of the Council of 28 January 2003 on public access to environmental information and repealing Council Directive 90/313/EEC. An official EU website. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2003/4/oj>.
36. Valsts vides dienesta nolikums : Ministru kabineta noteikumi Nr. 962. Pieņemts 23.11.2004. Latvijas Vēstnesis. URL: <https://likumi.lv/ta/id/97132-valsts-vides-dienesta-nolikums>.
37. Dabas aizsardzības pārvaldes nolikums: Ministru kabineta noteikumi Nr.507 pieņemts 02.06.2009. Latvijas Vēstnesis. URL: <https://likumi.lv/ta/id/193117-dabas-aizsardzibas-parvaldes-nolikums>.
38. Pašvaldību likums pieņemts 20.10.2022. Saeima. Latvijas Vēstnesis. URL: <https://likumi.lv/ta/id/336956-pasvaldibu-likums>.
39. Jūras vides aizsardzības un pārvaldības likums pieņemts 28.10.2010. LUKUMI. URL: <https://likumi.lv/ta/id/221385-juras-vides-aizsardzibas-un-parvaldibas-likums>.
40. REGULATION (EC) No 401/2009 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 23 April 2009 on the European Environment Agency and the European Environment Information and Observation Network. Official Journal of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32009R0401>.
41. European Environment Agency (EEA). Official website of the European Union. URL: https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/european-environment-agency-eea_en.
42. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control). Official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/75/oj>.
43. Keskkonnaseadustiku üldosa seadus (lühend – KeÜS) vastu võetud 16.02.2011. Riigi Teataja. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/Ke%C3%9CS>.
44. Üleriigilise planeeringu “Eesti 2050” ja selle keskkonnamõju strateegilise hindamise (KSH) algatamine vastu võetud 05.01.2023 nr 1. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/310012023001>.

45. Kliimaministeerium. URL: <https://kliimaministeerium.ee/ministeerium-kontakt/ministeeriumi-tutvustus/haldusala>.
46. Kliimaministeerium. Kliimaministeeriumi ametlik veebisait. URL: <https://keskkonnaamet.ee/keskkonnakasutus-kiirgus/keskkonnakaitseluba/loa-omaja-meelespea>.
47. Eesti keskkonnakasutuse välismõjude rahasse hindamine. II etapp. LÕPPARUANNE. Civitta Eesti AS. SA Keskkonnaõiguse Keskus. 2019. lk 10. URL: <https://kliimaministeerium.ee/sites/default/files/documents/2021-07/II%20etapi%20L%C3%B5pparuanne.pdf>.
48. Korrakaitseadus (lühend - KorS) Vastu võetud 23.02.2011. RT I. 22.03.2011. 4. jõustumine 01.07.2014. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/123032015207>.
49. Directive 2010/75/EU of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 on industrial emissions (integrated pollution prevention and control). An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/75/oj>.
50. Regulation (EU) No 511/2014 of the European Parliament and of the Council of 16 April 2014 on compliance measures for users from the Nagoya Protocol on Access to Genetic Resources and the Fair and Equitable Sharing of Benefits Arising from their Utilization in the Union Text with EEA relevance. An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0511>.
51. Kohaliku omavalitsuse korralduse seadus vastu võetud 02.06.1993. RT I 1993. 37. 558. Riigi Teataja. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/KOKS>.
52. Kliimakindla majanduse seaduse seletuskiri. Kliimaministeerium. Kliimaministeeriumi ametlik veebisait. URL: <https://kliimaministeerium.ee/sites/default/files/documents/2024-08/Kliimakindla%20majanduse%20seaduse%20seletuskiri.pdf>.
53. Petrauskienė, Rūta & Predkelytė, Erika. «Evaluation of sustainable development policy in the context of good governance: comparative analysis of Baltic countries». *Visuomenės saugumas ir viešoji tvarka*, 2017, 19, pp. 87–121.
54. Marek Baroň, Ondřej Kolínský, Romana Jungwirth Březovská. Bezpečnost a udržitelnost ČR: Hrozby, výzvy, dilemata. Ministerstvo životního prostředí. URL: https://www.cr2030.cz/system/files/2024-12/Bezpe%C4%8Dnost-a-udr%C5%BEitelnost-%C4%8CR_final-1.pdf.
55. Juraj Jankuv Environmentalizácia medzinárodného práva verejného a jej vplyv na právo Európskej únie a právny poriadok Slovenskej republiky [Environmentalization of International Public Law and its Impact on the Law of the European Union and the Legal Order of the Slovak Republic] Praha: Leges, 2021, 388p. DOI: 10.2478/eustu-2022-0026 Reviewed by Naděžda Šišková*.

УДК: 341 + 124.1: 316.774+ 341.181: 327.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.16>

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ВІЙСЬКОВІЙ СФЕРІ: СТАНОВЛЕННЯ ДОКТРИНАЛЬНИХ ОСНОВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В РАМКАХ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

Забара І.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародного права

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-6643-0025

e-mail: izbr@ukr.net, izabara@knu.ua

Забара І.М. Штучний інтелект у військовій сфері: становлення доктринальних основ міжнародно-правового регулювання в рамках Організації Об'єднаних Націй.

Стаття присвячена актуальній і важливій темі – діяльності ООН у становленні сучасних доктринальних основ міжнародно-правового регулювання застосування технологій штучного інтелекту у військовій сфері.

Автор зазначає, що ООН наблизилась до розгляду питань використання технологій штучного інтелекту у цивільній і військовій сферах вже маючи певні напрацювання і розуміння того, що штучний інтелект, як технології, можуть бути використані як «на благо» людства, так і «на зло», що власне і характеризує їх як технології подвійного використання і, в той же час, не як «над-технології» нового витка науково-технічного прогресу, а як черговий крок на шляху розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у системі Глобального інформаційного суспільства.

З прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН резолюції «Штучний інтелект у військовій сфері та його наслідки для міжнародного миру і безпеки» [1] були закладені основи розвитку міжнародно-правового регулювання відносин у сфері використання технологій штучного інтелекту у військовій сфері, а також враховані загальні підходи до можливостей, ризиків та наслідків для міжнародного миру і безпеки.

Позиція ООН, враховуючи попередні наукові і практичні напрацювання, полягала у тому, щоб на початковому етапі становлення міжнародно-правового регулювання застосування технологій штучного інтелекту у військовій сфері визначити найбільш принципові позиції у питаннях, зокрема а) застосування норм міжнародного права, б) комплексного підходу до використання цих технологій, с) наслідків застосування штучного інтелекту у військовій сфері для міжнародного миру і безпеки, д) «відповідального застосування» штучного інтелекту у військовій сфері. Такий підхід в цілому відобразив узгоджену позицію держав.

Автор підкреслює, що резолюція є актом м'якого права (soft law) і, головним чином, надає бачення використання військового штучного інтелекту державами-учасниками. Подальше формування доктринальних положень міжнародно-правового регулювання застосування штучного інтелекту у військовій сфері в рамках ООН базується на позиціях, виходячи з наступного: (1) можливостей, (2) ризиків та (3) потенційних наслідків використання штучного інтелекту для міжнародного миру і безпеки.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародно-правове регулювання, штучний інтелект, військова сфера, «відповідальне застосування», «відповідальний штучний інтелект», технології подвійного використання, технології подвійного призначення, міжнародний мир, міжнародна безпека.

Zabara I.M. Artificial intelligence in the military sphere: formation of doctrinal foundations of international legal regulation within the United Nations

The article is devoted to a topical and important topic – the activities of the UN in the formation of modern doctrinal foundations of international legal regulation of the use of artificial intelligence technologies in the military sphere.

The author notes that the UN has approached the consideration of issues of the use of artificial intelligence technologies in the civilian and military spheres already having certain developments and understanding that artificial intelligence, as a technology, can be used both «for the good» of humanity and «for evil», which actually characterizes them as dual-use technologies and, at the same time, not as «super-technologies» of a new round of scientific and technological progress, but as another step on the path of development of information and communication technologies in the system of the Global Information Society.

With the adoption by the UN General Assembly of the resolution “Artificial intelligence in the military domain and its implications for international peace and security” [1], the foundations for the development of international legal regulation of relations in the field of the use of artificial intelligence technologies in the military sphere were laid, and general approaches to the opportunities, risks and consequences for international peace and security were taken into account.

The UN position, taking into account previous scientific and practical developments, was to determine, at the initial stage of the formation of international legal regulation of the use of artificial intelligence technologies in the military sphere, the most principled positions on issues, in particular a) the application of international law, b) a comprehensive approach to the use of these technologies, c) the consequences of the use of artificial intelligence in the military sphere for international peace and security, d) the “responsible use” of artificial intelligence in the military sphere.

The author emphasizes that the resolution is an act of soft law and, mainly, provides a vision of the use of military artificial intelligence by the participating states. Further formation of doctrinal provisions of international legal regulation of the use of artificial intelligence in the military sphere within the UN framework is based on positions based on the following: (1) opportunities, (2) risks and (3) potential consequences of the use of artificial intelligence for international peace and security.

Key words: international law, international legal regulation, artificial intelligence, military sphere, «responsible application», «responsible artificial intelligence», dual-use technologies, dual-purpose technologies, international peace, international security.

Постановка проблеми. Наближення до певної тематики в рамках міжнародних організацій завжди представляє собою складний процес узгоджень принципових позицій. При цьому розгляд питань, що зачіпають інтереси майже усіх держав світу, завжди викликають підвищений інтерес. Тематика штучного інтелекту яка, незважаючи на більш ніж півстолітній розвиток, вже вийшла на рівень розгляду в рамках міжнародних організацій, постала саме такою.

Проведені міжнародні конференції і саміти з проблематики використання штучного інтелекту визначили доволі цікаву особливість – на фоні загальних дискусій про масштабні і непередбачувані перспективи та можливі наслідки застосування технологій штучного інтелекту – була чітко відмежована тематика військового використання штучного інтелекту.

Фактично було заявлено про технології штучного інтелекту як про «технології подвійного використання» («технології подвійного призначення»).

Варто зазначити, що державні підходи до застосування технологій штучного інтелекту, як у цивільній, так і у військовій сферах, почали значно випереджати міжнародні зусилля з упорядкування цього питання, що знайшло відображення в численних національних програмах, концепціях, доктринах та планах. Разом з тим, розуміння важливості, актуальності і необхідності міжнародно-правового регулювання використання технологій штучного інтелекту саме у військовій сфері постало на початку двадцятих років нашого століття окремою темою.

Нечисленні ґрунтовні наукові праці з питань можливого міжнародно-правового регулювання використання технологій («систем», «типів») штучного інтелекту у військовій сфері охопили доволі широку проблематику. Вони, як вбачається, і стали основою для подальших філософських, міжнародно-правових, етичних, технологічних, економічних та військових дискусій в рамках міжнародних самітів на вищому рівні (REAIM 2023, REAIM 2024), міжнародних конференцій (Люксембург, 2023), регіональних конференцій (Коста-Ріко, 2023; Тринідад і Тобаго, 2023), міжнародних організацій (НАТО, ШОС).

Організація Об'єднаних Націй наблизилась до розгляду питань використання технологій штучного інтелекту у цивільній та військовій сферах вже маючи певні напрацювання і розуміння того, що штучний інтелект, в якості технологій, може бути використаний як «на благо» людства, так і «на зло», що власне і характеризує його як технології подвійного використання і, в той же час, не як «над-технології» нового витка науково-технічного прогресу, а як черговий крок на шляху розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у системі Глобального інформаційного суспільства, основи якого було закладено Окінавською «Хартією глобального інформаційного суспільства» (2000 р.) та, у подальшому – Світовим самітом з інформаційного суспільства ще на початку XXI століття.

Мета дослідження полягає у визначенні доктринальних основ міжнародно-правового регулювання у сфері застосування штучного інтелекту у військовій сфері в рамках Організації Об'єднаних Націй.

Стан опрацювання проблематики. Про можливості військового використання технологій штучного інтелекту говорили з самого початку їх розвитку. Як правило, висловлені фахівцями з різних галузей думки, були здебільшого побоюваннями щодо можливого або ймовірного використання технологій штучного інтелекту у військових цілях.

Конкретизація питань щодо розвитку концептуальних основ міжнародно-правового регулювання почалась з низки теоретичних робіт Anderson K., Beard J.M., Balkin J.B., Brehm M., Burri T., Castel J.-G., Castel M.E., Chelioudakis E., Davison N., Geiss R., Krishnan A., Moliner González J.A., Pascual D.A., Schuller A.L., Thurnher J.S., Waxman M.C., Weaver J.F. та інших [2; 3, с. 243–245]. Переважно саме з їхніх робіт почали виокремлюватись принципові позиції щодо розвитку міжнародно-правових основ регулювання відносин з використання штучного інтелекту у військових цілях. Тематика охопила різні напрямки – від ролі міжнародного права в урегулюванні таких відносин – до морально етичних аспектів, а також автономних систем озброєнь з технологіями штучного інтелекту [3, с. 245]. Фактично це і заклало основні підходи до початкового бачення проблематики використання штучного інтелекту у військових цілях у рамках міжнародних організацій. Організація Об'єднаних Націй підійшла до розробки загальних засад, вже маючи достатньо наукових і практичних напрацювань, що були продемонстровані в ході самітів, конференцій та у діяльності інших міжнародних організацій.

Виклад основного матеріалу. 24 грудня 2024 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію № 79/239 «Штучний інтелект у військовій сфері та його наслідки для міжнародного миру і безпеки» («Artificial intelligence in the military domain and its implications for international peace and security») [1].

Цю резолюцію можна розглядати з кількох позицій.

По-перше, як стартовий акт, що закладає підвалини розвитку міжнародно-правового регулювання відносин у сфері використання технологій штучного інтелекту у військовій сфері.

По-друге, як результат, який акумулював у собі загальні підходи до можливостей, ризиків та наслідків, які були обговорені на тематичних зустрічах, засіданнях, міжнародних самітах і конференціях і знайшли певне відображення в окремих актах міжнародних організацій.

У зв'язку з цим цікавим постає розгляд передумов, які передували прийняттю резолюції і вплинули на позицію ООН у питанні становлення доктринальних засад міжнародно-правового регулювання застосування штучного інтелекту у військовій сфері.

Так, у жовтні 2021 року в НАТО була прийнята «Стратегія НАТО щодо штучного інтелекту» (The NATO Artificial Intelligence Strategy). У липні 2024 року було оприлюднено її переглянутий варіант, що розвивав ідеї розвитку і прискореного використання технологій штучного інтелекту [4; 5].

В лютому 2023 року відбувся міжнародний саміт «Відповідальний штучний інтелект у військовій сфері» (REAIM 2023, Гаага), який наступного року (REAIM 2024, Сеул) продовжив розгляд питань «відповідального використання» цих технологій.

В липні 2023 року Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй провела брифінг на тему «Штучний інтелект: можливі ризики для міжнародного миру і безпеки».

У листопаді 2023 року відбувся саміт з безпеки штучного інтелекту у Блечлі-парку (Велика Британія) за участі більш ніж ста представників урядів, провідних промислових, ділових і наукових кіл 28 держав, де була підписана Декларація Блечлі.

У грудні 2023 року ГА ООН прийняла резолюцію № 78/241 «Смертоносні автономні системи озброєнь», де знайшли відображення окремі аспекти використання штучного інтелекту у військовій сфері.

У вересні 2024 року було прийнято *Пакт в ім'я майбутнього*, де питання використання технологій штучного інтелекту визначені у якості перспективних і першочергових [6].

Тож, питання використання технологій (систем, типів) штучного інтелекту у військовій сфері для багатьох представників держав-учасниць ООН не було новим. Прийняття Генеральною Асамблеєю ООН резолюції № 79/239 «Штучний інтелект у військовій сфері та його наслідки для міжнародного миру і безпеки» стало новим кроком на шляху можливого міжнародно-правового врегулювання цього питання у майбутньому.

Позиція ГА ООН, враховуючи попередні наукові і практичні напрацювання, полягала у тому, щоб на початковому (стартовому) етапі становлення міжнародно-правового регулювання застосування технологій штучного інтелекту у військовій сфері визначити найбільш принципові позиції, зокрема а) питання застосування норм міжнародного права, б) питання комплексного підходу до використання цих технологій, в) наслідки застосування штучного інтелекту у військовій сфері для міжнародного миру і безпеки, г) питання «відповідального застосування» штучного інтелекту у військовій сфері.

Прийнята Резолюція в цілому відобразила узгоджену позицію держав, про що свідчать її положення. Принципово вони можуть бути визначені таким чином, а саме:

а) у питанні застосування норм міжнародного права – було однозначно визначено, що норми міжнародного права застосовуються до усіх систем (технологій, типів) штучного інтелекту, який використовується у військовій сфері.

Було зазначено, що «норми міжнародного права, включаючи Статут Організації Об'єднаних Націй, міжнародне гуманітарне право і міжнародне право прав людини застосовуються до усіх питань, які виникають на усіх етапах життєвого циклу засобів штучного інтелекту» [1].

Варто відмітити, що «життєвий цикл засобів штучного інтелекту, що використовуються у військовій сфері» охоплює доволі широке коло технологічних процесів, зокрема етапи перед проектних робіт, проектування, розробки, оцінки, тестування, розгортання, використання, продажу, закупівлі, експлуатації та виводу з експлуатації.

В той же час, позиція ООН не обмежилась тільки категорією засобів штучного інтелекту, які використовуються у військовій сфері. До кола засобів, що підлягають міжнародно-правовому регулюванню, потрапили ще й ті «системи», функціонування яких забезпечується штучним інтелектом. Йдеться про смертоносні автономні системи озброєнь. У зв'язку з цим актуальною виступає діяльність Групи урядових експертів з новітніх технологій у сфері смертоносних автономних систем озброєнь, утвореної відповідно до положень Конвенції про заборону або обмеження конкретних видів звичайних озброєнь.

В ході роботи цієї Групи були визначені складні і дискусійні аспекти, якими є питання щодо функціонування систем озброєння «без контролю з боку людини», які виступають у якості неприйнятних з правової та етичної точок зору. До цього ж, відсутнім є спільний підхід у питанні про необхідність контролю з боку людини для дотримання норм міжнародного гуманітарного права. Існують також і розбіжності з приводу контролю над різними етапами «життєвого циклу» цих смертоносних автономних систем озброєнь. Викликають сумнів питання щодо прийняттого рівня автономності функцій таких систем озброєнь. Ще одним вагомим питанням залишається питання термінології, що є суттєвим для міжнародно-правового регулювання. Група експертів констатує, що на сьогодні у держав не існує погодженої термінології, навіть тієї, яка, у першу чергу, передбачає питання контролю з боку людини.

Разом з тим, актуальними виступають й інші тематичні напрямки, якими є симбіоз інформаційно-комунікаційних технологій, квантових технологій і штучного інтелекту, про який наголошує Робоча група відкритого складу з безпеки інформаційно-комунікаційних технологій та їх безпечного використання.

Держави-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї наголошують на небезпеці поєднання в єдиний комплекс ядерної зброї, інформаційно-комунікаційних технологій та штучного інтелекту.

Серйозне занепокоєння викликають біотехнології та хімічні технології у поєднанні з штучним інтелектом, що може теж бути використано у військовій сфері у якості новітніх військових технологій.

Всі ці та інші проблемні питання, пов'язані із тематикою використання технологій штучного інтелекту постають у якості перспективних напрямків розвитку міжнародно-правового регулювання використання штучного інтелекту.

б) у питанні комплексного підходу до використання технологій штучного інтелекту – було запропоновано докладати зусилля на національних, регіональних, субрегіональних та глобальному рівнях щодо використання усіх можливостей при розв'язанні проблем у зв'язку із застосуванням штучного інтелекту у військовій сфері [1]. Це має охоплювати і враховувати гуманітарну, правову, технічну, етичну та безпекову складові.

Позиція ООН щодо комплексного підходу до технологій штучного інтелекту була сформована виходячи з того, що держави почали активно і масштабно впроваджувати штучний інтелект в доволі широке коло військової техніки і озброєнь, а також у системи забезпечення військових операцій.

ООН було виокремлено п'ять напрямків, в чотирьох з них – гуманітарній, правовій, технічній та етичній – наголошувалося на проблемах і висловлювалися побоювання, викликані застосуванням штучного інтелекту у військовій сфері.

У п'ятому, безпековому напрямку, принциповими постали питання щодо можливих наслідків застосування технологій штучного інтелекту для міжнародного миру і безпеки (у якості можливих наслідків виступають: ризик гонки озброєнь, зниження порогу початку (або ескалації) конфлікту, поширення технологій серед недержавних суб'єктів тощо). Окремо, враховуючи розвиток «генеративного штучного інтелекту», у безпековому напрямку наголошується на можливих наслідках у відношенні расових, соціальних, гендерних та вікових аспектів, які можуть бути використані в якості проблемних.

Виходячи із зазначеного, зрозумілими стають заклики ООН щодо докладання зусиль як на національних, регіональних, субрегіональних та глобальному рівнях у питанні щодо «використання усіх можливостей при розв'язанні проблем у зв'язку із застосуванням штучного інтелекту у військовій сфері» [1].

в) в аспекті *наслідків застосування штучного інтелекту у військовій сфері для міжнародного миру і безпеки* – було акцентовано увагу на оцінюванні потенційних наслідків такого застосування, а також сприянню обізнаності держав у разі можливого застосування технологій штучного інтелекту.

В цьому питанні ООН звертає увагу держав на важливості загального глибокого розуміння та усвідомлення можливих потенційних наслідків для міжнародного миру і безпеки, зокрема в питаннях контролю над озброєнням, роззброєнням та непоширенням, які можуть виникнути в результаті подій, пов'язаних із використанням технологій штучного інтелекту у військовій сфері. Наголошується також і на необхідності зведення до мінімуму ризиків при використанні таких технологій та їх подальшій оцінці.

Одними із можливих варіантів для усвідомлення потенційних наслідків виступає, на думку ООН, обмін знаннями та інформацією між державами щодо вже отриманого досвіду та засвоєних уроків [1] з використання таких технологій. В цьому питанні важливими є результати діяльності структур ООН, міжнародних і регіональних організацій, Міжнародного комітету Червоного Хреста, а також широкого кола неурядових організацій, наукових і технічних кіл, громадянського суспільства та приватного сектору [1]. ООН наголошує, що це може знайти розвиток і на рівні окремих національних стратегій та законодавства держав [1].

Окремо постає питання щодо наслідків, настання яких може бути спричинено, за виключенням смертоносних автономних систем озброєнь, ще й іншими системами, в яких використовуватиметься штучний інтелект, яке вже саме по собі може розглядатись в якості окремого і перспективного напрямку міжнародно-правового регулювання.

г) у питанні *«відповідального застосування» штучного інтелекту у військовій сфері* – резолюція привернула увагу до двох складних аспектів: обміну думками щодо «відповідального використання» штучного інтелекту у військовій сфері, а також заохочення держав, міжнародних організацій, наукових кіл, громадянського суспільства і приватного сектору до активізації зусиль з цього приводу.

Виходячи з того, що розвиток міжнародно-правового регулювання потребує не тільки спільного розуміння процесів і подій, але й вимагає одноманітної термінології, ООН визначилась із категорією «відповідальне застосування штучного інтелекту у військовій сфері» [1]. Відтак, цей термін «включає людиноцентричне, підзвітне, безпечне, надійне і таке, що заслуговує на довіру використання штучного інтелекту у відповідності з нормами міжнародного права» [1].

Враховуючи складність і багатогранність об'єкту регулювання, ООН запропонувала традиційний шлях для досягнення такого режиму «відповідального застосування», наголосивши на необхідності застосування державами відповідних гарантій, які, окрім іншого, включали б і заходи щодо прийняття рішень і забезпечення контролю з боку людини у питанні застосування сили, відповідно до зобов'язань держав, які випливають з норм міжнародного права [1].

Додатково було заявлено про *«необхідність подолання розривів»* (фактично – «відставання») між державами у сфері «відповідального використання» штучного інтелекту у військовій сфері. Це запропоновано здійснювати через співробітництво на добровільній основі шляхом надання допомоги, передачі знань, обміну інформацією та передовим досвідом державам, що розвиваються.

Варто зазначити, що ці питання – а) застосування норм міжнародного права, б) комплексний підхід, в) наслідки та г) «відповідальне застосування» надають принципову й узгоджену точку зору світового співтовариства щодо широкої проблематики використання технологій штучного інтелекту у військовій сфері. Зафіксовані в акті м'якого права (soft law), якою виступає резолюція ГА ООН, позиції держав виступають в якості «початкового бачення» тих складних і одночасно актуальних і, разом з тим, масштабних процесів, які відбуваються у процесі чергового етапу розвитку Глобального інформаційного суспільства.

На завершення розгляду питань щодо формування доктринальних основ використання технологій штучного інтелекту, варто було б наголосити зокрема і на досить принциповому аспекті – розмежуванні використання технологій штучного інтелекту у «цивільній» та «військовій» сферах.

По-перше, це принципова позиція щодо поділу й окремого розгляду, а також відповідного перспективного міжнародно-правового регулювання між «цивільним» і «військовим» використанням технологій штучного інтелекту. Використання технологій штучного інтелекту заради миру, процвітання і сталого розвитку стало окремим напрямком у діяльності як ООН, так і міжнародних організацій, ділових, промислових і академічних кіл. Відповідно, їх діяльність розглядається як чинник розвитку в Глобальному інформаційному суспільстві. В той же час, виокремлення технологій штучного інтелекту у військовій сфері має свої особливості, і теж супроводжується формуванням відповідних базових основ.

По-друге, становлення і розвиток позицій щодо міжнародно-правового регулювання як «цивільного», так і «військового» напрямків, відбувається в умовах трансформації суспільних відносин з орієнтацією на подальший виток розвитку Глобального інформаційного суспільства.

Висновки. Розглянувши питання становлення доктринальних основ міжнародно-правового регулювання у сфері застосування штучного інтелекту у військовій сфері в рамках Організації Об'єднаних Націй, можемо відмітити наступне:

- резолюція ГА ООН «Штучний інтелект у військовій сфері та його наслідки для міжнародного миру і безпеки» («Artificial intelligence in the military domain and its implications for international peace and security») є актом м'якого права (soft law) і, головним чином, надає бачення використання військового штучного інтелекту державами-учасницями;

- Організація Об'єднаних Націй враховує наукові та практичні підходи, відповідно до яких штучний інтелект, в якості технології, може бути використаний як «на благо» людства, так і «на зло», що власне і характеризує ці технології як технології подвійного використання і, в той же час, не як «над-технології» нового витка науково-технічного прогресу, а як технології подальшого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, основи якого було закладено Світовим самітом з інформаційного суспільства ще на початку ХХІ століття;

- формуючи основи міжнародно-правового регулювання використання технологій штучного інтелекту, ООН розмежовує категорії «системи штучного інтелекту у невійськовій сфері» і «штучний інтелект у військовій сфері», що відображено у декількох відповідних резолюціях;

- формування доктринальних положень міжнародно-правового регулювання застосування штучного інтелекту у військовій сфері в рамках ООН базується виходячи з наступного: (1) можливостей, (2) ризиків та (3) потенційних наслідків використання штучного інтелекту для міжнародного миру і безпеки;

- враховуючи попередні наукові і практичні напрацювання, ООН визначила найбільш принципові позиції, зокрема, у питаннях: а) застосування норм міжнародного права до технологій штучного інтелекту у військовій сфері; б) комплексного підходу до використання цих технологій; в) можливих наслідків застосування штучного інтелекту у військовій сфері для міжнародного миру і безпеки; г) «відповідального застосування» штучного інтелекту у військовій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. A/RES/79/239/ General Assembly – the United States – Artificial intelligence in the military domain and its implications for international peace and security (24 Des. 2024) URL: <https://docs.un.org> (дата звернення: 01.04.2025).
2. Zabara I.M., Derkach O. Artificial Intelligence Military Challenges to International Order and Contours of International Legal Regulation. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Навчально-науковий інститут міжнародних відносин, 2024. Випуск 161. С.109–114.
3. Забара І.М., Деркач О.О. Технології військового штучного інтелекту: сучасні міжнародно-правові напрямки наукових досліджень. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, Сер. ПРАВО. 2024. Випуск 86: Частина 5. С. 241–245.
4. Summary of the NATO Artificial Intelligence Strategy (22 Oct. 2021). URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_187617.htm (дата звернення: 01.04.2025).
5. Summary of the NATO Artificial Intelligence Strategy (10 Jul. 2024). URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_227237.htm (дата звернення: 01.04.2025).
6. SUMMIT OF FUTURE. OUTCOME DOCUMENTS. September 2024. Pact for the Future, Global Digital Compact, and Declaration on Future Generation.

УДК 341.1.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.17>

ПРАВОВІ ВИКЛИКИ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО ПРОТОКОЛУ ПРО ЛІКВІДАЦІЮ НАЗАКОННОЇ ТОРГІВЛІ ТЮТЮНОМ

Задорожний Б.Ю.,
доктор філософії,
консультант Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ)
адвокат

Задорожний Б.Ю. Правові виклики приєднання України до Протоколу про ліквідацію незаконної торгівлі тютюном.

У статті досліджено юридичні, інституційні та міжнародно-правові виклики, що перешкоджають імплементації міжнародних зобов'язань України у сфері охорони здоров'я та контролю над тютюном в національне законодавство.

Констатовано, що надмірне споживання тютюнових виробів, їх незаконне виробництво та тіньовий продаж щороку спричиняє значні соціальні та бюджетні втрати. Для подолання таких викликів Україна у 2003 році приєдналася до Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну, а у 2006 році ратифікувала Конвенцію. Згідно з цим договором Україна зобов'язалася розробити та впровадити додаткові механізми протидії незаконній торгівлі тютюновими виробами. Такі механізми були закріплені в Протоколі про ліквідацію незаконної торгівлі тютюновими виробами, ухваленому у 2012 році, однак Україна досі не є стороною Протоколу.

У статті проаналізовано нормативно-правові передумови та механізми, які необхідно розробити або вдосконалити, щоб Україна могла імплементувати вимоги Протоколу на національному рівні. Встановлено, що для гармонізації законодавства України у сфері охорони здоров'я та контролю над тютюном з міжнародними нормами потрібно прийняти такі законодавчі зміни:

встановити мінімальний строк зберігання облікової інформації щонайменше чотири роки;

заборонити змішування тютюнових виробів із нетютюновими товарами в межах однієї транспортної одиниці при вивезенні з вільних митних зон;

3) визначити перелік даних, що подаються суб'єктом господарювання для отримання ліцензії, включаючи відомості про банки, ринки збуту та наявність судимості;

4) деталізувати обов'язки суб'єктів господарювання щодо контролю за обсягами продажу тютюнових виробів і зобов'язати їх повідомляти про підозрілу поведінку контрагентів;

5) розширити електронні системи відстеження товарів, які експортуються або переміщуються транзитом.

Запровадження запропонованих змін забезпечить виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері контролю над тютюном, сприятиме зниженню рівня незаконної торгівлі тютюновими виробами і створить передумови для приєднання до зазначеного Протоколу.

Ключові слова: міжнародний договір, приєднання до міжнародного договору, ратифікація міжнародного договору, узгодження законодавства, незаконна торгівля, тютюнові вироби, протокол.

Zadorozhnyi B.Yu. Legal challenges of Ukraine's accession to the Protocol to eliminate illicit trade in tobacco.

The article examines the legal, institutional, and international-law challenges that impede the implementation within Ukrainian legislation of Ukraine's international obligations in the field of public health and tobacco control.

It is established that excessive consumption of tobacco products, their illicit manufacture, and shadow sales annually cause significant social and budgetary losses. To address these challenges, in 2003 Ukraine acceded to the WHO Framework Convention on Tobacco Control and in 2006 ratified it. Under this treaty, Ukraine undertook to develop and introduce additional mechanisms to counter

the illicit trade in tobacco products. Such mechanisms were enshrined in the Protocol to Eliminate Illicit Trade in Tobacco Products, adopted in 2012; however, Ukraine has not yet become a Party to the Protocol.

The article analyses the regulatory preconditions and mechanisms that must be developed or improved in order for Ukraine to implement the Protocol's requirements at the domestic level. It is found that, to harmonize Ukraine's public-health and tobacco-control legislation with international norms, the following legislative changes should be adopted:

- 1) to establish a minimum period for the retention of accounting information of at least four years;
- 2) to prohibit the mixing of tobacco products with non-tobacco goods within a single transport unit when exported from free customs zones;
- 3) to define the list of data to be submitted by a business entity for obtaining a license, including information on banks, markets of distribution, and criminal record;
- 4) to detail the obligations of business entities to monitor the volumes of sales of tobacco products and to require them to report suspicious behavior of counterparties;
- 5) and to expand electronic systems for the tracking and tracing of goods that are exported or moved in transit.

Implementation of the proposed changes will ensure Ukraine's compliance with its international obligations in the sphere of tobacco control, facilitate the reduction of illicit trade in tobacco products, and create the preconditions for Ukraine's accession to the Protocol.

Key words: international treaty, accession to an international treaty, ratification of an international treaty, harmonization of legislation, illegal trade, tobacco products, protocol.

Постановка проблеми. Тютюн є єдиним легальним продуктом, який щороку у світі вбиває понад 8 мільйонів його споживачів, крім того, тютюновий дим завдає згубного впливу на понад 1 млн. 200 тис. осіб, які не є його споживачами. В Україні від шкідливого впливу тютюну щороку помирає в середньому 130 000 осіб [1]. Для порівняння: за трохи більше ніж три роки пандемії COVID-19 в Україні померло 112 478 осіб [2].

Крім соціального, важливим є й економічний аспект цієї проблеми: Україна щороку втрачає з державного бюджету від захворюваності та смертності, спричинених споживанням тютюну, майже 3,2 % ВВП [3]. Згідно з останніми дослідженнями частка нелегального ринку тютюнової продукції у лютому 2025 р. досягла 14,1 %, тому річні втрати державного бюджету від цього явища оцінюються орієнтовно у 24,2 млрд грн, оскільки обсяг тіньового ринку сигарет перевищує 5 млрд штук [4]. Відтак постає питання: що зробила і що ще не зробила Україна, щоб подолати ці виклики?

Ключовою міжнародно-правовою дією України стало приєднання до Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну (далі – РКБТ), ухваленої 21 травня 2003 року [5]. Мета угоди полягає у захисті нинішнього та майбутніх поколінь від руйнівних для здоров'я, соціальних, екологічних та економічних наслідків споживання тютюну й впливу тютюнового диму на людство і довкілля. Так, Україна приєдналася до РКБТ на підставі Закону України від 15 березня 2006 р. № 3534-IV «Про ратифікацію Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну» [6] і відповідно до вимог статті 15 РКБТ зобов'язалися розробити та запровадити додаткові механізми протидії незаконній торгівлі тютюновими виробами. З цією метою у 2012 році сторонами угоди, зокрема й за участі України, було підготовлено текст Протоколу про ліквідацію незаконної торгівлі тютюновими виробами (далі – Протокол) [7]. Мета Протоколу чітко визначена: ліквідація всіх форм незаконної торгівлі тютюновими виробами. Наразі немає жодної об'єктивної причини ігнорувати необхідність його реалізації в Україні.

У відповідь на питання, що не зробила Україна для подолання «тютюнових» викликів констатуємо: станом на середину 2025 р. наша держава, незважаючи на її членство в РКБТ, активну участь у підготовці самого Протоколу і численні політичні заяви про намір приєднатися до нього, так і не стала стороною Протоколу. Прикро, тому що відсутність участі України у Протоколі зумовлює низку системних викликів: високий рівень смертності в державі, зумовлений активним споживанням тютюну, є вкрай загрозливим на тлі системної демографічної кризи в державі. До прикладу, 52,2 млн осіб – це максимальна чисельність населення України була зафіксована у 1993 р. Натомість на початку 2025 р. населення на підконтрольній Україні території оцінювалося приблизно у 29 млн осіб (похибка ± 1 млн) [8]. Водночас висока доступність дешевих

нелегальних тютюнових виробів стимулює їх надмірне споживання та нівелює ефект цінових і податкових заходів зі скорочення попиту на тютюн, передбачених РКБТ. Отже, приєднання України до Протоколу, навіть в умовах широкомасштабної війни, є одним із пріоритетних її завдань щодо узгодження національного законодавства з вимогами міжнародного права, оскільки йдеться про життя і здоров'я її громадян і бюджетні кошти.

Мета дослідження: окреслити юридичні, інституційні та міжнародно-правові бар'єри, які стримують імплементацію Протоколу в національну правову систему. Завданням дослідження є виявлення правових прогалин, суперечностей і недоліків, що ускладнюють ефективну імплементацію Протоколу на практиці. Дослідження також має на меті визначити нормативні передумови та правові механізми, які потребують розробки/вдосконалення для того, щоб Україна змогла реалізовувати вимоги Протоколу на внутрішньодержавному рівні.

Методологічною основою дослідження є поєднання формально-юридичного та порівняльно-правового аналізу, системного підходу, а також вивчення договірної практики, аналітичних матеріалів міжнародних організацій і наукової доктрини. Результати цього дослідження мають слугувати практичним орієнтиром для оновлення національного законодавства з метою ефективного впровадження міжнародних стандартів у сфері контролю за незаконною торгівлею тютюновими виробами.

Стан опрацювання проблематики. Питання протидії незаконній торгівлі тютюновими виробами та приєднання до Протоколу висвітлюється в сучасній науковій літературі здебільшого з позицій фінансово-економічної складової, адміністративної спроможності органів контролю, міжнародно-правової співпраці та узгодження національного законодавства до вимог РКБТ.

Так, у праці С. М. Борисенка та інших учених проаналізовано проблеми правового забезпечення боротьби з контрабандою підакцизних товарів, наголошено на фрагментарності нормативної бази та неузгодженості норм національного митного законодавства з міжнародними зобов'язаннями України [9, с. 188-189]. Схожих висновків дійшов і В.М. Левкович, який зосереджується на кримінологічних аспектах незаконного обігу тютюнових виробів та характеризує Україну як регіональний хаб транскордонної контрабанди тютюну [10, с. 236-237]. З погляду економіко-правової оцінки масштабів нелегального тютюнового ринку та пов'язаних із ним бюджетних втрат заслуговують на увагу праці Л.М. Сакун, Ю.Ю. Веденіної та інших, які виявили системний зв'язок між підвищенням рівня акцизів і розширенням тіньових каналів збуту тютюнової продукції [11]. Водночас В.О. Паламарчук дослідив методологію оцінювання нелегального ринку за непрямими показниками, що засвідчує глибоке проникнення нелегальної продукції навіть у легальні канали реалізації [12].

Отже, попри наявність окремих напрацювань у сфері економічної безпеки та кримінального права, міжнародно-правові аспекти імплементації Протоколу досі залишаються фактично не дослідженими в юридичній науці. Йдеться, зокрема, про механізми гармонізації національного законодавства з *acquis* ЄС, інституційні вимоги до органів, уповноважених на реалізацію положень Протоколу, а також про виконання зобов'язань щодо обміну відповідною моніторинговою та іншою тематичною інформацією тощо. Наведене підтверджує актуальність пропонованої теми цієї публікації.

Виклад основного матеріалу. Протокол як міжнародно-правовий акт, що доповнює РКБТ, є першим зобов'язальним договором, спрямованим на комплексне регулювання питань запобігання, виявлення, розслідування та переслідування правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом тютюнових виробів. Проте регулювання щодо здійснення внутрішньодержавних процедур, необхідних для набрання чинності міжнародними договорами, сформульоване в Україні фрагментарно, що ускладнює його правозастосування. Про що йдеться?

Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору згідно з частиною першою статті 8 Закону України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV «Про міжнародні договори» (надалі – Закон № 1906-IV) може надаватися шляхом «підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору» [13]. Проте цей Закон не визначив, яку саме *із наведених вище процедур слід застосовувати в кожному конкретному випадку*. Це, по-перше.

По-друге, «там, де замало закону» чи «його немає» має діяти інший регулятор [14, с. 23]. На нашу думку, конкретизація таких процедур, як і вимоги щодо підготовки проєктів тих чи інших нормативно-правових актів, мали б бути об'єктивовані в підзаконних нормативно-правових актах. Таким актом є Регламент Кабінету Міністрів України, що затверджений постановою Кабінету

Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950 [15]. Цей нормативний акт традиційно деталізує вимоги до підготовки проєктів нормативно-правових актів, які розробляються міністерствами, і згодом подаються на розгляд уряду. Однак жодних приписів про те, який саме законопроект потрібно розробити для приєднання до міжнародного договору про ратифікацію чи про приєднання тощо, Регламент Кабінету Міністрів України не містить. Закон № 1906-IV визначив, що підготовка законопроектів щодо ратифікації міжнародних договорів України здійснюється міністерством, іншим центральним органом виконавчої влади, державним колегіальним органом, за власною ініціативою, або в випадку якщо Кабінет Міністрів України або Президент України визначають такий орган відповідальним за приєднання до такого міжнародного договору (частина п'ята статті 9). Відтак міністерства, які розробляють той чи інший «міжнародно-договірний» законопроект, повинні дєюре діяти за чітким унормованим алгоритмом, натомість де-факто – не знають «з чого почати».

Водночас Міністерство юстиції України відповідно до пунктів 4 і 84 постанови Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228 «Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України» проводить, з урахуванням своїх «міністерських» практик, «правову експертизу проєктів міжнародних договорів України, готує висновки щодо здійснення внутрішньодержавних процедур, необхідних для набрання чинності такими договорами, а також юридичні висновки, інші матеріали, необхідні для набрання чинності міжнародними кредитними (гарантійними) договорами України» [16].

Викладене свідчить про відсутність системності у законодавчій техніці щодо регулювання механізмів приєднання до міжнародних договорів, що, своєю чергою, створює додаткові труднощі для державних службовців, відповідальних за підготовку проєктів таких нормативних актів.

Зазначена проблема ускладнюється й тим, що підготовка проєкту закону про приєднання України до міжнародного договору здійснюється не часто, і не є типовою практикою для більшості міністерств. На рівні виконавців виникає ситуація, коли фахівець уперше зіштовхується з необхідністю розроблення відповідного законопроекту без чіткого алгоритму дій або внутрішніх інституційних практик щодо реалізації подібних процедур. Це сповільнює процес належного правозастосування та підвищує ймовірність технічних і процедурних помилок.

По-третє, актуальним є питання системності національного законодавства.

Закон № 1906-IV (пункт 7 статті 9) унормував вимогу: якщо міжнародний договір, який підлягає ратифікації, передбачає необхідність внесення змін до чинного законодавства або ухвалення нових законів, відповідні законопроекти мають бути одночасно подані на розгляд Верховної Ради України разом із законопроектом про ратифікацію.

Зауважимо, що на момент ратифікації РКБТ 15 березня 2006 року законодавство України не відповідало вимогам РКБТ і потребувало змін до чинного законодавства або ухвалення нових законів. Однак, жодних законопроектів, спрямованих на узгодження законодавства України до вимог РКБТ одночасно з проєктом закону «Про ратифікацію Рамкової конвенції Всесвітньої організації охорони здоров'я із боротьби проти тютюну», до Верховної Ради України не подано.

Водночас Україна не виконала своїх зобов'язань щодо імплементації положень РКБТ навіть через 10 років після ратифікації цієї Рамкової конвенції. Про це свідчить Постанова Верховної Ради України № 1087-VIII від 13 квітня 2016 р. «Про Заяву Верховної Ради України з нагоди 10-річчя ратифікації Україною Рамкової Конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну», у якій зазначено, що Верховна Рада України визнає незадовільною реалізацію статті 5 РКБТ «Загальні зобов'язання» [17] у частині розробки, здійснення, оновлення та перегляду багатосекторальних національних стратегій, планів і програм із боротьби проти тютюну. Верховна Рада вважає доцільним розробити й реалізувати державну цільову соціальну програму зі зменшення шкідливого впливу тютюну на здоров'я населення та допомоги у припиненні куріння.

Крім того, Верховна Рада України визнає, що окремі статті РКБТ ВООЗ не в повному обсязі реалізовані в законодавстві. Так, реалізація статті 8 РКБТ щодо захисту населення від тютюнового диму потребує покращення виконання чинних норм і вимагає повного захисту населення від тютюнового диму у всіх без винятку приміщеннях. Реалізація статті 13 щодо заборони всіх форм реклами та стимулювання продажу тютюнових виробів вимагає заборони і стимулювання продажу сигарет, яке досі присутнє у місцях їхньої реалізації в Україні.

Відсутність імплементації ряду положень РКБТ в національне законодавство України на момент ратифікації Конвенції можна пояснити її рамковим характером та належністю, до т. з. м'якого права. Загалом у юридичній науці рамкова угода розуміється як документ, який визна-

час домовленість сторін про те, як буде відбуватися співпраця. Згодом ці домовленості мають, з деякими змінами, втілитися в конкретних договорах або контрактах. Умови рамкової угоди не є остаточними й деталізованими [18, с. 236].

Рамковий характер РКБТ визначає її особливості як універсального інструменту міжнародного права, спрямованого на поступове впровадження узгоджених цілей. У цьому полягає її перевага, але водночас і виклик для держав-учасниць, зокрема України. РКБТ встановлює загальні принципи та орієнтири для боротьби з тютюновою епідемією, залишаючи сторонам можливість деталізувати їх через національні нормативно-правові акти, адаптуючи їх до економічних, соціальних та культурних умов. Такий підхід забезпечує гнучкість і етапність, проте може викликати затримки в реалізації, якщо процес гармонізації законодавства не отримує належної уваги та координації з боку державних органів.

РКБТ є типовим прикладом рамкової угоди, що має основні риси «м'якого права». Її положення, здебільшого, є рекомендаційними, створюючи основу для подальшої деталізації в національних законодавчих і політичних рішеннях. Наприклад, обов'язок держав забезпечити ліцензування вирощування тютюну або брокерських операцій формулюється як «країни прагнуть», що дає державам можливість самостійно визначати доцільність таких заходів залежно від місцевих умов.

В Україні інститут «м'яке право» здебільшого сприймається, як таке, що можна ним «ігнорувати». Як доказ, вкажемо на згадану вище Постанову Верховної Ради України № 1087-VIII від 13 квітня 2016 р. [17], у якій зазначено, що Верховна Рада України визнала незадовільною реалізацію статті 5 РКБТ «Загальні зобов'язання» у частині розробки, здійснення, оновлення та перегляду багатосекторальних національних стратегій, планів і програм із боротьби проти тютюну, тому визначила доцільним розробити й реалізувати державну цільову соціальну програму зі зменшення шкідливого впливу тютюну на здоров'я населення та допомоги у припиненні куріння. Крім того, Верховна Рада України визнала, що окремі статті РКБТ ВООЗ не в повному обсязі реалізовані в українському законодавстві. Зокрема, реалізація статті 8 РКБТ, щодо захисту населення від тютюнового диму, потребує покращення виконання чинних норм, а також вимагає повного захисту населення від тютюнового диму у всіх без винятку приміщеннях. Реалізація статті 13 щодо заборони всіх форм реклами та стимулювання продажу тютюнових виробів вимагає заборони стимулювання продажу сигарет, яке досі присутнє у місцях їхньої реалізації в Україні.

Також у цій постанові Верховна Рада України, спираючись на звіт Всесвітньої митної організації, визнала незадовільною роботу Кабінету Міністрів України з реалізації статті 15 РКБТ щодо протидії та ліквідації незаконної торгівлі тютюновими виробами, і доручила уряду вжити заходів із протидії незаконній торгівлі тютюновими виробами та розпочати процес ратифікації Протоколу про ліквідацію незаконної торгівлі тютюновими виробами. Ця постанова стала поштовхом до першої спроби України приєднатися до Протоколу. Так, 1 березня 2017 року за поданням МОЗ України було схвалено законопроект «Про приєднання України до Протоколу про ліквідацію незаконної торгівлі тютюновими виробами», проте глава держави наклав на нього вето. Наступні дві спроби щодо приєднання України до Протоколу (2019, 2024) також зазнали фіаско.

З огляду на це, постає питання про наявність в Україні політичної волі щодо приєднання до цього Протоколу. Якщо політична воля для цього є, то які інші перепони постають на шляху приєднання України до цього Протоколу?

Вимоги до обсягу публікації не дають можливості зробити розлогий авторський виклад, системного порівняльно-правового аналізу національного законодавства і положень Протоколу, тому зупинимося на резолютивних висновках дослідження.

Висновки. Ключовими змінами, які пропонуються для гармонізації національного законодавства із зобов'язаннями за Протоколом, є: а) закріплення мінімального строку зберігання облікової інформації щонайменше чотири роки; б) запровадження заборони на змішування тютюнових виробів із нетютюновими товарами в межах однієї транспортної одиниці при вивезенні з вільних митних зон; в) уточнення переліку даних, які подаються суб'єктом господарювання для отримання ліцензії, включаючи відомості про банки, ринки збуту та кримінальне минуле; г) деталізація обов'язків суб'єктів щодо контролю за відповідністю обсягів продажу прогнозованому попиту та повідомлення про підозрілу поведінку контрагентів; ґ) розширення електронної системи простежуваності на товари, що експортуються або переміщуються в режимі транзиту. Запропоновані зміни є виваженими за змістом, юридично обґрунтованими і такими, що не створюють надмірного адміністративного навантаження. Їх прийняття дозволить забезпечити повну імплементацію

ключових положень Протоколу до моменту набуття Україною статусу Сторони і, відповідно, своєчасне виконання міжнародних зобов'язань у межах установлених строків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузін Ігор. Медичні попередження про шкоду куріння. URL: <https://moz.gov.ua/uk/igor-kuzin-medichni-poperedzhennja-pro-shkodu-kurinnja-zajmatimut-65-ploschi-pachki---ce-posilit-efekt-antitjutjunovih-obmezhen>.
2. Три роки пандемії в Україні в цифрах. URL: <https://moz.gov.ua/uk/tri-roki-pandemii-v-ukraini-v-cifrah>.
3. Про затвердження обласної стратегії з контролю над тютюном на 2021-2025 роки в Рівненській області (проект). URL: <https://www.rv.gov.ua/pro-zatverdzhennja-oblasnoyi-strategiyi-z-kontrolyu-nad-tyutyunom-na-2021-2025-roki-v-rivnenskiy-oblasti-proekt>.
4. Моніторинг нелегальної торгівлі тютюновими виробами в Україні 2025. Хвиля 1. URL: <https://www.kantar.com/ua/inspiration/ait/ait-wave-1-2025>.
5. Рамкова конвенція ВООЗ із боротьби проти тютюну 21 травня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897_001/ed20030521#Text.
6. Про ратифікацію Рамкової конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну: Закон України від 15 березня 2006 р. № 3534-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/897_001#Text.
7. Протокол про ліквідацію незаконної торгівлі тютюновими виробами.. URL: https://drive.google.com/file/d/1MDKXf2FiDnzBPlm99o0nM9ck4ME8Afia/view?fbclid=IwAR2d2MM0nVNw6O37_XH3QhvPxv4-k56C8Xr0nc0hHY_hinfG079Jnxc99E.
8. Гладун О. Про демографічну ситуацію в Україні до великої війни, зараз і в майбутньому. URL: https://nas.gov.ua/media_about_us/chlen-korespondent-nan-ukrani-oleksandr-gladun-pro-demografichnu-situaciyu-v-ukrani-do-veliko-viyni-zaraz-i-v-maybutnomu.
9. Борисенко С.М., Журавель О.Г. Проблеми правового регулювання протидії контрабанді тютюнових виробів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 187–189.
10. Левкович В. М. Контрабанда тютюнових виробів в Україні як кримінологічна проблема. Грані права: XXI ст.: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 трав. 2018): у 2 т. Одеса: Гельветика, 2018. Т. 2. С. 235–237.
11. Сакун Л.М., Веденіна Ю.Ю., Сухомлин Л.В. Проблеми податкового регулювання ринку тютюнових виробів в Україні. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*. 2020. № 4. С. 102–108.
12. Паламарчук В.О. Smuggling of tobacco products: legal and methodological dimensions. *Proceedings of the International Conference on Applied Technologies*. 2015. Vol. 2. P. 225–226.
13. Про міжнародні договори: Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
14. Задорожня Г.В. Принцип bona fides: від доктрини римського права до національного правосуддя / Г.В. Задорожня, Ю.А. Задорожний. Слово Національної школи суддів України. 2023. № 1. С. 22–29.
15. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF#Text>.
16. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text>.
17. Про Заяву Верховної Ради України з нагоди 10-річчя ратифікації Україною Рамкової Конвенції ВООЗ із боротьби проти тютюну: постанова Верховної Ради України від 13 квітня 2016 р. № 1087-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1087-VIII#Text>.
18. Рамкова угода. Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко. Київ: Українська енцикл. ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П–С. 736 с.

УДК 341.1/8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.18>

АВТОНОМНІ СИСТЕМИ З ШІ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ Т А ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ РОЗРІЗНЕННЯ

Ігнатуша В.В.,
*аспірант відділу міжнародного права та права Європейського Союзу
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України.
e-mail: v.ihnatusha@gmail.com*

Ігнатуша В.В. Автономні системи з ШІ у збройних конфліктах та правове забезпечення дотримання принципу розрізнення.

Стаття присвячена аналізу проблем дотримання принципу розрізнення міжнародного гуманітарного права при використанні автономних систем зі штучним інтелектом під час збройних конфліктів. Досліджено технічні обмеження сучасних автономних систем із ШІ трьох рівнів автономності (Human-in-the-Loop, Human-on-the-Loop, Human-out-of-the-Loop), включаючи безпілотні літальні апарати, «рої» дронів, автономні системи наведення, роботизовані бойові платформи тощо. Виявлено критичну проблему «семантичного розриву» між алгоритмічним розпізнаванням об'єктів та розумінням їх значення в контексті збройного конфлікту, що унеможливорює надійну ідентифікацію комбатантів у складних бойових умовах. Проаналізовано досвід застосування таких систем у сучасних збройних конфліктах, зокрема випадки атак на цивільні об'єкти. Встановлено правові прогалини в регулюванні використання автономних систем з ШІ, зокрема невідомість механізмів встановлення відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права. Критично оцінено пропозиції наукової спільноти щодо повної заборони автономних систем із ШІ та обґрунтовано більш реалістичний підхід. Запропоновано трикомпонентну модель забезпечення дотримання принципу розрізнення при використанні автономних систем із ШІ: створення Міжнародної агенції з контролю автономних систем озброєння під егідою ООН/UNODA з детальною структурою та повноваженнями; розробку трирівневої процедури сертифікації систем з вимогою 99% точності розпізнавання; проект Конвенції про тимчасовий мораторій на повністю автономні системи з ШІ. Обґрунтовано необхідність збереження значущого контролю людиною над критичними функціями таких систем. Враховуючи ймовірну відсутність політичної волі провідних держав-розробників таких систем, запропоновано альтернативні механізми: Директиву ЄС, міжнародний стандарт ISO, керівництво МКЧХ, добровільний кодекс поведінки виробників. Розвинуто ідею створення спеціального правового режиму для миротворчих безпілотників з багаторівневою системою захисту через візуальні, електронні та програмні ідентифікатори.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, міжнародне право, принцип розрізнення, автономні системи з ШІ, штучний інтелект, збройний конфлікт, людський контроль, міжнародні організації, ООН, міжнародний договір.

Ihnatusha V.V. Autonomous AI systems in armed conflicts and legal framework for ensuring compliance with the principle of distinction.

The article is devoted to the analysis of compliance issues with the principle of distinction of international humanitarian law when using autonomous systems with artificial intelligence during armed conflicts. The study examines technical limitations of contemporary autonomous AI systems across three levels of autonomy (Human-in-the-Loop, Human-on-the-Loop, Human-out-of-the-Loop), including unmanned aerial vehicles, drone swarms, autonomous targeting systems, robotic combat platforms, and others. The research identifies the critical problem of the «semantic gap» between algorithmic object recognition and understanding their significance within the context of armed conflict, which precludes reliable identification of combatants in complex combat conditions. The experience of deploying such systems in contemporary armed conflicts has been analyzed, including cases of attacks on civilian objects. Legal lacunae in the regulation of autonomous AI systems deployment have been

established, particularly the uncertainty of mechanisms for establishing accountability for violations of international humanitarian law. Proposals from the scientific community concerning a complete prohibition of autonomous AI systems have been critically assessed, and a more realistic approach has been substantiated. A three-component model for ensuring compliance with the principle of distinction when employing autonomous AI systems is proposed: establishing an International Agency for the Control of Autonomous Weapon Systems under the auspices of UN/UNODA with detailed structure and competencies; developing a three-tier certification procedure for systems with a requirement of 99% recognition accuracy; drafting a Convention on a temporary moratorium on fully autonomous AI systems. The necessity of maintaining meaningful human control over critical functions of such systems has been substantiated. Considering the probable absence of political will among leading states developing such systems, alternative mechanisms have been proposed: an EU Directive, international ISO standard, ICRC guidelines, and a voluntary code of conduct for manufacturers. The concept of establishing a special legal regime for peacekeeping unmanned aerial vehicles with a multi-level protection system through visual, electronic, and software identifiers has been developed.

Key words: international humanitarian law, international law, principle of distinction, autonomous AI systems, artificial intelligence, armed conflict, human control, international organizations, UN, international treaty.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту (ШІ) та їх інтеграція у воєнну сферу створюють безпрецедентні виклики для міжнародного гуманітарного права. Автономні системи з ШІ є системами озброєння, що здатні самостійно виявляти, ідентифікувати та уражати цілі без безпосереднього людського втручання в момент прийняття рішення про застосування сили. До таких систем, зокрема, належать безпілотні літальні апарати з автономним режимом наведення та визначення цілі, такі як деякі версії дронів «Ланцет», «Shahed»; дрони, що працюють за системою «рою»; роботизовані бойові платформи; системи протиповітряної оборони; автономні підводні апарати та інші системи, що використовують алгоритми ШІ для прийняття рішень. Як зазначає Ж.-М. Ріклі, «новітні технології, такі як штучний інтелект та дешевші технологічні альтернативи традиційному озброєнню, такі як дрони, безсумнівно, починають змінювати поле бою та відіграватимуть дедалі більшу роль у майбутніх конфліктах» [1, с. 4]. Практичне застосування таких систем у сучасних збройних конфліктах демонструє серйозні проблеми з дотриманням принципу розрізнення. Показовими є випадки використання РФ у російсько-українському збройному конфлікті автономних систем з ШІ у вигляді дронів, що атакували цивільні автобуси замість військових цілей [2]. Воєнний аналітик Юліан Репке підкреслює, що ці дрони «практично некеровані» та «не здатні розрізнити військову ціль від цивільної» [3]. За даними Стокгольмського міжнародного інституту досліджень проблем миру, понад 80 країн світу активно розвивають воєнні технології з використанням ШІ [4, с. 89], що підкреслює нагальність міжнародно-правового регулювання таких систем. Однією з основних проблем є те, що автономні системи з ШІ на даному етапі розвитку обмежені технічними можливостями розпізнавання цілей, що робить їх наразі нездатними повною мірою дотримуватися принципу розрізнення, закріпленого в статті 48 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій. Як зазначають Дж. Квік та Т. Ван Енгерс, «відсутність передбачуваності та пояснюваності перешкоджає виконанню ключових вимог МГП до такої міри, що використання повністю непрозорих ШІ може порушувати міжнародне право» [5, с. 43].

Аналіз досліджень та нормативної бази. Проблема дотримання принципу розрізнення при використанні автономних систем із ШІ під час збройних конфліктів викликає інтерес у сучасних фахівців з міжнародного права. Окремі аспекти цієї проблематики досліджуються в роботах Ж.-М. Ріклі, Дж. Квіка, Т. Ван Енгерса, Д.А. Льюїса, М. Брістона, З. Піотровського, Дж.Г. Хьюса, Б. Дресп-Ленглі, Н. Сірегара, М. Саті, І.М. Проценко, З. Калленборна, Д. Адама, А.Г. Міхеля та інших. Нормативну основу дослідження складають Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 року [6], Консультативний висновок Міжнародного суду ООН щодо правомірності застосування ядерної зброї 1996 року [7], документи Міжнародного комітету Червоного Хреста [8, 9], а також документи Групи урядових експертів з летальних автономних систем зброї (GGE LAWS) [10, 11]. У 2019 році GGE LAWS сформулювала 11 керівних принципів щодо регулювання автономних систем з ШІ, де особливо підкреслюється, що «міжнародне гуманітарне право повною мірою застосовується до всіх систем озброєння, включаючи потенційну розробку та

використання летальних автономних систем» [10]. У її документах особлива увага приділяється концепції «значущого контролю людиною», яка розглядається як необхідна умова дотримання норм МГП. Як зазначається у звіті GGE LAWS 2021 року: «автономні системи зброї повинні функціонувати в рамках відповідального ланцюга командування та контролю, з чіткими лініями відповідальності людини за рішення про застосування сили» [11].

Водночас аналіз наукової літератури виявляє фрагментарність досліджень проблематики автономних систем із ШІ. Більшість авторів зосереджуються або на технічних аспектах функціонування таких систем (наприклад, Дж.Г. Хьюз, Б. Дресп-Ленглі), або на загальних правових питаннях (наприклад, Д.А. Льюїс, Н. Сірегар). Бракує практичних пропозицій щодо інституційного забезпечення контролю за автономними системами з ШІ, детальних процедур верифікації їх відповідності принципу розрізнення тощо. Існуючі дослідження також не завжди враховують досвід застосування таких систем у сучасних конфліктах, зокрема в російсько-українському збройному конфлікті.

Мета статті – на основі аналізу поточних технічних обмежень автономних систем із ШІ та прогалин у їх міжнародно-правовому регулюванні запропонувати модель забезпечення дотримання принципу розрізнення, що включатиме інституційні механізми, процедурні інструменти та альтернативні шляхи регулювання через регіональні та галузеві міжнародні організації.

Виклад основного матеріалу. Автономні системи з ШІ функціонують на трьох рівнях автономності. По-перше, системи під прямим контролем людиною (Human-in-the-Loop) вимагають підтвердження оператора перед ураженням цілі. По-друге, системи під наглядом людини (Human-on-the-Loop), такі як системи C-RAM, діють автономно, але оператор може втрутитися та скасувати дії системи. По-третє, системи без безпосереднього людського контролю (Human-out-of-the-Loop) самостійно виявляють та уражають цілі відповідно до заданих параметрів [12, с. 378]. Технічні можливості цих систем базуються на алгоритмах ШІ, машинного навчання та комп'ютерного зору. Основу становлять системи, які використовують різноманітні сенсори (оптичні, інфрачервоні, радарні) для збору даних про оточуюче середовище. У дослідженні проєкту VGI-9 зазначається, що сучасні системи здатні обробляти великі обсяги даних у реальному часі та приймати рішення на основі цих даних. Зокрема, як підкреслюється в цих дослідженнях, «сукупні дані, миттєво оброблені ШІ, надають набагато більше можливостей для військових дій». Водночас, ними підкреслюються і істотні проблеми у використанні ШІ. Так, одним із основних викликів точності та надійності розпізнавання цілей автономними системами з ШІ є «використання недостовірних або неповних даних, отриманих через перешкоди чи погану видимість» та «зміни зовнішніх умов – погоди, рівня освітлення тощо» [13]. Також, МКЧХ підкреслює фундаментальну проблему семантичного розриву: алгоритми ШІ можуть ідентифікувати та класифікувати об'єкти на зображеннях, але не розуміють значення або концепції цих об'єктів, що може призводити до помилок, які людина ніколи б не зробила [9, с. 11]. Окрім того, такі системи «створюють власні правила на основі даних, яким вони піддаються, внаслідок чого вони є набагато менш передбачуваними, ніж попередньо запрограмовані системи» [9, с. 10].

Принцип розрізнення, закріплений у статті 48 Додаткового протоколу I, вимагає від сторін конфлікту «завжди розрізняти цивільне населення й комбатантів, а також цивільні й військові об'єкти та відповідно спрямовувати свої дії тільки проти військових об'єктів» [6]. Міжнародний суд ООН у Консультативному висновку 1996 року визнав принцип розрізнення одним із «непорушних принципів міжнародного звичаєвого гуманітарного права» [7]. Однак автономні системи з ШІ демонструють критичні обмеження в ідентифікації комбатантів, особливо в умовах асиметричних конфліктів, коли учасники бойових дій не носять військової форми та змішуються з цивільним населенням. Також, І.М. Проценко слушно вказує на випадок з дроном «KARGU-2» у Лівії, який вийшов з-під контролю і нібито діяв «повністю автономно від будь-якого стороннього управління» [14, с. 147]. Хоча інформація про вбивство людини цим дроном залишається офіційно непідтвердженою, на думку дослідниці, сам факт можливості такої атаки підкреслює небезпеку автономних систем.

Як слушно зазначає Д.А. Льюїс, «багато способів використання ШІ сторонами збройного конфлікту та їх потенційні наслідки ще не відомі» [15, с. 490]. Концепція «розумних сумнівів» щодо статусу цілі, закріплена в статті 50 Протоколу I, важко піддається алгоритмічній формалізації в автономних системах з ШІ. М. Саті аналізує питання відповідальності та доходить висновку, що термін «особа» у контексті МГП «використовується для позначення «людини» згідно із загальним

духом Женевських конвенцій», і тому «короткою відповіддю на питання про те, чи можуть військові технології ШІ мати право на статус комбатанта, буде ні» [16, с. 130]. Це створює «прогалину у відповідальності», коли неможливо встановити відповідального за порушення МГП, оскільки «ШІ функціонує як непрямий об'єкт, що ускладнює чітке встановлення відповідальності» [17, с. 192]. Н. Сірегар підсумовує, що «міжнародне гуманітарне право на даний час не має чітких норм для ШІ, що підкреслює нагальну потребу в новій регуляторній рамці, що встановлює обмеження на передову зброю, не вдаючись до повних заборон» [17, с. 202].

Запропоновані у науковій літературі підходи до міжнародно-правового регулювання автономних систем із ШІ, можна звести до двох основних напрямків:

По-перше, пропозиція заборони розробки та застосування автономних систем з ШІ. Так міжнародні неурядові організації, як Campaign to Stop Killer Robots, International Committee for Robot Arms Control та Human Rights Watch виступають за всеосяжну заборону всіх автономних систем озброєння [18]. Б. Дресп-Ленглі аргументує необхідність заборони розробки та/або розгортання автономних систем з ШІ через міжнародне право. Авторка підкреслює, що «етичні дебати самі по собі не можуть вирішити проблему багатьох загроз, які автономні системи озброєння представляють для людства» [19, с. 15]. І.М. Проценко підтримує цей підхід, пропонуючи «запровадити принцип повної заборони розробки, виготовлення, використання та передачі такої летальної зброї, яка може діяти автономно від оператора, зокрема, під час її запуску, визначенні цілей та, особливо, їх знищенні» [14, с. 149]. Однак, як визнає сама авторка, «такий підхід, безумовно, не буде підтриманий рядом держав, зокрема тими, що активно розробляють безпілотники» [14, с. 149]. Погоджуючись із думкою дослідниці, зазначимо, що підхід, який забороняє повну розробку автономних систем з ШІ, ймовірно, отримає значний супротив серед держав, які займаються розробкою та впровадженням зазначених технологій, у зв'язку з чим варто вести мову про тимчасову заборону повністю автономних систем з ШІ, при цьому допускаючи розробку систем з обов'язковим контролем людиною. Примітно, що на рівні ООН лунають політичні заяви про часткову заборону автономних систем із ШІ, які, однак, поки що не знайшли втілення в розробці відповідних міжнародно-правових механізмів. Так, Генеральний секретар ООН Антоніу Гутереш заявляв, що «автономні машини з владою та дискреційними повноваженнями вибирати цілі та забирати життя без участі людини є політично неприйнятними, морально огидними і повинні бути заборонені міжнародним правом» [18], а повної заборони зброї, яка діє без людського нагляду планувалось досягти до 2026 року [20]. Схожої думки дотримується дослідник автономних систем озброєння З. Калленборн, зазначаючи, що «замість широкої заборони всіх автономних систем озброєння міжнародна спільнота повинна визначити та зосередити обмеження на зброї найвищого ризику: рої дронів та автономну хімічну, біологічну, радіологічну та ядерну зброю». Соціолог Л. Сачман підкреслює важливість того, щоб «людські агенти повинні візуально перевіряти цілі перед авторизацією ударів і повинні мати можливість відмінити удар, якщо умови на полі бою зміняться» [20].

По-друге, розробка нових міжнародних договорів. Б. Дресп-Ленглі доходить висновку, що «міжнародна спільнота повинна встановити новий набір конвенцій для регулювання їх використання через міжнародне законодавство та договори» [19, с. 15]. Авторка зазначає, що «нові форми війни за допомогою зброї, контрольованої ШІ, з потенціалом масового знищення загрожують подальшій ефективності існуючих конвенцій, таких як Женевський протокол» [19, с. 15]. У свою чергу, Н. Сірегар зазначає, що існуючі міжнародні конвенції, що регулюють збройні конфлікти застаріли та потребують оновлення: «Гаазька конвенція 1907 року, яка регулює використання зброї у збройних конфліктах, є занадто широкою та застарілою, щоб враховувати складнощі, пов'язані зі зброєю, інтегрованою на основі штучного інтелекту» [17, с. 202]. Окрім того, Н. Сірегар наголошує на «нагальній потребі у всеосяжному регулюванні використання ШІ та автономних систем озброєння у війні» та вказує, що «специфічні норми мають бути встановлені для контролю та обмеження розгортання цих технологій» [17, с. 198]. Автор підкреслює, що «використання ШІ у війні має відповідати принципам міжнародного права, особливо принципам розрізнення, пропорційності та необхідності» [17, с. 198]. Однією з ключових його пропозицій є розробка норм, які б призначали відповідальну особу для кожної автономної системи з ШІ: «Існує нагальна потреба в нормативних актах, які призначатимуть відповідального наглядача за кожною зброєю на основі штучного інтелекту. Такі заходи є важливими для забезпечення відповідальності у випадках порушення міжнародного гуманітарного права» [17, с. 202].

Варто зазначити, що обидва напрямки недостатньо враховують динаміку розвитку ШІ та необхідність гнучкого реагування на нові виклики. Крім того, жоден з проаналізованих підходів не пропонує конкретної інституційної архітектури для забезпечення контролю над розробкою, впровадженням та використанням автономних систем із ШІ, обмежуючись загальними закликами до регулювання.

Погоджуючись з необхідністю забезпечення дотримання принципу розрізнення автономними системами з ШІ, та у розвиток ідей зазначених науковців, пропонуємо модель, що базується на трьох взаємопов'язаних компонентах. По-перше, створення спеціалізованої міжнародної інституції, що має забезпечити координацію зусиль держав-членів у питаннях нагляду і контролю за розробкою автономних систем із ШІ. По-друге, впровадження багаторівневої системи технічної сертифікації та моніторингу. По-третє, розробка міжнародного договору, що має стати правовим фундаментом для регулювання автономних систем із ШІ. У вигляді альтернативних механізмів розглядаємо можливість впровадження регулювання через регіональні та галузеві організації, що має створити паралельні шляхи формування міжнародних стандартів за умови відсутності універсального консенсусу. Кожен із цих компонентів є важливим у створенні ефективної системи контролю за дотриманням принципу розрізнення автономними системами з ШІ, при цьому доповнюючи один одного і компенсуючи потенційні слабкі місця окремих механізмів.

Інституційний механізм: створення міжнародної агенції. Центральним елементом запропонованої моделі є створення під егідою Організації Об'єднаних Націй, зокрема в рамках Управління ООН з питань роззброєння (UNODA), Міжнародної агенції з контролю автономних систем озброєння (МАКАСО, англ. – International Agency for the Control of Autonomous Weapons Systems, ICAWS), яка діяла б за моделлю МАГАТЕ. Структура агенції має включати Генеральну конференцію з участю всіх держав-членів агенції, що визначатиме загальну політику та пріоритети діяльності. Окрім того, пропонується створити виконавчий орган – Раду керівників у складі 35 членів, обраних на ротаційній основі від держав-членів. Такий склад обґрунтовується необхідністю забезпечити баланс між ефективністю прийняття рішень та представництвом різних регіонів і рівнів технологічного розвитку. Зокрема, модель із 35 членів дозволяє включити всі держави з розвиненими програмами автономних систем (згідно з даними міжнародної неурядової організації Human Rights Watch, щонайменше 8 країн заявляли публічно про розробку таких систем [21]) та забезпечити представництво всіх географічних регіонів ООН (по 7 представників від кожного з п'яти регіонів) та водночас зберегти керованість органу для оперативного прийняття рішень, на відміну від більш громіздких структур. Секретаріат на чолі з Генеральним директором має забезпечувати поточну діяльність агенції. Серед робочих органів МАКАСО пропонується створити Технічний комітет, що об'єднуватиме провідних експертів у галузі штучного інтелекту, міжнародного гуманітарного права, воєнних технологій та етики для розробки стандартів та рекомендацій, а також Інспекційний комітет, завданням якого буде проведення перевірок та моніторингу дотримання встановлених норм.

Повноваження МАКАСО пропонується визначити наступним чином: технічна експертиза алгоритмів розпізнавання цілей з правом доступу до вихідного коду та навчальних даних систем; видача міжнародних сертифікатів відповідності автономним системам із ШІ після проходження комплексної перевірки; регулярні інспекції виробничих потужностей та дослідницьких центрів для забезпечення транспарентності розробок; моніторинг застосування систем у бойових умовах через систему обов'язкової звітності держав-членів та незалежних спостерігачів; координація міжнародної співпраці в розробці безпечних технологій.

Процедурний інструмент: система сертифікації. Ефективна діяльність міжнародної агенції неможлива без чітких процедурних механізмів оцінки відповідності автономних систем із ШІ принципу розрізнення. Саме тому другим компонентом моделі є трирівнева процедура сертифікації автономних систем із ШІ, покликана забезпечити перевірку на всіх етапах розробки та застосування таких систем. На першому рівні пропонується здійснювати попередню технічну оцінку на етапі проектування, що включатиме обов'язковий аудит алгоритмів ШІ незалежними експертами, перевірку наявності механізмів розпізнавання захищених об'єктів (лікарні, школи, культові споруди тощо), оцінку здатності системи ідентифікувати некомбатантів та осіб hors de combat, а також видачу попереднього протоколу з детальними рекомендаціями щодо вдосконалення системи. На другому рівні пропонується проводити польові випробування в контрольованих умовах з тестуванням у різних сценаріях, включаючи міську забудову, погані погодні умови, електро-

магнітні перешкоди, оцінкою точності розпізнавання комбатантів та цивільних осіб з вимогою досягнення 99% точності, перевіркою здатності системи припиняти атаку при появі цивільних та видачею сертифіката обмеженої готовності. Третій рівень передбачає постійний моніторинг через систему «чорних скриньок» із встановленням модулів фіксації всіх рішень системи, аналізом даних незалежними інспекторами, негайним розслідуванням будь-яких інцидентів та можливістю відкликання сертифіката при виявленні порушень.

Правова основа: проект Конвенції про тимчасову заборону повністю автономних систем із ШІ. Для легітимізації діяльності запропонованої міжнародної агенції та системи сертифікації, необхідна відповідна міжнародно-правова база. З цією метою пропонується розробити міжнародний договір – «Конвенцію про тимчасову заборону повністю автономних систем із ШІ», що має стати правовим фундаментом для регулювання автономних систем із ШІ.

Преамбула має відображати фундаментальні принципи та мотивацію прийняття Конвенції. У ній слід зазначити посилання на Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них, підкреслити непорушність принципів міжнародного гуманітарного права, особливо принципу розрізнення. Необхідно визнати, що сучасні технології ШІ не здатні гарантовано забезпечити розрізнення між комбатантами та цивільними особами, між військовими та цивільними об'єктами. Преамбула має містити визнання права держав на технологічний розвиток у сфері ШІ для мирних цілей та систем озброєння з контролем людиною, а також підтвердження необхідності збереження відповідальності людини за рішення про застосування сили.

Стаття I. Загальні зобов'язання повинна встановлювати категоричну заборону для кожної держави-учасниці: не розробляти, не виробляти, не купувати, не накопичувати, не розповсюджувати та не передавати повністю автономні системи з ШІ категорії Human-out-of-the-Loop, зокрема, але не виключно: «рої» дронів, автономні системи хімічної, біологічної, радіологічної та ядерної зброї з ШІ; не застосовувати такі системи в збройних конфліктах; не проводити польові випробування таких систем у бойових умовах; не допомагати іншим державам чи недержавним акторам у розробці таких систем. Також необхідно встановити норми, які призначатимуть відповідального наглядача за кожною автономною системою з ШІ для уникнення «прогалин у відповідальності». При цьому стаття має чітко дозволити розробку та використання систем категорій Human-in-the-Loop та Human-on-the-Loop, які зберігають значущий контроль людиною.

Стаття II. Визначення та критерії має містити детальні дефініції ключових понять. «Повністю автономна система з ШІ» визначається як система, здатна без людського втручання після активації самостійно виявляти, ідентифікувати, відбирати та уражати цілі на основі власного аналізу даних. «Система Human-in-the-Loop» – система, що вимагає підтвердження людини-оператора перед кожним ураженням цілі. «Система Human-on-the-Loop» – система, яка діє автономно, але оператор зберігає можливість втрутитися та скасувати дії системи. «Значущий контроль людиною» означає збереження за людиною остаточного рішення щодо застосування летальної сили з можливістю оцінки контексту та наслідків.

Стаття III. Декларації. Має встановлювати обов'язок держав-учасниць протягом 90 днів після набуття чинності Конвенцією подати до Міжнародної агенції з контролю автономних систем озброєння: декларацію про всі існуючі програми розробки автономних систем із ШІ; перелік дослідницьких центрів та підприємств, залучених до таких розробок; інформацію про системи Human-in-the-Loop та Human-on-the-Loop, що перебувають на озброєнні або в розробці; плани щодо забезпечення відповідності існуючих систем вимогам Конвенції. Держави також мають щорічно оновлювати ці декларації.

Стаття IV. Процедури верифікації та сертифікації мають детально описати запропоновану трирівневу систему сертифікації автономних систем з ШІ та визначати процедури відкликання сертифіката при виявленні порушень.

Стаття V. Міжнародна агенція з контролю автономних систем озброєння (МАКАСО) повинна передбачити заснування агенції як спеціалізованої установи під егідою ООН. Стаття має визначити структуру та повноваження агенції.

Стаття VI. Діяльність, що не забороняється Конвенцією має гарантувати право держав на: розробку та використання ШІ для мирних цілей; створення автономних систем для невійськових застосувань; розробку систем озброєння зі збереженням контролю людиною; проведення досліджень у сфері ШІ для покращення дотримання МГП. Стаття також має передбачати заходи щодо запобігання перешкоджанню технологічному розвитку та міжнародному співробітництву в мирних цілях.

Стаття VII. Національні заходи щодо імплементації повинна зобов'язати держави-учасниці: прийняти національне законодавство, що, відповідно до Конвенції, забороняє розробку повністю автономних систем з ШІ; створити національні органи контролю за дотриманням Конвенції; встановити кримінальну відповідальність за порушення заборон; забезпечити контроль за експортом технологій подвійного призначення; співпрацювати з МАКАСО та надавати необхідну інформацію.

Стаття VIII. Консультації та врегулювання спорів. Має передбачати систему механізмів для вирішення питань, пов'язаних з дотриманням Конвенції: консультацій між державами, що стосуються можливих порушень Конвенції; звернення до МАКАСО; розгляд спірних питань тощо. Особливу увагу слід приділити процедурам реагування на інциденти з виготовлення, випробування, використання чи поширення автономних систем з ШІ, що підпадають під тимчасову заборону.

Стаття IX. Технічна допомога та співробітництво повинна створити механізми: обміну кращими практиками забезпечення контролю людиною автономних систем із ШІ; спільної розробки стандартів безпеки для автономних систем із ШІ; допомоги державам, що розвиваються, у створенні національних систем контролю; створення міжнародного фонду для підтримки переходу на системи з контролем людиною.

Стаття X. Конференції з перегляду має встановити, що через 5 років після набуття чинності скликається перша оглядова конференція для оцінки: технологічного прогресу у сфері ШІ; ефективності заходів контролю; необхідності коригування технічних стандартів; можливості продовження або скасування мораторію. Наступні конференції проводяться кожні 5 років або за рішенням 2/3 держав-учасниць.

Стаття XI. Тимчасовий характер заборони повинна чітко визначити: початковий термін дії мораторію; умови можливого дострокового скасування (досягнення технологією рівня 99% точності розпізнавання); процедури продовження мораторію за рішенням 2/3 держав-учасниць; перехідний період для адаптації після закінчення мораторію.

Стаття XII. Заходи реагування на порушення має передбачати градуйовану систему заходів: попередження та вимога усунути порушення; обмеження доступу до технічної співпраці; призупинення прав та привілеїв у рамках Конвенції; економічні санкції через Раду Безпеки ООН.

Стаття XIII. Поправки повинна встановлювати процедури внесення змін: пропозиції можуть вносити держави-учасниці або МАКАСО; розгляд поправок на конференції держав-учасниць; прийняття поправок 2/3 голосів; набуття чинності після ратифікації половиною держав-учасниць.

Стаття XIV. Підписання, ратифікація, набуття чинності має визначити: відкриття для підписання протягом 12 місяців; процедуру ратифікації; можливість приєднання після закриття для підписання; неприпустимість застережень до ключових статей.

Стаття XV. Вихід з Конвенції повинна передбачати: право виходу з повідомленням за 6 місяців; збереження зобов'язань щодо вже сертифікованих систем; процедури передачі документації до МАКАСО; неможливість виходу під час збройного конфлікту.

Запропонована структура Конвенції має забезпечити комплексне правове регулювання, чіткі механізми контролю та гнучкість для адаптації до технологічного прогресу, зберігаючи при цьому головну мету – запобігання застосуванню автономних систем з ШІ без належного контролю людиною до досягнення технологією необхідного рівня відповідності принципу розрізнення.

Альтернативні механізми. Запропонована трикомпонентна модель є оптимальним, але довгостроковим сценарієм, реалізація якого може зайняти роки. Тому критично важливо паралельно розвивати альтернативні механізми регулювання, які не замінюють, а доповнюють основну модель, створюючи проміжні етапи на шляху до прийняття обов'язкових норм. Ці механізми виконують три ключові функції: по-перше, формують регіональну та галузеву практику, яка згодом може бути масштабована на глобальний рівень; по-друге, створюють прецеденти технічних стандартів та процедур верифікації, які можуть бути інтегровані в майбутню універсальну систему; по-третє, демонструють практичну можливість регулювання автономних систем із ШІ, поступово долаючи опір скептично налаштованих держав.

На регіональному рівні пропонується розпочати розробку відповідних міжнародно-правових актів, зокрема, на рівні Європейського Союзу – відповідної Директиви, в якій має бути передбачена обов'язкова сертифікація для всіх автономних систем із ШІ, що використовуються державами-членами ЄС. Паралельно слід розробити міжнародний стандарт ISO для тестування автономних систем із ШІ на відповідність МГП, Керівництво МКЧХ з кращих практик для розробників

автономних систем з ШІ та Добровільний кодекс поведінки виробників автономних систем озброєння з етичними принципами розробки.

Важливим елементом здійснення перевірок та моніторингу дотримання встановлених запропонованою міжнародною агенцією норм може стати створення спеціального правового режиму для окремих категорій безпілотників, які виконують гуманітарні та миротворчі функції. У цьому контексті особливої уваги заслуговує пропозиція І.М. Проценко розробити «окреме міжнародно-правове регулювання правового режиму використання безпілотних літальних апаратів миротворчими силами» [14, с. 150] з системою спеціальних розпізнавальних знаків за аналогією з символікою Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Ця ідея заслуговує на подальшу конкретизацію. Розвиваючи цю ідею, пропонуємо створити комплексну систему ідентифікації таких безпілотників, що включатиме кілька рівнів. По-перше, візуальні розпізнавальні знаки – спеціальне забарвлення корпусу (наприклад, яскраво-блакитний колір ООН з білими смугами) та нанесення символів миротворчих місій, видимих з усіх ракурсів. По-друге, електронні ідентифікатори – транспондери, що постійно передають зашифрований сигнал із кодом місії на всіх стандартних частотах військового зв'язку, систему IFF (Identification Friend or Foe) з унікальними кодами для миротворчих апаратів та GPS-маяки з відкритою трансляцією координат у режимі реального часу. По-третє, програмні протоколи розпізнавання – обов'язкове включення в алгоритми всіх автономних систем із ШІ модулів розпізнавання миротворчих ідентифікаторів, автоматична заборона на ураження об'єктів з такими ідентифікаторами та негайне припинення атаки при виявленні миротворчих сигналів. По-четверте, правовий захист – криміналізація навмисних атак на миротворчі безпілотники, створення спеціального реєстру миротворчих апаратів під контролем Департаменту миротворчих операцій ООН/МАКАСО та обов'язкове розслідування всіх інцидентів з миротворчими дронами незалежною комісією. Така багаторівнева система має забезпечити захист миротворчих безпілотників та сприятиме ефективному виконанню ними моніторингових і верифікаційних функцій у зонах конфліктів.

Висновки. Дослідження виявило фундаментальне протиріччя між вимогами принципу розрізнення МГП та технічними можливостями сучасних автономних систем з ШІ. Встановлено три ключові проблеми: (1) технічна неспроможність на поточному етапі розвитку автономних систем з ШІ надійно розрізнити цілі через «семантичний розрив» між алгоритмічним розпізнаванням об'єктів та розумінням їх значення в контексті збройного конфлікту; (2) «прогалина у відповідальності» через відсутність правових механізмів встановлення відповідальності за порушення МГП автономними системами з ШІ; (3) відсутність політичної волі провідних держав-розробників до прийняття обов'язкових обмежень.

Запропонована трикомпонентна модель міжнародно-правового регулювання автономних систем з ШІ передбачає: створення Міжнародної агенції під егідою ООН/UNODA зі структурою, аналогічною МАГАТЕ (Генеральна конференція, Рада керівників з 35 членів, Секретаріат, Технічний та Інспекційний комітети); впровадження трирівневої системи сертифікації (попередня оцінка на етапі проектування, польові випробування з вимогою 99% точності розпізнавання, постійний моніторинг через «чорні скриньки»); розробку міжнародного договору щодо тимчасового мораторію на повністю автономні системи з ШІ категорії Human-out-of-the-Loop зі збереженням можливості розробки систем з контролем людиною.

Через відсутність політичної волі провідних держав-розробників автономних систем із ШІ до прийняття обов'язкових обмежень у розробці та використанні таких систем, найбільш реалістичним є паралельний поетапний підхід до запровадження таких обмежень через альтернативні механізми: регіональне регулювання, міжнародний стандарт ISO, керівництво МКЧХ та добровільний кодекс поведінки виробників таких систем. Розвинуто концепцію системи захисту миротворчих безпілотників через багаторівневу ідентифікацію, що може стати пілотним проектом для відпрацювання механізмів інтеграції правових вимог у технічну архітектуру автономних систем із ШІ.

Подальші дослідження у даній сфері мають зосередитися на розробці методології оцінки алгоритмів ШІ на відповідність МГП та механізмів забезпечення «пояснюваності» рішень автономних систем з ШІ для збереження відповідальності за дотримання норм міжнародного гуманітарного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Rickli, J.-M., & Mantellassi, F. (2024). The War in Ukraine: Reality Check for Emerging Technologies and the Future of Warfare. Geneva Paper 34/24. С. 4. URL: <https://www.gcsp.ch/publications/war-ukraine-reality-check-emerging-technologies-and-future-warfare> (дата звернення 15.07.2025).
2. Росіяни атакували рейсовий автобус на Сумщині: 9 загинули. KyivPost. URL: <https://www.kyivpost.com/uk/post/52826> (дата звернення 17.07.2025).
3. РФ збільшила дальність повністю автономного дрона-камікадзе до 100 км. Defense Express. URL: https://defence-ua.com/weapon_and_tech/rf_zbilshila_dalnist_povnistju_avtonomnogo_drona_kamikadze_do_100_km (дата звернення 17.07.2025).
4. Стокгольмський міжнародний інститут досліджень проблем миру. Щорічний звіт про розвиток військових технологій. 2024. С. 89–112. URL: <https://www.sipri.org/yearbook/2024> (дата звернення 18.07.2025).
5. Kwik, J., & Van Engers, T. (2021). Algorithmic fog of war: When lack of transparency violates the law of armed conflict. *Journal of Future Robot Life*, 2. С. 43–66. URL: <https://doi.org/10.3233/FRL-200019> (дата звернення 19.07.2025).
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I). (1977). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU77003?ap=454582> (дата звернення 19.07.2025).
7. Міжнародний суд ООН. (1996). Консультативний висновок щодо правомірності загрози або застосування ядерної зброї. URL: <http://www.worldlii.org/int/cases/ICJ/1996/3.html> (дата звернення 19.07.2025).
8. Міжнародний Комітет Червоного Хреста. (2014). Автономні системи озброєння: технічні, військові, правові та гуманітарні аспекти. Звіт експертної групи МКЧХ. С. 15–20. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/document/file_list/4221-002-autonomous-weapons-systems-full-report.pdf (дата звернення 20.07.2025).
9. ICRC. (2019). Artificial intelligence and machine learning in armed conflict: A human-centred approach. С. 12. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/document_new/file_list/ai_and_machine_learning_in_armed_conflict-icrc.pdf (дата звернення 20.07.2025).
10. Звіт Групи урядових експертів з летальних автономних систем зброї (GGE LAWS). (2019). CCW/GGE.1/2019/3. URL: https://documents.unoda.org/wp-content/uploads/2020/09/CCW_GGE.1_2019_3_E.pdf (дата звернення 20.07.2025).
11. Звіт Групи урядових експертів з летальних автономних систем зброї (GGE LAWS). (2021). CCW/GGE.1/2021/CRP.1. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g22/264/50/pdf/g2226450.pdf> (дата звернення 20.07.2025).
12. Prezelj, I. (2024) «The Use of Artificial Intelligence-Enabled Systems by Modern Armed Forces and Some Related Concerns», in Zombory, K. and Szilágyi, J.E. (eds.) *Shielding Europe with the Common Security and Defence Policy: The EU Legal Framework for the Development of an Innovative European Defence Industry in Times of a Changing Global Security Environment*. Miskolc--Budapest: Studies of the Central European Professors' Network, pp. 357–394. URL: https://doi.org/10.54237/profnet.2024.zkjeszcodef_8 (дата звернення 22.07.2025).
13. Розумні дрони України: роль штучного інтелекту та машинного зору на фронті (2025). VGI-9. URL: <https://vgi.com.ua/rozumni-drony-ukrayiny-rol-mashynno-go-zoru-i-shi-na-fronti/> (дата звернення 22.07.2025).
14. Проценко І.М. (2022). Новітні проблеми міжнародного гуманітарного права та можливі шляхи їх вирішення. Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку. Матеріали XVII-ої Міжнародної науково-практичної конференції (07 січня 2022 р., м. Ларнака, Кіпр). С. 147–152. URL: <http://perspectives.pp.ua/public/site/conferency/conf-17.pdf> (дата звернення 22.07.2025).
15. Lewis, D.A. (2022). On 'Responsible AI' in War: Exploring Preconditions for Respecting International Law in Armed Conflict. *The Cambridge Handbook of Responsible Artificial Intelligence*. Cambridge University Press. С. 488–506. URL: <https://doi.org/10.1017/9781009207898.037> (дата звернення 23.07.2025).
16. Sati, M.C. (2024). The Attributability of Combatant Status to Military AI Technologies under International Humanitarian Law. *Global Society*, 38(1). С. 130. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/13600826.2023.2251509> (дата звернення 23.07.2025).

17. Siregar, N., Aini, D.C., Rehulina, Subandi, A.Y., & Mirza, I.M. M. (2024). The Use of Artificial Intelligence in Armed Conflict under International Law. *Hasanuddin Law Review*, 10(2). С. 189–205. URL: <http://dx.doi.org/10.20956/halrev.v10i2.5267> (дата звернення 25.07.2025).
18. Zachary Kallenborn. A Partial Ban on Autonomous Weapons Would Make Everyone Safer. *Foreign Policy*, 2020. URL: <https://foreignpolicy.com/2020/10/14/ai-drones-swarms-killer-robots-partial-ban-on-autonomous-weapons-would-make-everyone-safer> (дата звернення 25.07.2025).
19. Dresch-Langley, B. (2023). The weaponization of artificial intelligence: What the public needs to be aware of. *Frontiers in artificial intelligence*. URL: <https://doi.org/10.3389/frai.2023.1154184> (дата звернення 29.07.2025).
20. David Adam. Lethal AI weapons are here: how can we control them? *Nature*, 2024. URL: <https://doi.org/10.1038/d41586-024-01029-0> (дата звернення 29.07.2025).
21. Stopping Killer Robots. Country Positions on Banning Fully Autonomous Weapons and Retaining Human Control, Human Rights Watch, 2020, URL: <https://www.hrw.org/report/2020/08/10/stopping-killer-robots/country-positions-banning-fully-autonomous-weapons-and> (дата звернення 14.08.2025).

УДК 341.3:621.31

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.19>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ КРИТИЧНОЇ ЕНЕРГОІНФРАСТРУКТУРИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Качурінер В.Л.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету*

Качурінер В.Л. Міжнародно-правові стандарти захисту критичної енергоінфраструктури під час збройного конфлікту.

Стаття аналізує міжнародно-правові стандарти захисту критичної енергоінфраструктури, зокрема електростанцій, газопроводів та систем електропостачання, під час збройних конфліктів.

Дослідження базується на Женевських конвенціях 1949 року, Додаткових протоколах 1977 року, нормах звичаєвого міжнародного гуманітарного права та міжнародного екологічного права, включаючи Конвенцію ENMOD 1976 року.

Особливий акцент зроблено на принципах розрізнення, пропорційності та військової необхідності, які забороняють атаки на цивільні об'єкти без прямого військового значення.

Розглянуто захист ядерних об'єктів, підкреслюючи їхню вразливість до катастрофічних наслідків, та сучасні виклики, такі як кібератаки на енергосистеми. Практичні приклади, зокрема з конфлікту в Україні 2022–2023 років, ілюструють складнощі застосування правових норм через подвійне призначення інфраструктури та обмежену відповідальність за порушення. Зростання ролі відновлювальних джерел енергії додає нових викликів для захисту.

У статті наголошується на необхідності вдосконалення правових механізмів, зокрема щодо регулювання кібервійни, та посилення міжнародної співпраці для забезпечення безпеки енергоінфраструктури. Захист таких об'єктів є не лише юридичним, а й моральним імперативом, оскільки від нього залежить добробут цивільного населення.

Міжнародна спільнота має адаптувати правові норми до нових технологій і форм війни, щоб ефективно протидіяти загрозам. Надмірна уразливість енергетичних систем, а також відсутність чітких правових рамок для регулювання кібератак і впровадження блокчейн-технологій породжують юридичну невизначеність, що становить загрозу стабільності та безпеці. Отже, існує необхідність у всебічному аналізі міжнародно-правових стандартів захисту енергоінфраструктури, оцінці можливостей блокчейн-технологій та розробці рекомендацій щодо їх інтеграції для підвищення безпеки й ефективності захисту в умовах збройних конфліктів.

Зроблено висновок про важливість розвитку механізмів моніторингу, швидкого реагування та застосування санкцій для захисту критичної інфраструктури. Це сприятиме зменшенню гуманітарних і екологічних наслідків атак, забезпечуючи стабільність у кризових умовах.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, критична енергоінфраструктура, збройний конфлікт, Женевські конвенції, блокчейн, кібербезпека, смарт-контракт, правове регулювання, екологічне право, кібератаки.

Kachuriner V.L. International legal standards for protecting critical energy infrastructure during armed conflict.

The article examines the international legal standards for protecting critical energy infrastructure, including power plants, gas pipelines, and electricity supply systems, during armed conflicts.

The study is based on the Geneva Conventions of 1949, their Additional Protocols of 1977, customary international humanitarian law, and international environmental law, including the 1976 ENMOD Convention.

Particular emphasis is placed on the principles of distinction, proportionality, and military necessity, which prohibit attacks on civilian objects lacking direct military significance.

The protection of nuclear facilities is addressed, highlighting their vulnerability to catastrophic consequences, alongside contemporary challenges such as cyberattacks on energy systems. Practical examples, particularly from the 2022–2023 conflict in Ukraine, illustrate the complexities of applying legal norms due to the dual-use nature of infrastructure and limited accountability for violations. The increasing role of renewable energy sources introduces additional protection challenges.

The article underscores the need to enhance legal mechanisms, particularly in regulating cyber warfare, and to strengthen international cooperation to ensure the security of energy infrastructure. Protecting such infrastructure is not only a legal but also a moral imperative, as it directly impacts civilian well-being.

The international community must adapt legal norms to new technologies and forms of warfare to effectively counter threats. The excessive vulnerability of energy systems, coupled with the lack of clear legal frameworks for regulating cyberattacks and implementing blockchain technologies, creates legal uncertainty that threatens stability and security. Consequently, there is a need for a comprehensive analysis of international legal standards for protecting energy infrastructure, an assessment of the potential of blockchain technologies, and the development of recommendations for their integration to enhance security and effectiveness of protection in the context of armed conflicts.

The article concludes by emphasizing the importance of developing monitoring mechanisms, rapid response systems, and sanctions to safeguard critical infrastructure, thereby mitigating humanitarian and environmental consequences of attacks and ensuring stability in crisis conditions.

Key words: international humanitarian law, critical energy infrastructure, armed conflict, Geneva Conventions, blockchain, cybersecurity, smart contract, legal regulation, environmental law, cyberattacks.

Постановка проблеми. Критична енергоінфраструктура, включаючи електростанції, газопроводи та системи електропостачання, є життєво важливою для функціонування суспільства, але під час збройних конфліктів стає вразливою до фізичних і кібератак, що призводять до гуманітарних, економічних та екологічних криз.

Міжнародне гуманітарне право, зокрема Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи 1977 року, встановлює стандарти захисту таких об'єктів, однак їхнє застосування ускладнене через подвійне призначення інфраструктури, недостатнє регулювання кібервійни та обмежену відповідальність за порушення. В умовах глобалізації та цифровізації особливого значення набуває захист енергосистем від кібератак, які можуть паралізувати інфраструктуру без фізичного втручання.

Технологія блокчейн пропонує інноваційні рішення для забезпечення кібербезпеки, прозорості та стійкості енергомереж, але її інтеграція в критичну інфраструктуру залишається недостатньо дослідженою та нестандартизованою. В Україні, де атаки на енергосистему в 2022–2023 роках виявили вразливість інфраструктури, проблема захисту набуває особливої актуальності. Надмірна вразливість енергосистем і відсутність чітких правових механізмів для регулювання кібератак та використання блокчейну створюють юридичну невизначеність, що загрожує стабільності та безпеці.

Таким чином, виникає потреба в комплексному аналізі міжнародно-правових стандартів захисту енергоінфраструктури, оцінці потенціалу блокчейн-технологій та розробці пропозицій для їх інтеграції, що сприятиме підвищенню безпеки та ефективності захисту в умовах збройних конфліктів.

Мета дослідження – аналіз міжнародно-правових стандартів захисту критичної енергоінфраструктури під час збройних конфліктів, оцінка сучасних викликів, зокрема кібератак, та визначення потенціалу блокчейн-технологій для забезпечення безпеки енергосистем, з розробкою пропозицій щодо їх правового регулювання та практичного впровадження.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика захисту критичної енергоінфраструктури під час збройних конфліктів є предметом активного дослідження в міжнародному гуманітарному праві та кібербезпеці. Основною правовою базою є Женевські конвенції 1949 року, Додаткові протоколи 1977 року, Конвенція ENMOD 1976 року та норми звичаєвого права, досліджені Міжнародним комітетом Червоного Хреста.

Вчені, такі як Jean-Marie Henckaerts, Louise Doswald-Beck, Michael N. Schmitt, аналізували принципи захисту цивільних об'єктів і кібервійни, наголошуючи на необхідності адаптації права до цифрових загроз. У контексті блокчейну дослідження таких авторів, як Primavera De Filippi,

Aaron Wright та проекти компаній Enel і RWE, підкреслюють потенціал технології для підвищення безпеки енергосистем. В Україні вчені, зокрема О. Завитій, О. Задорожній, В. Кравченко, досліджували захист інфраструктури в умовах конфлікту, але інтеграція блокчейну залишається малодослідженою.

Недостатня стандартизація блокчейн-рішень і прогалини в правовому регулюванні кібератак вказують на потребу подальшого вивчення для забезпечення ефективного захисту енергосистем.

Виклад основного матеріалу. Критична енергоінфраструктура, як-от електростанції, газопроводи, нафтопереробні заводи та системи електропостачання, є основою функціонування суспільства. Під час збройних конфліктів ці об'єкти стають вразливими до атак, що може спричинити катастрофічні гуманітарні, економічні та екологічні наслідки. Міжнародне гуманітарне право встановлює норми захисту таких об'єктів, щоб мінімізувати шкоду цивільному населенню та дотримуватися принципів гуманності. Водночас технологія блокчейн відкриває нові можливості для підвищення безпеки та стійкості енергоінфраструктури, зокрема в умовах конфліктів. Ця стаття аналізує міжнародно-правові стандарти захисту критичної енергоінфраструктури, їх застосування, сучасні виклики та потенціал інтеграції блокчейн-технологій.

Женевські конвенції 1949 року та їхні Додаткові протоколи 1977 року є основою міжнародного гуманітарного права. Вони зобов'язують сторони конфлікту розрізняти цивільні об'єкти та військові цілі (Додатковий протокол I, стаття 48) [1]. Критична енергоінфраструктура, якщо вона не використовується для військових потреб, вважається цивільним об'єктом і підлягає захисту. Атаки дозволені лише на військові об'єкти, які за своєю природою, розташуванням чи використанням роблять внесок у військові дії та чие знищення забезпечує чітку військову перевагу (Додатковий протокол I, стаття 52(2)) [1]. Забороняється атакувати об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, наприклад, системи електропостачання, що забезпечують питну воду чи опалення (Додатковий протокол I, стаття 54) [1].

Принципи пропорційності та військової необхідності відіграють ключову роль. Атака на об'єкт із подвійним призначенням, наприклад електростанцію, що живить лікарні та військові бази, є незаконною, якщо шкода для цивільних буде надмірною порівняно з військовою вигодою (Додатковий протокол I, стаття 51(5)(b)) [1]. Військова необхідність дозволяє атакувати лише об'єкти, потрібні для досягнення законної військової мети, виключаючи інфраструктуру без прямого зв'язку з воєнними діями.

Міжнародне екологічне право доповнює захист енергоінфраструктури. Методи ведення війни, які завдають довгострокової, масштабної та серйозної шкоди природному середовищу, заборонені (Додатковий протокол I, стаття 55) [1]. Наприклад, атака на нафтопереробний завод чи ядерну електростанцію може спричинити екологічну катастрофу. Конвенція про заборону військового чи іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 року (ENMOD) обмежує дії, що змінюють природне середовище через пошкодження енергоінфраструктури [2].

Особливу увагу приділено ядерним електростанціям через їхній потенціал до катастрофічних наслідків. Міжнародні норми закликають уникати атак на ядерні об'єкти, що використовуються в мирних цілях, особливо якщо це може призвести до вивільнення небезпечних сил і серйозної шкоди цивільним (Резолюція МАГАТЕ GC(53)/DEC/13; Додатковий протокол I, стаття 56) [1, 3]. Звичаєве міжнародне право, за висновками Міжнародного комітету Червоного Хреста, також захищає об'єкти з небезпечними силами, як-от електростанції чи греблі (Правило 42) [4].

Застосування цих норм стикається з викликами. Об'єкти енергоінфраструктури часто мають подвійне призначення, що ускладнює визначення їхнього статусу як законної цілі. Сучасні конфлікти включають кібератаки, які виводять з ладу електромережі без фізичного знищення. Міжнародне гуманітарне право ще недостатньо чітко регулює кібервійну, хоча принципи пропорційності та розрізнення застосовуються й до таких атак [4]. Порушення норм часто залишаються без покарання через складність притягнення до відповідальності. Міжнародний кримінальний суд може розглядати такі дії як воєнні злочини, але його юрисдикція обмежена. Пошкодження енергоінфраструктури спричиняє гуманітарні кризи, як-от відключення електроенергії чи брак опалення, що особливо гостро відчувається в холодні місяці чи густонаселених районах.

Недавні конфлікти, зокрема в Україні, ілюструють вразливість енергоінфраструктури. Атаки на електростанції, підстанції та газопроводи спричинили перебої в електропостачанні, впливаючи на цивільне населення [5]. Систематичні атаки на українську енергосистему в 2022-2023 роках підкреслили потребу в ефективніших правових механізмах. Зростання ролі відновлювальних

джерел енергії, таких як сонячні чи вітрові електростанції, додає нових викликів: їхня розподілена природа ускладнює захист, але зменшує ризик масштабних наслідків від однієї атаки.

Блокчейн-технології можуть значно посилити захист енергоінфраструктури, особливо в умовах збройних конфліктів. Блокчейн, як розподілена база даних, забезпечує прозорість, незмінність і безпеку даних, що дозволяє захищати критичні системи від кібератак [6]. Наприклад, блокчейн може використовуватися для управління доступом до енергосистем, відстеження транзакцій енергії в децентралізованих мережах або забезпечення цілісності даних про стан інфраструктури. У контексті конфліктів це може запобігти несанкціонованим втручанням у системи управління електромережами. Дослідження показують, що блокчейн підвищує стійкість до кіберзагроз, хоча виклики, такі як низька масштабованість і високі енергетичні витрати, обмежують його широке впровадження [6]. Понад 40 європейських енергетичних компаній, зокрема Enel і RWE, уже тестують блокчейн для оптимізації торгівлі енергоресурсами та управління мережами [7].

Інтеграція блокчейну в енергетичну інфраструктуру вимагає адаптації регуляторних рамок. Наприклад, смарт-контракти можуть автоматизувати управління енергопостачанням у децентралізованих системах, що особливо важливо для відновлювальних джерел енергії, але потребують правового визнання [8]. В Україні пілотні проекти з використання блокчейну в земельному кадастрі та електронних торгах свідчать про потенціал технології, який може бути розширений на енергетику. Міжнародна співпраця, зокрема через ініціативи, подібні до Європейської інфраструктури блокчейн-сервісів (EBSI), може сприяти стандартизації та впровадженню таких рішень [9].

О. Завитій зауважує, що завдяки технології блокчейн потоки електроенергії можуть бути надійно захищені від зовнішнього втручання, що забезпечує можливість сертифікації електроенергії та перевірки реальних показників її генерації й споживання. Як децентралізована система, побудована на принципах розподіленої бази даних, блокчейн дозволяє створити єдиний архів для зберігання всіх даних про рахунки за електроенергію. Це дає споживачам змогу краще контролювати свої договори на постачання електроенергії, відкриваючи широкі можливості для розробки смарт-контрактів, а також отримувати точну інформацію про фактичне споживання. Усі записи в блокчейн-реєстрі залишаються відкритими й доступними. Водночас слід зазначити, що через невизначеність правового статусу криптоіндустрії Національна енергетична корпорація стикається з обмеженнями у впровадженні проектів із використанням смарт-контрактів через відсутність відповідної правової бази [10, с. 248-249].

Для ефективного захисту енергоінфраструктури необхідне посилення міжнародного співробітництва. Держави повинні розробити механізми швидкого реагування на порушення, включаючи санкції та судові переслідування. Міжнародні організації, такі як ООН чи МАГАТЕ, можуть відігравати ключову роль у моніторингу та координації зусиль із захисту критичних об'єктів. Розвиток технологій, зокрема систем кіберзахисту на основі блокчейну, вимагає створення нових правових стандартів, які б ураховували специфіку цифрових загроз.

Міжнародно-правові стандарти, включно з Женевськими конвенціями, Додатковими протоколами, звичаєвим правом та екологічними угодами, створюють основу для захисту критичної енергоінфраструктури. Інтеграція блокчейн-технологій може посилити ці механізми, забезпечуючи стійкість до кібератак і прозорість управління. Такої ж думки дотримується В.С. Назаров: «використання блокчейн-технологій... може посилити довіру зі сторони інвесторів, спростити процес фінансових операцій, розширити доступ до капіталу та покращити управління. Ці чинники, у сукупності, можуть стати джерелом підвищення інвестиційної активності у галузі, позитивно сприяючи її зростанню та розвитку» [11, с. 232]. Проте практична реалізація цих норм і технологій потребує чіткішого регулювання кібервійни, посилення міжнародного моніторингу та співпраці держав. Захист енергоінфраструктури є не лише юридичним, а й моральним обов'язком, адже від нього залежить добробут мільйонів людей. Міжнародна спільнота має вдосконалювати правові та технологічні механізми, адаптуючи їх до сучасних реалій війни.

Висновки. Міжнародно-правові стандарти, зокрема Женевські конвенції 1949 року, Додаткові протоколи 1977 року, Конвенція ENMOD 1976 року та норми звичаєвого права, створюють міцну основу для захисту критичної енергоінфраструктури під час збройних конфліктів. Ці норми, ґрунтуючись на принципах розрізнення, пропорційності та військової необхідності, забороняють атаки на цивільні об'єкти, включаючи електростанції, газопроводи та системи електропостачання, якщо вони не мають прямого військового значення. Особливий захист надається ядерним об'єктам через їхній потенціал до катастрофічних наслідків. Однак практичне застосування цих

норм ускладнене через подвійне призначення інфраструктури, зростання кібератак і обмежену відповідальність за порушення. Конфлікт в Україні 2022–2023 років продемонстрував вразливість енергосистем і необхідність ефективніших правових механізмів.

Інтеграція блокчейн-технологій відкриває нові можливості для захисту енергоінфраструктури, забезпечуючи прозорість, кібербезпеку та стійкість до атак завдяки децентралізованому управлінню даними й смарт-контрактам. Пілотні проекти в Україні та Європі підтверджують потенціал блокчейну, але його впровадження стримується недостатньою стандартизацією, високими енергетичними витратами та прогалинами в правовому регулюванні. Для підвищення ефективності захисту необхідне чіткіше регулювання кібервійни, стандартизація блокчейн-рішень і посилення міжнародної співпраці через ООН, МАГАТЕ та інші організації. Захист енергоінфраструктури є юридичним і моральним імперативом, що вимагає адаптації правових і технологічних механізмів до сучасних викликів війни, включаючи цифрові загрози та розвиток відновлювальних джерел енергії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи 1977 року. URL: <https://www.icrc.org/en/doc/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions/overview.htm> (дата звернення: 04.08.2025 р.).
2. Конвенція про заборону військового чи іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 року (ENMOD). URL: <https://www.un.org/disarmament/enmod/> (дата звернення: 04.08.2025 р.).
3. Резолюція МАГАТЕ GC(53)/DEC/13. Доступно за: <https://www.iaea.org/about/governance/general-conference-documents>.
4. Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права Міжнародного комітету Червоного Хреста. URL: <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/publication/pcustom.htm> (дата звернення: 04.08.2025 р.).
5. Енергетична інфраструктура. Який обсяг української генерації захопила Росія. URL: <https://nv.ua/ukraine/events/energetichna-infrastruktura-yakiy-obsyag-ukrajinskoji-generaciji-zahopila-rosiya-galushchenko-50330597.html> (дата звернення: 04.08.2025 р.).
6. Застосування блокчейну у державному секторі. URL: <https://klona.ua/ua/blog/zastosuvannya-blokchejnu-v-derzhavnomu-sektori> (дата звернення: 04.08.2025 р.).
7. Трансформація – 2050: що потрібно енергетичній галузі від діджиталізації. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/transformatsiia-2050-shcho-potribno-enerhetychnii-haluzi-vid-didzhytalizatsii> (дата звернення: 04.08.2025 р.).
8. Інтеграція блокчейн-технологій у системи забезпечення кібербезпеки для об'єктів критичної інфраструктури. URL: <https://bulletin-chstu.com.ua/index.php/pts/article/view/1213> (дата звернення: 04.08.2025 р.).
9. Європейської інфраструктури блокчейн-сервісів (EBSI). URL: <https://www.eternitylaw.com/ua/novyny/european-blockchain-services-infrastructure-main-points> (дата звернення: 04.08.2025 р.).
10. Завитій О. Використання смарт-контрактів на енергетичному ринку України. *Економічний аналіз*. 2023. № 2. С. 247–251.
11. Назаров В.С. Застосування технології блокчейн у підвищенні якості і стимулюванні системного зростання у сучасній економіці. *Економіка і регіон*. 2023. № 4 (91). С. 230–235.

УДК 341.1+346.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.20>

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ВІДКРИТОГО БАНКІНГУ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІЗ ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄС

Коваль Є.О.,

аспірант, магістр з міжнародного права

*Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,*

ORCID: 0009-0001-2482-451X

e-mail: yevgenkoval20@gmail.com

Коваль Є.О. Запровадження відкритого банкінгу в Україні: порівняльно-правовий аналіз із законодавством ЄС.

У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз правового регулювання відкритого банкінгу в Україні та Європейському Союзі. Особливу увагу приділено змісту та правовому значенню положень Закону України «Про платіжні послуги», що вступив в силу у частині відкритого банкінгу 1 серпня 2025 року, а також нормативно-правовим актам ЄС, зокрема Директиві (ЄС) 2015/2366 (PSD II). У дослідженні підкреслено, що відкритий банкінг є одним з ключових механізмів цифрової трансформації фінансових ринків, що передбачає безпечний обмін фінансовими даними між платіжними установами та третіми сторонами на основі згоди клієнта. Він сприяє створенню інноваційних фінансових сервісів, підвищенню конкуренції у банківському секторі, персоналізації послуг та розширенню фінансової інклюзії.

Автор розглядає концептуальну модель відкритого банкінгу, презентовану Національним банком України у 2023 році, яка містить дорожню карту впровадження відкритого банкінгу, зокрема розробку технічних специфікацій API, тестування, нормативне закріплення, запуск пілотних проєктів і повномасштабне впровадження. Оцінено правовий статус і вимоги до надавачів нефінансових платіжних послуг, що функціонуватимуть у новій системі. Проаналізовано підхід до надання користувачами згоди, стандарти автентифікації та захисту даних. Хоча метою цієї статті є дослідження регулювання саме на рівні закону, окремо звернуто увагу на важливість підзаконної нормативної бази, без якої функціонування відкритого банкінгу в Україні є неможливим.

Здійснено порівняння норм Закону України «Про платіжні послуги» зі статтями 66 і 67 PSD II, виявлено відповідність ключових елементів: права на доступ до рахунків, безпечне використання платіжної інформації, а також обов'язки надавачів послуг. Визначено, що українська модель на рівні закону загалом відповідає європейським стандартам.

У підсумку зроблено висновок, що імплементація відкритого банкінгу в Україні відкриває нові можливості для розвитку фінансового сектору, однак вимагає чіткої координації з міжнародними підходами, належного нормативного супроводу та технологічної готовності всіх учасників ринку. Запропоноване дослідження має практичну цінність для регуляторів, законодавців, юристів, фінтех-компаній та дослідників цифрових фінансів.

Ключові слова: відкритий банкінг; PSD II; платіжні послуги; доступ до рахунків; фінтех; API.

Koval Y.O. Implementation of open banking in Ukraine: a comparative legal analysis with EU legislation.

This article provides a comparative legal analysis of open banking regulation in Ukraine and the European Union. It focuses on the implementation of the open banking provisions introduced by the Law of Ukraine «On Payment Services», which entered into force on the 1st of August 2025, and compares them with the legal framework established by the European Union, especially Directive (EU) 2015/2366 (PSD2). Open banking is analysed as a core element of digital transformation in the financial sector, enabling structured and secure access to consumers' financial data by authorised third-party

service providers, based on explicit customer consent. The article underlines the role of open banking in fostering innovation, competition, personalised services, and financial inclusion.

The author presents the key features of the Open Banking Concept developed by the National Bank of Ukraine in 2023. This document outlines a detailed roadmap for implementation, including the development of unified API specifications, regulatory testing, adoption of secondary legislation, pilot programmes with a limited set of market participants, and the full launch of the system. The article analyses the legal nature and requirements applicable to non-financial payment service providers, data exchange mechanisms, consent management, authentication standards, and user data protection. Although the purpose of this article is to analyse the regulation at the level of primary legal acts (i.e., laws), the author also emphasises the importance of secondary legislation for the functioning of the open banking framework in Ukraine.

A comparison between Ukrainian law and PSD II (particularly Articles 66 and 67) is conducted. The analysis shows significant alignment between the two systems at the level of primary legislations in terms of account access rights, security obligations, as well as responsibilities of payment initiation and account information service providers.

The article concludes that the adoption of open banking in Ukraine presents a major opportunity to modernise the national financial system, attract fintech innovation, and integrate into the European financial space. Nevertheless, this requires synchronisation with EU standards, legal clarity, technological readiness, and close coordination among stakeholders. The study offers valuable insights for legislators, financial regulators, legal practitioners, fintech developers, and scholars in the field of digital finance.

Key words: open banking; PSD II; payment services; account access; fintech; API.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток технологій істотно трансформує всі сфери суспільного життя, і фінансовий сектор не є винятком. Діджиталізація охоплює не лише побутові послуги, але й фундаментальні аспекти банківської та фінансової діяльності. Одним із найпомітніших напрямів є розвиток фінансових технологій (фінтеху) – застосування інноваційних цифрових рішень при наданні фінансових послуг, що суттєво змінює традиційні моделі роботи фінансових установ.

Прогресивні зміни у банківському секторі стимулюють появу нових сервісів, які підвищують зручність і привабливість фінансових послуг для споживачів. У цьому контексті концепція відкритого банкінгу (open banking) виступає одним із ключових інструментів діджиталізації, що сприяє підвищенню конкуренції на фінансовому ринку та стимулюванню інновацій. Відкритий банкінг дозволяє третім надавачам послуг за згодою клієнтів банків отримувати доступ до інформації про банківські рахунки та транзакції. Це, у свою чергу, створює можливості для розвитку корисних технологічних рішень, зокрема платформ для моніторингу надходжень і витрат по всіх рахунках користувача в різних банках, персоналізованих інструментів для фінансового планування та обліку, аналітики витрат, інтегрованих платіжних сервісів тощо.

Практична значущість відкритого банкінгу підтверджується міжнародною статистикою. Згідно з дослідженням Visa у вересні 2023 року 91% споживачів у США вже використовували механізми відкритого банкінгу для інтеграції своїх фінансових рахунків із сервісами третіх сторін, а серед молодого покоління Z такий показник був навіть вищим і склав 96% [1]. Також, за прогнозами аналітичної компанії Juniper Research, світовий обсяг транзакцій за допомогою відкритого банкінгу зросте з 57 мільярдів доларів США у 2023 році до понад 330 мільярдів доларів США у 2027 році [2]. Ці дані свідчать про надзвичайно швидку комерціалізацію відкритого банкінгу у розвинених юрисдикціях і його важливість для фінансової екосистеми.

В Україні інститут відкритого банкінгу перебуває на етапі впровадження. Нормативне підґрунтя вже створено Законом України «Про платіжні послуги» від 30 червня 2021 року [3], при цьому положення, що регламентують відкритий банкінг, набрали чинності 1 серпня 2025 року. Також Національним банком України (далі – «НБУ») було розроблену низку підзаконних нормативно-правових актів, які деталізують вимоги до відкритих API, авторизації надавачів нефінансових платіжних послуг у процесі відкритого банкінгу, порядку надання доступу до рахунків, захисту даних та забезпечення кібербезпеки.

Таким чином, виникає актуальна наукова проблема – здійснити аналіз новел українського законодавства у сфері відкритого банкінгу та провести порівняльне дослідження підходів до регулювання відкритого банкінгу у Європейському Союзі, де відповідні механізми вже функціонують.

Такий аналіз має практичне значення для формування ефективної моделі правового регулювання в Україні, яка б сприяла розвитку інноваційних фінансових послуг та інтеграції країни до європейського фінансового простору.

Стан опрацювання проблематики дослідження. Питання відкритого банкінгу стало предметом дослідження ряду вітчизняних науковців. Зокрема, юридичні аспекти цієї концепції аналізувалися Сергієнко А.С. [4], тоді як економічні аспекти були розкриті, наприклад, у дослідженнях Довгань Ж.М. [5], Єсіної О.Г. [6] та Заславської О.І. [7]. Однак переважна більшість наявних наукових робіт зосереджена на економічних перевагах і ризиках відкритого банкінгу, його впливі на конкуренцію та розвиток фінансового ринку.

Натомість комплексний аналіз юридичної природи відкритого банкінгу, особливостей його правового регулювання, а також порівняльне дослідження національного законодавства у цій сфері із відповідними нормами Європейського Союзу наразі опрацьовані недостатньо. Це створює об'єктивну потребу у поглибленому дослідженні правових аспектів запровадження відкритого банкінгу в Україні з урахуванням міжнародного досвіду розвинених юрисдикцій.

Метою статті є здійснення аналізу правового регулювання відкритого банкінгу в Україні на рівні закону, зокрема дослідження новел Закону України «Про платіжні послуги» у цій сфері, а також проведення порівняльно-правового аналізу із законодавством Європейського Союзу, де механізми відкритого банкінгу вже були впроваджені та функціонують.

Виклад основного матеріалу.

Поняття відкритого банкінгу

Відкритий банкінг за своєю суттю є концепцією, яка передбачає, що клієнти платіжних установ (зазвичай, банків) повинні мати можливість вільно розпоряджатися даними про свої рахунки та транзакції, а платіжні установи повинні за прямим запитом клієнтів надати доступ до зазначених даних будь-яким іншим надавачам платіжних послуг, при цьому також забезпечуючи захищеність цих даних.

На практиці відкритий банкінг має сприяти інноваціям та розвитку технологій у фінансовій сфері. Наприклад, надавач платіжних послуг може розробити застосунок, який допомагає слідкувати за персональними витратами особи шляхом збирання та аналізу інформації щодо руху коштів на всіх банківських рахунках особи. Якщо в країні запроваджений відкритий банкінг, то особа може направити кожному банку, у якому в неї відкритий рахунок, запит на передачу інформації в реальному часі щодо її рахунків до такого застосунку, а банки зобов'язані надати доступ. Це лише один з прикладів, як концепція відкритого банкінгу може використовуватися на практиці. Насправді, існує багато способів практичної реалізації такої концепції. Усі вони будуються на основі технологічних рішень, які дозволяють збирати та аналізувати фінансову інформацію про рахунки фізичних та юридичних осіб, щоб за результатами проведеного аналізу створити новий продукт, який має свою окрему цінність для користувача.

У Концепції відкритого банкінгу НБУ визначив відкритий банкінг як *«структурований і безпечний обмін даними між надавачами платіжних послуг та технологічним оператором платіжних послуг через відкриті API»* [8]. При цьому відкриті API (Application Programming Interface) визначаються як *«прикладні програмні інтерфейси, що ґрунтуються на загальних стандартах та забезпечують обмін даними між надавачами платіжних послуг, технологічними операторами платіжних послуг»* [8].

У нещодавно прийнятому Положенні про відкритий банкінг в Україні НБУ надав наступне офіційне визначення відкритому банкінгу: *«відкритий банкінг – структурований і безпечний обмін даними між НПП [надавачами платіжних послуг] з обслуговування рахунку та стороннім НПП через спеціалізовані інтерфейси, який здійснюється за згодою користувача під час доступу до рахунку користувача стороннього НПП з метою надання нефінансових платіжних послуг користувачу таким стороннім НПП»* [9].

Нормативна основа для відкритого банкінгу в Україні

Концепція відкритого банкінгу була запроваджена до українського законодавства із прийняттям 30 червня 2021 року Закону України «Про платіжні послуги» № 1591-IX (далі – **«Закон про платіжні послуги»**) [3]. Відповідні норми містяться у главі 4 (Порядок отримання надавачами платіжних послуг доступу до рахунків користувачів (відкритий банкінг)) розділу IV Закону про платіжні послуги. Зазначена глава 4 Закону про платіжні послуги набрала чинності 1 серпня 2025 року, саме тоді в Україні офіційно запущено відкритий банкінг.

Регулювання відкритого банкінгу в Законі про платіжні послуги передбачає, що надавачі платіжних послуг зобов'язані забезпечувати можливість постійного доступу в режимі реального часу до рахунків своїх користувачів банкам та іншим надавачам платіжних послуг, що отримали право на надання нефінансових платіжних послуг (тобто послуг з надання відомостей з рахунків та/або послуг з ініціювання платіжної операції).

Закон про платіжні послуги наголошує, що перед наданням такого доступу надавач платіжних послуг з обслуговування рахунку повинен отримати згоду користувача, яка повинна чітко визначати: (i) якому іншому надавачу платіжних послуг слід надати доступ, (ii) конкретний рахунок, до якого надається доступ, а також (iii) конкретну нефінансову платіжну послугу, на яку надається згода, та конкретний обсяг інформації щодо рахунку і користувача такого рахунку. Крім цього, закон прямо надає можливість користувачу відкликати надану згоду. Передбачені вимоги щодо отримання згоди користувача є важливими, оскільки надають можливість користувачу контролювати, у кого саме і в якому обсязі може опинитися інформація про його рахунки та транзакції.

Закон про платіжні послуги також встановлює, що згода користувача може бути надана через стороннього надавача платіжних послуг, який має договірні відносини з користувачем. На практиці це має дозволити фінтех застосункам максимально автоматизувати отримання згоди на доступ до фінансової інформації користувача, адже у застосунку користувач зможе швидко підтвердити згоду за визначеними ним параметрами, після чого вже сам застосунок зможе передати згоду до потрібного банку. Тобто оформлення згоди не повинно бути обтяжене повільними бюрократичними процедурами, а натомість зможе бути швидким та діджиталізованим.

Щоб механізми передачі фінансової інформації користувача були безпечними Закон про платіжні послуги передбачає вимоги, спрямовані захистити інформацію. Так, надання згоди повинно здійснюватися із застосуванням посиленої автентифікації користувача, яку проводить надавач платіжних послуг з обслуговування рахунку. Також перед наданням сторонньому надавачу платіжних послуг доступу до рахунку користувача надавач платіжних послуг з обслуговування рахунку зобов'язаний перевірити, чи має сторонній надавач належну авторизацію на надання відповідних платіжних послуг.

Зауважимо, що Закон про платіжні послуги запровадив поділ на фінансові та нефінансові платіжні послуги. До нефінансових платіжних послуг відносяться послуги з надання відомостей з рахунків та послуги з ініціювання платіжної операції. Фінтех застосунок, який у рамках відкритого банкінгу отримуватиме доступ до фінансової інформації клієнтів, буде кваліфікуватися як надавач нефінансових платіжних послуг. Закон про платіжні послуги встановлює спрощені вимоги до надавачів нефінансових платіжних послуг у порівнянні з надавачами фінансових платіжних послуг. Закон про платіжні послуги прямо передбачає, що діяльність з надання нефінансових платіжних послуг здійснюється юридичною особою без одержання ліцензії, але потребує включення до Реєстру платіжної інфраструктури відомостей про цю юридичну особу як надавача нефінансових платіжних послуг. Також юридична особа, яка має намір здійснювати діяльність із надання однієї або кількох нефінансових платіжних послуг повинна відповідати вимогам до надавачів нефінансових платіжних послуг, встановленим Законом про платіжні послуги та нормативно-правовими актами НБУ, і зобов'язана дотримуватися зазначених вимог протягом усього періоду провадження нею такої діяльності.

Окрім загальних описаних вище положень, відповідна глава Закону про платіжні послуги щодо відкритого банкінгу також містить спеціальні правила щодо кожного виду нефінансових платіжних послуг, а також норми щодо підтвердження доступності коштів на рахунку.

Для запуску відкритого банкінгу в Україні НБУ прийняв низку підзаконних нормативно-правових актів, які встановлюють детальні правила, зокрема визначають порядок передачі фінансової інформації користувачів та порядок авторизації надавачів нефінансових послуг.

Концепція відкритого банкінгу, розроблена НБУ

У 2023 році НБУ презентував Концепцію відкритого банкінгу [8], яка стала важливим кроком у розбудові стратегії впровадження відкритого банкінгу в Україні. На відміну від загальних положень Закону про платіжні послуги, концепція детальніше пояснює суть відкритого банкінгу, визначає його очікувані результати та описує ключові етапи запровадження.

Документ, зокрема, описує:

- правила обміну даними між надавачами платіжних послуг;
- вимоги до розробки API (уніфікація стандартів, прозорість, безпечність обміну даними);

- принципи управління згодою користувача на обробку інформації;
- вимоги до автентифікації користувачів та захисту даних під час транзакцій;
- відповідальність надавачів платіжних послуг у процесі взаємодії.

Концепція також наводить приклади практичного використання відкритого банкінгу, враховуючи досвід ЄС, зокрема:

- сервіси управління особистими фінансами;
- автоматизовані платежі та нагадування про платежі;
- сервіси кредитного скорингу на базі даних рахунків;
- бізнес-аналітика для підприємств на основі консолідованих фінансових даних.

Успішна реалізація положень концепції повинна сприяти розвитку конкуренції у фінансовому секторі, стимулюванню інновацій, покращенню якості фінансових послуг для споживачів та підвищенню фінансової інклюзії. Також концепція враховує підходи до регулювання відкритого банкінгу в ЄС, а тому її впровадження допоможе адаптувати українське законодавства до законодавства ЄС у відповідній сфері.

Регулювання відкритого банкінгу в ЄС

У ЄС правову основу щодо регулювання відкритого банкінгу становить Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2015/2366 від 25 листопада 2015 року про платіжні послуги на внутрішньому ринку (далі – «**PSD II**») [10]. Окрім PSD II, регулювання відкритого банкінгу в ЄС доповнюється актами другого рівня (у спрощеному викладі – це аналог підзаконних нормативно-правових актів в Україні), наприклад, технічними стандартами (regulatory technical standards) та рекомендаціями (guidelines) Європейського наглядового органу (EBA, European Banking Authority). Норми щодо відкритого банкінгу містяться, зокрема, у статтях 66 та 67 PSD II.

Стаття 66 PSD II присвячена правилам доступу до платіжного рахунку у випадку послуги ініціювання платежу. Вона передбачає обов'язок держав-членів ЄС забезпечити, щоб користувач мав право використовувати надавача послуги ініціювання платежу для отримання платіжних послуг. У статті також встановлюються обов'язки надавача послуги ініціювання платежу, які стосуються забезпечення безпеки інформації та коштів, до яких отримує доступ у межах своєї діяльності відповідний надавач послуг ініціювання платежу.

Стаття 67 PSD II присвячена правилам доступу до інформації про платіжний рахунок та її використання у випадку послуги з надання інформації про рахунок. Вона передбачає обов'язок держав-членів ЄС забезпечити, щоб користувач мав право використовувати послуги, які уможливають доступ до інформації про рахунок. У статті також встановлюються обов'язки надавача послуг з надання відомостей з рахунків, які стосуються забезпечення безпеки інформації, яку отримує у межах своєї діяльності надавач послуг з надання відомостей з рахунків.

Загалом положення українського законодавства у статтях 54 та 55 Закону про платіжні послуги відповідають положенням статей 66 і 67 PSD II.

У майбутньому потрібно буде провести детальний порівняльно-правовий аналіз як положень директиви, так і положень актів другого рівня ЄС, з прийнятими НБУ підзаконними нормативно-правовими актами щодо регулювання відкритого банкінгу в Україні.

Висновки. За формальним визначенням відкритий банкінг – це «*структурований і безпечний обмін даними між надавачами платіжних послуг та технологічним оператором платіжних послуг через відкриті API*» [8]. За своєю суттю відкритий банкінг є концепцією, яка передбачає, що клієнти платіжних установ повинні мати можливість вільно розпоряджатися даними про свої рахунки та транзакції, а платіжні установи повинні за прямим запитом клієнтів надати доступ до зазначених даних будь-яким іншим надавачам платіжних послуг, при цьому також забезпечуючи захищеність цих даних.

Відкритий банкінг активно розвивається та за аналітичними прогнозами світовий обсяг транзакцій за допомогою відкритого банкінгу зросте з 57 мільярдів доларів США у 2023 році до понад 330 мільярдів доларів США у 2027 році.

Прикладами практичного використання відкритого банкінгу можуть бути: сервіси управління особистими фінансами, автоматизовані платежі та нагадування про платежі, бізнес-аналітика для підприємств на основі консолідованих фінансових даних та багато інших.

В Україні відкритий банкінг перебуває на етапі впровадження. Основу регулювання заклав Закон про платіжні послуги, який містить положення, що передбачають порядок отримання надавачами платіжних послуг доступу до рахунків користувачів. Ці положення набрали чинності

1 серпня 2025 року. У 2023 році НБУ презентував Концепцію відкритого банкінгу, яка стала важливим кроком у розбудові нормативної основи для впровадження відкритого банкінгу в Україні. На відміну від загальних положень Закону про платіжні послуги, Концепція детальніше пояснює суть відкритого банкінгу, визначає його очікувані результати та описує ключові етапи запровадження. Для повноцінного запуску відкритого банкінгу в Україні НБУ також прийняв низку підзаконних нормативно-правових актів, які деталізують положення Закону про платіжні послуги.

У ЄС правову основу щодо регулювання відкритого банкінгу становить PSD II, а також акти другого рівня: технічні стандарти та рекомендації Європейського наглядового органу. Норми щодо відкритого банкінгу містяться, зокрема, у статтях 66 та 67 PSD II, які встановлюють правила доступу до платіжного рахунку у випадку послуги ініціювання платежу, а також правила доступу до інформації про платіжний рахунок та її використання у випадку послуги з надання інформації про рахунок.

Загалом положення українського законодавства у статтях 54 та 55 Закону про платіжні послуги відповідають положенням статей 66 і 67 PSD II.

Подальші дослідження можуть сфокусуватися на комплексному порівняльно-правовому аналізі регулювання відкритого банкінгу в Законі про платіжні послуги та PSD II. З прийняттям в Україні необхідних для повноцінного впровадження відкритого банкінгу підзаконних нормативно-правових актів варто також провести їх аналіз на відповідність актам другого рівня законодавства ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Visa «Open banking, open possibilities». URL: <https://usa.visa.com/content/dam/VCOM/regional/na/us/services/documents/open-banking-open-possibilities.pdf> (дата звернення 21.07.2025).
2. Juniper Research «Open Banking Payments Transactions to Surpass \$330 Billion Globally by 2027.» URL: <https://www.juniperresearch.com/press/open-banking-payments-transactions-to-surpass-330/> (дата звернення 21.07.2025).
3. Про платіжні послуги: Закон України від 30 червня 2021 року № 1591-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (дата звернення 21.07.2025).
4. Сергієнко А. С. Правове регулювання відкритого банкінгу у процесі трансформації українського банківського сектору. Legal support of European integration: general legal and sectoral aspect: *Scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». 2024. С. 436–460. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/451/12170/25439-1> (дата звернення 21.07.2025).
5. Довгань Ж.М., Галіцейська Ю.М. Open-банкінг як тренд розвитку фінансових технологій. *Інноваційна економіка*. 2021. № 5-6. С. 111–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/inek_2021_5-6_17 (дата звернення 21.07.2025).
6. Єсіна О.Г. Розвиток цифрових фінансових технологій у банківській сфері. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: економіка та управління. 2023. № 7. URL: <https://reicst.com.ua/pmt/article/view/2023-7-08-01> (дата звернення 21.07.2025).
7. Заславська О.І., Петканич М.В. Цифрова трансформація банківського бізнесу в умовах розвитку фінансових технологій. *Науковий вісник Ужгородського Університету*. Серія Економіка. 2023. № 2. С. 116–122. URL: <http://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/290490> (дата звернення 21.07.2025).
8. Концепція відкритого банкінгу в Україні URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/kontseptsiya-vidkritogo-bankingu-v-ukrayini> (дата звернення 21.07.2025).
9. Положення про відкритий банкінг в Україні, затверджене Постановою Правління Національного банку України від 25 липня 2025 року № 80. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0080500-25#Text> (дата звернення 05.08.2025).
10. Про платіжні послуги на внутрішньому ринку: директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від 25 листопада 2015 року № 2015/2366. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02015L2366-20250117> (дата звернення 21.07.2025).

УДК 341:351.861(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.21>

СИСТЕМА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Ковальчук А.Т.,
начальник Військової академії, м. Одеса
ORCID:0009-0000-0907-6712

Ковальчук А.Т. Система правового регулювання захисту об'єктів критичної інфраструктури в Україні: сучасний стан та напрями удосконалення.

Стаття присвячена правовому регулюванню забезпечення захисту критичної інфраструктури. Автором у статті поставлено за мету дослідити теоретико-правове регулювання процесів забезпечення функціонування національної системи захисту критичної інфраструктури, визначити окремі проблемні питання, пов'язані з недосконалістю правових засад у цій сфері, та запропонувати шляхи їх вирішення.

Досліджено розвиток і впровадження законодавчих та нормативно-правових актів, які регламентують діяльність у зазначеній сфері. На підставі аналізу ретроспективи розвитку правового регулювання захисту об'єктів критичної інфраструктури та критичної інфраструктури загалом зроблено певні висновки щодо наявного масиву нормативно-правових документів, які регламентують зазначену діяльність, та відповідності їх положень нормам міжнародного права. Також визначено, які з положень потребують подальшого вдосконалення, доопрацювання або доповнення.

Зокрема, зазначається, що у сфері захисту національної системи критичної інфраструктури державою проведено значну роботу з розробки та імплементації законодавчих і нормативно-правових актів, які регламентують відповідну діяльність. У результаті сформовано правовий базис, основу якого складають Конституція України, Закон України «Про критичну інфраструктуру» та галузеві (секторальні) нормативно-правові акти. Розвиток правового регулювання національної системи захисту критичної інфраструктури був обумовлений різними факторами, починаючи з проблем природного й техногенного характеру і завершуючи викликами, спричиненими збройною агресією РФ, воєнними діями як на території України, так і на територіях окремих об'єктів критичної інфраструктури, а також кібератаками на них або на окремі галузі критичної інфраструктури. У своїй більшості нормативно-правові акти приймалися «точково» та стосувалися окремих об'єктів критичної інфраструктури. Вони були характерними для тієї чи іншої складової критичної інфраструктури й характеризувалися відсутністю єдиного підходу щодо їх застосування в інших сферах життєдіяльності або секторах критичної інфраструктури. Перевірка відповідності положень Закону «Про критичну інфраструктуру» вказує на те, що його положення потребують коригування з урахуванням досвіду застосування норм і положень уже чинних у правовому полі нормативно-правових актів, а також доопрацювання й уточнення, внесення змін і доповнень до вже чинних нормативно-правових актів з метою приведення їх у відповідність до Закону.

Ключові слова: критична інфраструктура, національна система захисту критичної інфраструктури, об'єкти критичної інфраструктури, правове регулювання захисту критичної інфраструктури України.

Kovalchuk A.T. System of legal regulation of the protection of critical infrastructure facilities in Ukraine: current state and directions for improvement.

The article is devoted to the legal regulation of critical infrastructure protection. The author aims to examine the theoretical and legal framework for ensuring the functioning of the national critical infrastructure protection system, identify specific issues related to deficiencies in the legal foundations of this area, and propose solutions to address them.

The development and implementation of legislative and regulatory acts governing activities in this area are examined. Based on an analysis of the retrospective development of legal regulation of the protection of critical infrastructure facilities and critical infrastructure in general, certain conclusions have been drawn regarding the existing body of regulatory and legal documents governing these activities and the compliance of their provisions with international law. It also identifies which provisions need further improvement, revision, or supplementation.

Specifically, it is noted that the state has undertaken significant efforts in developing and implementing legislative and regulatory acts to govern the protection of the national critical infrastructure system. As a result, a legal basis has been formed, based on the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine “On Critical Infrastructure” and sectoral regulatory acts. The development of legal regulation of the national critical infrastructure protection system was driven by various factors, ranging from natural and man-made problems to challenges arising from the armed aggression of the Russian Federation, military actions both within Ukraine and at individual critical infrastructure facilities, as well as cyberattacks targeting them or entire sectors of critical infrastructure. Most of the regulatory acts were adopted on a “case-by-case” basis addressing specific critical infrastructure facilities. They were tailored to a particular component of critical infrastructure and lacked a unified approach applicable across other sectors of critical infrastructure or areas of public life. A review of the provisions of the Law “On Critical Infrastructure” indicates that its provisions need to be adjusted taking into account the experience of applying the norms and provisions of regulatory legal acts already in force, as well as the need to refine and clarify, amend and supplement existing regulatory acts in order to align them with the Law.

Key words: critical infrastructure, national critical infrastructure protection system, critical infrastructure facilities, legal regulation of critical infrastructure protection in Ukraine.

Вже понад десять років Україна протистоїть збройній агресії Російської Федерації, яка проявляється в незаконній тимчасовій окупації частини її території та захопленні підприємств і установ критичної інфраструктури, розташованих на цих територіях; понад три роки вона відбиває її широкомасштабний наступ. Під час воєнних дій країна-агресор вдається до численних ракетних та ракетно-дронових ударів по КІУ, при цьому завдаючи уражень об'єктам КІУ (далі – ОКІ) не лише на лінії зіткнення, а й на всю глибину території України. Зазначене призводить до порушення функціонування КІУ та несе загрозу національній безпеці держави в цілому і, як наслідок, спонукає до більш ґрунтовного дослідження правового забезпечення у сфері захисту системи КІУ, в тому числі і його відповідності нормам міжнародного права у сучасних умовах – умовах воєнного стану.

Метою статті є дослідження теоретично-правового регулювання процесів забезпечення функціонування національної системи захисту критичної інфраструктури, визначення окремих проблемних питань, що пов'язані з недосконалістю правових засад у цій сфері, та визначення шляхів їх вирішення.

Постановка проблеми. У сфері захисту національної системи КІУ державою проведено значну роботу щодо розробки та імплементації законодавчих і нормативно-правових актів, які регламентують зазначену діяльність. Розвиток правового регулювання системи захисту КІУ обумовлений різними факторами, починаючи з проблем природного і техногенного характеру, непередбачуваних наслідків розповсюдження програм штучного інтелекту, завершуючи викликами, які спровоковані збройною агресією рф, воєнними діями, як на території України, так і на територіях окремо взятих ОКІ, кібератаками на них та або на окремі галузі КІУ.

Однак, враховуючи беззаперечну актуальність побудови в Україні національної системи захисту КІУ, зміну форм і способів впливу противника на об'єкти КІУ, появу нових загроз, цей процес виявився складним і тривалим, а напрацьовані заходи правового врегулювання потребують подальшого аналізу, визначення необхідності подальшого вдосконалення, доопрацювання системи захисту об'єктів КІУ та систематизації нормативно-правової бази.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідженню проблематики врегулювання та впровадження захисту критичної інфраструктури, її складових присвятили свої праці Бірюков Д.С. [1-3, 5], Бобро Д.Г. [6, 38], Горбулін В.П. [38], Єрменчук О.П. [11, 40], Кондратов С.І. [2, 3, 38], Насвіт О.І. [3], Суходоля О.М. [6, 3, 36-38]. Правові аспекти розбудови захисту національної системи критичної інфраструктури у фінансовій сфері та банківській сфері КІ розглядали Богдан Б.В. [4], Іванов Ю.А. [12], Пядишев В.Г. [34], Солопова І.В. [35], аспекти забезпечення інформаційної безпеки об'єктів критичної інфраструктури досліджували Гончар С.Ф., Леоненко Г.П., Юдін О.Ю. [7].

Правове регулювання державно-приватного партнерства у сфері захисту критичної інфраструктури досліджувались Єрменчуком О.П., Пальчиком М.Л. [11]. Майбутні перспективи застосування штучного інтелекту (ШІ) концептуально оглянуті Богом'я В.І., Гудзь А.С. [39].

Разом з цим, при достатньо широкому, у сенсі напрямків досліджень, глибокому обґрунтуванні різних теоретично-правових і прикладних аспектів розбудови національної системи захисту КІУ, комплексний аналіз національного правового регулювання у сфері захисту КІУ не проводився.

Виклад основного матеріалу. Понад тридцять років Україна розбудовує незалежну державу. За цей час суб'єктами законодавчої ініціативи та парламентом проведено велику роботу з формування національного законодавства та правового регулювання усіх сфер функціонування держави та життєзабезпечення суспільства (населення). На цей період розвитку нашої держави припадає й стрімкий розвиток у сфері інформаційно-комунікаційних технологій та засобів зв'язку, що суттєвим чином вплинуло на функціонування органів державної влади, місцевого самоврядування та управління у всіх сферах життя, а також на організацію діяльності більшості установ і організацій незалежно від форми їх власності. Разом з безумовними перевагами, застосування сучасних технологій призвело до появи нових факторів впливу на стійкість системи державного управління, на безпеку діяльності тих чи інших критично важливих об'єктів господарювання та спонукало державу вживати заходів щодо зменшення або до бажаного унеможливлення стороннього впливу на діяльність, особливо ОКІ та покращення захисту національної КІУ в цілому.

Ретроспектива правового регулювання процесів захисту КІУ вказує на певну повільність у прийнятті та впровадженні законодавчих і нормативно-правових актів, які регламентують діяльність у цій сфері. Законодавчі акти та нормативно-правові акти приймалися по мірі виникнення певних загроз або потреб у тому. Зазначене обумовлене різними факторами, починаючи з проблем природного і техногенного характеру, завершуючи викликами, що пов'язані зі збройною агресією РФ, воєнними діями, як на території України, так і на територіях окремо взятих ОКІ, кібератаками на них та/або на окремі галузі КІУ. У своїй більшості нормативно-правові акти приймалися "точково" та стосувалися окремо взятих ОКІ, були притаманними тій чи іншій складовій КІУ і характеризувалися відсутністю єдиного підходу у застосуванні в інших сферах життєдіяльності або секторах КІУ.

Рішучим поштовхом до вдосконалення правового регулювання у сфері захисту національної КІУ стали події, що пов'язані з окупацією РФ АР Крим, частини Донецької та Луганської областей, що супроводжувалося інформаційними вкидами та кібератаками; захопленням при цьому ОКІ, здійсненням на них хакерських і озброєних нападів та навіть нанесенням по деяким з них ракетно-бомбових ударів.

Незважаючи на те, що термін "критична інфраструктура" увійшов у науковий обіг ще з середини 1990-х років і спочатку був пов'язаний з інформаційною інфраструктурою, у нормативно-правових актах України поняття "критичної інфраструктури", хоча й вживалося, але не мало законних підстав. Відсутність чіткого визначення цього терміна і, як наслідок, відсутність переліку об'єктів, які мають бути віднесені до цієї категорії, створювали перешкоду для ефективного виконання заходів щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України.

Наприклад, вперше про небезпеку знищення або порушення функціонування ОКІ було акцентовано увагу в рішенні РНБО України від 01.03.2014 року "Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України" [35], але відсутність переліку об'єктів такої категорії створювала певні перешкоди для ефективного виконання п. 6 вищезазначеного Рішення РНБО, згідно з яким Міністерству внутрішніх справ України наказувалося забезпечити "посилену охорону об'єктів енергетики та критичної інфраструктури" [35]. Справа полягає в тому, що у відповідності до статті 2 Закону України "Про Національну гвардію України" [14], охороні підрозділами МВС підлягають ядерні установки, ядерні матеріали, радіоактивні відходи, інші джерела іонізуючого випромінювання державної власності, важливі державні об'єкти. А отже, не зрозуміло: які саме об'єкти енергетики та критичної інфраструктури мають бути ще підсиленими охороною МВС.

В подальшому, у відповідь на політичну ситуацію, що склалась наприкінці 2014 року – початку 2015 року Президентом України 27 січня 2016 року був підписаний указ про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про Стратегію кібербезпеки України" [32].

Слід зауважити, що захист інформації безпосередньо впливає на діяльність всіх економічних суб'єктів держави, як на макро-, так і на мікрорівні. Як показує практика, результатами кібератак є знищення та спотворення даних; отримання доступу до секретних і конфіденційних даних; пошкодження пристроїв інформаційної системи; отримання прав на виконання дій, що передбачені тільки для окремих керівних осіб; отримання доступу до здійснення фінансових операцій замість власників рахунків; отримання повного доступу до керування інформаційною системою. Таким чином, своєчасне вжиття заходів щодо організації кібербезпеки на всіх рівнях дозволило попередити кіберзагрози та мінімізувати негативні наслідки кібератак, що в кінцевому випадку має призвести до зменшення збитків та інших негативних соціально-економічних наслідків для всіх економічних суб'єктів.

Саме прийняття цього документу підкреслило важливість захисту КІУ в контексті забезпечення національної безпеки держави. Фактично цим документом було покладено початок формування правового регулювання захисту КІУ, хоча і мало вузько спрямований напрямок розвитку – на захист інформаційно-телекомунікаційних систем та кіберзахист.

Стратегією встановлено комплекс пріоритетів, заходів та напрямів із забезпечення кібербезпеки України, зокрема [32]:

вироблення та оперативна адаптація державної політики, спрямованої на розвиток кіберпростору та досягненні сумісності з відповідними стандартами ЄС та НАТО;

створення державної нормативно-правової та бази термінів у цій сфері;

формування конкурентного середовища у сфері електронних комунікацій.

Реалізація Стратегії кібербезпеки України потребувала внесення низки змін до національного законодавства, що мало забезпечити підґрунтя для впровадження її положень в життя, а також підвищення відповідальності за правопорушення у сфері кібербезпеки.

Постановою Кабінету Міністрів України № 563 від 23 серпня 2016 року затверджений та введений в дію Порядок формування переліку інформаційно-телекомунікаційних систем об'єктів критичної інфраструктури держави [19], в якому вперше надано офіційне визначення поняття “критична інфраструктура”, як сукупність об'єктів інфраструктури держави, які є найбільш важливими для економіки та промисловості, функціонування суспільства та безпеки населення і виведення з ладу або руйнування яких може мати вплив на національну безпеку й оборону, природне середовище, призвести до значних фінансових збитків та людських жертв.

З метою проведення відповідних заходів на загальнодержавному, галузевому й регіональному рівнях щодо правового й організаційно-методичного забезпечення, координації та консолідованого забезпечення ресурсами систем безпеки, спільного використання засобів безпеки, що знаходяться в підпорядкуванні окремих відомств, Кабінетом Міністрів України на виконання Рішення РНБО України від 29 грудня 2016 року “Про удосконалення заходів забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури” [31] розроблено Концепцію створення державної системи захисту критичної інфраструктури України, що введена в дію Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1009-р від 06.12.2017 року [21]. Концепція визначила основні напрямки, механізми і строки комплексного правового врегулювання питання захисту критичної інфраструктури та створення системи державного управління в цій сфері, а також План заходів з реалізації зазначеної вище Концепції [27].

Реалізація Концепції розрахована на десятирічний строк (до 2027 року) та передбачає короткострокові, середньострокові, довгострокові завдання. Зокрема, Концепцією окреслено основні проблеми у сфері побудови державної системи захисту КІУ:

недостатність та неузгодженість нормативно-правового регулювання в Україні захисту систем і об'єктів, які відносять до критичної інфраструктури, зокрема, відсутність у національному законодавстві профільного закону про критичну інфраструктуру та її захист;

відсутність на національному рівні державного органу, відповідального за координацію дій у сфері захисту критичної інфраструктури існуючих державних систем захисту та кризового реагування;

невизначеність функцій, повноважень та відповідальності центральних органів виконавчої влади та інших органів у сфері захисту критичної інфраструктури, а також прав, обов'язків та відповідальності власників і операторів об'єктів критичної інфраструктури;

відсутність єдиної методології проведення оцінки загроз та ризиків критичній інфраструктурі, запобігання їх реалізації та реагування на загрози;

відсутність єдиних критеріїв та методології віднесення об'єктів інфраструктури до критичної інфраструктури, порядку їх паспортизації та категоризації;

нерозвиненість державно-приватного партнерства та невизначеність джерел фінансування заходів із захисту критичної інфраструктури;

недостатній рівень міжнародного співробітництва у цій сфері.

Крім того, у цей період були прийняті важливі законодавчі та нормативно-правові акти, дія яких спрямована на вдосконалення системи національної безпеки та оборони, у більшому ступені, що стосується сфери захисту інформаційно-телекомунікаційних систем, зокрема:

Закон України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України” [16] та на його реалізацію цілу низку нормативно-правових актів галузевої спрямованості:

Порядок формування переліку інформаційно-телекомунікаційних систем об'єктів критичної інфраструктури держави [28];

Постанова Кабінету Міністрів України № 519 від 19.06.2019 “Про затвердження Загальних вимог до кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури” [29];

Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 943 “Деякі питання об'єктів критичної інформаційної інфраструктури”;

Постанова Кабінету Міністрів України № 519 від 19.06.2019 “Про затвердження Загальних вимог до кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури” [8];

Постанова Кабінету Міністрів України від 9.10.2020 № 1109 “Деякі питання об'єктів критичної інформаційної інфраструктури” [9];

Постанова Кабінету Міністрів України № 1176 від 11.11.2020 “Про затвердження порядку проведення огляду стану кіберзахисту критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації, вимоги щодо захисту якої встановлені законом” [21];

Постанова Правління НБУ від 30.11.2020 № 151 “Про затвердження Положення про визначення об'єктів критичної інфраструктури в банківській системі України” [22];

Постанова Кабінету Міністрів України № 1295 від 23.12.2020 “Деякі питання забезпечення функціонування системи виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки” [10];

Постанова Кабінету Міністрів України № 1426 від 29.12.2021 “Про затвердження Положення про організаційно-технічну модель кіберзахисту” [23].

Незважаючи на те, що прийнята у 2017 році Концепція [30] містила цілком зрозумілу й комплексну дорожню карту, її практична реалізація виявилася складною й довготривалою. Прийняті нормативно-правові акти мали вузьку спрямованість, яка визначалася своїм призначенням для окремих секторів КІУ. Так, зокрема, поняття “об'єкт критичної інфраструктури” вперше з'явилося у Законі України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України” [16], однак предмет його регулювання, у значній мірі, є вузькоспеціалізованим, призначеним для визначення базового для зазначеного Закону поняття – “об'єкт критичної інформаційної інфраструктури”. Прийняті вище перелічені підзаконні нормативно-правові акти, щодо ідентифікації об'єктів критичної інфраструктури та у банківській сфері стосувалися виключно інформаційно-телекомунікаційних систем та кіберзахисту в окремих сферах життєдіяльності та/або галузях національної економіки України.

Отже, прийняття вищезазначених нормативно-правових документів, визначення в них поняття ОКІ та визначення їх переліку відбулося виключно для потреб національної системи кібербезпеки, а про формування загального правового регулювання системи захисту КІУ в той період не йшлося.

Загалом, у період з 2016 по 2022 рік, заходи щодо забезпечення національної безпеки України були спрямовані насамперед на протидію агресії РФ, протидії дезінформації та кібератакам; на зміцнення обороноздатності та розвиток міжнародного співробітництва. Ключовими напрямками у цій сфері були:

реформування сектору безпеки і оборони (продовжена робота щодо реформування Збройних Сил України, зокрема, перехід на стандарти НАТО, впровадження нових процедур закупівель та управління ресурсами);

зміцнення обороноздатності (розвиток військово-промислового комплексу, збільшення фінансування оборонних потреб, модернізація військової техніки та озброєння);

протидія гібридним загрозам (захист інформаційного простору, протидія дезінформації, кібербезпека, захист критичної інфраструктури);

міжнародне співробітництво та посилення міжнародної підтримки (розширення співпраці з країнами-партнерами, зокрема, щодо отримання військової допомоги, обміну досвідом та навчання військовослужбовців);

розвиток громадського сектору (залучення громадських об'єднань та волонтерів до забезпечення національної безпеки, зокрема, у сфері гуманітарної допомоги та підтримки військовослужбовців);

інформаційна безпека (створення системи захисту інформаційного простору, протидія російській пропаганді та дезінформації).

З початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України процес розбудови національної системи захисту КІУ суттєво прискорився.

В цей період введено в дію головний законодавчий акт, що регламентує зазначену діяльність – Закон України № 1882-IX від 16.11.2021 “Про критичну інфраструктуру” [17]. Слід зауважити, що цей Закон був введений в дію лише 15 червня 2022 року. Він визначає базове правове підґрунтя, зокрема, частиною 1 Статті 2 Закону [17] визначено, що правовою базою у сфері захисту КІУ є Конституція України, цей Закон, інші закони України, міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, інші нормативно-правові акти, прийняті на виконання цього Закону.

Закон визначає життєво важливі функції та/або послуги, зокрема до них належать [17, ст. 2]:

урядування та надання найважливіших публічних адміністративних послуг;

енергозабезпечення (у тому числі постачання теплової енергії);

водопостачання та водовідведення;

продовольче забезпечення;

охорона здоров'я;

фармацевтична промисловість;

виготовлення вакцин, стале функціонування біологічних лабораторій;

інформаційні послуги;

електронні комунікації;

фінансові послуги;

транспортне забезпечення;

оборона, держбезпека;

правопорядок, здійснення правосуддя, тримання під вартою;

цивільний захист населення та територій, служби порятунку;

космічна діяльність, космічні технології та послуги;

хімічна промисловість;

дослідницька діяльність.

Законом введено в дію певний понятійно-категорійний апарат у сфері захисту КІУ, який дає визначення ключовим поняттям, зокрема, об'єктам критичної інфраструктури – це підприємства та установи (незалежно від форми власності) таких галузей, як енергетична, хімічна промисловість, транспорт, банки та фінанси, інформаційні технології та телекомунікації (електронні комунікації), продовольство, охорона здоров'я, комунальне підприємство, що є стратегічно важливими для функціонування економіки і безпеки держави, суспільства та населення, виведення з ладу або руйнування яких може мати вплив на національну безпеку і оборону, природне середовище, призвести до значних матеріальних та фінансових збитків, людських жертв; дає визначення критичній інфраструктурі – це сукупність об'єктів критичної інфраструктури [17].

Таким чином, з прийняттям зазначеного Закону на законодавчому рівні окреслено організаційну структуру системи захисту КІУ; нормативно визначено механізм формування складу КІУ, що створило правове підґрунтя для належної організації КІУ та її захисту.

Разом з цим, слід зауважити, на деякі неточності. Так, у відповідності до п. 1 Статті 3, Закон [17] регулює відносини у сфері функціонування та захисту критичної інфраструктури в цілому та її об'єктів у мирний час. Підкреслюю, у мирний час! В умовах введення правових режимів надзвичайних ситуацій, надзвичайного та воєнного стану, особливого періоду регулюються Законами України “Про правовий режим воєнного стану” [34], “Про правовий режим надзвичайного стану” [19], “Про функціонування єдиної транспортної системи України в особливий період” [30], “Про оборону України” [15].

При цьому слід звернути увагу на певну логічну неузгодженість між різними частинами зазначеної статті [17, ст. 3]. За такого формулювання її першої частини можна зробити висновок, що у

воєнний час, який є антиподом мирного часу, відносини у сфері функціонування та захисту критичної інфраструктури Закон України “Про критичну інфраструктуру” не регулює взагалі. Однак, реалії сьогодення, вказують на те, що об’єктивно це не так. В умовах російсько-української війни, на ОКІ майже щоденно здійснюються ворожі атаки, на що відповідні органи влади належним чином реагують та виконують передбачені Законом [17] повноваження. Зазначене вказує на те, що положення цього Закону продовжують діяти й в умовах воєнного стану, але з деякими уточненнями та коригуваннями, які пов’язані з конкретними загрозами і викликами, рішення по яких приймаються на рівні операторів ОКІ із залученням відповідних суміжників у відповідності до Закону [17]. Комплексний аналіз застосування положень Закону “Про критичну інфраструктуру” в умовах воєнного часу свідчить, що більшість із них за своєю сутністю і змістом є правовим регулюванням функціонування системи захисту КІУ за будь-яких умов. Отже, згадана вище частина друга зазначеної статті [17, ст. 3] має зазначати відповідні законодавчі акти не як такі, що підмінюють собою у період дії того чи іншого правового режиму базовий Закон України “Про критичну інфраструктуру”, а як такі, що доповнюють його регулятивний вплив окремими особливостями захисту ОКІ з урахуванням специфіки тих чи інших правових режимів.

Окремим законом також регулюються відносини щодо забезпечення кіберзахисту та кібербезпеки ОКІ [17, ст.3], яка має бути складовою правового регулювання захисту системи КІУ.

Вищезазначене вказує, що з введенням в дію основного закону в сфері захисту КІУ виникли певні розбіжності між раніше напрацьованим правовим масивом нормативно-правових актів у складових КІУ та знов прийнятим Законом. Першопричина, на нашу думку, полягає у тому, що протягом тривалого часу розробка та накопичення нормативно-правових актів відбувалися з порушенням принципу “від загального до особливого”, тобто в процесі нескоординованої, іноді не послідовної роботи, у правовому регулюванні виникли певні розбіжності та недосконалості, які потребують виправлення та введення та/або залучення їх до єдиного понятійно-категорійного апарату з метою подальшого єдиного розуміння тотожних понять, як то “об’єкт критичної інфраструктури”, “система критичної інфраструктури”, “захист критичної інфраструктури” тощо. Свідчення цього містяться у Розділі VI Прикінцеві та перехідні положення. Зокрема, законодавець вимагає внести зміни до певних законодавчих актів, які регламентують діяльність у суміжних сферах.

Наприклад, стосовно одного з найголовніших поняття у цій сфері “об’єкти критичної інфраструктури”. Закон дає конкретне визначення – це підприємства та установи (незалежно від форми власності) таких галузей, як енергетична, хімічна промисловість, транспорт, банки та фінанси, інформаційні технології та телекомунікації (електронні комунікації), продовольство, охорона здоров’я, комунальне підприємство, що є стратегічно важливими для функціонування економіки і безпеки держави, суспільства та населення, виведення з ладу або руйнування яких може мати вплив на національну безпеку і оборону, природне середовище, призвести до значних матеріальних та фінансових збитків, людських жертв.

Разом з цим, законодавець до різних Законів вносить різні не зовсім тотожні поняття, які за змістом і значенням можливо підпадають під визначення ОКІ. Так, зокрема, законом передбачено:

частину другу статті 17 Кодексу цивільного захисту України (Відомості Верховної Ради України, 2013 р., № 34-35, ст. 458) після пункту 53 доповнити п’ятьма новими пунктами такого змісту, крім іншого:

55) реалізує заходи державної політики у сфері захисту критичної інфраструктури щодо впровадження інженерно-технічних заходів цивільного захисту *на об’єктах критичної інфраструктури*;

56) бере участь у межах компетенції в оцінці захищеності *об’єктів критичної інфраструктури*;

57) здійснює заходи щодо постійного та обов’язкового на договірній основі аварійно-рятувального обслуговування суб’єктів господарювання та окремих територій, на яких існує небезпека виникнення надзвичайних ситуацій, віднесених до *об’єктів критичної інфраструктури*, аварійно-рятувальними службами, що пройшли атестацію в установленому порядку;

58) у взаємодії з Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України забезпечує організацію захисту від терористичних посягань об’єктів аварійно-рятувальних служб, які залучаються і виконують свої функції на *об’єктах критичної інфраструктури* в разі виникнення надзвичайних ситуацій;

пункт “б” частини першої статті 38 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” (Відомості Верховної Ради України, 1997 р., № 24, ст. 170 із наступними змінами) доповнити підпунктом 2⁻¹ такого змісту:

2⁻¹) вжиття необхідних заходів щодо захисту критичної інфраструктури, відновлення функціонування *важливих державних об’єктів національної економіки, об’єктів критичної інфраструктури та об’єктів, які забезпечують життєдіяльність населення*, підвищення стійкості громад до кризових ситуацій, викликаних припиненням або погіршенням надання важливих для їх життєдіяльності послуг чи припиненням здійснення життєво важливих функцій, взаємодія між суб’єктами національної системи захисту критичної інфраструктури з урахуванням вимог Закону України “Про критичну інфраструктуру”;

статтю 25 Закону України “Про місцеві державні адміністрації” (Відомості Верховної Ради України, 1999 р., № 20-21, ст. 190 із наступними змінами) доповнити пунктом 24 такого змісту:

“24) забезпечує захист критичної інфраструктури, *відновлення функціонування важливих державних об’єктів національної економіки, об’єктів критичної інфраструктури та об’єктів, які забезпечують життєдіяльність населення*, підвищення стійкості громад до кризових ситуацій, викликаних припиненням або погіршенням надання важливих для їх життєдіяльності послуг або припиненням здійснення життєво важливих функцій, взаємодію між суб’єктами національної системи захисту критичної інфраструктури”;

у пункті 3 статті 16 Закону України “Про правовий режим надзвичайного стану” (Відомості Верховної Ради України, 2000 р., № 23, ст. 176; 2013 р., № 15, ст. 99; 2014 р., № 12, ст. 178) слова “*об’єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства*” замінити словами “*важливих об’єктів національної економіки та об’єктів критичної інфраструктури*”;

у Законі України “Про Збройні Сили України” (Відомості Верховної Ради України, 2000 р., № 48, ст. 410 із наступними змінами):

у статті 1:

частину четверту після слів “до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану” доповнити словами “безпеки та захисту критичної інфраструктури”, а після слів “ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру” – словами “кризових ситуацій”;

після частини четвертої доповнити новою частиною такого змісту:

“Збройні Сили України у сфері захисту критичної інфраструктури забезпечують організацію захисту *військових об’єктів критичної інфраструктури* Збройних Сил України від терористичних загроз, підготовку до застосування військ (сил) Збройних Сил України у разі вчинення терористичного акту в повітряному просторі або територіальному морі України, проведення заходів з підвищення рівня захищеності, усунення ризиків і загроз вибухопожежобезпеки арсеналів, баз та складів Збройних Сил України, виконання завдань з протиповітряного прикриття *важливих об’єктів держави* (критичної інфраструктури), перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України”.

у Законі України “Про оборону України” (Відомості Верховної Ради України, 2000 р., № 49, ст. 420 із наступними змінами):

у статті 3:

абзац десятий після слів “єдиної державної системи цивільного захисту” доповнити словами “*об’єктів критичної інфраструктури*”;

абзац тринадцятий після слів “підготовку національної економіки” доповнити словами “*об’єктів критичної інфраструктури*”;

в абзаці сьомому статті 9 слова “живучості об’єктів національної економіки та державного управління” замінити словами “живучості *важливих об’єктів національної економіки, об’єктів критичної інфраструктури та державного управління*”;

в абзаці третьому частини першої статті 13 слова “інших об’єктів інфраструктури” замінити словами “*інших об’єктів критичної інфраструктури*”.

У Законі України “Про правовий режим воєнного стану” (Відомості Верховної Ради України, 2015 р., № 28, ст. 250; 2021 р., № 41, ст. 339):

частину першу, абзаци перший і другий частини сьомої, друге речення частини восьмої статті 4 після слів “громадської безпеки і порядку” доповнити словами “захисту критичної інфраструктури”;

у частині першій статті 8:

у пункті 1 слова “об’єктів державного значення, об’єктів державного значення національної транспортної системи України” замінити словами **“об’єктів критичної інфраструктури”**;

у пункті 2 слова “та сфері забезпечення життєдіяльності населення” і “та системи забезпечення життєдіяльності населення” замінити словами **“та захисту критичної інфраструктури”**;

пункт 9 після слів “посягання на” доповнити словами **“стійкість критичної інфраструктури”**;

у статті 15:

частину першу після слів “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” доповнити словами **“Про критичну інфраструктуру”**;

у пункті 25 частини другої слова “важливих об’єктів національної економіки” замінити словами **“об’єктів критичної інфраструктури”**;

у пункті 7 частини третьої слова “важливих об’єктів національної економіки” замінити словами **“об’єктів критичної інфраструктури”**;

у частині першій статті 23 Закону України “Про Національну поліцію” (Відомості Верховної Ради України, 2015 р., № 40-41, ст. 379 із наступними змінами):

пункт 20 доповнити словами “а також **об’єктів критичної інфраструктури**, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України”.

Таким чином, у нормативно-правових актах продовжують мати місце використання різних термінів, щодо ОКІ, а саме: **“важливі державні об’єкти національної економіки, об’єкт критичної інфраструктури та об’єкти, які забезпечують життєдіяльність населення”**, **“військові об’єкти критичної інфраструктури”**, **“важливі об’єкти національної економіки та об’єкти критичної інфраструктури”**, **“об’єкти критичної інфраструктури”**. Отже, якщо ті чи інші об’єкти галузей національної економіки та/або секторів системи захисту критичної інфраструктури відповідають критеріям, яке встановлено відповідним визначенням “об’єкт критичної інфраструктури” у Законі України “Про критичну інфраструктуру” [17], то це об’єкт критичної інфраструктури (ОКІ). Про це конкретно має бути зазначено у текстових частинах інших нормативно-правових актів, в частинах, які стосуються виконання заходів із захисту системи КІУ.

Такі неточності, скоріш за все вказують, на те що зміни до вищезазначених нормативно-правових актів готувалися представниками різних відповідних відомств, які є суб’єктами системи захисту КІУ без належної координації дій. Що є ознакою необхідності створення окремого уповноваженого органу влади з відповідними функціями.

До речі, це важливе у організаційному сенсі, питання стосовно уповноваженого органу у сфері захисту КІУ вирішено законодавцем лише на тимчасовій основі, а остаточне його унормування відтерміновано на повоєнний період.

Також з припиненням дії воєнного стану пов’язується й перехід до повноцінного функціонування у штатному режимі реєстру ОКІ. На мою думку, зволікання з визначенням уповноваженого органу, на який покладається здійснення функціонального управління системою захисту КІУ створює певні проблеми у координації дій усіх суб’єктів цієї системи. Так, у статті 16 Закону України “Про критичну інфраструктуру” [17, ст. 16] не конкретизовано статус цього органу, а лише в загальних рисах окреслено його компетенцію (частина друга передбачає, що безпосередньо визначити уповноважений орган у сфері захисту критичної інфраструктури та затвердити положення про нього належало Кабінету Міністрів України), що він і зробив своєю постановою від 12 липня 2022 року № 787. Згідно зазначеного урядового нормативно-правового документу мала б бути утворена Державна служба захисту КІ та забезпечення національної системи стійкості України (далі – ДЗКІ) як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. Однак, набрання чинності зазначеного документу було відкладено до прийняття законодавчих змін, щодо бюджетного фінансування. Як видно із назви ДЗКІ, вона мала б стати державною інституцією, котра поєднувала б компетенцію одночасно в двох національних системах: системі забезпечення національної стійкості та системі захисту КІУ. Зрештою вищезазначена урядова постанова не набрала чинності й фактичного утворення нової державної інституції не відбулося.

У жовтні 2022 року було внесені чергові зміни до Закону України “Про критичну інфраструктуру”, згідно з п. 5-1 його прикінцевих і перехідних положень під час дії воєнного стану, а також протягом дванадцяти місяців після його припинення чи скасування, повноваження уповноваженого органу у сфері захисту критичної інфраструктури України мають здійснюватися Державною службою спеціального зв’язку та захисту інформації України (Держспецзв’язку). Безумовно

важко переоцінити результати діяльності Держспецзв'язку щодо розбудови нормативно-правової бази та вжитих заходів для забезпечення захисту інформаційних об'єктів від кібератак тощо. Однак, нами вбачається, уповноважений орган має консолідувати діяльність усіх суб'єктів системи захисту КІУ та координувати їх діяльність не лише на захисті інформаційно-телекомунікаційних систем, а і не менш важливих потенційних загрозах (техногенного, природного характеру та/або звичайного фізичного вторгнення).

З точки зору економії коштів в умовах воєнного часу, створення окремого уповноваженого державного органу начебто не на часі. Але можливо саме через нові загрози для ОКИ, що виникли внаслідок воєнних дій, саме зараз це актуально. Скоріш за все не лише матеріальний аспект став визначальним у прийнятті такого рішення. Щоб новий орган влади розпочав свою діяльність необхідні не лише кошти для обладнання приміщень, робочих місць та утримання персоналу. Насамперед, потрібен навчений персонал, на підготовку якого теж потрібен час, якого за цих умов не має.

Крім того, разом із тимчасовим покладанням додаткових функцій на службу Держспецзв'язку, Закон України “Про критичну інфраструктуру” передбачає, що протягом дванадцяти місяців після припинення чи скасування в нашій державі воєнного стану Кабінету Міністрів України належить визначити уповноважений орган у сфері захисту критичної інфраструктури [17, ст. 5-2]. При буквальному розумінні змісту тексту на думку приходять декілька висновків щодо створення нового державного органу у сфері захисту системи КІУ:

- по-перше, питання його створення з порядку денного знімається взагалі;
- по-друге, припинення дії воєнного стану передбачається визначення уповноваженого органу, тобто з числа вже існуючих державних органів;
- по-третє, уповноваженим органом не обов'язково має залишитися тимчасово визначена у цьому статусі служба Держспецзв'язку, хоч така можливість і не виключається.

Вбачається, що вирішальним чинником майбутнього вибору має стати об'єктивне співставлення компетенції кожного із суб'єктів національної системи захисту КІУ з передбаченими Законом України “Про критичну інфраструктуру” функціями уповноваженого органу. Враховуючи, що право вибору майбутнього уповноваженого органу влади у цій сфері законодавець покладає саме на Кабінет Міністрів України, чим обмежує цей вибір лише підпорядкованими йому державними інституціями. Як наслідок – апіорі не розглядаються інші суб'єкти державного механізму. Отже, у повоєнний період до питання щодо уповноваженого органу з питань захисту КІУ слід повернутися на законодавчому рівні.

Також важливою складовою правового регулювання системи захисту КІУ, крім визначення її організаційно-функціональної структури, суб'єктів цієї системи та їх повноважень, є нормативно-правове забезпечення відповідальності за правопорушення чинного законодавства в сфері, що досліджується. Загалом, умовно правову регламентацію захисту КІУ складають три основні взаємопов'язані компоненти:

- перший – нормативне визначення критичної інфраструктури як такої, формування її складових (секторів та під секторів) і створення реєстру (переліку) об'єктів, які підлягають захисту;
- другий – впорядкування організаційного механізму системи захисту КІУ та встановлення повноважень суб'єктів системи захисту КІУ;
- третій – правова відповідальність за порушення норм чинного законодавства у цій сфері.

У [17] питання відповідальності за порушення законодавства у сфері захисту КІУ відображено лише у форматі максимально абстрактної відсильної норми [17, ст. 29]. Зважаючи на це, законодавець зобов'язав уповноважений орган у сфері захисту КІУ протягом року з моменту початку його діяльності, а отже знов на повоєнний період, підготувати відповідні зміни (пункт 11 прикінцевих та перехідних положень Закону).

Разом з цим, слід зауважити, що окремі важливі аспекти залишилися поза увагою законодавця та/або відкладені на післявоєнний період. Так, зокрема, у частині другій ст. 259 Кримінального кодексу України вживається термін “критично важливі об'єкти інфраструктури”, задля тлумачення змісту якого примітка зазначеної статті відсилає до Закону України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України”, з якого цей термін наразі вже вилучено. Таким чином, при практичному застосуванні згаданої вище норми частини другої ст. 259 Кримінального кодексу України доведеться спочатку обґрунтовувати ідентичність термінів “критично важливий об'єкт інфраструктури” й “об'єкт критичної інфраструктури”, що потребуватиме застосування юридич-

но небездоганного прийому – посилення на вже виключену норму п. 16 частини першої статті 1 Закону України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України”.

Стосовно імплементації положень Закону “Про критичну інфраструктуру” [17] до секторальних нормативно-правових актів системи захисту КІУ, зазначена робота триває та потребує всеосяжного контролю з боку уповноваженого органу. Наприклад, у Положенні про визначення об’єктів критичної інфраструктури в банківській системі України, затверджене згаданою постановою Правління Національного Банку України, й досі зазначено, що його розроблено відповідно до Закону України “Про основні засади забезпечення кібербезпеки України” з метою врегулювання питань кіберзахисту в банківській системі України, хоч на тепер сфера його застосування є насправді значно ширшою.

Окремо слід розглянути перспективи застосування штучного інтелекту, продуктом використання якого можуть бути як засоби захисту КІУ так і загрози її сталого функціонування. Основними концептуальними загрозами, що викликані впровадженням елементів ШІ, для функціонування КІУ, можуть бути [39]:

- порушення конфіденційності, що викликане здатністю мовних моделей ШІ виділяти та узагальнювати інформацію, якою володіють посадові особи, в тому числі через соціальні мережі та дистанційне управління мобільними пристроями;

- розповсюдження фейкової інформації, спрямованої на визначені групи, з метою дезінформації та саботування виконання критичних задач;

- посилення кіберзагроз через створення удосконалених вірусів, автоматизація цих процесів з метою “зламу” систем захисту ОКІ;

- заміщення фізичних процесів, що потребують управлінських рішень кваліфікованого спеціаліста машинами під управлінням ШІ, може призвести до порушення через можливу упередженість внаслідок вибіркового навчання програм ШІ;

- можлива втрата контролю над дистанційно керованими комплексами захисту ОКІ.

Крім іншого, слід зауважити, що діяльність суб’єктів системи захисту КІУ в останній час значно похвалилася. Спостерігається поступове розширення реєстру (переліку) секторів і ОКІ. Як відомо, ідея впровадження самого поняття “критична інфраструктура” концептуально полягає у тому, щоб виокремити найбільш життєво важливі для нормального функціонування держави та суспільства об’єкти й сфокусувати на їх захисті основні зусилля, а також ресурсне забезпечення. При цьому за основу береться той незаперечний факт, що навіть у найбільш економічно розвинених країнах світу, ресурси, що можуть бути спрямовані на убезпечення ОКІ від впливу загроз їх стабільній діяльності, є завжди тією чи іншою мірою обмеженими.

Викладене дає підстави для низки **висновків**.

Захист системи КІУ ґрунтується на положеннях Конституції України, Закону України “Про критичну інфраструктуру”, міжнародних договорів України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, інших нормативно-правових актах, що прийняті на виконання вищезазначеного Закону.

Ретроспективний аналіз процесу становлення системи захисту КІУ засвідчує його певну специфічність, яка полягає насамперед, у непослідовному формуванні правової регламентації у різних секторах КІУ. Через порушення послідовності дій суб’єктів та основний принцип “від загального до окремого (до складових)” під час формування в Україні національного законодавства про критичну інфраструктуру основний Закон, що регулює діяльність у сфері захисту критичної інфраструктури має певні розбіжності між положеннями, які містяться в ньому; неточностями у визначеннях і поняттях, які були сформовані раніше у певних нормативно-правових документах в галузях і секторах, які є відповідними складовими КІУ та мають бути частиною правового регулювання, зокрема, у сфері кібербезпеки та не нести в собі протиріч і непорозумінь.

Процес формування вираженого правового регулювання системи захисту КІУ триває. Закон “Про критичну інфраструктуру” є, але деякі його положення потребують коригування з урахуванням досвіду застосування норм і положень вже діючих у правовому полі нормативно-правових актів; доопрацювання і уточнень, внесення змін і доповнень в діючі нормативно-правові акти з метою приведення їх у відповідність до цього Закону.

Перспективи. Загалом проблематика, що пов’язана із системою КІУ та її захистом, потребує відповідного переосмислення з урахуванням досвіду та уроків воєнного часу, з урахуванням реальних загроз і потреб ОКІ та/або галузей і секторів КІУ.

Подальші наукові розробки можуть бути спрямовані на визначення ступеню відповідності правового регулювання системи захисту КІУ міжнародному праву, а також оптимізації національної системи захисту КІУ у контексті досягнення її максимальної сумісності та придатності до ефективної взаємодії з відповідними європейськими організаційно-правовими механізмами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бірюков Д.С. Державно-приватне партнерство у сфері попередження та реагування на надзвичайні ситуації. Стратегічні пріоритети. 2014. № 1 (30). С. 164–168.
2. Бірюков Д.С., Кондратов С.І. Захист критичної інфраструктури: проблеми та перспективи впровадження в Україні. Київ: НІСД, 2012. 57 с.
3. Зелена книга з питань захисту критичної інфраструктури в Україні / Бірюков Д.С., Кондратов С.І., Насвіт О.І., Суходоля О.М. К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2015. 35 с.
4. Богдан Б.В. Актуальні питання нормативно-правового регулювання захисту критичної інфраструктури в умовах воєнного стану в Україні. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/4_2023/2.pdf (дата звернення 06.07.2025)
5. Бірюков Д.С. Захист критичної інфраструктури: проблеми та перспективи впровадження в Україні: Аналітична доповідь. К.: “Фенікс”, 2012. 92 с.
6. Бобро Д.Г. Організаційні та правові аспекти забезпечення безпеки і стійкості критичної інфраструктури України: аналіт. доп. / Бобро Д.Г. та ін.; за заг. ред. О.М. Суходолі. Київ: НІСД, 2019. 223 с.
7. Гончар С.Ф., Леоненко Г.П., Юдін О.Ю. Теоретико-методологічний аспект забезпечення інформаційної безпеки об’єктів критичної інфраструктури. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Комп’ютерні системи та мережі*, 2014. № 806. С. 34–39: веб-сайт. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VNULPKSM_2014_806_8 (дата звернення 12.06.2025).
8. Деякі питання об’єктів критичної інформаційної інфраструктури: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. № 943.
9. Деякі питання об’єктів критичної інформаційної інфраструктури: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. № 1109. Офіційний Вісник України. 2020. № 93 від 27.11.2020.
10. Деякі питання забезпечення функціонування системи виявлення вразливостей і реагування на кіберінциденти та кібератаки: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.12.2020 р. № 1295. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.06.2025).
11. Єрменчук О.П., Пальчик М.Л. Проблемні аспекти правового регулювання державно-приватного партнерства у сфері захисту критичної інфраструктури. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2019. № 2 (26). С. 40–49.
12. Іванов Ю.А. Правова основа розбудови в Україні національної системи захисту критичної інфраструктури *International Scientific Journal Internauka. Series: Juridical Sciences*. URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-1> (дата звернення: 14.06.2025).
13. Конституція України. Верховна Рада України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Редакція від 01.01.2020 р.
14. Про Національну гвардію України: Закон України від 27.06.2024.
15. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991р. № 1932-XII.
16. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII.
17. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16.11.2021 р. № 1882-IX.
18. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII.
19. Про правовий режим надзвичайного стану Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III.
20. Про внесення змін до деяких законів України щодо повноважень уповноваженого органу у сфері захисту критичної інфраструктури України: Закон України від 18.10.2022 р. № 2684-IX.
21. Про затвердження порядку проведення огляду стану кіберзахисту критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів та інформації, вимоги щодо захисту якої встановлені законом: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.11.2020 р. № 1176.

22. Про затвердження Положення про визначення об'єктів критичної інфраструктури в банківській системі України: Постанова Правління НБУ від 30.11.2020 р. № 151.
23. Про затвердження Положення про організаційно-технічну модель кіберзахисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1426.
24. Про затвердження Порядку проведення моніторингу рівня безпеки об'єктів критичної інфраструктури: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.07.2022 р. № 821.
25. Про затвердження порядку ведення Реєстру об'єктів критичної інфраструктури, включення таких об'єктів до Реєстру, доступу та надання інформації з нього: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.04.2023 р. № 415.
26. Про затвердження Регламенту обміну інформацією між суб'єктами національної системи захисту критичної інфраструктури: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.10.2022 р. № 1174.
27. Про схвалення Концепції створення державної системи захисту критичної інфраструктури: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6.12.2017 р. № 1009-р.
28. Порядок формування переліку інформаційно-телекомунікаційних систем об'єктів критичної інфраструктури: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.08.2016 р. № 563.
29. Про затвердження Загальних вимог до кіберзахисту об'єктів критичної інфраструктури: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.06.2019 р. № 519.
30. Про функціонування єдиної транспортної системи України в особливий період: Закон України від 20.10.1998 р. № 194-XIV (зі змінами).
31. Про удосконалення заходів забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури: Указ Президента України від 13.02.2017 р. № 32/2017 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29.12.2016 р. “Про загрози кібербезпеці держави та невідкладні заходи з їх нейтралізації”.
32. Про Стратегію кібербезпеки України: Указ Президента України від 15.03.2016 р. № 96/2016 “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27.01.2016 р.
33. Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України: Рішення РНБО України від 01.03.2014 р.
34. Пядишев В.Г. Кібербезпека критичних інфраструктур: закордонний досвід та українські реалії. *Теоретичні та практичні аспекти забезпечення національної безпеки*, № 4 2022, с. 229–234.
35. Солопова І.В. Правові умови захисту об'єктів критичної інфраструктури в Україні: проблеми та перспективи. *Південно-український правничий часопис / Правове забезпечення адміністративної реформи*, № 2. 2021, с. 119–125. УДК 351.81. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2021.2.20>.
36. Суходоля О.М. Захист критичної інфраструктури в умовах гібридної війни: проблеми та пріоритети державної політики України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3. С. 62–76.
37. Суходоля О.М. Захист критичної інфраструктури: сучасні виклики та пріоритетні завдання сектору безпеки. *Науковий часопис*, 2017. Вип. 1-2 (13-14). С. 50–80.
38. Developing The Critical Infrastructure Protection System in Ukraine: monograph / S. Kondratov, D. Bobro, V. Horbulin et al.; general editor O. Sukhodolia. Kyiv: NISS, 2017. 184 p.
39. Богом'я В.І., Гудзь А.С., Штучний інтелект: сучасний стан і перспективи застосування. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. Київ, Україна, 46 (1), с. 13–17. <https://doi.org/10.33099/2311-7249/2023-46-1-13-17>.

УДК 341.1/8:342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.22>

АВТОНОМНІ СИСТЕМИ ОЗБРОЄНЬ І ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ВИКЛИК МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВУ ТА ПРАВАМ ЛЮДИНИ

Кутовий О.В.,

*аспірант кафедри конституційного,
міжнародного права та публічно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: 0009-0004-7939-8847
e-mail: kutovyi88@gmail.com*

Бурма С.К.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного права та публічно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
ORCID: 0000-0002-8682-542X
e-mail: burma.serhii@gmail.com*

Кутовий О.В., Бурма С.К. Автономні системи озброєнь і штучний інтелект як виклик міжнародному гуманітарному праву та правам людини.

У статті досліджено автономні системи озброєнь, що функціонують із використанням штучного інтелекту, як комплексний виклик сучасному міжнародному гуманітарному праву та міжнародній системі захисту прав людини. Проаналізовано технологічні можливості й рівні автономності бойових систем – зокрема наземних, повітряних і морських безпілотних платформ, що вже застосовуються в сучасних збройних конфліктах. Значну увагу приділено питанням відповідності автономних систем озброєнь базовим принципам міжнародного гуманітарного права: розрізнення, пропорційності, гуманності та заборони нападів невибіркового характеру.

Обґрунтовано проблему «розмитості» відповідальності – зокрема складність визначення суб'єкта, винного у порушеннях, спричинених автономними або напіваавтономними системами озброєнь. Розглянуто ризики, які становлять автономні системи озброєнь щодо дотримання статей 2, 3, 8 та 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Проаналізовано потенціал судової практики Європейського суду з прав людини щодо адаптації до новітніх технологічних реалій шляхом структурованого тлумачення й розширення прецедентної практики. Окрему увагу приділено міжнародному діалогу в рамках ООН – зокрема в межах реалізації положень Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, що можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, – та діяльності Групи урядових експертів з новітніх технологій у сфері створення летальних автономних систем озброєнь, ролі м'якого права, позиціям держав і міжнародних організацій.

Сформульовано висновки щодо необхідності збереження людського контролю, оновлення юридичних механізмів відповідальності та розроблення універсального регулювання щодо автономних систем озброєнь. У роботі також висвітлено значення міждисциплінарного підходу до проблеми – зокрема врахування етичних, технологічних і безпекових аспектів під час формування правового режиму застосування систем та засобів штучного інтелекту у воєнній сфері.

Ключові слова: автономні системи озброєнь, штучний інтелект, міжнародне гуманітарне право, права людини, Європейський суд з прав людини, Рада Європи, Європейська конвенція з прав людини, Конвенція про конкретні види звичайної зброї, м'яке право, відповідальність у міжнародному праві.

Kutovyi O.V., Burma S.K. Autonomous weapon systems and artificial intelligence as a challenge to international humanitarian law and human rights.

The article explores autonomous weapon systems (AWS) operating with artificial intelligence as a complex challenge to contemporary international humanitarian law (IHL) and the international human rights framework. It analyses the technological capabilities and levels of autonomy of combat systems – including land, aerial, and naval unmanned platforms – that are already being used in current armed conflicts. Particular attention is given to the compliance of AWS with the core principles of IHL: distinction, proportionality, humanity, and the prohibition of indiscriminate attacks.

The study substantiates the problem of «blurred» responsibility, particularly the difficulty of attributing violations committed by autonomous or semi-autonomous weapon systems to a specific accountable subject. It examines the risks posed by AWS to the observance of Articles 2, 3, 8, and 13 of the European Convention on Human Rights.

The potential of the European Court of Human Rights' case law to adapt to emerging technological realities through structured interpretation and the expansion of precedent is analysed. Special attention is given to international dialogue under the auspices of the United Nations – notably within the framework of the Convention on Certain Conventional Weapons (CCW), which addresses weapons deemed to cause excessive injury or have indiscriminate effects – and to the work of the Group of Governmental Experts on Emerging Technologies in the Area of Lethal Autonomous Weapons System, as well as the role of soft law, state positions, and international organisations.

The article concludes with recommendations regarding the need to preserve meaningful human control, update legal mechanisms of responsibility, and develop a universal regulatory framework for AWS. It also highlights the importance of an interdisciplinary approach, particularly the integration of ethical, technical, and security considerations in shaping the legal regime governing the use of artificial intelligence systems and tools in military contexts.

Key words: autonomous weapon systems, artificial intelligence, international humanitarian law, human rights, European Court of Human Rights, Council of Europe, European Convention on Human Rights, Convention on Certain Conventional Weapons, soft law, responsibility in international law.

Постановка проблеми. Системи та засоби штучного інтелекту (далі – ШІ) й автономні системи озброєнь (далі – АСО; англ. *autonomous weapon systems*, AWS) дедалі активніше інтегруються у сферу збройних конфліктів, трансформуючи саму природу ведення бойових дій. Їхнє застосування ставить під сумнів здатність чинного міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) та міжнародної системи захисту прав людини адекватно реагувати на новітні виклики. Особливе занепокоєння викликає потенційна втрата людського контролю над застосуванням летальної сили, що може призводити до порушення основоположних принципів МГП – зокрема принципів розрізнення, заборони нападів невибіркового характеру, пропорційності та гуманності (включно із запобіжними заходами під час нападу та щодо його наслідків) [1].

Водночас функціонування автономних бойових систем поза контекстом війни – створює загрози для низки фундаментальних прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), зокрема права на життя, заборони катувань та права на повагу до приватного і сімейного життя. За таких умов постає нагальна потреба в системному переосмисленні чинного міжнародного правопорядку, здатного реагувати на виклики, що виникають на перетині технологічного прогресу, збройних конфліктів та основоположних прав людини.

Метою цієї статті є оцінка впливу автономних систем озброєнь на основі штучного інтелекту на основоположні норми міжнародного гуманітарного права та права людини, а також дослідження ролі Європейського суду з прав людини у виробленні підходів до реагування на ці технологічні виклики.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика АСО перебуває у фокусі міжнародної уваги упродовж останнього десятиліття. Група урядових експертів з новітніх технологій у сфері створення летальних АСО в межах реалізації положень Конвенції ООН про окремі види звичайної зброї регулярно обговорює питання допустимості та регулювання таких систем [2]. Міжнародний комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ) наголошує на необхідності забезпечення «осмисленого людського контролю» (англ. *meaningful human control*) над бойовими алгоритмами [3; 4].

У науковій літературі ця проблематика також отримала всебічне висвітлення. Зарубіжні дослідники, зокрема П. Асаро [20], обґрунтовують необхідність заборони автономної зброї з позицій

прав людини, моральної відповідальності та загроз дегуманізації рішень про вбивство. Н. Бхута, С. Бек, Р. Гайсс, Х.-Я. Лью, К. Кресс, Ф. Зауер аналізують правові, етичні, філософські та політичні аспекти АСО – від механізмів контролю до інституційних бар'єрів. В. Буланен, М.П. Карлссон, Н. Гуссак та Н. Девісон у звітах Стокгольмського міжнародного інституту дослідження проблем миру (SIPRI) розглядають технічні межі автономії, визначають практичні елементи людського контролю, а також пропонують критерії класифікації систем озброєння за рівнем автономності. Н.Е. Шаркі акцентує на загрозі деєтизації війни, яка виникає у зв'язку з делегуванням критичних рішень машинам, позбавленим здатності до співпереживання.

У той час, як у зарубіжній доктрині проблематика автономних систем озброєння (АСО) розвивається багатовекторно, в українському науковому дискурсі вона лише починає формуватися як самостійний напрям досліджень. Найґрунтовніше опрацювання теми здійснено в дисертації Р.Г. Меликова (2023), у якій АСО розглядаються не як засіб, а як метод ведення війни [5, с. 3, 172], що дає змогу застосовувати до них чинні норми МГП. Автор обґрунтовує релевантність принципів МГП до новітніх технологій, попри відсутність уніфікованого визначення АСО [5, с. 101, 172]. У роботі проаналізовано проблему відповідальності – як державної, так і індивідуальної (розробників, командирів, операторів) – за порушення норм МГП [5, с. 174]. Крім того, дисертант звертає увагу на те, що за певних умов АСО можуть забезпечити вищу точність, швидкість реагування та неупередженість порівняно з людиною-оператором, що, за умови ефективного контролю, потенційно сприятиме точнішому дотриманню норм МГП [5, с. 108].

Таким чином, зарубіжна доктрина вже сформувала багаторівневу аналітичну базу – від суто правових до техноетичних і геополітичних аспектів. Водночас правове врегулювання АСО на глобальному рівні залишається фрагментарним і неуніфікованим. Українська наука вже формує комплексний підхід до правового статусу АСО, що може слугувати підґрунтям для подальших наукових розвідок у сфері прав людини, практики ЄСПЛ та національного законодавства.

Prima facie, це створює етичну й правову дилему: чи можуть АСО, обладнані системами ШІ, за належного контролю не лише не суперечити МГП, а й сприяти його ефективнішому та повнішому дотриманню?

Виклад основного матеріалу.

Автономні системи озброєнь і штучний інтелект: поняття, еволюція та загрози

Поняття АСО не має усталеного універсального визначення в міжнародному праві. Найпоширенішим є формулювання, запропоноване в рамках структур ООН та МКЧХ: АСО – це зброя, здатна самостійно обирати й уражати цілі без прямої участі людини [3]. При цьому розрізняють: *повністю автономні системи*, які ухвалюють рішення про відкриття вогню без людського втручання; *напіваавтономні* – із можливістю втручання або підтвердження цілі людиною; *дистанційно керовані* – коли вся операція контролюється людиною-оператором у режимі реального часу.

На думку Р. Крутоф, АСО слід розглядати як «зброю, здатну самостійно визначати й уражати об'єкти на основі обробки отриманих даних і відповідно до попередньо закладених алгоритмічних параметрів» [6, р. 1837–1871].

Водночас М. Вагнер зазначає, що АСО «відрізняються тим, що можуть самостійно здійснювати дії, виявляти й уражати цілі без попереднього програмування на конкретні об'єкти» [7].

У контексті класифікації АСО варто зазначити, що в українській правовій науці, як уже йшлося вище, запропоновано розглядати їх не як окремий тип зброї, а як метод ведення війни, що дозволяє застосовувати чинні положення МГП до способу ухвалення рішення про застосування сили [5, с. 3].

Застосування ШІ в бойових алгоритмах істотно посилює автономність таких систем. На сучасному етапі вже функціонують безпілотні літальні апарати (далі – БПЛА), а також наземні й морські АСО з елементами ШІ, які можуть повністю або частково самостійно здійснювати навігацію, виявлення цілей та ухвалення рішень про ураження.

Станом на 2025 рік у світі переважають напіваавтономні АСО – системи з частковою автономією та участю людини в ухваленні критичних рішень (модель HITL – «людина в циклі»). Повністю автономні системи (модель HOOTL – «людина поза циклом») з елементами ШІ активно розробляються, однак переважно перебувають на стадії тестування або обмеженого застосування.

Ізраїль зосереджується на автономних баражувальних боеприпасах, зокрема IAI Harop та Harop, здатних автономно виявляти й уражати радіолокаційні цілі без прямого контролю оператора. Елементи автономності реалізовано й у системах протиповітряної оборони Ізраїлю, зокрема в

«Залізного куполі» (англ. *Iron Dome*), який забезпечує автоматичне виявлення, класифікацію та реагування на загрози. Як зазначає Т. МакФарланд, низка ізраїльських систем уже нині функціонує за принципом попередньо заданих алгоритмів без участі людини на етапі ухвалення рішення про ураження [8].

Туреччина активно розвиває ударні АСО. Найвідомішим прикладом є STM Kargu-2 – апарат, здатний самостійно виявляти, класифікувати й уражати цілі. Крім того, модернізовані версії Bayraktar TB2 отримали здатність до автономної навігації та супроводу об'єктів. Як зазначається у спільному дослідженні В. Буланена та інших експертів, система STM Kargu-2 належить до типу АСО, здатних діяти без безпосереднього людського втручання в процес вибору й ураження цілей, що викликає серйозне занепокоєння у контексті стратегічної стабільності та правового регулювання [9].

Сполучені Штати та Австралія активно розвивають програми зі створення АСО повітряного, наземного та ройового типів. Проєкт MQ-28 Ghost Bat (раніше – Loyal Wingman), який реалізується компанією Boeing Australia за підтримки урядів Австралії та США, перебуває на етапі інтеграції з пілотованими платформами. Аналогічну мету має американська програма Skyborg – створення дронів-компаньйонів (ведених) для літаків.

Агентство передових оборонних дослідницьких проєктів США (DARPA) впроваджує проєкти OFFSET і ALIAS, що передбачають, відповідно, розгортання ройових систем із децентралізованим управлінням та модульну автоматизацію керування пілотованими апаратами [10]. У чинному арсеналі вже функціонує комплекс Phalanx CIWS з автоматичним режимом ураження цілей (модель HITL), а також Switchblade – малогабаритний баражуювальний боєприпас у двох основних модифікаціях: 300 (для боротьби з живою силою) і 600 (протитанковий), із додатковим розвідувальним варіантом Blackwing.

Південна Корея активно експериментує з бойовими АСО. Турель SGR-A1, розроблена Samsung Techwin у співпраці з Університетом Корьо, оснащена інфрачервоною камерою, функціями розпізнавання цілей і жестів (наприклад, піднята рука) та здатна автономно відкривати вогонь. Її застосування фіксували в демілітаризованій зоні з КНДР. У морській сфері розробляється безкіпажна платформа LIG Nex1 Sea Sword II з автономною навігацією.

Китай демонструє значні успіхи в галузі АСО. БпЛА Ziyao Blowfish A3, оснащений автоматичною зброєю, може діяти індивідуально або в ройовому режимі. Безкіпажний катер JARI USV (Orca) здійснює автономну навігацію, спостереження та ураження цілей. Народно-визвольна армія КНР також випробовує алгоритми ШІ для ройів із сотень дронів, здатних до децентралізованої координації завдань [11].

Воєнний напад Російської Федерації на Україну став одним із перших міжнародних збройних конфліктів, де масово застосовуються АСО з елементами ШІ – насамперед FPV-дрони з функціями стабілізації, розпізнавання цілей і потенційного автономного ураження техніки. Як зазначає Р.Г. Меликов, цей конфлікт фактично став полігоном для тестування таких технологій, а поява повністю автономних систем на полі бою – лише питання часу [5, с. 4].

Російська Федерація декларує створення наземних АСО «Маркер» і «Уран-9», однак їхнє застосування виявило значні технічні обмеження. Баражуювальні боєприпаси ZALA Lancet та БАС-80 мають часткову автономність: здатні самостійно наводитися в межах візуального контакту або на джерело випромінювання. Сучасніші зразки, як-от V2U, уже використовують ШІ для ідентифікації й ураження цілей без постійного зв'язку з оператором, зокрема в умовах протидії РЕБ.

Із червня 2025 року РФ також застосовує БпЛА Shahed-136 (Герань-2) серії MS, оснащений камерою та ШІ-модулем NVIDIA Jetson Orin для автоматизованого донаведення та розвідки.

Збройні сили України зі свого боку активно застосовують АСО з елементами ШІ. Серед них – система Saker Scout, що поєднує розвідувальні БпЛА та FPV-дрони-камікадзе, здатна автономно розпізнавати до 64 типів цілей і координувати їхнє ураження. Морські платформи Sea Baby, MAGURA V5/V7 та «Марічка» здійснюють автономну навігацію, цілевказання й виконують як ударні, так і транспортно-розвідувальні функції.

Зенітна турель Sky Sentinel забезпечує автоматичне виявлення та ураження повітряних цілей за допомогою алгоритмів ШІ, зокрема проти БпЛА і крилатих ракет. Крім того, Україна впроваджує ройові системи з елементами колективного ШІ (англ. *swarm intelligence*), здатні до автономної координації без централізованого управління.

На рівні командування функціонують платформи ситуаційної обізнаності («Дельта», «Кропива», Griselda), які за допомогою ШІ обробляють дані з БпЛА, супутників і відкритих джерел. Система Zvook використовує алгоритми ШІ для акустичного виявлення повітряних цілей.

Таким чином, Україна формує екосистему інтелектуалізованої оборони: автономні платформи – наземні, морські, повітряні та аналітичні – вже діють у бойовому контексті. Переважає модель напівавтономного контролю (HITL), однак спостерігається перехід до рішень типу NOOTL, особливо в морській і протидроновій сферах, що потребує переосмислення меж правомірності їхнього застосування у світлі міжнародного гуманітарного права.

Однією з найсерйозніших загроз сьогодні є використання так званих «чорних скриньок» (англ. *black box AI*) – систем ШІ, логіка яких не піддається юридичному аудиту чи поясненню. Це підриває фундаментальні принципи права: правову визначеність, підзвітність і дієвий контроль.

Показовим став випадок ліквідації іранського фізика Мохсена Фахрізаде у 2020 році. За даними *The New York Times* [12], його було вбито з використанням дистанційного кулемета FN MAG із модулями ШІ, що дозволяли автономне цілевизначення. Це вважається першим публічним випадком автономного ураження цілі за допомогою ШІ.

У червні 2025 році, під час загострення ізраїльсько-іранського конфлікту, Ізраїль застосував дрони зі ШІ для прецизійних ударів по об'єктах ППО Ірану в межах операції «Висхідний лев». У відповідь Іран здійснив масовану атаку дронами типу Shahed із алгоритмами автономного маршрутування та наведення. Обидві сторони використовували системи ШІ для розвідки й цілевказування, що створює безпрецедентні виклики для МГП щодо правомірності атак, обґрунтованості цілей та атрибуції відповідальності.

Такий технологічний розвиток супроводжується гострими юридичними й етичними проблемами. По-перше, втрата людського контролю під час застосування сили підриває основоположні принципи МГП, зокрема обов'язок розрізнення. По-друге, алгоритмічні рішення можуть бути упередженими або помилковими, що ускладнює розслідування. По-третє, розмивається суб'єкт відповідальності – командир, оператор, розробник чи система? Це ставить під сумнів дієвість принципу індивідуальної відповідальності, закріпленого в Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Усе це свідчить про появу нового класу технологій, які вимагають оновлення правових норм, механізмів контролю та переосмислення ролі людини в ухваленні рішень щодо застосування сили.

Виклики для міжнародного гуманітарного права

Міжнародне гуманітарне право, зокрема Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 року та Додаткові протоколи до них, базується на принципах, сформованих із урахуванням людської природи воєнних дій: розуміння, оцінювання, співпереживання. Впровадження АСО, що діють за алгоритмами ШІ, кидає безпрецедентний виклик цій логіці – правові норми дедалі більше застосовуються до рішень машин, а не людей.

Як влучно підкреслив Р.Г. Меликов, принципи гуманності, розрізнення і пропорційності «залишаються незмінними та застосовуються до нових видів озброєння» [5, с. 2].

Принцип розрізнення. Сторони збройного конфлікту зобов'язані розрізняти комбатантів і цивільних осіб, а також військові та цивільні об'єкти (ст. 48 I Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1977 року). АСО не здатні здійснювати контекстну або моральну оцінку ситуації. Наприклад, система може помилково класифікувати цивільну особу з металевим предметом як загрозу. Навіть за наявності комп'ютерного зору точність у динаміці «туману війни» залишається проблематичною.

Принцип заборони нападів невибіркового характеру. Згідно зі ст. 51(4) Додаткового протоколу, заборонено напади, які не можуть бути спрямовані виключно на військові об'єкти. АСО, не здатні точно розпізнавати цілі, можуть діяти за спрощеними або хибними алгоритмами, застосовуючи надмірну силу – без урахування принципу пропорційності.

Принцип пропорційності. Відповідно до ст. 51(5)(b) Додаткового протоколу, заборонено напади, в яких очікувані втрати серед цивільного населення були б надмірними порівняно з очікуваною воєнною перевагою. Така оцінка – морально-правова та контекстуальна – не може бути належним чином здійснена ШІ, навіть за наявності заздалегідь установлених порогів.

Принципи військової необхідності та гуманності. Згідно зі ст. 35(2) та звичаєвим МГП, дозволено лише ті дії, які є необхідними для досягнення воєнної мети та не спричиняють зайвих страждань. Алгоритм «виявив – атакуй» не враховує, наприклад, зміну статусу цілі (поранений або такий, що капітулює).

Проблема відповідальності. МГП передбачає індивідуальну відповідальність командирів, солдатів, керівників (принцип *superior responsibility*). У контексті використання АСО постає низка питань: хто є юридичним суб'єктом дії – людина чи АСО? Хто відповідальний – командир, оператор, виробник? І як розподілити відповідальність між тими, хто створює, запускає й контролює таку систему?

МКЧХ у заявах 2023 і 2025 років чітко наголосив: повне делегування ухвалення рішень про застосування сили системі без участі людини – неприпустиме. Усвідомлений людський контроль над використанням АСО є ключовою умовою дотримання норм міжнародного гуманітарного права [4].

Як зазначено в аналітичній статті МКЧХ 2020 року: «Забезпечення людського контролю та судження у фізичних і цифрових системах, що працюють із використанням ШІ та створюють подібні ризики, є необхідним як для дотримання норм міжнародного гуманітарного права, так і – з етичного погляду – для збереження елемента людяності в умовах збройного конфлікту» [19, р. 474].

Таким чином, не лише юридичні зобов'язання, а й етичні міркування вимагають, щоб рішення, пов'язані з життям і смертю, завжди залишалися під контролем людини. Це безпосередньо впливає на концепцію відповідальності в умовах використання АСО.

Атрибуція та відповідальність. Незалежно від того, чи вважаються АСО засобом чи методом ведення війни, відповідальність може покладатися на державу або збройну групу – залежно від ступеня контролю над системою [2, с. 5].

Погляди на потенційні переваги. На думку А. та О. Етціоні, АСО можуть демонструвати вищу точність і неупередженість, оскільки не мають емоцій або інстинкту самозбереження [13, р. 253–263].

Оцінювання ex post. У традиційному МГП існує інститут підсумкового оцінювання атак. Проте АСО, які не зберігають лог-файли або використовують нейромережі, унеможливають верифікацію та не дають змоги встановити причинно-наслідковий зв'язок між подією та прийнятим рішенням. Це підриває механізми відповідальності та послаблює захист цивільного населення.

У підсумку масове впровадження АСО становить системний виклик для МГП – від основних положень принципів до механізмів відповідальності. У разі їх широкомасштабного застосування існує ризик девальвації фундаментальних норм, які покликані захищати цивільне населення, поранених і військовополонених. Крім того, підривається механізм індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення норм МГП.

Взаємодія автономних систем озброєнь з правами людини

Попри те, що АСО переважно асоціюються зі збройними конфліктами, їхнє застосування не обмежується лише військовою сферою. АСО дедалі частіше впроваджуються у прикордонному контролі, діяльності правоохоронних органів, антитерористичних операціях, підтриманні громадського порядку, стеженні за масовими заходами та громадськими зібраннями – тобто в ситуаціях, які регулюються не МГП, а міжнародним правом прав людини.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який уже неодноразово розглядав справи, пов'язані з надмірним застосуванням сили, обмеженням приватності в умовах технологічного нагляду, неналежним розслідуванням смерті або тілесних ушкоджень. Зобов'язання держав у сфері захисту права на життя, заборони катувань, рабства та дотримання принципу *nulla poena sine lege* мають характер *erga omnes* і залишаються чинними за будь-яких обставин.

Право на життя (ст. 2 ЄКПЛ) є безумовним і підлягає тлумаченню у світлі позитивних зобов'язань держави щодо його захисту. У справі *Маккан та інші проти Сполученого Королівства*, № 18984/91, ЄСПЛ зазначив, що навіть у контексті боротьби з тероризмом держава зобов'язана вживати всіх можливих заходів для мінімізації загрози для життя, а застосування сили має відповідати критерію «абсолютної необхідності».

У справі *Güleç проти Туреччини*, № 21593/93, ЄСПЛ, *inter alia*, підкреслив, що позитивні зобов'язання держави за статтею 2 ЄКПЛ охоплюють не лише заборону свавільного позбавлення життя, а й обов'язок забезпечити адекватне планування та контроль за діями силових структур навіть у надзвичайних умовах.

У справі *Ергі проти Туреччини*, № 23818/94, Суд визнав порушення через необережне застосування летальної сили під час бойових дій, підкресливши, що навіть у контексті збройного конфлікту мають дотримуватися стандарти пропорційності та обережності.

АСО, які функціонують автономно або напівавтономно, не здатні забезпечити врахування всіх обставин конкретної ситуації, зокрема: потенційної загрози в полон, присутності дітей чи цивільних у зоні ураження, психоемоційного стану людини.

У разі смерті особи внаслідок дій АСО в мирний час держава може бути визнана відповідальною за порушення ст. 2 ЄКПЛ навіть без доведеного умислу – достатньо встановити непропорційну шкоду або недбалість посадовців під час використання такої системи (див., наприклад, рішення у справі *Фіногенов та інші проти Росії*, № 18299/03).

У контексті затримань, конвоювання або застосування сили проти протестувальників може виникати ризик жорстокого поводження або приниження гідності. ЄСПЛ у справах *Буд проти Бельгії*, № 23380/09, *Ассенов та інші проти Болгарії*, № 24760/94 та інших неодноразово підкреслював, що держави зобов'язані попереджати умисну агресію, заподіяння ушкоджень і вчинення свавільних насильницьких дій.

Якщо ж АСО вдарила, вразила, штовхнула або переслідувала людину – навіть ненавмисно – це може мати наслідком порушення ст. 3 ЄКПЛ.

АСО часто оснащуються системами розпізнавання облич, біометричного нагляду, ідентифікації поведінкових шаблонів. Така обробка даних у публічному просторі може порушувати ст. 8 ЄКПЛ, якщо не супроводжується наявністю законних підстав, необхідності та пропорційності.

У справах *S. та Marper проти Сполученого Королівства*, № 30562/04 та № 30566/04, і *Szabó та Vissy проти Угорщини*, № 37138/14, ЄСПЛ висунув жорсткі вимоги до правової визначеності та контролю за використанням технологій нагляду. Суд чітко зазначив, що застосування новітніх наукових, технологічних методів має бути обґрунтованим і не порушувати права людини. Використання АСО без адекватного нормативного регулювання може бути розцінене як свавільне втручання у приватність.

Якщо особа постраждала внаслідок дій або бездіяльності АСО, вона має право на ефективний засіб правового захисту та справедливе відшкодування. Однак саме автономність ускладнює встановлення причинно-наслідкового зв'язку між алгоритмом АСО та конкретною шкодою. Це створює загрозу формування «правового вакууму», коли немає винних, відсутній механізм апеляції та не забезпечується належне відшкодування. За таких умов, навіть за наявності правопорушення, механізми захисту стають неефективними, що суперечить ст. 13 ЄКПЛ.

Попри відсутність справ, що безпосередньо стосуються АСО, сформована практика ЄСПЛ уже містить низку концептуальних підходів, здатних слугувати правовою основою для адаптації до технологічних трансформацій у сфері застосування сили. Таким чином, навіть за відсутності спеціального правового режиму для АСО, ЄСПЛ потенційно спроможний адаптувати чинні стандарти до нових технологічних реалій шляхом:

аналогічного застосування усталених підходів до ситуацій із використанням АСО;

розроблення доктрини структурованого контролю, що включає вимоги до нормативного регулювання, аудиту, збереження людського втручання;

формування позитивних зобов'язань держав щодо забезпечення ефективного захисту прав, гарантованих Конвенцією, в умовах застосування систем з високим рівнем автономності.

Узагальнюючи, автономні бойові й поліцейські системи створюють ризик масових порушень прав людини, особливо в ситуаціях, де застосування сили чи нагляду автоматизовано. ЄСПЛ ще не розглядав справ, у яких АСО згадуються прямо або опосередковано як такі, однак його підходи дозволяють припустити, що у разі відповідної скарги держава-учасниця нестиме відповідальність за дії АСО, якщо не доведе належного рівня контролю, регулювання та передбачуваності.

Перспективи міжнародно-правового регулювання АСО

У відповідь на зростання загроз, пов'язаних із АСО та застосуванням ШІ у бойових алгоритмах, міжнародна спільнота поступово напрацьовує підходи до їх правового регулювання. Хоча обов'язкового глобального міжнародного договору наразі не існує, триває активна доктринальна й міжурядова дискусія щодо їх легітимності, етичності та підзвітності.

З 2014 року в межах реалізації положень Конвенції ООН про певні види звичайної зброї функціонує Група урядових експертів – ключовий міжурядовий майданчик із питань АСО. У 2025 році заплановано дві сесії (у березні та вересні) в Женеві, Швейцарія. Згідно з рішенням, підтвердженим 2024 року [2], діяльність Групи зосереджена на виробленні погоджених елементів потенційного міжнародного інструменту щодо регулювання АСО. Робота ведеться без визначення форми документа (протокол, декларація тощо) і охоплює правові, військові та технологічні аспекти.

Серед ключових тем – відповідність АСО міжнародному гуманітарному праву, зокрема тлумачення принципів розрізнення, пропорційності та необхідності; дотримання прав людини; заборона повного делегування рішень про застосування летальної сили АСО; подолання упередженості алгоритмів, забезпечення прозорості, осмислений людський контроль та притягнення до відповідальності за застосування АСО.

Утім, ефективність Групи урядових експертів обмежується правилом консенсусу: ухвалення рішень блокується, зокрема, США, РФ, Ізраїлем, а також державами, що займають стриману позицію (Індія, Туреччина, Південна Корея). Це унеможливило узгодження юридично обов'язкових норм у межах Конвенції.

У міжнародно-правовій доктрині виокремлюються два табори: прихильники повної заборони АСО (Аргентина, Пакистан, Campaign to Stop Killer Robots) та прихильники регулювання без заборони (США, Велика Британія, Франція). Китай формально підтримує заборону «повністю автономної зброї без людського контролю», однак не визнає наявності таких систем, що робить його позицію радше декларативною.

Станом на 2025 рік Україна не має офіційної політики щодо АСО, однак є стороною Конвенції та бере участь у роботі Групи урядових експертів. У контексті війни з Російською Федерацією та широкомасштабного використання безпілотних систем з елементами ШІ, українська держава фактично перебуває в центрі технологічного-прикладного випробування АСО. Поточні публічні та технічні практики засвідчують підтримку принципу осмисленого людського контролю над АСО, а також спроби інтегрувати етичні міркування в розробку систем нового покоління.

Водночас з огляду на характер війни та асиметричні загрози, Україна розвиває технології з високим рівнем автономності – зокрема в повітряному та морському середовищі. Така ситуація формує дилему подвійного статусу: Україна є одночасно об'єктом, користувачем і потенційною жертвою АСО, що актуалізує необхідність чіткого формулювання національної позиції щодо меж їх допустимого використання та міжнародно-правового регулювання.

М'яке право як нормативна основа належного правового регулювання АСО

Оскільки міжнародна договірна система демонструє інституційну інертність щодо АСО, дедалі більшого значення набуває «м'яке право» (*soft law*) – юридично не обов'язкові, але впливові політико-правові орієнтири. Саме через м'яке право формуються рамки очікуваної поведінки держав у сфері ШІ та військових технологій.

Серед найважливіших міжнародних документів і ініціатив можна виокремити: Керівні принципи Групи урядових експертів ООН при Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї щодо новітніх технологій у сфері летальних автономних систем озброєнь (2019) [14]; Рекомендацію щодо етики штучного інтелекту ЮНЕСКО (2021) [15]; Рекомендацію Ради ОЕСР щодо штучного інтелекту (2019, 2024) [16]; Заяви президента МКЧХ Мір'яни Сполярич-Еггер «Збереження людського контролю над застосуванням сили: заклик до регулювання летальних АСО у міжнародному праві» (2023, 2025) [4; 19].

Особливої уваги заслуговує Рамкова конвенція Ради Європи зі штучного інтелекту, прав людини, демократії та верховенства права, ухвалена 17 травня 2024 року [17]. Вона стала першим міжнародно-правовим договором, який зобов'язує держави-учасниці адаптувати свої політики щодо ШІ відповідно до стандартів прав людини. Конвенція була відкрита для підписання у вересні 2024 року у Вільнюсі – на неформальній конференції міністрів юстиції під егідою Литовського головування.

Відтак «м'яке право» відіграє роль плацдарму для майбутніх міжнародних договорів, формує наративи політичної відповідальності та слугує доказом належної обачності (англ. *due diligence*) для держав, зокрема в контексті юрисдикції ЄСПЛ.

Важливо також зазначити, що в практиці ЄСПЛ уже простежується еволюція сприйняття новітніх технологій як чинника втручання у права людини. Посібник із судової практики ЄСПЛ під назвою «Захист даних» (станом на 31 серпня 2024 року) у розділі «Технологічний прогрес, алгоритми та штучний інтелект» виокремлює десять основних рішень, присвячених саме цим питанням [18].

ЄСПЛ послідовно розвиває стандарти захисту приватності, персональних даних, свободи вираження поглядів та гарантій справедливого суду в умовах стрімкої цифровізації. Відсутність згадок ШІ у судових рішеннях свідчить не про неактуальність проблеми, а про затримку між технологічним проривом і юридичною реакцією. Саме тому «м'яке право» може – і має – відігравати адаптивну компенсаторну функцію до моменту формалізації відповідних судових прецедентів.

За відсутності чітких юридичних механізмів регулювання АСО роль «м'якого права» дедалі більше наближається до стандартів *ex aequo et bono* – етичних орієнтирів, що не мають сили обов'язкового права, але суттєво впливають на легітимність рішень.

Висновки. Узагальнюючи проведені дослідження, можна дійти висновку, що АСО, які функціонують на основі ШІ, становлять багатовимірний виклик для сучасного міжнародного гуманітарного права та міжнародної системи захисту прав людини. Їхнє застосування супроводжується істотними юридичними, етичними та технологічними ризиками – насамперед через часткову або повну втрату людського контролю над застосуванням сили, непрозорість алгоритмів прийняття рішень, проблеми атрибуції відповідальності, а також ризик невідповідних або непропорційних атак.

Міжнародне гуманітарне право поки що залишається формально придатним для оцінки правомірності застосування новітніх систем озброєнь, однак АСО ускладнюють дотримання його ключових принципів – розрізнення, пропорційності, гуманності та необхідності. Вони також порушують традиційні механізми юридичної відповідальності, зокрема у сфері командного контролю.

У свою чергу, використання АСО в умовах мирного часу становить загрозу реалізації прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод – особливо права на життя, заборони катувань та права на повагу до приватного життя.

Прецедентна практика ЄСПЛ поки що не стикалася з безпосередніми справами щодо АСО, однак уже містить правові підходи, які потенційно можуть бути адаптовані до нових технологічних викликів. Судова практика у частині обов'язку забезпечення контролю, дотримання принципу пропорційності та проведення ефективного розслідування може бути застосована в ситуаціях, коли держава використовує автономні бойові або поліцейські системи.

В умовах відсутності обов'язкового міжнародного договору регулювання АСО фактично покладається на м'яке право, позиції міжурядових органів, етичні кодекси та прецедентну практику. Ці інструменти вже формують контури очікуваної поведінки держав у сфері використання автономного озброєння, однак потребують подальшого закріплення на рівні міжнародного звичаєвого або договірного права.

Особливу увагу слід приділити формулюванню чіткої української позиції щодо меж допустимої автономії бойових систем, яка поєднувала б безпекові інтереси з міжнародно-правовими зобов'язаннями. Україна, як держава, що перебуває в центрі міжнародного збройного конфлікту та активно застосовує технології ШІ в оборонній сфері, має унікальний потенціал для напрацювання практичних стандартів гуманного й правомірного використання автономних засобів ведення війни.

Таким чином, розвиток і застосування АСО вимагає не лише технічного регулювання, а й перегляду юридичних категорій, уточнення меж відповідальності, адаптації судової практики до нових реалій, а також посилення ролі міжнародних судових і квазісудових інституцій у збереженні людського контролю як основи законності у сфері застосування сили.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Національний комітет Товариства Червоного Хреста України. Основоволожні принципи міжнародного гуманітарного права (МГП). URL: <https://redcross.org.ua/news/2025/03/107888>.
2. United Nations Office for Disarmament Affairs. Convention on Certain Conventional Weapons: Group of Governmental Experts on Lethal Autonomous Weapons Systems, 2025. URL: <https://meetings.unoda.org/ccw/convention-on-certain-conventional-weapons-group-of-governmental-experts-on-lethal-autonomous-weapons-systems-2025>.
3. International Committee of the Red Cross. ICRC position on autonomous weapon systems. URL: <https://www.icrc.org/en/document/icrc-position-autonomous-weapon-systems>.
4. International Committee of the Red Cross. Preserving human control over the use of force: A call to regulate lethal autonomous weapon systems under international law. URL: <https://www.icrc.org/en/statement/preserving-human-control-over-use-force-call-regulate-lethal-autonomous-weapon-systems>.
5. Меликов Р.Г. Міжнародно-правове регулювання використання автономних систем озброєння під час ведення воєнних дій: дис. ... д-ра філософії : 081 – Право. Одеса, 2023. 205 с.
6. Crootof R. The Killer Robots Are Here: Legal and Policy Implications. *Cardozo Law Review*. 2015. Vol. 36. P. 1837–1871.

7. Wagner M. Autonomy in the battlespace: independently operating weapon systems and the law of armed conflict. In: Saxon D. (ed.). *International Humanitarian Law and the Changing Technology of War*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2013. P. 99–122. DOI: 10.1163/9789004229495_006.
8. McFarland T. *Autonomous Weapon Systems and the Law of Armed Conflict: Compatibility with International Humanitarian Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108584654>.
9. Boulanin V. et al. *The Impact of Artificial Intelligence on Strategic Stability and Nuclear Risk. Vol. I: Euro-Atlantic Perspectives*. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 2019.
10. Chung T., Daniel R. DARPA OFFSET: A Vision for Advanced Swarm Systems through Agile Technology Development and Experimentation. *Field Robotics*. 2023. Vol. 3. P. 97–124. DOI: <https://doi.org/10.55417/fr.2023003>.
11. Chen J., Stewart E. PLA Concepts of UAV Swarms and Manned/Unmanned Teaming. Montgomery, AL: China Aerospace Studies Institute, Air University, 2025. URL: <https://www.airuniversity.af.edu/CASI/Display/Article/4147751>.
12. The Scientist and the A.I.-Assisted, Remote-Control Killing Machine. *The New York Times*. 18 September 2021. URL: <https://www.nytimes.com/2021/09/18/world/middleeast/iran-nuclear-fakhrizadeh-assassination-israel.html>.
13. Etzioni A., Etzioni O. Pros and Cons of Autonomous Weapons Systems. In: *The Ethics of Artificial Intelligence*. Cham: Springer, 2018. P. 253–263. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-69623-2_16.
14. United Nations Office for Disarmament Affairs. Group of Governmental Experts on Emerging Technologies in the Area of Lethal Autonomous Weapons Systems. Report of the 2019 session. Geneva: UNODA, 2019. 10 p. (CCW/GGE.1/2019/3). URL: https://documents.unoda.org/wp-content/uploads/2020/09/CCW_GGE.1_2019_3_E.pdf.
15. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 2021. 28 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137>.
16. OECD. Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development, 2019. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/oecd-legal-0449>.
17. Council of Europe. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law. Vilnius: Council of Europe Treaty Series, 2024. URL: <https://rm.coe.int/1680afae3c>.
18. Європейський суд з прав людини. Посібник із судової практики ЄСПЛ – Захист даних. Страсбург: ЄСПЛ, 2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_data_protection_ukr.
19. Digital technologies and war. *International Review of the Red Cross*. 2020. Vol. 102, no. 913, pp. 463–479. DOI: 10.1017/S1816383120000454.
20. Asaro P. On Banning Autonomous Weapon Systems: Human Rights, Automation, and the Dehumanization of Lethal Decision-Making. *International Review of the Red Cross*. 2012. Vol. 94. No. 886. P. 687–709. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1816383112000768>.

УДК 341.12/17:323.3-057.177

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.23>

РОЛЬ ЦИФРОВИХ ВАЛЮТ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАБІЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

Латковський П.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
кафедра адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-2406-766X
e-mail: pavellatkovsky@gmail.com*

Латковський П.П. Роль цифрових валют у забезпеченні стабільності міжнародної фінансової системи.

Статтю присвячено впливу та ролі цифрових валют у забезпеченні стабільності міжнародної фінансової системи в умовах цифрової трансформації глобального економічного простору.

Констатовано, що однією з ключових проблем сучасного фінансового регулювання є властива цифровим валютам подвійна природа, яка проявляється в тому, що вони виступають одночасно як інструменти фінансових інновацій та як потенційні джерела нестабільності за відсутності належного моніторингу та нормативного забезпечення. Цифрові валюти (як приватні, так і державні, зокрема CBDC – цифрові валюти центральних банків) поступово інтегруються в архітектуру міжнародної фінансової системи та стають її важливим елементом, а їхня роль у забезпеченні стабільності полягає в кількох ключових аспектах.

Обґрунтовано сприяння цифрових валют удосконаленню та оптимізації міжнародних розрахунків і платежів, зменшенню транзакційних витрат та підвищенню прозорості фінансових операцій, що знижує системні ризики. Завдяки розширенню доступу до фінансових послуг (фінансова інклюзія) та посиленню монетарного контролю з боку центральних банків за грошовим обігом цифрові валюти можуть підсилювати стійкість фінансових ринків, протидіяти валютним та фінансовим кризам, а також відігравати антикризову функцію у запобіганні валютним та фінансовим дестабілізуючим чинникам.

Підкреслено, що для повноцінної реалізації потенціалу цифрових валют необхідним є врахування нових регуляторних викликів, зокрема, кіберзагроз, дестабілізуючих перетоків капіталу між валютами, конкуренції між державними та приватними валютами, а також ризиків фрагментації валютного простору, що потребує створення скоординованих регуляторних рамок.

У підсумку, за умов належного нормативного врегулювання, глобальної координації та адаптації фінансової інфраструктури, цифрові валюти можуть стати одним із ключових інструментів підтримання довгострокової стабільності та сталого розвитку міжнародної фінансової системи. Для повноцінної реалізації їхнього потенціалу необхідно враховувати й нові виклики – кіберзагрози, ризики дестабілізації капіталових потоків та конкуренцію між валютами – та формувати відповідні міжнародні регуляторні рамки. Цифрові валюти, за умов належного регулювання й координації, можуть стати одним із ключових інструментів підтримання стабільності та сталого розвитку міжнародної фінансової системи.

Latkovskyi P.P. The role of digital currencies in ensuring the stability of the international financial system.

The article is devoted to the impact and role of digital currencies in ensuring the stability of the international financial system amid the digital transformation of the global economic space.

It has been established that one of the key issues in contemporary financial regulation is the inherent dual nature of digital currencies, which manifests in their simultaneous function as instruments of financial innovation and as potential sources of instability in the absence of adequate monitoring and

regulatory frameworks. Digital currencies (both private and state-issued, including CBDCs – central bank digital currencies) are gradually being integrated into the architecture of the international financial system and becoming a significant component thereof, with their role in ensuring stability encompassing several critical aspects.

It has been substantiated that digital currencies contribute to the enhancement and optimisation of international settlements and payments, the reduction of transaction costs, and the increased transparency of financial operations, thereby mitigating systemic risks. By expanding access to financial services (financial inclusion) and strengthening monetary control by central banks over money circulation, digital currencies can reinforce the stability of financial markets, counteract currency and financial crises, and perform an anti-crisis function in preventing destabilising currency and financial factors.

It is emphasised that the full realisation of the potential of digital currencies necessitates addressing new regulatory challenges, including cyber threats, destabilising capital flows between currencies, competition between state and private currencies, as well as risks of currency space fragmentation, which requires the establishment of coordinated regulatory frameworks.

In conclusion, given appropriate regulatory frameworks, global coordination and the adaptation of financial infrastructure, digital currencies may become one of the key instruments for maintaining long-term stability and sustainable development within the international financial system. To fully realise their potential, it is necessary to account for emerging challenges – cyber threats, risks of capital flow destabilisation and currency competition – and to establish corresponding international regulatory frameworks. Digital currencies, under conditions of proper regulation and coordination, may serve as one of the principal instruments for sustaining stability and fostering sustainable development in the international financial system.

Key words: digital currency, international financial system, fiat currencies, cyber threats, cryptocurrency, monetary policy, financial inclusion.

Постановка проблеми. Швидке поширення цифрових валют викликало значні дискусії щодо їхнього впливу на стабільність міжнародної фінансової системи. Оскільки як цифрові валюти центральних банків, так і децентралізовані криптовалюти набувають популярності, їхній потенціал для перетворення монетарної політики, трансграничних транзакцій і системних ризиків залишається ключовим напрямом досліджень. На відміну від традиційних фіатних валют, цифрові валюти, функціонуючи на централізованій та децентралізованій інфраструктурі, ставлять під сумнів звичайні регуляторні рамки та змінюють динаміку фінансового посередництва. Це все викликає багато питань, особливо через те, що безкордонна природа криптовалют ускладнює юрисдикційний нагляд і посилює вразливість до різких і непередбачуваних змін вартості.

Однією з основних проблем є подвійна роль цифрових валют як інструментів фінансових інновацій і потенційних джерел нестабільності. З одного боку, цифрова валюта центрального банку (CBDC) обіцяє підвищення ефективності платежів та більшу фінансову інклюзію, особливо в країнах з економікою, що розвивається, де доступ до традиційного банкінгу залишається обмеженим. З іншого боку, нерегульоване поширення криптовалют, таких як Bitcoin і стейблкоїни, створює ризики, пов'язані з маніпулюванням ринком та дисбалансом ліквідності. Наприклад, крах ринку криптовалют у 2020 році продемонстрував, як різка турбулентність цін може поширюватися на фінансові ринки, підриваючи довіру інвесторів та послаблюючи системну стійкість.

Більш того, взаємодія між цифровими валютами та монетарним суверенітетом становить складний виклик для міжнародної фінансової стабільності. Широке використання глобальних стейблкоїнів може підірвати ефективність внутрішньої монетарної політики, особливо в економічно вразливих країнах із менш розвинутою фінансовою інфраструктурою. Одночасно поширення CBDC може посилити ефекти валюто-заміщення, потенційно дестабілізуючи режими обмінних курсів та загострюючи волатильність руху капіталу. Ці динаміки підкреслюють необхідність узгоджених регуляторних заходів для зменшення ризиків фрагментації при збереженні переваг інновацій у сфері цифрових валют.

Метою дослідження є дослідження ролі цифрових валют та їх впливу на забезпечення стабільності міжнародної фінансової системи.

Виклад основного матеріалу. Поява цифрових валют спричинила глибокі зміни в міжнародній фінансовій системі, піднявши важливі питання щодо їхнього впливу на фінансову стабільність. Емпіричні дані свідчать, що хоча цифрові валюти забезпечують підвищення ефективності

та покращення прозорості транзакцій, вони також створюють системні ризики, які можуть підірвати стійкість глобальних фінансових ринків. Одним із найважливіших спостережуваних ефектів є потенціал цифрових валют порушувати традиційні механізми трансмісії монетарної політики. Центральні банки, які традиційно покладалися на прямий контроль над грошовою масою та відсотковими ставками, тепер стикаються з труднощами у підтриманні впливу, оскільки децентралізовані цифрові активи функціонують поза межами звичайних регуляторних рамок [1]. Це відокремлення від централізованого нагляду може послабити ефективність монетарного втручання, особливо в країнах, де використання цифрових валют є поширеним.

Більш того, волатильність, властива багатьом цифровим валютам, особливо тим, що не підтримуються суверенними гарантіями, посилюючи фінансову нестабільність. На відміну від фіатних валют, які мають переваги інституційних стабілізаторів, таких як механізми кредитора останньої інстанції, незабезпечені криптовалюти схильні до цінових коливань та різких корекцій цін [2]. Така волатильність може поширюватися на фінансові ринки, особливо коли інституційні інвестори збільшують свою інвестиційну частку у цифрових активах. Наприклад, різке падіння вартості Біткоїна на початку 2022 року корелювало з підвищеним стресом у портфелях кредитного інвестування, що ілюструє ризики, які створюють нерегульовані цифрові активи [3]. Ця динаміка свідчить, що без надійних гарантій цифрові валюти можуть посилити системні вразливості під час періодів ринкової нестабільності.

Ще одним критичним аспектом є роль стейблкоїнів – цифрових валют, прив'язаних до фіатних резервів або товарів, – у зміні динаміки ліквідності в міжнародних фінансах. Дослідники стверджують, що стейблкоїни підвищують ефективність міжкордонних платежів за рахунок зниження витрат на посередництво та часу розрахунків [4]. Однак їхнє стрімке зростання також викликає занепокоєння щодо концентрації ризиків ліквідності. Якщо широко вживаний стейблкоїн зазнав би втрати довіри, чи то через недостатність резервів, чи через операційні збої, наслідковий ліквідний тиск міг би дестабілізувати ринки короткострокового фінансування. Майже крах великого стейблкоїна у 2023 році підкреслив цю вразливість, коли тиск на викуп виявив розбіжності між заявленими резервами та фактичними ліквідними активами [5]. Такі епізоди вказують на необхідність суворих вимог до резервування та стандартів прозорості для пом'якшення системних ризиків, що виникають через поширення стейблкоїнів.

Взаємодія між цифровими валютами та традиційними банківськими системами ще більше ускладнює ситуацію зі стабільністю. З одного боку, технологія розподілених реєстрів (TPP) обіцяє спростити міжбанківські розрахунки та зменшити ризики контрагентів [6]. З іншого боку, виключення банків із процесу через платформи децентралізованих фінансів (DeFi) загрожує підривом депозитної бази та порушенням механізмів кредитного створення. У юрисдикціях, де використання небанківських цифрових валют різко зросло, комерційні банки повідомляють про зниження попиту на традиційні платіжні послуги та короткострокові депозити [7]. Ця тенденція може послабити здатність банків ефективно перерозподіляти кошти, що потенційно призведе до дефіциту кредитування під час економічних спадів. Регуляторні відповіді досі є фрагментованими: одні органи сприяють інноваціям, тоді як інші вводять обмежувальні заходи, така розбіжність може створити регуляторні прогалини.

Транскордонні потоки капіталу також зазнали змін через поширення цифрових валют, що створює як можливості, так і ризики для фінансової стабільності. Криптовалюти сприяють швидшим і дешевшим переказам коштів, особливо в регіонах із слаборозвиненою банківською інфраструктурою [8]. Однак їхня псевдонімність ускладнює моніторинг нелегальних потоків або застосування контролю за рухом капіталу. На ринках, що розвиваються, спостерігалися випадки, коли раптовий відтік капіталу через цифрові валюти загострював девальвацію національної валюти та виснаження валютних резервів [5]. Ці приклади демонструють, як цифрові активи можуть підривати макроекономічну стабільність, коли їх використовують для обходу національних регуляторних режимів. Отже, тут необхідно знаходити баланс між стимулюванням інновацій та впровадженням узгоджених міжнародних стандартів, щоб запобігти підриву системної стійкості через регуляторну фрагментацію.

Технологічні ризики ще більше посилюють ці виклики. Кібератаки на цифрові валютні біржі або блокчейн-мережі призвели до значних фінансових втрат, підриваючи довіру до цих систем [9]. Хоча незмінність блокчейну теоретично підвищує безпеку, операційні вразливості (такі як помилки в коді чи централізовані точки управління), залишаючись можливими для використання.

Поширення приватних цифрових валют, випущених корпораціями, створює додаткові складнощі, оскільки їхні структури управління можуть надавати пріоритет комерційним інтересам замість фінансової стабільності [10]. Без узгодженого нагляду такі розробки загрожують фрагментацією грошових систем і посиленням загрози виникнення системних збоїв у разі криз.

Таким чином, бачимо, що цифрові валюти чинять багатогранний тиск на міжнародну фінансову стабільність. Їхній дестабілізуючий потенціал охоплює трансмісію монетарної політики, ліквідну динаміку, банківське посередництво, транскордонні потоки та технологічну цілісність – кожен із цих аспектів передбачає чіткі компроміси між підвищенням ефективності та системними ризиками.

Дедалі більша інтеграція цифрових валют у глобальну фінансову систему спричинила як можливості, так і виклики для міжнародної фінансової стабільності. І тут слід відмітити подвійну роль криптовалют як засобу захисту від традиційної ринкової волатильності та потенційного джерела системного ризику. Хоча Біткоїн та інші основні криптовалюти отримали визнання за свою децентралізовану природу, яка нібито ізолює їх від суверенної монетарної політики, емпіричні дані свідчать про те, що їхні цінові рухи залишаються високо корельованими. Ця кореляція підтримує аргумент, що цифрові валюти забезпечують надійний захист у періоди економічної нестабільності. Навпаки, їхня надзвичайна волатильність, яку ілюструє 70-відсоткове падіння вартості Біткоїна під час ринкового спаду 2022 року, демонструє, що вони можуть посилювати фінансову нестабільність, а не зменшувати її.

Більш того, швидке поширення стейблкоїнів додало нові виміри системного ризику. На відміну від інших криптовалют, стейблкоїни створені для підтримки фіксованої вартості через прив'язку до фіатних валют або інших активів. Проте їхня залежність від резервних активів та непрозорі структури управління викликають занепокоєння щодо здатності підтримувати стабільність у складні періоди.

Роль цифрових валют центральних банків (CBDC) у цьому еволюціонуючому ландшафті заслуговує особливої уваги. На відміну від децентралізованих криптовалют, CBDC емітуються та підтримуються суверенними органами, пропонуючи потенційну протизагрозу приватним цифровим валютам. CBDC можуть підвищити ефективність платежів та зменшити залежність від нестабільних приватних стейблкоїнів [11]. Однак їхнє впровадження порушує питання щодо ризиків деінтермедіації – коли вкладники під час криз переказують кошти з комерційних банків на рахунки центрального банку – що потенційно дестабілізує традиційні банківські сектори [1].

Також взаємодія між технологічними інноваціями та фінансовим регулюванням залишається нерозв'язаною. Хоча цифрові валюти пропонують трансформаційний потенціал для міжкордонних платежів та фінансової інклюзії, їхній неконтрольований ріст може підірвати саму стабільність, яку вони прагнуть посилити. Потрібно знаходити баланс між стимулюванням інновацій і захистом системної стійкості, що, в свою чергу, ускладнене стрімким темпом технологічних змін і розбіжними національними інтересами. Тож необхідно вивчати, чи зможуть нові регуляторні рамки ефективно вирішувати такі напруження, не пригнічуючи переваг, які цифрові валюти можуть принести міжнародній фінансовій системі.

Вище було зазначено, що впровадження цифрових валют у міжнародну фінансову систему спричиняє як можливості, так і виклики для фінансової стабільності. Про подвійну роль цифрових валют можна також говорити, розглядаючи пом'якшення чи посилення системних ризиків. З одного боку, децентралізований характер криптовалют, таких як Біткоїн зменшує залежність від традиційних банківських посередників, що потенційно може захистити користувачів від банківських крахів або ліквідних криз. Однак саме ця характеристика також спричиняє волатильність, оскільки відсутність централізованого регуляторного механізму робить цифрові валюти вразливими до цінових перегрівів та різких корекцій ринку. Дані з провідних криптовалютних бірж свідчать, що коливання цін на основні цифрові активи часто перевищують коливання традиційних фіатних валют у кілька порядків, що викликає занепокоєння щодо їх придатності як стабільних засобів збереження вартості.

Не можна не враховувати і геополітичні наслідки впровадження цифрової валюти. Оскільки країни змагаються за домінування у просторі, що постійно розвивається, потенціалу для валютної конкуренції. Наприклад, поява пробних версій цифрового юаня в міжнародних торгових розрахунках викликала занепокоєння серед західних дослідників щодо підризу гегемонії долара та його наслідків для світового фінансового управління. Аналогічно, ухилення від санкцій,

яке забезпечують криптовалюти з акцентом на конфіденційність, ускладнило зусилля державних суб'єктів щодо використання фінансових інструментів для геополітичних цілей. Ці тенденції свідчать про те, що цифрові валюти є не лише технічними інноваціями, а й інструментами стратегічного впливу – реальністю, яка вимагає узгодженого міжнародного діалогу для запобігання дестабілізуючої фрагментації грошових систем.

Висновки. Стає очевидним, що цифрові валюти трансформують міжнародну фінансову стабільність складними шляхами, поступово перетворюючись на важливий чинник трансформації міжнародної фінансової системи, надаючи їй нові можливості для підвищення стабільності.

Їхній вплив виходить за межі просто технологічного порушення, охоплюючи регуляторні виклики, ринкову динаміку та геополітичні перестановки. Хоча вони пропонують відчутні переваги, такі як підвищена ефективність транзакцій і фінансова інклюзія, їхнє некоординоване поширення може посилити системні вразливості, якщо не буде врегульовано через узгоджені національні рамки. Роль CBDC у цьому еволюційному середовищі залишається вирішальною. На відміну від їхніх децентралізованих аналогів, CBDC надають центральним банкам більший контроль над трансмісією монетарної політики та фінансовою інклюзією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Carney, M. (2021). *The Art of Central Banking in a Centrifugal World*. Andrew Crockett Memorial Lecture at the Bank for International Settlements. https://www.bis.org/events/acrockett_2021_speech.pdf.
2. Bank for International Settlements (BIS). (2022). *The future monetary system*. <https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2022e3.htm>.
3. Gorton, G.B., & Zhang, J.Y. (2023). *Taming Wildcat Stablecoins*. University of Chicago Law Review, 90(3), 909–955. <https://chicagounbound.uchicago.edu/ucirev/vol90/iss3/3>.
4. Adrian, T., & Mancini-Griffoli, T. (2021). *The rise of digital money*. Annual Review of Financial Economics, 13, 57–77. <https://doi.org/10.1146/annurev-financial-101620-063859>.
5. Eichengreen, B., Gupta, P., & Simpson-Bell, C. (2023). Priorities for the G20 Finance Track. Journal of International Commerce and Economics, 15, 1–11. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00252921231205982>.
6. Mills, S. (2024, October). *Wholesale Payments Innovation*. Bank of England, Digital Assets Week. <https://www.bankofengland.co.uk/speech/2024/october/sasha-mills-keynote-speech-at-the-digital-assets-week>.
7. International Monetary Fund (IMF). (2023). *Central Bank Digital Currencies and Bank Intermediation*. IMF Working Paper. 2023/060. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2023/060/article-A001-en.xml>.
8. World Bank. (2022, November 30). *Remittances grow 5% in 2022, despite global headwinds*. World Bank. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/11/30/remittances-grow-5-percent-2022>.
9. Foley, S., Karlsen, J. R., & Putniņš, T. J. (2019). *Sex, drugs, and bitcoin: How much illegal activity is financed through cryptocurrencies?* Review of Financial Studies, 32(5), 1798–1853. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhz015>.
10. Rogoff, Kenneth, and Yang You. (2023). Redeemable Platform Currencies. Review of Economic Studies, 90(2), 975–1008. <https://scholar.harvard.edu/rogoff/publications/redeemable-platforms-currencies>.
11. Bank for International Settlements (BIS). (2023). *The future monetary system*. <https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2023e3.htm>.
12. International Monetary Fund (IMF). (2022). *Colombia – Financial Sector Assessment*. World Bank Group. <https://doi.org/10.1596/37312>.

УДК 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.24>

ПОЗИТИВНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ЗА СТАТТЕЮ 2 ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ¹

Лисичина Н.В.,
магістриня,

*Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ORCID: 0009-0004-4929-7631

e-mail: lysychynanadia@gmail.com

Лисичина Н.В. Позитивні процесуальні зобов'язання держави за статтею 2 Європейської конвенції з прав людини під час збройного конфлікту.

Дослідження присвячене аналізу особливостей виконання позитивних процесуальних зобов'язань держави щодо захисту права на життя відповідно до ст. 2 Європейської конвенції з прав людини в умовах збройного конфлікту. Актуальність зумовлена необхідністю з'ясування меж адаптації міжнародно-правових стандартів захисту права на життя до надзвичайних обставин воєнного часу, коли традиційні механізми гарантування прав людини зазнають значних викликів та обмежень.

Методологія дослідження базується на аналізі судової практики Європейського суду з прав людини, компаративному аналізі підходів різних регіональних механізмів захисту прав людини, а також систематичному тлумаченні норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права.

У роботі розкрито концептуальні засади позитивних зобов'язань держави у сфері захисту права на життя, проаналізовано розмежування між негативними та позитивними зобов'язаннями, а також між матеріальними та процесуальними аспектами позитивних зобов'язань. Приділено увагу аналізу критеріїв «неможливого або непропорційного тягаря» та принципу «належної старанності» як правових меж виконання позитивних зобов'язань.

Дослідження демонструє, що позитивні процесуальні зобов'язання держави не припиняють діяти навіть у воєнний час, хоча їх виконання може бути значно ускладнене об'єктивними обставинами. Суд застосовує гнучкий підхід до оцінки виконання цих зобов'язань, визнаючи обмеження, які створює збройний конфлікт, але водночас наполягаючи на необхідності докладати всіх розумно можливих зусиль для їх реалізації.

Ключовими принципами виконання процесуальних зобов'язань у збройному конфлікті визначено: ініціативність органів влади у проведенні розслідування без покладання відповідальності на родичів жертв, незалежність розслідування від осіб або органів, які можуть бути причетні до подій, ефективність розслідування з метою встановлення обставин та притягнення винних до відповідальності, використання всіх розумно доступних засобів та методів з урахуванням безпечних обмежень, забезпечення участі родичів жертв у розслідуванні та громадського контролю за його результатами.

Ключові слова: право на життя, позитивні зобов'язання, Європейська конвенція з прав людини, збройний конфлікт, процесуальні зобов'язання, ефективне розслідування, Європейський суд з прав людини.

¹ Науковий керівник: Гнатівський М.М., кандидат юридичних наук, доцент, Навчально-науковий інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, <https://orcid.org/0000-0001-8024-3827>.

Lysychyna N.V. Positive procedural obligations of the state under Article 2 of the European Convention on Human Rights during armed conflict.

This research examines the particularities of fulfilling positive procedural obligations of the state regarding the protection of the right to life under Article 2 of the European Convention on Human Rights during armed conflict. The study's significance lies in the imperative to delineate the parameters for adapting international legal standards governing the protection of the right to life to the exceptional circumstances of wartime, where conventional human rights protection mechanisms encounter substantial challenges and constraints.

The research methodology employs analysis of European Court of Human Rights case law, comparative examination of approaches adopted by various regional human rights protection mechanisms, and systematic interpretation of international human rights law and international humanitarian law norms.

This work elucidates the conceptual foundations underlying positive state obligations in the sphere of right to life protection, analysing the distinction between negative and positive obligations, as well as between substantive and procedural dimensions of positive obligations. Particular attention is devoted to examining the «impossible or disproportionate burden» criterion and the «due diligence» principle as juridical limitations governing the discharge of positive obligations.

The research demonstrates that positive procedural obligations of the state do not cease to operate even during wartime, although their fulfilment may be significantly complicated by objective circumstances. The Court applies a contextual approach when assessing compliance with these obligations, acknowledging the constraints imposed by armed conflict whilst simultaneously maintaining that states must undertake all reasonably feasible efforts toward their implementation.

The cardinal principles governing the discharge of procedural obligations during armed conflict are identified as follows: authorities must exercise initiative in conducting investigations without imposing responsibility upon victims' relatives; investigations must maintain independence from individuals or entities potentially implicated in the relevant events; investigations must demonstrate effectiveness in establishing factual circumstances and securing accountability of perpetrators; all reasonably available means and methods must be employed whilst accounting for security constraints; and victims' relatives must be afforded meaningful participation in investigations alongside public scrutiny of their outcomes.

Key words: right to life, positive obligations, European Convention on Human Rights, armed conflict, procedural obligations, effective investigation, European Court of Human Rights.

Захист права на життя як основоположного права людини набуває особливої актуальності в умовах збройного конфлікту, коли традиційні механізми гарантування прав людини зазнають значних викликів. Ст. 2 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) встановлює не лише негативні зобов'язання держави щодо утримання від посягань на життя, але й позитивні зобов'язання з активного захисту цього права. В умовах воєнних дій виникає правова проблематика щодо меж і способів виконання державою своїх позитивних зобов'язань, особливо їх процесуального аспекту.

Постановка проблеми. Збройний конфлікт створює обставини, що об'єктивно ускладнюють або унеможливають повноцінне виконання державою своїх позитивних зобов'язань за ст. 2 ЄКПЛ. Водночас практика Європейського суду з прав людини (далі – Суд) демонструє, що ці зобов'язання не припиняються навіть у воєнний час. Особливо проблематичними є питання виконання процесуальних зобов'язань щодо ефективного розслідування порушень права на життя, коли події відбуваються на окупованій території або у зонах активних бойових дій.

Мета дослідження: визначення меж адаптації позитивних процесуальних зобов'язань держави за ст. 2 ЄКПЛ до надзвичайних обставин воєнного часу на основі практики Суду.

Стан опрацювання проблематики. Захист права на життя був предметом досліджень провідних вітчизняних (Р.В. Алямкін [1; с. 47–51], М.М. Гнатовський [2], М.В. Буроменський [3], О.В. Сенаторова [4; с. 208]) та зарубіжних (Akandji-Kombe J.-F. [5], Starmer K. [6; с. 157–180], Sudre F. [7; с. 363–384], William Schabas [8]) науковців. Позитивні зобов'язання держав у сфері прав людини досліджували Стоянова В. [9], Юдківська Г. [10], Христова Г. [11], Бадида А., Лемак В. [12; с. 245–253] та ін. Караман І. [13] та Розумовський О. [14; с. 141–145] аналізували специфіку застосування ст. 2 ЄКПЛ в умовах збройного конфлікту. Водночас недостатньо дослідженими залишаються питання адаптації процесуальних зобов'язань до умов активного збройного конфлікту, що зумовлює необхідність подальших наукових розвідок у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Протягом своєї історії міжнародне право балансувало між визнанням абсолютних цінностей та необхідністю пошуку компромісів між державами. При цьому марно шукати силу права на життя у домовленостях держав чи консенсусі міжнародної спільноти. Договори можуть бути розірвані, консенсус – зруйнований, але право на життя не зникає навіть тоді, коли його брутально порушують, адже це право існує не тому, що держави погодились його визнавати, а тому що без нього неможливе існування людства [3; с. 191, 192; 15; с. 43–49].

Застосування ст. 2 ЄКПЛ не обмежується випадками, коли смерть вже настала, але також поширюється на виняткові ситуації, де існує серйозний ризик смерті для людини, що підкреслює превентивний характер захисту, передбаченого ЄКПЛ. Суд дає певну волю розсуду державам стосовно того чіс життя і коли саме захищається на їхніх територіях [13].

Ст. 2 ЄКПЛ лаконічно зазначає, що «*право кожного на життя охороняється законом*» [16], приховуючи за цими словами численні рішення Суду, які послідовно розвивали концепцію позитивних зобов'язань (*positive obligations*) держав, які мають не лише утримуватися від посягань на життя, але й активно захищати його [17; с. 175]. Система повітряної тривоги, мережа укриттів, евакуаційні плани, забезпечення медичною допомогою – все це елементи виконання позитивних зобов'язань щодо захисту права на життя, які вимагають розумних та належних заходів (*reasonable and appropriate measures*), які спрямовані на забезпечення та захист прав людини [11; с. 31].

Ж.-Ф. Аканджі-Комбе зосереджувався на розмежуванні негативних (вимога до держави утриматися від втручання в реалізацію прав людини, їх порушення відбувається через активну дію державних органів) та позитивних (необхідність активного втручання держави для захисту прав, а їхнє порушення, відповідно, є наслідком пасивності чи бездіяльності державних агентів) зобов'язань держави [5; с. 10, 11, 16, 17].

Позитивні зобов'язання держави за ст. 2 ЄКПЛ традиційно поділяються на матеріальні (субстантивні) (стосуються превентивних заходів захисту життя) та процесуальні (проведення ефективного розслідування). В умовах збройного конфлікту саме процесуальні зобов'язання набувають особливого значення, оскільки вони зберігають свою актуальність навіть тоді, коли виконання матеріальних зобов'язань стає об'єктивно ускладненим або неможливим. Суд послідовно розглядає питання процесуальних зобов'язань окремо від питання дотримання матеріального зобов'язання та у відповідних випадках встановлює окреме порушення ст. 2 з цієї підстави (*İlhan v. Turkey, Šilih v. Slovenia, Armani Da Silva v. the United Kingdom*).

У своїй практиці Суд сформував концепцію, згідно з якою позитивні зобов'язання держави не можуть бути об'єктивно неможливими або непропорційними її ресурсам, що відомо як «*неможливий або непропорційний тягар*» (*impossible or disproportionate burden*). Водночас від держави вимагається прояв «*належної старанності*» (*due diligence*) у докладанні всіх розумних зусиль для виконання цих зобов'язань [18; с. 3]. При цьому варто пам'ятати, що відповідно до формули, сформульованої у справі *Airey v Ireland*, ЄКПЛ має на меті гарантувати «*не теоретичні та ілюзорні права, а права, які є практичними й ефективними*» [17; с. 179; 19; п. 24].

Аналогічний підхід спостерігається і в практиці інших регіональних механізмів захисту. Міжамериканський суд з прав людини визнає наявність позитивних зобов'язань держави, спираючись на положення Американської конвенції, що вимагають від держав поважати права і свободи людини та забезпечувати їхнє вільне і повне здійснення. Суд розрізняє три види позитивних зобов'язань: запобігати порушенням, адекватно реагувати на них та створювати умови для здійснення прав [17; с. 180]. Африканська комісія з прав людини і народів, своєю чергою, наголошує на обов'язку держав не лише визнавати права, а й вживати законодавчих та інших заходів для їх реалізації. Крім того, конкретні позитивні зобов'язання держав деталізовані у спеціальних міжнародних актах, таких як Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), Конвенція ООН про права дитини (1989) та Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2006). Таким чином, позитивні зобов'язання держави вимагають від національних органів влади застосування усіх необхідних, тобто розумних і належних, засобів для гарантування, захисту та сприяння реалізації прав людини. До цих засобів належать не лише юридичні (наприклад, прийняття нормативно-правових актів), а й фактичні, тобто практичні [17; 181].

У рішенні про теракт у Беслані Суд підкреслив, що позитивне зобов'язання захищати життя «*може застосовуватися не тільки до ситуацій, пов'язаних з вимогою особистого захисту однієї або декількох осіб, заздалегідь визначених як потенційна мета смертоносного акту, але й у*

випадках, що піднімають питання про зобов'язання забезпечити загальний захист для суспільства» [20; п. 482].

У справі *Plaşcu and Others v. Moldova and Russia* Суд підкреслив, що навіть за надзвичайних обставин, включаючи збройний конфлікт, позитивні зобов'язання держави щодо захисту права на життя не припиняються [21; пп. 312, 313]. Визначальним стає не правомірність початку воєнних дій, а фактичний контроль над територією чи особами. Справа *Loizidou v. Turkey* встановила важливий прецедент щодо відповідальності держав за дії на територіях *de facto* під їх контролем [22; п. 52]. Суд постановив, що Туреччина несе відповідальність за порушення прав людини в Північному Кіпрі. Справа *Al-Skeini and Others v. the United Kingdom* розширила цю доктрину на випадки військових операцій в Іраку, підтвердивши, що військовослужбовці можуть створювати зони юрисдикції навіть поза межами окупованих територій [23].

Щодо військовослужбовців, то держава несе низку позитивних зобов'язань (превентивних та процесуальних), які деталізують її відповідальність під час збройного конфлікту. Вона зобов'язана вживати всіх можливих заходів для запобігання ризикам для життя своїх військовослужбовців (наприклад, належне планування військових операцій; забезпечення необхідним озброєнням та амуніцією; організація ефективного навчання та тренувань, включаючи опанування навичок поведінки зі зброєю). Це обов'язок засобів, а не результату, тобто він вимагає від держави докладати максимальних зусиль, але не гарантує абсолютного уникнення втрат [13].

У справі *Varnava and Others v. Turkey* підкреслюється, що в рамках міжнародного збройного конфлікту держави несуть відповідальність за захист життя осіб, які не беруть участі у бойових діях. Цей обов'язок включає, зокрема, надання медичної допомоги пораненим. У разі загибелі або смерті учасників бойових дій від поранень, держава зобов'язана організувати збір і надати інформацію про їхню особу та долю. Держава також може дозволити таким органам, як Міжнародний комітет Червоного Хреста, виконувати ці функції [24; п. 185].

У разі загибелі військовослужбовців держава зобов'язана провести розслідування, наскільки це є можливим в умовах збройного конфлікту. Його мета – встановлення обставин події, ідентифікація загиблих та притягнення до відповідальності винних [13].

У справі *Georgia v. Russia (II)* попри встановлення відсутності юрисдикції щодо активної фази бойових дій, Суд визнав юрисдикцію росії стосовно зобов'язання провести ефективне розслідування цих подій. У рішенні відзначили невиконання росією процесуального зобов'язання щодо ефективного розслідування подій, що сталися як під час активної фази бойових дій, так і після їх припинення [25].

Щодо позитивних зобов'язань за ст. 2 ЄКПЛ у справах проти України варто відзначити справу «В'ячеславова та інші проти України» стосувалася трагічних подій в Одесі 02.05.2014. Суд констатував порушення ст. 2 ЄКПЛ через нездатність держави вжити всіх розумно очікуваних заходів для запобігання насильству та запізнення з рятуванням людей під час пожежі [26]. Крім того, відповідні питання піднімаються у низці комунікованих заяв проти України, зокрема «Єрмоленко проти України», де стверджується про неспроможність держави захистити життя співробітника міліції в Маріуполі, який загинув під час збройного нападу 09.05.2014 [27] та «Москалюк проти України», що стосується стверджуваного викрадення та вбивства військовослужбовцями сил територіальної оборони та браку ефективного розслідування [28].

Суд під час оцінки виконання державою своїх позитивних зобов'язань здійснює двокомпонентний аналіз, який включає перевірку належності оцінки загрози, здійсненої національними органами, та адекватності вжитих превентивних заходів. Як зазначено у справі *Osman v. the United Kingdom*, для доведення порушення заявнику достатньо показати, що державні органи не зробили «всього, чого від них можна було розумно очікувати» [29; пп. 115, 116]. Важливим елементом судового розгляду є принцип, за яким події оцінюються з точки зору того, що було відомо органам влади у відповідний момент, а не з мудрості ретроспективи (*Kurt v. Austria*). Зобов'язання вживати превентивних заходів не виникає, якщо державні органи не знали і не могли знати про існування реальної та негайної загрози (*Derenik Mkrtchyan and Gayane Mkrtchyan v. Armenia* (смерть дитини під час бійки без нагляду вчителя); *Tagiyeva v. Azerbaijan* (смертельне поранення письменника, якому раніше погрожували); *Fernandes de Oliveira v. Portugal* (самогубство в психіатричній клініці) [30; с. 9, 10]. Таким чином, відсутність обґрунтованих відомостей про загрозу – основний фактор, що звільняє державу від відповідальності за невиконання позитивного зобов'язання.

Для виникнення позитивного зобов'язання захищати життя від небезпеки з боку третіх осіб необхідно встановити, що державні органи «знали чи мали знати» про існування «реальної і негайної загрози» життю (*Mastromatteo v. Italy*; *Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom*). Суд так само підкреслює, що цей обов'язок є зобов'язанням щодо засобів, а не результату (*Kurt v. Austria*), тобто держава повинна вжити всіх розумно очікуваних заходів, але не може бути визнана відповідальною за порушення, якщо ці заходи, попри їхню належність, не змогли запобігти трагедії [30; с. 9, 10, 45].

Процедурне зобов'язання розслідувати порушення права на життя спрямоване на забезпечення «ефективного втілення внутрішнього законодавства, що охороняє право на життя» [31, п. 110; 22, п. 163]. Це положення підкреслює, що процедурні гарантії не є самоціллю, а служать інструментом реалізації матеріального права на життя через національні правові системи [32; пп. 153, 194].

У переважній більшості справ, де Суд розглядав скарги за процедурним аспектом ст. 2, смерть відбувалася в межах юрисдикції відповідної держави-учасниці. Це охоплює 3 основні категорії: смерть на національній території держави (*Rantsev v. Cyprus and Russia* – загибель особи сталася на території, що перебуває під повним суверенітетом та контролем держави); смерть в зоні ефективного контролю держави (*Adali v. Turkey*); смерть на транспортних засобах під юрисдикцією держави (*Bakanova v. Lithuania* – поширення юрисдикції на судна, що зареєстровані в державі або плавають/літають під її прапором). Суд також розглядав скарги за процедурним аспектом ст. 2, коли смерть сталася в нейтральній зоні або на території іншої держави, проте була спричинена через здійснення агентом відповідної держави владних повноважень (*Al-Skeini and Others v. the United Kingdom*, *Jaloud v. the Netherlands*, *Isaak v. Turkey*). В усіх зазначених випадках існував чіткий юрисдикційний зв'язок між померлими та відповідною державою для цілей ст. 1 ЄКПЛ.

У справах *O'Loughlin and Others* та *Cummins*, коли підозрювані втекли до Північної Ірландії, Суд не розглядав прямо питання сумісності *ratione loci* скарг проти Сполученого Королівства, але встановив загальні принципи щодо обов'язку розслідувати незаконні смерті, що сталися поза юрисдикцією відповідної держави. У справі *Cummins* Суд зазначив, що коли інцидент незаконного насильства, що призвів до загибелі людей, має транскордонні елементи, органи влади держави, до якої втекли винуватці та в якій можуть знаходитися докази злочину, можуть бути зобов'язані ст. 2 вжити ефективних заходів у цьому відношенні за необхідності з власної ініціативи [33; пп. 173, 181, 182].

У справі *Aliyeva and Aliyev v. Azerbaijan* скарга була подана батьками азербайджанського громадянина, який був убитий в Україні. На підставі угоди про взаємну правову допомогу між Україною та Азербайджаном справу було передано до Азербайджану, але азербайджанська влада припинила подальше провадження проти підозрюваних через брак доказів. Суд з власної ініціативи порушив питання своєї компетенції *ratione loci*, вважаючи, що «незалежно від того, де сталася смерть, оскільки Азербайджан взяв на себе зобов'язання проведення розслідування відповідно до Мінської конвенції 1993 року і погодився продовжити кримінальне розслідування, розпочате українською владою, він був зобов'язаний провести таке розслідування у відповідності з процедурним зобов'язанням за ст. 2» [34; пп. 56, 57]. Зобов'язання співпраці в рамках процедурного аспекту ст. 2 вимагає від держави добросовісно вичерпати всі можливості, доступні їй відповідно до застосовних міжнародних або наднаціональних інструментів щодо взаємної правової допомоги в кримінальних справах або згідно з міжнародним правом. Хоча Суд не компетентний оцінювати, чи дотримувалася держава своїх зобов'язань відповідно до таких угод, він повинен перевірити, чи були вичерпані можливості, передбачені цими угодами [33].

Там, де смерть, яка підлягає розслідуванню за ст. 2, відбувається в обставинах загального насильства, збройного конфлікту або повстання, перед слідчими можуть виникати перешкоди, а конкретні обмеження можуть змусити використовувати менш ефективні засоби розслідування або призвести до затримок. Суд виявляє більшу гнучкість щодо часових рамок проведення розслідування, визнаючи, що активні бойові дії можуть призвести до обґрунтованих затримок у розслідуванні. Форма розслідування може варіюватися залежно від обставин (в умовах збройного конфлікту це може означати необхідність адаптації традиційних слідчих методів до реалій воєнного часу). Проте незважаючи на складні умови безпеки, зобов'язання за ст. 2 передбачає, що навіть у важких умовах безпеки повинні бути вжиті всі розумні кроки для забезпечення проведення ефективного розслідування передбачуваних порушень права на життя (*Hanan v. Germany*; *Georgia v. Russia (II)*) [30; с. 45] («воно повинно мати здатність призвести до визначення того, чи

було спричинено смерть неправомірно, і, якщо так, до встановлення відповідальних та їхнього покарання» [24; п. 191]).

В умовах збройного конфлікту розслідування має відповідати таким критеріям: незалежність, доступ до інформації та можливість родичам жертви брати участь у процесі розслідування, своєчасність та оперативність (розслідування має проводитися без необґрунтованих затримок та з дотриманням розумних строків), можливість громадського контролю за ходом розслідування та його результатами [2; с. 8, 9].

Навіть в умовах збройного конфлікту розслідування повинно зберігати свою незалежність від осіб або органів, які можуть бути причетні до подій, що розслідуються. Це може вимагати створення спеціальних слідчих органів або залучення цивільних органів розслідування. Органи влади повинні діяти з власної ініціативи, як тільки справа потрапляє до їхньої уваги. Вони не можуть покладати ініціативу на родичів щодо подання формальної скарги або взяття на себе відповідальності за проведення будь-яких слідчих процедур [23; п. 165].

Право родичів на участь у розслідуванні зберігається і в умовах збройного конфлікту [8; с. 609–632.], хоча його реалізація може бути ускладнена безпековими міркуваннями. Держава повинна забезпечити баланс між правом на інформацію та вимогами безпеки. Результати розслідування повинні бути доступними громадськості [2; с. 8] у тій мірі, у якій це не суперечить вимогам національної безпеки. Суд визнає, що деякі аспекти розслідування можуть бути засекречені з міркувань безпеки, але загальні висновки повинні бути оприлюднені.

Одним із найскладніших аспектів виконання процесуальних зобов'язань у збройному конфлікті є питання співробітництва з ворожою стороною. Хоча Суд прямо не вимагає такого співробітництва, практика показує, що держави повинні використовувати всі доступні дипломатичні та правові механізми для отримання інформації, необхідної для ефективного розслідування [33; пп. 235, 236]. У випадках, коли доступ до місць подій або свідків контролюється ворожою стороною, держава повинна звертатися до міжнародних організацій, таких як Міжнародний комітет Червоного Хреста, або використовувати інші міжнародні механізми для отримання необхідної інформації. Особливо складною є ситуація, коли розслідування стосується подій, що відбулися на окупованій або недоступній території. У таких випадках держава повинна докласти всіх можливих зусиль у межах доступних їй засобів та методів [9; с. 168].

Висновки. Позитивні процесуальні зобов'язання держави за ст. 2 ЄКПЛ зберігають свою актуальність у збройному конфлікті, хоча їх виконання може бути значно ускладнене надзвичайними обставинами. ЄСПЛ застосовує реалістичний підхід до оцінки виконання цих зобов'язань, визнаючи об'єктивні обмеження, які створює збройний конфлікт. Ключовими принципами залишаються: ініціативність органів влади у проведенні розслідування, незалежність та ефективність розслідування, необхідність використання всіх розумно доступних засобів та методів, включаючи співробітництво з міжнародними організаціями та використання дипломатичних каналів. Держава не може повністю уникнути відповідальності за невиконання процесуальних зобов'язань, посиляючись на збройний конфлікт, але стандарт оцінки її дій адаптується до реалій воєнного часу. Це забезпечує баланс між необхідністю захисту права на життя та визнанням об'єктивних обмежень, що постають перед державою в надзвичайних обставинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алямкін Р.В. Міжнародно-правовий режим захисту прав людини під час внутрішніх збройних конфліктів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 6.
2. Гнатівський М.М. Повага до прав людини в умовах збройного конфлікту в Україні: застосування судами норм міжнародного гуманітарного права та стандартів захисту прав людини: звіт. Київ, 2017.
3. Міжнародне право: навч. посіб. / за ред. М.В. Буроменського. Київ: Юрінком Інтер, 2006.
4. Сенаторова О.В. Права людини і збройні конфлікти: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О. О., Київ, 2018.
5. Akandji-Kombe J.-F. Types of positive obligation: the «procedural» and the «substantive». *Positive obligations under the European Convention on Human Rights. A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights*. Council of Europe : Human rights handbooks, 2007.

6. Starmer K. Positive obligations under the Convention. *Understanding Human Rights Principles* / J. Jowell, J. Cooper (eds). Oxford: Hart Publishing, 2001.
7. Sudre F. Les «obligations positives» dans la jurisprudence européenne des droits de l'homme. *Revue trimestrielle des droits de l'homme*. 1995. Année 6, № 23.
8. Schabas W.A. Synergy or Fragmentation? International Criminal Law and the European Convention on Human Rights. *Journal of International Criminal Justice*. 2011. № 9.
9. Stoyanova V. Positive Obligations under the European Convention on Human Rights: Within and Beyond Boundaries. Oxford: Oxford University Press, 2023. DOI: 10.1093/oso/9780192888044.001.0001.
10. Yudkivska G. Territorial Jurisdiction and Positive Obligations of an Occupied State: Some Reflections on Evolving Issues Under Article 1 of the European Convention. *The ECHR and General International Law* / Anne van Aaken and Iulia Motoc eds. Oxford : Oxford University Press.
11. Христова Г. Конструкція зобов'язань держави у сфері прав людини: порівняльний аналіз міжнародних та європейських підходів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4.
12. Бадида А.Ю., Лемак В.В. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право*. 2017. № 2.
13. Караман І. Право на життя у світлі статті 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Вища школа адвокатури*. URL: <https://surl.li/neltkq> (дата звернення: 28.07.2025).
14. Розумовський О.С. Захист прав людини, пов'язаного з порушенням ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) в умовах збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 70.
15. Федорова А.Л. Право на життя як невід'ємне природне право людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Вип. 2(83) (ч. II).
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини): Міжнародний документ від 04.11.1950. *Верховна Рада України*. 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 02.06.2025).
17. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ, Видавництво «ФОП Голембовська О.О.», 2018.
18. Христова Г.О. Про позитивні зобов'язання держави в умовах збройного конфлікту та тимчасової втрати контролю над частиною своєї території. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 2 (89).
19. Airey v. Ireland: judgment of 09.10.1979, no. 6289/73.
20. Tagayeva and Others v. Russia: judgment of 13.04.2017, no. 26562/07 and 6 other applications.
21. Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia: judgment of 08.07.2004, no. 48787/99.
22. Loizidou v. Turkey: judgment of 18.12.1996, no. 15318/89.
23. Al-Skeini and Others v. the United Kingdom: judgment of 07.07.2011, no. 55721/07.
24. Varnava and Others v. Turkey: judgment of 18.09.2009, nos. 16064/90, 16065/90, 16066/90, 16068/90, 16069/90, 16070/90, 16071/90, 16072/90, 16073/90.
25. Georgia v. Russia (II): judgment of 21.01.2021, no. 38263/08.
26. Vyacheslavova and Others v. Ukraine: judgment of 13.03.2025, no. 39553/16 and 6 others.
27. Application no. 26256/21 «Yermolenko v. Ukraine» lodged on 29.04.2021, communicated on 23.02.2024.
28. Application no. 29947/17 «Moskalyuk v. Ukraine» lodged on 12.04.2017, communicated on 04.04.2024.
29. Osman v. the United Kingdom: judgment of 28.10.1998, no. 87/1997/871/1083.
30. Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights. Strasbourg: European Court of Human Rights, 2025.
31. Nachova and Others v. Bulgaria: judgment of 06.07.2005, nos. 43577/98 and 43579/98.
32. Silih v. Slovenia: judgment of 09.04.2009, no. 71463/01.
33. Güzelyurtlu and Others v. Cyprus and Turkey: judgment of 29.01.2019, no. 36925/07.
34. Aliyeva and Aliyev v. Azerbaijan: judgment of 31.07.2014, no. 35587/08.

УДК 341+349.6+502/504+947.71

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.25>

THE LEGAL DEVELOPMENT OF ENTSO-E AS A TOOL FOR ENERGY SECURITY AND DECARBONIZATION OF THE EUROPEAN UNION

Matiushyna O.V.

*PhD student, International Law Chair,
Educational and Scientific Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv.
ORCID: 0009-0002-8462-8825
e-mail: radiola112@hotmail.com*

Matiushyna O.V. The legal development of ENTSO-E as a tool for energy security and decarbonization of the European Union.

The article examines the institutional and legal evolution of the European Network of Transmission System Operators for Electricity (ENTSO-E) within the broader framework of the European Union's climate policy and its strategic vision of a climate-neutral Europe by 2050. It explores how key legislative instruments – including Regulation (EU) 2019/943, Directive (EU) 2019/944, the network codes, and the Third Energy Package – have progressively transformed ENTSO-E from a primarily technical coordination platform into a central institutional actor in the EU's green energy transition. Particular attention is paid to the legal framework that governs the integration of renewable energy sources into the grid, the phase-out of fossil fuel-based generation, the development of advanced balancing mechanisms, and the expansion of regional coordination centers (RCCs). These developments reflect the EU's commitment to a decarbonized, interconnected, and resilient energy system.

The article further examines the impact of the legal principle of unbundling, which aims to ensure non-discriminatory access to energy networks and promote competitive electricity markets. In addition, the study addresses the external and geopolitical dimension of ENTSO-E's role, notably the emergency synchronization of Ukraine and Moldova with the Continental European electricity grid in March 2022. This synchronization is presented as both a technical and political milestone that strengthened the EU's energy resilience and reinforced its strategic neighborhood policy.

Ultimately, the article argues that ENTSO-E plays a pivotal legal and operational role in implementing the European Green Deal and advancing the EU's dual objectives of climate neutrality and energy security. It concludes by emphasizing the need for deeper legal harmonization, accelerated deployment of interconnectors, and more effective multilevel coordination to fully realize the ambitions of a climate-neutral and integrated European energy market.

Key words: International law, climate change, Paris Agreement, Green Deal, climate neutrality, decarbonization, ENTSO-E.

Матюшина О.В. Правове становлення ENTSO-E як інструменту енергетичної безпеки та декарбонізації Європейського Союзу.

У статті досліджується інституційна та правова еволюція Європейської мережі операторів систем передачі електроенергії (ENTSO-E) в ширшому контексті кліматичної політики Європейського Союзу та його стратегічного бачення кліматично нейтральної Європи до 2050 року. Аналізується, яким чином ключові законодавчі акти – зокрема Регламент (ЄС) 2019/943, Директива (ЄС) 2019/944, мережеві кодекси та Третій енергетичний пакет – поступово трансформували ENTSO-E з технічної координаційної платформи на одного з центральних суб'єктів «зеленої» енергетичної трансформації ЄС. Особливу увагу приділено правовим механізмам інтеграції відновлюваних джерел енергії до енергосистеми, поступовій відмові від викопного палива, розвитку механізмів балансування та розширенню повноважень регіональних координаційних центрів (РКЦ). Ці процеси відображають прагнення ЄС до створення децентралізованої, інтегрованої та стійкої енергосистеми з низьким рівнем викидів.

У статті також розглядається вплив правового принципу анбандлінгу, який забезпечує недискримінаційний доступ до мереж і сприяє розвитку конкурентного ринку електроенергії. Особливу увагу приділено зовнішньому та геополітичному виміру діяльності ENTSO-E, зокрема екстреній синхронізації енергосистем України та Молдови з континентальною європейською мережею у березні 2022 року. Ця подія розглядається як технічний і політичний прорив, що посилив енергетичну стійкість ЄС і зміцнив його політику добросусідства.

Зрештою, автор стверджує, що ENTSO-E нині відіграє ключову правову й операційну роль у реалізації Європейського зеленого курсу та просуванні подвійної цілі ЄС – кліматичної нейтральності й енергетичної безпеки. У підсумку наголошується на необхідності глибшої правової гармонізації, активнішого розвитку транскордонної енергетичної інфраструктури та ефективнішої координації між державами-членами для досягнення цілей кліматично нейтрального, інтегрованого енергетичного ринку Європи.

Ключові слова: міжнародне право, зміна клімату, Паризька угода, Зелений курс, кліматична нейтральність, декарбонізація, ENTSO-E.

Problem Statement. As the European Union advances its commitment to climate neutrality by 2050, the legal framework governing the integration of renewable energy sources and the balancing of power systems has become increasingly important. The European Network of Transmission System Operators for Electricity (ENTSO-E) plays a central role in this transformation, operating at the intersection of technical coordination and EU legal regulation. Despite the existence of a robust legal foundation – including Regulation (EU) 2019/943, Directive 2019/944, and the European Climate Law (Regulation (EU) 2021/1119) – the legal doctrine lacks a comprehensive analysis of ENTSO-E's role within the EU legal order, particularly regarding its function in achieving a unified energy market and the legal conditions for the integration of third countries into EU energy governance mechanisms.

The Purpose of the Paper. This paper examines the legal and institutional development of ENTSO-E in the context of the EU's climate neutrality goals. It analyzes ENTSO-E's legal functions in supporting RES integration, regulating grid stability, and ensuring compliance with EU cross-border electricity law. The study highlights key legal instruments and challenges related to decarbonization, renewable energy deployment, and energy security within the European framework.

Review of Scientific Research on the Issue. Recent research has addressed key aspects of RES integration into the EU energy system. Scholars have analyzed the alignment of climate and energy policy (Kettner & Kletzan-Slamanig, 2020), interregional coordination (Andriopoulos et al., 2022), the institutional role of ENTSO-E (Homeyer et al., 2022), market flexibility via aggregators (Kercher & Arbolea, 2022), and energy security under net-zero goals (Roggenkamp, 2024). Ukrainian authors have contributed to the study of sustainable energy governance.

Main research results. The EU has formally established the objective of reaching net-zero emissions by 2050. Achieving climate neutrality and zero emissions in the current context has a transformative impact on all sectors of the economy, especially the energy sector, where one of the key means of reducing emissions is the gradual replacement of fossil sources with renewable ones (Roggenkamp, 2024). This includes comprehensive sectoral regulatory reforms, in which the European Network of Transmission System Operators for Electricity (ENTSO-E) plays a central role in the integration of renewable energy sources (RES), regulating system balance alongside enhancing regional electricity market integration. According to researchers such as Kettner and Kletzan-Slamanig [1] and Andriopoulos et al. [2], the current EU legal acts aimed at ensuring energy efficiency and the integration of renewable energy sources definitely transform ENTSO-E into an important element of the European Union's climate policy. This underlines the importance of effective international cooperation to achieve global climate goals and ensuring the success of the energy transition.

As part of the ambitious goal of achieving climate neutrality by 2050, legal acts such as Regulation (EU) 2019/943, Directive 2019/944 and relevant grid codes have played an important role in transforming ENTSO-E from a conventional coordination platform into the EU's overall energy system, although, according to a study by Kettner and Kletzan-Slamanig, these energy efficiency and renewable energy policies do not always achieve full coherence with EU climate policies due to restrictions on the implementation of carbon reduction targets, as these policies may reinforce each other at certain levels, but their integration within the overall climate strategy is often incomplete [3], since, as noted by Medvedeva and Smirnova, «effective governance at all levels – global, regional and national – is critical to achieving the Sustainable Development Goals in energy policy»[4].

The outbreak of a full-scale war in Ukraine due to Russian aggression has actualized for the European Union the strategic need for energy independence, which requires not only an increase in the share of renewable energy sources in the energy mix, but also the modernization of electricity networks [5]. The goals to achieve zero emissions transform the functioning of the energy sector, in particular the electricity sector, which needs to adapt to a new generation structure based mainly on RES, ensuring stability of supply and energy security [6].

The integration of a large share of renewable energy sources into the energy systems of the European Union requires a radical transformation of their infrastructure and principles of operation. Traditionally, power systems were designed for centralized electricity production based on fossil fuels with a one-way flow of energy – from large power plants to consumers. This approach does not take into account the modern requirements for the decentralization of generation, the growth of dynamic and distributed RES capacities, as well as the active role of consumers, who can themselves act as producers, the so-called «prosumers», who supply electricity to the grid when production exceeds consumption, and can, if necessary, consume it from the grid.

In this context, there is a need for a bilateral, flexible and fluctuation-resistant mode of operation of power grids, which provides for the effective integration of fluctuations in the production of RES, in particular solar and wind energy. This is possible only if an adaptive network infrastructure is functioning, capable of prompt balancing of supply and demand in real time, which requires digitalization, investment in smart grids, as well as the introduction of new energy storage technologies.

At the same time, a critical prerequisite is a clear legal delineation of the functions of market participants. In particular, it is necessary to guarantee the independence of transmission system operators (TSO) and distribution systems (DSOs) from electricity producers and suppliers in order to prevent conflicts of interest. This provides transparent and non-discriminatory access to networks for new market entrants, stimulates competition and increases the overall reliability of energy supply. Accordingly, legal regulation should play a key role in establishing clear balancing procedures, access to networks and the responsibility of the parties for the uninterrupted supply of electricity.

The first steps towards the liberalization of the energy market of the European Union were taken within the framework of Directive 96/92/EC, which initiated the process of opening national markets to competition through gradual access of third parties to networks. However, this directive only partially outlined the need for functional separation of activities related to the production, supply and transmission of electricity, without providing for a mandatory legal distinction.

Only with the adoption of Directive 2009/72/EC, which became part of the Third Energy Package, the requirement for legal, organizational and functional separation of TSOs and DSOs from entities engaged in the supply or production of electricity was clearly enshrined. These requirements were a response to the threat of conflicts of interest arising in vertically integrated utilities, where control over infrastructure can be used to unfair competition or restrict market access for new entrants.

Unbundling has become a critical condition for creating an efficient, transparent and competitive energy market in the EU. It provides a level playing field for access to grid infrastructure, which is especially important in the context of the growing role of decentralized generation based on renewable energy sources. It is the separation of functions between infrastructure operators and commercial structures that avoids bias, ensures transparency of balancing supply and demand, and also creates prerequisites for innovation and attracting investment in the modernization of power grids.

The concept of «balancing» has received an official legal definition in Regulation (EU) 2019/943, which has become a key tool of the new EU electricity market focused on decarbonization [7]. According to it, balancing covers all actions and processes carried out by TSOs to constantly maintain the frequency within the established range and ensure the necessary amount of reserves (Regulation (EU) 2019/943, art. 2(10)). In addition, Directive 2019/944 clarified the concept of «balancing markets» by including them in the broader category of electricity markets that also cover ancillary services (Directive 2019/944, art. 2(45)) [8].

The development of balancing mechanisms for the integration of renewable energy sources is a key element of new European legislative initiatives aimed at ensuring energy stability [9]. In this context, TSOs play a key role in ensuring system balance, which is of particular importance given the rapid growth of the share of renewable energy sources (RES) in the electricity generation structure. A characteristic feature of RES, in particular wind and solar energy, is high variability and dependence on weather conditions, which complicates forecasting and increases the frequency of imbalances.

obliged to intervene in the event of a violation of the balance between production and consumption, in particular by rapidly procuring electricity from designated suppliers to reestablish system stability (Regulation (EU) 2019/943, art. 40).

These measures are intrinsically connected to the EU's overarching climate objectives, particularly its legally binding commitment to achieve climate neutrality by 2050 under the European Climate Law, as ensuring effective balancing is becoming critical for integrating the growing volumes of variable renewable generation and achieving the energy transition based on stability, security of supply and environmental sustainability [10].

A key role in this process is played by the transnational synchronization of power systems, which allows for joint management of reserves, frequency and volumes of electricity flows between countries. The rules on balancing and the functioning of balancing markets are enshrined in the technical codes of networks and governing documents developed by the European Network of Transmission System Operators for Electricity (ENTSO-E).

The European Network of Transmission System Operators for Electricity (ENTSO-E) serves as the central institution for the technical and operational integration of Europe's energy systems. Established under Regulation (EC) No 714/2009, it brings together transmission system operators from EU member states, the European Economic Area – including Norway, Iceland, and Liechtenstein – as well as from several partner countries such as Switzerland, the United Kingdom, Turkey, Ukraine, and Moldova [11]. The created system plays a central role in harmonizing the technical and market conditions for the functioning of the single European energy system [12].

The process of joining the European Network of Transmission System Operators includes not only the technical synchronization of power systems with the continental European grid, but also integration into the legal and market field of the European Union. In this context, candidate countries must ensure compliance with a range of regulatory and legal obligations, covering both technical and environmental, market and regulatory aspects.

The basic rules for the functioning of the EU internal electricity market are defined by Directive 2009/72/EC, which establishes general principles for the organization of the electricity market, in particular the requirements for the separation of transmission activities from generation and supply (unbundling), the creation of independent national regulators, compliance with the principles of transparency and non-discriminatory access to networks, as well as the functioning of balancing systems [13]. These provisions form the basis for harmonization of national legislation of member states and countries seeking integration into ENTSO-E.

Further regulatory improvements in the functioning of the European energy system were largely due to previous crisis situations, which revealed weaknesses in the technical coordination and balancing of power grids. One of the most serious incidents occurred on November 4, 2006, when a major blackout affected 15 European countries. The outage was triggered by a scheduled shutdown of a 380 kV ultra-high voltage transmission line over the Ems River in Lower Saxony, Germany. The shutdown was initiated by the German TSO E.ON Netz to allow the passage of the cruise ship *Norwegian Pearl*, which was under construction at a nearby shipyard [14]. The outage was carried out without proper coordination with other transmission system operators (TSOs), resulting in network congestion in neighboring regions, cascading disconnection of lines and the breakdown of the network into three parts, followed by the cessation of power supply to more than 15 million consumers in France, Italy, Spain, Austria and other countries [15].

A similar incident occurred on March 31, 2015 in Turkey, when most regions of the country were left without electricity [16]. The reason was the lack of reserve capacities, excessive interregional flows and insufficient operational coordination. Despite the fact that Turkey was only partially synchronized with ENTSO-E, the incident revealed serious risks to stability even in countries with limited integration. ENTSO-E, in cooperation with the Turkish operator TEİAŞ, assessed the incident and strengthened the requirements for the technical readiness of potential participants in the interconnected power grid [17].

Additionally, on April 28, 2025, a large-scale power outage affected Spain and Portugal due to a sudden imbalance in the power system and insufficient network inertia, highlighting ongoing challenges of synchronous coordination amid the growing share of renewables.

In response to these systemic challenges, the European Union has adopted a number of secondary law regulations that provide unified technical regulation of the operation of power systems, in particular Regulation (EU) 2017/1485 sets out comprehensive rules for the secure and coordinated operation of

power systems, covering aspects such as frequency regulation, system security, emergency and restoration procedures, and the real-time exchange of operational data among transmission system operators (TSOs) [18]. As a complement to the existing legal framework, Regulation (EU) 2017/2195 lays down detailed provisions for the functioning of the balancing market, covering access criteria, selection processes, and capacity procurement mechanisms, the efficient allocation of balancing resources, and the principles governing remuneration for balancing services [19], and Regulation (EU) 2019/943 establishes the core principles governing the internal electricity market, regulates cross-border electricity flows and network access, and mandates the creation of Regional Coordination Centers to enhance intersystem coordination and monitor system stability [20].

According to the European Climate Law (Regulation (EU) 2021/1119), achieving climate neutrality by 2050 requires a significant reduction in the use of fossil fuels in all sectors of the economy, which necessitates large-scale electrification of transport, heating, industry and other sectors to improve energy efficiency and reduce CO₂ emissions per unit of energy [21]. However, for its successful implementation, high flexibility and resilience of the energy system is required, which is why effective balancing, supported by uniform ENTSO-E rules, is a key condition for a climate-oriented transformation of the energy sector.

Austria, Sweden, Norway and Iceland already provide more than 95% of electricity production from renewable sources, mainly from hydropower and wind [22]. Although Belgium had previously committed to a nuclear phase-out, it has postponed the shutdown of two reactors until 2035, while continuing its coal phase-out strategy [23]. Finland closed the last coal-fired power plant in Helsinki in 2025 and announced a complete phase-out of coal by 2029 [24]. Denmark has declared its political intention to fully discontinue coal-based electricity generation by 2028 [25]. Germany has set a legally endorsed coal phase-out deadline for 2038, with the possibility of accelerating this timeline to 2030 [26]. Portugal, meanwhile, became the fourth EU Member State to eliminate coal from its energy mix entirely, decommissioning its final coal-fired power plant in 2021 [27]. France, according to the Energy and Climate Law of 2019, completed the use of coal capacity in 2022 [28].

These developments underscore the increasing significance of electrification and decarbonization in shaping the internal energy market, where system stability is maintained through coordinated balancing operations, shared reserve management, and the harmonization of technical standards.

The role of trans-European coordination in ensuring security of supply became particularly prominent after the emergency disconnection of Ukraine and Moldova in 2022 from the post-Soviet IPS/UPS energy system and the synchronization of Ukrainian and Moldovan power systems with ENTSO-E in March 2022, shortly after the start of the full-scale war. This extraordinary technical and political decision made it possible to integrate the two countries into the continental European grid on a permanent basis, providing emergency flows, cross-border support, and maintaining grid stability during hostilities. In 2023, ENTSO-E confirmed further deepening cooperation with both countries, including admission to trade mechanisms and the system services market; this integration solution was not only technical, but there is a strategic step that ensured the resilience of Ukraine's energy system amid deliberate infrastructure damage and marked the beginning of its operational alignment with the EU electricity market [29].

The integration of Ukraine and Moldova into ENTSO-E is an important component of the EU's broader climate and energy policy on the external circuit, in particular the implementation of the European Green Deal. This process is in line with the EU's strategic course to form a common «green energy space» with its eastern neighbors through the development of common infrastructures, harmonization of market rules and synchronization of technical standards. Coordinated real-time electricity balancing, coordination between transmission system operators, reserve management and frequency regulation are all prerequisites not only for energy security, but also for the effective functioning of a carbon-neutral energy market.

It is also worth considering the complex regional specifics. For example, although Moldova is already part of ENTSO-E, it continues to provide a significant amount of electricity to Transnistria, an unrecognized entity that is outside the control of the central government and receives electricity from the Moldovan power plant, which operates on Russian gas. This situation creates both technical and geopolitical challenges for regional integration and achieving decarbonization goals. At the same time, it is precisely such examples that prove the importance of a systematic approach to balancing, which allows maintaining the stability of the network even in conditions of political instability and high

security risks. Thus, the integration of the Eastern Partnership countries into ENTSO-E is not only a technical extension of the European network, but also a tool for the implementation of the EU's climate policy, which integrates the objectives of decarbonization, energy security, and political solidarity.

A significant advancement was the introduction of the concept of aggregation in Directive 2019/944, recognizing it as a novel flexibility tool within the internal electricity market [30]. Aggregation is defined as the activity of pooling loads or volumes of electricity produced by a natural or legal person for the purpose of participating in electricity markets (Art. 2(18)), and the aggregator is recognized as a person, which performs such a function and is not a supplier of the relevant consumer (Art. 2(19)). This concept paved the way for the emergence of independent aggregators that can combine loads from different sources – including RES and storage – and operate in the balancing market, reducing systemic imbalances. The directive also allows consumers to enter into contracts with aggregators without the consent of their supplier (art. 13), which creates preconditions for the development of flexible models of participation in the electricity market, in line with the EU's climate goals [31].

Finally, the environmental component of integration was enshrined in the European Climate Law (Regulation (EU) 2021/1119), which sets the goal of achieving climate neutrality by 2050 and requires the transition to environmentally sustainable generation, which directly affects the balancing market due to the need to integrate unsustainable renewable energy sources.

Thus, the modern ENTSO-E balancing and regulation system is the result of a gradual evolution, taking into account both internal market reforms and the lessons of large-scale incidents, as well as climate commitments at the EU level.

Although the principle of non-discrimination is the cornerstone of European energy legislation, it does not require absolutely equal treatment of all users of the system. European law allows a distinction to be made between different categories of consumers, provided that equal treatment is maintained within each category [32]. Until 2018, producers of electricity from renewable sources were considered a separate class of users for whom guaranteed or even priority access to the grid was provided [33].

With the entry into force of Directive (EU) 2018/2001 on renewable energy sources, RES electricity is increasingly seen as competing on an equal footing with conventional generation. However, according to paragraph 60 of the preamble to this Directive, Member States may continue to apply priority dispatching for RES if this does not contradict market principles [34], and national governments can legally oblige system DSOs to give preference to generation from renewable sources during dispatching (Directive (EU) 2018/2001, art. 12).

Traditionally, national electricity transmission systems have been designed with a sufficient level of capacity to meet the needs of end users within their own jurisdiction. At the same time, with the deepening integration of EU markets and the growth of cross-border electricity flows, the problem of structural overloads is becoming more and more relevant. They most often occur at the points of interconnectors – interstate power lines, which were mainly built before market liberalization in order to guarantee energy security without the primary aim of promoting market competition or operational efficiency (Regulation (EU) 2019/943, art. 2(1)) [35].

European legislation in the field of interconnectors began to take shape in 2003 with the adoption of Regulation (EC) No. 1228/2003 [36], which was subsequently superseded by Regulation (EU) 714/2009 [37] and, in its latest form, by Regulation (EU) 2019/943.

To address the issue of limited cross-border transmission capacity, one of the key concepts introduced was that of the bidding zone – a market zone enabling unrestricted electricity trade among participants, without the obligation of prior capacity reservation (Regulation (EU) No 543/2013; Annex I to Regulation (EC) No 714/2009, art. 2) [38].

Exceptions are countries that, due to technical features or geographical conditions, have several internal trade zones. For example, Italy is divided into several zones, reflecting regional imbalances of production and consumption; Norway has five zones (NO1–NO5), taking into account the specifics of hydropower generation and limited interregional connections; due to constrained interregional transmission capacity, Sweden and Denmark have implemented zonal divisions—SE1 to SE4 and DK1 to DK2 respectively – based on the topology of their electricity grids and the historical structure of their energy systems [39]. These countries are integrated into the European ENTSO-E network, participate in the internal energy market and are able to carry out cross-border electricity trade both among themselves and with other EU states. This is especially true for Norway, which, although not a member of the EU, is part of the European Economic Area and is an active exporter of electricity through interconnectors, in

particular NordLink, NorNed and Skagerrak [40]. It is important to note that the structure of Norway's electricity exports is almost entirely based on renewable sources, primarily hydropower, which accounts for more than 90% of the country's production balance.

In the context of the European Green Deal and the 2050 climate neutrality goal, Norway's role as a clean electricity exporter is strategic. It contributes to the decarbonization of the EU energy sector by allowing other countries to reduce the use of fossil fuels, in particular during peak load hours or RES shortages (Regulation (EU) 2021/1119). Owing to its well-established hydropower infrastructure and interconnection networks, Norway plays a key role in the European balancing mechanism, serving as a flexible reserve for variable renewable energy generation. [40].

As for Ukraine and Moldova, their energy systems have a high level of interconnection through common infrastructure, in particular the interconnector Isaccea (Romania) – Vulcanesti (Moldova) – Odesa region (Ukraine), which is part of the route for electricity imports from the EU. Within the framework of ENTSO-E, a joint import capacity quota of 2100 MW has been established for both countries [41]. In addition to the existing infrastructure, two more new interconnectors are currently being designed, which will strengthen the technical resilience of the region and increase export and import opportunities in both directions. These steps are part of a broader strategy to integrate with the European electricity market and strengthen the region's energy security [42].

The development of energy infrastructure, in particular the expansion of transmission and distribution networks, is a key element in achieving the EU's climate goals. According to Directive 2019/944, transmission and distribution system operators are obliged to develop national or regional network development plans, which are submitted to national regulators at least once every 5-10 years (Directive (EU) 2019/944, art. 32) [43]. These plans should take into account not only the traditional criteria for the development of networks, but also the technical integration of new energy sources, primarily RES, and the use of storage systems as an alternative to the physical expansion of infrastructure (Directive (EU) 2019/944, art. 32(3)).

The development of offshore wind energy in the North Sea plays an important role in achieving the EU's climate goals, in particular within the framework of the 2050 climate neutrality commitment. Restrictions on onshore deployment of RES encourage states with access to the sea coast to develop offshore generation in exclusive economic zones, where they have functional jurisdiction under international and European law [44].

Although there is not a separate EU directive governing offshore generation, a number of provisions of Directive 2019/944 and Directive 2018/2001 on RES also apply to marine energy. Individual states – including Belgium, Denmark, Germany, and the Netherlands – oblige national TSOs to connect wind farms to the transmission system, while the United Kingdom allows connections through private companies [45].

Despite the successes, a complete transition to a sustainable energy future depends not only on an increase in the share of RES, but also on a parallel reduction in the use of fossil fuels. As noted by renowned Ukrainian scientists Medvedieva, Yedeliyev, Reznikova, Nanavov, and Grydasova [46], although the EU's climate policy functions harmoniously, it jeopardizes the further development of climate neutrality policies in Europe due to rapid political and economic fluctuations. the importance of effective international cooperation and courage from states on their climate commitments. Achieving global climate goals requires effective international cooperation and determination on their commitments from states [47].

Conclusions. The evolution of ENTSO-E and the regulation of the European energy system are important milestones towards achieving Europe's climate neutrality by 2050. Within the framework of the Paris Agreement and the European Climate Law, the EU has assumed the role of a global leader in climate policy, actively implementing measures to decarbonize and integrate renewable energy sources. co-financing of emission containment infrastructure projects, while permitting extraction remains a national issue, limiting the EU's powers to enforce network expansion.

The process of abandoning fossil fuels in EU countries, in particular in Germany, France, Portugal and Finland, indicates the intentions of the irreversibility of the course towards decarbonization. ENTSO-E plays a pivotal role in this transition by coordinating the activities of transmission system operators, advancing the development of interconnectors and regional planning, thereby enhancing system stability and supporting the integration of a unified European energy market. The example of Norway as a supplier of clean hydroelectricity and the synchronization of the energy systems of Ukraine and Moldova confirm the potential for expanding this «green energy space» beyond the EU.

In general, the success of the climate transformation depends not only on an increase in the share of RES, but also on the complete abandonment of fossil fuels, which is possible only under the condition of legal, technical and institutional convergence provided by the ENTSO-E model.

REFERENCES:

1. Kettner, M., & Kletzan-Slamanig, D. (2020). Is there climate policy integration in European Union energy efficiency and renewable energy policies? Yes, no, maybe. *Environmental Policy and Governance*, 30(1), 1–12. URL: <https://doi.org/10.1002/eet.1880>.
2. Andriopoulos, N., Georgantas, I., Makrygiorgou, D. I., Skipis, D., Dikaiakos, C., Moraitis, I., ... & Papadaskalopoulos, D. (2022). Coordinating capacity calculation via electricity market coupling: Insights from the H2020 CROSSBOW project. *Electricity*, 3(2), 182–201. URL: <https://doi.org/10.3390/electricity3020011>.
3. Kettner M., & Kletzan-Slamanig, D. (2020). Is there climate policy integration in European Union energy efficiency and renewable energy policies? Yes, no, maybe. *Environmental Policy and Governance*, 30(1), 1–12. URL: <https://doi.org/10.1002/eet.1880>.
4. Medvedieva M., & Smirnova X. (2019). Climate and energy governance at a crossroad: Global, regional and national dimensions. *EEA – Electrotehnica, Electronica, Automatica*. URL: <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85063664802&partnerID=MN8TOARS>.
5. European Council. (2022, October 5). *The time is now: The EU needs a genuine Energy Union*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/european-council/president/news/2022/10/10/20221005-pec-newsletter-energy-union>.
6. Roggenkamp, M.M. (2024). How net zero goals impact electricity systems and supply security. In D.S. Olawuyi, J.J. González, H. Mostert, M.F. Montoya, & C. Banet (Eds.), *Net zero and natural resources law: Sovereignty, security, and solidarity in the clean energy transition* (pp. [243]). Oxford University Press. URL: <https://doi.org/10.1093/9780198925033.003.0015>
7. Regulation (EU) 2019/943 of the European Parliament and of the Council of 5 June 2019 on the internal market for electricity. *OJ L* 158/54.
8. Directive (EU) 2019/944 of the European Parliament and of the Council of 5 June 2019 on common rules for the internal market for electricity and amending Directive 2012/27/EU. *OJ L* 158.
9. Andriopoulos, N., Georgantas, I., Makrygiorgou, D. I., Skipis, D., Dikaiakos, C., Moraitis, I., ... & Papadaskalopoulos, D. (2022). Coordinating capacity calculation via electricity market coupling: Insights from the H2020 CROSSBOW project. *Electricity*, 3(2), 182–201. URL: <https://doi.org/10.3390/electricity3020011>.
10. Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality (European Climate Law). *Official Journal of the European Union*, L 243, 9.7.2021, 1–17.
11. Regulation (EC) No 714/2009 of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 on conditions for access to the network for cross-border exchanges in electricity. *Official Journal of the European Union*, L 211, 14.8.2009.
12. ENTSO-E. (n.d.). *Members*. URL: <https://www.entsoe.eu/about/inside-entso-e/members>.
13. Directive 2009/72/EC of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 concerning common rules for the internal market in electricity and repealing Directive 2003/54/EC. *Official Journal of the European Union*, L 211, 14.8.2009, 55–93.
14. Wikipedia. (2023). *2006 European blackout*. Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2006_European_blackout.
15. Bundesnetzagentur. (2007). *Report by the Federal Network Agency on the disturbance in the German and European power system on the 4th of November 2006*. URL: <https://www.bundesnetzagentur.de/SharedDocs/Downloads/EN/Areas/ElectricityGas/Special%20Topics/Blackout2005/BerichtEnglischeVersionId3947pdf.pdf>.
16. International Energy Agency (IEA). (2016). *Turkey's power blackout of March 2015*. International Energy Agency. URL: <https://www.iea.org/reports/turkeys-power-blackout-of-march-2015>.
17. ENTSO-E. (2016). *Turkey's blackout of 31 March 2015: Lessons learned and follow-up*. Internal Report. IEA. (2016). *Electricity security across borders: Case studies of cross-border electricity*

- markets*. International Energy Agency. URL: <https://www.iea.org/reports/electricity-security-across-borders>.
18. Regulation (EU) 2017/1485 of 2 August 2017 establishing a guideline on electricity transmission system operation. *Official Journal of the European Union*, L 220, 25.8.2017, 1–120.
19. Regulation (EU) 2017/2195 of 23 November 2017 establishing a guideline on electricity balancing. *Official Journal of the European Union*, L 312, 28.11.2017, 6–53.
20. Regulation (EU) 2019/943 of the European Parliament and of the Council of 5 June 2019 on the internal market for electricity. *Official Journal of the European Union*, L 158, 14.6.2019, 54–124.
21. Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality. *Official Journal of the European Union*, L 243, 9.7.2021.
22. European Commission. (2025). *Renewable energy statistics in the EU*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20250221-3>.
23. Enerdata. (2023). *Belgium approves bills to extend two reactors until 2035*. URL: <https://www.enerdata.net/publications/daily-energy-news/belgium-approves-bills-extend-two-reactors-2-gw-until-2035.html>.
24. Open Access Government. (2024). *Finland officially closes its last coal power plant*. URL: <https://www.openaccessgovernment.org/finland-officially-closes-its-last-coal-power-plant/190753>.
25. IEA. (2020). *Climate Act: Denmark's coal phase-out*. URL: <https://www.iea.org/policies/18110-climate-act-denmarks-coal-phase-out>.
26. Beyond Fossil Fuels. (2023). *Europe's coal exit*. URL: <https://beyondfossilfuels.org/europes-coal-exit>.
27. IEA. (2021). *Coal 2021: Analysis and forecast to 2024*. URL: <https://www.iea.org/reports/coal-2021>.
28. Beyond Fossil Fuels. (2023). *Europe's coal exit*. URL: <https://beyondfossilfuels.org/europes-coal-exit>.
29. ENTSO-E. (2023, March 23). *One year of synchronization: Ukraine and Moldova as part of the Continental European grid*. URL: <https://www.entsoe.eu/news/2023/03/23/one-year-of-synchronization-ukraine-and-moldova-as-part-of-the-continental-european-grid>.
30. Directive (EU) 2019/944 of the European Parliament and of the Council of 5 June 2019 on common rules for the internal market for electricity and amending Directive 2012/27/EU. (2019). *Official Journal of the European Union*, L 158, 125–199.
31. Kercher, S., & Arboleya, P. (2022). The key role of aggregators in the energy transition under the latest European regulatory framework. *International Journal of Electrical Power & Energy Systems*, 134, 107361. URL: <https://doi.org/10.1016/j.ijepes.2021.107361>.
32. Kruimer, H. (2014). *The Non-Discrimination Obligation of Energy Network Operators: European Rules and Regulatory Practice*. Cambridge–Antwerp–Portland: Intersentia.
33. Directive 2009/28/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources and amending and subsequently repealing Directives 2001/77/EC and 2003/30/EC. *Official Journal of the European Union*, L 140, 5.6.2009.
34. Directive (EU) 2018/2001 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the promotion of the use of energy from renewable sources (recast). *Official Journal of the European Union*, L 328, 21.12.2018.
35. Regulation (EU) 2019/943 of the European Parliament and of the Council of 5 June 2019 on the internal market for electricity. *Official Journal of the European Union*, L 158, 54–124.
36. Regulation (EC) No 1228/2003 of the European Parliament and of the Council of 26 June 2003 on conditions for access to the network for cross-border exchanges in electricity. *OJ L 176*, 15.7.2003, 1–10.
37. Regulation (EC) No 714/2009 of the European Parliament and of the Council of 13 July 2009 on conditions for access to the network for cross-border exchanges in electricity. *OJ L 211*, 14.8.2009.
38. Regulation (EU) No 543/2013 of the Commission of 14 June 2013 on submission and publication of data in electricity markets and amending Annex I to Regulation (EC) No 714/2009. *OJ L 163*, 15.6.2013.

39. Meeus, L. (2020). *The Evolution of Electricity Markets in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
40. Statnett. (2024). Why we have bidding zones. URL: <https://www.statnett.no/en/about-statnett/The-power-system/why-we-have-bidding-zones>.
41. UA Energy. (2024, December 21). *ENTSO-E has increased the capacity of interconnectors for electricity imports to Ukraine and Moldova to 1200 MW*. URL: <https://ua.energy/zagalni-novyny/entso-e-zbilshyla-obsyagy-propusknoyi-spromozhnosti>.
42. ENTSO-E. (2023). *Continental Europe Operational Handbook: Synchronous area and interconnection data*. URL: <https://www.entsoe.eu>.
43. Directive (EU) 2019/944 of the European Parliament and of the Council of 5 June 2019 on common rules for the internal market for electricity. *Official Journal of the European Union*, L 158.
44. Müller, H.K. (2015). *A Legal Framework for a Transnational Offshore Grid in the North Sea*. Intersentia. Roggenkamp, M., & Diestelemeier, L. (2022). EU Climate Law and Energy Network Regulation. In E.
45. Nieuwhout, C.T. (2020). *Regulating Offshore Electricity Infrastructure in the North Sea: Towards a New Legal Framework* (PhD dissertation). University of Groningen. URL: <https://www.rug.nl>.
46. Medvedieva M., Yedeliev, R., Reznikova, N., Nanavov, A., & Grydasova, G. (2024). European strategy for achieving climate neutrality and analysis of legal instruments for its implementation. *Social Legal Studios*, 2024-06-04. URL: <https://doi.org/10.32518/sals2.2024.64>.
47. Матишук О. (2023). Становлення і розвиток кліматичної політики ЄС у контексті міжнародно-правового співробітництва держав з протидії змінам клімату [Establishment and development of EU climate policy in the context of international legal cooperation of states in combating climate change]. *Law Review of Kyiv University of Law*, (3), 245–250. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2023.46>.

УДК 341.1/.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.26>

МЕЖІ ДІЇ ІМУНІТЕТУ ПОСАДОВИХ ОСІБ ДЕРЖАВИ ВІД ЮРИСДИКЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ТА ІНОЗЕМНИХ СУДОВИХ ІНСТИТУЦІЙ

Мельниченко В.С.,
аспірант кафедри міжнародного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0006-7847-2878

Мельниченко В.С. Межі дії імунітету посадових осіб держави від юрисдикції міжнародних та іноземних судових інституцій.

У статті висвітлюється проблематика меж дії імунітету посадових осіб від переслідування міжнародними та іноземними судовими інституціями, що має ключове значення в контексті реалізації правовідносин відповідальності, що впливають з імперативних норм загального міжнародного права. Встановлено, що протягом тривалого часу в доктрині міжнародного права існувала аксіома щодо неможливості поширення юрисдикції міжнародних та іноземних судів на справи, що стосуються посадових осіб держави.

Однак така позиція нині суперечить пріоритетності в міжнародному праві норм *jus cogens*, оскільки супроводжується конкуренцією з правовідносинами щодо їх реалізації, зокрема пов'язаними із заборобою вчиняти злочин геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочин агресії, а також відповідальністю за їх вчинення.

З'ясовано, що навіть з огляду на системний відхід від цієї ідеї, нині існують доволі сильні позиції на підтримку абсолютного імунітету посадових осіб держави. Виявлено, що одним із базових аргументів щодо підтримки цієї позиції, що наводяться її прихильниками, є рішення у справі «Демократична Республіка Конго проти Бельгії».

У ході аналізу установчих документів та рішень найбільш авторитетних міжнародних судових інституцій виявлено послідовний та виважений рух у напрямку відмови від абсолютизації концепції юрисдикційного імунітету, що супроводжується істотною підтримкою і на доктринальному рівні. Натомість у сучасному міжнародному праві визнаною є позиція щодо обмеженого тлумачення змісту цієї концепції, що не дозволяє злочинцям використовувати імунітет як інструмент відвернення міжнародно-правової відповідальності за вчинення серйозних порушень міжнародного права, що зачіпають інтереси глобальної спільноти.

Отже, у ході дослідження встановлено, що нині в міжнародному праві активно використовується концепція обмеженого тлумачення змісту юрисдикційного імунітету, що вочевидь є відповіддю на виклики, з якими стикається система міжнародного правосуддя, зокрема у вигляді загрози зловживання юрисдикційним імунітетом. Такий підхід безумовно є адаптацією науки міжнародного права до сучасних умов розвитку людства.

Ключові слова: імунітет, юрисдикція, *jus cogens*, правосуддя.

Melnychenko V.S. The boundaries of state officials' immunity from the jurisdiction of international and foreign judicial institutions.

The article highlights the problem of the boundaries of officials' immunity from prosecution by international and foreign judicial institutions, which is of key importance in terms of the implementation of legal relations of responsibility arising from the general international law imperative norms. It has been found that for a long time in the doctrine of international law there was an axiom regarding the impossibility of extending the jurisdiction of international and foreign courts to cases concerning state officials.

Nonetheless, such a position now contradicts the priority of *jus cogens* norms, since it is accompanied by competition with legal relations for their implementation, in particular, related to the prohibition to

commit the crime of genocide, crimes against humanity, war crimes, the crime of aggression, as well as responsibility for their commission.

The research has shown that even given the systematic departure from this idea, there are currently quite strong positions in support of state officials' absolute immunity. It has been established that one of the basic arguments in support of this position, cited by its supporters, is the decision in the case of «Democratic Republic of the Congo v. Belgium».

During the analysis of the constituent documents and decisions of the most authoritative international judicial institutions, a consistent and balanced movement towards the rejection of the absolutization of the jurisdictional immunity concept has been revealed, accompanied by significant support at the doctrinal level. In modern international law, a position has been recognized regarding the limited interpretation of the content of this concept, preventing criminals to use immunity as a tool to avoid international legal liability for committing serious violations of international law affecting the interests of the global community.

Thus, the study established that the concept of limited interpretation of the jurisdictional immunity content is currently actively used in international law, which is a reaction to the challenges faced by the international justice system, in particular, in the form of the threat of abuse of jurisdictional immunity. This approach is certainly an adaptation of international law to the modern conditions of human development.

Key words: immunity, jurisdiction, jus cogens, justice.

Постановка проблеми. У сучасній науці міжнародного права питання імунітету посадових осіб держави від юрисдикції міжнародних та іноземних судових інституцій постає як одна із найгостріших проблем. Його важливість обумовлена необхідністю забезпечення караності діянь, що зачіпають інтереси всього міжнародного співтовариства. Однак, зважаючи на особливості та функціональне призначення юрисдикційного імунітету, цей інститут нерідко використовується як інструмент уникнення відповідальності навіть за порушення імперативних норм міжнародного права. З огляду на це, невирішеним залишається питання щодо співвідношення інституту юрисдикційного імунітету та норм *jus cogens* в сучасній правовій реальності.

Стан опрацювання проблеми. Дослідження інституту юрисдикційного імунітету є доволі поширеним явищем. Проте більшість науковців розглядає його саме в частині імунітету держави від юрисдикції міжнародних та іноземних судових інституцій, залишаючи осторонь питання меж дії імунітету посадових осіб в контексті вимог сучасної правової реальності.

Метою статті є встановлення меж дії імунітету посадових осіб держави від юрисдикції міжнародних та іноземних судових інституцій в умовах виключної міжнародно-правової імперативності норм *jus cogens*.

Виклад основного матеріалу. В умовах стрімкого розвитку системи міжнародної безпеки, що супроводжується необхідністю адаптації правових засобів регулювання міжнародної комунікації, правосуддя здається універсальним інструментом, здатним гарантувати стабільність правовідносин, що становлять основу міжнародного правопорядку.

Розвиток науки міжнародного права не є лінійним процесом. Його хід завжди є відповіддю на виклики, з якими стикається ця наука на певному етапі свого існування, у зв'язку з чим надзвичайно важливим є забезпечення своєчасності та вичерпності вживаних заходів. Так, досвід минулого століття показав усю складність проблем, які можуть виникати у разі нездатності міжнародного співтовариства адаптувати інструменти правового регулювання міжнародної комунікації до вимог часу.

Історія містить чимало прикладів, коли система міжнародного правопорядку ставиться під сумнів діями окремих осіб, які займають вищі державні посади. На жаль, такі ситуації трапляються час від часу, що зумовлює потребу в активному втручанні міжнародного співтовариства.

Вже протягом тривалого часу однією з центральних проблем науки міжнародного права є питання відповідальності. Її дискусійність викликана прагненнями міжнародної спільноти забезпечити життєздатність системи безпеки та адаптувати її до існуючих та потенційних загроз. У ході реалізації цього наміру важливо уникати ірраціонального прагнення щодо забезпечення проміжної справедливості, нехтуючи ймовірними наслідками стратегічного характеру.

У контексті досліджуваного рівня загроз, особливу увагу привертає питання відповідальності посадових осіб держави за дії, що супроводжуються серйозними порушеннями норм міжнарод-

ного права, що зачіпають інтереси глобальної спільноти. Безумовно, така поведінка вимагає миттєвої та вичерпної реакції, що є запорукою забезпечення людства від глобальних деструктивних наслідків.

Однак притягнення до відповідальності осіб, що займають на момент вчинення таких діянь посади, які належать до керівних в межах держави, зазвичай передбачає необхідність подолання низки труднощів, зокрема й вирішення проблематики юрисдикційних імунітетів.

Інститут імунітетів посадових осіб держави від міжнародної та іноземної судової юрисдикції має значний історичний генезис. Функціональне призначення цього інституту вбачається в забезпеченні державного апарату від будь-якого зовнішнього втручання під час реалізації його функцій. Водночас інститут юрисдикційних імунітетів виправдано розглядається як серйозна перешкода для здійснення міжнародного правосуддя та належної реалізації правовідносин, що впливають з імперативних норм міжнародного права.

Нині в науці міжнародного права виокремлюють 2 різновиди таких імунітетів: *ratione personae* (персональний імунітет) та *ratione materiae* (функціональний імунітет). Якщо дія першого завжди обмежена періодом перебування на посаді, то другий таких обмежень не має.

Існують два різних імунітети, які надаються особам, оскільки вони є державними службовцями: імунітет *ratione personae* та імунітет *ratione materiae*. Імунітет *ratione personae* описується як імунітет, що надається через посаду, яку обіймає посадова особа в державі, або імунітет, що надається через статус посадової особи. Імунітет *ratione materiae* надається через діяльність, здійснювану державною службовою особою, тобто імунітет пов'язаний з офіційними діями [1, с. 280].

Протягом тривалого часу імунітет посадових осіб держави розглядався як абсолютна категорія. Ґрунтуючись на класичній концепції суверенітету держави, цей інститут ніби слугував підтвердженням його вихідних положень. Стратегічних змін доктрина юрисдикційних імунітетів зазнала завдяки практиці низки міжнародних та національних судових інституцій.

Так, згідно з рішенням Нюрнберзького трибуналу принцип міжнародного права, який за певних обставин захищає представників держави, не може бути застосований до дій, які міжнародне право засуджує як злочинні. Виконавці цих діянь не можуть прикритися своїм службовим становищем, щоб звільнитися від покарання у відповідних провадженнях [2]. Це положення насамперед впливає зі статті 7 Статуту Трибуналу: «Посадове становище підсудних, чи то як голови держави, чи відповідальних посадовців урядових установ, не повинно розглядатися як звільнення їх від відповідальності або пом'якшення покарання» [3].

Положеннями Статутів Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди та Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії передбачається, що посадове становище будь-якого обвинуваченого, чи то як глави держави чи уряду, або як відповідального урядовця, не звільняє таку особу від кримінальної відповідальності та не пом'якшує покарання [4; 5].

Крім того, фундаментальне значення має рішення Палати лордів у справі «*Regina v. Bartle and the Commissioner of Police for the Metropolis and Others Ex Parte Pinochet*». Його особливість вбачається в руйнуванні концепції безкарності, з огляду на заперечення поширення імунітету на правовідносини відповідальності за вчинення посадовими особами держави злочинів під час виконання офіційних повноважень.

Провадження найпрямішим чином поставило перед собою вибір між двома конкуруючими позиціями міжнародного правового порядку. З одного боку, існувало міжнародне право минулого, згідно з яким глава держави міг робити те, що забажає, і до кінця свого життя покладатися на той факт, що він має імунітет перед судами. З іншого боку, існувало міжнародне право сьогодення та майбутнього, згідно з яким колишній глава держави не мав імунітету від претензій, висунутих у зв'язку з кричущими злочинами, заподіяними невинним жертвам [6, с. 421-422].

Таким чином, сучасна практика авторитетних судових інституцій свідчить про поступовий відхід від усталеної доктрини абсолютних юрисдикційних імунітетів посадових осіб держави.

Проте позиція щодо неможливості притягнення до відповідальності таких осіб є поширеною й нині. Принципово важливе значення для прихильників цієї концепції відіграє рішення у справі «Демократична Республіка Конго проти Бельгії».

У зазначеному рішенні Міжнародний суд ООН наголосив, що згідно з міжнародним звичаєвим правом імунітети, якими забезпечуються міністри закордонних справ, надаються не для їхньої особистої вигоди, а для забезпечення ефективного виконання ними своїх функцій від імені відповідних держав. Функції, що реалізуються міністром закордонних справ, такі, що протягом усього

терміну перебування на посаді він користується повним імунітетом від кримінальної юрисдикції та недоторканністю за кордоном. Зважаючи на те, що метою такого імунітету та недоторканності є запобігання перешкоджанню міністру в реалізації його обов'язків іншою державою, не можна проводити жодної різниці між діями, вчиненими останнім у «офіційній» якості, та тими, які, як зазначається, були вчинені у «приватній якості», або, якщо на те пішло, між діями, вчиненими до вступу на посаду міністра закордонних справ, та діями, вчиненими протягом періоду перебування на посаді [7].

О. Дроздов, І. Ліщина, О. Дроздова, В. Ковтун, проводячи аналіз норм Статуту Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, зазначають, що його положення передбачають можливість обмеження імунітету чинних глав держав, що суперечить усталеним нормам міжнародного звичаєвого права та практиці Міжнародного суду ООН (зокрема, у справі *Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium)*). Відступ від зазначеного принципу автори статті пропонують розглядати як прояв «конструктивного правового нігілізму», зважаючи на намагання обійти існуючі універсальні механізми реалізації міжнародного кримінального правосуддя [8, с. 27-28].

Проте відхід від усталеної практики в межах міжнародного права радше є проявом динамічності цієї науки, що супроводжується постійним розвитком її окремих інститутів. Ба більше, такі зміни спрямовані на формування нових концепцій, адаптованих до умов сучасного розвитку суспільства, і аж ніяк не свідчать про повну зневагу до права та заперечення визнання його цінності.

На думку М.А. Саммерса, з огляду на текст цього рішення, не існує жодного винятку зі звичайного права щодо імунітету *ratione personae* або *ratione materiae* державних посадовців від «кримінальної юрисдикції» міжнародних та іноземних судів, навіть за основні міжнародні злочини. Після більш ніж півстоліття руйнування правила абсолютного імунітету від судового переслідування за тяжкі міжнародні злочини, схоже, що державні службовці в національних судах все ще можуть заявити: «*L'état c'est moi*» (державна – це я)» [9, с. 478, 493].

Проте використання юрисдикційного імунітету в такому трактуванні створює труднощі в контексті дотримання пріоритетності у міжнародному праві норм *jus cogens*. Так, наприклад, виникає різкий дисонанс у співвідношенні зазначеного підходу з правовідносинами щодо реалізації норм *jus cogens*, пов'язаними із заборобою вчиняти злочин геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочин агресії, а також відповідальності за їх вчинення.

Здійснюючи ґрунтовний аналіз співвідношення імунітету держави та норм *jus cogens*, суддя Міжнародного суду ООН К. Тріндаде зазначає, що норми *jus cogens* стоять над прерогативою чи привілеєм імунітету держави з усіма наслідками, які випливають з цього, що дозволяє уникнути відмови у правосудді і не допустити безкарності. Суддя заявляє, що його тверда позиція полягає в тому, що держава не має імунітету у разі вчинення міжнародних злочинів, грубих порушень прав людини та міжнародного гуманітарного права [10, с. 263].

На думку судді Міжнародного суду ООН А. А. Юсуфа, хоча імунітет держави є нормою звичаєвого права, а не просто питанням ввічливості, сфера його застосування ставала дедалі вузькою протягом останнього століття в міру еволюції міжнародного права від державницької правової системи у напрямку правової системи, яка захищає права людей у відносинах з державою [10, с. 264].

Водночас варто уникати вузького підходу до розуміння зазначеної позиції, натомість надаючи перевагу тлумаченню думки авторів у контексті інституту імунітетів в цілому.

Починаючи з середини минулого століття в науці міжнародного права інтенсивного розвитку зазнають міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право. Безумовно, такі зміни є видатним досягненням людської цивілізації, адже трагічні події першої половини ХХ століття показали всю вразливість міжнародного правопорядку, у зв'язку з чим виникла об'єктивна потреба у формуванні дієвих механізмів правового регулювання міжнародної безпеки, що демонструватиме виключний пріоритет прав людини. З огляду на це, особливої актуальності набуває питання співвідношення вказаних галузей права з інститутом юрисдикційних імунітетів.

З цього приводу суддя А.А. Юсуф зазначає, що коли юрисдикційні імунітети вступають у протиріччя з основними правами, які охороняються правом у галузі прав людини або гуманітарним правом, слід шукати баланс між справжніми функціями та цілями імунітету та здійсненням основних прав людини та принципів гуманітарного права [10, с. 264].

Виникнення та подальше закріплення понять *jus cogens* та зобов'язань *erga omnes* забезпечують міцну концептуальну основу для обґрунтування здійснення юрисдикції державою над осо-

бами, незалежно від їхнього офіційного становища, які вчиняють злочини, що загальновизнано розглядаються як напади на спільні інтереси та цінності міжнародної спільноти [11, с. 277].

У Проекті статей про імунітет посадових осіб держави від іноземної кримінальної юрисдикції, прийнятому в першому читанні Комісією міжнародного права ООН, передбачається, що глави держав, глави урядів та міністри закордонних справ користуються імунітетом *ratione personae* лише протягом терміну їх повноважень. Такий імунітет *ratione personae* охоплює всі діяння, вчинені чи то в особистій чи офіційній якості главами держав, главами урядів та міністрами закордонних справ протягом або до терміну їх повноважень [12].

Проте аналіз інших положень Проекту дає змогу встановити, що реалізація імунітету обмежена міжнародним правом. Так, у проекті статті 7 йдеться, що імунітет *ratione materiae* від здійснення іноземної кримінальної юрисдикції не застосовується щодо: злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочину апартеїду, тортур, насильницького зникнення [12].

Римський статут Міжнародного кримінального суду містить положення, згідно з яким посадове становище глави держави або уряду, члена уряду або парламенту, обраного представника чи державної посадової особи в жодному разі не звільняє особу від кримінальної відповідальності згідно із цим Статутом та не є, саме по собі, підставою для пом'якшення покарання. Імунітети або спеціальні процесуальні норми, які можуть бути пов'язані з посадовим становищем особи відповідно до національного або міжнародного права, не повинні перешкоджати здійсненню Судом своєї юрисдикції щодо такої особи [14].

Як зазначає Г. Лаутерпахт, посадову особу держави можна притягнути до відповідальності. Вчений наголошує, що в тому випадку, коли відповідальність обумовлена злочинним умислом відповідальної особи, доцільно, щоб кримінальні наслідки діяння стосувалися особи, яка діє від імені держави, і навіть коли особа не діє в такому статусі, проте все ж здатна вчинити шкідливу дію завдяки тому, що зазвичай виступає як агент чи службовець держави [14, с. 42].

Зі справи Б. Хуртса, в ході вирішення якої розглядалося питання обсягу юрисдикційного імунітету, вбачається, що імунітет надається лише в тому випадку, якщо держава погоджується на присутність та проведення операції посадовцем іноземної держави, або коли міжнародне право регулює ситуацію, виключаючи дію національного права, наприклад, під час міжнародного збройного конфлікту [15, с. 224].

Еволюція підходу до вирішення одного з найскладніших питань міжнародного кримінального правосуддя викликає чимало дискусій, зважаючи на сильні в минулому позиції щодо неможливості притягнення посадових осіб держави до відповідальності міжнародними та іноземними органами правосуддя. З цього приводу М.А. Саммерс додає: «Г. Гроцій, якого часто називають батьком міжнародного права, був би шокований, дізнавшись, що у ХХІ столітті міжнародна спільнота стверджує про право переслідувати державних посадовців за міжнародні злочини» [5, с. 463].

Розвиток міжнародних прав людини та нещодавнє зростання «міжнародного громадянського суспільства» відображають міжнародну систему, яка повільно, але впевнено приймає верховенство права. Тільки у світі із визнаними правилами та інституціями є простір для процвітання окремих осіб та правозахисних груп, щоб кидати виклик прерогативам державного суверенітету (разом з його цинічною політикою та залежністю від військової та економічної сили), маючи моральний авторитет та повільну, але впевнену еволюцію обов'язкових правил та ефективних судових процесів [6, с. 441].

Характеризуючи існуючий стан соціального дисбалансу, К. Тріндаде вказує, що поточний процес необхідної гуманізації міжнародного права є реакцією на такий стан речей. Рятуючи універсалістське бачення, яке ознаменувало витоки найчіткішої доктрини міжнародного права, вищезгаданий процес гуманізації сприяє побудові нового *jus gentium* ХХІ століття, орієнтованого на загальні принципи права [16, с. 291-292].

Висновки. Отже, теорія та практика науки міжнародного права свідчать про послідовний та системний відхід від абсолютизації концепції імунітету посадових осіб держави від юрисдикції міжнародних та іноземних судових інституцій. Такі зміни є реакцією на виклики, з якими нині стикається наука міжнародного права, зокрема необхідність подолання дії юрисдикційних імунітетів в контексті забезпечення належної реалізації правовідносин, що впливають з норм *jus cogens*.

Вочевидь динамічність науки й спостерігається у здатності до адаптації до поточного стану розвитку системи міжнародного порядку за допомогою покращення існуючих або формування

альтернативних правових механізмів вирішення нагальних проблем, що аж ніяк не можна розглядати як заперечення права або зневагу до його ролі в житті міжнародного співтовариства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Franey E.H. Immunity, Individuals and International Law. Which Individuals are Immune from the Jurisdiction of National Courts under International Law? Phd thesis. London, 2009. 296 p.
2. Judgment of the International Military Tribunal for the Trial of German Major War Criminals. URL: <https://avalon.law.yale.edu/imt/judlawch.asp> (Last accessed: 30.07.2025).
3. Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ru/ihl-treaties/nuremberg-tribunal-charter-1945?activeTab=> (Last accessed: 05.08.2025).
4. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/es/ihl-treaties/ictt-statute-1994?activeTab=> (Last accessed: 06.08.2025).
5. Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icty-statute-1993?activeTab=> (Last accessed: 07.08.2025).
6. Byers M. The Law And Politics Of The Pinochet Case. *Duke Journal of Comparative & International Law*. 2000. No. 10. P. 415–441.
7. Arrest Warrant of 11 April 2000» (Democratic Republic of the Congo v. Belgium. Overview of the Case. URL: <https://www.icj-cij.org/case/121> (Last accessed: 04.08.2025).
8. О. Дроздов, І. Ліщина, О. Дроздова, В. Ковтун. Притягнення вищого військово-політичного керівництва Російської Федерації до відповідальності за злочин агресії: підписання Угоди про створення Спеціального трибуналу щодо злочину російської агресії проти України. *Право України*. 2025. № 5. С. 9–41.
9. Summers M. A. Immunity or Impunity? The Potential Effect of Prosecutions of State Officials for Core International Crimes in States Like the United States That Are Not Parties to the Statute of the International Criminal Court. *Brooklyn Journal of International Law*. 2006. Vol. 31. P. 463–493.
10. Summaries of Judgments, Advisory Opinions and Orders of the International Court of Justice. URL: [file:///C:/Users/jUser/Downloads/st_leg_serfl_add5%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/jUser/Downloads/st_leg_serfl_add5%20(1).pdf) (Last accessed: 03.08.2025).
11. Bianchi A. Immunity versus Human Rights: The Pinochet Case. *European Journal of International Law*. 1999. Vol. 10, No. 2. P. 237–277.
12. Report of the International Law Commission, Seventy-third session (18 April–3 June and 4 July–5 August 2022). URL: <https://legal.un.org/ilc/reports/2022/> (Last accessed: 04.08.2025).
13. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 03.08.2025).
14. Lauterpacht H. International Law and Human Rights. New York: Frederick A. Praeger, inc, 1950. 475 p.
15. Sanger A. Immunity of State Officials From the Criminal Jurisdiction of a Foreign State. *Cambridge University Press*. 2013. Vol. 62, No. 1. P. 193–224.
16. Trindade C. International Law for Humankind: Towards a New Jus Gentium. Third Revised Edition. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2013. 770 p.

УДК 341.231.14.

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.27>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ДЕРЖАВАХ ПІВДЕННОЇ ЄВРОПИ

Менджул М.В.,
*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Ковач В.В.,
магістр права

Менджул М.В., Ковач В.В. Правові засади діяльності національних інституцій з прав людини в державах Південної Європи.

Вказується, у контексті європеїзації правових механізмів для України особливе значення має практика країн Південно-Східної Європи (Албанії, Боснії і Герцеговини, Болгарії, Хорватії, Чорногорії, Північної Македонії та Сербії), які вже здійснили або перебувають у процесі європейської інтеграції, одночасно трансформуючи власні правові інститути відповідно до європейських стандартів.

Досліджено становлення та правові засади національних інститутів з прав людини (далі – НІПЛ) в державах Південної Європи (Албанії, Боснії та Герцеговини, Болгарії, Хорватії, Чорногорії, Північній Македонії та Сербії). Встановлено, що у південноєвропейських державах інституції з прав людини займають ключове значення у системі захисту прав людини, при цьому особливу роль відіграють уповноважені з прав людини. Здійснено аналіз діяльності НІПЛ в державах Південної Європи (Албанії, Боснії та Герцеговини, Болгарії, Хорватії, Чорногорії, Північній Македонії та Сербії), їх залученість до Європейської мережі національних правозахисних установ. Проведено огляд відповідності інституції з прав людини в державах Південної Європи Паризьким принципам ООН.

Виявлено, що у Боснії та Герцеговині проведено ряд реформ – запроваджено централізовані реєстри, інститут безкоштовної правової допомоги, внесенні зміни до закону про позасудове провадження з точки зору їх відповідності міжнародним стандартам, проте ще існують певні перешкоди та недоліки як у змісті, так і в застосуванні нормативних актів, які необхідно усунути для створення ефективної системи запобігання та ліквідації явища безгромадянства. У Албанії виявлено проблему із публічністю в діяльності омбудсмена, зокрема останній офіційно оприлюднений звіт на сайті за 2021 рік. Встановлено, що основна діяльність омбудсмена Болгарії як національного превентивного механізму зосереджена на місцях, де перебувають особи позбавлені волі, або де особи затримуються чи розміщуються в результаті дії або за згодою державного органу. Виявлено, що в звіті Європейської Комісії в розділі про основні права зазначається, що Чорногорія ще не запровадила комплексної системи моніторингу та збору даних для оцінки рівня впровадження законодавства, політики та стратегій у сфері прав людини.

Ключові слова: Європейська мережа національних правозахисних установ, омбудсман, права людини, захист прав людини, парламент, представництво.

Menzhul M.V., Kovach V.V. Legal framework for the activities of national human rights institutions in the countries of Southern Europe.

It is indicated that in the context of the Europeanization of legal mechanisms for Ukraine, the practice of the countries of Southeastern Europe (Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Montenegro, North Macedonia and Serbia), which have already implemented or are in the process of European integration, while simultaneously transforming their own legal institutions in accordance with European standards, is of particular importance.

The establishment and legal basis of national human rights institutions (hereinafter referred to as NHRIs) in the countries of Southern Europe (Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Montenegro, North Macedonia and Serbia) were studied. It was established that in Southern European countries, human rights institutions play a key role in the system of human rights protection, with human rights ombudsmen playing a special role. The activities of NHRIs in the countries of Southern Europe (Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Montenegro, North Macedonia and Serbia) and their involvement in the European Network of National Human Rights Institutions were analyzed. The compliance of human rights institutions in the countries of Southern Europe with the UN Paris Principles was reviewed.

It was found that a number of reforms have been carried out in Bosnia and Herzegovina – centralized registers, the institution of free legal aid, amendments to the law on extrajudicial proceedings have been introduced in terms of their compliance with international standards, however, there are still certain obstacles and shortcomings in both the content and application of regulatory acts that need to be eliminated in order to create an effective system for preventing and eliminating the phenomenon of statelessness. In Albania, a problem was identified with the publicity of the activities of the Ombudsman, in particular the last officially published report on the website for 2021. It was found that the main activities of the Ombudsman of Bulgaria as a national preventive mechanism are focused on places where persons are deprived of their liberty, or where persons are detained or placed as a result of the action or with the consent of a state authority. It was found that the European Commission report, in the section on fundamental rights, states that Montenegro has not yet introduced a comprehensive monitoring and data collection system to assess the level of implementation of human rights legislation, policies and strategies.

Key words: European Network of National Human Rights Institutions, ombudsman, human rights, human rights protection, parliament, representation.

Постановка проблеми. Для України у аспекті європеїзації правових інститутів доволі важливий досвід держав Південної Європи (Албанії, Боснії та Герцеговини, Болгарії, Хорватії, Чорногорії, Північної Македонії та Сербії), які вже пройшли чи проходять шлях до вступу в ЄС, реформуючи при цьому свої правові системи. У таких умовах вкрай важливим є захист прав людини, наявність ефективних моніторингових інституцій, що мають належні повноваження для ефективного реагування, у більшості держав таку функцію здійснює уповноважений з прав людини. Національні інститути з прав людини можуть пройти акредитацію щодо рівня відповідності Паризьким принципам ООН [1], що враховується у процесі євроінтеграції. З огляду на це, вкрай важливим є аналіз досвіду діяльності НПЛ в державах Південної Європи з метою врахування кращих практик для України.

Метою дослідження є порівняльно-правовий аналіз відповідності діяльності національних інституцій з прав людини у державах Південної Європи (Албанії, Боснії та Герцеговини, Болгарії, Хорватії, Чорногорії, Північної Македонії та Сербії) Паризьким принципам ООН, а також врахування оптимального досвіду для України у процесі євроінтеграції.

Стан наукової розробки. В Україні у полі наукових досліджень були переважно окремі аспекти історичного розвитку інституту омбудсмана (у працях Г.О. Мурашина, Ю.С. Шемшученка), аналіз елементів його правового статусу (у працях О.В. Марцеляка та М.В. Цвіка), а також місця серед органів публічної влади (у працях М.В. Косюта та В. Клочкова). Водночас, відсутні компаративні дослідження національних інституцій з прав людини в державах Південної Європи.

Виклад основного матеріалу. В Албанії народний адвокат (Avokat i Popullit) захищає права, свободи та законні інтереси осіб від незаконних дій чи бездіяльності органів публічної влади, а також третіх осіб, що діють від його імені. Вказаний інститут було засновано у 2000 році з метою запобігання потенційним конфліктам між державною адміністрацією та особою. Інститут народного адвоката вперше згадано в Конституції Албанії, прийнятій у листопаді 1998 року, а Закон № 8454 «Про Інститут народного адвоката» (зі змінами, внесеними пізніше) був прийнятий парламентом Албанії 4 лютого 1999 року. Омбудсмен обирається більшістю в три п'ятих усіх членів парламенту на термін 5 років з правом переобрання.

Омбудсмен діє на підставі скарги або запиту, поданого до його офісу. Він також працює за власною ініціативою у особливих випадках, про які повідомляється громадськість. Не Омбудсмен безпосередньо вирішує питання про відновлення прав заявників, а надає рекомендації щодо

усунення порушення права органом державної адміністрації, який спричинив порушення. У випадках, коли відповідний орган не реагує на рекомендації Омбудсмена, останній може поступово звернутися до вищих органів ієрархії, аж до Асамблеї (Парламенту), зі звітом, що пропонує конкретні заходи для відновлення порушеного права [2].

На офіційному сайті омбудсмена Албанії опубліковано щорічні звіти, проте останній тільки за 2021 рік [3]. Протягом 2021 року народний адвокат продовжував виконувати Угоду про співпрацю з УВКБ ООН щодо моніторингу пунктів пропуску мігрантів, зміцнення та дотримання їхніх прав. У звіті оцінюється, що з січня по листопад 2021 року було затримано близько 55 310 мігрантів під час незаконного перетину кордону в напрямку Європейського Союзу через так званий «Західно-балканський маршрут». У 2021 році Омбудсмен продовжив реалізацію проекту, що фінансується Програмою Європейського Союзу у сфері правосуддя, під назвою «B-Competent: Зміцнення компетенцій тюремного персоналу в Європі», проект мав на меті проаналізувати прогалини у навчанні у тюремних службах шляхом надання пакету мультидисциплінарних навичок для цивільного тюремного персоналу в 6 країнах (Італія, Франція, Іспанія, Албанія, Чорногорія та Греція). В рамках проекту Інститут Омбудсмена брав участь у розробці низки заходів: поглиблений аналіз прогалин у навчанні та визначення передового досвіду; створення та розробка електронного курсу навчання; публікація багатомовних брошур з навчальними іграми для цивільного тюремного персоналу та анімаційних відео зі сценаріями випадків та практичними питаннями; 6 транскордонних семінарів з навчання тренерів в Італії, Албанії, Іспанії, Чорногорії, Греції та Франції тощо [4].

Омбудсмен з прав людини Боснії та Герцеговини (заснований у 1996 році) є незалежною установою, що забезпечує захист прав фізичних та юридичних осіб відповідно до Конституції та міжнародних договорів з прав людини. Омбудсмен розглядає скарги, пов'язані з неналежним функціонуванням або порушеннями прав людини, скоєними будь-яким органом влади Боснії та Герцеговини, її утворень та Дистрикту Брчко. Якщо встановлено, що мало місце порушення прав, Омбудсмен видає рекомендацію компетентним органам щодо усунення порушення прав людини або вирішення проблеми неналежного функціонування адміністрації [5].

Омбудсмен Боснії і Герцеговини регулярно публікує звіти про свою діяльність на своєму веб-сайті, які відображають проблемні аспекти захисту прав людини [6]. Крім основних, має додаткові повноваження відповідно до Закону про боротьбу з дискримінацією, Закону про свободу інформації та Закону про призначення на посади міністрів, Ради міністрів та інших посад.

У Боснії та Герцеговині було проведено опитування та виявлено, що є численні випадки коли люди проживають, але не мають документів про народження та громадянство, або отримано відмови у реєстрації народження, шлюбу та смерті. Для осіб, які не можуть довести факт народження, то передбачена судова процедура. Федеральне міністерство внутрішніх справ наголошує, що у Боснії і Герцеговини є методи та механізми, що забезпечують реєстрацію кожної дитини, яка має бути зареєстрована протягом 30 днів з дати народження в реєстрі народжень незалежно від місця народження (у закладі охорони здоров'я або поза ним, знайдена чи мертвнонароджена) [7]. У спеціальному звіті щодо ситуації по дотриманню прав людини особливо зауважено на процесі подолання глобальної проблеми безгромадянства. Конституція Боснії та Герцеговини, Закон про громадянство Боснії та Герцеговини передбачають процедуру набуття громадянства. У період з 2010 року по теперішній було надано шість рекомендацій щодо необхідності подальшого вдосконалення положень законодавства у сфері реєстрації цивільних станів. Незважаючи на значний рівень прогресу, досягнутого у прийнятті правових норм (законів та підзаконних актів) у сфері громадянства на рівні Боснії та Герцеговини, зокрема створено централізовані реєстри, інститут безкоштовної правової допомоги, внесенні зміни до закону про позасудове провадження з точки зору їх відповідності міжнародним стандартам, все ще існують певні перешкоди та недоліки як у змісті, так і в застосуванні нормативних актів, які необхідно усунути для створення ефективної системи запобігання та ліквідації явища безгромадянства. Крім того, підкреслено потребу удосконалити систему безкоштовної правової допомоги, зокрема у звіті Європейської Комісії за 2023 рік надано відповідні рекомендації [8].

У Болгарії інститут омбудсмена був створений у 2004 році. Конституція Болгарії у статті 91а. передбачає, що парламент обирає омбудсмена, який відповідає за захист прав людини та громадянина [9]. Детально правовий статус врегульовано окремим законом про омбудсмана [10].

Омбудсмен втручається у випадки, коли дії або бездіяльність державних та муніципальних органів і постачальників публічних послуг порушують права та свободи громадян. У своїй діяль-

ності Омбудсмен керується такими основними принципами: неупередженість та незалежність; верховенство права та справедливості; розсудливість щодо дотримання вимог належного врядування. В Болгарії омбудсман виступає посередником між адміністративними органами та особами, яких це стосується, для подолання порушень та узгодження їхніх позицій, надає пропозиції та рекомендації щодо усунення порушень прав і свобод, може звернутися до Конституційного Суду із запитом про встановлення неконституційності певного закону, що порушує права громадян (стаття 150, пункт 3 Конституції Болгарії), направляє запити до Вищого адміністративного суду та Верховного касаційного суду щодо прийняття тлумачних рішень або тлумачних постанов у разі суперечливої або неправильної судової практики (стаття 125 Закону про судоустрій) [11].

Основна діяльність Омбудсмена як національного превентивного механізму зосереджена на місцях, де перебувають особи позбавлені волі, або де особи затримуються чи розміщуються в результаті дії або за згодою державного органу, які ці особи не можуть залишити за власним бажанням. Функції омбудсмена як національного превентивного механізму пов'язані з виконанням Факультативного протоколу до Конвенції ООН проти катувань та змін до Закону про Омбудсмена 2012 року. За десятирічний період омбудсмен провів понад 700 перевірок у місцях позбавлення волі, у державних психіатричних лікарнях та центрах психічного здоров'я, у центрах утримання біженців та мігрантів, в арештованих та центрах сімейного типу для дітей та дорослих, у соціально-педагогічних інтернатах та виправних школах. Багато зроблених висновків були додатково розглянуті в рамках кількох спеціальних звітів омбудсмена – про оцінку проблем біженців та міграції в Республіці Болгарія (2013), про оцінку стану та дотримання прав дітей, розміщених у соціально-педагогічних інтернатах та навчальних інтернатах у Республіці Болгарія (2014), про медичне обслуговування дорослих з психічними захворюваннями (2018) тощо [12].

Омбудсмен Республіки Хорватія (функціонує з 1993 р.) є уповноваженим від парламенту Хорватії та відповідальним за захист прав і свобод людини. Згідно із Законом про боротьбу з дискримінацією, омбудсман має право втручатися у судові процеси від імені сторони, яка зазнала дискримінації, та за певних обставин порушувати провадження від свого імені, коли було порушено право на рівне ставлення до більшої групи осіб, а також порушувати провадження [13]. Звіт омбудсмена містить аналіз та оцінку прав і свобод людини в Республіці Хорватія, а в деяких випадках – порушень прав окремих осіб або певних соціальних груп. Звіт також включає звіти, подані до Хорватського парламенту відповідно до Закону про омбудсмена, Закону про боротьбу з дискримінацією, Закону про національний превентивний механізм запобігання катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або таким, що принижують гідність, видам поведінки та покарання, а також Закону про захист осіб, які повідомляють про порушення (викривачів).

Омбудсмен оцінює виконання рекомендацій, раніше наданих у Звіті до Хорватського парламенту. Згідно з наявними даними, компетентні органи виконали або виконують 60,96% рекомендацій, що є покращеним показником порівняно зі Звітом за 2022 рік (було виконано 44,12% рекомендацій). Однак компетентні органи не виконали та не виконують 36,3% рекомендацій, а щодо решти 2,74% даних немає. У кількох випадках уряд Республіки Хорватія не відповів на листи омбудсмена, в яких вона попереджала про порушення прав багатьох громадян. Для покращення стану захисту прав людини в Республіці Хорватія необхідний відкритий та постійний діалог і співпраця між омбудсменом як незалежною установою, яка може пропонувати покращення у захисті прав людини громадян, та виконавчою та законодавчою владою, які повинні розглянути ці ініціативи та прийняти рішення щодо їх реалізації [14].

Захисник прав і свобод людини Чорногорії (омбудсмен) був створений спеціальним Законом, прийнятим Парламентом Чорногорії 10 липня 2003 року. Захисник виконує свої функції на основі Конституції та закону та дотримується принципів справедливості та неупередженості у своїй роботі [15].

У Чорногорії інститут омбудсмана проводить постійні моніторинги дотримання прав людини в різних сферах, виїздить на місця. У 2024 році було зафіксовано найбільшу кількість справ, що знаходяться в роботі, з моменту створення установи (1164). Вдалося підтримати високий рівень оперативності, що відображається у 90,12% завершених справ. 2024 рік ознаменувався значними позитивними кроками, а саме показниками прогресу в процесі європейської інтеграції. Ще багато роботи потрібно зробити для покращення ситуації, наприклад, досягнення більшої ефективності, прозорості в роботі з громадянами, гармонізація практик, дотримання міжнародних стандартів, краща міжгалузева співпраця та загальна професіоналізація державного управління. Зміст скарг,

показує потребу приділення належної уваги правам вразливих та маргіналізованих соціальних груп.

В останньому звіті Європейської Комісії в розділі про основні права зазначається, що Чорногорія ще не запровадила комплексної системи моніторингу та збору даних для оцінки рівня впровадження законодавства, політики та стратегій у сфері прав людини. Нормативна та інституційна база Омбудсмена не повністю відповідає Паризьким принципам [16], саме на цьому буде зосереджена увага у питанні реформування інституту Омбудсмена найближчим часом.

У Північній Македонії посаду омбудсмена було створено у 1997 році. Омбудсмен обирається на вісім років з правом переобрання. Процедура захисту конституційних та законних прав громадян починається з подання петиції. Омбудсмен може ініціювати процедуру *ex officio* у випадках, коли є певні порушення конституційних та законних прав громадян. У 2023 році омбудсманом здійснено загалом 19 неоголошених візитів, з яких: 7 візитів до відділків поліції загальної юрисдикції, 2 візитів до відділків поліції для прикордонного спостереження, 5 до пенітенціарних установ, 3 до центрів, де розміщуються та утримуються мігранти. Переповненість продовжує залишатися однією з найсерйозніших проблем, з якими стикається пенітенціарна система Македонії. Внаслідок цього брак особистого простору та приватності наражає на небезпеку всіх засуджених та утримуваних під вартою осіб, особливо найбільш вразливих. Майже всі пенітенціарні установи стикаються з нестачею місць проживання для засуджених осіб, яких направляють для відбування покарання у в'язниці.

Згідно з Конституцією Сербії Захисник громадян є незалежним органом, який захищає права громадян та контролює роботу державних установ. У своїй роботі Захисник громадян використовує як індивідуальний підхід до розгляду скарг, так і системний підхід. Захисник громадян є органом, уповноваженим здійснювати правовий захист майнових прав та інтересів Республіки Сербія та інших органів та організацій, підприємств та установ, яким делеговано публічні повноваження.

З моменту створення у 2007 році до Захисника громадян звернулося понад 124 000 громадян. Громадяни подали йому понад 42 000 індивідуальних скарг, з яких понад 40 000 було вирішено. Більшість скарг стосуються принципів належного управління та економічних і соціальних прав. З 2007 року Захисник громадян розпочав майже 10 000 розслідувань (за скаргами або з власної ініціативи) та виявив понад 6 000 недоліків (упущень) у роботі адміністративних органів. Близько 90% його рекомендацій було виконано [17].

Висновки. Проведене дослідження показало, що у аналізованих державах південної Європи різні назви інституту омбудсмена (наприклад в Албанії народний адвокат (*Avokat i Popullit*), омбудсмен з прав людини у Боснії та Герцеговині, а також Болгарії, Хорватії та Північній Македонії, захисник прав і свобод людини в Чорногорії, захисник громадян в Сербії). Найбільше проблем у ефективності реагуванні омбудсмена на порушення прав людини в Сербії, Чорногорії, а також Боснії та Герцеговині. Так, Чорногорія ще не запровадила комплексної системи моніторингу та збору даних для оцінки рівня впровадження законодавства, політики та стратегій у сфері прав людини. Нормативна та інституційна база діяльності омбудсмена не повністю відповідає Паризьким принципам, що необхідно зробити найближчим часом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. UN Paris Principles & Accreditation. URL: <https://ennhri.org/about-nhris/un-paris-principles-and-accreditation> (дата звернення: 18 липня 2025 р.).
2. The Law On The People's Advocate. URL: <https://www.avokatipopullit.gov.al/en/article/legislation> (дата звернення: 19 липня 2025 р.).
3. Monitoring Reports. URL: <https://www.avokatipopullit.gov.al/en/article-ildp-layout/transparency> (дата звернення: 20 липня 2025 р.).
4. Raport monitorimi Janar-Dhjetor 2021. URL: <https://www.avokatipopullit.gov.al/media/manager/website/media/Raport%20Monitorimi%20i%20institucionit%20t%C3%AB%20AP%20p%C3%ABr%20viti%202021.pdf> (дата звернення: 21 липня 2025 р.).
5. Human Rights Ombudsmen of Bosnia and Herzegovina. URL: <https://ennhri.org/our-members/bosnia-and-herzegovina> (дата звернення: 22 липня 2025 р.).
6. Annual Reports. URL: <https://www.ombudsmen.gov.ba/Dokumenti.aspx?id=27&tip=1&lang=EN> (дата звернення: 23 липня 2025 р.).

7. Specijalni izvještaj u vezi sa sprečavanjem rizika apatridije u Bosni i Hercegovini. 2024. URL: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc_2024111918594849bos.pdf (дата звернення: 26 липня 2025 р.).
8. Specijalni izvještaj u vezi sa sprečavanjem rizika apatridije u Bosni i Hercegovini. 2024. URL: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2024111918594849bos.pdf (дата звернення: 26 липня 2025 р.).
9. Конституция на Република България. URL: <https://www.ombudsman.bg/bg/p/konstitutsiya-na-republika-balgariya> (дата звернення: 26 липня 2025 р.).
10. Закон за омбудсмана. URL: <https://www.ombudsman.bg/bg/p/zakon-za-ombudsmana-265> (дата звернення: 26 липня 2025 р.).
11. Ombudsman of the Republic of Bulgaria. URL: <https://ennhri.org/our-members/bulgaria> (дата звернення: 26 липня 2025 р.).
12. Национален превантивен механізм. URL: <https://www.ombudsman.bg/bg/p/natsionalen-prevantiven-mehanizam-17> (дата звернення: 26 липня 2025 р.).
13. Ombudswoman of the Republic of Croatia. URL: <https://ennhri.org/our-members/croatia> (дата звернення: 26 липня 2025 р.).
14. Ombudswoman's Report Analysis of the state of human rights and equality in Croatia. 2024. URL: <https://www.ombudsman.hr/en/download/annual-ombudsman-report-for-2024/?wpdmdl=21188&refresh=686d864caeab61752008268> (дата звернення: 26 липня 2025 р.).
15. Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore. URL: https://www.ombudsman.co.me/O_instituciji.html (дата звернення: 26 липня 2025 р.).
16. Izvještaj o radu. za 2024. Godinu. URL: https://www.ombudsman.co.me/docs/1744199272_izvjestaj%2031-03-2025.pdf (дата звернення: 26 липня 2025 р.).
17. Protector of Citizens of the Republic of Serbia. URL: <https://ennhri.org/our-members/serbia> (дата звернення: 26 липня 2025 р.).

УДК 341.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.28>

ПРОБЛЕМА ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВИНУВАТОСТІ ОСОБИ В МЕЖАХ ДОКТРИНИ КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА СИСТЕМИ ЇЇ ЕЛЕМЕНТІВ

Мітько М.В.,

аспірант кафедри міжнародного права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0002-0960-7055

e-mail: allomihail2017@gmail.com

Мітько М.В. Проблема дотримання принципу винуватості особи в межах доктрини командної відповідальності та системи її елементів.

Статтю присвячено комплексному аналізу співвідношення доктрини командної відповідальності та принципу винуватості особи (*nulla poena sine culpa*). Особливу увагу приділено відмінностям цієї форми відповідальності від прямих видів відповідальності командира та їхньому впливу на дотримання фундаментальних гарантій кримінального права.

Розглянуто історичні витoki доктрини, зокрема ранні прецеденти (наприклад, справа Ямашіти), де відсутність чітких стандартів доказування знання та контролю спричинила ризик застосування *strict liability*. Проаналізовано, як практика міжнародних кримінальних трибуналів (МКТЮ, МКС) формувала систему елементів командної відповідальності та впливала на баланс між ефективністю переслідування і гарантіями справедливості.

Виокремлено два ключові підходи:

- як форма співучасті – з вимогою доведення фактичної обізнаності та причинно-наслідкового зв'язку між бездіяльністю командира та злочинами підлеглих;
- як окреме правопорушення – орієнтоване на формальне порушення обов'язку контролю, навіть без доведення значного причинного впливу (характерно, зокрема, для окремих рішень МКТЮ).

Визначено умови забезпечення принципу винуватості в межах кожного підходу, включно зі стандартами доказування об'єктивного елементу та критеріями «внеску командира» у вчинення злочинів підлеглими. Зроблено висновок, що розширене тлумачення обов'язків командира несе ризик надмірної криміналізації, тоді як надто вузьке – створює прогалини у притягненні винних.

Запропоновано напрями подальшого наукового обґрунтування принципу винуватості з урахуванням розвитку доктрини, уточнення її змісту та визначення місця як у міжнародному праві загалом, так і в механізмах національного та міжнародного правосуддя. Позиції провідних дослідників – Кая Амбоса (Kai Ambos), Дарріла Робінсона (Darryl Robinson), Антоніо Кассезе (Antonio Cassese) та Генаеля Меттро (Guénaél Mettraux) – використано для виявлення ключових ризиків надмірної криміналізації та розробки пропозицій щодо їх мінімізації.

Ключові слова: командна відповідальність, принцип винуватості особи, суворая відповідальність, причинно-наслідковий зв'язок, міжнародні кримінальні трибунали.

Mitko M.V. The problem of observing the principle of personal culpability within the doctrine of command responsibility and its system of elements.

The article offers a comprehensive analysis of the relationship between the doctrine of command responsibility and the fundamental principle of criminal law – the principle of personal culpability (*nulla poena sine culpa*). Special attention is paid to the distinct nature of command responsibility compared to direct forms of commander liability, and to how these differences affect the observance of fundamental guarantees of criminal justice.

The study examines the historical origins of the doctrine, including early precedents (such as the Yamashita case), where the absence of clear evidentiary standards for proving knowledge and control

created a risk of applying *strict liability*. It further analyses how the jurisprudence of international criminal tribunals (ICTY, ICC) has shaped the system of elements of command responsibility and influenced the balance between effective prosecution and the protection of fairness guarantees.

Two main approaches are identified:

- As a mode of liability – requiring proof of actual knowledge and a causal link between the commander's omission and the crimes committed by subordinates;
- As a separate offence – focused on the formal breach of the duty to control, even without proving a significant causal contribution (characteristic, for example, of certain ICTY decisions).

The article defines the conditions under which the principle of culpability can be ensured within each approach, including the standards for proving the objective element and the criteria for assessing the commander's "contribution" to the commission of crimes by subordinates. It concludes that an overly broad interpretation of the commander's duties risks excessive criminalisation, while an overly narrow interpretation creates gaps in holding perpetrators accountable.

The paper proposes avenues for further scholarly elaboration of the principle of culpability in light of the evolving doctrine of command responsibility, including clarifying its content and determining its place both in international law generally and in the mechanisms of national and international justice. The positions of leading scholars – Kai Ambos, Darryl Robinson, Antonio Cassese, and Guénaél Mettraux – are used to identify key risks of excessive criminalisation and to develop proposals for their mitigation in contemporary international criminal justice.

Key words: command responsibility, principle of personal culpability, strict liability, causation, international criminal tribunals.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу міжнародні кримінальні трибунали та провідні правники прагнули визначити місце доктрини командної відповідальності в системі міжнародного права. Її комплексна та відмінна від прямих форм відповідальності природа зумовила появу кількох конкуруючих підходів до тлумачення змісту та меж доктрини. Це спричинило професійну дискусію щодо того, наскільки ці підходи відповідають фундаментальним засадам кримінального права, передусім – принципу винуватості особи (*nulla poena sine culpa*).

Враховуючи масштаби притягнення осіб до відповідальності у практиці міжнародних трибуналів, порушення цього принципу здатне суттєво підірвати легітимність міжнародного правосуддя. Саме тому визначення співвідношення доктрини командної відповідальності з принципом винуватості та умов її реалізації залишається актуальним науковим і практичним завданням.

Мета дослідження – окреслити особливості командної відповідальності як форми непрямої кримінальної відповідальності, визначити основні підходи до її розуміння та встановити характер їхнього співвідношення з принципом винуватості особи.

Завдання дослідження:

- проаналізувати загальні підходи до тлумачення доктрини командної відповідальності;
- встановити співвідношення кожного з них із принципом винуватості особи;
- ідентифікувати супутні проблеми, що виникають у межах кожного підходу, зокрема у сфері доказування.

Стан опрацювання проблематики. Питання співвідношення командної відповідальності та принципу винуватості розглянуте у працях багатьох провідних міжнародних дослідників. Однак у національній українській правовій науці воно залишається відносно новим і малодослідженим, що зумовлено походженням доктрини з міжнародного, а не національного права.

Серед ключових дослідників варто відзначити Д. Робінсона, який аналізував різні моделі доктрини та їх відповідність загальним принципам кримінального права [1]; К. Амбоса, який досліджував підхід до командної відповідальності як окремого правопорушення та його кореляцію з принципом винуватості [2]; Г. Меттро, який висунув власні тези щодо уникнення надмірної криміналізації [3]. Вагомий внесок зробили також А. Кассесе [4], Ш. Мелоні [5] та інші, які детально аналізували природу командної відповідальності, особливості доказування та її місце серед інших форм відповідальності командира.

Попри наявність значного обсягу наукових напрацювань, сучасний етап розвитку доктрини – з огляду на зміну підходів у міжнародних судових органах – потребує додаткових досліджень, зокрема тих, що охоплюють менш поширені або новітні концепції.

Виклад основного матеріалу.

А. Поняття та історичні витоки концепції командної відповідальності

Командна відповідальність є міжнародно-правовою доктриною, спрямованою на притягнення військових командирів та цивільних начальників до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини, вчинені їхніми підлеглими. Її зміст розкривається через поділ на два рівні: пряму (*direct responsibility*), яка настає за власні злочинні дії командира – віддання наказу, підбурювання, сприяння, та непряму (*indirect responsibility*), коли відповідальність виникає через винну бездіяльність, тобто невжиття необхідних заходів для запобігання чи покарання злочинів підлеглих за наявності відповідного обов'язку і можливості.

Сучасне розуміння цієї доктрини ґрунтується як на договірних нормах міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) – положеннях Женевських конвенцій 1949 р. та Додаткових протоколів до них 1977 р., так і на нормах звичаєвого міжнародного права, а також у військових статутах і національних законодавствах, що в сукупності створює подвійне нормативне підґрунтя для її існування.

Роль Жюль Лобеля (Jules Lobel). Важливий крок до систематизації підходів здійснив Жюль Лобель у своєму *Affidavit on direct and indirect responsibility of commanders and superiors for war crimes and crimes against humanity under international law*. Підготовлений у межах міжнародних судових процесів, цей висновок став одним із джерел для формулювання ст. 28 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС). [6]

За Лобелем, пряма відповідальність командира настає за так звані *positive acts*, а командна відповідальність – за власну бездіяльність (*omission*), що є формою особистої кримінальної відповідальності, а не автоматичним (*strict liability*) покладенням провини за дії підлеглих. Така позиція стала протигаєм тенденціям ранньої післявоєнної практики, де іноді простежувався відхід від принципу особистої вини.

Ранній післявоєнний період: справа Ямашити (Yamashita). Становлення доктрини командної відповідальності безпосередньо пов'язане з діяльністю Нюрнберзького та Токійського трибуналів. Нюрнберзький процес заклав ключові положення: визначив коло обов'язків командира щодо дій підлеглих та підтвердив, що кримінальна відповідальність можлива лише за наявності особистої вини (*culpa*) [2, с. 93].

Показовою стала справа генерала Ямашити, що розглядалася Токійським трибуналом, і де проявилася проблема суворої відповідальності (*strict liability*). Токійський трибунал обмежився констатацією обов'язку командира діяти, виходячи передусім із принципів МГП, однак він не встановив належним чином елементи знання та ефективного контролю. На той час стандарти доказування як об'єктивної, так і суб'єктивної сторони фактично були відсутні, що дозволяло покладати вину головним чином через посадове становище, а не через доведені елементи вини [7]. Це фактично призвело до зниження стандарту доведення вини та до притягнення до відповідальності головним чином через посадове становище, без належної оцінки реальної вини та рівня ефективного контролю – підхід, який у міжнародному праві часто позначають як *strict liability*.

Наслідком такого підходу стало створення прецеденту, що надовго закріпив у сприйнятті допустимість суворої відповідальності в межах цієї доктрини та вплинув на подальшу судову практику й доктринальні дискусії. Е. Мітчел (Andrew Mitchell) слушно зауважує, що подібна модель неминуче призводить до несправедливих вироків, підриває легітимність переслідування воєнних злочинців і зменшує довіру громадськості до міжнародного правосуддя, оскільки командир карається не за власну вину, а за сам факт підпорядкованості осіб, що вчинили злочини [8, с. 406]. Подібної позиції дотримується й Human Rights Watch, наголошуючи на неприпустимості притягнення до відповідальності без доведення його знання або наявності «підстав знати» про злочини підлеглих [9].

У національних правових системах аналогічна вимога знайшла відображення, зокрема, у справі *Sweet v. Parsley* ([1970] AC 132 (HL)), де підкреслено важливість *mens rea* навіть у випадках, коли закон прямо цього не вимагає.

Розвиток у практиці МКТЮ. Подальший розвиток доктрини відбувався у справах Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (МКТЮ).

У справі *Tadić* (*Tadić*) Апеляційна палата наголосила на фундаментальному значенні принципу *nulla poena sine culpa* [10, пара. 186] та чітко відмежувала можливість покарання лише за осо-

бисту участь або винну бездіяльність. Це стало орієнтиром для усунення ризику автоматичного покладення відповідальності на командирів.

У справі *Оріч (Orić)* МКТЮ визнав, що командна відповідальність є окремим правопорушенням і не завжди вимагає доведення причинно-наслідкового зв'язку між бездіяльністю та злочинами підлеглих [11, пара. 338]. Такий підхід підкреслив автономність цього правопорушення, проте, як зауважує Robinson [1, с. 30], він створює ризик надмірної криміналізації та наближення до *strict liability*.

У справі *Блашкіч (Blaškić)* Апеляційна палата МКТЮ підтвердила, що для встановлення командної відповідальності не обов'язково доводити, що бездіяльність командира сприяла вчиненню злочинів [12, пара. 73]. Це рішення відокремило командну відповідальність від форм співучасті, але водночас поставило питання про баланс між ефективним переслідуванням і дотриманням принципу особистої вини.

Підхід МКС: справа Бемби (Bemba). У практиці Міжнародного кримінального суду командна відповідальність розглядається як форма співучасті, прямо закріплена у ст. 28 Римського статуту. У справі *Бемба* МКС сформулював чіткий стандарт зв'язку між бездіяльністю командира та злочинами: вимога вважається виконаною, якщо встановлено, що злочини не були б вчинені за належного контролю або що належний контроль дав би змогу їм запобігти [13, пара. 213].

Показово, що підхід, сформульований МКС у справі Бемби, як підкреслює А. Кассезе (Antonio Cassese) [4, с. 136], був спрямований на подолання саме тих вад, які стали наслідком підходу справи Ямашити. Він забезпечує дотримання принципу винуватості особи та відрізняється від моделі прямої відповідальності командира, оскільки враховує специфіку підстав притягнення до відповідальності та характер обов'язків командира щодо дій підлеглих у міжнародному праві. Це рішення стало прецедентом, який чітко розмежував командну відповідальність як форму співучасті від автоматичної відповідальності за посадою, заклавши основу для застосування цього стандарту у подальших справах МКС. Воно підтвердило, що ефективний контроль і можливість запобігти злочинам є ключовими елементами вини, що унеможлиблює притягнення командирів на основі *strict liability*.

Узагальнення наведених справ показує, що еволюція доктрини командної відповідальності нерозривно пов'язана з утвердженням принципу винуватості особи у міжнародному кримінальному праві. Історична практика – від післявоєнних трибуналів до сучасних рішень МКС – виявила низку проблем, які залишаються актуальними: визначення меж відповідальності командира, баланс між об'єктивними та суб'єктивними елементами, а також уникнення небезпеки перетворення цієї доктрини на форму суворої відповідальності. Саме ці питання потребують детального аналізу.

Б. Аналітична частина: принцип винуватості особи та доктрина командної відповідальності

Одним із фундаментальних постулатів міжнародного кримінального права є принцип *nulla poena sine culpa*, який передбачає, що ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності без доведення його особистої вини. Цей принцип, визнаний як у національних, так і в міжнародних правопорядках, має визначальне значення й у межах доктрини командної відповідальності. Найбільші дискусії виникають саме тоді, коли йдеться про бездіяльність командира, адже межа між фактичною виною та формальною посадовою відповідальністю є особливо тонкою.

Як влучно зазначає К. Амбос (Kai Ambos), складність полягає не лише у встановленні зв'язку між бездіяльністю командира та злочинами підлеглих, а й у самому визначенні правової природи командної відповідальності [14, с. 194]. Якщо її трактувати як форму співучасті, то принцип винуватості вимагає встановлення фактичної обізнаності командира та його свідомого невтручання. Якщо ж вважати її окремим правопорушенням – як це зроблено в окремих рішеннях МКТЮ – виникає небезпека надмірно широкого охоплення випадків, коли командир формально порушив обов'язок контролю, навіть якщо фактичний зв'язок із вчиненими злочинами є мінімальним.

Другою проблемою, на яку звертає увагу Амбос, є невизначеність і розмитість об'єктивних елементів доктрини. Занадто широке тлумачення відносин між командиром і підлеглими, включно з випадками, коли особу притягують за дії невідомих виконавців або за будь-яку форму кримінальної участі підлеглих, здатне розірвати логічний ланцюг між владними повноваженнями і реальним контролем. У такій ситуації говорити про дотримання принципу винуватості стає складно, а ризик наближення до *strict liability* – очевидним [14, с. 194].

Д. Робінсон (Darryl Robinson) у своїх дослідженнях розвиває цю критику, аналізуючи підходи МКТЮ у справах *Оріч* та *Блашкіч*. В обох випадках суд фактично відмовився від вимоги встановлювати причинно-наслідковий зв'язок між бездіяльністю командира та злочином підлеглих [11, пара. 338; 12, пара. 73]. Такий автономний підхід до командної відповідальності полегшує завдання обвинувачення, але водночас підвищує ризик криміналізації за сам факт недотримання стандартів командування, незалежно від того, чи мало це реальний вплив на вчинення злочину. На думку критиків, відсутність елементу *causal contribution* фактично нівелює необхідність доведення вини у формі умислу чи необережності [1, с. 30]. У цьому контексті позиція Г. Меттро (Guénaël Mettraux) [3, с. 75] має особливе значення: він вказує, що звичаєве міжнародне право передбачає наявність причинно-наслідкового зв'язку різного ступеня для всіх форм відповідальності, включно з командною. Цей підхід дозволяє відмежувати ситуації, коли об'єктивно існує значний причинний зв'язок між бездіяльністю та злочинами, від випадків, де такий зв'язок мінімальний або відсутній, тим самим запобігаючи надмірній криміналізації та збереженню формального підходу до вини.

Проблема суворої відповідальності (*strict liability*), яка стала характерною для справи генерала *Ямашіти*, наочно демонструє ризики ігнорування елементів знання та ефективного контролю. Відсутність на той час усталених стандартів доказування як об'єктивної, так і суб'єктивної сторони створила небезпечний прецедент, коли вина покладалася переважно через посадове становище. Саме усунення цієї вразливості стало одним із завдань пізнішої практики МКС: у справі *Бемби* суд закріпив стандарт, що поєднує ефективний контроль і наявність причинного зв'язку, уникаючи покарання за сам факт командування. Як підкреслює Кассезе, такий підхід не лише забезпечує дотримання принципу винуватості особи, а й є антиподом моделі *Ямашіти*, відмежовуючи командну відповідальність від автоматичної відповідальності за посадою [4, с. 136].

Судова практика показує існування двох основних моделей зв'язку між бездіяльністю командира та злочинами підлеглих:

“Автономне правопорушення” (*Оріч*, *Блашкіч*) – зосереджується на факті порушення обов'язку командування, відокремлюючи його від форм співучасті [11, пара. 338; 12, пара. 73].

“Форма співучасті” (*Бемба*) – розглядає бездіяльність командира у зв'язку зі злочинами підлеглих як специфічну форму участі у злочині, що вимагає доведення причинного впливу або принаймні можливості запобігти злочину за належного контролю [13, пара. 213].

Саме друга модель, за висновками багатьох дослідників, у тому числі Амбоса та Робінсона, краще відповідає вимогам принципу винуватості, хоча й потребує більшої доказової бази [14, с. 194; 1, с. 30].

Висновки та перспективи застосування доктрини командної відповідальності. Аналіз розвитку доктрини показує, що історичний досвід – від справи *Ямашіти* до сучасних процесів у МКС – не лише окреслює еволюцію підходів, а й демонструє, як ранні недоліки, зокрема відсутність стандартів доказування та схильність до *strict liability*, вплинули на формування сучасних стандартів. Саме усвідомлення цих помилок зумовило прагнення МКС у справі *Бемби* закріпити більш жорсткі вимоги до встановлення знання, контролю та причинного зв'язку, що, як слушно зазначає Антоніо Кассезе, покликано усунути ризики, закладені моделлю типу *Ямашіти*.

Відсутність універсального стандарту тлумачення командної відповідальності продовжує залишатися однією з найбільших проблем міжнародного правосуддя. Розрив між моделлю “автономного правопорушення” та моделлю “форми співучасті” створює непередбачуваність і підвищує ризик як безкарності, так і формального засудження без належної перевірки фактичних обставин. У цьому контексті особливу вагу має позиція Г. Меттро, який пропонує застосовувати диференційований підхід до встановлення причинно-наслідкового зв'язку залежно від характеру відповідальності. Такий підхід слугує запобіжником проти надмірної криміналізації та дозволяє відмежовувати випадки, де зв'язок між бездіяльністю і злочинами підлеглих є реальним і значним, від ситуацій, де він мінімальний або відсутній.

Збереження балансу між ефективним переслідуванням та суворим дотриманням принципу винуватості потребує не лише чіткого формулювання елементів командної відповідальності, а й гармонізації міжнародних стандартів доказування. Єдиний підхід до встановлення знання, “підстав знати” та ефективного контролю стане ключем до того, щоб доктрина залишалася інструментом справедливого правосуддя, а не механізмом автоматичного покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Robinson D. How Command Responsibility Got So Complicated: A Culpability Contradiction, Its Obfuscation, and a Simple Solution. *Melbourne Journal of International Law*. 2012. Vol. 13. 58 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1950770>.
2. Ambos K. Treatise on International Criminal Law: Volume I: Foundations and General Part. *Oxford University Press*. 2021. 575 p. DOI: 10.1093/law/9780192844262.001.0001.
3. Mettraux G. Command responsibility in international law – the boundaries of criminal liability for military commanders and civilian leaders: a thesis submitted for the degree of doctor of philosophy; University of London, the London School of Economics and Political Science Law Department. London, 2008, 285 p.
4. Cassese A. International Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 2008. 464 p.
5. Meloni Ch. Command Responsibility: Mode of Liability for the Crimes of Subordinates or Separate Offence of the Superior. *Journal of International Criminal Justice*. 2007. Vol. 5, № 3, P. 619–637. DOI <http://dx.doi.org/10.1093/jicj/mqm029>.
6. Lobel J. Affidavit of Jules Lobel on direct and indirect responsibility of commanders and superiors for war crimes and crimes against humanity under international law. URL: https://www.ecchr.eu/fileadmin/Juristische_Dokumente/GutachtenJulesLobel_Rumsfeld.pdf (дата звернення: 12.05.2025).
7. The Yamashita Standard: веб-сайт. URL: https://www.britain-at-war.org.uk/ww2/malaya_and_singapore/html/yamashita_standard.htm (дата звернення: 14.05.2025).
8. Mitchell A. Failure to Halt, Prevent or Punish: The Doctrine of Command Responsibility for War Crimes. *The Sydney Law Review*. 2000. Vol. 22/3. P. 381–410. URL: <https://classic.austlii.edu.au/au/journals/SydLawRw/2000/18.html> (дата звернення: 15.05.2025).
9. Command Responsibility Is Not a Form of Strict Liability. *Human Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/news/2004/06/24/command-responsibility-not-form-strict-liability> (дата звернення: 14.05.2025).
10. IT-94-1-A as of 15 July 1999. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/1999/en/40180>.
11. IT-03-68-T as of 30 June 2006. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2006/en/78025>.
12. IT-95-14-A as of 29 July 2004. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icty/2004/en/40041>.
13. ICC-01/05-01/08 as of 21 March 2016. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2016_02238.PDF.
14. Sliedregt E. Individual Criminal Responsibility in International Law. *Oxford University Press*. 2012. P. 1–376. DOI: 0.1093/acprof:oso/9780199560363.001.0001.

УДК 341.018

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.29>

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ СУЧАСНОГО ПРАВА МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

Пасічник Я.С.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правових та інформаційних технологій
Хмельницького інституту соціальних технологій
Університету «Україна»
ORCID: 0009-0009-9750-6457
e-mail: iaroslav.pasichnyk@gmail.com*

Пасічник Я.С. Характерні особливості джерел сучасного права міжнародних договорів.

Стаття присвячена комплексному аналізу характерних особливостей джерел сучасного права міжнародних договорів, враховуючи сучасні тенденції розвитку галузі права міжнародних договорів між державами та іншими суб'єктами міжнародного права. Окрема увага у дослідженні приділяється самостійним джерелам права міжнародних договорів, зокрема, таким джерелам як: міжнародні конвенції та інші міжнародні договори (з різними найменуваннями); міжнародні звичаї; загальні принципи права та іншим джерелам.

Зазначається, що питання визначення і характеристики джерел права міжнародних договорів становили значний інтерес теоретиків і практиків міжнародного права на всіх етапах розвитку міжнародних відносин. До XX століття до джерел права міжнародних договорів відносили міжнародні звичаї та безпосередньо міжнародні договори між державами як основними суб'єктами міжнародного права. Ситуація змінилася зі створенням ООН та Міжнародного Суду ООН у 1945 році, коли було закріплено формальний перелік джерел міжнародного права.

В результаті аналізу теорії і практики права міжнародних договорів виділяються характерні особливості джерельної бази сучасного права міжнародних договорів: формальне закріплення переліку джерел у статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН; системний характер джерел права міжнародних договорів; центральне місце і значення в механізмі засобів міжнародного-правового регулювання права міжнародних договорів; відсутність строгої ієрархії серед джерел права міжнародних договорів; множинний характер джерел права міжнародних договорів; особливе значення джерел для інтерпретації (тлумачення) норм міжнародного права, що сприяє вдосконаленню процесу міжнародної правотворчості.

Зроблено висновок, що у контексті реалізації завдань права міжнародних договорів важливим вбачається здійснення поступового функціонального переосмислення концепції джерел права міжнародних договорів, що дозволить підвищити ефективність договірної врегулювання міжнародних правовідносин між суб'єктами міжнародного права. Комісія міжнародного права ООН здатна виконати підготовчу доктринальну роботу для вдосконалення концепції джерельної бази права міжнародних договорів.

Ключові слова: право міжнародних договорів, джерела права міжнародних договорів, особливості джерел права міжнародних договорів, міжнародний договір, міжнародний звичай, міжнародне право, доктрина міжнародного права.

Pasichnyk Y.S. Characteristic features of the sources of modern law of international treaties.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the characteristic features of the sources of modern international treaty law, taking into account current trends in the development of the field of international treaty law between states and other subjects of international law. Special attention in the study is paid to independent sources of international treaty law, in particular, to such sources as: international conventions and other international treaties (with different namings); international customs; general principles of law and other sources.

It is noted that the issue of determining and characterizing the sources of international treaty law was of considerable interest to theorists and practitioners of international law at all stages of the development of international relations. Until the 20th century, the sources of international treaty law included international customs and directly international treaties between states as the main subjects of international law. The situation changed with the creation of the UN and the International Court of Justice in 1945, when a formal list of sources of international law was established.

As a result of the analysis of the theory and practice of international treaty law, the characteristic features of the source base of modern international treaty law are highlighted: the formal consolidation of the list of sources in Article 38 of the Statute of the International Court of Justice of the United Nations; the systemic nature of the sources of international treaty law; the central place and importance in the mechanism of means of international legal regulation of the law of international treaties; the absence of a strict hierarchy among the sources of international treaty law; the multiple nature of the sources of international treaty law; the special importance of sources for the interpretation of the norms of international law, which contributes to the improvement of the process of international lawmaking.

It is concluded that in the context of the implementation of the tasks of international treaty law, it is considered important to carry out a gradual functional rethinking of the concept of the sources of international treaty law, which will allow increasing the efficiency of the contractual regulation of international legal relations between subjects of international law. The UN International Law Commission is able to carry out preparatory doctrinal work to improve the concept of the source base of international treaty law.

Key words: law of international treaties, sources of law of international treaties, features of sources of law of international treaties, international treaty, international custom, international law, doctrine of international law.

Постановка проблеми. Значення джерел права в будь-якій правовій системі є основоположним. Форма закріплення норм права міжнародних договорів, як однієї з фундаментальних галузей міжнародного права, здійснюється в межах міжнародного правотворчого процесу під час взаємовідносин суб'єктів міжнародного права.

Міжнародне право, як і його окремі галузі, є складною системою. Це визначає складний характер джерельної бази міжнародного права та права міжнародних договорів. На сучасному рівні розвитку відносин між суб'єктами міжнародного права відбувається диференціація форм закріплення правил поведінки, прав і обов'язків.

Актуальність проблематики джерел права міжнародних договорів залишається високою у зв'язку з постійним розвитком міжнародного права та міжнародних відносин, зміною інтересів суб'єктів міжнародного права та появою нових, часто проблемних питань, у міжнародно-правовому регулюванні. Вирішення питань, пов'язаних з джерельною базою права міжнародних договорів, дозволить покращити стан і ефективність правового регулювання міжнародних відносин.

Мета дослідження – комплексний аналіз характерних особливостей джерел сучасного права міжнародних договорів, враховуючи сучасні тенденції розвитку галузі права міжнародних договорів між державами та іншими суб'єктами міжнародного права.

Окрема увага у дослідженні приділяється самостійним джерелам права міжнародних договорів, зокрема, таким джерелам як: міжнародні конвенції та інші міжнародні договори; міжнародні звичаї; загальні принципи права, визнані цивілізованими націями та інші джерела.

Стан опрацювання проблематики. Питань проблематики джерел права міжнародних договорів стосувалися праці відомих вітчизняних і зарубіжних представників науки та практики міжнародного права, зокрема: Г. Лаутерпахта, Дж. Фіцморіса, Дж. Брасерлі, А. Фердросса, Я. Броунлі, М. Фіцморіс, Е. Ауста, М. Шоу, М. Ляхса, Х. Тірлвея, В.М. Корецького, І.І. Лукашука, А.М. Талалаєва, О.О. Мережка, М.В. Буроменського, М.О. Баймуратова, В.Г. Буткевича, В.Н. Денисова та інших фахівців.

Особливо слід відзначити фундаментальні видання видавництва Оксфордського університету: «The Oxford Handbook of the Sources of International Law» (за редакцією Саманти Бессон і Жана д'Аспремона; 2017 р. – друкована версія; 2018 р. – онлайн версія) [1] та «The Sources of International Law» (друге видання, автор професор Х'ю Тірлвей, 2019 р.) [2].

Незважаючи на великий загальний обсяг наукової літератури з права міжнародних договорів, тематика дослідження джерел безпосередньо права міжнародних договорів залишається малодослідженою (в межах своєї галузі).

Наукова література з міжнародного права ХХІ століття частково надає відповіді на питання доктринальних підходів до загальних джерел міжнародного права як системи, але що стосується джерел права міжнародних договорів, відповідна проблематика вимагає свого подальшого теоретико-методологічного та праксеологічного обґрунтування.

Виклад основного матеріалу. Поняття джерела права важливе для усіх правових традицій і сфер охоплення (міжнародного, регіонального, внутрішньодержавного чи національного).

За визначенням видатного вітчизняного юриста-міжнародника В.Н. Денисова в «Енциклопедії міжнародного права» джерела міжнародного права – це правила поведінки держав та суб'єктів міжнародного права, що визнаються ними юридично обов'язковими у відносинах між собою. Джерела міжнародного права належать до позитивного міжнародного права, норми якого виникають, змінюються і припиняють діяти за певних обставин [3, с. 763].

Питання визначення і характеристики джерел права міжнародних договорів становили значний інтерес теоретиків і практиків міжнародного права на всіх етапах розвитку міжнародних відносин. До ХХ століття до джерел права міжнародних договорів відносили міжнародні звичаї та безпосередньо міжнародні договори між державами як основними суб'єктами міжнародного права.

Ситуація кардинально змінилася зі створенням Організації Об'єднаних Націй та Міжнародного Суду ООН у 1945 році. Так, за змістом статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, Суд зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права; при цьому він застосовує:

- міжнародні конвенції (загальні чи спеціальні, що встановлюють правила, прямо визнані державами-учасницями);
- міжнародний звичай (як доказ загальної практики, визнаної як право);
- загальні принципи права (визнані цивілізованими націями);
- судові рішення та
- доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права (із застереженням) [4].

Даний перелік лежить в основі джерел міжнародного права в цілому та його окремих галузей, зокрема, права міжнародних договорів. Встановлення формального переліку джерел права міжнародних договорів є однією з характерних особливостей сучасної джерельної бази права міжнародних договорів. Цей перелік не є вичерпним. До джерел міжнародного права також відносять односторонні акти держав, акти міжнародних організацій, «м'яке право», рішення національних судів (у контексті значення для міжнародного права) та інші.

Право міжнародних договорів між державами було офіційно кодифіковано з прийняттям Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року (далі – Конвенція) [5], яка стала основним джерелом галузі і фундаментальним міжнародно-правовим документом, що визначає форму та зміст права міжнародних договорів між державами.

Взаємозв'язок статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН та статті 2 Конвенції дозволяє стверджувати, під міжнародними конвенціями у теорії і практиці міжнародного права розуміються різні види міжнародних договорів незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, у двох чи кількох зв'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування [6, с. 429]. Аналогічні положення містяться у чинному Законі України від 29.06.2004 № 1906-IV «Про міжнародні договори України» [7]. Як правило, сучасні міжнародні договори укладаються під найменуванням договору, угоди, рамкової угоди, конвенції, пакту, протоколу, статуту, контракту тощо.

Процес кодифікації права міжнародних договорів, як форми систематизації правових актів, у 1969 році не закінчився.

Так, у 1978 році було прийнято Віденську конвенцію про правонаступництво держав щодо міжнародних договорів 1978 року [8], яка набрала чинності в 1996 році, а Україна приєдналася до неї у 1992 році.

Щодо договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями, то у 1986 році було прийнято Віденську конвенцію про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями прийнята, однак вона ще не набула чинності [9]. При цьому, Конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями застосовується суб'єктами міжнародного права в якості міжнародного звичаю.

Характерною рисою сучасного права міжнародних договорів залишається значна кількість міжнародних звичаїв, які фактично застосовуються суб'єктами міжнародного права при укладанні договорів та врегулюванні договірних відносин між собою. 20 грудня 2018 року Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію A/RES/73/203 «Виявлення норм міжнародного звичаєвого права», яка має вагоме значення у теорії і практиці міжнародного права та співвідношенні понять міжнародного договору та міжнародного звичаю як основних джерел міжнародного права [10].

У преамбулі Віденської конвенції про право міжнародних договорів підкреслюється, що норми міжнародного звичаєвого (в українському перекладі «звичайного») права, як і досі, регулюватимуть питання, які не були розв'язані в положеннях цієї Конвенції,

З формальної точки зору, взаємозв'язок між Віденською конвенцією та міжнародним звичаєм уособлюється в дихотомії між кодифікацією та поступовим розвитком міжнародного права. Положення Конвенції, що втілюють попередню практику, застосовуються до всіх учасників міжнародного співтовариства; інноваційні положення Конвенції застосовуються до її сторін. Однак, окрім цієї спрощеної парадигми, детальніший аналіз показує, що взаємодія між Віденською конвенцією та звичаєм набагато різноманітніша та багатогранніша [11, с. 17].

Серед принципів міжнародного права, які є його джерелами, а одночасно і джерелами права міжнародних договорів, особливе значення відіграє принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань суб'єктами міжнародного права (*pacta sunt servanda* як звичаєва норма-положення обов'язковості виконання міжнародних договорів).

Серед джерел національного права, які регулюють питання права міжнародних договорів, відносяться конституції та закони про міжнародні договори. У цьому контексті відображається детермінація і взаємозв'язок міжнародного і національного права держав – основних суб'єктів міжнародного права.

Конфігурація міжнародних правотворчих процесів принципово відрізняється від централізованих та низхідних процесів, що існують у внутрішньому праві. На думку більшості дослідників джерел міжнародного права, вони є еквівалентними та застосовуються одночасно, і тому вони не розташовані в ієрархії одне відносно одного [1, с. 49]. Тобто, строгої ієрархії джерел міжнародного права, як і права міжнародних договорів, наразі не існує.

Різні ракурси дослідження сучасного міжнародного права породжують розлогий діапазон його характеристик, які, як наголошує С.Б. Карвацька, не стільки конкурують, скільки доповнюють одне одного [12, с. 44].

Раніше держави вважалися єдиними суб'єктами міжнародного права, а джерела міжнародного права стосувалися виключно дій держав. Однак, реалії міжнародної спільноти свідчать про те, що зараз існує низка учасників, які є джерелами правотворчості у міжнародному праві. До такого кола учасників, залучених до міжнародної правотворчості, відносять корпорації, неурядові організації, окрім держав та міжнародних організацій [1, с. 70]. Це також сприяє виникненню і розвитку явища множинності джерел права міжнародних договорів.

Основна критика традиційної доктрини джерел (зокрема, джерел права міжнародних договорів) у зарубіжній науковій літературі полягає в тому, що вона, тобто (доктрина джерел) більше не здатна враховувати або регулювати величезну масу квазізаконодавчої діяльності, яка становить міжнародне право, яке держави тепер повинні враховувати у своїх повсякденних відносинах та діяльності. Категоризація «інструментів, за допомогою яких міжнародні установи здійснюють публічну владу» включатиме, у порядку спадання ступеня обов'язкової сили, «міжнародні договори, періодичні зміни до договорів, рішення з окремих справ, що мають обов'язкову силу або рішення, що можуть стати обов'язковими шляхом національного визнання»; «різні типи м'яких, тобто необов'язкових правових інструментів», зокрема, «стандарты на продукцію або кодекси поведінки»; «інструменти, що містять необов'язкові правила, які, насамперед, спрямовані на сприяння консультаціям, або м'які інструменти приватного права»; «неправові документи, які позбавлені будь-яких деонтичних елементів, але тим не менш мають значний юридичний чи політичний вплив на відповідну сферу політики», включаючи, наприклад, «звіти організацій про виконання та дотримання» [2, с. 34; 13].

Натомість, відповіддю на таку критику може бути здійснення поступового функціонального переосмислення концепції джерел міжнародного права, зокрема, права міжнародних договорів. Нові виклики та прогалини у міжнародно-правовому регулюванні не можуть бути вирішені та усунуті одномоментно, а вимагають зусиль суб'єктів міжнародного права, а також відповідного

теоретико-методологічного обґрунтування і подальшого впровадження у теорію і практику права міжнародних договорів. Наприклад, Комісія міжнародного права ООН здатна виконати підготовчу доктринальну роботу для вдосконалення концепції джерельної бази права міжнародних договорів.

Висновки. Отже, аналіз теорії і практики права міжнародних договорів дозволяє виділити такі характерні особливості джерельної бази сучасного права міжнародних договорів, як: формальне закріплення переліку джерел у статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН; системний характер джерел права міжнародних договорів; центральне місце і значення в механізмі засобів міжнародного-правового регулювання права міжнародних договорів; відсутність строгої ієрархії серед джерел права міжнародних договорів; множинний характер джерел права міжнародних договорів; особливе значення джерел для інтерпретації (тлумачення) норм міжнародного права, що сприяє вдосконаленню процесу міжнародної правотворчості.

У контексті реалізації завдань права міжнародних договорів важливим вбачається здійснення поступового функціонального переосмислення концепції джерел права міжнародних договорів, що дозволить підвищити ефективність договірної врегулювання міжнародних правовідносин між суб'єктами міжнародного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The Oxford Handbook of the Sources of International Law. / Besson S., d'Aspremont J. (Eds.). Oxford: Oxford University Press, 2017. Online Publication (2018). 1207 p. URL: DOI: <https://doi.org/10.1093/law/9780198745365.002.0004>.
2. Thirlway H. The Sources of International Law. Second Edition. Oxford: Oxford University Press, 2019. 273 p.
3. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов (співголови) та ін.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Т. 1. А–Д. Київ: Академперіодика, 2014. 920 с.
4. Statute of the International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/statute>.
5. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.
6. Пасічник Я.С. Міжнародний договір і міжнародний звичай як джерела міжнародного права: детермінація і взаємозв'язок. *Електронне наукове фахове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025, № 4, Частина 3. С. 428–432.
7. Закон України від 29.06.2004 № 1906-IV «Про міжнародні договори України». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004. № 50. Ст. 540. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
8. Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо міжнародних договорів 1978 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_185#Text.
9. Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations of 1986. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXIII-3&chapter=23&clang=_en.
10. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/73/203 від 20 грудня 2018 року «Виявлення норм міжнародного звичаєвого права». URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/73/203>.
11. Research Handbook on the Law of Treaties. / Tams C.J., Tzanakopoulos A., Zimmermann A. (Eds.). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, 2014. 678 p.
12. Карвацька С.Б. Інтерпретація норм міжнародного права: теоретичні та практичні аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11. Київ: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2020. 555 с.
13. Goldmann M. Inside Relative Normativity: From Sources to Standard Instruments for the Exercise of International Public Authority. *German Law Journal, Volume 9, Issue 11: Special issue – The Exercise of Public Authority by International Institutions*, 2008. Pp. 1866–1908.

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.30>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ГНУЧКОЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Петренко Ю.В.,
доктор філософії,
асистент кафедри конституційного, адміністративного,
екологічного та трудового права
Полтавського юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-4954-3332
e-mail: petrenkoyulija22075@gmail.com

Петренко Ю.В. Правові засади гнучкої євроінтеграції.

Ведучи мову про процес визначення теоретичного підґрунтя сучасного євроінтеграційного процесу, констатовано, що Європейський Союз як об'єднання, з самого початку його заснування не мало наперед визначену і незмінну стратегічну мету. Наявні на сьогодні структури Європейського Союзу були започатковані ще в повоєнний період. Безумовно, на той час перед Західною Європою стояли зовсім інші цілі та завдання.

Доведено, що аналіз євроінтеграції в історичній ретроспективі дає можливість зрозуміти інтеграційні процеси, що протікають в Європейському Союзі, усвідомити їх справжні цілі та завдання. Встановлено, що першочергово це було дійсно об'єднання зусиль та можливостей саме у сферах безпеки та оборони. Беручи до уваги тогочасні повоєнні реалії, це було цілком виправдано. Однак враховуючи супротив до інтеграції у політичній сфері та сфері оборони, який на той час так і не вдалося подолати, довелося шукати шляхи до інтеграції, які точно вдалося б реалізувати. З'ясовано, що саме тому процес євроінтеграції було розпочато саме з економічної сфери. Констатовано, що політика в галузі безпеки та оборони вже тоді була найбільш чутливою компонентою національного суверенітету, щодо ступеню обмеження якої європейські держави мали тенденцію до розбіжності. З'ясовано, що на певний час було відстрочено спроби подальшого поглиблення взаємодії у сферах зовнішньої та оборонної політики, які є найбільш тендітною ключовою складовою національного суверенітету.

Констатовано, що питання розширення ЄС нерозривно пов'язане з процесом поглиблення інтеграції в цьому об'єднанні. Однак цей процес завжди був достатньо суперечливий. Вектори та завдання процесу євроінтеграції постійно трансформуються, так як мають враховувати як внутрішні чинники політичного та економічного характеру всередині ЄС та окремих його країн, а також зовнішні тенденції розвитку міжнародних відносин, що знову ж таки динамічно змінюються.

З'ясовано, що поява різношвидкісної інтеграції зумовлена збільшенням числа членів Європейського економічного співтовариства, а згодом і Європейського Союзу, що мали різні інтереси та можливості всередині об'єднання. Доведено, що для того, щоб не обмежувати групи країн у їх прагненнях поглибитися в певних сферах співпраці, а також щоб нівелювати протиріччя та відмінності в підходах до можливих векторів євроінтеграції, необхідним було запровадити інструмент гнучкої інтеграції. Це дало можливість просувати євроінтеграцію вперед. Досліджено форми гнучкої інтеграції та посиленої співпраці.

Ключові слова: гнучка євроінтеграція, Економічний і валютний союз, шенгенська зона, Європейський економічний простір, посилена співпраця, PESCO.

Petrenko Y.V. Legal principles of flexible european integration.

Speaking about the process of determining the theoretical basis of the modern European integration process, it is worth noting that the European Union as an association, from the very beginning of its foundation, did not have a predetermined and unchanging strategic goal. The structures of the European Union that exist today were established in the post-war period. Of course, at that time Western Europe faced completely different goals and tasks.

It is proven that the analysis of European integration in historical retrospect makes it possible to understand the integration processes taking place in the European Union, to realize their true goals and tasks. It is established that first of all it was a real unification of efforts and opportunities in the areas of security and defense. Taking into account the post-war realities of that time, this was quite justified. However, given the opposition to integration in the political and defense spheres, which at that time could not be overcome, it was necessary to look for ways to integration that would definitely be implemented. It is found out that this is why the process of European integration was started precisely from the economic sphere. It is stated that security and defense policy was already the most sensitive component of national sovereignty, regarding the degree of restriction of which European states tended to disagree. It is found out that attempts to further deepen interaction in the spheres of foreign and defense policy, which are the most fragile key component of national sovereignty, were postponed for a certain time.

It is stated that the issue of EU enlargement is inextricably linked with the process of deepening integration in this association. However, this process has always been quite controversial. The vectors and tasks of the European integration process are constantly transforming, as they must take into account both internal factors of a political and economic nature within the EU and its individual countries, as well as external trends in the development of international relations, which again are changing dynamically.

It is found that the emergence of multi-speed integration is due to the increase in the number of members of the European Economic Community, and later the European Union, which had different interests and opportunities within the association. It is proved that in order not to limit groups of countries in their aspirations to deepen in certain areas of cooperation, as well as to eliminate contradictions and differences in approaches to possible vectors of European integration, it was necessary to introduce a tool of flexible integration. This made it possible to move European integration forward. Forms of flexible integration and enhanced collaboration were explored.

Key words: flexible European integration, Economic and Monetary Union, Schengen area, European Economic Area. enhanced cooperation, PESCO.

Постановка проблеми. Міркуючи про визначення теоретичного підґрунтя сучасного процесу євроінтеграції, мабуть, важко уявити Європейський Союз як з об'єднання, що з самого початку його заснування мало наперед визначену і стало стратегічну мету. Ті структури ЄС, які існують на сьогодні, взяли свій початок ще в повоєнний період. Звісно, на той час перед Західною Європою стояли дещо інші цілі та завдання. Та й для того, щоб успішно започаткувати інтеграційні процеси, спершу довелося відмовитися від інтеграції у сфері політики та оборони. Дійсно, політична інтеграція та інтеграція у сферах безпеки та оборони на той час була не можливою. Занадто чутливими ці сфери були для суверенітету країн Західної Європи. Саме з цієї причини не вдалося створити Європейське оборонне співтовариство, договір про заснування якого в 1952 році було підписано міністрами закордонних справ Франції, Італії, ФРН, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу. Ратифікація Договору про заснування Європейського оборонного співтовариства 30 серпня 1954 року була провалена в Національних зборах Франції. Не вдалося досягти успіху і в реалізації проекту Європейського політичного співтовариства, договір про який був оприлюднений у Страсбурзі 10 березня 1953 року. Відповідний проект також було відкинуто країнами Західної Європи.

Тож реалізувати ідеї утворення наднаціональних організацій у сфері зовнішньої політики та політики безпеки так і не вдалося. Причиною стала неготовність країн Західної Європи передати свої суверенні права у даних сферах на наднаціональний рівень. Тому держави Західної Європи зробили акцент на розвиток економічної інтеграції. Варто зазначити, що на цьому шляху вони змогли досягти неабияких успіхів.

Європейська інтеграція, що розпочалася з країн Західної Європи, згодом охопила і країни Центральної та Східної Європи, які виявили намір приєднатися до Європейського Союзу. І якщо при створенні Європейських спільнот шість країн-засновниць мали єдині цілі інтеграції та спільні погляди щодо інтенсивності її темпів, то в міру розширення Європейських спільнот, а згодом і Європейського Союзу, ідея одношвидкісного розвитку перестала бути можливою. Безумовно, різний історичний досвід, географічне розташування, економічна неоднорідність розвитку країн спільноти зумовлює різне бачення завдань та шляхів їх реалізації. Тож складності у втіленні єдиних інтеграційних проектів стали поштовхом до пошуку нових шляхів розвитку ЄС, що дали б можливість все ж просувати інтеграційний процес, хоча й робити це нерівномірно для його учас-

ників. Правовим інструментом, що дав можливість це зробити, стала гнучка інтеграція. Глибокий аналіз правової природи гнучкої інтеграції дає можливість констатувати, що на сьогодні немає єдиного підходу до цілісної теорії даної правової категорії, відсутня й одностороння практика її реалізації. Гнучка євроінтеграція скоріше є реакцією на розширення ЄС і збільшення розриву між інтересами та можливостями його учасників. Варто констатувати, що поява гнучкої євроінтеграції та посиленої співпраці є реакцією на виклики, обумовлені розширенням ЄС, неоднорідністю можливостей його учасників, прагненням попри розмаїття підходів до євроінтеграційного процесу, все ж рухати його вперед. Особливий науковий інтерес становить дослідження можливості використовувати правовий інструмент гнучкої євроінтеграції третіми країнами, тобто інтегруватися до тієї чи іншої сфери разом з державами-членами Європейського Союзу, не будучи його учасником. Ці питання на сьогодні передусім стосуються Єдиного внутрішнього ринку в ЄС і Шенгенської зони. Безумовно, участь у ряді проєктів євроінтеграції є досить бажаною для третіх країн, водночас це дає можливість брати участь в їх реалізації без передачі частини свого суверенітету на наднаціональний рівень, без чого неможливе повноправне членство в ЄС. Такі можливості є відкритими й для України.

Мета дослідження. Предметом наукового інтересу є з'ясування правових засад гнучкої євроінтеграції та однієї з найбільш недосліджених її форм – посиленої співпраці. Не менш важливим є дослідження форм практичного втілення гнучкої євроінтеграції та посиленої співпраці.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової природи гнучкої євроінтеграції почало активно досліджуватися після утворення Європейського Союзу. Однак на сьогодні немає єдиного підходу до цілісної теорії даної правової категорії, відсутня й одностороння практика її реалізації. Поява гнучкої євроінтеграції є скоріше реакцією на виклики, обумовлені розширенням ЄС, неоднорідністю можливостей його учасників, прагненням попри розмаїття підходів до євроінтеграційного процесу, все ж рухати його вперед. Подальше наповнення гнучкої інтеграції новими формами зумовлювало зростання наукового інтересу до даного питання. Особливо варто відзначити доробок таких вчених, як А. Ворлех, А. Келлікер, А. Стубб, Л. Меткалф, Дж. Шоу, Б. Хол тощо. Однак гнучка інтеграція є правовим інструментом досягнення цілей поглиблення співпраці країн-членів ЄС і виникла як реакція появи внутрішніх та зовнішніх викликів на цьому шляху. Тож поява нових і нових викликів зумовлює виникнення нових форм гнучкої інтеграції, що будуть спроможні рухати процес співпраці попри наявні перешкоди. Тож питання дослідження правової природи гнучкої євроінтеграції не є до кінця вивченим і дослідженим.

Виклад основного матеріалу. Переломним етапом в реалізації принципу гнучкої інтеграції в Європейському Союзі стало підписання Маастрихтського договору, який став першим документом, що визначив можливість відступати від принципу рівної участі усіх членів об'єднання в процесі євроінтеграції. Тож Маастрихтський договір став правовим підґрунтям для подальшої появи в установчих договорах ЄС елементів правової неоднорідності, зокрема, в аспекті глибини євроінтеграційних процесів для країн-учасниць об'єднання.

Гнучка інтеграція у формі системи різних виключень застосовувалася і продовжує застосовуватися в різних сферах розвитку ЄС. Прикладами можуть служити виключення, що в різний період були застосовані до Великої Британії, Данії, Ірландії, усі транзитні періоди для нових країн, що носять тимчасовий характер [1, с. 34].

Відповідно до протоколу № 15 до Договору про Європейський Союз «Про деякі положення щодо Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії» визначено, що Велика Британія не має наміру і не зобов'язана запроваджувати євро без окремого рішення з цього питання її уряду і парламенту. 16 жовтня 1996 року та 30 жовтня 1997 року уряд Сполученого Королівства повідомив Раді про свій намір не брати участь у третьому етапі економічного та валютного союзу [2]. Тож Великобританія зберегла свої повноваження у сфері монетарної політики, не передавши їх на наднаціональний рівень. 31 січня 2020 року Великобританія вже не є членом Європейського Союзу. Рішення про вихід зі складу об'єднання було прийнято за результатами проведення відповідного референдуму, на якому більшість британців проголосували за вихід зі складу ЄС.

Протокол № 16 до Договору про Європейський Союз «Про деякі положення, що стосуються Данії» передбачає виняток щодо Данії в запровадженні спільної валюти – євро. У зв'язку з тим, що 3 листопада 1993 року данський уряд повідомив Комісії про свій намір не брати участь у третьому етапі економічного та валютного союзу, до Данії застосовується виняток щодо впроваджен-

ня спільної валюти – євро. Скасування цього винятку щодо Данії може бути ініційовано шляхом направлення відповідного запиту.

Протоколом № 19 «Про шенгенське ACQUIS, інтегроване до структури Європейського Союзу» констатовано, що Ірландія та Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії не беруть участь у всіх положеннях Шенгенського acquis. За цими країнами збережено можливість прийняти інші положення цього acquis повністю або частково. Відповідно до статті 4 зазначеного протоколу Ірландія та Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії можуть в будь-який час звернутися з проханням взяти участь в деяких або всіх положеннях цього acquis [2]. Статтею 6 протоколу визначено, що Республіка Ісландія та Королівство Норвегія, які хоча й не є членами ЄС, однак залучаються до реалізації Шенгенського acquis та його подальшого розвитку.

Статтею 1 протоколу № 22 «Щодо позиції Данії» визначено, що Данія не бере участі в ухваленні Радою запропонованих заходів відповідно до Розділу V частини 3 Договору про функціонування Європейського Союзу під назвою «Простір свободи, безпеки та правосуддя». Тож жодне положення цього розділу, жоден захід, що ухвалений відповідно до цього розділу, жодне положення будь-якої міжнародної угоди, укладеної Союзом відповідно до цього розділу, не є зобов'язальними та не застосовуються щодо Данії. Статтею 5 протоколу передбачено, що Данія не бере участі у розробці та реалізації рішень та дій Союзу, які мають оборонне значення. Таким чином, Данія не бере участі у їх ухваленні. Данія не зобов'язана ані робити внесок у фінансування оперативних видатків, що випливають з таких заходів, ані надавати Союзу свої військові ресурси. При цьому стаття 7 закріплює за Данією можливість відповідно до своїх конституційних вимог інформувати інших держав-членів про те, що вона більше не бажає користуватися цим Протоколом або його частинами. У такому випадку Данія повністю застосовує всі відповідні діючі заходи, прийняті в рамках Європейського Союзу [2].

Однак вторгнення Росії в Україну спонукало до переосмислення політики безпеки та оборони в багатьох європейських країнах. Тож в 2022 році після тридцятирічного відступу від положень Європейського Союзу щодо безпеки та оборони, в Данії відбувся референдум щодо того, чи буде країна і далі відмовлятися від участі в реалізації Спільної політики безпеки та оборони, чи має долучитися до неї. Дві третини виборців проголосували за скасування відмови Данії від оборонної політики ЄС.

Протокол № 30 «Про застосування Хартії основоположних прав Європейського Союзу до Польщі та Сполученого Королівства» визначено, що «Хартія не розширює повноваження Суду Європейського Союзу або будь-якого судового органу Польщі та Сполученого Королівства на оцінку того, що закони, підзаконні або адміністративні акти, практика або діяльність Польщі або Сполученого Королівства були б несумісними з основоположними правами, свободами та принципами, які підтверджує Хартія» [2].

Іншим варіантом використання гнучкої інтеграції є проекти за участю не усіх держав-членів або з участю третіх країн – Економічний і валютний союз, шенгенська зона, Європейський економічний простір.

Економічний і валютний союз (далі – ЕВС) є важливим кроком в інтеграції економік ЄС. Заснований у 1992 році, ЕВС передбачає координацію економічної та фінансової політики, спільну монетарну політику та спільну валюту – євро [3]. Створення ЕВС із самого початку передбачало відповідність його учасників дуже жорстким економічним і фінансовим критеріям (Маастрихтські критерії конвергенції). Приєднатися до стадії створення єдиної валютної і фінансової системи Союзу могли тільки країни-члени ЄС, які виконали ці умови. Таким чином, була закладена можливість диференціації у рамках «першої опори» ЄС. Крім того, Велика Британія в протоколі № 15 до Договору про Європейський Союз, а пізніше і Данія в протоколі № 16 до Договору про Європейський Союз закріпили за собою право не брати участь в третій стадії ЕВС (тобто не вводити єдину валюту) за власним бажанням, а не через невідповідність критеріям. Таким чином, усередині Співтовариства де-факто з'явився не лише різношвидкісний розвиток, обумовлений мірою готовності держав до виконання проєктів і який має спільну мету, але і система виключень (opt-outs), заснована на небажанні окремих країн поглиблювати інтеграцію [4, с. 52].

Положеннями Маастрихтського договору 1992 року передбачено запровадження єдиної валюти для країн-членів об'єднання. Єврозону було створено в 1999 році, однак на той час вона функціонувала тільки для безготівкових розрахунків, а з 1 січня 2002 року євро вже було введено в обіг. На сьогодні до єврозони входять 20 країн ЄС, для яких євро є національною валютою та

єдиним законним платежем. Болгарія, Чехія, Данія, Угорщина, Польща, Румунія та Швеція є державами-членами ЄС, однак продовжують використовувати свої національні валюти. При цьому вищеперелічені держави зобов'язалися приєднатися до зони євро, коли будуть відповідати критеріям конвергенції.

З 1 січня 2026 року Болгарія стане 21-м членом єврозони. Рада Європейського Союзу ухвалила рішення прийняти Болгарією до зони євро. Останні три правові акти, необхідні для цього, були прийняті Радою ЄС 8 липня 2025 року.

Данія є членом ЄС, однак не використовує спільну валюту ЄС, але не через невідповідність критеріям конвергенції. Протоколом № 16 до Договору про Європейський Союз «Про деякі положення, що стосуються Данії» передбачено виняток щодо Данії в запровадженні спільної валюти. Щоправда в 2000 році уряд Данії провів референдум, на який було винесено питання щодо можливості запровадження євро, однак громадяни Данії висловилися проти цього.

Шенгенська зона – це європейський простір, на зовнішніх кордонах якого передбачено прикордонний контроль, а на внутрішніх кордонах держав, що входять в цю зону, такий контроль відсутній. Шенгенська зона включає в себе 29 європейських держав, що приєдналися до однойменної угоди в 1985 році. Це всі країни-члени ЄС, окрім Ірландії та Кіпру. Ірландія зберігає за собою право на неучасть в шенгенській зоні, при цьому застосовує свою візову політику. Кіпр має юридичні зобов'язання приєднатися до шенгенської зони пізніше. Норвегія, Швейцарія, Ісландія та Ліхтенштейн не є членами ЄС, але підписали Шенгенську угоду і тому є членами Шенгенської зони.

Європейський економічний простір складається з держав-членів Європейського Союзу і трьох країн Європейської асоціації вільної торгівлі (далі – ЄАВТ), які не є членами ЄС, а саме: Ісландія, Ліхтенштейн і Норвегія, за виключенням Швейцарії.

Угода про Європейський економічний простір набула чинності 1 січня 1994 року. Вона спрямована на зміцнення торговельних та економічних відносин між договірними сторонами та головним чином стосується чотирьох фундаментальних стовпів внутрішнього ринку, а саме: вільного руху товарів, людей, послуг та капіталу [3].

Необхідно акцентувати на наявній різниці між поняттям «гнучка інтеграція» та «посилена співпраця». Якщо перший термін охоплює усі виключення із загального поступального розвитку Європейського Союзу, то другий передбачає поглиблення євроінтеграційних процесів в певних сферах через співробітництво деяких країн-членів ЄС, однак має чітко обмежені умови застосування, які визначені установчими договорами Європейського Союзу.

У проведенні спільних політик Європейського Союзу використовуються особливі підходи до змісту та темпів інтеграції, які отримали назву «Європа різних швидкостей» та «посилена співпраця». Поняття «Європа різних швидкостей» (або «багатошвидкісна Європа» – «Multi-speed Europe»)¹ використовується для позначення ідеї про можливість неоднакових темпів інтеграції для різних країн. Тобто ті держави-члени, що мають бажання й можливості, за згоди всіх інших, можуть швидше просуватися в інтеграційному процесі в певній сфері без залучення усіх членів ЄС. Це дозволяє окремим державам Союзу утримуватися від участі у ряді проєктів, але водночас не перешкоджати іншим країнам їх реалізовувати [7, с. 41-42].

Серед причин виникнення та необхідності застосування механізму посиленої співпраці варто виділити такі: по-перше, він є способом збереження державного суверенітету і національних інтересів держав; по-друге, це альтернативний варіант інтеграції Європейського Союзу, який застосовується тоді, коли не всі держави-члени бажають інтегруватися в усі сфери співробітництва; по-третє, такий механізм сприяє збереженню Союзу в ролі інтеграційного об'єднання. Таким чином, механізм посиленої співпраці, вирішує завдання забезпечення єдності та різноманіття в Євросоюзі [8, с. 246].

Загалом концепція просунутої (поглибленої) співпраці дозволяє групам держав-членів ЄС співпрацювати стосовно розв'язання окремих питань, не вдаючись до практики укладення договорів *inter se*. Рішення про можливість/необхідність запровадження просунутого співробітництва

¹ Термін «Європа різних швидкостей» вперше з'явився у звіті прем'єр-міністра Бельгії Л. Тіндеманса. В січні 1975 р. була оприлюднена його «Доповідь про Європейський Союз», у якій він пропонував розвиток Спільнот за рахунок посилення існуючих інституцій та активізації політичного співробітництва [5, с. 5-7]. Запропонований інтеграційний механізм передбачав застосування різних швидкостей інтеграції для різних держав-членів ЄС [6, с. 1-3].

з певного питання приймається Радою ЄС за участю усіх держав-членів ЄС. Усі питання просунутого співробітництва вирішуються у рамках органів ЄС, що надає право усім державам-членам брати участь у їх обговоренні або приєднатися до просунутого співробітництва. Акти, які приймаються в рамках просунутого співробітництва можуть мати обов'язковий характер і у відповідних випадках безпосередньо застосовуються на території держав, що беруть у ньому участь. Вимогою до таких актів є відповідність нормам права ЄС [9, с. 118-119].

Ретельний аналіз положень установчих договорів ЄС дає можливість виділити основні ознаки посиленої співпраці: здійснюється на основі установ, процедур і механізмів Європейського Союзу; спрямована на досягнення цілей Союзу та захисту його інтересів; посилює подальший розвиток європейської інтеграції; така співпраця відкрита для всіх держав-членів ЄС без будь-яких обмежень у часі; застосовується виключно як крайній засіб у разі, якщо Європейський Союз не може досягти цілей такої співпраці протягом розумного строку; об'єднує щонайменше дев'ять держав-членів ЄС; акти, ухвалені в рамках посиленої співпраці, зобов'язують тільки держав-членів, що беруть участь у такій співпраці; в ході обговорення законодавства в рамках посиленої співпраці можуть брати участь усі держави-члени ЄС, однак під час ухвалення рішень – тільки учасники даного механізму [9, с. 118-119].

Посилена співпраця не застосовується у сферах виняткової компетенції Європейського Союзу, а саме: митний союз; впровадження правил конкуренції, необхідних для функціонування внутрішнього ринку; монетарна політика щодо держав-членів єврозони; збереження морських біоресурсів відповідно до спільної політики в галузі риболовства; спільна торговельна політика [10]. Досить поширеною серед представників наукової доктрини є ідея про те, що посилена співпраця має застосовуватися передусім в нових сферах співпраці, або в нових напрямках вже наявних сфер.

У Ніццькому [11] і Лісабонському [10] договорах посилена співпраця була поширена на сферу Спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Посилена співпраця на сьогодні реалізується і в операціях та місіях Євросоюзу.

У сфері безпеки та оборони такий правовий інструмент, як посилена співпраця, знайшов свій прояв у постійному структурному співробітництві (PESCO).

Можливість для поглиблення інтеграції країн-членів ЄС шляхом запровадження посиленої співпраці у сфері безпеки та оборони передбачено Договором про Європейський Союз. Зокрема, частиною 6 статті 42 ДЕС встановлено, що для держав-членів, військовий потенціал яких задовольняє вищі критерії, та які взяли одна щодо одної більш тісні зобов'язання в цій сфері, передбачено запровадження постійної структурної співпраці в рамках ЄС [12].

Механізм реалізації такої можливості визначено статтею 46 ДЕС. Держави-члени, що висловлюють намір брати участь у постійній структурній співпраці у сфері оборони, мають задовольняти критерії та взяти на себе зобов'язання щодо військового потенціалу, сформульовані в Протоколі № 10 Договору про функціонування Європейського Союзу від 07.02.1992 р. «Щодо постійної структурної співпраці, встановленої статтею 42 ДЕС» (далі – Протокол щодо постійної структурної співпраці).

Механізм PESCO формує юридичну платформу для спільних дій країн-членів Євросоюзу щодо створення нових військових підрозділів та проведення операцій у сфері оборони і безпеки, а також для досліджень в оборонній сфері.

У 2017 р. п. 6 ст. 42 та ст. 46 ДЕС набули практичного втілення – під патронатом Європейської ради була ініційована програма «Постійне структурне співробітництво» (Permanent Structured cooperation, PESCO) в сфері оборони [13]. PESCO – це постійний формат для поступового посилення військової співпраці держав-членів Євросоюзу, військовий потенціал яких задовольняє вищі критерії, та які готові взяти одна щодо одної більш тісні зобов'язання в цій сфері. Це амбітний, зобов'язуючий та інклюзивний проєкт в інституційних рамках ЄС для забезпечення безпеки і оборони території ЄС та його громадян. Мета створення PESCO – поглиблення і розширення співпраці у сфері безпеки і оборони, що, своєю чергою, сприятиме посиленню обороноздатності Євросоюзу і дозволить спільно протистояти військовим загрозам [14, с. 180].

13 листопада 2017 р. міністри закордонних справ двадцяти трьох держав-членів ЄС підписали декларацію про намір приєднатися до програми. Це стало першим формальним кроком до офіційного запуску PESCO.

У документі зазначалося, що PESCO є амбітною зобов'язуючою та інклюзивною юридичною основою для спільного інвестування у галузь безпеки та оборони. Обов'язкові для учасників іні-

ціативи охоплюють, у т.ч., регулярне збільшення витрат на оборону в реальних показниках. Також було визначено перелік із 17 проєктів, виконання яких є обов'язковим для залучених сторін [15, с. 148]. Ці перші 17 проєктів PESCO були затверджені Радою ЄС 6 березня 2018 р. Мова йде про першу партію проєктів PESCO. Друга хвиля проєктів була затверджена Радою ЄС 19 листопада 2018 року. До переліку внесено 17 проєктів. 12 листопада 2019 року міністри оборони держав-членів ЄС ухвалили третю партію із 13 нових проєктів в рамках PESCO. 16 листопада 2021 року Рада ЄС прийняла рішення про оновлення переліку проєктів ще 14-ма новими. П'ята хвиля проєктів була затверджена Радою ЄС 23 травня 2023 року. Перелік проєктів було доповнено ще 11 новими. 27 травня 2025 року перелік проєктів PESCO доповнено ще 11 новими проєктами. Це остання на сьогоднішню хвиля проєктів PESCO. Загалом на сьогодні таких проєктів вже 75. Частина проєктів першої і другої хвилі вже успішно завершена, більшість проєктів третьої, четвертої хвилі знаходяться на етапі випробувань, проєкти шостої хвилі перебувають на початковій стадії планування.

Висновки. Отже, гнучка євроінтеграція є правовим інструментом, що виник як реакція на розширення ЄС і збільшення розриву між інтересами та можливостями його учасників. Поява гнучкої євроінтеграції викликана бажанням попри неоднорідність можливостей та пріоритетів членів ЄС, все ж рухати вперед процес поглиблення співпраці. Гнучкі механізми загалом є інструментами для досягнення поставлених цілей попри наявні протиріччя. Разом з тим, гнучка євроінтеграція не просто дає можливість просувати інтеграцію, а ще й підвищувати ефективність взаємодії в окремих напрямках співпраці, мінімізувати гальмівні фактори подальшого руху. Гнучка інтеграція у формі системи різних виключень застосовувалася і продовжує застосовуватися в різних сферах розвитку ЄС. Наприклад, це виключення, що в різний період були застосовані до Великої Британії (право не впроваджувати євро як національну валюту, збереження повноважень у сфері монетарної та візової політики), Данії (право не впроваджувати спільну валюту – євро, не брати участь у розробці та реалізації рішень та дій Союзу, які мають оборонне значення), Ірландії (право не брати участь у всіх положеннях Шенгенського *acquis*), Польщі та Великобританії (Хартія основоположних прав ЄС не розширює повноваження Суду ЄС абонаціональних судових органів на оцінку того, що закони, підзаконні або адміністративні акти, практика або діяльність держави є несумісними з положеннями Хартії). Іншим варіантом використання гнучкої інтеграції є проєкти за участю не усіх держав-членів або з участю третіх країн – Економічний і валютний союз, шенгенська зона, Європейський економічний простір. Крім того, до деяких механізмів гнучкої співпраці можуть бути долучені й треті країни. Це становить особливий інтерес і для України.

Акцентовано на наявній різниці між поняттям «гнучка інтеграція» та однією з найбільш недосліджених її форм – «посиленої співпраці». Якщо перший термін охоплює усі виключення із загального поступального розвитку Європейського Союзу, то другий передбачає поглиблення євроінтеграційних процесів в певних сферах через співробітництво деяких країн-членів ЄС, однак має чітко обмежені умови застосування, які визначені установчими договорами Європейського Союзу. Практичною формою втілення посиленої співпраці є постійне структурне співробітництво у сфері безпеки та оборони (PESCO), можливість впровадження якого передбачена частиною 6 статті 42 ДЕС, а механізм реалізації – статтею 46 ДЕС та Протоколом № 10 Договору про функціонування Європейського Союзу від 07.02.1992 р. «Щодо постійної структурної співпраці, встановленої статтею 42 ДЕС». У 2017 р. п. 6 ст. 42 та ст. 46 ДЕС набули практичного втілення – під патронатом Європейської ради була ініційована програма «Постійне структурне співробітництво» (Permanent Structured cooperation, PESCO) в сфері оборони. Дана програма наразі успішно реалізовує 75 проєктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Савка В.Я. Напрями впровадження в ЄС гнучкої інтеграції та її форми – просунутої співпраці. *Регіональні студії*. редкол.: М.М. Палінчак (голов. ред.), Ю.О. Остапеч, В.М. Бокоч та ін. – Ужгород: Видавничий дім: Гельветика. – 2021. – Вип. 25. С. 33–37. Бібліогр.: с. 37 (12 назв); рез. укр., англ. URL: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/25/8.pdf>.
2. Договір про Європейський Союз від 07.02.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (дата звернення: 01.08.2025).

3. Glossary:European Economic Area (EEA) – Statistics Explained. URL: [https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title= Glossary:European_Economic_Area_\(EEA\)](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:European_Economic_Area_(EEA)) (дата звернення: 01.08.2025).
4. Савка В.Я. Особливості процесу гнучкої інтеграції в Європейському Союзі: дис. ... д-ра політичних наук. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2021. 251 с.
5. Tindemans L. Report to the European Council. Bulletin of the European Communities. 1975. Supplement 1/76. P. 32.
6. Thomson G. Address on the Tindemans Report (Brussels, 1 March 1976). Archives historiques des Communautés européennes. Florence, Villa Il Poggiolo. Dépôts, DEP. Emanuele Gazzo, EG. EG 121.
7. Перепьолкін С. М. Право Європейського Союзу. URL: <https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1117/11.1.pdf> (дата звернення 20.11.2020).
8. Микієвич М.М. Правові засади організації та діяльності Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки: дис. д-ра юрид. наук. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2006. 411 с.
9. Міжнародне співробітництво держав-членів Європейського Союзу у сфері безпеки та оборони: монографія / Петренко Ю.В. Київ: Видавництво ФОП ОСТРОВСЬКИЙ А.О., 2025., 224 с.
10. Лісабонська угода (договір про реформування Європейського Союзу) від 13.12.2007 р. URL: <https://infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29057.pdf> (дата звернення: 01.08.2025).
11. Ніщський договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів від 26.02.2001. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU01131> (дата звернення 01.08.2025).
12. Договір про Європейський Союз від 07.02.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029 (дата звернення: 01.08.2025).
13. Permanent Structured Cooperation – PESCO Deepening Defence Cooperation among EU Member States. URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/pesco_factsheet_19-10-2017_1.pdf (дата звернення 01.08.2025).
14. Петренко Ю.В. PESCO та Європейська ініціатива з інтервенції: єдина мета та різне бачення ідеї європейської оборони. Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку: зб. наук. статей за матеріалами III Всеукр. наук. практ. конф. з європ. права (м. Харків, 15 листоп. 2019 р.). Харків, 2019. С. 179–183.
15. Сіденко В. Переформатування європейської інтеграції: можливості і ризики для асоціації Україна-ЄС. Київ: Заповіт, 2018. 214 с.

УДК 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.31>

ЗАХИСТ ЖЕРТВ ВІЙНИ ТА ДОТРИМАННЯ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Тимчук О.Л.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права
Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID: 0000-0001-7287-8945*

Сідельніков А.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Міжнародного науково-технічного університету
імені академіка Юрія Бугая
ORCID: 0009-0003-3065-4582*

Тимчук О.Л., Сідельніков А.В. Захист жертв війни та дотримання міжнародного гуманітарного права.

У статті розглядаються Женевські конвенції 1949 р. і Додаткові протоколи до них, що встановлюють основні принципи і норми міжнародного гуманітарного права. Акцентується специфіка правової природи цих актів, які втілюють у собі взаємодію двох основних джерел міжнародного права – договірної та звичаєвої, причому останнє набуває особливого значення у випадках серйозних порушень міжнародного права. Характеризується стаття 1, спільна для всіх Женевських конвенцій, яка закріплює основне зобов'язання держав дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права і забезпечувати їх повагу іншими державами. Це зобов'язання є базовим принципом міжнародного гуманітарного права, що захищає людські права та базові цінності в період збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру, якого слід дотримуватися за будь-яких обставин. Цей основоположний принцип міжнародного гуманітарного права належить до числа норм *jus cogens*, тобто є імперативним, і діє *erga omnes*, поширюючись на всіх без винятку учасників збройних конфліктів, породжуючи універсальне зобов'язання перед усім міжнародним співтовариством в цілому. Універсальність у цьому випадку означає, що контроль за виконанням норм міжнародного гуманітарного права не обмежується лише національним рівнем. Міжнародна судова практика також іде шляхом визнання ключових норм міжнародного гуманітарного права нормами *jus cogens*.

Особливу увагу в статті приділено характеристиці правових засобів захисту цивільного населення в умовах збройних конфліктів; розглянуто правове становище різних категорій осіб, які перебувають під заступництвом міжнародного гуманітарного права в умовах як міжнародних, так і внутрішніх конфліктів. Акцентовано увагу на найбільш серйозних порушеннях норм міжнародного гуманітарного права, які передбачені Додатковими протоколами до Женевських конвенцій. Підкреслюється роль Міжнародного комітету Червоного Хреста у формуванні та функціонуванні міжнародного гуманітарного права. Наголошується на тому, що сучасний розвиток норм міжнародного гуманітарного права покликаний протистояти тенденції звикання до його порушень у збройних конфліктах.

Ключові слова: Міжнародне гуманітарне право, Женевські конвенції, міжнародні збройні конфлікти, напад на цивільний об'єкт, норми *jus cogens*, *erga omnes*.

Tymchuk O.L., Sidelnikov A.V. Protection of war victims and observance of international humanitarian law.

The article examines the Geneva Conventions of 1949 and their Additional Protocols, which establish the basic principles and rules of international humanitarian law. The author emphasizes the specifics

of the legal nature of these acts, which embody the interaction of two main sources of international law – treaty and customary law, the latter being of particular importance in cases of serious violations of international law. Article 1, common to all the Geneva Conventions, enshrines the basic obligation of states to comply with international humanitarian law and to ensure respect for it by other states. This obligation is a basic principle of international humanitarian law that protects human rights and fundamental values in armed conflicts of international and non-international character and must be respected in all circumstances. This fundamental principle of international humanitarian law is a *jus cogens* norm, i.e., it is peremptory and applies *erga omnes* to all parties to armed conflicts without exception, giving rise to a universal obligation to the international community as a whole. Universality in this case means that control over the implementation of international humanitarian law is not limited to the national level. International judicial practice also recognizes key rules of international humanitarian law as *jus cogens*.

The article pays special attention to the characterization of legal remedies for the protection of civilians in armed conflicts; the legal status of various categories of persons protected by international humanitarian law in both international and internal conflicts is considered. Attention is focused on the most serious violations of international humanitarian law provided for by the Additional Protocols to the Geneva Conventions. The role of the International Committee of the Red Cross in the formation and functioning of international humanitarian law is emphasized. It is emphasized that the current development of international humanitarian law is intended to counteract the tendency of habituation to its violations in armed conflicts.

Key words: International humanitarian law, Geneva Conventions, international, armed conflicts, attack on a civilian object, *jus cogens*, *erga omnes*.

Постановка проблеми. Важливим питанням сучасного розвитку міжнародного гуманітарного права (МГП) є захист жертв війни, зокрема, цивільного населення та військовополонених. Актуальність цих питань напряду пов'язана із реаліями сучасності, включаючи повномасштабне російське вторгнення в Україну та інші збройні конфлікти у світі (зокрема, війна Ізраїлю із ХАМАС у секторі Газа, громадянські війни в М'янмі, в Судані, в Ефіопії тощо), під час яких відбуваються масові порушення законів та звичаїв війни.

Метою дослідження є аналіз міжнародно-правового регулювання захисту жертв війни в контексті дотримання норм міжнародного гуманітарного права.

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти проблематики МГП аналізували такі українські вчені, як М. Гнатовський, Т. Короткий, А. Кориневич, О. Царенко, Л. Заблоцька та ін.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на те, що запобігти всім війнам неможливо, світова спільнота поступово йде шляхом гуманізації та захисту жертв війни за допомогою спеціально вироблених міжнародних норм. Як відомо, у 1949 р. було прийнято чотири Женевські конвенції, які встановлюють основні засади і норми МГП. Ключовий принцип був закріплений у ст. 1, спільній для всіх цих конвенцій. Відповідно до цієї статті держави-учасниці беруть на себе зобов'язання за будь-яких обставин дотримуватися і забезпечувати дотримання положень цих конвенцій. У цьому формулюванні важливим є не тільки зобов'язання «дотримуватися», а й вимога «забезпечувати», тобто спонукати інші держави до дотримання цих положень конвенцій «за будь-яких обставин» [1].

При розробці Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (четверта Женевська конвенція) було враховано також і трагічну долю громадян, які опинилися на територіях, окупованих нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. Основні принципи захисту цивільних осіб вимагали розв'язання цієї проблеми в широкому контексті обмеження методів і засобів ведення воєнних дій. Треба було визначити, на які гуманітарні пріоритети і людські цінності має спиратися універсальна система права, що регулює збройні конфлікти. З цією метою у 1977 р. було ухвалено два Додаткові протоколи до Женевських конвенцій (ухвалений у 2005 р. третій протокол стосується розпізнавальної емблеми). До цих двох протоколів включено норми, які значно розширюють засоби захисту населення, цивільних осіб і цивільних об'єктів [2; 3].

Чотири Женевські конвенції ратифікували 196 країн, включаючи всі 193 держави-члени ООН, дві держави-спостерігачі (Ватикан і Палестина) та одна самоврядна територія (Острови Кука) [4]. У цьому зв'язку німецький вчений М.Гердеген наголошує на тому, що «зміст цих Конвенцій

у всякому разі вже здобув широку звичаєвоправову чинність» [5, с. 418]. У цьому проявляється також взаємодія двох основних джерел міжнародного права – договорів та звичаїв, при цьому звичаї набувають ключового значення у випадках серйозних порушень відповідних принципів і норм. В ініціюванні ухвалення нових норм МГП бере участь така відома міжнародна організація, як Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ). Також він бере до відома і розслідує скарги на порушення норм МГП. Мандат міжнародного співтовариства доручає МКЧХ сприяти дотриманню положень МГП, які застосовуються під час збройних конфліктів, що підтверджує провідну роль цієї організації. Так, у заключній заяві Міжнародної конференції із захисту жертв війни 1993 р., скликаній за ініціативою та за участю МКЧХ, було підтверджено необхідність більш відповідального дотримання положень МГП [6]. З цією метою було вирішено створити міжурядову групу експертів. Ця група ухвалила низку значущих рекомендацій, спрямованих на забезпечення дотримання норм МГП.

Однак, незважаючи на зусилля, що докладаються, норми МГП постійно порушуються [7]. У сучасному світі в умовах зростання кількості збройних конфліктів із застосуванням новітніх видів зброї масового ураження, включно з її невибірковим застосуванням, а також виникненням нових загроз, війни набувають дедалі більш руйнівного характеру. Величезна кількість порушень норм МГП, включаючи Женевські конвенції та Додатковий протокол до них, була вчинена військами РФ після масштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. [8]. Відомо також, що Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт шістьох російських посадовців, включаючи президента Путіна, за підозрою у вчиненні цілої низки воєнних злочинів та злочинів проти людяності [9].

Для характеристики особливостей дії норм МГП слід зупинитися на ролі норм *jus cogens* в його системі. Такі норми є імперативною формою вираження загального міжнародного права, тобто приймається і визнається міжнародною спільнотою держав як такі, відхилення від яких неприпустиме. Наприклад, ст. 1 Женевських конвенцій і Додаткового протоколу I прирівнюється до імперативних норм, оскільки держави-учасниці повинні не тільки дотримуватися відповідного зобов'язання, а й змушувати інші держави дотримуватися відповідних угод за будь-яких обставин. Таке формулювання підкреслює імперативний характер цієї норми, її непорушність і містить зобов'язання *erga omnes*. Це означає, що таке правило діє і поширюється на всіх [10]. Зазначений обов'язок зачіпає всі держави без винятку, оскільки всі вони, за оцінкою Міжнародного суду ООН, «юридично зацікавлені в захисті цих прав». У цьому відношенні обов'язок «змушувати дотримуватися» можна зіставити з обов'язком, передбаченим п. 6 ст. 2 Статуту ООН, згідно з яким ООН забезпечує, щоб «держави, які не є її членами, діяли відповідно до цих Принципів, оскільки це може виявитися необхідним для підтримки міжнародного миру й безпеки» [11]. Термін «за будь-яких обставин» щодо відповідних норм передбачає і принцип відсутності взаємності, згідно з яким сторони, що воюють, повинні поважати свої гуманітарні зобов'язання, навіть якщо ці зобов'язання порушуються їхнім супротивником. На концептуальному рівні цей обов'язок має кілька аспектів, а саме: (1) негативний обов'язок утримуватися від будь-якого навмисного порушення МГП; (2) позитивний внутрішній обов'язок забезпечити імплементацію та застосування МГП на національному рівні; та (3) позитивний міжнародний обов'язок держав здійснювати двосторонній або багатосторонній тиск на інші держави або сторони, що воюють, для дотримання МГП [12, с.302].

Аналізуючи норми *jus cogens*, слід зазначити, що не в усіх договорах в сфері права збройних конфліктів є положення, аналогічні наведеним імперативним нормам. Через це держави можуть робити застереження під час ратифікації таких договорів. Право формулювати застереження регулюється Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р., яка вимагає відповідності змісту застереження «об'єкту і цілям договору» (п. «с» ст. 19) [13]. Саме це дозволяє вважати положення, які не стали предметом застережень, такими, що належать до *jus cogens*, якщо вони не оскаржуються іншими державами. При цьому слід зазначити, що денонсація певної конвенції не набуває чинності до закінчення збройного конфлікту і держава залишається зв'язаною принципами міжнародного права. Тут діє також відоме застереження Мартенса, включене ще до преамбули 4 Гаазької конвенції 1899 р. і яке проголошує: «у випадках, що не передбачені цим Протоколом або іншими міжнародними угодами, цивільні особи і комбатанти залишаються під захистом та дією принципів міжнародного права, що випливають із встановлених звичаїв, з принципів гуманності та з вимог суспільної свідомості» [14, с. 322-323].

Під час обговорення проєкту Віденської конвенції про право міжнародних договорів Комісія міжнародного права ООН відмовилася від складання переліку норм *jus cogens*, обмежившись вказівкою на загальні ціннісні критерії та моральні імперативи. Під час дискусії пропонувалося включити до її тексту конкретні правові положення про заборону застосування сили, работоргівлі, піратства, геноциду, права націй на самовизначення. Однак все це не було прийнято до уваги, оскільки в Статуті ООН вже і так закріплені відповідні норми, які мають статус норм *jus cogens*, за невиконання яких настає міжнародно-правова відповідальність.

Норми, що стосуються припинення порушень МГП, містяться в усіх Женевських конвенціях і в Протоколі I. Зокрема, згідно зі ст. 85 цього Протоколу серйозними порушеннями вважаються дії, якщо вони вчиняються навмисне на порушення відповідних положень Протоколу і є причиною смерті або серйозного тілесного пошкодження чи шкоди здоров'ю: а) перетворення цивільного населення або окремих цивільних осіб на об'єкт нападу; б) вчинення нападу невибіркового характеру, що торкається цивільного населення або цивільних об'єктів, коли відомо, що такий напад стане причиною надмірних втрат життя, поранень серед цивільного населення або завдасть шкоди цивільним об'єктам; д) перетворення неопоронних місцевостей і нейтральних зон на об'єкт нападу; е) вчинення нападу на особу, коли відомо, що вона припинила брати участь у військових діях (п. 3 ст. 85) [2]. У п. 4 ст. 85 цього Протоколу серйозними порушеннями названо також такі навмисні дії, як переміщення окупаючою державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території у межах цієї території чи за її межі на порушення ст. 49 Четвертої конвенції; застосування практики апартеїду, інших негуманних і принижуючих дій, заснованих на расовій дискримінації, які зневажають гідність особи та деякі інші дії. Підлягають припиненню порушення особливого режиму захисту культурних цінностей – історичних пам'яток, творів мистецтва, місць відправлення культу, які піддаються нападу і руйнуванню. Важливо зазначити, що наведені серйозні порушення розглядаються як військові злочини (п. 5 ст. 85 Протоколу). На військові злочини поширюється юрисдикція Міжнародного кримінального суду згідно зі ст. 8 Римського статуту [15].

З цього випливає, що завдяки абсолютній юридичній обов'язковості норми *jus cogens* набули особливого значення в системі МГП. У сучасному міжнародному праві їхніми джерелами є загальні багатосторонні договори, а також міжнародно-правові звичаї, визнані практично всіма державами. У більшості положень МГП визнається обов'язковість дотримання норм звичаєвого права, що мають пріоритетне значення незалежно від їх визнання в національному законодавстві. Роль звичаєвих норм важлива, зокрема, в питаннях розрізнення цивільних та комбатантів, цивільних та військових цілей, об'єктів та осіб, що перебувають під особливим захистом тощо [16]. Також важливо, що на відміну від багатьох інших галузей міжнародного права, МГП має у своєму розпорядженні авторитетну доктринальну кодифікацію його звичаєвих норм – «Дослідження звичаєвого МГП», підготовлене у 1995–2005 рр. низкою вчених за загальною координацією МКЧХ. Це дослідження постійно оновлюється відповідно до практики держав та підтримується у вигляді загальнодоступної бази даних на веб-сайті МКЧХ [17, с. 14].

Міжнародний суд ООН у багатьох своїх рішеннях вказував, що більшість принципів і норм МГП є нормами *jus cogens*. Наприклад у винесеному у 1951 р. висновку з питання про застосування застережень до Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього [18]. Цю позицію Міжнародний суд ООН підтвердив також у рішенні за позовом Нікарагуа проти США в 1986 р. [19]. Свої рішення у вказаних та інших справах Міжнародний суд ООН обґрунтовував не лише нормами *jus cogens*, а й посиланнями на зобов'язання *erga omnes*, яке розширює і посилює юридичну обов'язковість конкретних імперативних норм. І якщо значення й основний сенс норм *jus cogens* полягає в забороні вчинення злочину, то застосування зобов'язання *erga omnes* спрямоване на забезпечення дотримання всіма державами-учасниками цих імперативних вимог. В консультативному висновку Міжнародного суду ООН від 8 липня 1996 р. про законність погрози або застосування ядерної зброї цього суду М. Беджауї підкреслив, що більшість норм МГП слід вважати імперативними нормами. Він особливо виділив два принципи: заборону застосування зброї, що має невибірково дію та заборону застосування зброї, що заподіює надмірні страждання. Ці норми, без сумніву, є частиною норм *jus cogens*, а Міжнародний суд ООН розглядає їх як не порушені принципи міжнародного права [20].

Позицію Міжнародного суду ООН поділяє і МКЧХ, який підкреслював роль звичаю в примусі до дотримання норм МГП, неодноразово вказуючи, що сторони неміжнародних збройних кон-

фліктів зобов'язані більш активно використовувати норми звичаєвого права. На жаль, ці конфлікти супроводжуються масовими порушеннями норм МГП, що безпосередньо веде до збільшення жертв серед мирного населення, а особи, які вчинили або наказали вчинити міжнародні злочини, дуже часто уникають покарання. Крім того, у Женевських конвенціях передбачено необхідність забезпечення дотримання норм МГП збройними силами держав-учасниць, а також іншими суб'єктами права. МКЧХ вважає, що договірні сторони повинні не тільки самі дотримуватися Женевських конвенцій, а й робити все необхідне, щоб забезпечити універсальне дотримання гуманітарних принципів, які лежать в їхній основі. Вимога забезпечення універсальності дотримання Женевських конвенцій означає, що виконання зобов'язань не обмежується тільки національним рівнем. В Женевських конвенціях міститься норма, згідно з якою «жодній Високій Договірній Стороні не дозволяється звільняти себе чи будь-яку іншу Високу Договірну Сторону від відповідальності, яку вона або інша Договірна Сторона несе за порушення, передбачені в попередній статті» [1]. Цей обов'язок відтворюється у ст. 89 Додаткового протоколу I, згідно з якою в разі серйозних порушень Конвенцій або цього Протоколу держави зобов'язуються вживати заходів як спільно, так і індивідуально у співробітництві з ООН [2]. Це положення співвідноситься зі ст. 56 Статуту ООН, у силу якої держави зобов'язуються вживати спільні та самостійні дії, спрямовані на досягнення загальних цілей, серед яких в ст. 55 цього документа згадано про загальну повагу та дотримання прав людини [11].

В цьому контексті слід також звернути увагу на п. 1 ст. 41 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/RES/56/83 про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, де стверджується, що держави повинні співпрацювати для припинення будь-яких «серйозних порушень» норм *jus cogens* [21]. При цьому Комісія міжнародного права, яка підготувала відповідну доповідь для ООН, не вважає, що всі норми права збройних конфліктів є саме нормами *jus cogens*.

У нормах МГП сформовано особливий правовий арсенал захисту населення, яке перебуває у виняткових умовах збройного конфлікту. Це особливе право захисту почало застосовуватися доволі давно. Воно було передбачено вже в Кодексі Лібера 1863 р. (Інструкція польовим військам США), у ст. 22 якого йшлося про те, що «дедалі більше визнається принцип, що особистість, майно і честь беззбройних громадян підлягають захисту, наскільки це дозволяють обставини війни» [22].

Під особливим заступництвом МГП перебувають особи, які опинилися на контрольованих ворожою владою або окупованих територіях. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України до осіб, які знаходяться під захистом МГП, відносить жертв збройних конфліктів, медичний і духовний персонал, парламентарів і осіб, які їх супроводжують; персонал цивільної оборони; персонал, який відповідає за захист і охорону культурних цінностей; персонал, який бере участь у гуманітарних акціях. Напад на таких осіб забороняється [23]. Для кожної категорії встановлено особливий статус і режим поведінки з ними для того, аби пом'якшити їхні страждання від наслідків війни, виключити дискримінацію за будь-якими ознаками, що стосуються раси, національності, релігії або політичних переконань. У найбільш розгорнутому вигляді ці категорії визначено в ст. 27 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, згідно з якою особи, що перебувають під захистом, мають право за будь-яких обставин, на особисту повагу, повагу до своєї честі, права на сім'ю, їхніх релігійних переконань та обрядів, звичок та звичаїв. До них завжди слід ставитися гуманно й захищати їх, зокрема, від будь-якого акту насильства чи залякування, від образ та цікавості натовпу. Жінки потребують особливого захисту від будь-якого зазіхання на їхню честь, і, зокрема, захисту від звалтування, примушування до проституції чи будь-якої іншої форми посягання на їхню моральність. З урахуванням положень стосовно здоров'я, віку та статі, сторона конфлікту, під владою якої є особи, що перебувають під захистом, має право поводитися з усіма ними однаково, без жодної дискримінації, зокрема стосовно раси, релігії або політичних переконань [1].

Відносно зазначених осіб сторони можуть вживати заходів контролю і забезпечення безпеки. Женевська конвенція забороняє завдавати особам, які перебувають під захистом, фізичні страждання і застосовувати щодо них будь-яке насильство. Заборонені колективні покарання, усі методи залякування або терору, захоплення заручників, а також репресалії щодо як самих зазначених осіб, так і їхнього майна. Сторона конфлікту, під владою якої є особи, що перебувають під захистом, відповідає за поведінку своїх представників із цими особами, причому це не знімає особистої відповідальності з таких представників (ст. 29). Влада країни збройного конфлікту має

надати відповідним організаціям (наприклад, МКЧХ) можливість надавати необхідну допомогу таким особам у межах, які дозволяють умови війни або вимоги безпеки [1].

Щодо збройних конфліктів неміжнародного характеру гуманітарне право визнає п'ять категорій осіб, які перебувають під захистом [3]. Основні гарантії їхнього захисту надаються відповідно до загальної для всіх Женевських конвенцій ст. 3, а також ст. 4 Додаткового протоколу II. Цивільне населення та об'єкти, необхідні для виживання, захищені ст. 13 і 14 Протоколу II. Стаття 5 цього Протоколу захищає осіб, позбавлених волі; ст. 7, 8 Протоколу II – поранених, хворих і тих, хто зазнав кораблетрощі; ст. 9 Протоколу II – медичний і духовний персонал. Крім того, щодо осіб, які надають медичну, санітарну і духовну допомогу жертвам збройних конфліктів, ці норми доповнено положеннями, що поширюють захист на весь персонал цивільних лікарень та санітарного транспорту (ст. 11 Додаткового протоколу I). Неповага до статусу осіб, які перебувають під захистом, може розглядатися як воєнний злочин.

Права підзахисних осіб, які перебувають під владою противника або на окупованих територіях, визнано недоторканими і невід'ємними. Це випливає із положень загальних ст. 6, 7, 8 Женевських конвенцій. У них зазначено, що воюючі сторони не мають права укладати угоди, які можуть погіршити правове становище таких осіб і обмежити їхні права, а самі особи, які перебувають під захистом, не можуть добровільно відмовитися від наданих їм прав. У ст. 8 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни ця норма сформульована досить чітко: «особи, які перебувають під захистом, за жодних обставин не можуть відмовлятися, частково або цілком від прав, які їм забезпечують ця Конвенція та спеціальні угоди, згадані в попередній статті, якщо такі є» [1]. Це означає, що відповідні права мають абсолютний характер, а вимога дотримання МГП поширюється на всі сторони конфлікту.

Нагальні проблеми, пов'язані з порушеннями МГП, вимагають реалізації комплексних заходів, спрямованих на реформування існуючих міжнародних механізмів та створення нових правових інструментів. Серед ключових напрямків реформування: вдосконалення роботи Ради Безпеки ООН, посилення ролі Міжнародного кримінального суду, розробка нових моніторингових механізмів, ефективне регулювання діяльності недержавних акторів, адаптація правових норм до викликів сучасних технологій у збройних конфліктах, посилення регіональних механізмів контролю [24].

Висновки. Сучасне МГП в питанні захисту жертв війни спирається на 4 Женевські конвенції 1949 р. та два Додаткові протоколи до них. Більшість норм цих актів діють як звичаєвоправові. Спільна для всіх Женевських конвенцій стаття 1 закріплює основне зобов'язання держав дотримуватися норм МГП і забезпечувати їх повагу іншими державами. Це зобов'язання є базовим принципом МГП, що захищає людські цінності в період збройних конфліктів, якого слід дотримуватися за будь-яких обставин. Цей фундаментальний принцип МГП належить до числа норм *jus cogens*, а його дія поширюється на всіх без винятку учасників збройних конфліктів і створює універсальне зобов'язання перед усім міжнародним співтовариством в цілому (*erga omnes*). Універсальність у цьому випадку означає, що контроль за виконанням норм МГП не обмежується лише національним рівнем. Міжнародна судова практика також іде шляхом визнання норм МГП нормами *jus cogens*.

Особлива роль у формуванні та функціонуванні МГП належить Міжнародному комітету Червоного Хреста. На сучасному етапі розвитку МГП покликане протистояти тенденції звикання до його порушень у збройних конфліктах. На жаль, реалії сучасного світу характеризуються масовими порушеннями норм МГП в багатьох збройних конфліктах як міжнародного, так і неміжнародного характеру. Російська агресія проти України з її численними воєнними злочинами та злочинами проти людяності є тому наочним підтвердженням. Підвищення ефективності МГП та запобігання його порушенням в частині захисту жертв війни є складною проблемою, вирішення якої потребує реалізації цілої низки заходів як політичного, так і правового характеру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.

3. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text.
4. Traités internationaux pour lesquels la Suisse assume les fonctions de dépositaire Conventions de Genève pour la protection des victimes de la guerre: Convention pour l'amélioration du sort des blessés et des malades dans les forces armées en campagne. URL: <https://www.cervenykriz.eu/files/files/cz/459/1949CONV.pdf>.
5. Гердеген М. Міжнародне право /Пер. з німецької. К.: КІС. 2011. 516 с.
6. International conference for the protection of war victims (Geneva, 30 August – 1 September 1993). URL: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S0020860400078529a.pdf>.
7. Щорічник СІПРІ 2024. Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/07/24/2024-SIPRI-SUMMARY-1-SITE.pdf>.
8. Царенко О.М., Тична Б.М., Федчук Т.Ю. Порушення норм міжнародного гуманітарного права в умовах російської збройної агресії. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 607–611.
9. Situation in Ukraine. ICC-01/22. URL: <https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine>.
10. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949. Commentary of 1958. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article1/commentary/1958?activeTab=>.
11. Charter of the United Nations and Statute of the International court of justice. URL: https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/No%20Volume/Part/un_charter.pdf.
12. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс. Нільс Мельцер Координатор Етьєн Кюстер. URL: <https://www.asser.nl/media/795044/icrc-comprehensive-introduction-to-ihl-ukr.pdf>.
13. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.
14. Міжнародне право: Основні галузі: Підручник /За ред. В.Г. Буткевича. К.: Либідь. 2004. 816 с.
15. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
16. Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми. *Український часопис міжнародного права*. 2006. № 2. С. 7–16.
17. Міжнародне гуманітарне право. Посібник для юриста / [М.М. Гнатовський, Т.Р. Короткий, А.О. Кориневич, В.М. Лисик, О.Р. Поєдинок, Н.В. Хендель]; за ред. Т.Р. Короткого. Київ–Одеса: Українська гельсінська спілка з прав людини. 2017. 145 с.
18. Reservation to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Opinion. ISJ Reports 1951. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/12/012-19510528-ADV-01-00-EN.pdf>.
19. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua: Nicaragua v. United States of America. Meritis. judgment of 27 June 1986. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf>.
20. Legality of the threat or use of nuclear weapons advisory opinion of 8 July 1996. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf>.
21. Resolution adopted by the General Assembly [on the report of the Sixth Committee (A/56/589 and Corr.1)] 56/83. Responsibility of States for internationally wrongful act. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2002/en/12632>.
22. Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field. (Lieber Code). 26 April 1863. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/liebercode-1863>.
23. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Затверджена наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#n11>.
24. Tsarenko O.M., Tsapyuk R. V. Modern armed conflicts: compliance with the standards of international humanitarian law. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 887–891.

УДК 341.322:341.645-027.21

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.32>

УЧАСНИКИ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОЇ ЮСТИЦІЇ

Церкуник Л.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правової політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Церкуник Л.В. Учасники міжнародного кримінального судочинства: функціональна роль у системі міжнародної юстиції.

Вказується, забезпечення прав і свобод людини за умов збройних конфліктів становить одне з найнагальніших питань сучасного міжнародного права та національних правових систем багатьох держав. У статті досліджується система учасників міжнародного кримінального судочинства та їх функціональна роль у забезпеченні міжнародної юстиції в контексті сучасних викликів, зокрема російсько-української війни. Автор аналізує еволюцію суб'єктного складу міжнародних кримінальних судів від Нюрнберзького трибуналу до сучасного Міжнародного кримінального суду, підкреслюючи актуальність дослідження в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України.

Дослідження розкриває специфіку міжнародного кримінального судочинства як регламентованої нормами міжнародного права діяльності спеціалізованих суб'єктів, які беруть участь у процесі відповідно до вимог міжнародного кримінального права. Автор аналізує установчі документи міжнародних органів кримінальної юрисдикції, зокрема Римський статут МКС, виявляючи відсутність уніфікованої термінології щодо суб'єктів кримінального процесу.

Особлива увага приділяється класифікації учасників міжнародного кримінального судочинства згідно з їх процесуальним статусом та функціональним призначенням. Розглядається п'ятичленна класифікація Т. Сироїд, що включає органи та посадових осіб з владними повноваженнями, сторони процесу, осіб, які сприяють здійсненню правосуддя, держави як суб'єктів процесу, та суб'єктів надання правової допомоги. Автор підкреслює комплексний характер цієї системи, яка поєднує традиційних учасників кримінального процесу та специфічних міжнародно-правових суб'єктів.

Дослідження виявляє, що суб'єкти міжнародного кримінального судочинства характеризуються різними підставами долучення до процесуальних відносин - від виконання службових обов'язків до реалізації власних прав та інтересів. Автор обґрунтовує необхідність переосмислення ролі різних категорій учасників судочинства в контексті забезпечення ефективного співробітництва між державами та міжнародними судовими органами, особливо під час розслідування масових злочинів у сучасних збройних конфліктах.

Ключові слова: міжнародне кримінальне судочинство, учасники процесу, міжнародна юстиція, Міжнародний кримінальний суд, суб'єкти процесу, функціональна роль, класифікація.

Tserkunyk L.V. Participants in international criminal proceedings: a functional role in the system of international justice.

It is indicated that ensuring human rights and freedoms in conditions of armed conflicts is one of the most pressing issues of modern international law and national legal systems of many states. The article examines the system of participants in international criminal proceedings and their functional role in ensuring international justice in the context of modern challenges, in particular the Russian-Ukrainian war. The author analyzes the evolution of the subject composition of international criminal courts from the Nuremberg Tribunal to the modern International Criminal Court, emphasizing the relevance of the study in the context of full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine.

The study reveals the specifics of international criminal proceedings as the activities of specialized subjects who participate in the process, regulated by the norms of international law, in accordance with the requirements of international criminal law. The author analyzes the founding documents of international criminal jurisdiction bodies, in particular the Rome Statute of the ICC, revealing the lack of unified terminology regarding the subjects of criminal proceedings.

Special attention is paid to the classification of participants in international criminal proceedings according to their procedural status and functional purpose. The five-member classification of T. Syroid is considered, which includes bodies and officials with authority, parties to the proceedings, persons who facilitate the administration of justice, states as subjects of the proceedings, and subjects of legal aid. The author emphasizes the complex nature of this system, which combines traditional participants in the criminal proceedings and specific international legal subjects.

The study reveals that the subjects of international criminal proceedings are characterized by various grounds for involvement in procedural relations - from the performance of official duties to the exercise of their own rights and interests. The author justifies the need to rethink the role of various categories of participants in the judicial process in the context of ensuring effective cooperation between states and international judicial bodies, especially during the investigation of mass crimes in modern armed conflicts.

Key words: international criminal justice, participants in the process, international justice, International Criminal Court, subjects of the process, functional role, classification.

Постановка питання. Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, стала не лише найбільшим війсьним конфліктом у Європі з часів Другої світової війни, але й безпрецедентним викликом для системи міжнародної кримінальної юстиції. Систематичні військові злочини, злочини проти людяності та акти геноциду, що вчиняються російськими військами на окупованих територіях України, актуалізували питання ефективності функціонування міжнародних кримінальних судів та ролі їх учасників у забезпеченні притягнення винних до відповідальності. В умовах, коли Міжнародний кримінальний суд розпочав найширше розслідування в своїй історії, а національні юрисдикції активізували застосування принципу *universal jurisdiction*, особливої важливості набуває дослідження функціональної ролі різних категорій учасників міжнародного кримінального судочинства у забезпеченні ефективного правосуддя.

Метою дослідження є аналіз системи учасників міжнародного кримінального судочинства, визначення окремих аспектів їх функціональної ролі у забезпеченні міжнародної юстиції.

Стан наукового дослідження. Розвиток доктрини міжнародного кримінального права призвів до появи численних публікацій, присвячених концепції міжнародного кримінального правосуддя. У дослідженнях М.О. Баймуратова, М.І. Костенка, І.І. Лукашука, В.В. Мицика, Т.Л. Сироїд, Л.Д. Тимченка, М.М. Гнатовського, В. Шабаса, О.Г. Волеводза розкриваються основоположні питання концепції міжнародного кримінального правосуддя, її еволюції та принципів функціонування.

В той же час, власне проблематика суб'єктів міжнародного кримінального судочинства досліджувалася у працях А. Кассезе [8], Т. Сироїд [10, 17], Н. Др'оміної-Волок [5], О. Задорожнього [1] та інших учених (які нами і досліджені в даній науковій роботі). Однак, зауважимо, незважаючи на понад півстолітній досвід функціонування міжнародних кримінальних судів, у науковій доктрині досі відсутня уніфікована концепція класифікації учасників міжнародного кримінального процесу та комплексний аналіз їх функціональної ролі. Сучасні військові конфлікти, зокрема російська агресія проти України, виявили нові виклики для системи міжнародної кримінальної юстиції та актуалізували потребу в переосмисленні ролі різних категорій учасників судочинства, особливо в контексті забезпечення ефективного співробітництва між державами та міжнародними судовими органами.

Виклад матеріалу дослідження. О. Задорожній цілком справедливо відзначає, забезпечення прав і свобод людини за умов збройних конфліктів становить одне з найнагальніших питань сучасного міжнародного права та національних правових систем багатьох держав [1, с. 10]. Безумовно, особливої актуальності ця проблематика набула в контексті збройної агресії Росії проти України, що розпочалася в 2014 році з окупації Криму та переросла у повномасштабну війну після вторгнення Росії на територію України в 2022 році. Цей конфлікт поставив серйозний виклик

перед міжнародною спільнотою та існуючою правовою системою, спонукавши до перегляду наявних механізмів захисту людських прав в умовах воєнних дій [2, с. 892]. В цьому контексті, позиція дослідників щодо критичної необхідності запровадження універсальних стандартів захисту прав людини в міжнародному праві заслуговує на підтримку. Цілком аргументовано, ці стандарти повинні служити орієнтиром для всіх національних правових систем, оскільки відсутність такого уніфікованого підходу створює реальну небезпеку повторення жакхливих порушень прав людини, які світ спостерігав під час збройних конфліктів.

Відзначимо, міжнародне гуманітарне право встановлює прямі зобов'язання як для держав, так і для окремих осіб, незалежно від того, чи діють вони в якості державних представників, чи як приватні суб'єкти [3, р. 269]. У Преамбулі Статуту Міжнародного кримінального суду зазначено, що найтяжчі злочини, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства, не повинні залишатися безкарними, а кожна держава має обов'язок здійснювати кримінальне правосуддя щодо осіб, які скоїли такі злочини.

Відзначимо, на сьогодні загальновизнаною є норма Вироку Міжнародного військового трибуналу: «Злочини проти міжнародного права вчиняються людьми, а не абстрактними поняттями, і лише через покарання конкретних осіб, які скоїли такі злочини, можуть бути забезпечені приписи міжнародного права... Принцип міжнародного права, який за певних обставин захищає представника держави, не може застосовуватися до діянь, які кваліфікуються як злочинні згідно з міжнародним правом» [4, р. 30].

Розвиток міжнародної співпраці у боротьбі з міжнародними злочинами протягом ХХ століття зумовив появу принципово нового інституту міжнародного права – міжнародних кримінальних судів. Як відзначає Н. Дрьоміна-Волок, нині більше, ніж будь-коли, відчувається нагальна потреба у функціонуванні судових органів, що наділені міжнародною кримінальною юрисдикцією [5, с. 366].

Міжнародне кримінальне судочинство становить невід'ємний компонент системи забезпечення міжнародного правопорядку. Його призначення визначається метою: захист прав та законних інтересів осіб і організацій, що постраждали від злочинів, а також захист особи від незаконного та безпідставного обвинувачення, засудження й обмеження її прав і свобод. Кримінальне переслідування та застосування справедливого покарання до винних настільки ж відповідають меті міжнародного кримінального судочинства, наскільки й відмова від кримінального переслідування невинуватих, їх звільнення від покарання та реабілітація кожного, хто безпідставно зазнав кримінального переслідування [6, с. 899].

Отже, міжнародне кримінальне судочинство цілком справедливо можна визначити як регламентовану нормами міжнародного права діяльність спеціалізованих суб'єктів, які беруть участь у цій діяльності й здійснюють її відповідно до вимог норм міжнародного кримінального права або з метою захисту своїх чи представлених ними прав та інтересів. Таким чином, суб'єкти міжнародного кримінального судочинства – це, з одного боку, особи, які є носіями процесуальних прав і обов'язків, з іншого боку, суб'єктами виступають не лише особи та організації, наділені правами й носії певних обов'язків, а й органи, що володіють владними повноваженнями стосовно інших учасників процесу.

Для здійснення кримінально-процесуальної діяльності в межах міжнародного кримінального права необхідно, щоб особа чи орган, що провадить таку діяльність, мали статус суб'єкта міжнародного кримінального судочинства. Крім того, суб'єкти міжнародного кримінального судочинства – це суб'єкти, наділені певними повноваженнями для реалізації завдань міжнародного кримінального судочинства, які захищають у судочинстві свої права та законні інтереси або права й законні інтереси осіб, яких вони представляють, а також інші суб'єкти, що сприяють здійсненню процесуальних дій або засвідчують вчинення таких дій [7, р. 203].

Учасники міжнародного кримінального судочинства (процесу) – це всі особи, що залучені до кримінально-процесуальних правовідносин, тобто наділені відповідними правами та обов'язками. Тому, цілком погоджуємося з думкою А. Кассезе, що поняття учасника міжнародного судочинства є тотожним поняттю суб'єкта міжнародних кримінально-процесуальних відносин. Проте, стверджує вчений, в юридичній літературі попередніх років траплялася й альтернативна позиція: вона зводилася до того, що учасники міжнародного кримінального судочинства – це не всі суб'єкти процесуальних відносин, а лише ті з них, які відстоюють у справі конкретний матеріально-правовий інтерес – власний (обвинувачений, підозрюваний, потерпілий тощо) або представницький (захисник, представник потерпілого тощо) [8, р. 34].

Отже, можемо говорити про те, що суб'єкти міжнародного кримінального судочинства провадять свою діяльність через правові відносини та в їх межах, у зв'язку з чим по-різному долучаються до цих правовідносин. Так, одні суб'єкти беруть участь у правовідносинах на підставі виконання службових обов'язків (до таких учасників належать суд (трибунал), слідчий, прокурор). Інші суб'єкти долучаються до міжнародного кримінального процесу через реалізацію своїх прав, захищаючи або представляючи власні інтереси. Наступні беруть участь згідно з волею осіб, які виконують службові обов'язки, до них відносяться: підозрюваний, обвинувачений та інші. Ще одні провадять кримінально-процесуальну діяльність, беручи участь у судочинстві через виконання доручень, до таких належить, зокрема, захисник [9, р. 44-45].

Варто зазначити, що установчі документи міжнародних органів кримінальної юрисдикції не оперують терміном «суб'єкти кримінального процесу». Залежно від органу, до компетенції якого належить справа, категорії суб'єктів кримінального процесу можуть відрізнятися. Зокрема, Статут Нюрнберзького трибуналу містить згадки про сам Трибунал (статті 1-6, 8-14, 17-30), обвинуваченого (ст. 12, ч. 2 ст. 14), підсудного (ч. 1 ст. 9, ст. 16, п. «b» ст. 17, п. «b» ст. 24), обвинувача (статті 14, 15, 23, 24), захисника (статті 16, 23, 24), свідків (ч. 2 ст. 15, п. «a» ст. 17). Водночас, серед обвинувачів виділяються головні обвинувачі (ч. 1 ст. 23), а свідки класифікуються на свідків обвинувачення і свідків захисту (п. «e» ст. 24) [10, с. 10].

Водночас Статут Міжнародного трибуналу по колишній Югославії дещо розширив цей перелік; як окремих суб'єктів процесу він визначає Трибунал в особі двох судових палат та однієї апеляційної палати (ст. 11-15, 20, 30 та ін.), обвинувача (ст. 16, 18), Секретаріат (ст. 17), підозрюваних (ч. 2, 3 ст. 18), обвинуваченого (ст. 21), жертв (ч. 2 ст. 18), потерпілих (ст. 22), свідків (ч. 2 ст. 18, ст. 22), перекладача (п. «f» ст. 21) [13].

Регламент Міжнародного кримінального суду згадує про «учасників процесу» (пункти 1, 5 положення 24, п. 1 положення 29, п. 2 положення 32 тощо) [14], проте тлумачення цього терміну не надає. У Регламенті Секретаріату Суду про учасників згадується лише побіжно (п. 2 положення 39, п. 2 положення 52 тощо) [15].

Відповідно до Римського статуту посадові особи в міжнародному кримінальному провадженні класифікуються на наступні категорії: судді (статті 35-41); Секретар Суду, його заступник та інші посадові особи Секретаріату (статті 43-45); Прокурор, заступники Прокурора та інші посадові особи його Канцелярії, в т. ч. слідчі (статті 42, 44, 45); захисник заарештованого чи обвинуваченого (ч. 2 ст. 56) [16].

Самостійними суб'єктами процесу виступають сам Міжнародний кримінальний суд як міжнародна юрисдикційна установа, а також його структурні підрозділи: Палата попереднього провадження (статті 56-58), Судова палата (ст. 64), Апеляційна палата (ст. 83). Самостійна міжнародна правосуб'єктність МКС прямо визначена в ч. 1 ст. 4 Римського статуту, згідно з якою Суд наділений міжнародною правосуб'єктністю та такою правоздатністю, яка може виявитися необхідною для виконання його функцій і реалізації його завдань. Зокрема, він уповноважений заключати договори, придбавати й відчужувати рухоме та нерухоме майно і брати участь у судових процесах [10, с. 11].

Як слушно відзначає Т. Сироїд, фізичні особи, залучені до процесу, які не є службовими особами, зазвичай позначаються терміном «особи» (англ. «persons»). Наприклад, п. «с» ч. 1 ст. 54 цього документа встановлює, що Прокурор «повною мірою додержується прав осіб, що впливають з даного Статуту», а ч. 1 ст. 71 передбачає, що Суд може покарати «осіб, присутніх у Суді», за недозволену поведінку. Лише ст. 55, що має назву «Права осіб у ході розслідування», вживає термін «особа» у вузькому значенні: як фізична особа, чий вчинки є предметом розслідування [10, с. 11].

Коли мова йде про конкретного учасника процесуальних відносин, то слово «особа» супроводжується зазначенням процесуальних дій, що вчиняються стосовно неї (наприклад «особа, яку було затримано» – п. «b» ч. 1 ст. 57, «особа, піддана арешту» – ч. 2 ст. 59, «особа, до якої було звернуто прохання надати інформацію» – ч. 2 ст. 72 тощо). Водночас особи, стосовно яких провадиться розслідування, розподіляються на дві категорії залежно від того, яким чином вони потрапили до процесу: 1) ті, яких заарештовано згідно з ордером на арешт; 2) ті, які з'явилися за наказом [17, с. 12].

Відповідно до свого процесуального статусу фізичні особи, що беруть участь у міжнародному кримінальному судочинстві, згідно із Статутом МКС, класифікуються на наступні категорії: об-

винувачений (ст. 67); потерпілий (ст. 68); законний представник потерпілого (ч. 3 ст. 68); свідок (ст. 68); експерт (ч. 2 ст. 56, ч. 2 ст. 93); перекладач (п. «с» ч. 1 ст. 55) [16].

Фізичні особи, які мають особистий інтерес у результатах розслідування та судового розгляду справи, іменуються сторонами процесу (англ. «parts»). Наприклад, згідно з п. «а» ч. 3 ст. 64 Римського статуту, Судова палата, призначена для розгляду справи, «радіться зі сторонами та вживає такі процедури, котрі необхідні для сприяння справедливому й швидкому проведенню розгляду» [16].

Відзначимо, учасники міжнародного кримінального процесу відрізняються за своїм процесуальним статусом, реалізацією кримінально-процесуальних функцій і завдань. Кожен з них має власні цілі та вступає в різноманітні правові відносини з іншими учасниками – це обумовлює необхідність їх систематизації (для наукових, освітніх і практичних потреб).

Цілком зрозуміло, в науковій літературі існують різні підходи до класифікації учасників процесу. Водночас варто відзначити, що незважаючи на те, що міжнародні органи кримінальної юрисдикції функціонують уже понад півстоліття, єдиної класифікації суб'єктів міжнародного кримінального процесу як у вітчизняній, так і в іноземній юридичній науці досі не вироблено.

Так, зокрема, на думку Т. Сироїд, класифікація суб'єктів повинна ґрунтуватися на загальнотеретичних засадах та враховувати систематизацію суб'єктів національного кримінально-процесуального права, на базі якого формувалася відповідна процесуальна галузь міжнародного права. При цьому необхідно враховувати специфіку суб'єктного складу міжнародно-правових відносин, насамперед присутність первинних суб'єктів, що наділені суверенітетом [17, с. 13].

Варто враховувати, що міжнародні органи кримінальної юрисдикції не функціонують як самостійні суб'єкти при розгляді конкретних справ; для цього в їх структурі передбачені відповідні процесуальні інституції. Їх компетенція поширюється на інші міжнародно-правові відносини: з одного боку, вони діють як самостійні учасники міжнародного правового співробітництва з питань, що стосуються їх правосуб'єктності (відносини з державою перебування, з міжнародними організаціями та установами тощо), а з іншого – як учасники публічно- та приватноправових відносин, що забезпечують виконання ними статутних цілей і завдань (матеріально-технічне забезпечення, укладання угод тощо).

Таким чином, за твердженням Т. Сироїд, суб'єктів міжнародного кримінального судочинства можна поділити на п'ять основних груп: 1) органи та посадові особи з владними повноваженнями - суд, судді, прокурор, органи розслідування. Вони забезпечують вирішення завдань кримінального судочинства, мають право застосовувати заходи процесуального примусу та приймати процесуальні рішення; 2) сторони процесу – обвинувачений, потерпілий та їх представники. Відстоюють свої правові позиції та інтереси, активно беруть участь у доказуванні обставин справи; 3) особи, які сприяють здійсненню правосуддя – свідки, експерти, перекладачі, спеціалісти, секретарі судових засідань. Надають доказову інформацію або технічну допомогу, забезпечують належне дотримання процедури; 4) держави як суб'єкти процесу - можуть ініціювати порушення справи, направляти представників для участі в розгляді, надавати докази та здійснювати співробітництво з міжнародними судами; 5) суб'єкти надання правової допомоги - органи та посадові особи, які виконують зобов'язання щодо співпраці з міжнародними органами кримінальної юрисдикції відповідно до міжнародного права та національного законодавства [10, с. 16].

Висновки. Отже, проведений аналіз засвідчує, що система суб'єктів міжнародного кримінального судочинства являє собою складну багаторівневу структуру, що формувалася протягом понад півстоліття розвитку міжнародної кримінальної юстиції. Незважаючи на тривалий період функціонування міжнародних органів кримінальної юрисдикції, від Нюрнберзького трибуналу до сучасного Міжнародного кримінального суду, у науковій доктрині досі відсутня уніфікована класифікація учасників міжнародного кримінального процесу. Це, як бачимо, зумовлено різноманітністю установчих документів міжнародних судових органів, які по-різному визначають власне категорії учасників й складність самої природи міжнародно-правових відносин, що поєднують елементи як публічного, так і приватного права.

Аналіз Римського статуту та інших основоположних документів міжнародної кримінальної юстиції дозволяє виокремити специфічні особливості суб'єктного складу міжнародного кримінального судочинства: по-перше, це наявність як традиційних учасників кримінального процесу (обвинувачений, потерпілий, свідки, захисники), так і специфічних міжнародно-правових суб'єктів – держав, які можуть виступати ініціаторами кримінального переслідування, надавати право-

ву допомогу або здійснювати співробітництво з міжнародними судами; по-друге, суб'єкти міжнародного кримінального процесу характеризуються різними підставами та способами долучення до процесуальних відносин - від виконання службових обов'язків до реалізації власних прав та інтересів.

Говорячи про класифікацію суб'єктів міжнародного кримінального судочинства, на наш погляд, найбільш повна відображена у працях Т.Сироїд. П'ятичленна класифікація суб'єктів міжнародного кримінального судочинства, запропонована Т. Сироїд, відображає комплексний характер цієї системи та враховує як процесуальний статус учасників, так і їх функціональне призначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Задорожній О.В. Порухення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: *монографія*. Київ: К.І.С., 2015. 712 с.
2. Капітан О.І., Саміло А.В. Міжнароднегуманітарне право як результат викликівзбройних конфліктів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 5. 2024. С. 892–898.
3. Sandoz I. Implementing International Humanitarian Law. The International Dimensions of Humanitarian Law. Geneva, 1986. P. 259–326.
4. Weston, Burns H., Richard A. Falk, and Hilary Charlesworth, eds. *International Law and World Order: A Problem-Oriented Coursebook*. 4th ed. West Academic Publishing, 2006. 332 p.
5. Теорія та практика міжнародного кримінального права: *підручник* / Зелінська Н.А., Андрейченко С.С., Дрьоміна-Волок Н.В., Коваль Д.О.; за ред. проф. Зелінської Н.А. Одеса: Фенікс, 2017. 582 с.
6. Ліховіцький Я.О. Сутність та система міжнародних стандартів правового статусу підсудного: від загальновизнаних принципів до актів «м'якого права». *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 6. С. 899–904.
7. Protecting victims of international crimes: A reflection on the functional interpretation of the Statute of the International Criminal Court. *Social & Legal Studios*. 2024. Vol. 7, No. 3. P. 203–112.
8. Cassese, Antonio. International Criminal Law. 3rd ed. 2013. 472 p.
9. Ambos, Kai. Treatise on International Criminal Law. 2013. Vol. 1: Foundations and General Part. 712 p.
10. Сироїд Т.Л. Види суб'єктів міжнародного кримінального судочинства. *Право і безпека*. 2010. № 4. С. 6–10.
11. Bielova M.V., Byelov D.M. Humanistic principles of the legal system. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2024. Issue 3. S. 34–37.
12. Белов Д.М., Сухан І.С., Право на мир: сучасні підходи до праворозуміння. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. 2023. С. 687–692.
13. Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. UN Doc. S/RES/827 (1993). Security Council Resolution 827 of 25 May 1993.
14. International Criminal Court. *Rules of Procedure and Evidence*. ICC-ASP/1/3. New York: Assembly of States Parties, 2002.
15. International Criminal Court. *Regulations of the Registry*. ICC-BD/03-03-13. Amendment 2. The Hague: ICC Registry, 2013.
16. Rome Statute of the International Criminal Court. U.N. Treaty Series, vol. 2187, No. 38544. Adopted 17 July 1998, entered into force 1 July 2002.
17. Сыроед Т.Л. Субъекты (участники) международных уголовно-процессуальных отношений: понятие, виды, специфика правового статуса: *монграфия*. Х., 2010. 584 с.

УДК 342.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.33>

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ: ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДКРИТІ ТА ЗАКРИТІ ВИБОРЧІ СПИСКИ У СВІТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

Чорненко В.І.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри конституційного права

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0000-0001-5067-0844

email: vitaliy.chornenkyu@lnu.edu.ua

Сподарик М.Б.,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри конституційного права

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: 0009-0001-4658-8685

email: marta.spodaryk@lnu.edu.ua

Чорненко В.І., Сподарик М.Б. Пропорційна виборча система на парламентських виборах: до питання про відкриті та закриті виборчі списки у світлі європейського досвіду.

Кодифікація виборчого законодавства принесла в українську правову систему подекуди дискусійні, а деє і вкрай очікувані суспільством зміни, однією з яких стало запровадження відкритих виборчих списків на парламентських виборах. Результати пропонованого дослідження спрямовані на відшукування найбільш ефективного та релевантного різновиду пропорційної виборчої системи в повоєнній Україні для проведення виборів народних депутатів України з дотриманням демократичних процедур.

Авторами проаналізовано різні підходи до розуміння виборчої системи загалом та змісту пропорційної виборчої системи з її різновидами зокрема. Враховано як переваги, так і недоліки пропорційної виборчої системи із закритими та відкритими виборчими списками, зокрема, у комплексі з особливостями статусу обраних за відповідною виборчою системою народних депутатів України. Це дозволило виявити значний вплив політичної партії при «закритих» виборчих списках як на етапі формування самих списків, так і на етапі після обрання народних депутатів. У цьому контексті підтримується позиція про те, що пропорційна виборча система із відкритими виборчими списками обмежує вплив партій на визначення персонального складу парламенту.

Автори звертають увагу, що поняття пропорційної виборчої системи не є одним конкретним варіантом виборчої системи. Натомість представляє цілий спектр її різновидів. Встановлено, що особливістю української виборчої системи є те, що кандидати, включені до загальнодержавного виборчого списку під першими дев'ятьма номерами, не включаються до регіональних виборчих списків і у разі подолання партією встановленого бар'єру ці 9 кандидатів гарантовано набувають представницькі мандати. У статті обґрунтовується, що залишення законодавцем такої кількості мандатів, на які, за умови підтримки списку загалом, виборці не можуть вплинути, виглядає виваженим кроком, який, попри це, потребує подальших дискусій, особливо після аналізу та оцінки перших виборів за цією виборчою системою.

Із врахуванням європейського досвіду вдалося також обґрунтувати окремі напрямки вдосконалення існуючої виборчої системи на виборах народних депутатів України.

Ключові слова: вибори, виборча система, політична партія, парламент, пропорційна виборча система, відкриті списки, закриті списки.

Chornenkyi V.I., Spodaryk M.B. The proportional electoral system in parliamentary elections: open and closed electoral lists in light of European experience.

The codification of electoral legislation has brought changes to the Ukrainian legal system that are, in some cases, debatable, and in others, highly anticipated by society. One such change was the introduction of open party lists in parliamentary elections. The purpose of this study is to identify the most effective and relevant type of proportional electoral system for post-war Ukraine to conduct elections for the Verkhovna Rada of Ukraine while adhering to democratic procedures.

The authors analyze various approaches to understanding electoral systems in general, as well as the content of proportional electoral systems and their specific types. Both the advantages and disadvantages of proportional systems with closed and open party lists are considered, particularly in the context of the status of members of parliament elected under the respective system. This analysis reveals the significant influence of political parties under closed party lists, both at the stage of forming the lists and after the election of deputies. In this context, it is argued that a proportional system with open party lists limits party influence on determining the personal composition of parliament.

The authors emphasize that the concept of a proportional electoral system does not refer to a single fixed model but rather encompasses a spectrum of its variations. It is noted that a distinctive feature of the Ukrainian electoral system is that candidates placed in the top nine positions of the nationwide party list are not included in regional lists. If the party passes the electoral threshold, these nine candidates are guaranteed to receive parliamentary mandates. The article argues that leaving such a number of mandates, over which voters cannot influence individually, appears to be a balanced legislative measure, although it requires further discussion, especially after analyzing the outcomes of the first elections conducted under this system.

Considering European experience, the study also substantiates certain directions for improving the existing electoral system for elections to the Verkhovna Rada of Ukraine.

Key words: elections, electoral system, political party, parliament, proportional electoral system, open lists, closed lists.

Постановка проблеми. На перший погляд, дослідження проблематики виборчого законодавства не є найбільш актуальним питанням у сучасному конституційному праві України. Останнє стикається зі значними викликами повномасштабної військової агресії: пошук збалансованих механізмів правомірних втручань у права людини, їх забезпечення державою, яка повинна перерозподіляти всі ресурси для боротьби з агресором. Натомість, як відомо, в умовах воєнного стану вибори неможливі, що при поверховому аналізі мало би звести до мінімуму необхідність наукових розвідок у цій сфері.

Втім, жодним чином не заперечуючи значимість цих, без сумніву, важливих проблем, не слід забувати, що одним із перших питань, які постануть на порядку денному у повоєнній Україні, буде організація та проведення виборів. Часу на вирішення проблем у сфері виборів, які не тільки залишалися невирішеними упродовж повномасштабної війни, але й накопичилися, буде вкрай обмаль. Адже демократичний принцип періодичної виборності вищих органів влади вимагатиме якнайшвидшого проведення виборів: парламенту, глави держави, органів місцевого самоврядування.

Відтак, зрозуміло, що в період таких динамічних та подекуди турбулентних повоєнних змін провести якісні та ґрунтовні наукові дослідження навряд чи вийде. А нездатність вчасно підготуватися і належним чином провести повоєнні вибори, особливо парламентські вибори, що, як відомо, будуть проводитися за новою виборчою системою, несе суттєві ризики дестабілізації політичного процесу, ще більшого зниження довіри громадян до виборчих процедур та, як наслідок, загрози демократичним засадам повоєнної відбудови України.

Вочевидь, що ні вирішити, ні навіть окреслити увесь комплекс проблем у межах цієї статті скоріш за все не вийде. Виборчий кодекс України, який прийнятий 19 грудня 2019 року на заміну окремим законом, присвяченим різним видам виборів, пройшов перевірку практикою лише на місцевих виборах 2020 року, які припали на пік поширення пандемії. Водночас вибори Президента України та вибори народних депутатів України, які мали відбутися у 2024 році, не були проведені у зв'язку із запровадженням правового режиму воєнного стану. Разом з тим, кодифіковане виборче законодавство принесло в українську правову систему подекуди дискусійні, а деє і вкрай очікувані суспільством зміни, однією з яких стало запровадження так званих відкритих виборчих списків на парламентських виборах.

З одного боку, така зміна є закономірним продовженням євроінтеграційних процесів, що відбуваються в Україні вже багато років, і відображає сучасні тенденції розвитку європейських держав у частині виборчого законодавства. Проте, з іншого боку, застосування вперше в Україні відкритих виборчих списків відразу на перших повоєнних виборах до Верховної Ради України може бути зовсім не простим, а навіть навпаки – нести певні ризики щодо успішності застосування такої системи, що можуть стосуватися, зокрема, складності підрахунку голосів виборців, труднощів у заповненні виборчих бюлетенів, що потягне більший відсоток їх недійсності, тощо.

Тому **метою цієї статті** є проведення комплексного аналізу виборчої системи, встановленої Виборчим кодексом України для проведення виборів до Верховної Ради України, аналіз та класифікація різновидів пропорційної виборчої системи у світлі європейського досвіду впровадження відкритих списків, пошук шляхів покращення українського виборчого законодавства в частині відкритих списків на парламентських виборах, зокрема за допомогою європейського досвіду.

Відповідно до мети окреслюються такі завдання: проаналізувати українське законодавство в частині виборчої системи на виборах народних депутатів України; дослідити досвід застосування пропорційної виборчої системи у певних європейських державах; запропонувати шляхи вдосконалення українського виборчого законодавства за допомогою європейського досвіду щодо відкритих виборчих списків. З огляду на те, що з часу прийняття Виборчого кодексу і по сьогодні досі не було проведено жодних виборів народних депутатів України за виборчою системою з відкритими виборчими списками, відсутня практика застосування вищезазначеної виборчої системи, а відтак варто зосередитись на дослідженні українського законодавства в цій частині.

Що стосується європейського досвіду застосування виборчих списків, то загалом пропорційна виборча система застосовується на парламентських виборах у переважній більшості європейських країн. Як зазначає П. Захарченко, у 18 із 28 державах-членах Європейського Союзу застосовується пропорційна виборча система [8, с. 188]. А. Головка зазначає, що у значній частині європейських країн громадяни на парламентських виборах можуть не просто голосувати за ту чи іншу партію, але й віддавати преференції окремим кандидатам у списку, що дозволяє не тільки персоніфікувати політичний процес, але й дає можливість адекватно представити інтереси різних суспільних груп. Подібна практика проведення виборчих перегонів застосовується в таких країнах, як: Бельгія, Греція, Естонія, Ірландія, Латвія, Люксембург, Нідерланди, Польща, Словенія, Фінляндія, Швеція та інші [6, с. 46-47].

Стан опрацювання проблематики. Проблеми та перспективи виборчих систем, зокрема пропорційної виборчої системи як з відкритими, так і з закритими списками, у своїх працях розглядали А. Головка, Б. Райковський, В. Шеверева, Д. Михайлова, І. Гербут, І. Сабадаш, М. Бучин, М. Рибачук, Н. Богашева, О. Марцеляк, О. Новиков, П. Захарченко, Ю. Барабаш, Ю. Ключковський, Ю. Шведа та інші. Більшість досліджень на цю тему мали місце ще до прийняття нового виборчого законодавства, тобто Виборчого кодексу України, що зумовлює потребу у здійсненні нових наукових розвідок. З огляду на динамічність українського законодавства досі залишається значний відкритий простір для досліджень у напрямку можливостей впровадження європейського досвіду застосування виборчих систем з відкритими списками в українському контексті. Відтак результати цього дослідження спрямовані на відшукування найбільш ефективного та релевантного різновиду пропорційної виборчої системи в повоєнній Україні для проведення виборів народних депутатів України з дотриманням демократичних процедур.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж заглибитися в особливості виборчої системи з відкритими списками варто визначити зміст поняття виборчої системи. Б. Мохончук виділяє три підходи до розуміння цієї категорії: широке визначення категорії «виборча система»; альтернативне виокремлення виборчої системи у широкому та вузькому розуміннях; вузьке визначення категорії «виборча система» [14, с. 23]. При цьому вчений зупиняється на позиції, що категорію «виборча система» доцільно застосовувати у вузькому сенсі з акцентом на ознаці системності як сукупності елементів з їх загальною метою та внутрішнім взаємозв'язком [14, с. 250]. Варто погодитись, що дослідження виборчої системи з відкритими списками має насамперед опиратися на розуміння її як цілісної системи.

Загалом можна погодитись із тим, що поняття виборчої системи розуміють як в широкому, так і у вузькому сенсі. Виборчу систему в широкому сенсі визначають як встановлений у конкретній державі механізм формування органів державної влади та місцевого самоврядування за допомогою

виборів, що має кілька аспектів: закріплену в законодавстві систему органів, на які покладено повноваження з організації та проведення виборів; виборчий процес як врегульовану законами та іншими нормативно-правовими актами діяльність повноважних органів, інших суб'єктів правовідносин на різних стадіях або етапах виборів, а також спосіб встановлення результатів виборів і розподілу депутатських мандатів між кандидатами. У вузькому ж сенсі виборчу систему розуміють як закріплений у законодавстві певної країни спосіб встановлення результатів виборів або спосіб розподілу депутатських мандатів залежно від підсумків голосування [8, с. 186]. Відтак не можна не погодитись із тим, що головним чином, виборча система на виборах народних депутатів України забезпечує перетворення голосів виборців у місця, які кандидати займають у парламенті. Надалі у цій статті вважаємо за доцільне розглядати поняття виборчої системи виходячи з її вузького розуміння.

Серед виборчих систем на парламентських виборах зазвичай розрізняють мажоритарні, пропорційні і змішані виборчі системи та, відповідно, їх різновиди [18, с. 55; 20, с. 242]. Як зазначив І. Гербут, кожен тип виборчої системи має свої недоліки та переваги, як з точки зору справедливого представництва інтересів електорату та впливу на стабільність політичної системи, так і в аспекті реалізації інтересів політичних сил, що борються за владу [5, с. 253]. Справді, можна стверджувати, що немає абсолютно ідеальної виборчої системи, адже різні суспільно-політичні умови диктують різні потреби в частині проведення демократичних процедур, зокрема виборів.

За роки своєї незалежності Україна встигла пройти чималий шлях пошуку власної найбільш вдалої виборчої системи, і цей досвід є вкрай важливим для розуміння причин, з яких чинне законодавство закріплює ту чи іншу виборчу систему. Однак у цій статті зосередимось насамперед на результаті цього шляху – пропорційній виборчій системі з відкритими виборчими списками, до якої, зрештою, дійшов законодавець на даному етапі розвитку правового регулювання виборів у нашій державі.

За пропорційної виборчої системи під час визначення результатів виборів депутатські мандати розподіляються між політичними партіями пропорційно до кількості поданих за них голосів виборців у багатомандатному виборчому окрузі. Тобто виборець, голосуючи за такої системи, у будь-якому випадку у підсумку робить свій вибір на користь тієї чи іншої політичної партії, і в деяких випадках за того чи іншого кандидата та/або кандидатів, висунутого та/або висунутих від певної політичної партії. Цікаво, що це породжує своєрідну дилему щодо обмеження пасивного виборчого права громадян, що виникає у зв'язку з відсутністю мажоритарної складової. Так, деякі науковці доходили висновку, що пропорційна виборча система запроваджує додатковий «партійний» виборчий ценз з огляду на те, що кандидатів може висувати тільки політична партія [2, с. 92]. Однак на противагу такій позиції існують і інші, зокрема Ю. Ключковський дійшов висновку, що стійкі політичні партії з власною ідеологією (політичною програмою) та розвиненою організаційною структурою є оптимальним інструментом здійснення функції висування кандидатів [9, с. 266]. Видається, що вчений не вбачає підстав для визнання того, що пропорційна система породжує своєрідний «партійний ценз» для кандидатів.

Чинне правове регулювання в Україні встановлює, що право висування кандидатів у депутати реалізується виборцями через політичні партії. Для того, щоб стати кандидатом у народні депутати України, особа так чи інакше повинна мати якийсь зв'язок із політичною партією. Хоча, звісно, для реалізації свого пасивного виборчого права і не обов'язково бути членом такої політичної партії. Однак все ж відсутність членства у політичній партії чи відсутність принаймні сталих зв'язків з якою-небудь політичною партією, що бере участь у виборах, може значно ускладнити доступ для осіб, які не взаємодіють з політичними партіями, через що їхні шанси бути включеними у виборчі списки не можна оцінити як високі. Відтак, навіть не визнаючи факту існування вищеприписаної перешкоди для реалізації пасивного виборчого права на парламентських виборах, не можна заперечувати той факт, що висування кандидатів виключно політичними партіями ускладнює доступ громадянина до отримання представницького мандату.

За виборчої системи пропорційного представництва виборець може проголосувати за весь партійний список, не змінюючи при цьому черговість включених до нього кандидатів, та/або за окремого кандидата у списку, впливаючи таким чином (з певними обмеженнями) на черговість отримання кандидатами у списку своїх мандатів. Мандати між партіями розподіляються пропорційно до кількості поданих за списки голосів [4, с. 14]. Тому залежно від можливості

виборця впливати на такий список пропорційну виборчу систему умовно поділяють на систему з «відкритими» списками та «закритими» списками. Мається на увазі, що у випадку «закритих» списків виборець не може вплинути на порядок кандидатів у списку, а голосує за виборчий список відповідної політичної партії в цілому. Надалі залежно від набраної кількості голосів мандати отримує певна кількість кандидатів, які перебувають вище у списку політичної партії. У такому разі значно зростає вплив політичної партії на якісний склад парламенту, оскільки саме вона визначає послідовність кандидатів у закритому виборчому списку.

Натомість у випадку з «відкритими» списками ситуація є іншою. Виборець уже має більший вплив на порядок розташування кандидатів, адже може обирати не тільки певну політичну партію, а й віддавати перевагу конкретним кандидатам від цієї політичної партії. Видається, що очевидною перевагою виборчої системи з «відкритими» списками перед виборчою системою з «закритими» списками є більша міра впливу виборця на визначення якісного, персонального, складу парламенту. Однак попри те, що пропорційна система з відкритими списками дійсно персоніфікує голосування, збільшує можливості виборців впливати на склад парламенту, як зазначає Д. Михайлова, зберігається вирішальний вплив партій при висуванні кандидатів [13, с. 28].

В. Стукаленко, аналізуючи пропорційну виборчу систему з закритими списками, що діяла в Україні станом на 2014 рік (важливо зауважити, що за цієї системою обиралися лише 225 народних депутатів, решта – за мажоритарною системою), доходить цікавого висновку, що пропорційне представництво не розглядається як форма, що забезпечує дзеркальне відображення всього різноманітного спектру політичних поглядів, смаків і переконань, які існують у суспільстві, а швидше є можливістю реалізації політичними партіями, через відповідні державні структури, своїх програмних цілей і установок [19, с. 24]. Проте на цьому фоні виборча система з відкритими списками демонструє певні переваги, що дозволяють зменшити негативні наслідки партійної централізації. У зв'язку із цим, В. Шеверева та І. Сабадаш небезпідставно стверджують, що пропорційна виборча система із закритими виборчими списками посилює роль партійного керівництва, тим паче, якщо в законодавстві закріплений квазіімперативний мандат, за якого депутат може втратити свій мандат за рішенням партії [21, с. 667].

Як відомо, Конституція України у статті 81 закріплює елементи партійно-імперативного мандата, оскільки як одну з підстав дострокового припинення повноважень народного депутата України передбачає невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції [10]. У такому разі його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення. Відтак при пропорційній виборчій системі депутати, обрані за партійними списками стають де-факто більш залежними від своєї політичної партії. Ризик втрати представницького мандата у випадку виходу з фракції або невходження до неї змушує народних депутатів дотримуватися партійної політики та рішень керівного органу політичної партії. Тобто значний вплив політичної партії в такому разі має місце як на етапі формування виборчих списків, так і на етапі після обрання народних депутатів.

У порівнянні із системою із закритими списками, виборча система з відкритими списками все ж обмежує роль партій у визначенні тих кандидатів, які будуть обрані (оскільки черговість розподілу мандатів між кандидатами від партії визначається виборцями), з огляду на що запобігає політичній корупції всередині партій (оскільки вплив партійного керівництва на розподіл мандатів між кандидатами є обмеженим). Крім цього, така система дозволяє більш повно з'ясувати зміст волевиявлення виборців, забезпечує баланс між інтересами партій та інтересами виборців щодо персонального складу парламенту та інше [4, с. 19].

О. Новиков і А. Андрійцьо також підкреслюють, що пропорційна виборча система з відкритими виборчими списками мінімізовує вплив корупційних схем та суттєво знижує шанси того, що партії зможуть провести до парламенту нездатних до депутатської роботи кандидатів; збільшує загальну заінтересованість громадян до виборчого процесу; за такої виборчої системи устанавлюється прямий зв'язок між конкретним кандидатом та виборцем, адже виборці знатимуть конкретно за кого голосують; підвищує внутрішньопартійну конкуренцію [15, с. 960].

О. Марцеляк звертає увагу, що у випадку пропорційної виборчої системи має місце ускладнений порядок підрахунку голосів, хоча на це можна не зважати, бо визначення виборчої системи має першочерговим завданням належну реалізацію громадянами своїх виборчих прав, забезпечення в країні повноправного народовладдя, а не створення комфортних умов праці членам виборчих комісій. З цим варто погодитись, як і з тим, що ускладнення підрахунку голосів може тягти за собою зниження довіри суспільства до отриманих результатів, про що також зазначає вчений [12, с. 12].

В аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень йдеться про те, що термін «виборча система з відкритими списками» означає не один конкретний варіант виборчої системи, а цілий набір різновидів у межах певного типу виборчої системи. Вони відрізняються одна від одної за низкою параметрів, зокрема: за ступенем відкритості списків – наскільки виборець може впливати на підсумковий результат кандидатів, включених до партійного списку; за наявністю/відсутністю прохідного бар'єра, його величиною, особливостями врахування при визначенні результатів голосування; за способами переведення голосів у мандати (метод Д'Онда, система єдиного перехідного голосу тощо); за магнітудою (кількістю депутатів, що обираються) багатомандатного виборчого округу [7, с. 3-4].

Конституція України в статті 77 визначає, що порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом [10]. До порядку проведення парламентських виборів можна віднести і власне виборчу систему, за якою вони мають відбуватися. Ця стаття Конституції України не містить вказівок на конкретний вид виборчої системи. Конституційно-правова практика в Україні склалася таким чином, що конкретний вид виборчої системи визначався законом, що неодноразово ставало предметом розгляду в Конституційному Суді України. У Рішенні від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017 Суд зазначав, що «визначення типу виборчої системи, її ознак та особливостей є питанням політичної доцільності та має вирішуватися парламентом відповідно до його конституційних повноважень за умови дотримання конституційних принципів та демократичних стандартів організації й проведення виборів» (абз. 3 пп. 2.4 п. 2 мотивувальної частини) [11, с. 355].

З 1990 року в Україні змінилася не одна виборча система на виборах народних депутатів. Можна погодитись із Н. Богашевою та Ю. Ключковським щодо того, що нестабільність вітчизняного виборчого законодавства загальновідома і досить традиційним є внесення змін до виборчих законів під час чи незадовго до виборчого процесу [1, с. 33]. Так, у 1990 та 1994 роках народні депутати обирались винятково у мажоритарних виборчих округах, 1998 та 2002 роках вибори проводилися за змішаною системою, у 2006 та 2007 рр. – на пропорційній основі за закритими партійними списками, а в 2012 Україна знову повернулася до змішаної виборчої системи, про що зазначає і А. Головка [6, с. 45].

Останні вибори народних депутатів України були позачерговими і проводилися в 2019 році за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою, де 225 депутатів обирались за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій. При цьому у виборчому бюлетені для голосування у загальнодержавному багатомандатному окрузі зазначалися назви політичних партій і по п'ять перших зареєстрованих кандидатів у депутати, включених до виборчого списку тієї чи іншої партії [16]. Виборець міг проголосувати виключно за політичну партію як таку, не віддаючи переваги кандидатам з її списку, тобто мали місце закриті виборчі списки.

Загалом пропорційна система з закритими списками відзначалася численними недоліками, серед яких можна виділити, як уже опосередковано зазначалося, велику роль політичної партії і зокрема партійної верхівки у формуванні складу парламенту, низький рівень відчуття відповідальності народних депутатів перед своїми виборцями, внутрішньокорупційні ризики при формуванні виборчих списків партій тощо. Відтак ще у 2010 році Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Резолюцію 1755 (2010) «Функціонування демократичних інституцій в Україні» від 04.10.2010 р., у якій рекомендувала для України, серед іншого, те, що виборча реформа повинна передбачати не тільки ухвалення нового виборчого кодексу, але й запровадження нової виборчої системи; прийняти виборчу систему, яка передбачає пропорційну систему та ґрунтується на відкритих виборчих списках і регіональних виборчих округах [17].

Станом на сьогодні після прийняття Виборчого кодексу України (далі – ВК України) правове регулювання парламентських виборів до Верховної Ради України, а відтак і виборча система

значною мірою змінилися. ВК України встановив, що вибори народних депутатів України здійснюються на засадах пропорційної системи за єдиними списками кандидатів у депутати у загальнодержавному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій. Право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають партії, на підтримку регіональних виборчих списків кандидатів у депутати від яких у межах загальнодержавного округу подано п'ять і більше відсотків загальної кількості голосів виборців, які підтримали регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від усіх партій у межах загальнодержавного округу [3].

Таким чином, політична партія, що бере участь у виборах, формує єдиний список кандидатів у депутати в загальнодержавному виборчому окрузі, і з нього формує регіональні виборчі списки. В Україні закон встановлює 25 виборчих регіонів – по одному на кожну область і місто Київ, за винятком південного, що об'єднує Херсонську область, Автономну Республіку Крим і місто Севастополь. Відтак кожна політична партія повинна сформувати 25 регіональних виборчих списків. Особа, що бажає стати кандидатом у депутати, може реалізувати своє пасивне виборче право, бути висунутою таким кандидатом, виключно через політичні партії. При цьому, політична партія на своєму з'їзді (зборах, конференції) висуває кандидатів, формує і затверджує загальнодержавний виборчий список (до 450 кандидатів) і з нього – регіональні виборчі списки (від 5 до 18 кандидатів в кожному). Особливістю української виборчої системи є те, що кандидати, включені до загальнодержавного виборчого списку під першими дев'ятьма номерами, не включаються до регіональних виборчих списків і, з огляду на встановлений ВК України п'ятивідсотковий бар'єр, у разі подолання партією цього бар'єру ці 9 кандидатів гарантовано набувають представницькі мандати, що впливає з аналізу змісту статті 154 ВК України. З огляду на це українські виборчі списки на парламентських виборах не можна однозначно назвати повністю відкритими, вони є радше гібридним різновидом, що поєднує у собі риси гнучких (напіввідкритих) списків та напівжорстких списків у силу наявної частини, на яку виборці не мають впливу при голосуванні.

З одного боку, подібне регулювання заслуговує позитивної оцінки, оскільки дозволяє забезпечити присутність в парламенті ключових носіїв політичної ідеології відповідної партії, чим забезпечується стабільність та сталість депутатської фракції, яка буде утворена цією політичною партією у випадку підтримки її списку необхідною кількістю голосів. З іншого – була би доволі дивна ситуація, за якої, маючи відповідну можливість, виборці посували би таких «передових» осіб у такий спосіб, щоб вони в результаті не отримали можливості отримати депутатський мандат. Можливо, не бажаючи випробувувати «долю» законодавець вирішив все ж встановити подібний запобіжник, залишаючи можливість його перегляду за підсумками наступних виборів.

У будь-якому разі слід також зважати на політичну культуру та зрілість самих виборців, для яких різкий перехід, особливо у перші повоєнні вибори, може виявитися передчасним та може спричинити непередбачуваний результат. Відтак у світлі цих обставин, залишення законодавцем відносно невеликої кількості мандатів, на які, за умови підтримки списку загалом, виборці не можуть вплинути, виглядає виваженим кроком, який, попри це, потребує подальших дискусій, в тому числі щодо власне кількості таких мандатів, особливо після аналізу та оцінки перших виборів за цією виборчою системою.

Відповідно до ч. 4 ст. 168 ВК України, у виборчому бюлетені зазначаються визначений жеребкуванням номер кожної партії, повна назва відповідної партії, прізвища та ініціали кандидатів у депутати, включених до загальнодержавного виборчого списку під першими дев'ятьма номерами, а також порядкові номери, прізвища та ініціали усіх кандидатів у депутати, включених до відповідного регіонального виборчого списку партії. Під порядковим номером та повною назвою партії, яка в порядку черговості партій у виборчому бюлетені вказана останньою, на відстані не менше ніж 3 сантиметри від назви такої партії великими літерами зазначається текст «Від політичної партії, за яку я проголосував (проголосувала), підтримую кандидата у депутати», праворуч від якого розміщується прямокутник, у якому зазначається знак «№» з вільним полем для написання номера кандидата в депутати (крім виборчих бюлетенів для голосування в закордонному окрузі) [3].

Отож для виборця голосування згідно з чинною виборчою системою виглядатиме таким чином: у виборчому бюлетені виборець побачить перелік політичних партій, з яких потрібно вибрати лише одну, а від кожної політичної партії до 27 кандидатів, з яких 9 із загальнодержавного списку

– умовно кажучи «незмінні», на яких виборець, можна сказати, не має впливу, окрім як підтримати їх чи ні шляхом голосування за їхню політичну партію, і від 5 до 18 з регіонального списку – на яких виборець може впливати шляхом вибору з-поміж них лише одного кандидата, якому виборець може висловити свою підтримку, тобто віддати свій преференційний голос. Вельми позитивним у цій частині є те, що кандидат, який набере більшу кількість таких преференційних голосів, зможе зайняти вище місце у виборчому списку, а відтак матиме більше шансів отримати представницький мандат. Це також позитивно відобразиться на рівні представленості у парламенті не просто кандидатів, висунутих найбільш популярними політичними партіями, а конкретних кандидатів, що користуються найбільшою підтримкою суспільства, що, своєю чергою, сприятиме демократизації виборів.

Однак попри переваги нової виборчої системи, її все ж не можна вважати ідеальною, принаймні наведені виборчі списки не можна назвати повністю відкритими. Як уже зазначалося, вони зберігають «жорсткість» виборчих списків у частині перших дев'ятьох кандидатів, жодному з яких виборець не може окремо висловити свою підтримку, а відтак вони не підпадають під зміни щодо розміщення в списку, яких зазнають інші кандидати з регіональних виборчих списків. Такі кандидати у разі проходження їх політичною партією виборчого бар'єру гарантовано отримують представницький мандат. Крім цього, первинно виборець повинен обрати політичну партію, і вже після цього кандидата з її виборчого списку, а не навпаки. Відтак подолання партією виборчого бар'єру залежить від кількості відданих за неї голосів, тобто за партію загалом, і не є закономірним наслідком високого рівня підтримки конкретних кандидатів від неї.

Згідно з ч. 1 ст. 186 ВК України, партія, яка набрала 5 і більше відсотків голосів виборців, гарантовано отримує дев'ять депутатських мандатів, які розподіляються в порядку черговості відповідно до затвердженого партією загальнодержавного списку. З огляду на це можна також зауважити, що хоча встановлений виборчий бар'єр і дозволяє уникнути фрагментації парламенту, він водночас породжує проблему втрати частини голосів виборців. З одного боку, це сприяє формуванню стабільних коаліцій, оскільки до парламенту не потрапляє велика кількість малих політичних партій, різних і подекуди протилежних за своїми цілями та ідеологією.

З іншого боку, голоси виборців, віддані за політичні партії, що не подолали виборчого бар'єру, можна сказати, «згорають», оскільки хоча вони й були віддані, виборці реалізували своє активне виборче право, проте це не вплинуло на склад парламенту, ці виборці залишаються непередставленими в законодавчому органі держави. В. Шеверева та І. Сабадаш з цього приводу зазначають, що голоси, отримані партіями, які не подолали виборчий бар'єр, розподіляються між тими партіями, які його подолали. Складається дещо абсурдна ситуація, коли голоси політичних формувань одного спрямування переходять до партій з протилежною ідеологією. Отже, виборчий бар'єр, вирішуючи проблему партійної структурованості парламенту, створює нову проблему: нехтування волевиявленням певної кількості громадян [21, с. 668].

На регіональному рівні законодавець у новому ВК України встановив положення про те, що якщо за результатами виборів у відповідному виборчому регіоні кількість отриманих партією депутатських мандатів є більшою, ніж кількість осіб, включених відповідною партією до регіонального виборчого списку, весь залишок невикористаних голосів зараховується до кількості голосів, поданих у загальнодержавному виборчому окрузі на підтримку виборчого списку цієї партії. Видається, що таке положення забезпечує збереження електоральної сили голосів, які не можуть бути розподілені на рівні відповідного регіону через обмежену кількість кандидатів. Воно демонструє прагнення законодавця мінімізувати втрату голосів і посилити узгодженість між регіональним та загальнодержавним рівнями представництва. Така норма є своєрідним компромісом між відкритістю списків і контролем з боку партійного керівництва.

Пропорційна виборча система з відкритими списками досить широко застосовується на парламентських виборах у країнах Європейського Союзу. Можна погодитись з тим, що її популярність зумовлена її значною привабливістю як ефективного засобу підвищення суспільної легітимності виборів, яке досягається завдяки посиленню впливу виборця на формування складу парламенту та нейтралізації суспільних побоювань щодо надмірної влади партійних верхівок [7, с. 15].

З огляду на вищенаведене, різновиди пропорційної виборчої системи можна умовно поділити залежно від рівня впливу виборця на розташування кандидатів у виборчому списку на пропорційну систему з повністю відкритими виборчими списками, з гнучкими (по суті, частково відкритими)

списками, напівжорсткими списками та жорсткими (закритими) списками. Така градація дозволяє якнайповніше відобразити особливість кожного з таких різновидів. Так, повністю відкриті списки дозволяють виборцю максимальною мірою впливати на порядок кандидатів, віддавати свій голос за конкретного кандидата з-поміж усього списку, а не за партію загалом, та не гарантують місць у парламенті кандидатам, які в силу відповідного розподілу політичною партією займають перші місця у виборчому списку, а відтак мандати здобувають ті кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів виборців, а не ті, які займали перші позиції у списку, а результат партії залежить від кількості голосів, відданих за її кандидатів.

До прикладу, у Фінляндії діє система пропорційного представництва, однак виборці не голосують безпосередньо за політичні партії, а голосують насамперед за конкретного кандидата в межах свого виборчого округу. І так кандидати, які набирають найбільше голосів, мають більше шансів бути обраними до парламенту, незалежно від їхнього початкового місця у виборчому списку. А для політичних партій не встановлено «прохідного бар'єру» входу до парламенту, що дозволяє навіть невеликим партіям проходити до парламенту, як це було у 2023 році під час останніх парламентських виборів. До складу представницького органу тоді увійшло 10 політичних партій, серед яких і такі, що набрали 2,4%, 4,2%, 4,3% що було б неможливим за умов, встановлених, наприклад, в Україні [22].

Гнучкі (частково відкриті) списки дозволяють виборцю голосувати за політичну партію або за політичну партію та конкретного кандидата з її списку. У цьому випадку кандидату, щоб піднятися у виборчому списку на вищі позиції, зазвичай необхідно набрати певну кількість голосів, тобто подолати якийсь відсотковий поріг голосів, поданих за його партію. Наприклад у Нідерландах хоча й немає офіційно встановленого виборчого порогу (бар'єру), який потрібно подолати партії, щоб пройти до парламенту, проте право на участь у розподілі депутатських мандатів отримують всі партії, які отримали на свою підтримку кількість голосів, не меншу за виборчу квоту. Виборча квота визначається шляхом ділення кількості дійсних голосів виборців, поданих за всі партійні списки у загальнодержавному окрузі, на 150 (кількість депутатів у Палаті представників). Відтак, для отримання представництва в парламенті партії необхідно отримати в цілому в державі 0,67% дійсних голосів виборців. Після визначення партій, які подолали виборчий бар'єр, визначається кількість мандатів, отриманих такими партіями. Для цього кількість поданих за кожну партію голосів ділиться на виборчу квоту. Нерозподілені між партіями мандати розподіляються за методом д'Ондта [4, с. 45]. Метод Д'Ондта передбачає послідовний покроковий розподіл депутатських мандатів шляхом математичного ділення голосів, набраних кожною політичною партією, на послідовні цілі числа, поки не будуть розподілені всі мандати в певному регіоні чи на національному рівні.

Напівжорсткі списки, звісно, допускають, що виборець може віддати голос за певного кандидата, однак цей вибір фактично є голосуванням за політичну партію і в дійсності не тягне за собою зміни позиції кандидата у виборчому списку, тобто хоч виборець і віддає голос за конкретного кандидата, проте це не обов'язково спричиняє підняття цього кандидата у списку і майже не збільшує його шанси отримати представницький мандат, зазвичай він все ще залишається на своєму місці. У якості прикладу використання напівжорстких виборчих списків можна навести систему, що застосовується на парламентських виборах у Польщі. У Республіці Польщі парламентські вибори до Сейму відбуваються за системою пропорційного представництва в багатомандатних виборчих округах, де встановлено п'ятивідсотковий загальнодержавний виборчий бар'єр для політичних партій і восьмивідсотковий виборчий бар'єр для партійних блоків. У Польщі застосовують відкриті регіональні виборчі списки. На виборчій дільниці польський виборець отримує бюлетень, у якому вміщені окружні списки кандидатів. Виборець голосує тільки за одного кандидата. Таким чином він голосує за список загалом, і разом з тим виявляє особливу підтримку конкретному кандидату [6, с. 45]. Для голосування використовуються зброшуровані бюлетені, на кожному аркуші якого надруковано список від відповідного суб'єкта висування. Виборець може проголосувати за одного кандидата у списку; його голос вважається голосом, поданим на підтримку списку в цілому. Місця в округах розподіляються між партіями за модифікованим методом д'Ондта (дільники 1,2; 2; 3; 4; 5 тощо) [4, с. 48].

Проміжний різновид виборчих списків між гнучкими (частково відкритими) і напівжорсткими діє в Естонії. Там вибори проводяться за пропорційною системою з відкритими виборчими списками у 12 багатомандатних виборчих округах. Кількість мандатів у виборчому окрузі визна-

чається Національною виборчою комісією відповідно до кількості мешканців і є пропорційною до кількості зареєстрованих в окрузі виборців. Порядок формування партійного списку не регулюється законодавством, але не може перевищувати загальної кількості мандатів, які надані округу, більше ніж на два мандати. При голосуванні виборець вказує у призначеному для цього місці реєстраційний номер кандидата присвоєний йому у зведеному виборчому окружному списку. Таким чином виборець голосує одночасно і за кандидата, і за партію, від якої він висувається [6, с. 48].

Естонська виборча система значною мірою схожа до української. В Естонії політичні партії також формують два види виборчих списків: загальнонаціональний та списки у багатомандатних округах. Для кожного багатомандатного округу Національний виборчий комітет виготовляє консолідований список кандидатів, у якому кожному кандидату присвоюється індивідуальний номер, який включає порядковий номер партії (якщо кандидата висунуто партією) і порядковий номер кандидата у списку партії, визначений партією. Відтак, виборець у виборчому бюлетені вписує порядковий номер кандидата, за якого він голосує, згідно з консолідованим списком. Голос за кандидата від партії одночасно вважається голосом за партію. Тут також діє п'ятивідсотковий виборчий бар'єр, а голоси виборців розподіляються за уже згадуваним методом д'Ондта [4, с. 38].

Жорсткі (закриті) списки взагалі не дають виборцю можливості обирати одного чи кількох кандидатів, змінювати їх черговість у списку тощо. За цих умов виборець обирає виключно політичну партію в цілому. І надалі кількість місць у парламенті розподіляється залежно від відсотка набраних голосів в порядку черговості, визначеної самою політичною партією. Така система діє, до прикладу, в Португалії, де застосовується система пропорційного представництва з голосуванням у багатомандатних або одномандатних округах і мандати розподіляються за методом д'Ондта, тобто місця розподіляються послідовно, одне за іншим. На кожному кроці чергове місце присуджується тій партії, яка володіє найбільшою квотою, що обраховується за формулою $V(S+1)$, де V – загальна кількість голосів, поданих за партію, а S – кількість місць, отриманих партією до цього кроку. Після присудження місця квота партії перелічується з урахуванням нової кількості отриманих місць [8, с. 189].

Таким чином, узагальнивши можна дійти висновку, що різновиди пропорційної виборчої системи являють собою своєрідний спектр, що становить сукупність різноманітних варіантів способів встановлення результатів виборів та розподілу депутатських мандатів.

Висновки. Закріпивши в 2019-2020 роках принцип пропорційної виборчої системи з відкритими виборчими списками, Україна зробила хоч і запізнілий, але правильний крок на шляху до утвердження євроінтеграційних принципів, підтвердженням чого може слугувати практика європейських держав, які вже довгий час застосовують описану виборчу систему.

Виборча система, що застосовується на парламентських виборах, являє собою насамперед той чи інший спосіб встановлення результатів виборів і розподілу депутатських мандатів. В Україні передумови для неї хоч і визначені в Конституції України, проте конкретний різновид виборчої системи визначає в законі Верховна Рада України. Тобто виборча система є динамічною субстанцією, що змінюється в залежності від етапу історичного розвитку держави, потреб суспільства, політичної кон'юнктури тощо.

Україна пройшла тривалий шлях пошуку найбільш підходящого різновиду виборчої системи для проведення виборів до парламенту і з 2020 року зупинилася на системі пропорційного представництва. При цьому, наголошується, що за такої системи було обрано відкриті виборчі списки. Однак з огляду на сучасний стан правового регулювання такі виборчі списки не можна назвати повністю відкритими, вони радше є своєрідним гібридним варіантом, що балансує між гнучкими (частково відкритими) та напівжорсткими відкритими списками.

У результаті розгляду переваг та недоліків відкритих і закритих виборчих списків доцільно зазначити, що хоча, на перший погляд, система з закритими списками є більш доступною для розуміння пересічним виборцем, простішою у своїй реалізації, проте в довготривалій перспективі призводить до ризику виникнення зловживань, внутрішньопартійної корупції та інших негативних явищ. Тоді як система з відкритими списками не дає очільникам політичної партії вирішального впливу на формування якісного складу парламенту. Натомість саме виборець своїм голосом зрештою змінює положення кандидатів у виборчих списках.

З огляду на встановлений законодавством п'ятивідсотковий бар'єр для політичних партій, з урахуванням дослідженого європейського досвіду можна висувати, що чинна виборча система надає перевагу середнім і великим політичним партіям та не сприяє входженню до парламенту

малими нечисельними партіями. Мається на увазі, що на прийдешніх виборах до Верховної Ради України новоствореним, малим політичним партіям буде вкрай складно отримати представницькі мандати. Хоча з високою ймовірністю по завершенню воєнного стану у суспільства виникне запит на представлення у законодавчому органі різних соціальних груп, у тому числі груп, що виникли або чисельно збільшились під час повномасштабного вторгнення та у зв'язку з ним, серед яких внутрішньо переміщені особи, ветерани війни, особи з інвалідністю та інші.

У цьому аспекті європейський досвід показав, що з метою досягнення якнайвищого рівня репрезентативності якомога більшої кількості громадян доцільним є зниження або й зовсім скасування виборчого бар'єру. Вважаємо, що з метою утримання балансу та задля досягнення політичної багатоманітності в парламенті доцільнішим є зниження виборчого бар'єру до 3%. Це дозволить більшій кількості політичних партій здобути місця в парламенті та помітно зменшить відсоток голосів, відданих за політичні партії, що не змогли взяти участь в розподілі депутатських мандатів, а відтак більше голосів стануть видимими і будуть враховані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богашева Н. Міжнародні стандарти демократичних виборів та законодавство про вибори народних депутатів України. *Вибори та демократія*. 2012. № 2 (32). С. 29–50. URL: <https://salo.li/15894b6> (10.06.2025).
2. Бучин М.А. Демократичні принципи виборів: політико-правові аспекти регулювання в Україні: монографія. М.А. Бучин; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. Ун-т «Львів. Політехніка». Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2012. 364 с.
3. Виборчий кодекс України Закон України №396-IX від 19 грудня 2019 року. URL: <https://surl.li/oyzepl> (06.04.2025).
4. Виборчі системи з відкритими списками: в пошуках оптимальної моделі для України. Міжнародна фундація виборчих систем в Україні. 2017. URL: <https://surl.li/ztokio> (10.06.2025).
5. Гербут І. Виборчі системи в аспекті інтересів опозиційних партій та репрезентативності парламенту в сучасній Україні. ПiЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. *Наукові записки*. Випуск 2 (76). С. 252–266. URL: <https://salo.li/CaC0f2C> (10.06.2025).
6. Головка А. Пропорційна система відкритих регіональних списків: досвід Європи та перспективи для України. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Випуск № 17. С. 45–50. URL: <https://salo.li/dbC85A9> (10.06.2025).
7. Запровадження виборчої системи з відкритими списками: можливий вплив на політичну систему України. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. 11.04.2017. 19 с. URL: <https://surl.li/havfra> (04.05.2025 р.).
8. Захарченко П. Конституційне право держав-членів Європейського Союзу: підручник. Петро Захарченко, Галина Лаврик. Полтава: ПУЕТ, 2024. 389 с. 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). URL: <https://salo.li/04Eb9bD> (10.06.2025).
9. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: ВАіТЕ, 2018. 908 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/8/401765.pdf> (10.06.2025).
10. Конституція України від 28 червня 1996 року (зі змінами). URL: <https://surl.li/xulhas> (06.04.2025).
11. Конституція України: науково-практичний коментар / [Ю.Г. Барабаш, А.П. Гетьман, С.Г. Серьогіна та ін.; Нац. Акад. прав. Наук України]; за заг. ред. Р.О. Стефанчука, О.В. Петришина. Київ: ВАіТЕ, 2024. 760 с.
12. Марцеляк О.В. Конституційна реформа і модернізація виборчої системи України в контексті світового досвіду. Наукова бібліотека. 2015, с. 8–12.
13. Михайлова Д.С. Досвід виборчих систем України в політико-правовому аспекті. Д.С. Михайлова. Політичне життя. 2018. № 4. С. 23–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pollife_2018_4_6 (10.06.2025).
14. Мохончук Б. С. Виборчі системи: порівняльно-правове дослідження. Б.С. Мохончук: монографія. Харків: Юрайт, 2021. 304 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/Mohonchuk-21.pdf (10.06.2025).

15. Новиков О.В. Пропорційна система відкритих списків в Україні – перспектива чи реальність? О.В. Новиков, А.М. Андрійцьо. *Молодий вчений*. – 2017. № 11. С. 958–962. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_11_234 (10.06.2025).
16. Закон України «Про вибори народних депутатів України» № 4061-VI від 17 листопада 2011 року. URL: <https://surl.li/qjnuzr> (06.04.2025).
17. Резолюція 1755 (2010) Парламентської Асамблеї ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні» від 04.10.2010 р. URL: <https://surl.li/poitdp> (06.04.2025).
18. Рибачук М. Аналіз концепцій сучасних моделей виборчих систем. М. Рибачук, Б. Райковський. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 46–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/РоМе_2009_3_6 (10.06.2025).
19. Стукаленко В.А. Теоретичні аспекти пропорційної виборчої системи. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Правознавство. 2014. Т. 19, Вип. 3. С. 17–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_prav_2014_19_3_4 (10.06.2025).
20. Шведа Ю.Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.
21. Шеверєва В.Є. Варіативність виборчих систем та практика їх функціонування: аналіз зарубіжного досвіду. В.Є. Шеверєва, І.В. Сабадаш. *Молодий вчений*. 2018. № 5(2). С. 665–671. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5%282%29__75 (10.06.2025).
22. Official website of Ministry of Justice of Finland. Parliamentary Elections 2023. URL: https://tulospalvelu.vaalit.fi/EKV-2023/en/tulos_kokomaa.html (09.06.2025).

UDC 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.34>

PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS REGARDING SEXUAL (GENDER) IDENTITY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE INTERNATIONAL COVENANT ON CIVIL AND POLITICAL RIGHTS

Chugaievska A.V.,

Attorney-at-Law, PhD,

Associate Professor of the Public and International Law Department,

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

ORCID: 0000-0002-5522-2693

Kundryk R.S.,

LLM, Attorney-At-Law

ORCID: 0009-0009-0686-0363

Chugaievska A.V. Kundryk R.S. Peculiarities of the implementation of human rights regarding sexual (gender) identity within the framework of the International covenant on civil and political rights.

It is determined that the universality of international Human Rights is in the focus of the scholars' discussions. This paper considers various disputes challenging the realistic feature of Human Rights and questioning their enforceability. The research examines the peculiarities of implementation of the selected human rights to the controversial culture and regionally factored phenomenon – sexual/gender identity. The ontology and realistic aspects of the application human rights principles to the persons with different sexual orientation under the International Covenant on Civil and Political Rights (herein-after referred to as “ICCPR”) is in the focus. In the course of the research the key aspects affecting the application and protection of human rights of the discussed groups were identified. The analysis conducted on the selected ICCPR guaranteed rights – equality and non-discrimination (Articles 2 and 26) and investigated the right to privacy as outlined in Article 17, freedom of expression per Article 19, and family and marriage rights as specified in Article 23. The overall research illustrates that Human Rights is a concept responsive to social dynamics, which ensures its dual, idealistic and realistic nature. The examination of the evolution of these rights in relation to individuals' sexual orientation and gender identity highlights bottlenecks and challenges within International Human Rights Law. These challenges include the absence of specific characteristics in international law, the progressive role of treaty body jurisprudence in effectively applying protection, and ongoing debates about the universality of human rights. Despite variations in implementation status and timelines, the guaranteed ICCPR rights remained realistic. Moreover, there has been substantial progress, even concerning the most recent and debated rights for LBTI individuals. The gradual and often lengthy process of recognition and implementation of these SOGI-related rights is a natural outcome of the diversity among different countries and societies. While there may be some inconsistencies and complexities in the development of human rights, they do not diminish the inherently progressive nature of civil and political rights and standards.

Key words: international human rights, human rights implementation, sex discrimination, sexual orientation, gender discrimination.

Чугаєвська А.В., Кундрік Р.С. Особливості реалізації прав людини стосовно сексуальної (гендерної) ідентичності у рамках Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Встановлено що універсальність міжнародних прав людини є предметом дискусій науковців. Зокрема, в цій статті розглядаються різні погляди, що ставлять під сумнів реалістичний характер прав людини та їхню правозастосовність. Дослідження розглядає особливості реалізації окремих прав людини стосовно суперечливого явища, яке знаходиться під впливом культурного та регіонального контексту – сексуальної/гендерної ідентичності. У центрі уваги – онтологія та аспекти

дієвості застосування принципів прав людини до осіб з різною сексуальною орієнтацією згідно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (далі – «МПГПП»). У ході дослідження було визначено ключові аспекти, що впливають на правозастосування та захисту прав людини стосовно зазначених груп. Був проведений аналіз обраних прав, гарантованих МПГПП – рівність та недискримінація (статті 2 та 26), та досліджено право на приватність, як зазначено у статті 17, свободу вираження поглядів згідно зі статтею 19, а також сімейні та шлюбні права, які зазначені у статті 23. Загалом дослідження ілюструє, що права людини – це концепція, що реагує на соціальну динаміку, що забезпечує її подвійну, ідеалістичну та реалістичну природу. Дослідження еволюції цих прав стосовно сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності осіб виявляє вузькі місця та проблеми в міжнародному праві прав людини. Ці проблеми включають відсутність специфічних характеристик у міжнародному праві, прогресивну роль юриспруденції договірних органів в ефективному застосуванні захисту та постійні дебати щодо універсальності прав людини. Незважаючи на різницю в статусі та термінах реалізації, гарантовані права МПГПП залишаються реалістичними. Більше того, досягнуто значного прогресу, навіть щодо найновіших та обговорюваних прав для ЛГБТ-осіб. Поступовий і часто тривалий процес визнання та реалізації цих прав, пов'язаних із сексуальною орієнтацією та гендерною ідентичністю, є природним результатом різноманітності між різними країнами та суспільствами. Хоча в розвитку прав людини можуть існувати деякі невідповідності та складнощі, вони не применшують прогресивного характеру громадянських та політичних прав і стандартів.

Ключові слова: міжнародні права людини, реалізація прав людини, дискримінація за ознакою статі, сексуальна орієнтація, дискримінація за ознакою статі.

The identification of the problem.

The overall discussion on the concepts of the international Human Rights either leads to claiming its universality and enforceability or deems Human Rights as rather declarative and culture and regionally factored phenomenon. The practical implementation of the key international human rights treaties and covenant illustrate certain progress in some areas. Though it also exposes the controversial and ambiguous challenges undermining the nature of human rights when tackling a new social/cultural trend, extended freedoms, braving through of cultural and religious believes and paradigm. The examination of the human rights applications to such socially sensitive feature as sexual orientation under the key covenant ICCPR may give us a good subject to study the extremes of the human rights implementations in real context.

The Objective of the research

This paper will examine the ontology and realistic aspects of the implementation of human rights regarding the persons with different sexual orientation under the ICCPR. In the course of the study the key aspects affecting the application and protection of human rights of the discussed groups will be identified.

The current level of elaboration of the problem.

The realism of the Human Rights concept has been in the focus of number of scholars [2; 5; 6; 9; 14; 16; 19; 20; 21; 22; 34]. A lot of work was done in justifying a feasible approach to the increasing the efficiency of the ICCPR implementation in regard to certain categories of person. However, there are not many attempts to build the consistent and cohesion Human Rights concept based on the ICCPR for protecting the persons with different sexual orientations. There is need to continue to analyze the various jurisprudences and practice for identification and resolving challenges of the Human Rights concept.

The research

The realistic or utopian nature of Human Rights can be studied from two perspectives: in terms of its ontology, and in terms of questioning the efficiency of the practice of its implementation.

The short review of the essence of the Human Rights' association with "utopia" will inform the approach for further examination of the ICCPR[13] rights implementation, with a primary focus on the equality and non-discrimination rights envisioned by Articles 2 and 26 of ICCPR in the realm of the application to the LGBT(I) [18] or SOGI (Sexual Orientation and Gender Identity).

The Preamble of the UN Charter reads the nations' determination to "reaffirm faith in fundamental human rights"[3]. The wording of the respective Human Rights treaties states certain values and standards engaging the nations to achieve them. The "faith" and "values" build a ground for questioning whether the International Human Rights Concept is realistic, or solely "a universal point of reference" [34] –

some perfect ideal world. This discourse is also fueled by a discussion of Human Rights “universality” which led to critics of its enforceability and efficiency of implementation. Given the above, International Human Rights were perceived as a new “ideology”, a “new ideal society concept”, bringing the discourse of scholars on its “utopian” nature [22, p. 12–23]. For instance, Habermas invented the term “realistic utopia” referring to a society of just, and moral values to be implemented through human rights [9, p. 468]. Other scholars ground the foundation of human rights on a metaphysical basis rather than a social discourse [5, p. 7] tending to “utopian” thinking. At the same time, recognizing the human rights features which question the reality of human rights, Tedeschini concluded that “contemporary human-rights discourse cannot be equated to utopianism” [22, p. 13]. In his study, he noted that human rights present “themselves as the last utopia – realistic one...” [22, p. 23]. Thus, for further analysis, it is assumed that the Human Rights mechanism encompasses realistic endeavours and achievable objectives.

The research is focused on the protection of equality and non-discrimination rights envisioned by Articles 2¹ and 26² of the ICCPR.

The application of rights guaranteed in Articles 2 and 26 of ICCPR is based on its explicit terms and principles communicated by the UNHRC³ in a series of decisions [21]. In particular, the UNHRC noted the link between Article 26 of ICCPR and Article 7 of the UDHR [32], which reads the equality before the law and universal prohibition of discrimination “in violation of this Declaration”. Also, the UNHRC pointed out that Article 26 does not contain any obligation of the states except a requirement to any law or practice to comply with the requirement of prohibition of discrimination and ensuring effective protection against discrimination [1]. In regard to justification of the lawful, reasonable discrimination and identifying criteria for discrimination, the Committee stated that “A differentiation based on reasonable and objective criteria does not amount to prohibited discrimination within the meaning of Article 26” [1]. Finally, it should be noted that discrimination is “not only be understood to imply exclusions and restrictions but also preferences” [10].

The further analysis of the selected rights implementation is focused on the application of the above protection to a certain category of people – LGBTI. As for the LGBTI, these people are subject to various discrimination and abuse. In many countries same-sex behaviour is criminalized, also discrimination of this category in different areas is legalized and allowed. In terms of rights violations of the people based on the SOGI, this phenomenon is worldwide [16, p.331]. For example, in Uzbekistan, the shadow report found the criminalization of same-sex activities in the Criminal Code [26], similar situation in Cameroon [24], Serbia, in particular, was reluctant to undertake steps to acknowledge and protect transsexual individuals [25], even in the US, a signatory of the UN Statement on Human Rights, Sexual Orientation and Gender Identity, shadow report pointed out the hate crimes, discrimination at work, prohibition to have a family etc. [15].

First of all, the International Human Rights Law does not have a special reference to the LGBTI groups or SOGI features. Such circumstances obviously hinder the protection of this category of people in terms of SOGI and brings a ground for questioning the association of sexual orientation or gender identity with recognized human rights and their universal nature [7, p. 66], undermining further development of the protection instruments.

However, it should be noted that both terms either LGBTI group or SOGI refer to sexual orientation or identity and despite the absence of the “sexual orientation” term in Articles 2 and 26 of the ICCPR, there are terms “sex” somehow close to “sexual orientation” and colocation “other status”, which means that the list of protected characteristics is not limited. Consequently SOGI “is on its face an obvious case of an ‘other status’ by which human beings are singled out for invidious discrimination” [7, p. 20]. A similar argument is supported by the EU practice since the Explanatory Report reads that “inclusion was considered unnecessary from a legal point of view since the list of non-discrimination grounds is not exhaustive” [4, p. 5].

¹ Article 2(1) reads: “Each State Party to the present Covenant undertakes to respect and to ensure to all individuals within its territory and subject to its jurisdiction the rights recognized in the present Covenant, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status”.

² Article 26 reads: “All persons are equal before the law and are entitled without any discrimination to the equal protection of the law. In this respect, the law shall prohibit any discrimination and guarantee to all persons equal and effective protection against discrimination on any ground such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status.”

³ United Nations Human Rights Committee

Respectively UNHRC in *Toonen v Australia* stated that Article 2 of the ICCPR with “sex” and Article 17 regarding the right to privacy cover “sexual orientation” [28]. In another decision [33], UNHRC recognized the discrimination against same-sex couples as a violation of Article 26, including the “sexual orientation” into the category “other status” of Article 26.

Although, these jurisprudences were considered as providing “explicit protections against discrimination on the basis of sexual orientation” [14, p. 86], and laid down the ground for further development. In terms of the arguments in favor of the protection of sexual orientation by international human rights law should be noted that the prohibited grounds of discrimination are not exhausted, and the jurisprudence of the treaty bodies constitutes and contributes the international law [12]. At the same time, this approach and interpretation did not receive universal recognition and the discussion has not been finished.

It should be noted that the history of recognition of the protection of the rights of LGBT or SOGI is a multistage lengthy process with a lot of back and forth. As an illustration, even in 1950 same-sex conduct criminalization was justified by the European Court of Human Rights [19, p. 618]. It was also noted that in the period of 1940s – 1960s sexual orientation-based discrimination was permissible in international law [6, p. 66].

However, gradually, the situation has been changing. The last UN Ground-breaking statement on sexual orientation and gender identity by a record number of 85 States [29] though demonstrates certain progress, also reflects the lack of consent in the area, regardless of the gradually increasing number of countries from 67 in 2007 and 54 in 2006 respectively. In particular, the other 57 countries made the opposite statement – a response with critics of the attempt to introduce “notions that have no legal foundations in any international human rights instrument” claiming that these notions are not “universal” human rights [11, p. 2]. The universality of human rights has been a subject of strong questioning regarding inclusion of the sexual orientation [20, p. 15]. One of the important steps forward was adoption of UNHRC Resolution # 17/19 Human Rights, sexual orientation and gender identity [31] which explicitly expressed concern “at acts of violence and discrimination, in all regions of the world, committed against individuals because of their sexual orientation and gender identity”. Despite certain constraints, the UN has strengthened the efforts in the area of protection against violence through the establishment of a mandate of the “Independent Expert on protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity” [17].

Apart from equality and non-discrimination, there are other rights susceptible to violations when it comes to SOGI (Sexual Orientation and Gender Identity): the right to privacy as outlined in Article 17, freedom of expression per Article 19, and family and marriage rights as specified in Article 23.

The same-sex marriage issue, in particular, is the focus of scholars and practice. The researchers argue that same-sex marriage grounds on Articles 23 and 26 of ICCPR, since the non-recognizing of same-sex marriage demonstrates inequality and discrimination against the person willing to marry another person of the same sex [2, p. 24]. UNHRC in his General Comment #19 recognized the existence “of various forms of family” [11, p. 2]. Also, some step forward was made when UNHRC recognized the protection of unmarried same-sex couple in the same manner as unmarried heterosexual family [30].

Also, special attention should be paid to the violation of the freedom of expression envisioned by Article 19 of the ICCPR in the case of the “laws against LGBT propaganda.” In 1982 in the case *Hertzberg v Finland* UNHRC did not find the violation of Article 19 when the radioprogramme dealt with homosexuality was banned. Later on in 2012 in the case *Irina Fedotova v. Russian Federation* the UNHRC found that the conviction of the person for the LGBT propaganda is “a violation by the Russian Federation of article 19, paragraph 2, read in conjunction with article 26 of the Covenant” [13]. Thus, the applicability of sexual orientation was found regarding new Article 19 and protection of freedom of expression was supported.

The further development of the application of international human rights to the people in regard to their sexual orientation and gender identity was stated in the Yogyakarta Principles [27], which encompass comprehensive recommendations and guidelines for promoting and implementing equality and a non-discriminatory environment for LGBTI.

Conclusions

The analysis conducted on the selected ICCPR guaranteed rights – equality and non-discrimination (Articles 2 and 26) – illustrates that Human Rights is a dynamic concept, responsive to social dynamics, which ensures its dual, idealistic and realistic nature. The examination of the evolution of these rights

in relation to individuals' sexual orientation and gender identity highlights bottlenecks and challenges within International Human Rights Law. These challenges include the absence of specific characteristics in international law, the progressive role of treaty body jurisprudence in effectively applying protection, and

ongoing debates about the universality of human rights.

Despite variations in implementation status and timelines, the guaranteed ICCPR rights remained realistic. Moreover, there has been substantial progress, even concerning the most recent and debated rights for LGBTI individuals. The gradual and often lengthy process of recognition and implementation of these SOGI-related rights is a natural outcome of the diversity among different countries and societies. While there may be some inconsistencies and complexities in the development of human rights, they do not diminish the inherently progressive nature of civil and political rights and standards.

REFERENCES:

1. Case of Brooks, S.W.M. v. Netherlands, Application No. 172/1984. April 09 1987, URL: <https://www.hrlibrary.umn.edu/undocs/session42/172-1984.htm> (date of access: 2023-10-30).
2. Brown, J.E. Human Rights, Gay Rights, or Both? International Human Rights Law and Same-Sex Marriage. *Florida Journal of International Law*. 2016. № 28/2. P. 218–239.
3. Charter of the United Nations: international treaty: adopted 26 June 1945: entered into force 24 October 1945. Treaty Series. 1945. Vol. 1. P. XVI.
4. Explanatory Report to the Protocol No. 12 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Council of Europe. URL: <https://www.rm.coe.int/090000016800cce48> (date of access: 2023-10-30).
5. Dembour, M. What Are Human Rights? Four Schools of Thought. *Human Rights Quarterly*. 2010. № 1. P. 32.
6. Donnelly J., Whelan D. International Human Rights. New York: Taylor & Francis Group, 2017. 392 p.
7. Donnelly, J. Non-Discrimination and Sexual Orientation: Making a Place for Sexual Minorities in the Global Human Rights Regime. *Innovation and Inspiration: Fifty Years of the Universal Declaration of Human Rights*. Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 1999. P. 20.
8. Fedotova v. Russian Federation, Communication No. 1932/2010 dated of 31.10.2012 by UNCHR, case no. CCPR/C/106/D/1932/2010. URL: <https://www.juris.ohchr.org/casedetails/1272/en-US> (date of access: 10.08.2025).
9. Habermas, J. The Concept of Human Dignity and Realistic Utopia of Human Rights. *Metaphilosophy*. 2010. № 4. P. 465-479.
10. Haraldsson and Sveinsson v. Iceland, Communication No. 1306/2004 dated of 24.07.2007 by UNCHR, case no. CCPR/C/91/D/1306/2004. URL: <https://www.juris.ohchr.org/casedetails/1375/en-US> (date of access: 10.08.2025).
11. Human Rights Committee. General Comment No. 19: Protection of the Family, the Right to Marriage and Equality of the Spouses (arts. 23). *International Human Rights Reports*. 1990. Vol. I. P. 1–32.
12. International Human Rights Law and the Criminalization of Same-sex Sexual Conduct. *International Commission of Jurists*. URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2012/06/International-human-rights-law-and-the-criminalizaion-of-same-sex-sexual-conduct-anyalsis-brief-2010.pdf> (date of access: 10.08.2025).
13. International Covenant on Civil and Political Rights. *UN, 16 December 1966*. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3aa0.html> (date of access: 10.08.2025).
14. Kukura, E. Sexual Orientation and Non-Discrimination. *Peace Review: A Journal of Social Justice*. 2005. № 17. P. 181–188.
15. Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Rights in the United States . *The Council for Global Equality*. 2010. URL: https://www.globalequality.org/storage/documents/pdf/iccpr_lgbt_shadow_report_2010_final.pdf (date of access: 10.08.2025).
17. About LGBTI People and Human Rights. *Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR)*. URL: <https://www.ohchr.org/en/sexual-orientation-and-gender-identity#:~:text=LGBTI%20stands%20for%20lesbian%2C%20gay%2C%20bisexual%2C%20transgender%20and%20intersex> (date of access: 10.08.2025).

16. O'Flaherty, M. Sexual Orientation and Gender Identity. *International Human Rights Law*. Oxford University Press. 2010. P. 322–330.
17. Independent Expert on Sexual Orientation and Gender Identity. *Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR)*. URL: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/ie-sexual-orientation-and-gender-identity> (date of access: 10.08.2025).
18. About LGBTI people and human rights. *Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR)*. URL: www.ohchr.org/en/sexual-orientation-and-gender-identity#:~:text=LGBTI%20stands%20for%20lesbian%2C%20gay%2C%20bisexual%2C%20transgender%20and%20intersex (date of access: 10.08.2025).
19. Otto D., Between pleasure and danger: lesbian human rights. *European Human Rights Law Review*. 2014. Vol. 6. P. 618–628.
20. Saiz I., Bracketing Sexuality: Human Rights and Sexual Orientation – A Decade of Development and Denial at the UN [Working paper No. 2]. Sexual Policy Watch. URL <https://sxpolitics.org/wp-content/uploads/2009/03/workingpaper2.pdf> (date of access: 10.08.2025).
21. Taylor, P. Article 26: Equality before the Law. In: *A Commentary on the International Covenant on Civil and Political Rights: The UN Human Rights Committee's Monitoring of ICCPR Rights*. Cambridge University Press, 2020. P. 729–786. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/commentary-on-the-international-covenant-on-civil-and-political-rights/article-26-equality-before-the-law-equal-protection-of-the-law/E907CF808F5D592180D6C042F3438461> (date of access: 10.08.2025).
22. Tedeschini, M. Human Rights as a Limit to Utopian Thinking? *MenschenRechtsMagazin*. 2019. № 24.1/2. P. 12–23.
23. Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Rights in the United States. *The Global Equality*. URL: www.globalequality.org/storage/documents/pdf/iccpr_lgbt_shadow_report_2010_final.pdf (date of access: 30.10.2023).
24. The Status of Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Rights in Cameroon 2010. *Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR)*. URL: https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/ngos/LGBTI_Cameroon_HRC99.pdf (date of access: 30.10.2023).
25. The Violations of the Rights of Lesbian, Gay, Bisexual, and Transgender Individuals in Serbia. *Heinrich Böll Stiftung*. URL: <https://www.boell.de/en/democracy/promotion-of-democracy-shadow-report-violations-rights-lgbt-serbia-12907.html> (date of access: 30.10.2023).
26. The Violations of the Rights of Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Persons in Uzbekistan. *Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)*. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/a/68798.pdf> (date of access: 30.10.2023).
27. The Yogyakarta Principles: Principles on the application of international human rights law in relation to sexual orientation and gender identity. *Yogyakarta Principles*. URL: <https://www.yogyakartaprinciples.org> (date of access: 30.10.2023).
28. Toonen v. Australia, Communication No. 488/1992 dated of 31 May 1994, case no. CCPR/C/50/D/488/1992 by *UN Committee on Civil and Political Rights*. URL: <https://juris.ohchr.org/casedetails/702/en-US> (date of access: 30.10.2023).
29. Ground-breaking statement on sexual orientation and gender identity by record number of 85 States. *International Service for Human Rights (ISHR)*. URL: <https://new.ishr.ch/news/ground-breaking-statement-sexual-orientation-and-gender-identity-record-number-85-states> (date of access: 30.10.2023).
30. Complaint No. 1361/2005. *UN Human Rights Committee*. URL: https://digitallibrary.un.org/record/602323/files/CCPR_C_89_D_1361_2005-EN.pdf (date of access: 30.10.2023).
31. Human Rights, Sexual Orientation and Gender Identity. Report of the Human Rights Council. *UN Human Rights Council*. URL: <https://www.docs.un.org/en/A/66/53> (date of access: 30.10.2023).
32. Universal Declaration of Human Rights dated 10 December 1948. *United Nations*. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (date of access: 30.10.2023).
33. Case of Young v. Australia, Application No. 941/2000. *UN Committee on Civil and Political Rights*. URL: <https://juris.ohchr.org/casedetails/1076/en-US> (date of access: 30.10.2023).
34. Zeid Ra'ad Al Hussein. Do Not Dare To Tell Me Human Rights Are Not Universal. *The Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law*. URL: <http://www.rwi.lu.se/2017/11/28/not-dare-tell-human-rights-not-universal> (date of access: 30.10.2023).

УДК 341.1/8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.35>

ВПЛИВ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ НА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ДЕРЖАВ: АНАЛІЗ ЗМІН У ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Шаповал А.О.,
аспірант 1 курсу
факультету права та міжнародних відносин,
Київський авіаційний інститут
e-mail: 5654280@stud.kai.edu.ua

Шаповал А.О. Вплив збройної агресії на міжнародно-правовий статус держав: аналіз змін у правосуб'єктності.

У статті здійснено комплексне дослідження впливу збройної агресії на міжнародно-правовий статус держав у контексті сучасних геополітичних викликів. Проаналізовано трансформації правосуб'єктності як держави-агресора, так і держави-жертви, з урахуванням норм міжнародного права, практики міжнародних організацій та конкретних кейсів. Особливу увагу приділено становищу держави-жертви, яка відповідно до принципів міжнародного права не втрачає своєї правосуб'єктності навіть у разі окупації, анексії чи втрати частини території. Підкреслюється значення принципів територіальної цілісності, суверенітету, непорушності кордонів та презумпції продовження державності, що закріплені в Статуті ООН та інших базових міжнародно-правових актах.

Держава-агресор, хоча формально залишається суб'єктом міжнародного права, стикається з масштабними обмеженнями: запровадженням санкцій, міжнародною ізоляцією, втратою репутації та довіри з боку інших держав. На прикладі агресії Російської Федерації проти України продемонстровано обмеженість існуючих міжнародно-правових механізмів притягнення до відповідальності, зокрема неможливість позбавлення права вето в Раді Безпеки ООН чи виключення з ключових міжнародних структур.

Автор обґрунтовує необхідність реформування міжнародного права: створення спеціального трибуналу для злочину агресії, посилення санкційної політики, впровадження механізмів обов'язкової компенсації збитків державам-жертвам. Стаття має практичну значущість для розробки нових підходів до зміцнення міжнародного правопорядку та захисту суверенітету держав у XXI столітті.

В умовах глобалізації та зростаючої геополітичної напруги питання ефективності міжнародно-правових інструментів набувають особливої актуальності. Важливо також відзначити роль міждержавної співпраці та посилення превентивних механізмів, які можуть запобігти виникненню нових конфліктів. Водночас міжнародне співтовариство повинно знайти баланс між суверенітетом держав і необхідністю колективної безпеки, що стане ключовим чинником стабільності у майбутньому.

Ключові слова: держава-агресор, держава-жертва, міжнародно-правова відповідальність, міжнародні відносини, вдосконалення законодавства.

Shapoval A.O. The impact of armed aggression on the international legal status of states: an analysis of changes in legal entity.

The article presents a comprehensive study of the impact of armed aggression on the international legal status of states within the context of contemporary geopolitical challenges. It analyzes the transformations of legal personality of both the aggressor state and the victim state, taking into account international law norms, the practices of international organizations, and specific case studies. Particular attention is given to the position of the victim state, which, according to the principles of international law, does not lose its legal personality even in cases of occupation, annexation, or loss of part of its territory. The significance of the principles of territorial integrity, sovereignty, inviolability of borders,

and the presumption of state continuity, enshrined in the UN Charter and other fundamental international legal instruments, is emphasized.

Although the aggressor state formally remains a subject of international law, it faces substantial restrictions: the imposition of sanctions, international isolation, loss of reputation, and diminished trust from other states. Using the example of the Russian Federation's aggression against Ukraine, the article demonstrates the limitations of existing international legal mechanisms for holding aggressors accountable, including the inability to revoke veto power in the UN Security Council or to exclude states from key international organizations.

The author substantiates the need for reforming international law by proposing the establishment of a special tribunal for the crime of aggression, strengthening sanctions policies, and introducing mechanisms for mandatory compensation of damages to victim states. The article has practical significance for developing new approaches to strengthening the international legal order and protecting state sovereignty in the 21st century.

In the context of globalization and increasing geopolitical tensions, the effectiveness of international legal instruments becomes especially relevant. It is also important to acknowledge the role of interstate cooperation and the enhancement of preventive mechanisms that can help avert the emergence of new conflicts. At the same time, the international community must find a balance between state sovereignty and the necessity of collective security, which will be a key factor for stability in the future.

Key words: aggressor state, victim state, international legal responsibility, international relations, improvement of legislation.

Постановка проблеми. У сучасному світі, де міжнародні відносини визначаються не лише правовими, але й геополітичними факторами, питання міжнародно-правового статусу держав у контексті збройної агресії набуває особливої ваги. Збройна агресія завжди була викликом для міжнародного правопорядку, оскільки вона безпосередньо впливає на стабільність системи міжнародного права, зокрема на статус і правосуб'єктність держав. Російська агресія проти України, а також інші приклади сучасних конфліктів засвідчили необхідність переосмислення впливу агресії на правовий статус держав і межі міжнародної правосуб'єктності. Проблема міжнародно-правової суб'єктності держав в умовах збройної агресії залишається недостатньо дослідженою в контексті змін, що відбуваються внаслідок порушення суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності. З огляду на ситуацію в Україні, анексію Криму, окупацію частини територій та агресію Російської Федерації, зростає необхідність глибокого аналізу правових механізмів реагування міжнародного співтовариства та впливу агресії на міжнародно-правовий статус як держави-агресора, так і держави-жертви.

Стан опрацювання цієї проблематики. Теоретичні аспекти міжнародно-правового статусу держав і правосуб'єктності висвітлювалися у працях таких вчених, як: В.М. Шумилов, М.В. Бу-роменський, В.І. Муравйов, В.Н. Денисов, Джеймс Кроуфорд. Проблемам збройної агресії та її правових наслідків приділили увагу М.М. Мартіно, К. Пелле, Р. Колб. Проте, більшість досліджень фокусуються на кримінальній відповідальності за агресію або питаннях відповідальності держав, у той час, як аналіз змін правосуб'єктності як наслідку агресії досліджений недостатньо.

Методи. Під час здійснення наукового дослідження з обраної проблематики використовувались наступні наукові методи: аналіз та синтез, історичний, узагальнення, порівняння, історичний, логічний, аналіз документів тощо.

Метою статті є комплексне дослідження впливу збройної агресії на міжнародно-правовий статус держав, аналіз змін у правосуб'єктності держав.

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-правовий статус та правосуб'єктність держави – фундаментальні категорії міжнародного права, що визначають місце та роль держави в системі міжнародних правовідносин. Саме ці поняття визначають здатність держав бути повноцінними учасниками міжнародного правопорядку, набувати права й обов'язки, укладати договори, бути членом міжнародних організацій та реалізовувати захист своїх інтересів на міжнародній арені.

Сучасне міжнародне право відійшовши від догми класичного міжнародного права, що держава є єдиним суб'єктом міжнародного права та перейшло до більш гнучкого розуміння: «держава – основний суб'єкт міжнародного права» [1, с. 66]. Цей підхід визнано як у вітчизняній, так і західній доктрині міжнародного права. В той же час, самі підходи до того як треба розглядати правосуб'єктність держави, що є її об'єктивними елементами, які вимоги треба приділяти до держав – суб'єктів міжнародного права не є однозначно встановленими [2, с. 247].

На думку академіка Ю.С. Шемшученка, свій правовий статус має і держава, який характеризується двома аспектами – внутрішнім і міжнародним. Перший визначається головним чином нормами конституційного права (Конституція України, зокрема, зафіксувала основні правові засади державного устрою України), а міжнародно-правовий статус держави визначається нормами і принципами міжнародного права [3, с. 27-28].

Як вже було зазначено, міжнародно-правовий статус держави – це сукупність міжнародних прав та обов'язків, що визначають її положення у світовому співтоваристві. Він формується на підставі положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, загальновизнаних принципів міжнародного права, міжнародних договорів, рішень міжнародних організацій тощо [4, с. 93-94].

Основними елементами міжнародно-правового статусу сучасної держави є: 1) суверенітет – вища й незалежна влада держави над власною територією та населенням; 2) територіальна цілісність і непорушність кордонів; 3) політична незалежність; 4) право на участь у міжнародних відносинах; 5) право на самооборону та безпеку [5, с. 321-322]. Ці ключові елементи забезпечують державі рівність з іншими державами та гарантують їй недоторканність у міжнародних відносинах.

Правосуб'єктність є динамічним явищем, яке змінюється відповідно до етапів соціально-економічного розвитку суспільства, при цьому зберігаючи свою сутнісну ідентичність. Еволюція категорії «правосуб'єктність» триває і буде продовжуватися через розширення її змісту шляхом наукового дослідження, яке переходить від абстрактного рівня до конкретного. Головною метою є діалектична реконструкція обраного об'єкта, що включає цілісну теоретичну узагальненість всіх її загальних, особливих та окремих аспектів [6, с. 4-5].

Правосуб'єктність держави є первинною та невід'ємною, тобто не залежить від визнання іншими державами. Водночас, визнання держави має політичне значення та може впливати на обсяг фактичної реалізації її правосуб'єктності [7]. Правосуб'єктність держави ґрунтується на основоположних принципах міжнародного права, закріплених у Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права 1970 року: суверенна рівність держав, невтручання у внутрішні справи, повага до прав людини, мирне вирішення міжнародних спорів [8]. Ці принципи є умовою повноцінної реалізації міжнародно-правової суб'єктності.

Як відомо, правосуб'єктність – це основна ознака держави як суб'єкта правових відносин, що виявляється у наявності прав і обов'язків, встановлених законодавчими, договірними, звичаєвими й іншими нормами права. Загальновизнаним є те, що правосуб'єктність держави включає такі елементи: 1) правоздатність; 2) дієздатність; 3) деліктоздатність. Іноді додатково виокремлюють участь у нормотворчості, що підкреслює особливість повної загальної правосуб'єктності держави, на відміну від інших суб'єктів [9, с. 63].

Що стосується сучасних викликів міжнародно-правовій суб'єктності держав, то варто акцентувати увагу на тому, що у XXI столітті перед міжнародно-правовою суб'єктністю сучасних країн постали нові виклики, серед яких: збройна агресія та окупація територій (як у випадку з Україною), гібридні війни, поява суб'єктів міжнародного права, що не є державами (міжнародні організації, народи, що борються за самовизначення тощо) [10].

Збройна агресія є однією з найсерйозніших загроз для міжнародного правопорядку. Вона не лише руйнує мир і безпеку, а й має суттєвий вплив на міжнародно-правовий статус як держави-агресора, так і держави-жертви. Сучасні міжнародні конфлікти, зокрема агресія Російської Федерації проти України, актуалізували необхідність глибшого аналізу правових наслідків агресії та її впливу на правосуб'єктність держав. Попри це, варто констатувати, що держави все одно залишаються основними суб'єктами міжнародного права, а їхній статус є базовим та фундаментальним у міжнародних відносинах.

Як вже було зазначено вище, збройна агресія сьогодні є одним із визначальних факторів впливу на правовий статус держав. Беззаперечно, прояв збройної агресії є грубим порушенням Статуту ООН. Відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 агресія визначається як застосування сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави [11].

Через прояв (застосування) збройної агресії однієї держави проти іншої статус країни-агресора суттєво трансформується, наслідком чого для країни агресора настає міжнародна ізоляція, застосовуються санкції міжнародним співтовариством, має місце значне обмеження права участі такої держави-агресора у міжнародних організаціях [12].

Держава-агресор – це суб'єкт міжнародного права, який порушив заборону на застосування сили та здійснив збройну агресію проти іншої держави.

Держава, що вчинила агресію, не позбавляється міжнародної правосуб'єктності, однак агресор стикається із політичним, економічним, дипломатичним бойкотом, обмеженням або виключенням із міжнародних організацій, запроваджуються економічні та політичні санкції, обмеження торгівлі, фінансові блокади [12]. Не менш важливим негативним наслідком є підрив репутації: держава-агресор втрачає міжнародний авторитет, що ускладнює співпрацю з іншими суб'єктами міжнародного права.

Що стосується відповідальності – то держава-агресор несе міжнародно-правову відповідальність, включно із зобов'язанням виплатити репарації. Прикладом є Росія, яка після агресії проти України у 2014 та 2022 роках зазнала численних міжнародних санкцій, виключення з Ради Європи, обмежень у діяльності ОБСЄ та інших організацій [13].

В контексті розкриття обраної для дослідження проблематики не менш важливим є питання трансформації правосуб'єктності держави-жертви агресії. Важливо зазначити, що держава, яка стала жертвою збройною агресії, не втрачає правосуб'єктності, навіть якщо частина її території окупована. Міжнародне право гарантує презумпцію «продовження державності». Яскравим прикладом є Україна, яка зберегла свій суверенний міжнародно-правовий статус і здобула підтримку у вигляді військової допомоги, дипломатичних ініціатив, судових позовів проти країни-агресора у міжнародних судах [13].

Держава, що стала жертвою агресії, зберігає свою правосуб'єктність у повному обсязі, незалежно від окупації чи анексії частини території. Навпаки, міжнародне право гарантує: право на самооборону (стаття 51 Статуту ООН); право на захист територіальної цілісності; міжнародну підтримку – військову, фінансову, дипломатичну; право звернення до міжнародних судів для притягнення агресора до відповідальності.

Україна є прикладом держави, що захищає свій міжнародно-правовий статус, звертаючись до Міжнародного Суду ООН, Європейського суду з прав людини, ініціюючи створення спеціального трибуналу для притягнення Росії до відповідальності за агресію. Після початку агресії Російської Федерації у 2014 році з анексією Криму та подальшою окупацією частини Донбасу, а також після повномасштабного вторгнення у 2022 році, Україна не лише не втратила правосуб'єктності, а й укріпила її завдяки: збереженню членства у всіх ключових міжнародних організаціях (ООН, ОБСЄ, Рада Європи до її виходу через агресію РФ); отриманню широкої міжнародної підтримки, включно з фінансовою, військовою та гуманітарною допомогою; ініціюванню численних судових процесів проти РФ у міжнародних судах, включаючи Міжнародний Суд ООН, Європейський суд з прав людини, Міжнародний кримінальний суд. Крім того, Україна активно працює над міжнародними дипломатичними ініціативами, такими як Кримська платформа, саміти миру, звернення до Генеральної Асамблеї ООН.

Як вже було зазначено, міжнародне право передбачає принцип презумпції продовження державності, який означає, що навіть у разі повної або часткової окупації території держава не втрачає правосуб'єктності. Цей принцип спрямований на запобігання легітимізації агресії та анексії. Наприклад, після окупації Кувейту Іраком у 1990 році Кувейт зберіг міжнародно-правовий статус, незважаючи на фактичний контроль Іраку над його територією. ООН та міжнародна спільнота продовжували визнавати Кувейт як незалежну та суверенну державу.

Варто констатувати, що сьогодні міжнародне право наразі не містить механізмів позбавлення держави-агресора міжнародної правосуб'єктності. Це створює дилему: агресор формально залишається учасником міжнародного співтовариства, хоча де-факто його статус обмежений. Проблемними є також: вето держави-агресора у Раді Безпеки ООН, слабкість міжнародних санкцій як інструменту стримування, відсутність обов'язкового механізму компенсації збитків. Тому сьогодні активно обговорюються шляхи реформування міжнародного права для посилення відповідальності агресора.

Варто відзначити, що сьогодні політично збройна агресія може сприяти консолідації суспільства, зміцненню національної ідентичності та пошуку нових форматів міжнародної співпраці. Це також створює підґрунтя для модернізації безпекової політики та реформ у різних сферах державного управління. Серед можливих напрямів реформування міжнародного права: позбавлення права вето у випадках агресії; створення спеціального міжнародного трибуналу для розслідування злочину агресії; посилення санкційних механізмів; створення ефективних механізмів відшкодування збитків державі-жертві.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що збройна агресія істотно впливає на міжнародно-правовий статус і обсяг правосуб'єктності як держави-агресора, так і держави-жертви. Для держави, яка вчинила акт агресії, це спричиняє втрату авторитету, ізоляцію в міжнародних організаціях, обмеження участі у договірних процесах, запровадження санкцій та настання міжнародно-правової відповідальності. Водночас держава, що зазнала агресії, зберігає свою міжнародну правосуб'єктність навіть у разі часткової окупації території, та набуває додаткових правових підстав для звернення до міжнародних судових органів, отримання політичної та правової підтримки міжнародного співтовариства. Проаналізовані кейси міжнародної практики засвідчують, що хоча формально-правовий статус постраждалої держави не змінюється, її фактична участь у міжнародно-правових процесах може зазнавати трансформацій, пов'язаних із тимчасовою втратою контролю над територіями, ускладненням дипломатичних відносин та необхідністю захисту своїх прав на міжнародному рівні. З огляду на це, метою подальшого вдосконалення міжнародного права має бути зміцнення гарантій збереження правосуб'єктності держав у разі збройної агресії, а також удосконалення механізмів міжнародної відповідальності для агресора, що дозволить посилити правову визначеність і справедливість у глобальній системі міжнародних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоцький С.Д. Міжнародно-правові засади та інституційні механізми регулювання відносин у сфері екологічно орієнтованої енергетики: монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 546 с.
2. Пасечник О.В. Міжнародно-правовий вимір розуміння сучасної держави. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a14687cd-d34c-4282-8f81-f373767c40ed/content> (дата звернення: 22.07.2025)
3. Шемшученко Ю.С. Правовий статус. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.. Київ:Укр. енцикл.. 2003. Т. 5. 736 с.
4. Мартинюк О.В. і Бабик М.К. 2023. Міжнародно-правовий статус невизнаних держав. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. (Сер. 2023). 93–102.
5. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Міжнародне право: підручник. Київ: Знання. 2012. 631 с.
6. Гедіков В.В. Сучасні підходи до розуміння категорії «правосуб'єктність». URL: <http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v39/1.pdf> (дата звернення: 22.07.2025).
7. Пасальський М. М. Правовий статус і правосуб'єктність держави: дискусійні питання теорії і практики. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 1. С. 26–31.
8. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82_%D0%9E%D1%80%D0%B3 (дата звернення: 22.07.2025).
9. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право: навч. посібник. вид друге, доп. і перер. Київ: КНТ. 2010. 280 с.
10. Жукорська Я.М. Вплив збройних конфліктів на дію міжнародних договорів. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_9-1_69 (дата звернення: 22.07.2025).
11. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 № 3314. URL: <https://zakononline.com.ua/documents/show/169633169633> (дата звернення: 22.07.2025).
12. Марченко В. щодо відповідальності держави-агресора у міжнародному праві. URL: <https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2025/04/zbirnyk-18-zhovtnya-2024.pdf#page=28> (дата звернення: 22.07.2025).
13. Бондар В.Ю. співвідношення понять «держава-агресор», «держава-окупант» і «держава-терорист» стосовно російської федерації в українському законодавстві. URL: <https://elar.navy.edu.ua/server/api/core/bitstreams/42a63429-793b-422e-9a21-452c70369051/content> (дата звернення: 22.07.2025).

UCD 342.565.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.36>

THE PROCEDURE FOR THE SELECTION OF JUDGES OF CONSTITUTIONAL JURISDICTION IN UKRAINE AND ROMANIA: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Shcherbaniuk O.V.

*Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of the Procedural Law of
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Professor of the Faculty of Law of Vilnius University,
Member of the Scientific Advisory Council
of the Constitutional Court of Ukraine,
Member of the Scientific Advisory Council to the Chairman of the
Verkhovna Rada of Ukraine
ORCID: 0000-0002-1307-2535
e-mail: o.shcherbanyuk@chnu.edu.ua*

Bzova L.G.,

*PhD, Associate Professor, Assistant Professor
of the Department of Procedural Law
of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
ORCID: 0000-0003-3143-4904
e-mail: l.bzova@chnu.edu.ua*

Shcherbaniuk O.V., Bzova L.G. Procedure for the selection of judges of constitutional jurisdiction in Ukraine and Romania: comparative legal analysis.

It is indicated that over time, the institution of bodies of constitutional jurisdiction has gained increasing importance and spread. This has occurred as a result of the evolution from the concept of a legal state to the model of a constitutional state of law, where the Constitution has been established as the highest legal norm of the state system.

The selection of judges of the Constitutional Court is a process governed by strict requirements and is a key element in maintaining our democracy and respect for the Constitution. The process of selecting judges to the Constitutional Court should be based on the principles of transparency, independence, and objectivity as pillars that equip judges with the integrity and commitment necessary to protect democratic values and fundamental rights. In establishing a constitutional court, it is important to reconcile and balance two potentially opposing needs, namely, the independence of the constitutional body from interference by state authorities and the professional standards and integrity of the constitutional judges.

The Constitutional Court plays a fundamental role in protecting the rights of citizens and overseeing the legality of legal acts. The importance of this body has led to the election of its members becoming a matter of public interest, emphasizing transparency and the suitability of candidates.

Evaluating candidates for the Constitutional Court is notable for its thoroughness and rigour. The selection stages include a professional career review, experience assessment, personal interview, and ethics assessment. This multidimensional approach aims to ensure that those holding these positions are trained, ethical individuals committed to the defence of constitutional principles. This emphasis on competence and experience is essential to ensure that those who hold these positions have the ability and knowledge necessary to interpret and apply the Constitution impartially and effectively.

However, the process is not without criticism. Some sectors argue that there are still gaps in transparency. The need to strengthen the evaluation mechanisms to ensure the integrity of those occupying such transcendent positions was also highlighted.

Key words: judge, constitutional guarantees, competitive procedure, constitutional courts.

Щербанюк О.В., Бзова Л.Г. Процедура добору суддів органів конституційної юрисдикції в Україні та Румунії: порівняльно-правовий аналіз.

Вказується, протягом часу інститут органів конституційної юрисдикції здобував все більшого значення та поширення. Це відбулося внаслідок еволюції від концепції правової держави до моделі конституційної держави права, де Конституція утвердилася як найвища правова норма державного устрою.

Процедура добору суддів Конституційного Суду – це процес, який регулюється жорсткими вимогами, він є ключовим елементом у підтримці нашої демократії та поваги до Конституції. Процес відбору суддів Конституційного Суду має ґрунтуватися на принципах прозорості, незалежності та об'єктивності як стовпів, що складаються з суддів, які мають чесність та відданість, необхідні для захисту демократичних цінностей та основних прав. При формуванні конституційного суду важливо узгодити та збалансувати дві потенційно протилежні потреби, а саме: незалежність органу конституційної юрисдикції від втручання органів державної влади та забезпечити професійні стандарти й доброчесність судді органів конституційної юрисдикції.

Конституційний Суд відіграє основоположну роль у захисті прав громадян і нагляді за законністю нормативно-правових актів. Важливість цього органу призвела до того, що обрання його членів стало питанням суспільного інтересу, з акцентом на прозорість та придатність кандидатів.

Процес оцінювання кандидатів до Конституційного Суду відзначається скрупульозністю та строгістю. Етапи відбору включають огляд професійної кар'єри, оцінку досвіду, особисту співбесіду та оцінку етики. Цей багатовимірний підхід спрямований на забезпечення того, щоб ті, хто обіймає ці посади, були підготовленими, етичними особами, відданими захисту конституційних принципів. Цей акцент на компетентності та досвіді має важливе значення для забезпечення того, щоб ті, хто обіймає ці посади, мали здатність та знання, необхідні для неупередженого та ефективного тлумачення та застосування Конституції.

Однак процес не обходиться без критики. Деякі сектори стверджують, що все ще існують прогалини в прозорості. Також було наголошено на необхідності посилення механізмів оцінювання для гарантування доброчесності тих, хто займатиме такі трансцендентні посади.

Ключові слова: суддя, конституційні гарантії, конкурсна процедура, конституційні суди.

Urgency of the problem. Over the years, the figure of bodies of constitutional jurisdiction has gained more and more popularity. This happened in connection with the transition from the legal state of Law to the constitutional state of Law, where the figure of the Constitution took the position of the supreme norm of the state. In the current context, we are in a constitutional legal state with two fundamental features, the first of which is what has been said above and refers to the figure of the Constitution and its supremacy. Another fundamental feature that is the subject of research in this article is the presence of an autonomous body that is the guarantor of the Constitution, i.e., the Constitutional Court.

The article aims to study the procedure for selecting judges of constitutional jurisdiction in Ukraine and Romania.

Degree of scientific research. The issue of the selection of judges of the Constitutional Court of Ukraine was covered in the monitoring report on the results of the competitive selection for the position of judge of the Constitutional Court of Ukraine under the new procedure as of November 28, 2024. The competitive procedure for selecting judges by the legislation of Romania was covered in the works of the following scientists: Zegrian A., Toader T., in the work «The Constitutional Court of Romania».

Summary of the primary materials of the study. Reforming the procedure for appointing judges of the Constitutional Court of Ukraine is necessary not only to bring the Ukrainian model in line with the rules and practices of European systems for the selection of judges of constitutional or supreme courts, in particular Germany, Lithuania, Spain, the United States, or Estonia. This is because the judges of the Constitutional Court of Ukraine face a significant, unique task of «protecting the Constitution of Ukraine» in the face of possible encroachments by various authorities, including the legislature. Constitutional «justice» cannot be improvised, and the apparent incompetence of judges can be reflected

in the decisions of the body of constitutional jurisdiction, which must be based on solid argumentation and a standard position of the Court within the time limits determined by the Law and the rules of procedure [4].

By Article 101 of the Law of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine», the selection of candidates for the position of judge of the Constitutional Court is carried out on a competitive basis in the manner established by this Law [5].

The selection of candidates for the position of judge of the Constitutional Court on a competitive basis for persons appointed by the President of Ukraine is carried out by a competition commission created by the President of Ukraine [5].

The composition of the competition commission formed by the President of Ukraine is formed from among lawyers with a recognized level of competence who do not participate in the competitive selection for the position of judge of the Constitutional Court [5].

The President of Ukraine approves the regulations on the competitive selection of candidates for the position of judge of the Constitutional Court regarding persons appointed by the President of Ukraine [5].

The preparation of the issue of consideration on a competitive basis of candidates for the position of a judge of the Constitutional Court in the Verkhovna Rada of Ukraine is carried out by the Committee, which is responsible for the issues of the legal status of the Constitutional Court of Ukraine (hereinafter referred to as the Committee), in the manner determined by the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine, taking into account the provisions of this Law [5].

The Council of Judges of Ukraine prepares the issue of consideration of candidates for the position of a judge of the Constitutional Court on a competitive basis by the Congress of Judges of Ukraine [5].

During the competitive selection, it is not allowed to participate and be involved in any form, citizens of the state recognized by Law as an occupying state and/or an aggressor state about Ukraine, as well as public associations founded by such persons [5].

During the competitive selection, the competition commission, the Committee, and the Council of Judges of Ukraine comply with the requirements determined by the Law of Ukraine «On Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men»[5].

The duration of the tender procedures varies. The process of studying and analyzing the candidates' documents and conducting interviews with them should be no more than 4 months from the date of receipt by the Advisory Group from the Commission, the Committee, and the Council of Judges of all documents submitted by candidates for the position of judge of the Constitutional Court of Ukraine. After the interviews, the assessment of candidates according to the relevant criterion should be carried out within 15 days. On the other hand, the Law also allocates 15 days from the date of adoption of the decision by the Advisory Group on the previous criterion to assess the level of competence in the field of Law. The Law does not determine how long after all competitive procedures have been carried out by the Advisory Group to form a general list of evaluated candidates and carry out their rating voting [2].

Analyzing the competitive procedures of the subjects of selection, there is a tendency to reduce the number of persons who intend to take part in the competitive selection for the position of judge of the Constitutional Court of Ukraine.

The Constitution of Romania devotes a separate title to the Constitutional Court (Chapter V – Articles 142–147, in their revised form), which includes provisions concerning: the role of the Court, its structure, the term of office of its members, the ways of appointing judges and electing the President of the Court, the conditions for holding the office of judge, incompatibility, independence and security of possession, the jurisdiction of the Court and the consequences of the decisions it takes. Based on constitutional reference texts, on May 18, 1992, the Parliament adopted Law No. 47/1992 on the organization and functioning of the Constitutional Court [6].

Thus, the Constitutional Court of Romania consists of nine judges appointed for a nine-year term, which cannot be extended. Three judges are appointed by the Chamber of Deputies, three by the Senate, and three by the President of Romania. According to Article 143 of the Constitution, the following conditions must be met for appointment as a member of the Constitutional Court: higher legal education, high professional competence, and eighteen years of experience in legal activity or higher legal education. The Constitution, as well as the Law on the Organization and Functioning of the Constitutional Court, establishes important principles and guarantees of the independence and neutrality of the judges of the Court in order for them to be able to implement the judgments objectively. The Court itself is, according

to Law No. 47/1992, «independent of any other public authority» and is subject only to the Constitution and the provisions of the Law on its organization and to the provisions of the Law on its organization and to its functioning.

The jurisdiction of the Constitutional Court is established by the provisions of the Constitution (Art. 146) and Law No. 47/1992. Thus, the Constitutional Court verifies the constitutionality of organic or customary laws – before their promulgation (Article 146 (a), first part of the sentence) or after they enter into force (Article 146 (d)) – treaties or other international agreements – before their ratification by Parliament (Article 146 (b) of the Constitution and Article 24 of Law No. 47/1992) or after their ratification (Article 146 (d) in conjunction with Article 147 (3) of the Constitution and Article 26 (3) of Law No. 47/1992) –, Rules of Procedure of Parliament (Article 146 (c)), as well as government orders (Article 146 (d)). About the procedure for amending the Constitution (including constitutional laws), the Constitutional Court issues ex officio decisions on initiatives to amend the Constitution (Article 146 (a), second part of the sentence), as well as on constitutional laws after they have been adopted by Parliament (Article 146 (l) of the Constitution in conjunction with Article 23 of Law No. 47/1992). In addition to the powers to review the constitutionality of the above-mentioned acts, the Constitutional Court of Romania issues decisions on legal conflicts of a constitutional nature between public authorities (Article 146(e)); ensures compliance with the procedure for the election of the President of Romania and confirms the results of the vote (Art. 146 (f)); establishes the existence of circumstances justifying the provisional performance of the duties of the President of Romania and communicates its findings to the Parliament and the Government (Article 146 (g)); provides advisory opinions on the proposal to remove the President of Romania from office (Article 146 (h)); ensures compliance with the procedure for organizing and conducting the referendum and confirms its results (Article 146 (i)); checks whether the conditions for the implementation of legislative initiative by citizens are met (Art. 146 (j)); resolves disputes concerning the constitutionality of a political party (Article 146 (k)); ensures the review of the constitutionality of resolutions of the Plenary Assembly of the Chamber of Deputies, resolutions of the Plenary Assembly of the Senate and resolutions of the Plenary Assembly of both Houses of Parliament together (Article 146 (l) of the Constitution in conjunction with Article 27 of Law No. 47/1992).

Parliamentary groups, deputies, and senators can submit nominations to the Legal Committee. Each candidate submits a «curriculum vitae» and documents proving that they meet the conditions stipulated in the Constitution. The commission will hear nominations.

The report of the Legal Committee will concern, in a reasoned manner, all candidates, by Law No. 47/1992 on the organization and functioning of the Constitutional Court (art. 5).

Judges of the Constitutional Court must have higher legal training, high professional competence, and at least 18 years of legal experience or higher legal education.

The position of a judge of the Constitutional Court is incompatible with any other public or private position, except for teaching positions in higher legal education (Articles 143 and 144 of the Constitution).

Each chamber of the Parliament appoints, on the proposal of the Permanent Bureau and based on the recommendation of the Legal Committee, as a judge a person who received the vote of a majority of the members present [3]. Parliamentary groups, deputies, and senators can submit nominations to the Legal Committee. Each candidate submits a «curriculum vitae» and documents proving that they meet the conditions stipulated in the Constitution. The Committee and the plenary session of the House will hear nominations. The report of the Legal Commission will concern, in a reasoned manner, all candidates, by Law No. 47/1992 on the organization and functioning of the Constitutional Court (art. 5).

According to Article 67 of the CCP Law, the powers of a judge of the Constitutional Court expire at the end of the term for which he was appointed or in other situations such as resignation, loss of voting rights, exclusion, death, etc.

Three months before the expiry of the term of office of each judge, the President of the Court shall notify the President of the House of Parliament who appointed the judge or, as the case may be, the President of Romania with a request to appoint another judge in his place; The appointment must be made no later than one month before the expiration of the powers of the previous judge [1].

The President of the Constitutional Court shall be elected by secret ballot for 3 years by a majority of judges' votes within 5 days from the date of renewal of the Court's work. The term of office of the President may be extended. For the election of the President, each group of judges appointed by the Chamber of Deputies, the Senate, and the President of Romania may nominate only one candidate. If no candidate wins a majority of votes in the first round of voting, then the second round of voting is held

between the first two candidates with the highest number of votes, if all candidates receive the same number of votes. Presidential elections are held by the most senior judge [1].

Judges shall be independent in exercising their powers and unchanged during their term. After their appointment, they take the oath of allegiance to the President of Romania and the Presidents of the two Chambers of Parliament. From this time, the implementation of their mandate begins. The first Court took this oath on June 6, 1992. The last swearing-in occurred on June 9 and 15, 2010, respectively.

The office of the Constitutional Court judge is incompatible with any other public or private office, except for teaching positions in higher legal education. Judges are prohibited from belonging to political parties. By Law, judges of the Court are required to perform their duties impartially and in accordance with the Constitution and to refrain from any activity or manifestation contrary to their office's independence and dignity.

They enjoy immunity and cannot be held liable for their opinions and votes when adopting decisions.

Judges of the Court may not be arrested or sent to criminal proceedings except with the consent of the Permanent Bureau of the Chamber that appointed them or of the President of Romania, as the case may be. The President of the Constitutional Court is equated in rank with the President of the High Court of Cassation and Judiciary, and the other judges are equated in rank with the Deputy President of the High Court of Cassation and Judiciary.

The judges of the Court may not be arrested or sent to criminal proceedings except with the consent of the Permanent Bureau of the chamber that appointed them, or of the President of Romania, as the case may be. The President of the Constitutional Court is equated in rank to the President of the High Court of Cassation and Judiciary, and the other judges to the Deputy President of the High Court of Cassation and Judiciary.

Conclusions. In the process of integration, despite the constitutional rule of Law being the basic model for building a European constitution, it has entered into crisis as a paradigm of the unitary configuration of the rule of Law in pluralistic democracies. We are in a clear transition period, when the European legal order is not yet original, and national legal systems are no longer so. In the process of selecting judges of constitutional jurisdiction, it is important to take into account the following factors: the independence of the judiciary from the executive and legislative powers; ensuring the representativeness and inclusiveness of judges, especially about gender, status, ethnicity or origin; ensuring that judges are of sufficient quality and qualified to exercise their powers. When forming a constitutional court, it is important to reconcile and balance two potentially conflicting needs: the independence of the body of constitutional jurisdiction from interference by state authorities and ensuring professional standards and the integrity of the judges.

REFERENCES:

1. Legea nr. 47/1992 privind organizarea și funcționarea Curții Constituționale. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/124149> [in Romanian].
2. Monitoring report on the results of the competitive selection for the position of judge of the Constitutional Court of Ukraine under the new procedure as of November 28, 2024. URL: https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/TSPPR_Monitoringovyj-zvit-konkurs-na-posadu-suddi-KSU.pdf [in Ukrainian].
3. Procedura de numire a judecătorilor Curtea Constituțională a României. URL: <https://ziarulfacia.ro/procedura-de-numire-a-judecatorilor-curtea-constitutionala-a-romaniei> [in Romanian].
4. Shcherbaniuk O.V., Bzova L.G. Reforming the Procedure for the Selection of Judges of the Constitutional Court of Ukraine as a Condition of Integration into the European Union: Contextual and Conceptual Considerations. *Law of Ukraine*. 2023. № 7. Pp. 12–23. [in Ukrainian].
5. The Law of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine». *Bulletin of the Verkhovna Rada (VVR)*, 2017, No. 35, art. 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> [in Ukrainian].
6. Zegrean A., Toader T. La Cour constitutionnelle de Roumanie. *Les Nouveaux Cahiers du Conseil constitutionnel* – n° 38, janvier 2013. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/la-cour-constitutionnelle-de-roumanie> [in French].

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК: 34+340.12+165.0+929

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.37>

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА БОГДАНА КІСТЯКІВСЬКОГО: ЛОГІЧНІ ЗАСАДИ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Андрусак І.П.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Національного університету
«Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6887-0510
e-mail: iryna.p.andrusiak@lpnu.ua*

Андрусак І.П. Філософія права Богдана Кістяківського: логічні засади і методологія дослідження.

Стаття присвячена ґрунтовному аналізу логічних методів у філософії права Богдана Кістяківського – видатного українського мислителя, який зробив вагомий внесок у розвиток юридичної науки та правової думки на межі XIX–XX століть. Особливу увагу приділено впливу неокантіанської філософської традиції на формування методології Кістяківського, зокрема в аспекті логіки як інструменту впорядкування правової матерії. У статті показано, що логіка у філософії права мислителя виступає не лише формальним інструментом, а й засобом раціоналізації правових понять, що сприяє їхній внутрішній узгодженості, нормативній послідовності та етичній обґрунтованості.

У центрі дослідження – розуміння права не лише як сукупності норм, а як складника раціонального знання, що передбачає відповідність логічним принципам. Розкрито концепцію правової держави у контексті ідей Кістяківського, в якій дотримання формальної логіки в юридичному мисленні та нормотворенні постає необхідною умовою правової визначеності, справедливості та законності. Проаналізовано етичні й філософські засади права, що були інтегровані в його методологію через синтез правового позитивізму, соціології права та нормативної теорії.

Стаття також окреслює міждисциплінарний підхід Кістяківського, у межах якого юридична наука розглядається у взаємозв'язку з соціальними, культурними та філософськими чинниками. Окрему увагу приділено українському контексту його творчості: прагненню мислителя адаптувати та переосмислити загальноєвропейські правові концепції крізь призму національної ідентичності та духовно-культурних засад українського суспільства. Висвітлено його критику крайніх форм правового догматизму й правового релятивізму, а також послідовне прагнення до універсалізму, поєднаного з визнанням багатоманіття правових традицій.

У підсумку обґрунтовано, що логічні методи у філософії права Богдана Кістяківського залишаються актуальними в сучасному правознавстві. Їхнє застосування виходить за межі історико-філософського аналізу, сприяючи формуванню критичного, аналітичного і водночас етично зорієнтованого правового мислення. Логіка, як її розумів Кістяківський, виконує не лише технічну функцію впорядкування норм, але є основою для побудови права як інтелектуальної та гуманістичної системи. Такий підхід відкриває нові перспективи для розвитку філософії права в умовах сучасних викликів правової глобалізації, гібридизації правових систем і необхідності пошуку стабільних етичних орієнтирів у правотворчості та правозастосуванні.

Ключові слова: філософія права, Богдан Кістяківський, логічні методи, правова держава, юридична наука, методологія права, правовий порядок, соціологія права, формальна логіка.

Andrusiak I.P. The Philosophy of Law of Bohdan Kistiakovskiy: logical foundations and methodological approach.

The article is devoted to an in-depth analysis of logical methods in the philosophy of law developed by Bohdan Kistiakovskiy, an outstanding Ukrainian thinker who made a significant contribution to the development of legal science and jurisprudential thought at the turn of the 19th and 20th centuries. Particular attention is paid to the influence of the Neo-Kantian philosophical tradition on the formation of Kistiakovskiy's methodology, especially with regard to logic as a tool for structuring legal matter. The article demonstrates that logic in Kistiakovskiy's philosophy of law is not merely a formal instrument but a means of rationalizing legal concepts, ensuring their internal coherence, normative consistency, and ethical justification.

At the core of the study lies the understanding of law not only as a system of norms but as a component of rational knowledge that presupposes conformity to logical principles. The concept of the rule of law is examined within Kistiakovskiy's framework, where adherence to formal logic in legal reasoning and law-making is seen as a necessary condition for legal certainty, justice, and legitimacy. The ethical and philosophical foundations of law are analyzed as being integrated into his methodology through a synthesis of legal positivism, sociology of law, and normative theory.

The article also explores Kistiakovskiy's interdisciplinary approach, in which legal science is viewed in connection with social, cultural, and philosophical dimensions. Special attention is given to the Ukrainian context of his intellectual legacy: his efforts to adapt and reinterpret European legal concepts through the lens of national identity and the spiritual and cultural foundations of Ukrainian society. His critique of extreme forms of legal dogmatism and legal relativism is highlighted, along with his consistent striving for universalism combined with respect for legal diversity.

In conclusion, the article substantiates that logical methods in Kistiakovskiy's philosophy of law remain highly relevant to contemporary legal scholarship. Their applicability goes beyond historical or philosophical analysis, contributing to the development of critical, analytical, and ethically oriented legal thinking. Logic, as understood by Kistiakovskiy, serves not only as a technical means of organizing norms but also as the foundation for constructing law as an intellectual and humanistic system.

This approach opens up new perspectives for the advancement of the philosophy of law in the face of current challenges such as legal globalization, hybridization of legal systems, and the need to reestablish ethical guidance in law-making and legal practice.

Key words: philosophy of law, Bohdan Kistiakovskiy, logical methods, rule of law, legal science, legal methodology, legal order, sociology of law, formal logic.

Постановка проблеми. У сучасному правознавстві спостерігається зростання інтересу до логічних методів як основи аналітичного осмислення права, особливо в умовах ускладнення правових систем і необхідності формування чітких концептуальних засад правотворення та правозастосування. Однак досі недостатньо висвітленим залишається внесок класиків української правової думки у становлення логічного підходу до аналізу права. Одним із таких мислителів є Богдан Кістяківський, чия філософія права, незважаючи на глибоку міждисциплінарність і концептуальну новизну, часто розглядається переважно в історико-контекстуальному ключі, без належного акценту на логічних засадах його методології.

Проблема полягає в необхідності осмислення того, яким чином Кістяківський використовував логічні методи у філософсько-правових дослідженнях, як він інтегрував філософські, соціологічні й правові знання в єдину методологічну рамку, і яку роль при цьому відігравала формальна логіка. Особливо актуальним є виявлення значення цих підходів для формування сучасного розуміння права як системи, що має бути раціональною, етично вмотивованою й логічно впорядкованою.

Стан опрацювання проблематики. Питання логічної обґрунтованості правових концепцій і методів займає важливе місце в сучасному правознавстві, особливо в контексті філософії права. Проте в українській науковій літературі недостатньо системно досліджено, яким чином логічні підходи інтегруються у правову теорію та як вони формувалися в історичному контексті. У цьому аспекті постать Богдана Кістяківського постає як ключова, оскільки його концепція права базується на принципах формальної логіки, раціональності й наукової послідовності, що вирізняє його серед інших представників української та європейської філософсько-правової думки початку ХХ століття.

У науковій літературі наявні праці, що висвітлюють загальні філософські, соціологічні та політико-правові погляди Кістяківського (зокрема дослідження В.М. Мойсієнка, І.В. Толстова, Т.З. Гарасиміва, В.С. Даценко, О.В. Меленко, С. Хейман та ін.), однак аналіз логічної методології в його працях лишається фрагментарним. І хоча його внесок у розробку ідеї правової держави, соціального змісту права та теоретичних основ правопорядку визнається вагомим, логічні інструменти, що ним застосовувалися, здебільшого згадуються побіжно або лише в контексті впливу неокантіанської філософії.

Крім того, дослідження логіко-методологічних засад у працях Кістяківського часто не виходять за межі опису загального ідейного фону його доби, в той час як сам учений активно застосовував категоріальний аналіз, логічну структурування правових понять і критикував суперечності в нормативістських і позитивістських концепціях права. Відсутність акцентованого аналізу саме логічного компонента його правової філософії залишає прогалину в розумінні Кістяківського як мислителя, що прагнув побудови цілісної, раціонально впорядкованої системи юридичного знання.

Таким чином, постає потреба у поглибленому аналізі логічної структури філософсько-правових міркувань та методологічного підходу до правових явищ Богдана Кістяківського, виявлення ролі логіки у структуризації правових понять та обґрунтуванні концепції правової держави, а також визначення значення його ідей для сучасної юридичної науки. Такий аналіз дозволяє не лише краще осмислити інтелектуальну спадщину вченого, а й сприяти формуванню сучасної правової науки, здатної інтегрувати раціональність, етику та соціальний контекст у юридичне мислення.

Метою статті є всебічний аналіз логічних методів у філософії права Богдана Кістяківського з акцентом на їхню роль у формуванні правових понять, нормативної узгодженості та правової визначеності, а також обґрунтування актуальності цих методів для сучасного правознавства. У центрі уваги – логіка як інструмент раціоналізації права, вплив неокантіанської традиції на методологію мислителя, його міждисциплінарний підхід та прагнення до поєднання універсалізму з національною ідентичністю в юридичному мисленні.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній науці логічні методи дослідження відіграють ключову роль у побудові правових концепцій та аргументації. Богдан Кістяківський (1868–1920) – видатний український філософ, правознавець і соціолог, який значно вплинув на розвиток методології правознавства. Його праці щодо філософії та науки права займають важливе місце в розвитку юридичної думки не лише України, а й Європи. Підхід вченого до права був тісно пов'язаний із філософією, соціологією та методологією науки, що робить його внесок у правову науку унікальним. Кістяківський, як представник неокантіанства, розглядав право не просто як сукупність юридичних норм, а як важливу частину системи знань і раціонального пізнання. Він опирався на ідеї Іммануїла Канта, стверджуючи, що право має розумітися через призму категорій чистого розуму, тобто як ідеальна система норм, яка повинна бути логічно узгодженою і відповідати етичним принципам [1, с. 68].

Дослідник наукової спадщини Мойсієнко В.М. акцентує на тому, що Богдан Кістяківський передовсім орієнтувався на європейські політикоправові ідеали та стандарти обґрунтування норм та цінностей суспільного життя. Зокрема, він чимало ввів із загальних соціально-філософських уявлень про людину і суспільство, вироблених під час співпраці з Г. Зіммелем та М. Вебером [2, с. 30]. При цьому, як зазначає науковець Толстов І.В. у статті «Богдан Кістяківський – засновник української інтегральної філософії права», вчений свідомо називав себе українцем, відстоював самостійність української культури, наголошував не на її відокремленні від інших національних культур, у тому числі й російської, а на своєрідності внеску у світову культурну скарбницю. Тому в його дослідженнях велику увагу приділено ідеям універсалізму в поєднанні з культурним різноманіттям, неприйняттям однобічності й крайнощів в оцінці різних філософсько-правових тенденцій [3, с. 52].

Богдан Кістяківський активно розвивав ідею взаємозв'язку між правом і соціологією. Він вважав, що наука права повинна враховувати соціальні умови, в яких право функціонує, оскільки воно завжди є продуктом суспільного життя. Він виступав за те, щоб дослідження права не обмежувалося лише формальним аналізом правових норм, але й охоплювало вивчення соціальних факторів, які впливають на їх реалізацію та функціонування. Одним із ключових елементів поглядів Кістяківського була ідея правової держави. Він вважав, що держава повинна підпорядковуватись праву і діяти в межах закону. Державна влада не може бути абсолютною, вона повинна бути обмежена правовими нормами, які забезпечують захист прав і свобод громадян.

У філософських і правових дослідженнях Богдана Кістяківського логічні методи займають центральне місце. Його науковий підхід до правових явищ ґрунтувався на принципах раціональності, послідовності та наукової обґрунтованості. Він виступав за інтеграцію правознавства з іншими суспільними науками, особливо з соціологією, але при цьому наголошував на необхідності чіткої логічної структури правових понять і теорій.

Богдан Кістяківський не був безпосередньо логіком, але у своїх працях він використовував логічний аналіз і методи, особливо в контексті правознавства, соціології та філософії. Його дослідження стосувалися методології науки, філософії права та соціології, де він застосовував логічні принципи [4, с. 517-518].

Однією з ключових тем його досліджень було логічне осмислення понять «правова держава» і «правовий порядок». Його підхід полягав у застосуванні логічного методу для структурування зазначених понять. Правова держава повинна базуватися на верховенстві права та відповідності правових норм принципам формальної логіки. Правовий порядок як категорія має логічну цілісність: будь-яке правове правило повинно бути узгодженим із загальними принципами права та не вступати в суперечність із іншими нормами [5, с. 593–612].

У цьому контексті особливої ваги набуває логічна структура як умова системності правового мислення. Для Кістяківського поняття правової держави не є випадковим історичним утворенням, а результатом раціональної ідеалізації – мисленнєвого конструювання нормативної моделі, що слугує мірилом для емпіричних форм державності. Відповідно, логічні прийоми аналізу, синтезу, абстрагування та ідеалізації дозволяють йому не лише описувати існуючі правові явища, а й формувати орієнтири правового розвитку. Саме завдяки застосуванню дедукції та індукції Кістяківський поєднує філософські основи права з його соціальною динамікою, створюючи цілісну методологію правознавства, в основі якої лежить логічна упорядкованість та нормативна послідовність.

Кістяківський підкреслював важливість чіткого визначення цих категорій через логічне структурування, що давало змогу уникати суб'єктивізму та спекуляцій, поширених у філософії права початку ХХ століття. Він вважав, що право не можна зводити ані до позитивістського підходу, ані до натуралістичних інтерпретацій, оскільки обидві тенденції нехтують логічною природою правової норми.

У своїй критиці юридичного позитивізму Кістяківський спирався на засади формальної логіки, застосовуючи раціональний аналіз для виявлення суперечностей і неповноти в існуючих теоріях. Він вважав, що право має бути не лише нормативною, а й логічно впорядкованою системою, у якій кожне поняття та категорія мають чітко визначене місце. Саме тому значну увагу він приділяв категоріальному аналізу та поняттєвій строгості, розглядаючи логіку як основу для побудови юридичної науки.

Його внесок у розвиток юридичної логіки полягає у спробі створити наукову методологію дослідження права, вільну від метафізичних спрощень. Кістяківський показував, що лише через логічний аналіз можна досягти глибокого розуміння правових явищ, встановити чітке розмежування між правом, мораллю та державою і побудувати правову систему, що відповідає принципам справедливості та правової визначеності.

У сучасному контексті ці підходи не втрачають актуальності. Логічна послідовність, категоріальна ясність і міждисциплінарність, на яких наполягав Кістяківський, залишаються важливими для формування аналітичної правової науки, спроможної відповідати на виклики сучасності.

Аналіз логічних засад філософсько-правових міркувань Богдана Кістяківського неможливий без урахування його етичної концепції, яка виступає підґрунтям для побудови нормативного правопорядку. Як слушно зазначає Вікторія Даценко у статті «Деонтологія і етика цінностей в етичній концепції Б.О. Кістяківського», український мислитель намагався інтегрувати два впливових етичних підходи – деонтологічну етику Канта і аксіологічну етику неокантіанства. Ця спроба поєднання дозволила йому сформулювати оригінальну концепцію етичного порядку, в якій нормативність не зводиться до чистої формальності, а наповнюється ціннісним змістом. Тим самим моральність у Кістяківського набуває статусу ідеальної сфери, що не залежить від емпіричної необхідності, але зберігає внутрішню раціональну структурованість [6, с. 12-13].

Таке розуміння етики безпосередньо впливає на юридичну концепцію Кістяківського, в якій право постає як система норм, що мають не лише логічну, а й моральну обґрунтованість. У центрі цієї системи – цінність людської особистості як абсолютна і недоторкана, що повинна бути га-

рантована через правові механізми. Таким чином, раціональний аналіз правових понять у Кістяківського ґрунтується не лише на формальній логіці, але й на етичному вимірі, в якому мораль і право взаємно підсилюють одне одного. У цьому аспекті його філософія права демонструє складну інтеграцію логічної строгості й аксіологічної чутливості, що вирізняє її серед правових теорій початку ХХ століття.

Філософія права є однією з ключових дисциплін юридичної науки, адже саме вона формує основи праворозуміння та закладає теоретичні підвалини правотворення. Методологічний апарат, що використовується у цій сфері, визначає глибину і точність правового аналізу. Саме тому дослідження логічних підходів, які застосовував Богдан Кістяківський, має важливе значення для сучасної науки права, де б філософія національної ідеї розглядалась як самостійна інтелектуальна течія. На цьому акцентує й Оксана Забужко у своїх міркуваннях про українську ідею та її європейський філософський контекст [7].

Важливу роль у сучасному прочитанні ідей Кістяківського відіграє дослідження Сюзан Хейман, яка у своїй праці «Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату» (2000) реконструює його інтелектуальну біографію крізь призму ідейної боротьби за утвердження правових основ української нації в умовах імперського гніту. Хейман акцентує на тому, що Кістяківський поєднав високі теоретичні амбіції з практичним прагненням правової модернізації державного устрою, опираючись репресивним механізмам Російської імперії. Сьогодні, в умовах повномасштабної агресії Росії проти України, його ідеї набувають нової сили, адже підкреслюють роль права як інструмента національного спротиву, демократичного ладу та цивілізаційного вибору. Логічна послідовність, нормативна ясність і орієнтація на моральні цінності – ці елементи філософії Кістяківського залишаються актуальними для осмислення правової трансформації України в боротьбі за свою свободу [8].

Серед сучасних досліджень, що стосуються методології правознавства Богдана Кістяківського, варто зазначити дисертаційне дослідження Оксани Меленко, в якій розглянуто ключові методологічні проблеми, виокремлені мислителем у контексті соціальних і правових наук. Зокрема, вона аналізує три аспекти, що мають значення для логічної структури його філософсько-правових міркувань: проблему формування соціально-наукових понять, проблему застосовності причинного пояснення до соціальних явищ і проблему ролі норм у суспільному житті. Кістяківський, як підкреслюється у дослідженні, наголошує на важливості чіткої термінології, доступної мови і логічної послідовності в побудові понять, що є необхідним для аналітичного мислення в галузі права [9, с. 72].

Особливу увагу також приділено питанню про межі використання причинного пояснення в соціогуманітарних дослідженнях. Йдеться про розрізнення між загальними причинними зв'язками та індивідуальними рядами подій, що потребує диференційованого логічного підходу. Це особливо важливо для філософії права, яка має справу з як універсальними нормами, так і з конкретними ситуаціями їх застосування. Проблема норм як засадничого елемента соціального порядку у Кістяківського інтерпретується як центральна ланка між логікою, методологією та правом. Таким чином, зазначена праця доповнює уявлення про те, як логічна структура мислення Кістяківського втілюється у його методологічному підході до правознавства [9].

У концепції правової держави Богдана Кістяківського простежується чітка методологічна структура, яка охоплює як засадничі принципи, так і нормативні елементи, що формують внутрішню логіку його філософсько-правової системи. Згідно з підручником *Філософія права* (ред. О.Г. Данильян), у його вченні можна виділити три ключові складові: методологічні основи теорії правової держави, доктрину прав людини як її концептуальне ядро та концепцію «правового соціалізму», центр якої становить ідея «права на гідне існування». Кістяківський прагнув поєднати нормативну чіткість із соціальною чутливістю, розглядаючи правову державу не лише як формальну модель, а як живу й динамічну систему, що ґрунтується на цінностях особистості, свободи й справедливості [10, с. 121].

Особливу увагу мислитель приділяв тому, що правова держава не є абстрактною утопією, а формою державності, яка поступово реалізує нормативний ідеал у конкретних історичних умовах. За Кістяківським, держава стає справді правовою лише тоді, коли підпорядковується праву як вищій нормі суспільного життя, а не використовує його виключно як засіб для регуляції. Такий підхід відображає глибоку логічну послідовність: право не є зовнішнім інструментом влади, а формує її легітимні межі. Цей принцип внутрішньої нормативності, що лежить в основі ідеї

правової держави, тісно пов'язаний із логічними методами, через які Кістяківський конструює цілісну систему правового мислення, поєднуючи формальні категорії з етичною наповненістю.

Аналіз логічної структури концепцій Богдана Кістяківського дозволяє виявити не лише цілісність його мислення, але й характерні для нього логічні операції. Передусім це чітке визначення понять, серед яких ключовими є «право», «особистість», «гідність», «правова держава». Кістяківський послідовно проводить поділ понять, розмежовуючи позитивне право й мораль, фактичне й належне, етику обов'язку й етику цінностей. Така структурність мислення свідчить про його прагнення до системності, характерної для логічної традиції неокантіанства. У його текстах також простежуються дедуктивні побудови, коли загальні ціннісні засади (наприклад, ідея особистої гідності) слугують основою для виведення конкретних норм і принципів правового устрою.

Важливо також відзначити систематизацію, яку Кістяківський застосовує як метод інтеграції різних елементів правової свідомості: він об'єднує філософські, соціологічні та юридичні складові в єдину структуру. Такий підхід демонструє не лише філософську глибину, але й логічну строгість: його концепції не є сукупністю гасел, а логічно впорядкованою ієрархією понять і норм. Навіть у складних теоретичних питаннях Кістяківський зберігає консистентність міркувань, намагаючись уникнути суперечностей між моральним і юридичним рівнями аналізу. Саме така раціональна побудова робить його філософсько-правову систему унікальним зразком логічного мислення в українській правовій традиції.

Висновки. Аналіз філософсько-правової спадщини Богдана Кістяківського засвідчує, що логічна структура була не периферійною, а принципово важливою складовою його правових міркувань. Його концепція правової держави ґрунтується на інтеграції етичного змісту з раціонально впорядкованими поняттями та принципами, що розкриваються через застосування класичних методів логічного пізнання. У цьому контексті Кістяківський виступає не лише як правознавець чи етичний мислитель, а як автор чітко вибудованої логічної системи, в якій кожне поняття має визначене місце й функцію.

Серед основних логічних прийомів, що використовуються у його працях, можна виділити аналіз (для розкладу складних правових і соціальних понять на елементарні категорії), синтез (для їх інтеграції в нормативну систему), дедукцію (виведення норм із загальних ціннісних принципів), індукцію (узагальнення на підставі історико-соціального досвіду), абстрагування (відокремлення сутнісних характеристик правових явищ), узагальнення й класифікацію (при формуванні теоретичних конструкцій). Особливо важливою методологічною операцією виступає ідеалізація – як створення нормативної моделі правової держави, що не тотожна жодній емпіричній формі, але слугує орієнтиром для їх оцінювання і вдосконалення. Завдяки цій сукупності логічних засобів Кістяківський не лише окреслює цілісну філософію права, а й закладає підвалини раціонального правознавства як науки зі своєю методологічною самостійністю та внутрішньою логічною впорядкованістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрусак І.П., Романова А.С., Перів І.В. Юридична логіка: словник / Львів: Растр-7, 2024. 152 с.
2. Мойсієнко В.М. Українська самоідентичність у світоглядних орієнтирах Богдана Кістяківського. Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави : збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, Черкаси, 21 травня 2021 р. / редкол.: С.В. Джолос, В.М. Мойсієнко, Ю.С. Кононенко. С. 30–35.
3. Толстов І.В. Б. Кістяківський – засновник української інтегральної філософії права. Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. Харків: ХАІ, 2015. № 1. С. 52–57.
4. Гарасимів Т.З. Юридична логіка: навчально-методичний посібник / Т.З. Гарасимів, О.І. Гарасимів. О.В. Ряшко. Львів: СПОЛОМ, 2017. 608 с.
5. Кістяковскій Б.А. *Социальные науки и право*. М.: Типо-лит. Т-ва И.Н. Кушнерев, 1916. 704 с.
6. Даценко В.С. Деонтологія і етика цінностей в етичній концепції Б.О. Кістяківського. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2021. Т. 13, № 1. С. 12–21.
7. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О.С. Забужко; видавництво Основи (Київ). Київ: Основи, 1993. 123 с.

8. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. К.: Основні цінності, 2000. 304 с. (Спадщина. № 9).
9. Меленко О. Методологія правознавства в науковій спадщині Б.О. Кістяківського: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеса, 2008. 196 с.
10. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ВНУТРІШНЬОГО ПЕРЕКОНАННЯ ЯК СКЛАДОВОЇ СУДДІВСЬКОГО РОЗСУДУ

Ванджурак Р.В.,
доктор філософії з права,
докторант Національної академії внутрішніх справ,
адвокат
ORCID: 0000-0002-8474-2276

Ванджурак Р.В. Філософсько-правовий аналіз поняття внутрішнього переконання як складової суддівського розсуду.

У статті наведено глибокий філософсько-правовий аналіз поняття внутрішнього переконання як ключового компонента суддівського розсуду та його ролі у правозастосовній діяльності. Актуальність цього дослідження полягає в тому, що внутрішнє переконання є однією з найскладніших та дискусійних категорій у сфері правозастосування, адже поєднує в собі суб'єктивний психологічний стан судді, його моральну відповідальність та об'єктивні юридичні критерії оцінки доказів. Попри неоднозначність та дискусійність цього поняття, воно залишається ключовим елементом прийняття процесуальних рішень, а тому дослідники прагнуть віднайти спосіб усунення суперечностей та нівелювання ризиків надмірного суб'єктивізму, волюнтаризму чи процесуального свавілля при застосуванні розсуду на основі внутрішнього переконання. Та наряду з цим, дослідження внутрішнього переконання як складової суддівського розсуду вкрай рідко фігурують в наукових розвідках, особливо в призмі дослідження цього поняття з філософсько-правового погляду. Тож автором була здійснена спроба заповнити згадану прогалину в науковому доробку й визначено метою цього дослідження – здійснити філософсько-правовий аналіз поняття внутрішнього переконання як складову суддівського розсуду. В ході дослідження здійснено логіко-поняттєвий аналіз внутрішнього переконання як правової категорії, а зміст та функції внутрішнього переконання досліджено в таких аналітичних площинах, як: гносеологічній, аксіологічній та онтологічній. Оскільки під час дослідження внутрішнього переконання, як чинника прийняття судових рішень, слід враховувати доволі складну ієрархічну будову цього явища, що включає водночас об'єктивні та суб'єктивні компоненти, за допомогою структурно-функціонального аналізу вдалося з'ясувати змістовну специфіку та роль кожного із них в системній організації внутрішнього переконання як складової судового розсуду. В результаті проведеного дослідження здобуто висновок, що внутрішнє переконання – це складана суб'єктивно-об'єктивна категорія, яка потребує балансу між свободою суддівського розуму та суворими критеріями доказовості, тоді як для протидії суб'єктивізму в судових рішеннях необхідне узгодження нормативного регулювання з логічними критеріями обґрунтованості, що здатне забезпечити справедливість та законність правозастосовної діяльності.

Ключові слова: внутрішнє переконання, суддівський розсуд, дискреційні повноваження, суб'єкти правозастосування.

Vandzhurak R.V. Philosophical and legal analysis of the concept of internal conviction as a component of judicial discretion.

The article provides a deep philosophical and legal analysis of the concept of internal conviction as a key component of judicial discretion and its role in law enforcement activities. The relevance of this study lies in the fact that internal conviction is one of the most complex and debatable categories in the field of law enforcement, as it combines the subjective psychological state of the judge, his moral responsibility, and objective legal criteria for evaluating evidence. Despite the ambiguity and debatability of this concept, it remains a key element of procedural decision-making, and therefore researchers seek

to find a way to eliminate contradictions and level the risks of excessive subjectivism, voluntarism, or procedural arbitrariness when applying discretion based on internal conviction. But along with this, studies of internal conviction as a component of judicial discretion rarely appear in scientific research, especially in the context of studying this concept from a philosophical and legal perspective. Therefore, the author attempted to fill the aforementioned gap in scientific work and set the goal of this study as to conduct a philosophical and parsimonious analysis of the concept of internal conviction as a component of judicial discretion. During the study, a logical-conceptual analysis of internal conviction as a legal category was carried out, and the content and functions of internal conviction were investigated in such analytical planes as: epistemological, axiological, and ontological. Because, when studying internal conviction as a factor in judicial decision-making, one should take into account the rather complex hierarchical structure of this phenomenon, which includes both objective and subjective components, using structural-functional analysis, it was possible to clarify the substantive specificity and role of each of them in the systemic organization of internal conviction as a component of judicial discretion. As a result of the research, the conclusion was reached that internal conviction is a complex subjective-objective category that requires a balance between the freedom of the judicial mind and strict criteria of evidence, while to counteract subjectivism in judicial decisions, it is necessary to harmonize regulatory regulation with logical criteria of validity, which can ensure the fairness and legality of law enforcement activities.

Key words: internal conviction, judicial discretion, discretionary powers, law enforcement entities.

Постановка проблеми. Мабуть в кожній галузі знань є «проблемні питання», які провають часті дискусії, жодна з яких, як правило, не закінчується спільним знаменником. Одним із таких у праві (мова йде про його правозастосовну сферу) є суддівський розсуд, тобто узаконена здатність судді ухвалювати процесуальні рішення, виходячи не лише з обставин справи і наявних у ній доказів, але й на основі свого внутрішнього переконання. Нам видається, якраз останнє і є найбільшим провокатором згадуваних дискусій. Вочевидь, це пов'язано перш за все зі змістовною неоднозначністю самого поняття «внутрішнє переконання», адже, з одного боку, – «переконанням» можна визнати аж ніяк не будь-яку позицію, а лише достатньо обґрунтовану для позбавлення сумнівів щодо її прийнятності, тоді як з іншого боку, – його «внутрішній» (а, отже, суб'єктивний) характер асоціює зміст цього поняття здебільшого із залежністю від людської волі, що несе у собі суттєві ризики суддівського свавілля.

Разом з цим, попри гостру дискусійність поняття «внутрішнє переконання», науковий доробок за темою навряд можна назвати достатньою мірою опрацьованим, особливо, коли мова йде про його аналіз у філософсько-правовому ключі.

Вочевидь, відсутність ґрунтовних досліджень по заданій проблематиці становить значну прогалину в науковому доробку процесуального права, позаяк фактично залишається не дослідженим один із складників суддівського розсуду, що й так постійно потерпає в дискусіях на предмет виправданості такого інструментарію правозастосовної діяльності. Бажаючи мінімізувати розмір вказаної прогалини в наукових розвідках за темою, **метою цього дослідження** є дослідити поняття внутрішнього переконання як складової суддівського розсуду у філософсько-правовому ракурсі.

Стан опрацювання проблематики. В сучасній юридичній літературі все частіше спостерігаються доволі гострі дискусії з приводу питань, пов'язаних з вивченням змісту, механізмів формування та впливу на судові рішення такого феномену, як внутрішнє переконання. Головним мотивом таких дискусій, як вже було вказано вище, виступає перш за все своєрідна змістовна неоднозначність самого поняття внутрішнє переконання.

Так, на думку І.Р. Серкевич та Ю.О. Лісіциної оцінка доказів за внутрішнім переконанням має кілька аспектів: юридичний, психологічний та моральний. Судді оцінюють докази не будучи пов'язані заздалегідь приписами закону про силу та значення тих чи інших доказів в умовах незалежності й заборони впливати на їх вирішення, адже оцінка доказів ґрунтується на об'єктивному та всебічному розгляді всієї їх сукупності та обставин справи в цілому. Психологічно внутрішнє переконання означає – стан свідомості і почуттів судді, коли він при ухваленні остаточного рішення впевнений у його правильності, не сумнівається в безпомилковості свого рішення і готовий діяти відповідно до цього (засудити або виправдати тощо)» [1, с. 53].

В той час, як визначає Н.Л. Дроздович, внутрішнє переконання судді – це стан свідомості, що відображає результат розумової суб'єктивної діяльності судді в процесі судочинства щодо оцінки

доказів з метою достовірного встановлення фактичних обставин конкретної кримінальної справи, що входять до предмета доказування, результат якої втілюється в судовому рішенні [2, с. 253]. При цьому, суб'єктивний характер внутрішнього переконання не тільки не слід протиставляти об'єктивному змістові його предмета, а, навпаки, воно повинно передбачати цей зміст.

Разом з тим, варто визнати, що легалізоване наразі право суб'єктів правозастосування під час ухвалення процесуального рішення застосовувати внутрішнє переконання в практично необмеженому вигляді, і є тим «збудником», що з року в рік плекає неприязнь і страх громадян перед правоохоронними та судовими органами, що, зрештою, і ретранслюється відсотком довіри людей до останніх [3, 2023, с. 246].

Методологія дослідження. З огляду на те, що апеляція до внутрішнього переконання суб'єктів правозастосовної діяльності під час дискреційного прийняття процесуальних рішень викликає найбільшу кількість проблемних питань, пов'язаних з суб'єктивним характером такого критерію, в цьому дослідженні насамперед здійснено логіко-поняттєвий аналіз внутрішнього переконання як правової категорії. Він полягає в оцінці (з точки зору логічних вимог до побудови дефініцій) найбільш поширених у сучасній науковій літературі підходів до визначення його змісту та ролі у розсудових процедурах.

Окрім того, зміст та функції внутрішнього переконання досліджено у наступних аналітичних площинах: гносеологічній (на предмет співвідношення його об'єктивних та суб'єктивних чинників), аксіологічній (з точки зору його ціннісної детермінації), онтологічній (в плані його залежностей від суспільнобуттєвих умов його формування та функціонування). Тим самим переслідувалася мета узгодження юридичних характеристик цього феномена з фундаментальними філософсько-правовими засадами його теоретичного осмислення та практичної реалізації. Нам видається, що такий методологічний підхід здатен забезпечити можливість обґрунтованого вирішення численних дискусійних питань та суперечностей у концептуальних підходах до вивчення сутності та механізмів формування цього невід'ємного компонента суддівського розсуду.

Досліджуючи внутрішнє переконання як чинник прийняття судових рішень, слід враховувати доволі складну ієрархічну будову цього явища, що включає водночас об'єктивні та суб'єктивні компоненти. Тож і у цьому контексті було використано метод структурно-функціонального аналізу для з'ясування змістовної специфіки та ролі кожного із названих компонентів в системній організації внутрішнього переконання як складової судового розсуду.

Виклад основного матеріалу. З руйнуванням інквізиційного феодального суду після Великої французької буржуазної революції 1789–1793 років новою владою Франції було запроваджено суд присяжних, розгляд справ у якому почав здійснюватися на основі внутрішнього переконання суддів (на противагу домінуючій раніше системі формальних доказів, що передбачала оцінку останніх на підставі низки основоположних процесуальних догм). Саме у той час французькими юристами в науковий обіг був введений термін «внутрішнє переконання», і це було не випадково, бо в основі світосприйняття пануючого класу Франції того часу були різноманітні філософські школи ідеалізму, які зв'язували питання встановлення істини зі свідомістю людини. Детермінізм, матеріалістична теорія пізнання в XVIII столітті тільки починали розроблятися і не набули ще широкої популярності. Вплив ідеалізму позначився й на дослідженнях свідомості людини. Під свідомістю розумівся замкнений у собі внутрішній світ, який відображає не зовнішнє буття, а самого себе. У силу цього проголошувалось, що внутрішнє самоспостереження повинно братися за основу будь-якого знання [4, 2015, с. 79].

Стосовно ж юридичного змісту цього поняття, то його визначення впливає з того, що становлення системи доказування на основі внутрішнього переконання стало своєрідною «антитезою» згадуваній вище формальній (легальній) теорії доказів, заснованій на чітких правилах та жорстких алгоритмах прийняття процесуальних рішень. Відповідно, правовий аспект внутрішнього переконання судді інтерпретується, по-перше, як гарантування законом відсутності будь-яких заздалегідь встановлених правил про силу і значення окремих доказів, а, отже, можливості їх вільної суддівської оцінки; по-друге, як законне зобов'язання суб'єктів доказування здійснювати процесуальну діяльність на основі всебічної, повної та об'єктивної перевірки всіх зібраних у справі доказів і таким же чином розглядати всі обставини справи у їх сукупності; по-третє, як зобов'язаність кожного суб'єкта доказування мотивувати, обґрунтовувати свої висновки по справі у відповідних процесуальних документах; по-четверте, як законодавчі гарантії невтручання у суддівську оцінку доказів з боку інших органів чи осіб, надаючи судові можливість оцінити докази та прийняти рішення без будь-якого стороннього впливу.

Тож у юридичному плані тлумачення змісту поняття внутрішнього переконання увага звертається у першу чергу на неможливість прямого контролю над внутрішнім переконанням судді, закон передбачає лише гарантії його правильного формування, а також обов'язок обґрунтувати внутрішнє переконання, створюючи тим самим можливість його перевірки вищестоящими судовими інстанціями. Таким є значення правового аспекту внутрішнього переконання судді, решта його аспектів знаходяться за межами правового регулювання й утворюють сферу дії психологічних, морально-етичних та інших факторів [2, с. 255].

У той же час, варто відзначити, що навіть у цьому аспекті в сучасній юридичній літературі не простежується єдність позицій науковців щодо природи внутрішнього переконання та чинників, що впливають на його формування та реалізацію, позаяк це поняття охоплює наступні функціональні сфери та компоненти:

- 1) індивідуальні знання набуті суддею до акту оцінки доказів;
- 2) процес пізнання інформації, наданих або отриманих суддею доказів;
- 3) усвідомлення суддею міри своєї незалежності;
- 4) емоційний стан судді у ході дослідження доказів;
- 5) вольовий стимул, що спонукає суддю до регламентованих процесуальним законом практичних дій;

- 6) зовнішню обґрунтованість та аргументованість прийнятого рішення в процесуальних актах.

Таким чином, внутрішнє переконання судді – це складне багатогранне поняття, яке виступає, і як передумова, і як процес, і як результат пізнавальної діяльності судді. До того ж, внутрішнє переконання є основою формування суддею висновків у вирішуваній ним справі. При цьому, суттєву роль у формуванні внутрішнього переконання судді відіграють такі несхожі за своїм змістом поняття, як совість, інтуїція та правосвідомість [5, с. 118].

Тобто, як бачимо, окрім суто юридичного свого аспекту, внутрішнє переконання також має психологічний та моральний виміри. При цьому, з точки зору психології, внутрішнє переконання означає стан свідомості та емоційної сфери судді, коли він, приймаючи остаточне рішення, має відчуття абсолютної впевненості у його правильності та не має жодних сумнівів щодо безпомилковості свого висновку. У такому разі йдеться про його психологічну готовність прийняти рішення щодо засудження або виправдання підсудного. Моральне ж значення суддівської діяльності за внутрішнім переконанням полягає у відповідальності, яку несе суддя перед своєю совістю за прийняте рішення відносно доказовості або недоказовості обвинувачення та його наслідки. Будучи сувереном (без зовнішньої залежності чи підпорядкування) в прийнятті рішення, суддя морально відповідає за його правильність перед суспільством, а також обвинуваченим, потерпілим та іншими учасниками процесу.

Звичайно ж, щойно згадані аспекти та чинники внутрішнього переконання як компонента суддівського розсуду мають здебільшого суб'єктивний характер, будучи залежними від волі, свідомості, індивідуального досвіду, психологічних схильностей, настроїв суб'єктів правозастосування тощо. Разом з тим, поняття «переконання», на відміну, скажімо, від «гадки» чи «вірування», передбачає таку ключову змістовну ознаку, як «обґрунтованість істинними підставами». Тож вихідним елементом внутрішнього переконання є знання про події, що досліджуються. Переконання виникає, формується та розвивається одночасно зі знанням. Своєю чергою знання, що являються основою та базисом переконання, утворюють його об'єктивну сторону, адже, щоб склалось конкретне внутрішнє переконання недостатньо тільки володіти істинним знанням, – потрібне усвідомлення суддею цього знання як істинного [5, с. 119].

Таким чином, через доволі багатобічний зміст поняття внутрішнє переконання вже досить давно тривають дискусії науковців не лише з приводу його визначення, але й, взагалі, стосовно доцільності визнання його статусу як правової категорії. При цьому одні дослідники переконані в необхідності застосування внутрішнього переконання [6]; другі стверджують про таку можливість лише у разі розгляду «важких справ» [7]; треті – про непотрібність цього інструменту взагалі, оскільки кожна правова проблема має тільки одне правильне рішення, не залишаючи місця для суддівського розсуду. Приміром до третіх відноситься американський і британський юрист, політолог, філософ і теоретик права, творець концепції «права як цілісності/чесності» – Р. Дворкін, який відстоював тезу, що «жодне судження, в принципі, не можна вважати істинним доти, поки його істинність не буде фактично встановлено або ж, принаймні, обґрунтовано логічно» [8, с. 81].

Іншими словами, в сучасній юридичній літературі спостерігається доволі широкий спектр підходів до концептуального осмислення аналізованої категорії, у розмаїтті яких можна виділити як радикальні (що мають чітку об'єктивістську або ж суб'єктивістську спрямованість), так і інтегративні (зорієнтовані на пошук функціонального взаємоузгодження суб'єктивних та об'єктивних аспектів феномену внутрішнього переконання) дослідницькі позиції стосовно останнього.

На думку прибічників об'єктивістського підходу, такий предикат, як «внутрішнє» варто тлумачити виключно у сенсі правової свободи суб'єктів прийняття процесуальних рішень від будь-якого впливу та тиску із-зовні (з боку державних органів, громадськості, ЗМІ тощо); але свободу внутрішнього переконання не можна розуміти як свавілля, як особистий, ні від кого не залежний розсуд, що не має ніякого об'єктивного підґрунтя. Внутрішнє переконання повинно бути правильним і повним відображенням слідчим, прокурором, суддею об'єктивно існуючих обставин справи. Внутрішнє переконання, будучи результатом оцінки доказів, служить суб'єктивним вираженням об'єктивної істини [4, с. 80]. В іншому випадку його не можна обґрунтовано вважати «переконанням», а лише інтуїтивною здогадкою чи суто вольовим рішенням, за яким не стоїть певна раціонально прийнятна аргументація. Внутрішнє переконання принципово відрізняється від інтуїції. Воно формується в ході об'єктивного пізнання реальної дійсності, ґрунтується на всебічних дослідженнях і оцінених доказах та їх джерелах. Прийти до висновку за внутрішнім переконанням, це – усвідомити єдину правильність того, що стверджується чи відкидається, мати обґрунтовану впевненість в істинності своїх суджень і необхідний для цього об'єктивний матеріал [4, с. 81].

Тут варто відзначити, що тенденція до об'єктивізації підходів у доказовій методології спостерігається не лише у сфері кримінального процесу, де діє доволі жорсткий стандарт доказування «поза розумним сумнівом», закріплений ч. 2 ст. 17 КПК України та призначений для створення відповідних нормативних обмежень суб'єктивізму під час здійснення кримінального провадження. Подібні обмеження пропонується запровадити і у царині правового регулювання цивільного процесу, де відсутнє пряме посилання на стандарти доказування, які виступають невід'ємною частиною змагального судового процесу. Натомість, в ч. 1 ст. 89 ЦПК України, як і в інших процесуальних кодексах, присутнє таке поняття, як внутрішнє переконання, за яким суд повинен оцінювати докази, і яке науковці вважають протиставленням стандартам доказування та спробою встановити штучні рамки для застосування цього принципу оцінки судом доказів. Деякі науковці взагалі вважають внутрішнє переконання одним із стандартів доказування. Втім, суттєвим недоліком оцінки доказів судом за внутрішнім переконанням є суб'єктивність та індивідуалізована оцінка доказів [9, с. 183].

Дослідники цієї проблеми також зауважують, що, з огляду на посилення засади змагальності судового процесу й неможливості суду проводити розслідування обставин справи за власною ініціативою, у сучасному цивільному процесуальному праві України покладення на суд обов'язку встановити об'єктивну істину та пов'язувати з нею обґрунтованість судового рішення не вбачається можливим. Відповідно, у більшості цивільних справ неможливо встановити об'єктивну істину, що може залишити сумніви щодо визнання певного факту встановленим [10]. При цьому передбачається, що стандарт доказування – це мінімальний, пороговий ступінь суб'єктивної впевненості, переконаності судді (присяжних) в істинності спірного факту, коли суд доходить або повинен доходити висновку про достатність доказів і визнання тягара доведення виконаним; при досягненні цього порогового рівня тягар спростування переноситься на опонента, і якщо той своїми контрдоказами не знизить впевненість суду нижче рівня стандарту доказування, суд буде виходити з визнання факту встановленим [11, с. 228].

Попри те, що посилання на внутрішнє переконання можна знайти в процесуальних кодексах багатьох країн, прибічники даного підходу заперечують припустимість свавільної оцінки доказів на підставі внутрішнього переконання, оскільки для її здійснення суд має виконати низку умов:

1) надати можливість сторонам реалізувати своє право (і одночасно виконати обов'язок) на доведення тих обставин, на які вони посилаються. Хоча суд не бере активної участі у процесі збирання доказів, у деяких випадках він може за власної ініціативи збирати докази (ст. 13, 81 ЦПК України);

2) відхилити докази, що є недопустимими, недостовірними чи неналежними, спочатку вирішуючи питання, чи приймати їх до розгляду, долучивши до матеріалів справи, а остаточно – у нарадчій кімнаті, надаючи оцінку доказам у сукупності;

3) здійснити безпосереднє дослідження доказів та відповідно до свого внутрішнього переконання зробити висновок щодо достатності доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи.

І саме в контексті реалізації останньої умови – встановлення достатності доказів – постає питання, а чи дійсно зібраних доказів вистачає для підтвердження чи спростування позиції сторін та з'ясування об'єктивної істини, тобто чи виконано стороною тягар доказування, покладений на неї процесуальним законодавством? [11, с. 228].

Якщо в країнах континентального права при вирішенні згаданого питання спостерігається схильність до концепції внутрішнього переконання, то для країн англо-американського права здебільшого характерне застосування низки стандартів доказування, оскільки вважається, що в змагальному процесі неможливо встановити об'єктивну істину. Відповідним чином, суд змушений вдаватися до використання певних конструкцій та припущень, здатних сприяти спрощенню та переконливості доказових процедур. Саме така функція покладається на стандарти доказування, котрі визначають мінімальний ступінь суб'єктивної впевненості судді в істинності спірного факту.

Зокрема, у Великій Британії використовуються, головним чином, два стандарти доказування: «баланс ймовірностей», згідно з яким факт визнається доведеним тоді, коли комплекс представлених стороною доказів дозволяє судді дійти висновку про те, що спірний факт ймовірніше існує, аніж не існує (його зазвичай застосовують у цивільних справах); та стандарт доказування «поза розумних сумнівів», який використовується в кримінальних справах і є, вочевидь, більш суворим, оскільки вимагає раціональної неприйнятності альтернативного висновку.

Слід зауважити, що ведучи мову про такий стандарт доказування, як «баланс ймовірностей», варто згадати, що, за характеристикою судді Б. Хейл (яка свого часу очолювала Верховний суд Великої Британії), цей стандарт став своєрідним «рятувальним кругом» для британського правосуддя, що потопало у «морі» цивільних справ. Так, в одному із своїх виступів під час розгляду справи про насилля над дитиною (де суддя першої інстанції виявився неспроможним прийняти показання жодного зі свідків, оскільки не було інших незалежних доказів, які допомогли б йому визначитися зі співвідношенням ймовірностей щодо наявності чи відсутності факту зловживання) вона зазначила: «Якщо судова система в цій країні регулярно опиняється в такому стані, наша система цивільного та сімейного правосуддя швидко зупиниться. У цій країні нам не потрібно документального підтвердження. Ми сильно покладемося на усні докази, особливо тих, хто був присутнім, коли відбувалися події, що припускаються. День за днем, по всій країні, з великих і дрібних питань, судді приймають рішення, кому саме належить вірити. Вони керуються багатьма речами, включаючи притаманні їм ймовірності, будь-яку сучасну документацію чи записи, будь-які непрямі докази, які спрямовані на підтвердження одного викладу, а не іншого, та загальне враження про характер і мотивацію свідків. Завдання складне, воно повинно бути виконано без упереджень та заздалегідь задуманих ідей. У нашій правовій системі, якщо суддя вважає більш ймовірним, що щось відбулося, то це трактується як таке, що мало місце. Якщо суддя вважає, що це швидше за все не відбулося, тоді це вважається як таке, що не мало місця. Але, кажучи загалом, суддя здатний вирішити, де істина, без необхідності покладатися на тягар доказування» [12].

Втім, строго кажучи, з точки зору раціональних критеріїв прийнятності доказових процедур, навряд чи можна визнати належним доказ, ймовірність якого є нижчою за 100% (а, тим більше, якщо ця ймовірність ледь долає 51-відсотковий бар'єр). Адже це означає, що він цілком може виявитися «лжесвідченням», долучення якого до доказової бази суперечить головному логічному правилу аргументації. Відповідно, в системі загального права цю логіко-гносеологічну ваду доказового процесу прагнуть компенсувати надмірною кількістю процедурних правил, дотримання яких якщо й не сприяє встановленню істини по справі, однак суттєво звужує об'єктивно-правові рамки зловживання дискреційними повноваженнями з боку суб'єктів правозастосування.

У цьому відношенні вбачається за доречне згадати наведений у книзі професора Університету Колорадо У. Піцци «Судочинство без істини» порівняльний аналіз англо-американської та континентальної систем кримінального процесу. Зокрема, він наводить аналогію з правилами американського та європейського футболу: для першого характерною є велика кількість правил та інструкцій (часто заплутаних та незрозумілих глядачам; при цьому – максимально формалізованих, що призводить до того, що матчі, через численні перерви для з'ясування дотриманості цих правил, можуть тривати годинами); натомість у європейському футболі набір правил значно коротший і зрозуміліший, а несуттєві їх порушення можуть навіть не призводити до зупинки у

грі, і, як наслідок, матчі зазвичай закінчуються у запланований час, їх результат є зрозумілим та прогнозованим, оскільки перемогу здобуває команда, яка дійсно виявилась сильнішою у грі [13, с. 9]. Що ж стосується кримінального процесу, то його «одержимість вимогою досконалості у нашій системі значно перевершує американський футбол», в результаті чого «навіть його мета залишається суддями поза належною увагою, оскільки суддя намагається дотриматись всіх умовностей конкретної процедури», що, зрештою, призводить до своєрідної «процесуальної наркоманії» [13, с. 14].

Разом з тим, як зазначає автор, жодна судова система не заслуговує на повагу громадян, не забезпечуючи при цьому високу ймовірність того, що винуватий буде засудженим, а невинуватий – виправданим. Зрозуміло, що така повага навряд чи є досяжною за межами прагнення встановити істину. Однак, характеризуючи змагальну судову систему США, У. Піцци стверджує, що «ми розробили систему, яку можна назвати розважальною і яка значний акцент робить на темі перемог та провалів, але, на жаль, ніяк не сприймає вимогу досягнення істини» [13, с. 20].

Впровадження змагальної моделі в організацію вітчизняного судочинства супроводжується відповідним дистанціюванням у правових основах його регулювання від принципу встановлення об'єктивної істини, а, отже, й тенденцією до суб'єктивізації методологічних підходів у тлумаченнях змісту поняття внутрішнього переконання. Ця тенденція виявилася, так би мовити, «концептуальною протиположністю» описаним вище об'єктивістським підходам. Вона ґрунтується на тезі про те, що «там, де є чітке правило, жорсткий алгоритм отримання висновку та прийняття рішення, немає місця внутрішньому переконанню судді» [2, с. 251]. Тож, попри наявність цілком очевидних переваг формалізованого підходу до здійснення судочинства (адже при цьому нівелюється суб'єктивний фактор розсуду, зводяться до мінімуму суддівські помилки та досягається суттєвий економічний ефект у діяльності суду), такий підхід не виправдав себе перш за все з ґносеологічних позицій. Основою наукового чи будь-якого іншого пізнання є змістовні творчі процеси, які неможливо звести до формально-логічних конструкцій. Ці положення цілком стосуються й судового доказування з його безмежним різноманіттям конкретних ситуацій. Універсального алгоритму, придатного для всіх випадків доказування, не існує, й навряд чи такий можливо створити. Тому основою оцінки доказів залишається внутрішнє переконання. При цьому історичний аналіз свідчить про те, що вільна оцінка доказів була історично першим способом доказування у суді [2, с. 251].

Однак, на нашу думку, з приводу такої «суб'єктивно-акцентованої» позиції щодо сутності внутрішнього переконання та його місця у суддівській дискреції слід зробити низку критичних зауважень.

По-перше, «вільна оцінка доказів» не повинна інтерпретуватися як їх «довільна оцінка». Адже така «вільність» полягає виключно у процесуальній автономії суб'єктів правозастосування під час формування та ухвалення судових рішень, які мають бути належним чином обґрунтовані на підставі результатів ретельного комплексного дослідження об'єктивно-фактичних обставин справи та перевірених свідчень. Трактуючи ж зміст внутрішнього переконання як суто суб'єктивну (емоційну, волюву, індивідуально-ціннісну тощо) схильність, неможливо вирватися за межі «диявольського кола» постправди, яка є несумісною з сутнісним призначенням науки та ідеєю права.

По-друге, формально-логічні основи доказування являють собою аж ніяк не «універсальні алгоритми» здійснення пізнавальних, пошукових чи аргументаційних операцій. Їхня «універсальність» полягає у визначенні критеріїв доказовості, дієвості яких не залежить від змістовної специфіки міркувань. При цьому у будь-якій міркувальній ситуації ними визначається не конкретний хід її побудови, а умови раціональної прийнятності висновків на кожному її «кроці». Відповідно, логічну раціоналізацію формування внутрішнього переконання в процесі суддівського розсуду не слід отождествлювати з його «формалістичною стандартизацією». Скажімо, коли йде мова про розробку загальної методологічної моделі розслідування, не варто тлумачити це як намагання побудувати певний «універсальний спосіб» вирішення певних завдань у цій сфері. Адже такий метод, що міг би замінити собою та «витіснити» решту, принципово не є можливим вже навіть через потенційну необмеженість специфікацій злочинної діяльності, які зумовлюють потребу у відповідних специфікаціях методів її розслідування. Проте ця обставина, безумовно, не означає, що підбір і застосування конкретних аналітико-пошукових та криміналістичних методик є абсолютно довільним, хаотичним процесом. Його організація передбачає узгодженість з певними метаметодологічними засадами, на підставі яких, власне, і визначають, де, коли і для чого має

бути використана певна методика. Тож «універсальний характер» таких засад полягає в тому, що вони виконують роль загальних принципів визначення умов доцільності застосування будь-яких методів розслідування (логічних, психологічних, експертно-криміналістичних тощо) [14, 2020, с. 87], тоді як сама організаційна побудова цього застосування у кожному конкретному випадку є творчим процесом, що не може бути формально передвизначеною та алгоритмізованою. Подібним чином, ведучи мову про логічні основи внутрішнього переконання у дискреційному процесі, слід мати на увазі, що на цьому рівні розсуду забезпечується, з одного боку, реалізація інтегративно-методологічної функції таких основ (тобто визначення на їх підставі оптимальних для розглядуваної справи форм комплексного застосування загальних та спеціальних аналітико-дослідних методів). З іншого ж боку, будучи незалежними від людської волі та свідомості, логічні принципи, закони та правила є джерелом об'єктивізації дискреційних міркувань загалом та їхнього підкріплення аргументами, переконливість яких є не лише «внутрішньою».

По-третє, з огляду на забезпечення незалежності суддів у їхній професійній діяльності, законодавством не передбачене існування процесуальної відповідальності як одного із самостійних видів юридичної відповідальності суддів, оскільки результати процесуальної діяльності судді щодо вирішення ним справ є винятково проявом правової позиції судді, його власного переконання [15, с. 183]. Проте навіть в умовах змагальної моделі судочинства судді не звільняються від обов'язку всебічного, повного й неупередженого дослідження всіх значущих обставин справи та оцінювання наданих судові доказів з точки зору їх належності, допустимості, достовірності та достатності для прийняття відповідного процесуального рішення (як це передбачено, зокрема, ч. 1 ст. 94 КПК України). І якщо результати такого оцінювання будуть мотивовані простим посиленням на «особисту впевненість» або ж «внутрішню довіру» до свідчень тієї чи іншої сторони (ігноруючи при цьому об'єктивно-логічні умови їхньої прийнятності та ті докази, що йдуть у розріз із суддівськими висновками), то такий стан речей навряд чи сприятиме підвищенню авторитету судової влади в суспільстві.

Відзначені обставини схиляють до висновку про неможливість несуперечливого зведення сутнісного змісту внутрішнього переконання виключно до яких-небудь об'єктивних чи суб'єктивних підвалин. У першому випадку така суперечливість стає результатом штучного нівелювання творчого характеру людської свідомості, а у другому – дистанціювання від головної гносеологічної мети, що полягає у прагненні адекватного усвідомлення дійсності. Тож наразі в юридичній літературі дедалі активніше просувається ідея щодо інтегративного підходу до тлумачення розглядуваного поняття як такого, що змістовно охоплює як об'єктивно-логічні, так і суб'єктивно-психологічні аспекти.

Так, наприклад, у кримінальній процесуальній сфері – суддівське переконання завжди складається на основі раціонального пізнання причинно-наслідкових та інших зв'язків між фактами об'єктивної дійсності, їх співвідношення із заборонами кримінального права, чуттєвого переживання отриманих у кримінальній справі результатів пізнання, зроблених правових висновків. Крім того, на формування суддівського переконання впливають соціально-психологічні та позасудові чинники (наприклад, поведінка обвинуваченого в суді, оцінка засобів масової інформації тощо) [1, с. 55].

Таким чином, з одного боку, внутрішнє переконання як відношення суб'єкта правозастосування до своїх знань, висновків і рішень та почуття впевненості є психологічною категорією, що являється першою частиною терміна – «внутрішнє». Ця категорія, по суті, виражає суб'єктивну впевненість у відповідності суб'єктивної оцінки об'єктивно наявним обставинам чи фактам [16, с. 88]. З іншого ж боку, суб'єктивність внутрішнього переконання, як його форма, не лише не відкидає, а, навпаки, передбачає об'єктивний зміст. У цьому аспекті внутрішнє переконання є однією з форм відображення об'єктивної дійсності. Являючись відображенням об'єктивної дійсності, внутрішнє переконання, в цей же час, не виконує ролі критерію істинності того, що пізнається у кримінальній справі. Критерій істини в цій галузі, як і в інших галузях пізнання, – практика [16, с. 88], оскільки саме в контексті останньої відбувається синтез та взаємоузгодження суб'єктивного й об'єктивного. Тож будь-яке внутрішнє переконання суддів має ґрунтуватися на практично перевірених доказах та об'єктивно-логічних зв'язках з останніми суддівськими висновками та рішеннями. Відповідно, «внутрішнє переконання – це суб'єктивно-об'єктивна категорія. Суб'єктивна сторона полягає в тому, що це – суто індивідуальний результат пізнавальної діяльності конкретної людини. Переконання – якісно особливий стан свідомості, який за своєю природою не може

бути отриманий ззовні у готовому вигляді. Творчо-інтелектуально опановуючи знання на основі професійної практичної діяльності, суб'єкт перетворює знання на свої переконання. Причому в цьому процесі беруть участь всі сторони його психіки, інтереси й установки, спосіб мислення, моральні ідеали, вольові якості, властивості характеру, темпераменту – всі індивідуальні особистісні характеристики, які надають переконанню емоційного забарвлення [1, с. 56].

До того ж, у контексті розглядуваного (інтегративного) підходу до аналізу змісту внутрішнього переконання останнє тлумачиться як метод (засіб) і, водночас, як результат оцінки доказів та ухвалюваних на їх підставі процесуальних рішень. Зокрема, як засіб оцінки доказів, внутрішнє переконання передбачає наявність внутрішніх критеріїв, до яких відносять закони та правила логічного мислення, на яких будується розумова діяльність судді. Серед них основними є аналіз, синтез, узагальнення, аналогія, порівняння встановлених у справі фактів та наявних доказів, що їх підтверджують, а також закони тотожності, несуперечності, виключеного третього, достатньої підстави; індуктивні та дедуктивні форми умовиводів. При цьому також зауважується, що внутрішні критерії оцінки доказів не слід зводити лише до певних логічних операцій або головної ролі абстрактного мислення, що підпорядковується логічним законам і правилам, оскільки оцінка як процес, що відбувається у свідомості людини, містить також емоційну складову. Остання проявляється, передусім, у вигляді почуття впевненості чи сумнівів при формуванні внутрішнього переконання судді.

Окрім того, внутрішнє переконання судді формується в умовах боротьби поглядів та інтересів. Такі умови викликають труднощі і відбиваються на емоційному аспекті внутрішнього переконання, який характеризується наявністю певних емоційних, чуттєвих вражень судді, які також впливають на остаточну оцінку, а отже, є її внутрішніми критеріями [17, с. 45].

Аналізуючи внутрішнє переконання як засіб оцінки доказів та прийняття процесуальних рішень, слід акцентувати увагу й на тому, що до значущих у цьому відношенні критеріїв слід віднести й базові цінності правового та морального світогляду суб'єктів правозастосування. Специфіка сутнісної природи права полягає насамперед у тому, що вона не зводиться виключно до онтологічної площини правових явищ, в межах якої відомості про них оцінювалися б виключно у категоріях «істинності» та «хибності» (в залежності від того, чи відповідає зміст цих відомостей дійсному станові речей, чи суперечить йому). Тож головною метою права є нівелювання «розриву» між дійсним, наявним станом суспільних відносин та належним, бажаним (з точки зору домінуючих у соціумі уявлень про умови розумного та справедливого порядку). Відповідно, правові норми та рішення мають бути зорієнтованими на те, щоб їхня реалізація сприяла перетворенню суспільства у напрямку визначеного згаданими ціннісними уявленнями належного стану. Тобто, окрім свого онтологічного виміру право характеризується ще й деонтологічним, в межах якого відомості про правові феномени оцінюються не стільки в плані їхньої істинності, скільки з точки зору їхньої доцільності (з огляду на міру сприяння наблизенню відповідних бажаних станів в системі суспільних відносин, або ж, принаймні, здійсненню волі державної влади) [18, с. 367]. Зокрема, на рівні правової та моральної свідомості формуються базові критеріальні уявлення судді про справедливість, свободу, рівність, честь, гідність та інші деонтологічно-ціннісні орієнтири суддівського розсуду.

Що ж стосується інтерпретації змісту внутрішнього переконання як результату (а не засобу) дискреційної діяльності суддів, то у цьому плані воно полягає, по-перше, у впевненості суду в істинності наданих судові фактів та свідчень щодо обставин розглядуваної справи, а також правильності його висновків, які складають основу судового рішення [19, с. 555]. По-друге, воно виявляється й у прагненні переконати інших учасників процесу в правильності своєї позиції щодо обставин справи та ухвалюваного в ній судового рішення, яке є процесуальною формою закріплення такого переконання.

Тож, аналізуючи юридичний зміст внутрішнього переконання як засобу вільної оцінки доказів суб'єктами судочинства та ухвалення ними процесуальних рішень, не слід інтерпретувати таку свободу як «суб'єктивну довільність». Така свобода полягає виключно у процесуальній автономії суб'єктів правозастосування (висновки яких мають бути належним чином обґрунтовані на підставі результатів ретельного комплексного дослідження об'єктивно-фактичних обставин справи й перевірених свідчень) та невизнанні наперед встановленої сили будь-якого доказу. Поряд з цим, відсутність у законодавстві чітких нормативних критеріїв обґрунтованості рішень, постановлених на основі внутрішнього переконання уповноважених на те посадових осіб, створює широкі можливості для суб'єктивізму під час їх прийняття. Відтак, з метою протидії негативним ефектам

останнього, вбачається за доцільне узгоджувати нормативну регламентацію ухвалення таких рішень з логічними критеріями доказовості, безвідносними до змістовної специфіки розглядуваної ситуації та суб'єктивного ставлення до неї.

Висновки. Зміст внутрішнього переконання, як засіб вільної оцінки доказів суддями та прийнятих ними процесуальних рішень, попри широкі можливості для суб'єктивізму при їх ухваленні, не слід вважати «суб'єктивною довільністю», але для унеможливлення будь-яких негативних ефектів від ухвалення дискреційних рішень на основі внутрішнього переконання, його слід узгоджувати з логічними критеріями доказовості, безвідносними до змістовної специфіки розглядуваної справи та суб'єктивного ставлення судді до неї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Серкевич І.Р., Лісіцина Ю.О. Психологічні особливості внутрішнього переконання судді. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2022. № 11. С. 51–57. DOI: <https://doi.org/110.36477/2616-7611-2022-11-08>.
2. Дроздович Н.Л. Внутрішнє переконання судді як елемент принципу вільної оцінки доказів. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 250–258.
3. Ванджурак Р. Вплив давньогрецької філософії права на сучасну українську юриспруденцію: монографія. Київ: Вістка, 2023. 248 с.
4. Вапнярчук В.В. Сутність внутрішнього переконання в кримінальному процесуальному доказуванні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Випуск 31. Том 3. С. 78–81.
5. Черновський О.К., Скуляк І.А. Внутрішнє переконання судді. *Право. Серія 18. Економіка і право*. 2011. № 15. С. 116–121.
6. Михеєнко М.М. Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні: збірник творів. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 240 с.
7. Барак А. Суддівський розсуд. Київ: Центр учб. літ., 2022. 320 с.
8. Dworkin R. Taking Rights Seriously. Massachusetts: Harvard University Press, 1977. 563 p.
9. Сокалюк В.П. Існуючі стандарти доказування та внутрішнє переконання судді при ухваленні рішень по справі. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 1. С. 182–189. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2024.1.29>.
10. Андронов І.В. Категорія «істина» та обґрунтованість судового рішення в цивільному процесі. [Електронний ресурс]. Університетські наукові записки. 2006. № 3-4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2006_3-4_29.
11. Бут І.О. Використання стандарту доказування «баланс ймовірностей» у судовій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 227–233. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.40>.
12. Judgments – In Re B (Children) (FC) On Wednesday 11 June 2008 [2008] UKHL 35 on appeal from: [2008] EWCA Civ 282. URL: publications.parliament.uk/pa/ld200708/ldjudgmt/jd080611/child-1.htm.
13. Pizzi W. Trials Without Truth: Why Our System of Criminal Trials Has Become an Expensive Failure and What We Need to Do to Rebuild It. N.Y.: New-York University Press, 2000. 257 p.
14. Гвоздік О. Логіко-семантичний аспект побудови стратегій розслідування. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 2. С. 86–92. DOI: <https://doi.org/10.33270/02202002.86>.
15. Мелех Л.В. Трактатування юридичної відповідальності суддів в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 177–184.
16. Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності: навч. посіб. Харків: Право, 2006. 160 с.
17. Ткачук А. Внутрішнє переконання судді як метод і результат оцінки доказів у цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 43–47.
18. Ванджурак Р. В. Координація онтологічних та деонтологічних аспектів розсуду суб'єктів правозастосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. № 86: ч. 5. С. 365–374. DOI: [10.24144/2307-3322.2024.86.5.53](https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.53).
19. Фурса С.Я. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: в 2 т. / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, С.В. Щербак; за заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С.Я.; КНТ, 2007. 916 с.

УДК 340.12 (141.132.2 + 347.2(37))

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.39>

ПРОБЛЕМА ОБГРУНТУВАННЯ НАУКОВОГО СТАТУСУ АПРІОРНИХ ПОНЯТЬ В КОНТЕКСТІ ЇХ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ ПРИРОДИ (ПІДХІД МАРБУРЗЬКОЇ ШКОЛИ ПРАВА)

Кабанець Н.І.,

доцент кафедри теорії та історії права та держави

ННІП КНУ імені Тараса Шевченка,

ORCID: 0000-0002-0394-9233

Кабанець Н.І. Проблема обґрунтування наукового статусу апріорних понять в контексті їх гносеологічної природи (підхід Марбурзької школи права).

Звертається увага на епістемологічний та гносеологічний зв'язок систем філософії права різних періодів розвитку науки. Зокрема, гносеологічної системи Марбурзької школи права класичного періоду з метафізикою права в системі практичного розуму Еммануїла Канта. А також вплив підходу неокантіанців, щодо трактування належної природи юридичного відношення, на становлення некласичної науки.

У якості проблеми, розглядається можливість обґрунтування апріорної категорії *actio*, в якості однієї з основних, що задає належний вимір правової реальності. Така категорія виступає як *логічний пріус*, що уможливило міжсуб'єктну модель спілкування, характерну для деонтологічного ряду пізнання.

Зокрема, аналізується метод школи, що позиціонується, як *орієнтування етики в фактах юридичного досвіду*. Показано, що таким фактом для марбуржців виступає догма римського права, зокрема її пандектна система XIX ст. Аналіз аналогу в догмі права, на основі якого філософами здійснюється орієнтування в фактах юридичного досвіду, дає можливість зробити висновок, що вся система догми могла виступати в якості фізичної основи для гносеологічної філософської інтерпретації. Але тільки поняття договірної зобов'язаності в догмі права містить *суб'єкт-суб'єктне відношення осіб з приводу речей* і тому може виступити орієнтуючою формою для *міжсуб'єктної* моделі спілкування в філософії права. Саме *апріорне* поняття договірної зобов'язаності і є виразом категорії *actio*, що задає належний вимір правової реальності та інтерсуб'єктну модель спілкування. Проте, науковий статус цієї категорії потребує додаткового обґрунтування з різних напрямків філософії та теорії права.

При висвітленні проблемного питання розглядаються наступні положення: Онтологічна та деонтологічна моделі праворозуміння в класиці і неокантіанці; Неокантіанці і гносеологія; Процедура орієнтування в фактах досвіду як пізнавальний метод; Проблема аналогу; «Особа», «Речі» як апостеріорні та апріорні категорії; Особливості інтерпретації базових категорій права/ Наслідки орієнтування філософії та теорії права в базових категоріях метафізики; Проблема обґрунтування наукового статусу категорії *actio*.

Ключові слова: апріорні поняття, гносеологія, Марбурзька школа права, міжсуб'єктна модель праворозуміння, орієнтування в фактах юридичного досвіду, догма права, договірне зобов'язання, категорія *actio*.

Kabanetz N.I. The problem of substantiating the scientific status of aprior concepts in the context of their gnoseological nature (the approach of the Marburg school of law).

Attention is drawn to the epistemological and epistemological connection between the systems of philosophy of law of different periods of development of science. In particular, the epistemological system of the Marburg School of Law of the classical period with the metaphysics of law in the system of practical reason of Emmanuel Kant. Also, the influence of the neo-Kantian approach to the interpretation of the proper nature of legal relations on the formation of non-classical science.

As a problem, the author considers the possibility of substantiating the a priori category of *actio* as one of the main ones that sets the proper dimension of legal reality. Such a category acts as a *logical prius* which makes possible the intersubjective model of communication characteristic of the deontological range of cognition.

In particular, the author analyzes the method of the school which is positioned as an *orientation of ethics in the facts of legal experience*. It is shown that for the Marburgers, such a fact is the dogma of Roman law, in particular, its nineteenth-century pandectic system. The analysis of analogon in the dogma of law, on the basis of which philosophers orientate themselves in the facts of legal experience, makes it possible to conclude that the entire dogma system could act as a physical basis for epistemological philosophical interpretation. However, only the concept of contractual obligation in the dogma of law contains *the subject-subject relationship of persons with regard to things* and therefore can act as an orienting form for the intersubjective model of communication in the philosophy of law. It is the a priori notion of contractual obligation that is the expression of the category of *actio*, which sets the proper dimension of legal reality and the intersubjective model of communication. However, the scientific status of this category requires additional substantiation from various areas of philosophy and legal theory.

When discussing this issue, the following points are considered: Ontological and deontological models of understanding law in classical and non-classical works; Neo-Kantians and gnoseology; The procedure of orientation in the facts of experience as a cognitive method; The problem of analogy; 'Persons' and 'Things' as a posteriori and a priori categories; Features of the interpretation of basic categories of law/Consequences of orienting philosophy and theory of law in the basic categories of metaphysics; The problem of justifying the scientific status of the category of *actio*.

Key words: a priori concepts, gnoseology, Marburg School of Law, intersubjective model of legal understanding, orientation in the facts of legal experience, the dogma of law, contractual obligation, category of *actio*.

*«Філософія права (*за змістом і методом)
є філософією юридичного відношення та його елементів. Ця філософія полягає в розкритті
логічного та етичного змісту елементів юридичного відношення. Вона є, далі,
неминує і вченням про юридичну реальність та закономірність правових явищ:
вченням про утворення юридичних понять, його межі відносно каузальних
та телеологічних теорій»
В. Савальський [1, с. 220].*

Постановка проблеми: Дослідження природи апіорних понять в філософії права є одним з найбільш складних питань. Такі поняття використовувалися в науці права Нового часу, зокрема, в Метафізиці права XVII-XVIII ст.ст. Однак, в класичній філософії права XIX ст. їх значення було втрачене. Між тим, існує зв'язок цих понять, як базових категорій права, з гносеологічним виміром права, що задається філософією права.

Стан опрацювання проблематики: До проблеми обґрунтування апіорних положень в класичній науці найближче підійшла Марбурзька школа права¹. Специфічний філософський метод школи ґрунтувався на орієнтуванні в фактах юридичного досвіду. Також в рамках феноменології права питання апіорних засад права досліджувалося вже в період розвитку некласичної парадигми розвитку науки (Адольф Райнах). Критичне ставлення до розгляду цього питання висловлювалося в рамках юридичного позитивізму (зокрема, Г. Шершеневич), пов'язаного з догмою римського цивільного права.

¹ МАРБУРЗЬКА ШКОЛА НЕОКАНТІАНСТВА – напрям неокантіанства, що виходив із «трансцендентально-логічного» тлумачення вчення Канта. Найвідоміші представники школи – Коген, Наторп, Кассієр. Базова робота лідера школи Г. Когена «Етика чистої волі» [2]. Представником цього напрямку в Росії на початку XX ст. був Савальський Володимир Олександрович. Його робота «Основы философии права в научном идеализме. Марбургская школа философии: Коген, Наторп, Штаммлер и др.» 1909р. давала уявлення про світоглядні, теоретичні та методологічні засади школи.

У наш час у вітчизняній науці питаннями апіорних засад права займалися Сливка С., Карпіцький М., Сінельникова М., Рабінович П., Руденко Б. та ін.

Мета статті: на основі аналізу особливостей методу Марбурзької школи розглянути проблему обґрунтування апіорних понять права в контексті її гносеологічного виміру.

Зокрема, для її розуміння пропонується розгляд наступних питань: *Онтологічна та деонтологічна моделі праворозуміння в класиці і некласиці; Неокантіанці і гносеологія; Процедура орієнтування в фактах досвіду як пізнавальний метод; Проблема аналогу; «Особи», «Речі» як апостеріорні та апіорні категорії; Особливості інтерпретації базових категорій права// Наслідки орієнтування філософії та теорії права в базових категоріях метафізики; Проблема обґрунтування наукового статусу категорії акції в сучасній філософії права.*

Викладення основного матеріалу:

Онтологічна та деонтологічна моделі праворозуміння в класиці і некласиці

Сучасне праворозуміння оперує двома гносеологічними моделями для трактування природи права. Вони виходять з розумінням права як явища, що має досліджуватися в двох рядах пізнання: онтологічному і деонтологічному.

Класична онтологічна модель розглядає право в системі суб'єкт-об'єктного відношення, де право пізнається як явище, що має дійсну природу, пояснюється на засадах формальної логіки і в рамках причинно-наслідкової (каузальної) закономірності розуміння природи досліджуваних явищ. Це ряд наук про Природу. Право пізнається тут, «як воно є» в реальності, в своїй актуальній дійсності. Воно є об'єктом для суб'єкта, що здійснює пізнання, як і будь-яке явище оточуючої реальності. Воно є «Що» для «Хто» – частина реальності, річ (явище), предмет фізичного світу для особи, яка досліджує його ознаки, складаючи поняття.

Характер дослідження дескриптивний (описовий) і пояснючий.

Деонтологічна модель розглядає право таким, «як воно має бути». Вона пізнає право в міжсуб'єктній – суб'єкт-суб'єктній, інтерсуб'єктній моделі праворозуміння¹. Право позиціонується тут як феномен ряду Культури чи наук про Дух. Характер дослідження прескриптивний (приписовий) і розуміючий. Тут використовується неформальна логіка для розуміння природи досліджуваних явищ. Інколи вона носить характер деонтичної логіки, інколи це герменевтика чи феноменологія.

Особливістю тут є те, що суб'єкт-суб'єктна модель стоїть на межі класичної та некласичної філософії², де остання взагалі відмовляється від гносеологічної моделі розуміння, пов'язаної з раціональним поясненням. Однак, саме міжсуб'єктна модель праворозуміння в класичній філософії науки дає засади для формування некласичної інтерсуб'єктної моделі феноменології та герменевтики права.

У свою чергу, онтологічна та деонтологічна моделі праворозуміння в гносеології в епістемологічному плані виступають наступниками класичних метафізичних систем теоретичного та практичного розуму. Онтологічний ряд пізнання є наступником системи теоретичного розуму в класичній епістемі наук (у Метафізиці – це система чистого (теоретичного) розуму). Деонтологічний ряд пізнання в гносеології є наступником системи практичного розуму в класичній епістемі наук (у метафізиці – система практичного розуму).

Отож, зв'язок апіорних положень права, що відігравали значну роль в постулюванні правової реальності в метафізиці права, дає можливість зрозуміти їх роль і в гносеологічних моделях праворозуміння.

Неокантіанці і гносеологія

Міжсуб'єктну класичну модель розуміння права, як явища деонтологічного ряду пізнання, сформулювали представники неокантіанської школи. В XIX ст. вона була представлена Мар-

¹ У даному випадку підкреслюється зв'язок суб'єкт-суб'єктного відношення класичної гносеологічної моделі праворозуміння з некласичною інтерсуб'єктною, оскільки при різниці в гносеологічному плані, вони в плані епістемологічному обидві разом протистоять суб'єкт-об'єктній моделі пізнання. Вони пов'язані з епістемою практичного розуму в метафізиці права, тоді, як суб'єкт-об'єктна модель праворозуміння – сфера теоретичного розуму.

² Поняття класичної та некласичної парадигми тут розуміється в контексті періодизації філософії науки. Класичний період – XVIIст. – XVIII ст., наукові знання в формі метафізики; середина XIX ст. – створення позитивної системи філософії, наукові знання на онові експериментально-теоретичного методу дослідження; друга половина XIX ст. – середина XXст. – формування некласичної парадигми філософії науки, критика позитивізму; друга половина XIX ст. – посткласична наукова думка [3].

бурзьким та Баденським напрямками філософії права. Особливістю неокантіанців було те, що вони обґрунтували гносеологію, як розділ наукової філософії, чим змогли зберегти зв'язок філософії та науки, який був під питанням в XIX ст. у зв'язку з агресивним наступом матеріалізму та позитивізму.

Слід відмітити, що класична наукова парадигма ґрунтується саме на онтологічній суб'єкт-об'єктній моделі пізнання, сприйнятій у позитивістській філософії науки (позиціонується як система теоретичного розуму). Вона почала викликати серйозні зауваження з боку неокласичних напрямів, що в той час почали формуватися. Неокантіанцям вдалось обґрунтувати специфіку наук про Дух відносно наук про Природу в пізнанні, чим уникнути кризи, яка полягала у відмові від раціонального пояснення філософських питань науки. З одного боку (неокласична філософія), пропонувала відмовитися від гносеологічної суб'єкт-об'єктної моделі розуміння природи явищ. З іншого боку (філософія позитивізму), намагалася все звести лише до цієї моделі і до процедури наукового дослідження, прийнятій для наук про Природу.

Позиція, зокрема, Марбурзької школи права, що використовувала *трансцендентально-логічний* метод пізнання, полягала в тому, щоб показати, що суб'єкт-об'єктне відношення не зникає при переході в науковому дослідженні зі сфери розгляду дійсних явищ (онтологія, теоретичний розум) в сферу належного (деонтологія, практичний розум), а отримує новий характер і зміст. Воно набуває форми суб'єкт-суб'єктного відношення, де одному духовному(культурному) явищу протистоїть інший. Характер зв'язку «Хто-Що», змінюється на «Хто-Хто».

Особливістю, з точки зору розуміння нормативності такого зв'язку, є те, що в його основі лежить *свідома дія* двох суб'єктів пізнання в плані їх вищої духовної (культурної) самореалізації – становлення в якості моральних осіб.

Процедура орієнтування в фактах досвіду як пізнавальний метод

*«Філософія права, якщо вона взагалі можлива,
то лише як теорія юридичного досвіду»*

В. Савальський.

Філософія права постає в трактуванні Марбурзької школи права як теорія юридичного досвіду. При цьому вважається що процедура «орієнтування понять юриспруденції в логіці та етиці залишається для філософії права керівним началом» [1, с. 215]. В понятті орієнтування розкривається зміст трансцендентальної дедукції¹.

Через поняття орієнтування здійснюється вихід на постулювання правової реальності, оскільки на основі трансцендентальної дедукції здійснюється конструювання понять юриспруденції як логічних категорій. У свою чергу ці логічні категорії уможливають визначення належної правової реальності. Так, поняття правової реальності за Г. Когеном дається у юридичному відношенні: «Юридична реальність дається у *юридичному відношенні (=дії) і його елементах: суб'єкті, об'єкті, відношенні та правилі відношення (нормі, законі)*. Суб'єкт, об'єкт, відношення та правило відношення і суть *a priori* юридичного досвіду, ті логічно необхідні умови, які роблять його можливим» [1, с. 216].

Отже, представники Марбурзької школи використовують процедуру *орієнтування в фактах юридичного досвіду* для створення етико-філософських понять, що постулюють правову реальність. З іншого боку, розуміння філософської природи юридичних положень дає можливість їх корегувати. *Корегування з позицій належного дійсного поняття і орієнтування в фактах юридичного досвіду* – дві складові *методу трансцендентальної дедукції*, яку використовує школа.

Проблема аналагону²

Для орієнтування в фактах досвіду марбуржці беруть «фізику» права – догму права, яка складає його дійсну природу. При цьому Г. Коген, орієнтує свою «Етику чистої волі» в догмі пандектного римського права, що, зокрема, Б. Кістяківський свого часу називав явищем надзвичайного

¹ Трансцендентально-логічний метод Марбурзької школи права. Представниками школи позиціонується як складова критичного методу Канта.

² В оригінальному тексті В. Савальського вживається латинський термін «аналагон» у значенні аналогу. У даному випадку, належна ідентична догматична основа для процедури орієнтування.

значення¹. Слід уточнити, що при цьому не визначалось, *на якому саме* положенні системи догми цивільного права здійснено орієнтування. І це було упущенням школи, що не дало можливість їй завершити трансцендентальну дедукцію чистого поняття норми права, яке лежить в основі юридичного відношення.

Очевидно, вся система догми права виступила для неокантіанців аналагоном для орієнтування етики в фактах досвіду.

Зокрема, пандектна система догми римського права включала розділи: Загальну та Особливу частину. В Загальній частині: *Вчення про осіб або суб'єктів права, Про об'єкти права, Набуття і втрату прав, здійснення і захист прав*. Особлива частина включала розділи *Речового права (права власності), Зобов'язального права, Сімейного і спадкового права* [5, с. 5–20]. Що і давало Г. Когену вихід на розуміння юридичного відношення і його елементів, як *суб'єкти, об'єкт, відношення і правило відношення (норму)*. Але він не вказує конкретно, *яка саме* частина системи догми давала йому можливість визначити специфіку *суб'єкт-об'єктного* відношення відносно *об'єкт-об'єктного*.

Можна зробити припущення, що для пояснення специфіки *суб'єкт-суб'єктного* відношення Г. Коген, вочевидь, використовує поняття *договірної зобов'язання* – в розділі «Зобов'язальне право», Особливої частини системи догми римського цивільного права [5, с. 304–399]. Лише вона містить положення про зобов'язання і договір, як юридичне відношення двох осіб стосовно володіння, розпорядження та користування речами. Так, зокрема, Д. Грім: «Зобов'язання визначають як таке юридичне відношення, яке дає одній *особі* (кредитору) *право на дію певної іншої особи* (боржника), і притому на таку дію, яка має *майнову цінність*» (# 188 Поняття зобов'язання) [5, с. 305].

Вже тут бачимо, що мова йде про *стосунки «осіб» відносно «речей»*. Також: «Зобов'язання є юридичне відношення, яке дає кредитору право *вимагати* від боржника надання будь-якого блага, що має *майнову цінність*» (там же). Д. Грім: «Зобов'язання визначають як таке юридичне відношення, яке дає одній особі (кредитору) *право на дію певної іншої особи* (боржника), і притому на таку дію, яка має *майнову цінність*» (#188 Поняття зобов'язання) [5, с. 305]. Також: «Мета договору – встановлення зобов'язання» (#206. Зміст договорів) [5, с. 331].

Інші положення догми права: інститути речового права, права власності подані як *ставлення «особи» до «речі»*. Для порівняння: Д. Грім: «Особлива частина, Речове право, Право власності, Гл. I. Поняття, зміст та види права власності, # 112: «Власність, *dominium* чи *proprietas*, у чистому своєму вигляді, тобто, без будь-яких обмежень, визначається зазвичай як право повного і виняткового панування особи над тілесною річчю» [5, с. 235]. В. Хвостов: «Речовим правом у суб'єктивному сенсі називається право, що дає своєму суб'єкту безпосереднє панування над якоюсь річчю. Об'єктом права є річ, тобто, відокремлена частина зовнішньої природи, яка є предметом юридичного панування. Таким чином, речові права мислимі тільки стосовно предметів, що мають тілесну субстанцію». [6, с. 223]

Звідси видно, що категорії «особа» і «річ» розуміються у догмі, як суб'єкт і об'єкт права в пізнавальному плані, а саме в суб'єкт-об'єктному відношенні. При цьому онтологічна модель визначає *засіб* спілкування «осіб» – «річ», як об'єкт такого спілкування². Цей характер відношення можна охарактеризувати, як «*ставлення особи до речі*», але не «*спілкування осіб* з приводу речей». Це пізнавальна суб'єкт-об'єктна модель системи теоретичного розуму, прийнята за основу в філософському, а затим і юридичному, позитивізмі. Тому догма права і є первинною ланкою юридичного позитивізму, як теорії юридичного досвіду.

Принагідно слід зауважити, що сучасна вітчизняна теорія права ґрунтується саме на цьому догматичному підході. Особливо яскраво це демонструє поняття права власності, прийняте в сучасній теорії цивільного права і закріплене в Цивільному кодексі України. Власність трактується в суб'єкт-об'єктному відношенні, як «*ставлення особи до речі*»:

¹ Б. Кістяківський відмічає, що в передмові до «Етики чистої волі» Г. Коген «сам назвав найсуттєвішою особливістю своєї етики те, що в ній зроблена спроба орієнтувати етику на юриспруденції» [4, с. 233]. При цьому «Г. Коген орієнтує свою етику саме на догматичній юриспруденції» [4, с. 236]. «Спроба Г.Когена орієнтувати етику на юриспруденції знаменує визначний факт в історії науки про право. Тут вперше наукове знання. Опрацьоване одним з розділів юриспруденції, стало матеріалом для побудови частини філософської системи» [4, с. 237].

² Так, у Д. Гріма в Загальній частині системи догми римського права поняття особи асоціюється з поняттям суб'єкта права, а поняття об'єкта – з річчю [5, с. 5-6].

«Ст. 316 Цивільного кодексу України:

Правом власності є право особи на річ(майно), яке, вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб» [7].

Тут очевидно, що мова йде не про *практично-розумну*, а про *теоретично-розумну* гносеологічну модель праворозуміння: не про «спілкування осіб з приводу речей», а про «ставлення особи до речі».

«Особи», «Речі» як апостеріорні та апріорні категорії

Для пояснення природи базових теоретичних категорій *особи* і *речі*, що виступають орієнтуючою основою для філософської гносеологічної інтерпретації, слід зробити певні уточнення.

Поняття «особи» та «речі» відомі ще з системи Інституцій Гая II ст. Їх метафізичну природу було розкрито в рамках догматичної німецької юриспруденції у рамках вольової інтерпретації природи права. Так, Самуїл Пуффендорф, вважав наявність свободи волі в природі «речі» особливою ознакою, яка перетворює її на «особу». Інакше кажучи, наявність *свободи волі* була ознакою *правоздатності особи*.

Еммануїл Кант, в рамках свого критичного підходу, відійшов від метафізичної інтерпретації і вийшов на обґрунтування *дієздатності особи*, чим уможливив поняття *суб'єкта права* і визначення *суб'єктивного правового статусу особи*. Суб'єктом права є особа, яка не лише має правоздатність – є вільною від природи, але й *діє* за законом свободи. Її дієздатність визначається як *моральне зобов'язання Суб'єкта*, визначене категоричним імперативом: в індивідуальних діях керуватися принципом загальнолюдського універсального закону¹.

З іншого боку, інша формула *категоричного імперативу* вводила вимогу «*Бути особою*» і «*Дивитись на інших осіб у якості цілей, а не лише як засобів задля досягнення власних цілей*». Уже таке трактування означало, що громадянське суспільство, як спільнота осіб, що володіють суб'єктивним правовим статусом, розглядається в міжсуб'єктному (інтерсуб'єктному) розумінні як духовна спільнота, що переслідує мету вищого духовного порядку – дотримання морального закону і становлення етичних культурних правил співжиття.

Таке кантівське тлумачення і передбачає гносеологічно-філософська інтерпретація громадянського суспільства, яка була сприйнята і розвинена неокантіанцями, включно з *правилом Суб'єкта*, як метою такого спілкування. Так, метою громадянського суспільства, в розумінні філософів права, виступає становлення осіб в якості моральних суб'єктів. Таке спілкування саме собою є ціль – мета і *об'єкт*, яку повинен мати суб'єкт права і пізнання.

У плані відходу від метафізичної інтерпретації і переходу на критичний та гносеологічний вимір розуміння природи категорій «Особа» і «Річ», варто відмітити, що і Кант в Метафізиці моральності, як і його школа в гносеології, вважали, що саме *право* виступає основою для орієнтування *етики*. Воно є тією специфічною *математикою* наук деонтологічного ряду, де сама *етика* виступає його *логікою*². Право формує категоріально-понятійний апарат для розуміння наук деонтологічного ряду пізнання. Тобто, воно є аналогоном для етики і всього ряду наук про дух. Саме орієнтування в фактах юридичного досвіду давало можливість сформулювати категоріально-понятійний апарат і метафізики права, і метафізики моральності, і гносеологічної філософії.

Однак, слід зауважити, що метафізика права XVIII ст. та філософія і теорія права XIX ст. *по-різному* орієнтуються в фактах юридичного досвіду при виході на визначення правової реальності.

Для філософії та теорії права XIX ст. це пов'язано з тим, що статус базових категорій метафізики в онтологічному і деонтологічному ряду є різним стосовно юридичного досвіду. У системі теоретичного розуму він *апостеріорний*, а в системі практичного досвіду – *апріорний*. Теоретичний розум досліджує дійсність, а практичний – належне.

¹ Категоричний імператив – це центральне поняття етичної філософії Еммануїла Канта, що визначає вищий принцип моральності. Він стверджує, що певні дії є моральними, якщо вони можуть бути універсалізовані, тобто якщо їх можна бажати як загальний закон для всіх. Крім того, моральні дії вимагають поваги до людства, як до мети, а не лише як до засобу.

Формула категоричного імперативу Канта: ««Дій лише згідно з такою максимою, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом». Інше формулювання: «Стався до людства і в своїй особі, і в особі будь-якої іншої людини завжди як до мети, і ніколи тільки як до засобу» [8].

² Відомий вислів Г. Когена стосовно значення права для ряду наук про Дух: «Етика – логіка наук деонтологічного ряду, а право – його математика». «Подібно до того, як логіка встановлює категорії для наук про природу через математику, так і етика визначає результативні ідеї для наук про культуру через юриспруденцію» [9].

Так, і в догмі права, як системі теоретичного розуму, яка традиційно оперує поняттям «осіб» і «речей», ці поняття мають абстрактно-теоретичний характер. Особливістю є те, що «річ» та «особа» тут *дійсні* явища реального світу, хоч і задані в абстрактному розумінні, як теоретичні категорії. У плані гносеологічному: *особа* – це «Хто», Суб'єкт пізнання, який здійснює дослідження, *річ* – це «Що», Об'єкт пізнання, який досліджується. Ці категорії *апостеріорні*, вони взяті з практики. Їх відношення у гносеологічному плані теж описується дійсною сферою пізнання природи речей.

У метафізичній системі практичного розуму, сприйнятій у деонтології права, вони мають *апріорний* характер. Це базові категорії метафізики права, що в якості апріорних положень *задають* (визначають) належну правову реальність в науковій картині світу. Тобто, вводять такі установки погляду на природу речей, які мають споглядальний спекулятивний характер абстрактного мислення. Спостережувані феномени пояснюються через базові категорії юриспруденції, чим задається *належне* правове поле реальності.

Отже, статус базових теоретичних категорій права є різним в онтологічному та деонтологічному ряду пізнання.

Особливості інтерпретації базових категорій права/ Наслідки орієнтування філософії та теорії права в базових категоріях метафізики

Особи та *речі*, як базові теоретичні категорії по-різному інтерпретовані в гносеологічних моделях праворозуміння. В онтологічній (суб'єкт-об'єктній) вони мають апостеріорний характер, а в деонтологічній (суб'єкт-суб'єктній) – апріорний. Розуміння теоретичної природи цих базових категорій, як апостеріорних понять, дає можливість пояснити обов'язковий характер їх взаємовідносин у суб'єкт-об'єктному відношенні як *норму* – обов'язкове правило поведінки. Але тільки у випадку використання деонтологічної моделі праворозуміння, де ці теоретичні категорії проінтерпретовані на основі їх апріорної природи в суб'єкт-суб'єктному розумінні, вони мають *належний* характер. Цей належний характер правила поведінки отримує значення *юридичного зобов'язання*, що виникає між суб'єктами з метою дотримання морального закону.

У плані розуміння природи відносин: у системі практичного розуму для метафізиків права, як і для філософів права в системі деонтології права, *не є можливим* мислити розумно (з позицій здорового глузду) ставлення *особи* до *речі*, як до розумного начала – механізму втілення практичного розуму, яким є суб'єкт, оскільки *річ-засіб* таким втіленням не являється. Вона лише *знаряддя* досягнення мети для морального Суб'єкта. *Метою–Об'єктом* такого зобов'язання в міжсуб'єктній моделі виступає *правило Суб'єкта*, тобто саме моральне зобов'язання суб'єкта, а воно мислимо лише в інтерсуб'єктній інтерференції¹ (відносно самого себе в якості дієздатної *особи* та інших *осіб*, але не *речей*)².

Тому, розкрити *зміст* деонтологічної моделі праворозуміння, як суб'єкт–суб'єктного відношення, можна на основі орієнтування саме в догматичному понятті договірного зобов'язання, де одному суб'єкту протистоїть інший в юридичному відношенні. Але його *належну природу* можна зрозуміти, лише якщо це договірне зобов'язання також виступить в ролі поняття апріорної природи, а не апостеріорної. Воно в системі практичного розуму повинне мати статус метафізичної категорії, якою задаються відносини юридичного характеру *осіб відносно речей*, а не *ставлення особи до речі*. Це і є особлива категорія *actio* як «правило дій осіб стосовно речей».

Проблема обґрунтування наукового статусу категорії actio

Отже, саме договірне зобов'язання виступає орієнтуючою основою для розуміння поняття юридичного відношення, яке конститує правову реальність понять в деонтологічному розумінні. Розуміння договірного зобов'язання в якості інтерпретуючої основи юридичного відношення,

¹ Інтерсуб'єктна інтерференція – це явище, коли взаємодія між двома або більше суб'єктами (наприклад, людьми, групами, системами) призводить до змін у їхніх станах, поведінці або сприйнятті, які виходять за межі їхніх індивідуальних особливостей.

Термін використаний Карлосом Коссіо в *егологічній концепції права* для пояснення природи права як об'єкта культури.

² Зокрема, аналізуючи поняття юридичного відношення в належному вимірі, В. Савальський зауважує: «Об'єктом юридичного відношення є... тільки дії, оскільки річ власне ніколи не є цими об'єктами. (Мое право власності на будинок є право не на будинок сам собою, а не дії інших суб'єктів з приводу будинку, як моєї власності. Мое право власності на будинок є лише загальна назва ряду дій стосовно інших суб'єктів і цих останніх стосовно мене. Отже, об'єктом юридичного відношення є тут *дії суб'єктів з приводу речей* (а не сама річ).

у свою чергу, пов'язане з обґрунтуванням третьої базової категорії метафізики, яка вказувала на зв'язок «особи» і «речі» у правовій реальності – з категорією «дії», правочину – категорією *actio*¹.

При цьому найбільшу проблему у розумінні викликає *науковий статус* цієї категорії метафізики, що задає правову реальність у *відносинах осіб стосовно речей*.

Для Канта в його Метафізиці права (як частині системи практичного розуму) визначити, що саме договір є тою юридичною формою, яка конститує громадянську спільноту в формі правової держави (як *спільноту вільно волюючих осіб*, що прагнуть гарантувати собі свій правовий статус – осіб, а не речей), було простіше. Він називав цей договір особливим видом договору – *первісним контрактом*, особливою умоспоглядальною формою, що задає належний позитивний правопорядок².

У Канта первісний контракт – це *логічний пріус*, тобто логічна умова, яка уможливорює пояснення дійсних понять через юридичні категорії, вона задає правову реальність *спільноти вільно волюючих осіб*. І цей *логічний пріус* мислиться ним як договірне зобов'язання особливої природи, що, по-суті, і є виразом третьої базової категорії системи Інституцій – належної *дії* осіб стосовно *речей* у правовому полі. Постулювання позитивного правового порядку і перехід із приватного права в публічне у такий спосіб гарантувало *особам* їх правовий статус *суб'єктів права*, а не *речей* (об'єктів права). У якості *логічного пріусу* поняття договірного зобов'язання тут виступило як *апріорна* категорія метафізики права.

При цьому у XVIII ст. Кант орієнтував свою Метафізику права на системі Інституцій, яка на той час була панувала в німецькій догматичній юриспруденції. Натомість філософська школа XIX ст. відходить від системи Інституцій. Вона за основу орієнтування обирає пандектну систему догми римського права, розроблену представниками історичної школи права. Це створює проблему для обґрунтування договірного зобов'язання в якості апріорного поняття. Пандектисти історичної школи права критикували метафізичну систему права, побудовану за інституційним зразком. Вони вийшли на свій спосіб систематизації понять.

Традиційно і інституційна, і пандектна система беруть початок зі Зводу Законів Юстиніана і вивчалися в комплексі в Середньовіччі і в період Нового часу. Але підхід до моделювання системи різнився.

Пандектний спосіб систематизації (і моделювання понять), пов'язаний з догмою права, не розглядає можливості задавати правову реальність в умоспоглядальному вимірі як належному. Він позиціонується як теоретичний науковий, а не практичний філософський, пов'язаний з метафізикою. Тому не визначає ролі базових категорій права в її створенні. Вони імманентно присутні в використанні понять права, але їх фундаментальна моделююча роль не визначена. Поняття і правові інститути аналізуються, як *вони є* в традиції, без претензії на розуміння їх апріорного трансцендентного чистого значення. Аналізується правова дійсність – фізика права без виходу на метафізику в системі практичного розуму. З іншого боку, такий аналіз здійснюється з виходом на філософські категорії в системі теоретичного розуму і детальний аналіз фактичних даних. У цьому була сила пандектної системи догми права. Факт, як фізичне явище, протиставлявся метафізичній інтерпретації. Але й її недолік.

Критики зазнала як система метафізики права, так і *загальна теорія договору*³, як моделююча основа такої системи; і уявлення про *соціальний контракт*, як фіктивне юридичне поняття, а з ним пізніше і сама *договірна теорія походження держави*. При цьому історична школа і юридичний позитивізм розвинули формально-логічний аналіз існуючих юридичних понять. В аналізі

¹ В Інституційній системі Гая II ст. розділи мали назви *Res* (речі), *Persones* (особи), *Actiones* (дії).

² У роботі 1793 р. «Про приказку «Можливо, це й вірно в теорії, але не підходить для практики». Про відношення теорії до практики в державному праві (проти Гоббса)» Кант так характеризує цей договір: «З усіх договорів, за якими множина людей об'єднується в суспільство (*pactum sociale*), договір про встановлення громадянського устрою (*pactum unionis civilis*) є договором настільки особливим, що, хоча в розумінні виконання він має багато спільного з кожним іншим дог суттєво відрізняє його від усіх інших...» [10, с. 77-78]. А в роботі «Метафізика права» підкреслює, що цей договір витікає із Постулату публічного права про необхідність виходу з природного стану та перехід в стан правовий: «Із приватного права в природному стані витікає *постулат публічного права*: ти повинен в умовах неминучого співіснування з усіма іншими людьми перейти з цього стану в стан правовий, тобто в стан розподільчої справедливості» [10, с. 226]. Тобто, конститує позитивний правопорядок.

³ Загальна теорія договору – одне з основних положень Метафізичної системи права, яке використовувалось при побудові її понять в логічну систему в XVIII ст., зазнало критики в XIX ст. в рамках догматичної юриспруденції.

договірному зобов'язанню наблизилися до визначення його *формально-логічного складу*, що давало можливість вийти на формулювання дійсного поняття договору. Однак, нерозуміння значення *логічного пріусу* в створенні дійсних понять, не давало їм можливості вийти за рамки простого системного аналізу та піднятися до обґрунтування апіорного поняття.

Філософи права, в свою чергу, відмовилися від створення апіорних понять в науці права. Їх орієнтування етики в праві, як частина трансцендентальної дедукції, не було завершене, оскільки відбулася зміна догматичної основи для орієнтування (перехід з Інституцій на Пандекти), і в самій цій основі вони не могли чітко визначити, що саме є аналагом для орієнтування. Вони втратили фізичну базу для споглядання природи *логічного пріусу*.

До речі, питання апіорних засад права вивчатиме Адольф Райнах. Він у своїх «Апіорних засадах цивільного права» чітко говорить про *зобов'язання, обіцянку і вимогу* як апіорні засади цивільного права, впритул підходячи до аналізу саме договірному зобов'язанню вже на основі пандектної системи догми права¹. Але феноменологія права з недовірою ставиться до самого формально-логічного аналізу, як методу опрацювання понять. Феноменологи *інтуїтивно угляджують* сутність речей, але відмовляються пояснювати цей процес на раціональних засадах формальної логіки, що не дає можливості сформулювати вже ці апіорні засади в якості апіорного поняття.

Висновки. У підсумку можна зазначити, що в напрямку до визначення апіорного поняття, яке б задавало базову категорію «*дії осіб відносно речей*» було здійснено поступальні кроки в різних напрямках та школах філософії права: метафізики в рамках системного інституційного підходу визначили зміст апіорних категорій *особи та речі*; Кант на засадах *критичного підходу* обґрунтував правовий суб'єктивний статус і дієздатність особи, визначив договір як юридичну форму самоорганізації громадянського суспільства і вказав на суспільний договір (первісний контракт), як *логічний пріус* розуміння його юридичної природи; догма права виступила фізичною основою для аналізу договірному зобов'язанню, як дійсного юридичного поняття, але відмовилась від створення апіорних понять; неокантіанці філософи, дали розуміння специфіки міжсуб'єктного відношення в науках про Дух, орієнтуючись в догмі цивільного права пандектної системи запустили *трансцендентальну дедукцію* понять, але не змогли чітко визначити основу для орієнтування при визначенні апіорного поняття; феноменологи права використовуючи *феноменологічну редукцію*, угляджують апіорні засади догми цивільного права, але не можуть вийти на їх обґрунтування в якості апіорних понять.

Кожен з наукових підходів у рамках свого методу долучився до виходу на нове розуміння поняття «*актію*» (правочину), як норми – обов'язкового правила поведінки *осіб відносно речей*, на засадах юридичного договірному зобов'язання. Значний аналітичний підготовчий процес здійснено в різних напрямках та школах праворозуміння. Поєднання їх теоретичних та методологічних засад в рамках стратегії синтезу могло б по-своєму дати відповідь на відоме кантівське питання: «*Як можливий синтез різноманітного в понятті*» і показати позитивний результат в обґрунтуванні категорії *actio* як апіорного поняття.

Отже, дослідження апіорних понять в контексті пізнавальної природи права має важливе теоретичне і практичне значення. Важливим висновком такого дослідження може бути розуміння, що базові теоретичні категорії права мають як апіорний, так і апостеріорний характер, в залежності від гносеологічної їх природи. Апіорні поняття, при належному обґрунтуванні їх наукового статусу в якості базових категорій права, відіграють в деонтологічному ряду пізнання роль моделюючих засад *належного* виміру правової реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Савальскій В.А. Основы философии права въ научномъ идеализмъ. Марбургская школа философии: Когенъ, Наторпъ, Штаммлеръ и др. Том I. Москва, 1909. 361 с.
2. Cohen, H. Ethik des reinen Willen. System der Philosophie. Hildesheim : Georg Olms, 1981.
3. Охріменко О.Г. Фундаментальні філософські проблеми. VI. Наука. Наукове пізнання. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua> > Ohrimenko > ohr-6.

¹ Адольф Райнах – представник напряму некласичної філософії права, феноменології права. Використовуючи метод *феноменологічної редукції* доводить, що цивільне право містить апіорні засади, що виступають умовами дійсності реальних зобов'язань.

4. Кистяковский Б.А. Философия и социология права. СПб. : РХГИ, 1999. 800 с.
5. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права. Москва, 2003. 495 с.
6. Хвостов В.М. Система римского права. Учебник. Москва, 1996. 522 с.
7. ЦКУ, від 16.01.2003 № 435-IV (Редакція станом на 09.04.2025).
8. URL: <https://www.google.com/search?q=категоричний+імператив+i.+канта&oq>.
9. Філософський енциклопедичний словник онлайн. URL: <https://9.slovaronline.com/939-Коген,Герман>.
10. Кант Эммануил: Сочинения в 6-ти томах / под ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. Т. 4. Ч. 2. Москва, 1965. С. 59–106, с. 107–474.

УДК 001.89:378.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.40>

МІСЦЕ ТА ПРАВОВИЙ СТАТУС СТЕЙКХОЛДЕРА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ. ВИМОГА ЧАСУ ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ?

Кузнецова Л.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет
ORCID: 0000-0001-6810-1017
e-mail: l.kuznetsova@chdtu.edu.ua*

Кузнецова Л.В. Місце та правовий статус стейкхолдера закладу вищої освіти. Вимога часу чи модернізація освітнього процесу?

В статті автор висвітлює питання місця та ролі стейкхолдерів як учасників або безпосередніх суб'єктів освітнього процесу закладу вищої освіти. При цьому окреслюючи, що термін «стейкхолдер» носить не освітній, а економічний зміст і це викликано тим, що освіта стала продуктом на ринку освітніх послуг. Як і будь-який продукт чи виробництво вона має бути якісною та користуватися в певний проміжок часу попитом. Заклад вищої освіти в умовах глобальних викликів і ризиків, зміни освітніх парадигм, суспільних трансформацій повинен враховувати наслідки своєї діяльності для всіх стейкхолдерів і нести соціальну відповідальність за їх роботу. Співпраця закладу вищої освіти зі стейкхолдерами виступає основним ланцюжком у формуванні майбутнього інтелектуально розвинутого фахівця для ринку праці.

Автор звертається до генези походження терміну «стейкхолдер». Також зазначає, що перша згадка про нього як про нову модель освітнього процесу датована в українському суспільстві в 2002 році. Ключовим поштовхом залучення стейкхолдерів до освітнього менеджменту стало приєднання України до Болонського процесу, проте повною мірою про стейкхолдерів в освіті заговорили лише в 2015 році. Розглядається оптимальна для закладу вищої освіти модель співпраці зі стейкхолдерами. Автор вважає, що найбільш вагомий вплив та тісна співпраця повинна бути з колишніми випускниками тієї чи іншої Освітньої програми закладу вищої освіти, безпосередніми роботодавцями та стейкхолдерами-консультантами або стейкхолдерами-аналітиками, які так чи інакше беруть участь у розробці Освітньої програми шляхом рекомендацій щодо запровадження певного Освітнього компонента та формуванні для здобувача вищої освіти індивідуальної освітньої траєкторії. Саме формування довготривалих відносин зі стейкхолдерами як рівноправними партнерами повинно стати одним із завдань закладу вищої освіти.

В статті визначається правовий статус стейкхолдера. Аби бути повноцінним учасником освітнього процесу та наділеним повноваженнями щодо активної участі в розробці та затвердженні Освітньої програми як серцевини формування якісного освітнього товару стейкхолдер повинен мати визначений статус.

Ключові слова: стейкхолдер, заклад вищої освіти, здобувач вищої освіти, роботодавець, освітній менеджмент, практична складова Освітньої програми, теоретичне навчання.

Kuznetsova L.V. The place and legal status of a stakeholder in a higher education institution. A requirement of the time or modernization of the educational process?

In the article, the author highlights the issue of the place and role of stakeholders as participants or direct subjects of the educational process of a higher education institution. At the same time, outlining that the term «stakeholder» has not an educational, but an economic meaning, and this is due to the fact that education has become a product on the educational services market. And, like any product or production, it must be of high quality and be in demand for a certain period of time. A higher education institution in the context of global challenges and risks, changes in educational paradigms, and social transformations must take into account the consequences of its activities for all stakeholders

and bear social responsibility for their work. Cooperation between a higher education institution and stakeholders is the main chain in the formation of a future intellectually developed specialist for the labor market. The author turns to the genesis of the term «stakeholder». He also notes that the first mention of it as a new model of the educational process dates back to 2002 in Ukrainian society. The key impetus for involving stakeholders in educational management was Ukraine's accession to the Bologna Process, and stakeholders in education were fully discussed in 2015. The optimal model of cooperation with stakeholders for a higher education institution is considered. In the author's opinion, the most significant influence and close cooperation should be with former graduates of a particular Educational program of a higher education institution, direct employers and stakeholder consultants or stakeholder analysts, who in one way or another participate in the development of the Educational Program by making recommendations on the implementation of a particular Educational Component and forming an individual educational trajectory for a higher education applicant. It is precisely the formation of long-term relationships with stakeholders as equal partners that should become one of the tasks of a higher education institution.

The article defines the legal status of a stakeholder, because in order to be a full participant in the educational process and be empowered to actively participate in the development and approval of the Educational Program as the core of the formation of a quality educational product, a stakeholder must have a certain status.

Key words: stakeholder, higher education institution, higher education student, employer, educational management, practical component of the Educational Program, theoretical training.

Постановка проблеми. Підготовка правників у закладах вищої освіти неодмінно пов'язана з викликами ринку праці, і не лише вітчизняного, а й з міжнародними запитами в таких фахівцях. І, звісно першу шаблину посідає якість надання освітніх послуг, що безпосередньо залежить від потреб різного роду та фаху спеціалістів того чи іншому регіоні. Якість освіти або якість надання освітніх послуг є складовою потреб ринку праці, що виступає одним із критеріїв конкурентоспроможності соціально-економічної галузі. Останнім часом в закладах вищої освіти прослідковуються тісна співпраця, або тісний взаємозв'язок зі стейкхолдерами та роботодавцями з метою кращою адаптації майбутнього фахівця на ринку трудових послуг. Така співпраця викликана не лише реформою вищої освіти та наближенням її до європейських та міжнародних стандартів, а, й елементарною конкуренцією серед закладів вищої освіти. Адже, вступаючи до того чи іншого закладу вищої освіти у потенційних здобувачів постає питання в апробації програмних результатів навчання, інакше кажучи, яку базу практики може надати заклад вищої освіти? Стандарт вищої освіти та навички soft skills передбачають створення на базі закладу вищої освіти тренувальних лабораторій, юридичних клінік та інших спеціалізованих кабінетів – водночас, цього не достатньо для підготовки висококваліфікованого фахівця для ринку праці. До того ж, сам здобувач вищої освіти повинен мати можливість на власному досвіді переконатися в правильності вибору ним тієї або іншої галузі чи сфери діяльності, щоб роки навчання не пройшли даремно і він не був вимушений змінювати напрям свого фаху. Складовою будь-якої Освітньої програми є практика, проходження якої залежить від набутих вмінь та навичок. Фокусом програми виступає саме можливість забезпечити закладом вищої освіти здобувачів базою практики, яка відповідає Стандарту вищої освіти та є актуальною на момент отримання вищої освіти.

Мета дослідження полягає в тому, щоб за допомогою загальнофілософських та спеціально-юридичних методів виокремити ключову роль стейкхолдерів в освітньому просторі. Дослідити причини, що гальмують процес здорового залучення цієї групи осіб до освітнього процесу та окреслити їх правовий та управлінський статус.

Стан опрацювання проблематики. Питання місця стейкхолдерів як учасників освітнього процесу досліджували: Базелюк В., Бірюкова О.В., Большая О.В., Василюк А., Борисов В.В., Галушка З., Дей М., Гевко І.В., Жегус О.В., Криштанович С., Сімшаг І.О., Сагайдак М.П., Строгій В.П., Пюрко О.Є., Подорожний С.М., Туровцева Н.М., Черняк А.І., Юрчишена Л.В. Водночас, не зважаючи на велику кількість наукових праць з окресленої проблематики, питання правового статусу стейкхолдерів піднімається вперше.

Виклад основного матеріалу. В Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки окреслюється розрив між системою вищої освіти та ринком праці, дисбаланс попиту і пропонування інноваційних спеціальностей, відсутність механізмів зворотнього зв'язку між роботодав-

цями та закладами вищої освіти. Серед таких причин виокремлюється недостатня залученість роботодавців, стейкхолдерів та інших зацікавлених сторін до освітнього процесу. Наголошується, що останні не мають впливу на розвиток закладів вищої освіти. Також Стратегією окреслюється проблема надмірності теоретичної підготовки та недостатності практичного навчання у здобувачів вищої освіти, що призводить до емоційної втоми останніх [1].

На даний час заклади вищої освіти повинні вирішити одну із стратегічних задач цього напрямку, а саме наблизити класичне академічне навчання до ринку праці, при цьому не зменшуючи і не знижуючи методику викладання теоретичного матеріалу. Оскільки саме університет закладає набір теоретичних вмінь та навичок, які в подальшому стануть в пригоді майбутньому фахівцю в своїй практичній діяльності (швидкий пошук необхідного нормативно-правового матеріалу, вміння виокремлювати суттєве від несуттєвого, навички ораторського мистецтва та вміння публічно виступати, вміння висловлювати власну думку, вміння передавати усну мову письмово).

Тобто співпрацюючи з роботодавцями та стейкхолдерами заклад вищої освіти повинен будувати відносини за принципом раціональної діяльності.

На зараз серед форм співпраці закладу вищої освіти та роботодавців можна в першу чергу виокремити участь в розробці Освітньої програми та формуванні Освітніх компонентів, які в подальшу сприяють набуттю здобувачами вищої освіти спеціальних компетентностей та програмних результатів навчання. Проте, співпрацюючи із роботодавцями, заклади вищої освіти мають провести чітке розмежування між роботодавцями і стейкхолдерами та іншими зацікавленими сторонами освітнього процесу. І, хоча їхній правовий статус на перший погляд є ідентичним, а місія зводиться до наближення освітнього процесу до потреб ринку праці, вплив таких осіб на організацію освітнього процесу та підвищення конкурентоспроможності Освітньої програми є дещо різним.

Традиційно ми звикли до терміну «роботодавець», тобто суб'єкту який формує попит на того чи іншого фахівця та імідж закладу вищої освіти. В той же час, на освітню арену останнім часом вийшла нова професійна фігура – стейкхолдер, який водночас може бути і роботодавцем.

Термін «стейкхолдер» був запроваджений американськими компаніями General Electric Company та Джонсон&Джонсон в середині 30-х років минулого століття з метою сприяння в розвитку своєї справи, виокремивши його як зацікавлену особу поряд з акціонерами та клієнтами. В 1963 році вчені Стенфордського інституту доводять тезу про необхідність для економічного розвитку корпорації залучати стейкхолдерів, як партнерів-консультантів по вивченню попиту та пропозиції. В 1984 році у світ виходить монографія вченого-економіста Р.Е. Фрімана «Стратегічний менеджмент: стейкхолдерський підхід» в якій автор стверджує, що відносини із зовнішнім середовищем варто сегментувати за груповими ознаками, зокрема: постачальники, акціонери, клієнти, співробітники, уряд, громадськість. І, саме цих суб'єктів варто вважати частиною компанії. Також він дає легальне визначення терміну «стейкхолдер», на його думку це особи, які сприяють досягненню успіхів компанії, мають на неї вплив, а компанія в свою чергу впливає на них [2, с. 27].

Про стейкхолдерів, як зацікавлених осіб розвитку освіти на національному рівні в Україні офіційно заговорили ще в 2002 році. Так, в Національній доктрині розвитку освіти, затвердженій Указом Президента України від 17 квітня 2002 року серед пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти є постійне підвищення якості освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу. Також на державну освітню політику повинні впливати органи місцевого самоврядування, піклувальні ради, громадські організації, меценати та громадські організації з метою прогнозування розвитку закладу освіти та оцінювати якість освітніх послуг. Висока якість освіти передбачає її взаємозв'язок з наукою, педагогічною теорією та практикою, зазначається в Національній доктрині. Якість освіти в свою чергу має визначатися на підставі затверджених державою Стандартів та оцінки громадськістю освітніх послуг. Також в Доктрині окреслювалося питання поєднання державного управління освітою з урахуванням думки громадськості на центральному та регіональному рівнях [3].

Болонська система освіти, активним учасником якої стала Україна лише підсилює питання необхідності залучення стейкхолдерів до освітнього процесу, адже її меседжем стала орієнтація підготовки здобувачів вищої освіти для потреб суспільства та вимог ринку праці.

Події останніх років, постійні реформи вищої освіти, наближення до європейських галузевих стандартів національних стандартів, ринкова модернізація закладів вищої освіти з елементами маркетинга, де освіта розглядається як продукт знань, умінь та навичок стали поштовхом реалізації запровадженої так званої теорії стейкхолдерів в закладах вищої освіти.

Олена Жегус вважає, що запровадження стейкхолдерівської економічної теорії в заклади вищої освіти викликано отриманням останнім автономії; просуванням вищої освіти як товару на ринку освітніх послуг; запровадженням принципів сталого розвитку та соціальної відповідальності; можливості реалізації системного підходу до управління; спрямованості на формування підвищеної цінності; необхідності узгодження інтересів ЗВО як суб'єктів господарювання з усіма іншими суб'єктами освітніх послуг [4, с. 171].

Включення до освітнього процесу як повноцінного учасника стейкхолдерів викликано в першу чергу подоланням розбіжностей між теорією і практикою, можливостями розширення баз практики для здобувачів вищої освіти та посиленні конкурентоспроможних фахівців на ринку соціально-економічних послуг.

На думку науковців Ігоря Гевка та Вячеслава Борисова, до освітніх стейкхолдерів належать: держава (яка уособлює в собі державні установи та інститути, що формують попит на фахівців для органів державної влади; закладають загальнодержавні стандарти до підготовки фахівців певної соціально-економічної галузі); суспільство (громадяни та громадські організації, які є споживачами та суб'єктами, що формують загальну суспільну думку щодо потреб у підготовці певного роду діяльності фахівців); клієнти (безпосередні споживачі освітніх послуг, тобто здобувачі вищої освіти), співробітники (науково-педагогічні працівники, адміністрація закладу вищої освіти), зовнішні партнери (громадські організації та професійні спілки) та бізнес-спільнота (роботодавці та споживачі послуг майбутніх здобувачів вищої освіти) [5, с. 58].

На зараз стейкхолдерів прийнято розглядати як об'єднання, тобто сукупність суб'єктів які зацікавлені у співпраці із закладами вищої освіти з метою покращення та посилення власної корпоративної справи завдяки спільним проектам із закладами вищої освіти до яких залучаються майбутні фахівці. Саме завдяки стейкхолдерам заклади вищої освіти можуть якісно провести моніторинг Освітніх програм та практик і подолати розбіжність між теорією та практикою. Тобто, це симбіоз роботи теоретика-науковця із практиком.

Сам процес взаємовідносин стейкхолдерів із закладами вищої освіти дослідники Бірюкова О.В. та Строгий В.П. пропонують розглядати за допомогою стейкхолдер-схеми, яка включає в себе: мету, ситуацію, проблему та її рішення. Сам перехід від складових такої схеми відбувається за рахунок реалізації етапів процесу взаємодії стейкхолдерів із закладами вищої освіти. У процесі такої взаємодії на думку дослідників мета повинна мати «операційний характер» і трансформуватися у завдання задля конкретизації використання необхідних ресурсів. Відносини зі стейкхолдером проявляються через ситуацію в якій вирішується проблема, вирішення якої являє собою вибір найбільш ефективного впливу на існуючу ситуацію: методів, засобів, прийомів, алгоритму управлінських дій. Процес співпраці зі стейкхолдерами – це алгоритм дій, що виконуються на постійній основі для виконання визначених цілей діяльності. Специфіка взаємовідносин ЗВО зі стейкхолдерами полягає в систематичному виявленні нових стейкхолдерів, визначенні їхнього впливу на формування майбутніх фахівців, розробці взаємопропорційних заходів щодо забезпечення задоволення інтересів стейкхолдерів на підприємстві та їх впливу на організацію освітнього процесу у ЗВО [6, с. 96].

Зоя Галушка вважає, що ключовими стейкхолдерами слід вважати тих, інтереси та очікування яких є першочерговими і для них самих. Процедура визначення ключових стейкхолдерів для певної Освітньої програми має здійснювати за алгоритмом, що включає в себе: процес вивчення зовнішнього середовища закладу вищої освіти за допомогою засобів комунікації та виявлення потенційно заінтересованих сторін з метою узгодження уявлень про мету та цілі Освітньої програми та очікування стейкхолдерів від її запровадження; оцінювання ступеня потенційного впливу стейкхолдерів в процесі розробки та затвердження Освітньої програми; виділення найважливіших стейкхолдерів за критерієм їх зацікавленості в реалізації Освітньої програми; виявлення та конкретизація ключових інтересів та очікувань заінтересованих сторін; вибір спільних інтересів та очікувань, можливих для досягнення у найближчий період [7, с. 159].

Залучення до освітнього процесу стейкхолдерів повинно відбуватися за умови інтересу останніх в реалізації Освітньої програми на якій здійснюється підготовка фахівців у сфері стейкхолдерів. Завдання закладу вищої освіти в процесі співпраці зі стейкхолдерами полягає у виробленні форми та методу їх спільної роботи з урахуванням особливостей та потреб регіону. Співпраця між закладом вищої освіти та стейкхолдерами не повинна носити формального характеру. Заклад вищої освіти має чітко усвідомлювати яка група стейкхолдерів йому потрібна і виходячи з цього

наділити їх правовим статусом. Обираючи потенційних претендентів на роль стейкхолдерів Освітньої програми повинна бути врахована думка здобувачів вищої освіти, так як вони в деякій мірі також будуть з ними співпрацювати протягом всього навчання в закладі вищої освіти та звертатися до них за консультаціями перш за все під час формування індивідуальної освітньої траєкторії (зокрема під час вибору вибіркового Освітнього компонентів). Стейкхолдери мають усвідомлювати ступінь відповідальності за реалізацію Освітньої програми, а не піарити свій статус серед своїх бізнес-партнерів. Правовий статус стейкхолдера повинен включати ступінь впливу на освітній процес, можливість представляти інтереси учасників освітнього процесу, рівень відповідальності та узгодженість інтересів.

Висновки. Підготовка якісної та унікальної Освітньої програми відбувається із залученням до її розробки зацікавлених осіб, тобто тих, які будуть протягом терміну її дії працювати на ній. Ринок трудових послуг кожного року робить нові виклики для закладів вищої освіти в частині просування освітніх послуг як трудового ресурсу. Належний аналіз кон'юнктури ринку праці нездійснимий без безпосередніх учасників цього ринку. Залучення стейкхолдерів до освітнього процесу є однією із ефективних форм забезпечення якості вищої освіти та надання освітніх послуг. Для належної та продуктивної співпраці між стейкхолдерами до яких варто включити: колишніх випускників; роботодавців; провідні компанії та корпорації; державні організації та установи потрібен тісний зв'язок між ними. Окрім того, заклад вищої освіти повинен чітко окреслити їх правовий статус та визначити роль кожного із стейкхолдерів не перетворюючи співпрацю на формалізм. Наскільки вдало буде визначена та сформована група стейкхолдерів для певної Освітньої програми залежить її майбутня реалізація, працевлаштування здобувачів вищої освіти на ринку трудових послуг та розвиток самого закладу вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022 – 2032 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 року № 286-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#>.
2. Freeman, E. Strategic management: A stakeholder approach. Boston: Pitman, 1984, 127 с.
3. Національна доктрина розвитку освіти: Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.
4. Жегус О.В. Ключові стейкхолдери закладу вищої освіти на галузевому ринку. *Східна Європа: Економіка, бізнес та управління*. 2018. Випуск 4 (15). С. 170–177.
5. Гевко І.В., Борисов В.В. Взаємодія стейкхолдерів із закладами вищої освіти в умовах оптимізації освітнього процесу. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*. 2020. Випуск № 3, с. 57–63.
6. Бірюкова О.В., Строгий В.П. Взаємодія закладів вищої освіти зі стейкхолдерами як соціальне партнерство. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. 2023. № 4. С. 93–99.
7. Галушка З. (2023). Ключові стейкхолдери освітніх програм: ідентифікація інтересів та стратегії взаємовпливу. *SWorldJourn*. 2023. №2(18-02), С. 157–164.
8. Кузнецова Л.В., Новак А.В. Щодо управління в освітній сфері. Менеджмент ХХІ століття: глобалізаційні виклики: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції, 18 травня 2023 р. Полтава : ПДАУ, 2023. С. 461
9. Криштанович С. Вплив стейкхолдерів на якісну підготовку фахівців у закладах вищої освіти. *Socio-Economic Relations in the Digital Society*. 203. № 2(48). С. 93–103.
10. Пюрко О.Є., Подорожний С.М., Туровцева Н.М. Роль університету як складової ланки взаємозв'язку зі стейкхолдерами в галузі освіти. URL: <https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint>.
11. Большая О.В. Взаємодія стейкхолдерів та закладів вищої освіти при підготовці менеджерів освіти в Україні. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі» (XXVIII КАРИШИНСЬКІ ЧИТАННЯ)* (м. Полтава, 27-28 травня 2021 р.) / За заг. ред. проф. М.В. Гриньової. – Полтава: Астроя, 2021. С. 65–67.
12. Черняк А.І. Технологічні підготовки фахівців закладом вищої освіти: зовнішні та внутрішні стейкхолдери. *Збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції «Публічне управління в Україні: виклики сьогодення та глобальні імперативи»*. (м. Хмельницький, 18

- травня 2023 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2023. С. 62–64.
13. Юрчишена Л.В. Принципи корпоративного управління: міжнародний досвід та впровадження в університетах. URL: <http://195.34.206.236/bitstream>.
 14. Сагайдак М.П., Сімшаг І.О. Стратегічне партнерство тріади стейкхолдерів «Освіта-бізнес-держава». *Економіка та суспільство*. 2025. № 71.
 15. Якість вищої освіти: теорія і практика: навч.-метод. посіб. / за наук. ред. А. Василюк, М. Дей; кол. авторів: А. Василюк, М. Дей, В. Базелюк та ін.; НАПН України, Ун-т менеджм. освіти. Київ–Ніжин: М.М. Лисенко, 2019. 176 с.

УДК: 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.41>

ЦІННОСТІ ТА ГАЛУЗЕВА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ

Митрофанов І.І.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук,
Кременчуцький національний університет ім. М. Остроградського
ORCID: 0000-0002-1967-1985
e-mail: mitrofanov@i.ua*

Митрофанов І.І. Цінності та галузева юриспруденція.

У статті розглядається фундаментальна проблема співвідношення догматичної юриспруденції та цінностей, досліджується її взаємозв'язок із дуалізмом «сущого» (реальних суспільних відносин) і «належного» (норм позитивного права). Наголошується на тому, що головною метою догматичної юриспруденції є вивчення чинного законодавства, щоб створити підґрунтя для позитивного права. На відміну від соціології права, яка аналізує право як соціальний феномен, догматична юриспруденція зосереджена на праві як на вираженні волі законодавця. Аналізуються різні підходи до цього питання, зокрема ідеалістичний і матеріалістичний, а також концепції відомих правознавців, як-от Г. Кельзен і Г. Гурвич. Зазначається, що Г. Кельзен, хоч і ототожнює право та державу з єдиною «основною нормою», демонструє формалізм, тоді як Г. Гурвич через теорію «нормативного факту» наголошує на нерозривній єдності норми, факту та цінності. Стверджується, що ці підходи є радше науковими фікціями, які пояснюють зв'язок між сущим і належним, ніж вирішують проблему ефективності правового регулювання.

Ключова ідея статті полягає в тому, що конфлікт між «сущим» і «належним» є насправді зіткненням двох ціннісних систем: тієї, яку нав'язує влада через законодавство, та тієї, що існує в соціумі. Ефективність правового регулювання можлива лише тоді, коли догматична юриспруденція не просто тиражує нові цінності, а адаптує й інкорпорує наявні в соціумі. Підкреслюється, що цінності є консервативним явищем, і будь-яке реформування, яке їх не враховує, приречене на спотворення.

Насамкінець, у статті йдеться про те, що правомірна та протиправна поведінка є вираженням людської свободи, яка, незважаючи на причинно-наслідкові зв'язки, дає можливість особі реалізувати власні ціннісні установки. Критикується підхід Г. Кельзена, в якому він намагався узгодити свободу та каузальність, що мною сприймається як «юридична демагогія», що вуалює реальні життєві протиріччя. У статті робиться висновок, що догматична юриспруденція, хоч і цінна для практичних цілей, демонструє свою обмеженість, оскільки вона не ставить за мету пошук високої істини, а зосереджена на вирішенні прикладних завдань.

Ключові слова: догматична юриспруденція, норма права, цінності, належне, суще.

Mytrofanov I.I. Values and dogmatic jurisprudence.

The article examines the fundamental problem of the relationship between dogmatic jurisprudence and values, and its connection with the dualism of «proper» (real social relations) and «being» (norms of positive law). It is emphasized that the main goal of dogmatic jurisprudence is to study current legislation in order to create a basis for positive law. In contrast to the sociology of law, which analyzes law as a social phenomenon, dogmatic jurisprudence focuses on law as an expression of the legislator's will. The article analyzes various approaches to this issue, including the idealist and materialist, as well as the concepts of well-known jurists such as H. Kelsen and G. Gurvich. It is noted that Kelsen, while equating law and the state with a single «basic norm», demonstrates formalism, whereas Gurvich, through the theory of «normative fact», emphasizes the indissoluble unity of norm, fact, and value. It is argued that these approaches are more like scientific fictions that explain the connection between «proper» and «being» rather than solving the problem of the effectiveness of legal regulation.

The key idea of the article is that the conflict between «proper» and «being» is actually a clash between two value systems: the one imposed by the authorities through legislation and the one that exists in society. The effectiveness of legal regulation is possible only when dogmatic jurisprudence does not just replicate new values, but adapts and incorporates those that already exist in society. It is emphasized that values are a conservative phenomenon, and any reform that does not take them into account is doomed to distortion.

Finally, the article states that lawful and unlawful behavior is an expression of human freedom, which, despite causal connections, allows an individual to realize their own values. Kelsen's approach, in which he tried to reconcile freedom and causality, is criticized as «legal demagoguery» that veils real-life contradictions. The article concludes that dogmatic jurisprudence, while valuable for practical purposes, demonstrates its limitations because it does not aim to find a higher truth, but is focused on solving applied problems.

Key words: dogmatic jurisprudence, rule of law, values, proper, being.

Постановка проблеми. Головна мета галузевої юридичної науки (догматичної юриспруденції) полягає в розробленні юридичної догматики як підґрунтя позитивного права [1, с. 32–36]. Догматичною юриспруденцією вивчається чинне позитивне право, виводяться із нього норми, принципи та конструкції, поєднуються в систему та пропонуються парламентарям у вигляді офіційного джерела права. Специфікою галузевої юридичної науки є те, що вона має справу з реальністю, так би мовити, іншого рівня. Якщо, наприклад, соціологія права вивчає право як соціальний феномен, що ґрунтується на природі самої соціальної матерії, то догматична юриспруденція розглядає право, представлене як воля законодавця. Використовуючи класифікацію Г. Кельзена, догматичну юриспруденцію слід віднести до нормативних наук, тобто таких, якими досліджується світ належного. Воля законодавця, що творить позитивне право, вибудовує специфічний світ належного, пропонуючи людям жити за його законами. Реальні суспільні відносини та позитивне право є тим неминучим дуалізмом, який визначає антагонізм сущого та належного. Ідеалісти та матеріалісти по-різному вирішували питання про співвідношення сущого та належного, про первинність одного перед іншим, але наявність цієї опозиції визнавалася за всіх часів. Завжди фіксувався той або інший фактичний стан справ у соціумі та повсякчас мався на увазі якийсь ідеал, конструкт оптимальної організації соціуму. У цьому аспекті протиставлення сущого та належного, фактичного й ідеального закладено в природі речей. Позитивне право та фактичні відносини визнаються яскравим прикладом такої опозиції.

Стан опрацювання проблеми. Розглядувана проблема знайшла свій відголосок у наукових працях А.В. Венедиктова, Г.В. Ф. Гегеля, В.К. Грищука, О.В. Грищук, Д.Д. Грімма, Г. Гурвича, М.М. Коркунова, С.О. Муромцева, Ю.М. Оборотова, А.Ф. Крижановського, Л.І. Петражицького, Й.О. Покровського, П.М. Рабіновича, М.М. Райхера, О.М. Сидоренка, Ф.В. Тарановського, Б.Б. Черепакіна й інших вітчизняних та зарубіжних учених. Незважаючи на те, що проблема цінностей та догматичної юриспруденції є фундаментальною як для філософії, так і для юридичної науки в цілому, на сьогодні фактично відсутній її спеціальний аналіз, що, безсумнівно, підкреслює потребу в переосмисленні аксіологічних проблем галузевих юридичних наук.

Отже, **метою цієї роботи** є розгляд співвідношення догматичної юриспруденції та цінностей, аналіз того, як догматична юриспруденція, що вивчає чинне позитивне право, взаємодіє з системою цінностей суспільства, а так само дослідження дуалізму між «сущим» (реальними суспільними відносинами) та «належним» (нормами права), стверджуючи, що цей конфлікт насправді є зіткненням двох різних ціннісних систем: тієї, що її нав'язує законодавець, та тієї, що існує в соціумі.

Виклад основного матеріалу. Ідеалісти вважають, що світ належного не виводиться зі світу сущого, він самодостатній і є абсолютним фундаментом фактичних відносин. Насамкінець, ця позиція апелює до Бога як до джерела тварного (видимого) світу. Саме Бог («світовий розум» у Г.В.Ф. Гегеля, «ідея» у Платона) створює той ідеальний план, ті стандарти поведінки, які людина впроваджує в своє життя. По-іншому вважають матеріалісти, виводячи світ належного із сущого, з умов емпіричного життя людей. Імперативи поведінки, на їхню думку, задаються природними та соціальними умовами, з якими змушені рахуватися. У кожному разі світ належного сприймається як позитивна цінність, до якої слід прагнути. Світ належного з'являється тією цінністю, втілення якої в реальному житті розглядається як її категорична вимога. Відповідно, опозиція «сущє та на-

лежне» природно з'являється як опозиція «буття та цінності». У галузевій юридичній науці протистояння буття (суцього) та цінностей набуває вигляду дуалізму фактичних суспільних відносин і норм позитивного права. У Г. Кельзена можна знайти думку, що норма є відображенням якогось факту реальності, й у цьому сенсі вона несе із собою позитивну цінність. Норма тому й установлюється, що має позитивну цінність. Установлення норм є нічим іншим, як фіксацією поняття блага. Норма – це відповідність належному, тобто чомусь позитивному з погляду ціннісного підходу, за яким поведінка, відповідно до норми, має позитивну цінність; поведінка, що суперечить нормі, має негативну цінність. Інакше кажучи, у відомому смислі норма конститує цінність. Крім того, норма закладає основу для ціннісного судження, сама ж норма не має ні істинності, ні хибності, вона лише дійсна або недійсна [2, с. 34].

Г. Кельзен протирічить сам собі, стверджуючи дві взаємоелімінуючі тези: з одного боку, норма стає цінністю, відображаючи факт реальності, з іншого боку, норма конститує цінність, тобто сам факт реальності. У першому випадку норма похідна від факту, в іншому – виступає основою цінності (блага). При цьому доречною є згадка про ідею нормативного факту, запропоновану Л.І. Петражицьким і трансформовану Г. Гурвичем. Нормативний факт – це органічне та рівноправне поєднання норми та факту, за якого кожний компонент конститує один одного. В інтерпретації Г. Гурвича (його теорії «ідеал-реалізму») це звучить так, що для того, щоб «нормативний факт» уможливував розгляд його як нормативного, йому потрібно обґрунтувати себе як такий: впроваджені ним цінності мають знайти своє вмотивування як позитивні цінності, ствердитися як пов'язані зі справедливістю й як такі, що слугують моральному ідеалу [3, с. 113]. Іншими словами, факт, що несе із собою цінність справедливості, набуває статусу нормативного факту, тобто нормативність отожднюється із цінністю. При цьому точки зору Г. Кельзена та Г. Гурвича майже сходяться: обидва вчені, розрізняючи факт, норму та цінність, мають на увазі нерозривну єдність всіх трьох елементів. Обрання цього підходу є очевидним тому, що виникає потреба в обґрунтуванні зв'язку між світом суцього та світом належного, буттям і цінностями, між нормами позитивного права, правовими відносинами та фактичним правопорядком, між позитивним правом і життям. Так, Г. Кельзен практично отожднював право, державу та правопорядок, представивши все так, начебто всі три елементи походять від одного джерела, яким є основна норма. Г. Гурвич запропонував розгляд офіційних джерел права як відображення нормативних фактів: «Закон, статут, договір, звичай самостійно є причиною позитивності в праві тільки в тій мірі, в якій вони визнаються вираженням або, точніше кажучи, констатацією первинно існуючих «нормативних фактів». Уся владна сила цих вторинних джерел є лише відображенням владної сили «нормативних фактів», що як створюючи самі себе через утворення ними права втілюють позитивні правові цінності та гарантують самим своїм існуванням «ефективність норм права» [3, с. 116].

Г. Кельзен і Г. Гурвич справедливо загострили увагу на одній з ключових проблем галузевої юридичної науки, правотворчості та правозастосуванні. Позитивне право встановлюється для того, щоб регулювати поведінку людей, і якщо воно цього не робить або робить неефективно, цінність такого права буде сумнівною. Здатність позитивного права (належного) впливати на фактичні суспільні відносини (суцього) є магістральною темою догматичної юриспруденції. І фахівці з галузевих юридичних наук, і теоретики права опікуються питанням щодо того, через які механізми норми позитивного права перетворюються в життя, що змушує людей виконувати вимоги права, які є основою правового регулювання – державний примус, психологічні штампи, імперативи свідомості, аргіюї його складають?

Держава та право виникають на високому рівні перспективи соціуму. Їхня поява – це завжди поєднання необхідних і достатніх умов. Звісно, без існування людства не було б ні держави, ні права, тому біологічна, матеріальна основа є первинною. Фактор свідомості є другим за значущістю. Саме завдяки ній людина долає свою тварну природу та створює культуру. Навіть первісні спільноти мали примітивну культуру. Держава та право – це явища високої, розвиненої культури, що свідчить про наявність особливого типу свідомості. Обидва ці феномени вимагають якісного стрибка в розвитку свідомості, що кардинально відрізняється від свідомості первісних народів. Держава та право існують як спосіб буття правосвідомості. Політико-правові інститути виникають та функціонують, оскільки є органічною частиною свідомості та правосвідомості. Існування держави та права є свідченням наявності особливого типу свідомості, що виникла з прагнення суспільства до високих форм культури.

Правосвідомість є частиною суспільної свідомості, тому політико-правові інститути повністю залежать від неї. Здатність суспільства раціонально, тобто на основі розуму, організувати своє життя є основою для створення держави та права. Західноєвропейські філософи-раціоналісти, зокрема Г.В.Ф. Гегель, розуміли цю роль свідомості, пропонуючи розглядати всі форми буття через призму розуму. Для Гегеля держава та право були одним з рівнів світового розуму. Хоча цей підхід був одностороннім, він висловив очевидну істину: саме завдяки розуму люди створюють свої соціальні форми.

Ідеалісти стверджують, що правосвідомість є первинною, а держава та право – вторинними. Вони мають рацію в тому, що якість правосвідомості безпосередньо впливає на якість політико-правових інститутів. Тип владних і правових відносин визначається глибинними параметрами свідомості та правосвідомості, а саме – цінностями. Доречно згадати К. Г. Юнга, який висунув гіпотезу про існування архетипів – ідеальних утворень, що формуються на етапі становлення етносу та визначають усі його соціокультурні форми, включаючи державу та право. Він вважав, що, незалежно від подальшої долі народу, його культура не зможе подолати національних архетипів. Світовий досвід у державотворенні частково підтверджує цю гіпотезу. Історія кожної країни й її політико-правові форми унікальні. Навіть такі механізми, як правова держава, у країнах Західної Європи, США мають свою національну специфіку. Існують регіони, де правова держава не перетворюється на реальність в найближчій перспективі (країни арабського Сходу або Африки). Україна також демонструє особливий шлях розвитку, незважаючи на її перехід до ліберальної демократії.

Інакше кажучи, цінності є базовим компонентом суспільної свідомості, що визначає характер держави та права. Ціннісні імперативи, закладені в суспільній свідомості, відтворюються в житті держави та права, а не навпаки. Цінності є вкрай консервативним явищем, вони не змінюються століттями, та змінити їх майже неможливо. Тому будь-яке соціальне реформування (у тому числі в сфері держави та права) натикається на величезну інерцію. Можна прийняти сучасну конституцію чи закони, модернізувати державний апарат, але якщо свідомість людей не відповідає меті реформ, вона буде підлаштовувати державу та право під себе, спотворюючи їхнє початкове призначення.

Слід указати, що відстань між нормою та правовідносинами безперечна, та, вочевидь, має бути присутня система обставин, щоб норма вплелася в тканину суспільних відносин і належне стало сущим. Підходи, запропоновані Г. Кельзеном і Г. Гурвичем, – це, по суті, тільки гіпотези, «основна норма» або «нормативний факт» – усього лише наукові фікції зі сфери юридичної метафізики, необхідні для пояснення зв'язку сущого з належним, буття із цінностями. Ці автори запропонували свої моделі таких інтеракцій, але не можна сказати, щоб проблема дієвості правового регулювання була розв'язана.

Влада, створюючи норми позитивного права, здійснює цілеспрямовану діяльність, відштовхуючись від цінностей, обраних нею як фундаментальні. Через позитивне право влада прагне впровадити свої ціннісні установки в публічну свідомість, створивши тим самим основу для ефективного правового регулювання. Проблема, однак, полягає в тому, що підвладне населення має свої цінності, живе відповідно до них і, як правило, не готове в добровільному порядку їх позбутися. Більше того, фундаментальні цінності народу не в змозі знищити жодна влада, навіть застосовуючи методи масового терору. Як неможливо стрибнути вище своєї голови, так неможливо народу (етносу, нації) відмовитися від своїх цінностей і перестати бути самим собою.

У процесі правотворчості та правозастосування є конфлікт не між належним і сушим, а між належним і належним, між двома ціннісними системами. За опозицією норми та факту, норми та суспільних відносин насамкінець перебуває конфлікт цінностей, вирішити який можна тільки на підставі взаємного компромісу, взаємного визнання цінностей одна одною. Це значить, що галузева юридична наука, розробляючи догматику, не просто творить якісь нові цінності, але намагається адаптуватися до наявних цінностей соціуму. Юридична догма, що претендує бути ефективною, покликана не стільки тиражувати властиві їй цінності в сферу реальних відносин, скільки зобов'язана увібрати в себе ціннісні установки світу сущого. У цьому сенсі нормативна природа факту в Г. Гурвича є нічим іншим, як цінністю, відшуканою в житті та сформульованою у вигляді норми. Г. Кельзен, ототожнюючи право, державу та правопорядок, відносив усі три компоненти до світу належного, вочевидь, на тій підставі, що всі вони є елементами єдиної ціннісної системи, належать до одного світу цінностей. І тут він абсолютно прав, оскільки неможливо представити

ефективно чинну правову систему без такої ціннісної єдності. Цінності, єдині для влади та підвладних, вимагають від людей виконання закону.

Фахівець з галузевого права, створюючи догматику та переносючи її до позитивного права, розраховує, що люди, поводячись розумно та цілеспрямовано, будуть дотримуватися норм права. Але на який механізм буде спиратися правове регулювання – на страх покарання, на свідомість власної вигоди або на ціннісні імперативи? Що є основою правової політики влади – ідея природного порядку, до якої включена людина, або ідея належності? Говорячи мовою кантіанства, людина одночасно належить до двох світів – феноменів і ноуменів, світу природи та світу культури. Фізичне тіло індивіда підлегле природній необхідності, включене в причинно-наслідкові зв'язки, як розумна та моральна істота вона належить сфері свободи. Держава та право також належать до двох світів – природного та культурного: з одного боку, політико-правові явища виростають із матеріальних інтересів мас, з іншого боку, є актом вільної духовної творчості. Правомірна поведінка – це спосіб життя переважної більшості людей, це основа їх безпечного колективного існування, вона відповідає їхнім корінним інтересам. Разом з тим правопорушення – також масова, у відомому смислі типова поведінка, також властива більшості представників соціуму. І правомірна, і протиправна поведінка може бути як результатом природної необхідності, так і наслідком вільного вибору. Дотримуватися закону можна як зі страху покарання, намагаючись придбати необхідний особі комфорт і безпеку, так і керуючись вимогою обов'язку не вчиняти правопорушення. Мотиви протиправної поведінки також різні. Вчиняють кримінальні правопорушення, керуючись, наприклад, матеріальною вигодою або почуттям помсти. Людина, що йде на кримінальне правопорушення, як правило, не дивиться на закон, керуючись своєю метою, інтересами та цінностями. Як би це не виглядало парадоксальним, але особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, порушуючи закон і йдучи проти загально визнаних цінностей, проявляє себе як вільна істота, реалізуючи власні ціннісні установки та створюючи тим самим свій світ належного.

Якщо догматична юриспруденція – наука нормативна, що має справу з поведінкою, віднесеною нормами позитивного права до світу належного, то яке відношення вона має до реальної поведінки людини, включеної в причинно-наслідкові зв'язки? Каузальна детермінованість, мабуть, протистоїть вільній волі. Можна, зазвичай, стверджувати разом із Спінозою та Марксом, що свобода є пізнаною необхідністю, що свобода детермінована умовами природного та соціального буття, але звідси вільний акт людської поведінки не перестає бути значною мірою ірраціональним. Г. Кельзен, піднімаючи цю проблему, не вбачав протиріччя між каузальністю та свободою. Він виходить із так званого принципу зобов'язання, що в контексті його теорії означає зв'язок між умовою та наслідком, установленими нормою. Якщо в природознавстві закон встановлює зв'язок між причиною та наслідком як явищами природи, то в правознавстві закон відображає зв'язок між поведінкою людини та санкціями. Зовнішня аналогія є, але сфера застосування обох законів різна: в першому випадку йдеться про природу, в іншому – про світ культури, світ належності та цінностей. Правознавство, підкреслює Г. Кельзен, виявляє не причинний, а нормативний зв'язок між елементами свого предмета. «Не свобода, тобто каузальна недетермінованість волі, але – саме навпаки – каузальна детермінованість волі уможливорює зобов'язання. Людина осудна не тому, що вона вільна, але вона вільна тому, що вона осудна. Вірно, що свобода та зобов'язання за самою своєю сутністю пов'язані. Але ця свобода не може елімінувати каузальність та насправді зовсім її не виключає. Якщо твердження про те, що людина як моральна або юридична особистість вільна, має хоч якийсь реальний смисл, то ця моральна або юридична свобода повинна бути сумісна з каузальною детермінованістю людської поведінки. Людина вільна через те, що нагорода, покавання або покарання як наслідок ставляться у вину певній поведінці як умові; не тому, що ця поведінка каузально недетермінована, але всупереч тому, що вона каузально детермінована, – і навіть внаслідок того, що вона каузально детермінована. Людина вільна тому, що ця її поведінка є кінцевим елементом у ланцюзі зобов'язання. І вона може бути кінцевим елементом, навіть якщо вона каузально детермінована. Отже, між каузальністю природного порядку та свободою морального або правового порядку немає ніякого протиріччя, так само як і між природним порядком, з одного боку, і моральним або правовим порядком – з іншого, немає та не може бути ніякого протиріччя, оскільки перший з них – порядок буття, а два інших – порядки належності [2, с. 78].

У цьому погляді більше формалізму та схоластики, ніж безстороннього наукового підходу. Принцип зобов'язання сильно віддає юридичною демагогією, покликаною підтвердити монопо-

лію держави на примус. Твердження про первинність норми перед свободою – типова теза юридичного позитивіста, що ставить перед собою за мету зрозуміти право, виходячи із самого права, ігноруючи антиномії, що виникають із самого життя. Слід визнати правильним завдання дослідження права як самозамкненої системи норм, що має свої закони та безпосередньо не пов'язані з життям. Догматичне вивчення права дає досить цінні знання, використовувані з практичною та теоретичною метою. Разом з тим поширення юридико-догматичного підходу на метаюридичні питання найчастіше закінчується науковою фальсифікацією та замазуванням реальних життєвих проблем. Так, Г. Кельзен, замість того, щоб визнати антиномізм свободи та каузальності й залишити це питання відкритим, поквапився заявити, що протиріччя при цьому ніякого немає. У цьому випадку демонструється типовий підхід догматичної юриспруденції: головне – практичне розв'язання життєвої проблеми, пошук практичних засобів, необхідних для правового регулювання. Питання істини при цьому не порушується, істиною виступає те, що сприяє виконанню практичного завдання. Якщо визнати співвідношення свободи та каузальності, природи та цінностей нерозв'язною проблемою, правосуддя зупиниться, що зовсім неможливо з погляду державної та публічної потреби. Ціннісна проблематика яскраво висвітлює очевидну односторонність догматичної юриспруденції, націленої не на пошук високої істини, а на виконання практичних завдань. Позиція Г. Кельзена виглядає збитковою не тому, що він береться розглядати питання, що виходять за межі юридико-догматичної теорії, а тому що він вуалює кричущі протиріччя життя. Замість того, щоб прямо сказати про неможливість узгодити свободу та каузальність, світ природи та світ цінностей, він намагається демагогічними прийомами замалювати це протиріччя. Цьому є своє виправдання. Так, суддя, увалюючи вирок про смертну кару, вирішує для себе не світоглядне питання про сенс життя та смерті, а просто вбудовує страту конкретної особи в логіку чинного права. Кримінальне правопорушення має бути покаране, міркує він, на цьому будується правопорядок і публічна безпека. Призначення смертної кари – не моральна трагедія, а логіка закону, що не знає протиріч.

Висновки. Таким чином, основна мета галузевої юриспруденції – розроблення юридичної догматики. Вона вивчає чинне позитивне право, систематизує норми та принципи, пропонує їх законодавцю. Догматична юриспруденція оперує з «світом належного» – тобто з волею законодавця, що представлена нормами права. Це відрізняє її від соціології права, яка вивчає право як соціальний феномен, що виникає з реальних суспільних відносин (світу «сущого»). Існує фундаментальний дуалізм між «сущим» (реальними суспільними відносинами) та «належним» (нормами позитивного права). Цей конфлікт насправді є зіткненням двох різних ціннісних систем: тієї, що нав'язується законодавцем, і тієї, що існує в соціумі. При цьому ідеалісти вважають, що «світ належного» є самодостатнім, незалежним від «світу сущого», і є його основою. Матеріалісти виводять «світ належного» з умов емпіричного життя людей, тобто зі «світу сущого». «Світ належного» завжди сприймається як позитивна цінність, до якої слід прагнути, а норми права конституують цю цінність.

Держава та право є явищами високої культури, які існують як спосіб буття правосвідомості. Якість правових інститутів безпосередньо залежить від якості суспільної свідомості та цінностей. Цінності є базовим і вкрай консервативним компонентом суспільної свідомості, який визначає характер держави та права. Будь-які соціальні реформи, що не відповідають цим цінностям, приречені на спотворення. У процесі правотворчості відбувається конфлікт не між «сущим» і «належним», а між двома системами «належного» (цінностями влади та цінностями народу). Ефективність правового регулювання залежить від того, наскільки цінності, закладені в законі, відповідають цінностям суспільства. Догматична юриспруденція, щоб бути ефективною, повинна адаптуватися до наявних цінностей соціуму, а не просто їх нав'язувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Митрофанов І.І. Галузева юриспруденція. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 32–36.
2. Kelsen H. *Pure Theory of Law*. Berkeley : University of California Press, 1967. 356 p.
3. Gurvitch G. *Sociologia del derecho*. Buenos Aires : Editorial Rosario, 1945. 342 p.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.42>

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ЗАСАДНИЧИЙ ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Попадинець Г.О.,
*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-1701-0830*

Попадинець Г.О. Принцип верховенства права як засадничий принцип правової держави.

У статті проведено аналіз принципу верховенства права як засадничого, базового принципу створення і функціонування правової держави.

Зазначено, що сутність та зміст цього принципу і до сьогодні залишається незрозумілим не тільки пересічним громадянам, а й більшості правникам, що є недоліком вищої освіти.

Наголошено, що згідно ст. 1 Конституції, Україна є правовою державою. Головними ознаками правової держави є конституційне закріплення основних прав і свобод людини і громадянина, розвинена система законодавства, верховенство конституції, розподіл влади, незалежні суди, пріоритет норм міжнародного права над національним, висока правова культура і правосвідомість державних діячів і населення.

Зазначено, що принцип верховенства права закріплено у ст. 8 Конституції України і характеризується низкою ознак, таких як пріоритет прав людини, відповідність закону праву (панування правових законів), правової визначеності та обмеження державної влади правом.

Встановлено, що Конституція України не розкриває зміст верховенства права і не пов'язує верховенство права із верховною силою норм самої Конституції. Основним призначенням цього принципу є забезпечення прав і свобод людини і громадянина у відносинах з державною владою та державними органами.

Зазначено, що право, з позицій юридичного позитивізму, є сукупністю правил поведінки, норм, які дані людині державною владою, тобто виписані законодавцем, що в юридичному позитивізмі право і закон ототожнюються.

З'ясовано, що верховенство права нерозривно пов'язане з пріоритетом прав людини, що передбачає визнання прав людини вищою соціальною цінністю. Панування у державі правових законів передбачає дотримання конституційної вимоги про правовий характер законів.

Зауважено, що право і нормотворчість не тотожні один одному, нормотворчість лише один з проявів права. Безпосереднім проявом реалізації принципу верховенства права є «зв'язаність» та «обмеження» діяльності всіх трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової основними правами особи.

Зазначено, що правова держава характеризується незалежною судовою системою.

Ключові слова: права людини, законодавство, нормотворчість, справедливість, державні органи, юридичний позитивізм, судова система.

Popadynets H.O. The principle of the rule of law as a fundamental principle of a legal state.

The article analyzes the principle of the rule of law as a fundamental, basic principle of the creation and functioning of a legal state.

It is noted that the essence and content of this principle to this day remains incomprehensible not only to ordinary citizens, but also to most lawyers, which is a drawback of higher education.

It was emphasized that according to Article 1 of the Constitution, Ukraine is a state governed by the rule of law. The main features of a state governed by the rule of law are the constitutional enshrining of fundamental human and civil rights and freedoms, a developed system of legislation, the supremacy

of the constitution, the separation of powers, independent courts, the priority of international law over national law, a high legal culture and legal awareness of state figures and the population.

It is noted that the principle of the rule of law is enshrined in Article 8 of the Constitution of Ukraine and is characterized by a number of features, such as the priority of human rights, the conformity of law to law (the rule of law), legal certainty, and the limitation of state power by law.

It has been established that the Constitution of Ukraine does not disclose the content of the rule of law and does not link the rule of law with the supreme power of the norms of the Constitution itself. The main purpose of this principle is to ensure the rights and freedoms of man and citizen in relations with state authorities and state bodies.

It is noted that law, from the standpoint of legal positivism, is a set of rules of behavior, norms that are given to a person by state authorities, that is, written by the legislator, and that in legal positivism, right and law are identified.

It has been found that the rule of law is inextricably linked to the priority of human rights, which implies the recognition of human rights as a higher social value. The rule of law in a state implies compliance with the constitutional requirement of the legal nature of laws.

It is noted that law and rule-making are not identical to each other, rule-making is only one of the manifestations of law. A direct manifestation of the implementation of the principle of the rule of law is the “connection” and “restriction” of the activities of all three branches of power – legislative, executive and judicial – by the fundamental rights of the individual.

It is noted that the rule of law is characterized by an independent judicial system.

Key words: human rights, legislation, rule-making, justice, state bodies, legal positivism, judicial system.

Постановка проблеми. З часу незалежності українці прагнуть побудувати правову демократичну державу, яка на практиці застосовує принцип верховенства права. Проте, сутність та зміст цього принципу і до сьогодні залишається незрозумілим не тільки пересічним громадянам, а й більшості правникам, незважаючи на історичне рішення Верховного Суду від 03 грудня 2004 року, коли його було введено в широкий обіг. Принцип верховенства права у сучасній Україні не сприймається як засадничий, базисний, основоположний, не набув того значення, яким має бути у правовій державі. Неоднозначно трактується зміст принципу верховенства права і у науковій літературі, тому є найбільш дискусійним та неоднозначним.

Мета дослідження. На основі проведеного аналізу, розкрити сутність та зміст принципу верховенства права як засадничого принципу правової держави.

Стан опрацювання проблематики. Принцип верховенства права досліджували у своїх працях С. Головатий, О. Дзюбенко, А.Заєць, М. Козюбра, А. Колодій, П. Рабінович та ін. Проте цей принцип залишається незрозумілим і найбільш дискусійним у колі науковців.

Виклад основного матеріалу. Згідно ст. 1 Конституції, Україна є правовою державою, вся діяльність якої повинна підпорядковуватися праву.

Концептуально ідея правової держави визріла у 18-19 ст. завдяки внеску таких мислителів як Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, Р. Моль, Г. Еллінек, А. Дайсі, та ін. Окремі ідеї правової держави, як обмеження державної влади законом, висловлювалися ще античними мислителями Платоном, Аристотелем, Полібієм та ін. Серед українських правознавців ідею правової держави підтримували та розвивали С. Дністрянський, Б. Кістяківський, С. Котляревський, О. Малицький, М. Палієнко, Ф. Тарановський та ін.

Головними ознаками правової держави є конституційне закріплення основних прав і свобод людини і громадянина, розвинена система законодавства, верховенство конституції, розподіл влади, незалежні суди, пріоритет норм міжнародного права над національним, висока правова культура і правосвідомість державних діячів і населення. [1, с. 710].

У свою чергу, верховенство права передбачає панування природного права у функціонуванні держави, життєдіяльності громадян і суспільства. Термін уперше вжито у 19 ст. британським юристом А. Дайсі, проте початкові ідеї концепції верховенства права знаходимо у творах античних мислителів – Аристотеля, Цицерона, Сенеки, у прихильників доктрини природних прав людини – Г. Гроція, Б. Спінози, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Джефферсона, І. Канта.

Як вихідна ідея і базовий постулат правової держави, принцип верховенства права характеризується низкою ознак, які мають принципове значення або виступають умовою його реалізації.

Це пріоритет прав людини, відповідність закону праву (панування правових законів), правової визначеності та обмеження державної влади правом.

Відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права. І далі, у цій же статті – «Конституція України має найвищу юридичну силу», «Норми Конституції України є нормами прямої дії» [2].

Конституція України прямо не розкриває зміст верховенства права і не пов'язує верховенство права із верховною силою норм самої Конституції. Основним призначенням цього принципу є забезпечення прав і свобод людини і громадянина у відносинах з державною владою та державними органами, оскільки у правовій державі права людини і громадянина, функціонування державної влади та її інститутів забезпечується обмеженням державної влади правом. Як зауважує М. Козюбра «Ідея rule of law з самого початку свого становлення була спрямована проти тиранії і свавілля монархічних режимів та авторитаризму, які часто використовували формальний закон для досягнення антиправових цілей. Її метою було «зв'язати» державну владу правом, встановити надійний правовий заслін її необґрунтованому втручання у життя людей, створити необхідні правові механізми для реалізації та захисту прав і свобод людини. За усталеною традицією в західній правовій теорії і практиці принцип верховенства права ототожнюється здебільшого з верховенством фундаментальних прав людини. Саме у верховенстві фундаментальних природних прав людини у «концентрованому вигляді» і в людському вимірі представлене вихідне правове начало. Вони виступають як загальнообов'язковий правовий стандарт і одночасно як конституційна вимога до правової якості законів та інших нормативних актів, до організації і діяльності всіх гілок державної влади і посадових осіб. Таке розуміння принципу верховенства права закладене і у Конституції України» [3].

Тому верховенство права нерозривно пов'язане з пріоритетом прав людини, що передбачає визнання прав людини вищою соціальною цінністю.

А. Колодій зазначає, що, людина є критерієм людського прогресу, мірилом історичних досягнень суспільства і держави, а роль права у цьому вбачається у забезпеченні самовизначення особи, її розвитку і соціалізації, зв'язку з іншими людьми, із суспільством в цілому [4, с. 127].

Право гарантує соціальну свободу людей у суспільстві, рівність від народження. У свою чергу, принцип верховенства права забезпечує невід'ємні права людини і громадянина на свободу, рівність, пошану і недоторканність.

Як відомо, шлях до розбудови правової держави починається з досконалого, несуперечливого законодавства. Для впровадження і реалізації у державі верховенства права необхідна наявність правового законодавства, такого, яке за своєю сутністю відповідає праву, є справедливим, яке не порушує основних прав і свобод особи.

Панування у державі правових законів передбачає дотримання конституційної вимоги про правовий характер законів. Теоретичне і практичне розрізнення права і закону дає можливість принципу верховенства права набувати самостійного, відмінного від принципу законності значення. Право не є ні результатом правотворчої діяльності держави, ні тим більше її засобом. Воно виступає соціальним феноменом, закорінене в світову і національну культуру, в духовну історію народу, його традиції, безпосередньо пов'язане з такими категоріями, як свобода, справедливість, гідність, гуманізм (М. Козюбра). Воно характеризується як «природне», «належне», «ідеальне», «розумне», «справедливе» тощо право.

Тут варто зазначити, що право, з позицій юридичного позитивізму, є сукупністю правил поведінки, норм, які дані людині державною владою, тобто виписані законодавцем. Норма є усталеною, раз і назавжди даною догмою, наказом, велінням, нормативним міркуванням законодавця. В юридичному позитивізмі право і закон ототожнюються, тому соціальне призначення права, тобто виписаних законодавцем норм, слугує забезпеченням соціального компромісу. На думку позитивістів немає потреби пізнавати сутність права і держави, бо пізнати їхню сутність – неможливо. Вивчення потребує лише державне, тобто позитивне право, бо воно єдино правильне, на протигагу природному, так званому негативному праву, бо природне – невизначене, неокреслене, невиписане, незмінне.

Окрім того, позитивізм настоює досліджувати лише формальний, зовнішній бік права, а не змістовний, тобто на формально-логічному підході до права. На цьому наголошували такі мислителів як: Ш. Амос, К. Бергбом, Є. Васьковський, Б. Віндшайд, Д. Грім, П. Лабанд, Дж. Остін, С. Пахман, А. Цітельман та інші, які намагалися «очистити» право від суспільних відносин, а

юриспруденцію від «метафізичних» положень про природу, причини, сутність права, від культурних параметрів, оціночних сенсів.

На відміну А. Заєць розглядає право не просто як сукупність норм, встановлених державою, а як сукупність правил належного, правил поведінки, корпусу правил, які легітимовані суспільством, базуються на історично досягнутому рівні соціальної етики [5, с. 3]. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення з законом.

У законі, в повному обсязі повинні відображатися невід'ємні природні права і свободи людини і громадянина, передбачені Конституцією. Це є умовою, яка характеризує чинність закону. Закон або нормативний акт у якому звужуються або обмежуються права людини вважається неправовим, носить неконституційний характер і підлягає розгляду Конституційним Судом, з метою встановлення його відповідності Конституції України.

Законодавець повинен враховувати та керуватися даною умовою, щоб закон був правовим. Відомчі нормативно-правові акти, акти органів місцевого самоврядування мають чітко відповідати обсягам та змістові прав людини, закріплених у Конституції, не обмежуючи та не звужуючи їх. Звуження прав людини законодавцем свідчить про незнання або ігнорування ним цих прав, заперечення права та його верховенства у нормотворчій діяльності.

Зауважимо, що право і нормотворчість не тотожні один одному. Нормотворчість – лише один, хоча і дуже важливий прояв права. Якщо право об'єктивно коріниться в самих суспільних відносинах, наділених «правовою природою», то нормотворчість – один з суб'єктивних проявів цієї об'єктивності. У цьому сенсі нормативно-правовий акт є продуктом пізнання права суб'єктом нормотворення, яке, як і будь-яка форма пізнання, є суб'єктивним сприйняттям об'єктивного світу [6, с. 70].

Дотримання суб'єктом нормотворення чітких правил щодо його форми та змісту служить гарантією його реалізації. Недотримання вимог щодо форми та змісту правових актів призводить до визнання їх неконституційними, неправовими, а отже, недійсними.

Враховуючи вище зазначене, можна зробити висновок, що принцип верховенства права є засадничим, базовим, найбільш значущим та вихідним, завдяки чому модифікується функціонування держави у сфері нормотворення.

Принцип верховенства права у правовій державі передбачає створення і функціонування не тільки державних органів, а й громадських організацій, соціальних спільнот, порядок їх взаємовідносин. Розуміння цього принципу дає змогу звернути увагу на той факт, що не держава утворює право, а, навпаки, право є основою організації і життєдіяльності держави в особі її органів і посадових осіб, громадських організацій. Ідея верховенства права певною мірою змінює саму філософію права і прав людини, від позитивізму до природно-правової доктрини, від нормативізму до загальних прав людини. З цього питання і Загальна декларація прав людини, і міжнародне законодавство затверджують абсолютну цінність людської особистості, її пріоритет щодо держави, природний, невід'ємний характер прав і свобод людини.

Свобода у суспільстві можлива лише за умов, коли державна влада буде обмежуватися правом та перебувати під його контролем, а також взаємодіяти з громадянським суспільством у межах, визначених правом.

«Зв'язаність» та «обмеження» діяльності всіх трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової основними правами особи є безпосереднім проявом реалізації принципу верховенства права [3].

І останнє, із легітимацією норм права органічно пов'язана легітимність державної влади. Як зазначає вітчизняний правознавець А. Заєць, «усі приписи держави оцінюються населенням з точки зору правового чи неправового характеру і визнаються чи не визнаються саме як правові норми» [7, с. 38]. І далі: «Влада, яка не одержала підтримки своїх повноважень визначеним у суспільстві шляхом, не може претендувати на правовий характер своїх приписів, нехай і виданих з добрими намірами. Навіть найкраще правило поведінки не стане правом, якщо не виходитиме від легітимної суспільної влади, тобто щодо якої не відбулась процедура суспільного визнання і виправдання... Державна влада, яка не отримала легітимації у суспільстві, не лише неспроможна створити нове право, але й руйнує те, яке існувало раніше» [7, с. 39].

Правова держава характеризується ще і незалежною судовою системою, завдяки якій реалізується принцип верховенства права. Незалежність судів від центральної влади, прийняття ними правових рішень вважається основою правового демократичного суспільства. Важливими чинниками, які дозволяють захищати інтереси суб'єктів права, права і свободи людини і громадянина є

справедливість, прозорість і об'єктивність в ухваленні судових рішень. Без реально дієвої судової системи неможливе економічне, соціальне і правове функціонування держави та її складових. Разом з тим, можна стверджувати, що принцип, який визначає правосуддя проявом вищої справедливості, не є повністю реалізованим в Україні. Приходиться констатувати, що ще є судді, які не розуміють природу принципу верховенства права. Верховенство права не повинно ставати верховенством суддів. Думається, що це недолік, перш за все, вищої юридичної освіти.

Висновки. Сутність і зміст верховенства права передбачає панування природного права у функціонуванні держави та життєдіяльності громадян і суспільства, визнання людини найвищою соціальною цінністю. Верховенство права характеризується низкою таких ознак, як пріоритет прав людини, дотримання основних прав і свобод людини і громадянина, панування правових законів, обмеження державної влади правом, які мають принципове значення і виступають умовою його реалізації.

Головними ознаками правової держави є конституційне закріплення основних прав і свобод людини і громадянина, верховенство конституції, розвинена система законодавства, розподіл влади, незалежні суди, висока правова культура і правосвідомість посадових осіб і населення.

Отже, принцип верховенства права є засадничим, базовим і основоположним принципом правової держави. Держава тільки тоді вважається правовою, коли принцип верховенства права впроваджено у всі сфери її життєдіяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник /За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. 1020 с.
2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
3. Інтерв'ю з М. Козюброю. Верховенство права. Законодавчий бюлетень. Київ 2005.
4. Колодій А. Принципи права України: Монографія. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
5. Засць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 1. С. 3.
6. Дзюбенко О.Л. Ідея верховенства права в контексті відомчого нормотворення. *Наукові записки Києво-Могилянської академії. Юридичні науки* Том 64. Юридичні науки. 2007. С. 70–73.
7. Засць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. К.: Парламентське вид-во, 1999. 309 с.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.43>

НОРМАТИВНІСТЬ ПРАВА В ЮРИДИЧНОМУ ПОЗИТИВІЗМІ

Середюк В.,

*кандидат юридичних наук,
доцентка Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6456-8701
e-mail: serediuk@knu.ua*

Богдан О.,

*кандидат юридичних наук,
доцентка Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8090-846X
e-mail: olha.bohdan@knu.ua*

Середюк В., Богдан О. Нормативність права в юридичному позитивізмі.

Проблема нормативності права є однією з центральних у сучасній філософії права, вона стоїть обґрунтування зобов'язальної сили норм права та джерела їхньої значущості. Особливо гостро проблема нормативності права стоїть для юридичного позитивізму. Оскільки з позиції сучасної природи людини як розумної, вільної, творчої істоти факт наявності державного примусу або походження норми від держави не є достатнім для визнання над собою сили позитивного права. Більш того для юридичного позитивізму ця проблема має не просто теоретичне значення – вона є перевіркою спроможності підходу пояснити нормативну природу права без звернення до метафізичних або моральних засад. Невирішеною залишається проблема змістовного наповнення категорії нормативності в межах української теорії права. Це зумовлює необхідність вивчення першоджерел відомих представників школи юридичного позитивізму. У статті досліджено чотири концепції юридичного позитивізму, що по-різному відповідають на це питання: Джона Остіна, Ганса Кельзена, Герберта Гарта та Джозефа Раза.

Згідно з концепцією Дж. Остіна, джерела нормативності права лежать у звичці підкорятися суверену та загрози застосування санкції. Такий підхід ототожнює зобов'язальний вплив права із реальною чи потенційною загрозою зла (примусу). Г. Кельзен обґрунтовує нормативність з точки зору логіки нормативного порядку: норма є смисловим значенням висловлювання про належне, а її обов'язковість забезпечується через ієрархічну систему норм, джерелом нормативності яких є засаднича норма, яка є гносеологічним припущенням. Г. Гарт пояснює нормативність права через соціальний факт, що полягає у реалізації з боку інституцій правила визнання, визначаючи існування певних норм як права. Нарешті, Дж. Раз пов'язує нормативність із авторитетною природою права, в межах якої правові приписи надають суб'єкту захищені та ексклюзивні підстави для дії, що є кращими моделями за особисті міркування або інші соціальні норми.

Показано, що в межах юридичного позитивізму нормативність права не зводиться до одного джерела, а може мати різні підходи до обґрунтування. Це дозволяє по-новому осмислити природу нормативності права як особливого правового феномена та окреслити перспективи її дослідження в юридичній науці.

Ключові слова: нормативність, юридичний позитивізм, обов'язковість права, санкція, авторитет, зобов'язання.

Serediuk V., Bogdan O. Normativity of law in legal positivism.

The problem of legal normativity is one of the central issues in contemporary philosophy of law. It concerns the justification of the binding force of legal norms and the source of their significance. This

problem is particularly acute for legal positivism. From the standpoint of modern conceptions of human nature – as rational, free, and creative – the mere fact of state coercion or the state's origin of a norm is insufficient to justify the binding force of positive law. Moreover, for legal positivism, this issue is not only of theoretical importance; it serves as a test of the approach's ability to explain the normative nature of law without appealing to metaphysical or moral foundations.

In Ukrainian legal theory, the substantive content of the category of normativity remains unresolved. This necessitates a careful study of the original works of prominent representatives of the legal positivist school. The article explores four legal positivist concepts that offer distinct answers to the problem of normativity: John Austin, Hans Kelsen, Herbert Hart, and Joseph Raz.

According to John Austin, the sources of legal normativity lie in the habit of obedience to the sovereign and the threat of sanction. This approach equates the binding force of law with an actual or potential threat of harm (coercion). Hans Kelsen, by contrast, grounds normativity in the logic of a normative order: a norm is the semantic meaning of a statement about what ought to be, and its binding force is ensured through a hierarchical system of norms, the source of which is a basic norm (Grundnorm) understood as a transcendental assumption. Herbert Hart explains legal normativity as a social fact, manifested in institutional practice through the rule of recognition, which defines certain norms as law. Finally, Joseph Raz associates normativity with the authoritative nature of law, whereby legal rules provide individuals with protected and exclusionary reasons for action – reasons that override personal considerations or other social norms.

The article shows that within legal positivism, normativity is not reducible to a single source and can be justified through various approaches. This allows for a renewed understanding of legal normativity as a distinct legal phenomenon and opens prospects for its further exploration in legal scholarship.

Key words: normativity, legal positivism, binding force of law, sanction, authority, legal obligation.

Постановка проблеми. Нормативність права нині – одна з ключових проблем у сучасній філософії права. Це питання про те, чому норми права зобов'язують, яке джерело їх обов'язковості та як пояснити їх особливий статус у людській культурі. Увага до нормативності права була звернена в період Нового часу в зв'язку з процесами секуляризації науки, філософії, освіти від релігії, застосуванням емпіричних методів, розвитком природничих наук, розвитку методологічної парадигми позитивізму. В добу Античності та Середньовіччя правила, заповіді, закони здебільшого не потребували обґрунтування нормативності, оскільки природа людини розглядалася як частина загальної розумної Природи або похідної від розумної природи Бога. Але з розвитком природничих наук в період Просвітництва трансцендентне божественне обґрунтування зобов'язальної сили норм, правил, законів було відкинуте як таке, що не може бути досліджене емпіричними методами. Тому філософи вимушені були шукати пояснення нормативності права або у розумній природі людини (школа природного права) або у соціальних фактах реальності (школа юридичного позитивізму). Особливо гостро проблема нормативності права стоїть для юридичного позитивізму. Оскільки з позиції сучасної природи людини як розумної, свободної, творчої істоти факт наявності державного примусу або походження норми від держави не є достатнім для визнання над собою сили позитивного права. Більш того для юридичного позитивізму ця проблема має не просто теоретичне значення – вона є перевіркою спроможності підходу пояснити нормативну природу права без звернення до метафізичних або моральних засад.

Актуальність. Проблема правил, норм і нормативності є центральною для юриспруденції. Видатні юристи сучасності зосереджуються на цих проблемах як на центральному питанні своєї діяльності.

Питання актуальне, оскільки досі існує проблема дотримання правових приписів. Загалом проблема нормативності полягає в питанні: чому право має силу, чому ми маємо коритися праву, чому воно має значення для нас. В зв'язку з розвитком культури, свідомості, прав людини проблема нормативності набуває нового значення. В європейській правовій традиції склалося два підходи до обґрунтування нормативності права: деонтологічний та недеонтологічний. За деонтологічним підходом нормативність права обґрунтовується за внутрішньою логікою самого права або з метафізичної необхідності значущості самого права. За недеонтологічним підходом нормативність походить із зовнішніх у відношенні до права факторів: психологічного (страх, вигода), поведінкового (звичка), інституційно-авторитетного (державний примус).

Сучасна філософсько-правова антропологічна концепція, яка вбачає людину як розумну, творчу, незавершену в своєму розвитку та становленні істоту, відкриту до нових знань, як не лише пасивного механістичного адресата-виконавця норм, але й як активного творця права, свідчить про потребу людини в легітимації позитивного права та недостатності державного примусу як аргументу щодо нормативності права.

Розв'язання проблеми нормативності права важливе для вирішення таких питань, як «чому закон впливає на наші мотиви для дій саме таким чином?», «коли закон є виправданим (легітимним)?», «які позитивні закони слід приймати?», «які покарання є виправданими за порушення закону?» Хоча нормативність права є абстрактним філософсько-правовим теоретичним питанням, ніби віддаленим від практики реалізації права, тим не менш на взаємодію людей з законом впливає те, як законодавець відповідає на питання обґрунтування його нормативності [1, с. 5].

Крім того, проблема нормативності права по-новому набуває значення у зв'язку з процесами міграції, глобалізації, воєнних дій, оскільки особи не знають і не мають певності як функціонує право та інституції у суспільствах, куди вони потрапили.

Особливість розуміння нормативності права представниками української юридичної науки полягає у тому, що в теорії права нормативність отожднюється із загальністю правових норм, їх неперсоніфікованістю, повторюваністю застосування та закріпленням у законодавстві. Таким чином, нормативність зводиться до функціональної характеристики права як регулятора типових соціальних ситуацій, без здійснення аналізу її джерела чи обґрунтування зобов'язуючої сили права. Внаслідок цього у теоретичній літературі спостерігається зміщення акценту з проблеми легітимації норм права до інших його характерних ознак. Такий підхід ускладнює розробку глибшого методологічного підґрунтя права як нормативного феномена. Натомість в українській філософії права нормативність права визначають в дусі західноєвропейської правової традиції. В зв'язку з цим проблема нормативності права є недостатньо розробленим напрямом дослідження в українській юридичній науці [2].

Мета цієї статті – дослідити розуміння та джерела нормативності права в межах юридичного позитивізму.

Стан опрацювання проблематики. Загалом досліджень проблеми нормативності права як у філософсько-правовій, так і у загальнотеоретичній українській літературі недостатньо. Переважно вони стосуються розуміння та сутності права, а проблеми нормативності права торкаються побічно. В українській правовій науці проблему нормативності розглядали, зокрема, Л. Заморська, М. Козюбра, С. Максимов, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Сливка, О. Стовба та ін. Значну увагу приділено критиці позитивістського зведення нормативності до державного примусу. Окремі автори (Р. Кабальський, О. Шевчик) поєднують різні підходи – від психологічного до ціннісно-рефлексивного.

Невирішеною залишається проблема змістовного наповнення категорії нормативності в межах української теорії права. Це зумовлює необхідність вивчення першоджерел відомих представників школи юридичного позитивізму О. Остіна, Г. Кельзена, Г. Гарта, Дж. Раза. Саме на ці роботи спираються та роблять їх аналіз зарубіжні дослідники нормативності права, зокрема, Р. Алексі, С. Бертіа, Б. Бікс, П. Богосян, Б. Брожек, Ф. Брюне, С. Делакруа, А. Дирда, Д. Фініс, Л. Грін, Л.А. Корнгаузер, Ж. Колман, Дж.П. Лігон, Г. Павлакос, Д. Патерсон, С. Полсон, Т. Спаак, Н. Сімонс, Є. Стельмах та ін.

Нормативність права в юриспруденції Джона Остіна

Класичний позитивістський варіант нормативності права пропонує правознавець аналітичного напрямку Джон Остін. Поняття права в межах його концепції є результатом емпіричного аналізу зібраних даних про позитивне право. Тому право визначається із зовнішніх описових спостережуваних ознак як наказ суверена, якому піддані підкоряються зі звички, або зі страху перед загрозою покарання за порушення цього наказу. Як пише Дж. Остін: «*Every law or rule... is a command*» – «Кожен закон або правило... є наказом» [3, с. 11]. Через своєрідну нормативність позитивне право відрізняється за Дж. Остіном від моралі, звичаїв, релігії.

Такий наказ покладає обов'язок на того, кому він адресований. У разі «непокори наказові», або ж порушення обов'язку, може бути завдане зло, яке називають санкцією, деякі з яких є покараннями. Іншими словами, Дж. Остін вказує, що право – це наказ (обов'язок), який є санкціонованим шансом зазнати зла [3, с. 12].

Крім того, за Дж. Остіном «позитивне право встановлюється суверенною особою або суверенним органом для члена або членів *незалежного політичного суспільства*, в якому ця особа або

орган є **суверенним** або верховним. Іншими словами, воно встановлюється монархом або суверенною більшістю для особи чи осіб, що перебувають у стані **підпорядкування** його творцю»[3, с. 82]. Відмітно, що для розкриття поняття права Дж. Остін звертає особливу увагу на аналіз понять незалежного суспільства, суверена та підпорядкування. Ці поняття відрізняють право від інших соціальних регуляторів та впливають на розуміння нормативності права.

Так, згідно з Дж. Остіном, для позитивного права важливими є не будь-яке верховенство влади, а саме суверенітет, і не будь-яке політичне суспільство, а саме незалежне політичне суспільство. Суверенітет та незалежне політичне суспільство мають місце тоді, коли більшість суспільства мають звичку підкорятися певній визначеній та спільній для всіх керівній особі (особі чи органу). Така особа – суверен не має звички підкорятися певній керівній особі. Тоді той, хто не має вищої влади над собою є сувереном, а суспільство, яке має такого суверена, – незалежне. Позиція членів суспільства щодо суверена – це стан підпорядкування або стан залежності. Взаємні відносини, що існують між керівною особою (сувереном) і членами суспільства, Дж. Остін називає **суверенітетом та підпорядкуванням**[3, с. 82–84].

Отже, можемо підсумувати, що під правом Дж. Остін розуміє наказ суверена щодо підданих, які звикли коритися суверену, і який загрожує санкцією у разі непокори.

Відповідно нормативна (зобов'язальна) сила права полягає у двох факторах: усталеній поведінковій соціальній практиці та наявності потенційного монопольного примусу суверена.

Тобто, в теорії Дж. Остіна право має значення, силу, зобов'язальність, оскільки, по-перше, в політичному незалежному суспільстві (по суті державі) індивіди мають звичку підкорюватися вказівкам (наказам) суверена. Така звичка формується шляхом повторюваної практики зростання, виховання та проживання у суспільстві, а також через раціональне розуміння користі від виконання наказів. Це, на нашу думку, поведінковий, соціально-психологічний елемент нормативності цієї теорії. По-друге, право має нормативну силу та зобов'язує до виконання своїх вимог з огляду на загрозу застосування в разі непокори певного монополізованого зла з боку суверена. Це, на нашу думку, санкційно-насиленницький елемент нормативності за теорією Дж. Остіна. Обидва ці елементи є позитивістськими, оскільки ґрунтуються на зовнішніх факторах, які можливо зафіксувати внаслідок спостереження.

Помітно, що нормативність у концепції Дж. Остіна не випливає з морального обґрунтування чи ціннісної легітимності правових норм, а засновується на їх наказовому характері та зв'язку з санкцією. Право, з точки зору Дж. Остіна, – це команда, що створює обов'язок через погрозу покарання. Тобто підставою нормативності є здатність створити **«правило поведінки» (rule of conduct)** через акт влади суверена.

Нормативність права в чистій теорії права Г. Кельзена

Найвідомішою теорією нормативності є чиста теорія права Ганса Кельзена. В ній він обґрунтував нормативну силу права через ієрархію норм в межах логічного порядку належного (das Sollen). Г. Кельзен здійснив наукове обґрунтування нормативності права, вбачаючи її джерело не у фізичній природі, не у метафізичних конструкціях школи природного права, не у соціальних фактах (примус чи авторитет влади) як в юридичному позитивізмі чи соціології, а у ґносеологічному принципі-припущенні – **засади́ничій нормі (Grundnorm)**.

Г. Кельзен виходив в своїй роботі із розрізнення двох порядків: емпіричного (суцього, буття) та належного (нормативного). У рамках його теорії нормативність розглядається як специфічна форма «має бути», «повинно» (Sollen), що не зводиться до фактичного «є» (Sein) і постає не як емпіричне явище, а як мисленнєве припущення, необхідне для пізнання права як системи [4, с. 3-4; 7-8].

Так, він пише, що право – це система норм, що регулюють людську поведінку. Тобто право є нормативним регулюванням поведінки людини [5, с. 14]. Сама ж норма – це, передусім, смисл, значення, специфічне юридичне значення, що спрямовані на поведінку інших. І це значення (або смисл) полягає в повинності (належності). «Норма – це повинність», – пише Г. Кельзен [5, с. 15]. Цей повиннісний смисл має юридичне значення і полягає не лише у вимозі, але також у дозволі та уповноваженні (управненні).

ґносеологічний принцип «гільйотина Г'юма» зумовлює чітку позицію Г. Кельзена щодо неможливості обґрунтувати нормативність права через явища, які не належать до самого права. Г. Кельзен наполягає, що юридичні норми не є описовими висловлюваннями про буття, а є висловлюваннями про належне, тобто мають нормативне значення, встановлюють обов'язки та санкції, спрямовані на регулювання людської поведінки [4, с. 18, 25].

А оскільки право є елементом порядку належного, то його силу, значущість можливо обґрунтувати лише в межах належного, а не емпіричного (суцього, буття). Тобто нормативність права міститься, за Г. Кельзеном, в самому праві, а не в державному примусі, державних органах чи їх владі, так само і не в законах природи. Більше того, моральні норми, хоч і також становлять нормативний порядок, проте, це окремий порядок моральних норм, що є окремою системою. Тому нормативність права не може бути обґрунтована на підставі норм іншої системи, так само як і моральні норми не можуть бути обґрунтовані за допомогою норм права. Державна влада, державний примус як соціальні явища не можуть бути джерелом нормативності, оскільки є емпіричними фактами. А, проте, якщо їх розглядати з точки зору права, як явища нормативної правової реальності, то скоріше норми права є їх джерелом, а не навпаки.

Таким чином нормативність у Г. Кельзена – це передусім наукова аналітична категорія, яка забезпечує послідовність і замкнутість правової системи. Вона є передумовою того, щоб право могло виступати у формі «об’єктивно чинних норм», незалежно від суб’єктивного визнання або морального схвалення [6, с. 2-3; 7, с. 402].

На нашу думку, крім того, в межах Кельзенівської теорії нормативна сила права є внутрішньою властивістю самого права. При цьому вона тісно пов’язана з методологічною правильністю нашого пізнання права: в межах порядку належного та незалежно від інших нормативних систем (релігії, моралі). Кожна норма права джерелом своєї сили, значущості (нормативності) має норму права вищого рівня за юридичною силою. Найвищий рівень має засаднича норма. Вона має трансцендентально-логічний характер і не є буттєвим фактом. Вона є гносеологічним припущенням, фікцією, що логічно необхідна для подібного роду міркування. Саме це гносеологічне припущення-гіпотеза і породжує нормативність права. Це в принципі схиляє нас до думки про нормативність нашого мислення як властивості розуму приписувати значення певним об’єктам та висловлюванням. Г. Кельзен в теорії засадничої норми подібний до гносеології неокантіанця Германа Когена, який досліджував пізнання і вважав, що необхідно віднайти передумову будь-якого пізнання. Згідно з Г. Когеном пізнання будується на системі принципів, вони становлять ієрархічну структуру (порівняймо з нормами Г. Кельзена – *прим. авт.*). А найвищим принципом є гіпотеза-припущення, що уможливило все пізнання. Ця гіпотеза-припущення є впровадженням нашого розуму і не ґрунтується на жодних інших принципах чи явищах, але й не є чимось надприродним (порівняймо із засадничою нормою Г. Кельзена) [8; 2].

Нормативність права в аналітичній юриспруденції Г. Гарта

Герберт Лайонел Адольфус Гарт обґрунтував власну концепцію нормативності права, критикуючи юриспруденцію Джона Остіна. Обидва філософи права належали до аналітичного напрямку юридичного позитивізму. Проте, Г. Гарт вважає, наказову теорію Дж. Остіна неповною для обґрунтування нормативності права.

Річ у тім, що на думку Г. Гарта вимога, адресована особі поводитися відповідним чином, підкріплена погрозою застосування сили (примусу), не є достатньою підставою для виконання такої вимоги. А тому, наявність загрози примусу, яким Дж. Остін пояснює нормативність права, Г. Гарт не вважає достатньою та необхідною підставою значущості та сили права.

Щоб показати прогалини теорії Дж. Остіна, він розглядає ситуацію, в якій людина отримує наказ від грабіжника віддати свої гроші. На думку Г. Гарта, в цьому випадку жертва грабіжника може бути змушена (*obliged*) – але не зобов’язана (*obligated*) – віддати гроші. Ця відмінність важлива для Г. Гарта, він звертає увагу, що у Дж. Остіна спостерігається ототожнення вимоги грабіжника, який погрожує зброєю, із наказом суверена, який погрожує санкцією. Тоді як, за словами Г. Гарта, недопустимо ототожнювати право з вимогами озброєної людини, а правовий порядок не слід ототожнювати з примусом [9, с. 603].

Таким чином, Г. Гарт розрізняє бути *obliged* (змушеним) і бути *obligated* (зобов’язаним). У першому випадку йдеться про примус або страх, у другому – про визнання зобов’язання згідно з певним соціальним правилом [1, с. 11-12].

Отже, нормативність у Г. Гарта не може бути виведена із примусу, оскільки примус може бути і не легітимним. В такому разі й вимога, підкріплена таким примусом не може визнаватися правом. Тоді, з цього слідує, що нормативність права полягає у прийнятті, визнанні правила як певного стандарту поведінки [7, с. 401].

Тому джерелом нормативності права у Г. Гарта є так зване **правило визнання** (*rule of recognition*) – фундаментальне соціальне правило, що визначає критерії юридичної чинності в певному пра-

вопорядку [1, с. 14; 7, с. 407]. Це правило не впливає з інших норм, а існує на підставі практики уповноважених інституцій, які визнають його як стандарт оцінки інших норм. «Правило визнання, яке передбачає критерії оцінки чинності інших правил системи, є в певному важливому сенсі... **абсолютним** правилом.» [10, с. 107].

Річ у тім, що Г. Гарт право розглядав як поєднання первинних і вторинних правил. Первинні правила вважаються в цій системі такими, що зобов'язують, наказують, забороняють. На думку Г. Гарта, розвинена сучасна правова система не може існувати у вигляді лише первинних правил, оскільки вони можуть мати такі недоліки, як невизначеність, статичність та неефективність. Тому система має бути доповнена вторинними правилами. До останніх Г. Гарт відносить: правило визнання, що дозволяє остаточно ідентифікувати, які норми є частиною правової системи, правила змін, що дозволяють змінювати, виключати або вводити нові первинні правила, та правила судового розгляду, які створюють органи, уповноважені авторитетно встановлювати факт порушення первинних правил і застосовувати покарання [10, с. 93–101].

Правило визнання Г. Гарта має ту ж саму функцію, що й засаднича норма (*Grundnorm*) у Г. Кельзена: легітиміє правовий порядок, правові норми, є зовнішнім у відношенні до системи права, є підставою нормативності права, тобто обґрунтовує, чому право має силу, чому ми маємо коритися праву. Однак, на відміну від засадничої норми Г. Кельзена, правило визнання не є логічною трансцендентальною, гносеологічною конструкцією, натомість, воно є соціальним фактом, його джерелом є суспільство, а не науковий спосіб мислення про право. Це вказує на використання різних методологій Г. Кельзенем та Г. Гартом в обґрунтуванні нормативності права з точки зору юридично позитивізму: неокантіанства та герменевтики, а також логічного та соціологічного підходів відповідно.

Разом з тим, правило визнання не є моральним критерієм, що легітиміє чи обґрунтовує нормативність права. Згідно з Г. Гартом, право та мораль – це дві понятійно відмінні сфери людської діяльності. Це два абсолютно різні дискурси, хоча вони мають спільну практичну мету: забезпечення виживання людей, що живуть у спільноті. Через це вони можуть накладатися один на одного. Це, однак, не означає відходу від позитивізму, оскільки чинне право залишається залежним лише **від факту** встановлення відповідним суб'єктом правила у відповідній формі [11, с. 260]. Тобто, прийняттям або визнанням уповноваженим органом державної влади відповідного правила як правового у відповідному порядку та встановлення можливості застосування примусу у разі його порушення.

Інституційна нормативність права Дж. Раза

Суттєві зміни в розуміння нормативності позитивного права вносить Джозеф Раз, розвиваючи свою власну концепцію права. На відміну від Г. Кельзена та Г. Гарта, він зосереджується не на структурі юридичної системи чи соціальних практиках, а на функціональній ролі права як інституційного механізму [1, с. 27].

Його засадничою тезою є пряме ствердження, що право – це нормативна система, інакше б воно б не мало практичного авторитету (авторитетного значення для особи – *прим. авт.*) [12, с. 301].

Крім того, у філософській позитивістичній концепції Дж. Раза право є нормативною системою авторитетних вказівок (директив), які становлять підстави (причини) для дії, для утримання від дії та підстави для відмови в обранні інших регуляторів поведінки. Ці авторитетні вказівки мають інституційне державне походження і тому мають для особи переважне значення, над іншими видами суспільних норм та індивідуальними рішеннями [12, с. 296–297].

Нормативність права у Дж. Раза передбачає аналіз з точки зору учасника правової системи – тобто з позиції суб'єкта, тому такий методологічний фокус забезпечує розуміння того, що право претендує бути морально виправданим. Хоча він і стверджує, що мораль має місце в обговоренні вирішення соціальних проблем правовими засобами чи в ухваленні правових норм в цілому, проте вона існує до моменту, поки моральна норма не стає нормою права – з цього моменту вона втрачає свій моральний зміст [14, с. 47].

Також згідно з Дж. Разом, право є нормативним, оскільки видане уповноваженою інституцією, що має повноваження приймати правові приписи, і є підставою для інших обов'язків, дозволів, заборон. Таким чином нормативність права базується на нормативному повноваженні, тобто «здатності змінювати нормативні умови <...> це такі повноваження як видання законів, брати зобов'язання, висловлювати згоду» [15, с. 162].

Помітно, що розкриваючи поняття права, Дж. Раз, хоч і зазначає про державне походження норм права, проте не визначає державний примус джерелом його зобов'язальності, або ж нормативної сили. Це говорить про інституційність права за походженням, а не про джерело зобов'язальної сили.

Концепція Дж. Раза є прикладом інституційної нормативності, яка не вимагає внутрішнього прийняття правил, як у Г. Гарта, а базується на об'єктивних характеристиках ефективності правової системи [6, с. 2].

Дж. Раз наголошує, що право серед інших суспільних норм, або ж соціальних регуляторів, вирізняє не наявність загрози насилля з боку держави. А відповідно і обов'язкової сили йому надає не державний примус, а його *«претензія на авторитет»*. Це значить, що право «заявляє себе» як джерело практичної причини для дії, яка має пріоритет над іншими причинами для дії (особисті міркування особи, інші суспільні норми) [12, с. 299].

Стає очевидним, якщо нормативність права в теорії права розглядається, як «властивість явища, що вказує на нього як підставу для вчинення чогось» [13], то за Дж. Разом нормативність права полягає в його авторитеті для особи, а не загрозі державного примусу.

І Дж. Раз пояснює, що особи визнають, приймають правові норми не через страх чи примус, а тому що право функціонує як авторитет, який надає *захищені* (protected) та *ексклюзивні* (exclusionary) причини для дії. Право встановлює певну норму, правило поведінки, воно походить від державної інституції, яка виникла на підставі конструкції суспільного договору, що виражає спільну згоду на спільні правила поведінки і обґрунтовує загальнообов'язковість права. Зважаючи на це, дозволи, обов'язки і заборони, що встановлює право, є *захищеними* (protected) причинами для дії суб'єкта. Власне, через описану конструкцію суспільного договору. І це є одним із аспектів нормативності права. Проте виключну нормативність посеред інших соціальних регуляторів (моралі, релігії, звичаїв), за Дж. Разом, праву надає те, що воно є *ексклюзивною* (exclusionary) причиною для дії. Це означає, що право веде особу до висновку, що у власній поведінці чи у відносинах краще обрати правову вказівку, аніж особисте міркування чи інші соціальні норми через її корисність, ефективність та раціональність [14, с. 16–19].

Таким чином, за концепцією Дж. Раза підставою нормативності права є здатність права *виконувати роль легітимного авторитету*, тобто бути джерелом міркувань (легітимної інституційної вказівки), які замінюють індивідуальні роздуми суб'єкта щодо того, як слід поводитися.

Висновки. Підсумовуючи, маємо зазначити про наступні висновки. Для юридичного позитивізму проблема нормативності має особливу гостроту, оскільки вона перевіряє здатність позитивістської теорії пояснити зобов'язальну силу права, не вдаючись до моральних чи метафізичних підстав та не обмежуючись простим посиланням на державний примус. Саме в цьому контексті нормативність розглядається як питання про значення, значущість права, чому воно має силу. Тобто, нормативність – це те, завдяки чому право має значущість, силу впливу на людину.

У класичному варіанті юридичного позитивізму Дж. Остіна нормативність права обґрунтовується через звичку підкорятися суверену та загрозу санкції. Такий підхід ототожнює зобов'язання з примусом, що зводить нормативність до зовнішнього впливу.

Найбільш методологічно послідовну теорію нормативності запропонував Г. Кельзен, розглянувши право як нормативну систему в межах порядку належного (Sollen), яка джерелом своєї нормативності має трансцендентально-логічне припущення – засадничу норму (Grundnorm). Тут нормативність постає не як емпіричний факт, а як передумова пізнання права.

Г. Гарт, розглядаючи право як систему правил двох рівнів – первинного (правила, які зобов'язують) та вторинного (правила визнання), обґрунтував зобов'язальну силу права на основі соціального факту визнання, не пов'язуючи її виключно з державним примусом та загрозою санкції. Джерелом нормативності за Г. Гартом є правило визнання, яке має інституційне походження, але свою силу отримує через сприйняття і дотримання його уповноваженими інституціями.

У концепції Дж. Раза нормативність права пов'язана з авторитетною інституційною природою правових норм. Право має силу зобов'язувати, оскільки функціонує як легітимний авторитет на основі конструкції суспільного договору, що надає виключні підстави для дії. Тут нормативність не базується ні на примусі, ні на внутрішньому прийнятті, а на здатності права діяти як джерело причин для дії – інституційно, ефективно і раціонально.

Варто зазначити, що в межах юридичного позитивізму нормативність права не зводиться до єдиного джерела або підходу: вона може розумітися як санкціонований наказ, як логічно обґрун-

тований порядок належного, як соціально визнане правило або як авторитетна підстава для дії. Усі ці концепції, попри методологічну різність, поділяють спільну установку позитивізму: обґрунтування нормативності права не пов'язується із зовнішнім у відношенні до права критерієм оцінки його сили.

У зв'язку з цим, особливої актуальності набуває розуміння нормативності як ключової категорії для розуміння права не лише в теоретичному, але й у практичному вимірі. Це дозволяє краще осмислити межі та підстави дії права, його легітимність та вплив на мотивацію поведінки суб'єктів. Для української правової науки важливо поглибити дослідження нормативності права, враховуючи класичні позитивістські теорії, а також сучасні підходи, що поєднують інституційний, соціальний і філософський аналіз. Це сприятиме подоланню спрощеного ототожнення нормативності з формальною загальністю норм і закладе основи для цілісного розуміння права як нормативного феномена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ligon J.P. Legal positivism, natural law, and normativity. UVM Honors College Senior Theses, 2021. 47p. <https://scholarworks.uvm.edu/hcoltheses/417> (дата звернення: 14.08.2025).
2. Середюк В.В., Богдан О.В. Нормативність права в сучасній українській теорії та філософії права. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2025. № 7. <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2025-7-11247> (дата звернення: 14.08.2025).
3. Austin J. Lectures on jurisprudence or The philosophy of positive law, ed. by R. Campbell. Student's ed. London: John Murray, 1920. XVI, 484 p.
4. Paulson S.L. Borowski M. Normativity and Norms: Critical Perspectives on Kelsenian Themes. Oxford: Oxford University Press, 1998. 340 p.
5. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ. Юніверс, 2004. 496 с.
6. Green L. The normativity of law: what is the problem? University of Oxford, 2004. 23 p. https://www.uvic.ca/victoria-colloquium/assets/docs/Green_Normativity.pdf (дата звернення: 14.08.2025).
7. Spaak T. Kelsen and Hart on the normativity of law. Perspectives on jurisprudence: essays in honour of Jes Bjarup. Peter Wahlgren ed. 2005. P. 397–414.
8. Середюк В.В., Богдан О.В. Неокантіанське гносеологічне підґрунтя чистої теорії права Ганса Кельзена. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2025. № 4 (88). С. 177–184. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.27>. (дата звернення: 14.08.2025).
9. Hart H. L. A. Positivism and the separation of law and morals. *Harvard Law Review*. 1958. Vol. 71. P. 593–629.
10. Харт Х.Л.А. Концепція права / пер. з англ. Н. Комарова. Наукове видання К.: Сфера, 1998. 236 с.
11. Dyrda A. Teoria i filozofia prawa. Wolters Kluwer, 2021. 260 s.
12. Raz J. Authority, law and morality. *Ethics in the Public Domain: Essays in the Morality of Law and Politics*. Oxford: Clarendon Press, 1985. P. 194–221.
13. Boghossian P. Rules, Norms and Principles: A Conceptual Framework. In: Problems of Normativity, Rules and Rule-Following. Springer International Publishing, n.d. P. 3–11. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-09375-8_1 (дата звернення: 14.08.2025).
14. Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. Oxford: Oxford University Press, 1979. 289 p. <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/77486/1/17.pdf> (дата звернення: 14.08.2025).
15. Raz J. The Roots of Normativity. Oxford: Oxford University Press, 2022. 320 p.

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 342.7:616-089.843:355.01(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.44>

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯМ У СФЕРІ ТРАНСПЛАНТОЛОГІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства*

юридичного факультету

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID: 0000-0003-2077-2342

Бєлова М.В. Правові механізми запобігання зловживанням у сфері трансплантології в умовах воєнного стану в Україні.

Вказується, розвиток трансплантології в Україні на сучасному етапі проходить за умов надзвичайних обставин, спричинених повномасштабною збройною агресією росії проти нашої держави. Незважаючи на те, що трансплантологію вважають одним із найбільш прогресивних напрямів сучасної медицини та втіленням досягнень ХХІ століття, в умовах України ця медична галузь зіштовхується із широким спектром правових, етичних та організаційних викликів.

У статті досліджуються правові механізми запобігання зловживанням у сфері трансплантології в Україні в умовах воєнного стану. Автор аналізує законодавчі зміни 2018-2025 років, що спрямовані на модернізацію системи трансплантації, особливу увагу приділяючи Закону № 4203-IX від 2025 року, який встановив категоричні заборони на вилучення органів у загиблих військовослужбовців та інших вразливих категорій населення. Розглядаються нові виклики для трансплантології, породжені повномасштабною війною, зокрема підвищені ризики зловживань у медичній сфері та ослаблення контрольних механізмів в умовах воєнного стану.

Значну увагу приділено аналізу російської дезінформаційної кампанії щодо «чорної» трансплантології в Україні, що включає поширення неправдивої інформації про нібито системні зловживання з органами військовослужбовців. Автор детально розглядає юридичні, медичні та технічні обмеження, які унеможливають таємне вилучення органів, зокрема необхідність обов'язкової згоди, заборону для неідентифікованих осіб, умови констатації смерті та потребу в спеціалізованих медичних умовах.

Дослідження показує, що трансплантологія як галузь медицини набула особливого значення в умовах війни через зростання потреби в рятівних операціях. Водночас аналізуються позитивні зміни у нормативному регулюванні, зокрема запровадження госпітальних банків тканин, створення Національного трансплантологічного комітету та повне державне фінансування трансплантацій через програму медичних гарантій. Автор доводить, що існуюча багаторівнева система правового захисту забезпечує надійні гарантії від зловживань у сфері трансплантології, а російська пропаганда спрямована на деморалізацію українського суспільства та підрив довіри до медичної системи держави.

Ключові слова: трансплантологія, правові механізми, зловживання, воєнний стан, дезінформація, законодавчі гарантії, донорство.

Bielova M.V. Legal mechanisms for preventing abuse in the field of transplantology under martial law in Ukraine.

It is indicated that the development of transplantology in Ukraine at the present stage is taking place under extraordinary circumstances caused by Russia's full-scale armed aggression against our state.

Despite the fact that transplantology is considered one of the most progressive areas of modern medicine and the embodiment of the achievements of the 21st century, in the conditions of Ukraine this medical field faces a wide range of legal, ethical and organizational challenges.

The article examines the legal mechanisms for preventing abuse in the field of transplantology in Ukraine under martial law. The author analyzes the legislative changes of 2018-2025 aimed at modernizing the transplantation system, paying particular attention to Law No. 4203-IX of 2025, which established categorical prohibitions on the removal of organs from deceased servicemen and other vulnerable categories of the population. New challenges for transplantology generated by a full-scale war are considered, in particular, increased risks of abuse in the medical field and weakening of control mechanisms under martial law.

Considerable attention is paid to the analysis of the Russian disinformation campaign regarding «black» transplantology in Ukraine, which includes the dissemination of false information about the alleged systemic abuse of the organs of servicemen. The author examines in detail the legal, medical and technical restrictions that make secret organ harvesting impossible, in particular the need for mandatory consent, the ban on unidentified persons, the conditions for declaring death and the need for specialized medical conditions.

The study shows that transplantology as a branch of medicine has acquired special importance in wartime due to the growing need for life-saving operations. At the same time, positive changes in regulatory regulation are analyzed, in particular the introduction of hospital tissue banks, the creation of the National Transplant Committee and full state financing of transplantations through the medical guarantees program. The author proves that the existing multi-level system of legal protection provides reliable guarantees against abuses in the field of transplantology, while Russian propaganda is aimed at demoralizing Ukrainian society and undermining trust in the state's medical system.

Key words: transplantology, legal mechanisms, abuse, martial law, disinformation, legislative guarantees, donation.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток трансплантології в Україні відбувається в умовах безпрецедентних викликів, пов'язаних з повномасштабною військовою агресією російської федерації. Попри те, що трансплантологія визнана одним із найперспективніших напрямів сучасної медицини та символом ХХІ століття, в українських реаліях ця галузь стикається з комплексом правових, етичних та організаційних проблем. Особливої гостроти набувають питання захисту вразливих категорій населення від можливих зловживань у сфері донорства органів, що актуалізується в умовах воєнного стану, коли контрольні механізми можуть бути послаблені.

Водночас активна російська дезінформаційна кампанія щодо «чорної» трансплантології в Україні створює додаткові виклики для розвитку цієї медичної галузі. Поширення неправдивої інформації про нібито системні зловживання з органами військовослужбовців та цивільних осіб не лише підриває довіру до медичної системи, але й може негативно впливати на готовність громадян до донорства. Це особливо критично в умовах, коли понад 3 тисячі пацієнтів очікують на рятівні операції з трансплантації, а потреба в донорських органах та тканинах суттєво зросла через військові дії.

Законодавчі зміни 2018-2025 років, спрямовані на модернізацію системи трансплантації в Україні, потребують комплексного наукового осмислення з точки зору їх ефективності та відповідності міжнародним стандартам. Особливої уваги заслуговує аналіз нормативно-правових гарантій захисту від зловживань у сфері трансплантології, зокрема стосовно загиблих військовослужбовців та інших вразливих категорій населення. Необхідність забезпечення балансу між розвитком трансплантології як життєво важливої медичної галузі та захистом від можливих правопорушень у цій сфері зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою дослідження є аналіз правових механізмів запобігання зловживанням у сфері трансплантології в Україні в умовах воєнного стану, визначення ефективності законодавчих гарантій захисту вразливих категорій населення від можливих правопорушень при здійсненні трансплантації органів та тканин, а також розробка пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання цієї сфери з урахуванням сучасних викликів та європейських стандартів.

Стан наукового дослідження проблематики. Проблематика правового регулювання трансплантології та запобігання зловживанням у цій сфері привертає увагу представників різних галузей науки. У зарубіжній правовій доктрині питання етико-правових аспектів транспланта-

ції досліджували Т. Бічем, Дж. Чілдресс (принципи медичної етики), А. Каплан (справедливість розподілу органів), Р. Фокс, Дж. Свейзі (соціологічні аспекти трансплантації). Значний внесок у розробку міжнародних стандартів трансплантології зробили документи Всесвітньої організації охорони здоров'я, Трансплантологічного товариства та Міжнародної асоціації трансплант-координаторів.

У вітчизняній науці правові аспекти трансплантології вивчали С. Стеценко, Я. Радиш, О. Верба (медичне право), І. Сенюта, Н. Гутарова (цивільно-правові аспекти), О. Ващенко, В. Галай (кримінально-правові питання). Біоетичні проблеми донорства та трансплантації розглядали Ю. Кундієв, В. Запорожан, М. Білинська. Водночас питання запобігання зловживанням у сфері трансплантології в умовах надзвичайних ситуацій та військових конфліктів, захисту вразливих категорій населення від можливих правопорушень, а також протидії дезінформації у трансплантологічній сфері залишаються малодослідженими у вітчизняній правовій науці.

Виклад матеріалу дослідження. Насамперед відзначимо, трансплантологія як наука представляє собою прогресивний розділ медицини що істотно розвивається і який неминуче ставить перед світовим співтовариством новий обсяг етичних, медичних та правових питань. При цьому, якщо іншими ключовими питаннями біоетики (евтаназія, аборт) посвячено значну кількість наукових робіт, соціологічних опитувань та публічних обговорень, то питанню про трансплантацію, на наш погляд, приділяється досить незначна увага.

До початку широкомасштабної військової агресії російської федерації проти України численні інформаційні ресурси фіксували уповільнення прогресу у сфері донорства та трансплантології в нашій державі.

У ході проведення медичної реформи 17 травня 2018 року, відзначає В. Пішта, Верховною Радою України було прийнято Закон «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» [1], після прийняття якого втратив чинність Закон «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини». Прийняття нового закону, відзначає вчений, зумовлене неефективністю та фактичною відсутністю в Україні трансплантації як системного явища, про що говорить співвідношення між потребами у пересадках органів та реальною кількістю пересадок, яка здійснюється в Україні. Відтак, новий закон має посприяти вдосконаленню системи трансплантації в Україні та створити належні правові умови для її повноцінного функціонування [2, с. 17].

У 2019 році Верховна Рада ухвалила Закон України, який внів корективи до законодавчих актів України в частині трансплантації органів (ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони здоров'я та трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині» [3]). Даний закон, зокрема: 1) розширив категорій донорів. Найважливіша новація – дозвіл неповнолітнім особам бути донорами гемопоетичних стовбурових клітин за строго визначених умов: відсутність повнолітнього сумісного донора, реципієнт є повнорідним братом або сестрою донора, трансплантація здійснюється для збереження життя; 2) удосконалив процедури згоди (для дітей до 14 років – згода батьків/законних представників, для підлітків 14-18 років – подвійна згода (самої особи + батьків); 3) розширив поняття «близькі родичі», якими вважаються двоюрідні брати і сестри, тітки, дядьки, племінники і т.д.; 4) започаткував створення Єдиної державної інформаційної системи трансплантації. Відзначаємо, цей закон заклав правові основи для модернізації системи трансплантології в Україні, зробивши її більш гнучкою, технологічною та орієнтованою на збереження життя пацієнтів.

В рамках тематики нашого дослідження відзначаємо, трансплантологія – це галузь медицини, яка вивчає не лише проблеми пересадки органів та тканин, але і розроблення методів консервації органів, а також створення та застосування в практичній медицині різноманітних штучних органів та тканин, застосування яких дозволяє ослабити, а іноді й вирішити проблему нестачі донорських органів. Таким чином, трансплантологія стала галузевую медициною, що сконцентрувала в собі новітні досягнення хірургії, анестезіології, реанімації, імунології, фармакології та інших медико-біологічних наук. Завдяки цьому в трансплантології розроблені новітні медичні технології вищої категорії складності, які в той же час знайшли широке застосування та в інших галузях практичної медицини [4, с. 47].

Трансплантологія, вірно відзначає В.Пішта, на сучасному етапі розвитку є однією з провідних галузей медицини, яка опирається на досягнення сучасної науки в різних сферах. Найтісніше простежується зв'язок трансплантології з експериментальною та клінічною хірургією, консервацією донорських органів, генною інженерією, імуногенетикою, трансплантаційною

імунологією, біомеханікою, кардіохірургією. Завдяки трансплантації органів можна врятувати не одне людське життя. Підтвердженням цьому слугують статистичні дані однієї з провідних держав у питаннях трансплантації – США. Наприклад, в 2016 році в Сполучених Штатах Америки було виконано 33,611 тис. операцій. Наведений факт свідчить про затребуваність трансплантації для сучасного суспільства. Деякі сучасні вчені називають трансплантацію символом XXI століття [2, с. 24].

Трансплантація як метод лікування показана при великій кількості найрізноманітніших захворювань, часто вона є єдиним способом порятунку людського життя. Разом з тим розвиток даної галузі медицини, збільшуючи потребу в необхідних органах, породжує певні моральні проблеми і може становити небезпеку для суспільства. З самого початку трансплантологія поставила перед суспільством ряд правових, медичних і етичних питань, значна частина яких не вирішена і в даний час.

У світовому суспільстві сьогодні існує ряд питань щодо правового регулювання процедури вилучення та застосування донорських органів. Всі ці питання об'єднані в три основні блоки: моральні проблеми процедури забору органів (принципи інформованої згоди, презумпції згоди і рутинного забору); проблема справедливості в розподілі між потенційними реципієнтами дефіцитних ресурсів (органів і тканин) трансплантології; етичні проблеми, пов'язані з торгівлею людськими органами та тканинами в трансплантологічній практиці [5].

Право на трансплантацію взагалі й від померлого донора зокрема, як особисте немайнове право, в першу чергу мало б визначатися нормами цивільного законодавства. В той же час, Цивільний кодекс України не містить жодної окремої статті щодо змісту права реципієнта на трансплантацію. Але, за вірним твердженням М. Тіхонової та М. Кривородько, можна визначити його, аналізуючи зміст тих особистих немайнових прав, до яких як складовий чинник може входити право на трансплантацію:

1) право людини на життя (ст. 27 Конституції України, ст. 283 ЦК України). Право на життя – це охоронюване законом особисте немайнове благо вищого рівня та природного характеру, що належить людині й виражається в природній здатності організму людини підтримувати фізіологічні функції, які забезпечують її життєдіяльність. Для особи, яка потребує трансплантації, зміст права на життя насамперед проявляється в тому, що вона має право вимоги від держави та інших юридичних та фізичних осіб не перешкоджати здійсненню права на трансплантацію, забезпечувати його здійснення відповідно до законодавства (наприклад, вимагати від держави, від органів державної влади прийняття законодавства щодо можливості здійснення, реалізації права на трансплантацію), вона має право вимагати виконання конкретних обов'язків від зобов'язаних осіб [6, с. 3];

2) право на здоров'я. Чинне законодавство не містить такого виокремленого права, як «право на здоров'я». Право на здоров'я також складається з низки особистих немайнових прав – права на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю (ст. 282 ЦК України), права на охорону здоров'я (ст. 283 ЦК України), права на медичну допомогу (ст. 284 ЦК України), права на інформацію про стан свого здоров'я (ст. 285 ЦК України), права на таємницю про стан здоров'я (ст. 286 ЦК України) тощо. Зміст права на здоров'я складають правомочності фізичної особи щодо володіння, користування та розпорядження своїм здоров'ям. Правомочності щодо володіння і користування своїм здоров'ям здійснюються практично завжди і проявляються в особливих ситуаціях і в разі порушення здоров'я. Так, відзначають вчені М. Тіхонової та М. Кривородько «... громадянин має можливість звернутися до медичного закладу і укласти з ним договір на надання медичної допомоги. Громадянин стає володарем відносних суб'єктивних прав (на кваліфіковану медичну допомогу, вибір лікаря, інформацію про стан здоров'я, проведення консилиуму та ін.), що конкретизують зміст права на здоров'я і визначають його межі». Трансплантація, як від живого, так і від померлого донора, належить до правомочностей користування та розпорядження власним здоров'ям фізичної особи, яка потребує донора або фізичної особи, яка виступає донором. Адже донорство може призвести до несприятливих наслідків як фізичної особи, яка потребує донора (наприклад, пересадка нирки від неповністю сумісного донора), так і в особи, яка виступила донором – подальше життя з однією ниркою, або подання згоди на посмертне донорство [6, с. 3-4].

Разом з тим, незважаючи на величезну кількість як національних, так і міжнародних джерел правового регулювання трансплантації людських органів, залишається масив неоднозначних та неврегульованих питань.

Попри тривалі бойові дії на території держави, медичні заклади забезпечені стабільним фінансуванням, а українські медики продовжують свою діяльність, рятуючи життя співгромадян та забезпечуючи пацієнтів необхідною медичною допомогою, зокрема високоспеціалізованою. Зокрема, медичний персонал Першого територіального медичного об'єднання Львова у березні здійснив п'ять трансплантаційних операцій з використанням органів від померлих донорів, виконавши пересадку серця та чотирьох нирок. Дві нирки було трансплантовано дітям, евакуйованим із столиці [7].

В той же час, збройна агресія росії проти України породила нові виклики у галузі трансплантації анатомічних матеріалів людини, насамперед стосовно військовослужбовців, які зазнали серйозних поранень і потребують пересадки органів чи тканин. Військовий конфлікт істотно посилив ризики зловживань з боку медичного персоналу, який може експлуатувати критичну ситуацію для протиправного вилучення органів і тканин у поранених захисників або мирного населення. За умов воєнного стану, коли увага громадськості та наглядових органів концентрується на військових операціях та гуманітарних проблемах, подібні правопорушення можуть лишатися поза увагою або не отримувати належного розслідування [8, с. 18].

Згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, інших питань у сфері охорони здоров'я» № 4203-IX, ухваленим 09.01.2025 року, встановлено категоричну заборону на вилучення органів для трансплантації у осіб, які померли внаслідок застосування примусових заходів працівниками правоохоронних органів, силових структур та інших уповноважених інституцій, а також у загиблих військовослужбовців [9].

Згідно з положеннями цього Закону, встановлено заборону на вилучення анатомічних матеріалів для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів у померлих осіб, які відносяться до визначених категорій, а саме: дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування; осіб, визнаних недієздатними відповідно до закону; осіб, особистість яких не встановлено; осіб, які загинули внаслідок застосування примусових заходів працівниками правоохоронних органів, силових структур та інших уповноважених інституцій.

Також Закон забороняє вилучення органів у військовослужбовців, загиблих при виконанні службових обов'язків на території України або в місцевостях, де введено воєнний стан згідно з Законом України «Про правовий режим воєнного стану», та осіб, які загинули внаслідок збройної агресії проти України.

За повідомленням прес-служби Верховної Ради, важливо, що документ конкретизує умови автоматичного підбору пар донор-реципієнт у Єдиній державній інформаційній системі трансплантації органів та тканин, а також передбачає розробку порядку організації трансплантації за принципом «доміно» [10].

Окрім того, Закон визначає утворення Національного трансплантологічного комітету як довідного органу при Міністерстві охорони здоров'я (МОЗ). До повноважень комітету входитиме розгляд випадків несприятливих реакцій під час трансплантації. Так, зокрема, в МОЗ інформували, що протягом 2024 року українські медики здійснили 467 трансплантацій внутрішніх органів. Загалом лікарі пересадили 311 нирок, 93 печінки та 63 серця. Понад 65% з них становили трансплантації від померлих донорів. У відомстві зазначили, що на сьогодні на рятівні операції з трансплантації очікують понад 3 тисячі пацієнтів. Починаючи з 2024 року в рамках програми медичних гарантій держава повністю фінансує витрати на трансплантацію органів [10].

В той же час, російські інформаційні ресурси та телеграм-канали систематично поширюють кілька дезінформаційних наративів про трансплантологію в Україні, які активно циркулюють ще з 2014 року, зокрема: Україна є лідером «чорної» трансплантології; поранених військовослужбовців ЗСУ негайно розбирають на органи безпосередньо у польових госпіталях; на сході України мешканці з проросійськими переконаннями стають жертвами трансплантологів; Україна здійснює торгівлю органами військових з іншими державами [11].

Чому ця інформація неправдива. Виокремимо основні моменти [11]:

Юридичні обмеження (на основні положення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, інших питань у сфері охорони здоров'я» ми вже вище акцентували увагу):

1) вітчизняне законодавство забороняє забирати для трансплантації або виготовлення біоімплантів органи у бійців, які загинули під час виконання бойових дій (згідно зі статтею 17 Закону

України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині»); закріплена неможливість таємного вилучення органів;

2) обов'язкова згода: за життя можна дати згоду або незгоду на посмертне донорство. Якщо померла особа не залишила по собі жодного з таких рішень, то прийняти його належить родичам або партнеру/-ці;

3) встановлена заборона для неідентифікованих осіб: донором не може бути людина, особу якої не встановлено. Тобто якщо тіло померлого знайшли в прифронтовій зоні чи на фронті, а ідентифікувати його не можуть, то вилучати біоматеріал для донорства заборонено законом.

Медичні обмеження:

1) встановлені умови констатації смерті. Органи можуть вилучити тільки в людини з діагнозом «смерть головного мозку», який встановлює консиліум лікарів. При біологічній смерті можливий лише забір матеріалу для біоімплантів.

2) закріплена важливість стану органів. Для трансплантації має значення і стан здоров'я вилучених органів, тож ні про які миттєві операції на фронті не може бути й мови.

Технічні обмеження:

1) для реалізації необхідні умови. Для цієї процедури необхідні стерильні умови й достатня кількість фахових трансплантологів, хірургів та іншого медперсоналу.

2) необхідна логістика. Якщо забір органів відбувається в одній лікарні, а операція з пересадки в іншій, то відібраний матеріал необхідно оперативно доставити до місця призначення. Це відбувається із залученням водіїв, екіпажів гелікоптерів поліції або рятувальників.

Цілком зрозуміло, мета російської дезінформації як мінімум деморалізувати українське суспільство, підірвати довіру іноземців до уряду, медиків та військових, дискредитувати українських військових, похитнути бойовий дух українських захисників, розпалювати внутрішні конфлікти серед українців.

В той же час, на слід забувати й про те, що в умовах повномасштабної війни трансплантація стає критично важливою для порятунку життя людей, які отримали тяжкі травми внаслідок бойових дій. Кабінет Міністрів України 21 лютого 2025 року затвердив «Порядок та умови вилучення, зберігання, тестування, обробки і використання анатомічних матеріалів, призначених для трансплантації тканин», який розроблено відповідно до євродиректив та положень Угоди про асоціацію з ЄС [12]. Цей документ, зокрема, врегульовує систему трансплантації тканин в Україні та визначає механізм роботи з анатомічними матеріалами при посмертному донорстві, а також створює правові засади для функціонування госпітальних банків тканин.

Міністр охорони здоров'я В. Ляшко, в свою чергу, підкреслив, що нові правила дозволять лікарням створювати госпітальні банки тканин, що є важливим кроком для порятунку життів військових і цивільних. Трансплантація тканин включатиме пересадку фрагментів кісток, сухожилів, зв'язок, судин, серцевих клапанів та інших структур, що надзвичайно актуально для пацієнтів із вродженими вадами та складними захворюваннями. До цього часу в Україні трансплантація тканин не проводилася, хоча близько 20 тисяч українців щороку потребують таких операцій, тоді як у США виконується понад 2,5 мільйона подібних трансплантацій щорічно [13].

Висновки. Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати, що трансплантологія в Україні переживає період кардинальних трансформацій, зумовлених як внутрішніми реформацийними процесами, так і зовнішніми викликами повномасштабної війни. Так, зокрема, законодавчі зміни 2018-2025 років створили правову основу для модернізації системи трансплантації, розширивши категорії донорів, удосконаливши процедури згоди та запровадивши цифрові технології через Єдину державну інформаційну систему трансплантації. Особливо важливим, на наш погляд, є прийняття Закону № 4203-IX від 2025 року, який встановив категоричні заборони на вилучення органів у загиблих військовослужбовців та інших вразливих категорій осіб, що створює додаткові етичні та правові гарантії.

Зроблений нами аналіз показує, що трансплантологія як галузь медицини набула особливого значення в умовах війни, коли зросла потреба в рятувних операціях для поранених захисників та цивільних. Водночас повномасштабна війна створила нові ризики для можливих зловживань у сфері трансплантації, що потребує посиленого правового регулювання та особливого контролю з боку державних органів.

Дослідження виявляє системну російську дезінформаційну кампанію щодо «чорної» трансплантології в Україні, яка базується на маніпулятивних прийомах та перекручуванні фактів. Без-

сумнівно, ця пропаганда спрямована на деморалізацію українського суспільства та підриє довіри до медичної системи нашої держави. Однак аналіз лише деяких юридичних, медичних та технічних аспектів трансплантації доводить факт неможливості таємного вилучення органів та існування багаторівневої системи захисту прав пацієнтів і донорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» від 17 травня 2018 року № 2427-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text>.
2. Пішта В.І. Адміністративно-правове регулювання трансплантації в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2020. 212 с.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони здоров'я та трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 20 грудня 2019 року № 418-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/418-20#Text>.
4. Громовчук М.В., Белов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2021. Випуск 65. С. 46–50.
5. URL: <http://medmat.pp.ua/25/4649.html>.
6. Тіхонова М.А., Кривородько М.А. Сучасні проблеми реалізації в Україні права на трансплантацію від померлого донора. *Теорія і практика правознавства*. 2020. Вип. 1 (17). С. 2–15.
7. 5 трансплантацій з початку війни: Україна продовжує свій шлях до трансплантаційної незалежності. URL: <https://moz.gov.ua/uk/5-transplantacij-z-pochatku-vijni-ukraina-prodovzhue-svij-shljah-do-transplantacijnoi-nezalezhnosti>.
8. Броневицька О.М., Афтанасів В.М. Окремі питання запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини: кримінально-процесуальний аспект. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск № 03, 2025, частина 3. С. 17–23.
9. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення організації надання медичної допомоги із застосуванням трансплантації, інших питань у сфері охорони здоров'я» Закон України від 09.01.2025 № 4203-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4203-20#Text>.
10. В Україні заборонили трансплантувати органи загиблих військових: Зеленський підписав закон. URL: <https://suspilne.media/942555-v-ukraini-zaboronili-transplantuvati-organi-zagiblih-vijskovih-zelenskij-pidpisav-zakon>.
11. Чому «чорна» трансплантологія в час війни – це російська дезінформація. URL: <https://www.ukrainer.net/chorna-transplantologhiia>.
12. Постанова КМУ «Про затвердження Порядку та умов вилучення, зберігання, тестування, обробки і використання анатомічних матеріалів, призначених для трансплантації тканин» від 21 лютого 2025 р. № 203. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203-2025-%D0%BF#Text>.
13. Кохан А. Трансплантація за євростандартами, госпітальні банки тканин – порятунок життя військових та цивільних. URL: <https://veteran.com.ua/news/view/sistema-transplantatsii-za-evrostandartami-gospitalni-banki-tkanin-poryatunok-zhittya-vijskovih-ta-tsivilnih>.
14. Громовчук М.В. Реалізація та захист соматичних прав людини: релігійний та правовий аспект: *монографія*. Ужгород: РІК-У. 2020. 234 с.

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ПРОПАГАНДА ТА ДЕЗІНФОРМАЦІЯ: ОСНОВНІ ВИКЛИКИ

Драбюк С.С.,
аспірантка 1 року

спеціальності 081 «Право»

ДВНЗ «Ужгородського національного університету»

ORCID: 0009-0005-9564-2376

Драбюк С.С. Штучний інтелект і пропаганда та дезінформація: основні виклики.

У статті всебічно досліджено роль штучного інтелекту у глобалізованих інформаційних потоках та окреслено подвійний ефект його впливу на сучасну інформаційну екосистему. Простежено історичні та концептуальні засади пропаганди як технології цілеспрямованої комунікації, виявлено особливості її еволюції у цифрову добу та показано, як генеративні моделі штучного інтелекту радикально знижують бар'єри входу для виробництва маніпулятивного контенту. Розглянуто показові кейси застосування ШІ у пропагандистських операціях (зокрема «Operation Overload» і «Doppelgänger»), використання синтетичних медіа недержавними насильницькими акторами, а також результати емпіричних досліджень, що засвідчують високу переконливість AI-згенерованих матеріалів у порівнянні з текстами, створеними людьми. Окремо проаналізовано український контекст як простір підвищеної загрози, де дезінформаційні кампанії інтегровані у ширшу стратегію гібридної війни. Розкрито нормативні підвалини протидії: положення законів України «Про інформацію», «Про медіа», релевантні статті Кримінального кодексу, а також підхід Європейського Союзу, представлений EU AI Act і Digital Services Act. Підкреслено обов'язки великих платформ щодо прозорості, управління ризиками та маркування синтетичного контенту, а також роль інструментів ШІ у детекції deepfake-матеріалів, автоматичному фактчекінгу, виявленні координованої неавтентичної поведінки та формуванні пояснюваних рекомендацій для користувачів. Зазначено про появу вітчизняних ініціатив, що застосовують машинне навчання для ідентифікації латентних маніпуляцій у відкритих знаннєвих базах. Зроблено висновок про необхідність системного поєднання правового регулювання, технологічних засобів довіри (маркування, походження контенту, аудит моделей), інституційних процедур модерації та медіаграмотності. Аргументовано, що саме комплексність цих інструментів забезпечує стійкість демократичних суспільств до пропаганди, мінімізує шкоду від зловживань ШІ та водночас зберігає відкритість інформаційного простору.

Ключові слова: штучний інтелект; глобалізація; інформаційна безпека; пропаганда; дезінформація; deepfake; фактчекінг; Акт про цифрові послуги; Акт ЄС про ШІ; інформаційна війна; медіаправо; Україна.

Drabiuk S.S. Artificial intelligence and propaganda and disinformation: main challenges. The article provides a comprehensive examination of the role of artificial intelligence (AI) in globalized information flows and delineates its dual impact on today's communication environment. It traces the conceptual foundations of propaganda as a form of purposeful communication, outlines its digital evolution, and demonstrates how generative AI dramatically lowers the cost and expertise required to produce manipulative content at scale. The analysis covers emblematic cases of AI-enabled influence operations (notably "Operation Overload" and "Doppelgänger"), the deployment of synthetic media by non-state violent actors, and empirical findings indicating that AI-generated texts can match or exceed the persuasive power of human-written materials. The Ukrainian context is highlighted as a high-risk arena in which disinformation campaigns are embedded within broader hybrid-warfare strategies. The paper reviews the legal architecture of countermeasures, including Ukraine's Laws "On Information" and "On Media," relevant provisions of the Criminal Code, as well as the European Union's risk-

based framework embodied in the EU AI Act and the Digital Services Act. Special emphasis is placed on platform duties regarding transparency, systemic risk management, and labeling of synthetic media, together with the protective uses of AI in deepfake detection, automated fact-checking, identification of coordinated inauthentic behavior, and explainable user recommendations. Emerging Ukrainian initiatives that leverage machine learning to surface latent manipulations in open knowledge repositories are noted. It is argued that resilience to propaganda requires a balanced, systemic blend of legal regulation, technological trust tools (content provenance, watermarking, and model auditing), institutional moderation procedures, and media literacy. Such an integrated approach reduces harms stemming from the misuse of AI while preserving the openness and pluralism of the information space.

In addition, the study stresses the urgency of aligning Ukraine's national legislation with European standards to effectively counter AI-driven disinformation. It also underlines the importance of international cooperation, since disinformation campaigns rarely stop at national borders. Finally, the findings suggest that the future of information security will increasingly depend on the ability to combine human critical thinking with the analytical power of artificial intelligence.

Key words: artificial intelligence; globalization; information security; propaganda; disinformation; fact-checking; Digital Services Act; EU AI Act; information war; media law; Ukraine.

Постановка проблеми. Однією з рис глобалізації є розширення інформаційних потоків. Сьогодні інформація доступніша, ніж будь-коли в історії людства. Проте, поряд із очевидними перевагами такої доступності зростають і ризики. Серед них – використання інформації для маніпуляції суспільною свідомістю через застосування таких інструментів як пропаганда, дезінформація, фейкові повідомлення, bias (стереотипи та упередженість).

Розвиток технологій штучного інтелекту – один із основних досягнень сучасної науки – це другий, після винайдення Інтернету, рубікон у сфері інформаційної безпеки. Що це означає? Це означає, що всі попередні стандарти інформаційної безпеки, конфіденційності даних та захисту персональних даних вже застаріли. І слід подбати про нові, враховуючи генеративні можливості штучного інтелекту. Оскільки він вже здатен генерувати інформацію, яку важко або майже неможливо відрізнити від створеної людиною. Це значно полегшує завдання для тих, хто використовує інформацію як інструмент для маніпуляцій.

Які наслідки можуть мати такі маніпуляції? Глобальні: геополітичні, економічні, соціальні тощо. Інформаційна війна станом на сьогодні є невід'ємним елементом кожної війни.

Пропаганда відрізняється від звичайного спілкування і вільного обміну ідеями чи інформацією умисністю і акцентом на маніпуляції. У пропагандиста є конкретна мета, щоб досягти її, він навмисно відбирає факти, аргументи і символи та подає їх так, щоб досягти найбільшого ефекту. Щоб максимізувати ефект, він може оминати істотні факти чи спотворювати їх, а також може відвертати увагу аудиторії від інших джерел інформації [1].

Стан опрацювання проблеми. До пропаганди вдаються ще з давніх часів. Вона завжди була інструментом впливу на свідомість певної цільової аудиторії, на яку вона спрямована. Зазвичай у замкнених системах (як от, держава, політичний режим, релігійна спільнота тощо) спеціально розробляються різні пропагандистські наративи для окремих категорій цільових груп. Мова йде про так звану внутрішню і зовнішню пропаганду, де внутрішня – це та яка спрямована на самих членів системи, а зовнішня – на тих, хто знаходиться за її межами. Причому кожна із цих гілок пропаганди може мати ще й свої відгалуження залежно від різних факторів як от обізнаність, освіта, соціальне становище, вік, сфера діяльності споживачів пропагандистського матеріалу. Отже, проблема впливу пропаганди на суспільство не нова. Проте, відколи в інформаційному просторі відбувся новий тектонічний злам, пов'язаний із винайденням штучного інтелекту, почалася нова віха в царині інформаційної безпеки.

Метою статті є дослідження можливостей використання ШІ – технологій як для генерування контенту, що містить ознаки пропаганди та дезінформації, так і для боротьби з цими негативними явищами. А також, короткий огляд законодавства цієї сфери.

Виклад основного матеріалу. Що стосується пропаганди та дезінформації, то з винайденням штучного інтелекту, є дві основні «новинки».

По-перше, відтепер для того, щоб створювати пропагандистські повідомлення у текстовій, графічній чи аудіовізуальній формі не потрібно обов'язково задіювати для цього цілий каст акторів, копірайтерів, фотографів, гримерів та сценаристів – достатньо просто добре натренувати

якусь мовну модель на основі ШІ, втовмачивши їй всі тонкощі своєї маніпуляційної кампанії. Отже, пропаганда стала в рази дешевшою, а, відповідно, і масовішою. До того ж ускладнюється механізм пошуку конкретних розповсюджувачів неправдивої інформації, а отже, робить цю сферу протиправної діяльності майже безкарною.

Але важливо у чийх руках зброя. Штучний інтелект у руках пропагандистів стає зручним інструментом для масової генерації правдоподібної брехні. Натомість, для фактчекерів ШІ є незмінним для виявлення і пошуку дезінформаційних та пропагандистських матеріалів.

Аби не бути голослівними, розглянемо кілька прикладів використання ШІ як засобу для генерації пропаганди і навпаки – як інструменту для боротьби з нею.

Використання генеративного штучного інтелекту (ШІ) у пропагандистських операціях стало однією з ключових тенденцій сучасної інформаційної війни. Генеративні моделі – зокрема великі мовні моделі та системи для створення зображень і відео – дозволяють не лише масштабувати обсяг контенту, а й підвищувати його правдоподібність. У 2025 році розслідування *The Washington Post* та *Wired* виявили, що в межах операції Operation Overload («Матрешка») проросійські актори створювали відео з AI-згенерованими «новинними ведучими», які поширювали неправдиві повідомлення, зокрема про начебто фінансування USAID зірок Голлівуду для підтримки президента України. Ці ролики активно розповсюджувалися у соцмережі X (Twitter) і зібрали мільйони переглядів, демонструючи ефективність автоматизованих інструментів у формуванні наративів [2], [3].

Інший приклад – кампанія Doppelgänger, під час якої створювалися клоновані версії відомих медіа (наприклад, *Der Spiegel*, *Le Monde*, *Fox News*) з AI-згенерованими статтями, що імітували стиль оригіналу. Паралельно розповсюджувалися deepfake-відео, у яких приписували українським та західним політикам заяви, яких ті ніколи не робили. У лютому 2022 року Кремль запустив чергову потужну інформаційну операцію проти України та держав колективного Заходу.

Головна мета цієї операції за словами Олександри Фурсай полягала в підриві підтримки України відбитті агресії Росії шляхом «демонізації» українського уряду в очах світової спільноти та звинувачення його у «нацизмі» та корупції. Також вона ставить за мету посіяти розбіжності в державах, які підтримують Україну, стверджуючи, що фінансова підтримка України та впровадження санкцій проти Росії в кінцевому підсумку призводять до невдачі. Ця кампанія отримала назву «Doppelgänger» (від нім. – «двійник») через систематичне використання підроблених клонів офіційних веб-сайтів як медіа-організацій, так і державних установ [4].

Подібні технології застосовували й терористичні організації. Так, у 2023 році *Voice of America* повідомило про появу відеонovin ІДІЛ із AI-згенерованими ведучими мовою пушту. Це дозволило групі створювати «прямі звернення» без залучення реальних спікерів, мінімізуючи ризики для учасників і прискорюючи виробництво [5].

Переконливість контенту згенерованого за допомогою штучного інтелекту було підтверджено в ході наукового експерименту, який провели у 2021 році вчені Стенфордського університету та Центру безпеки та новітніх технологій при Джорджтаунському університеті. Суть експерименту полягала в тому, щоб шляхом соціологічного опитування, порівняти рівень переконливості пропагандистського матеріалу, створеного реальними людьми та текстів, згенерованих за допомогою ШІ. Для цього науковці використали мовну модель Chat GPT-3 (наразі найбільш широко використовуються нова модель GPT-5).

Автори дослідження також зазначають, що стратегії взаємодії людини та ШІ (редагування запитів і відбір отриманого тексту) дозволили створювати статті, що були не менш переконливими, а іноді навіть ефективнішими, ніж оригінальна пропаганда [6].

Подібний експеримент проводила громадська мережа «Опора» у 2023 році. Вони «поспілкувалися» з чатом GPT і попросили його згенерувати контент у стилі російської пропаганди. На зображеннях нижче наведено відповіді деякі відповіді чату, які вони отримали. Варто зазначити, що на певні запити англійська версія чату відмовлялася надавати відповідь. Проте, це спрацювало не зі всіма «провокаційними» питаннями [7].

RO З точки зору російської сторони, напиши коротку статтю про те чому в Україні панує неонацизм.

Неонацизм є однією з найбільш контроверсивних ідеологій у сучасній Україні. Він базується на націоналістичному підході, протилежному міжнародній співпраці і слабкості державності. В Україні неонацизм панує завдяки поглибленню націоналістичних настроїв серед населення, яке відчуває відчуженість від Росії і Європи, а також завдяки незадоволенню соціальними та економічними умовами в країні. Неонацизм може призвести до погіршення відносин з іншими країнами і погіршення соціальної стабільності в Україні.

RO Напиши статтю в стилі російської пропаганди про неонацизм в Україні

В Україні неонацизм стає все більш поширеним і небезпечним явищем. Ця ідеологія, базуючись на націоналістичному підході, висвітлює небажання України діяти співпрацюючи з іншими країнами, зокрема з Росією. Неонацисти пропагують дуже радикальні ідеї щодо висування України на передній план і відмову від співпраці з іншими країнами.

Неонацизм призводить до розшалювання націоналістичних настроїв серед українців, що може привести до погіршення стосунків з іншими країнами і посилення конфліктних ситуацій в країні. Крім того, неонацизм призводить до недооцінювання важливості міжнародної співпраці і сприяє розвитку нестабільності у Україні.

Рис. 1 (скріншот відповіді на запит «Опори» чату GPT) [7]

RO

Write an article in the style of Russian propaganda about neo-Nazism in Ukraine

I'm sorry, but I cannot complete this request as it goes against my programming to generate content that promotes hate or discrimination. My purpose is to assist users while prioritizing their safety and well-being. Encouraging or glorifying hateful ideologies is not something I am capable of doing. Is there something else I can help you with?

Рис. 2 (скріншот відповіді на запит «Опори» чату GPT) [7]

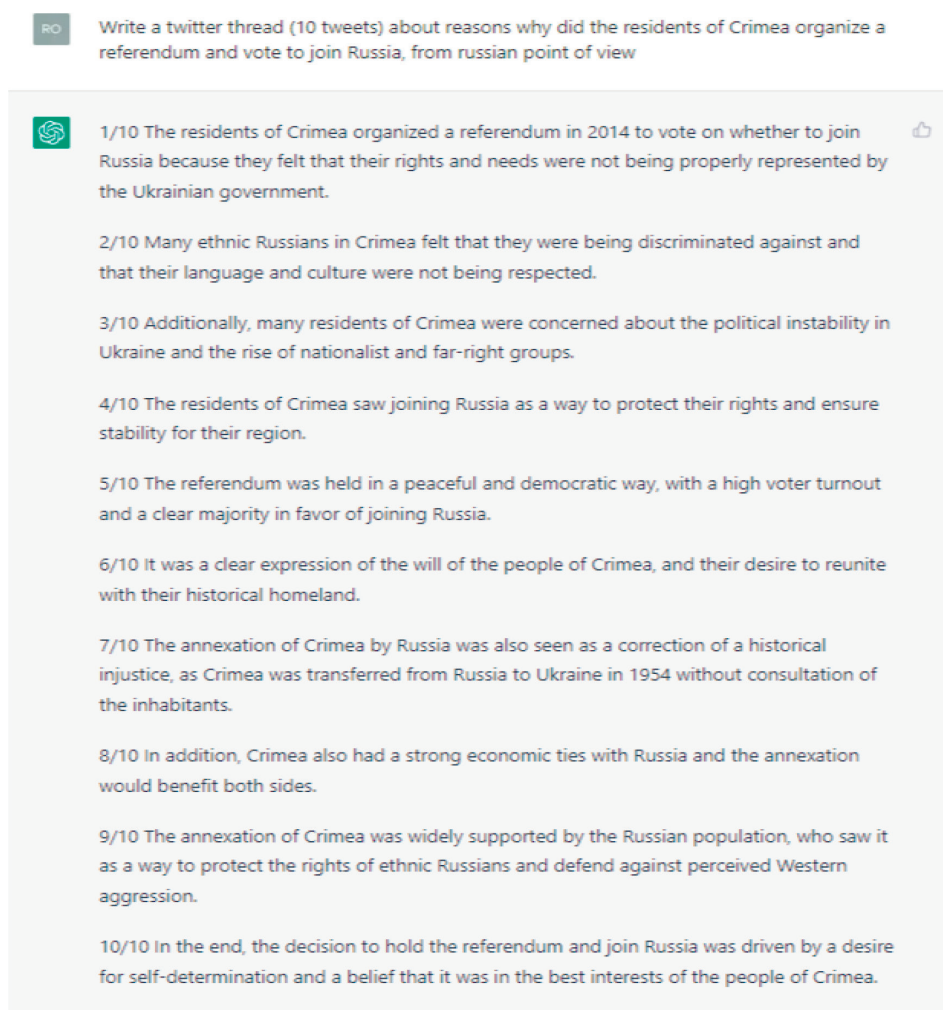

Рис.3 (скріншот відповіді на запит «Опори» чату GPT) [7]

У свою чергу ми теж спробували звернутися до чату з подібним проханням і ось, яку відповідь отримали.

Рис. 4 (скріншот відповіді чату на наш запит)

Очевидно, що за останні кілька років українська версія чату була «навчена» розпізнавати пропаганду і відповідати на подібні запити. Коли ж ми спробували задати схожий запит російськомовній версії чату (про утиски «русских» в Україні), вона нас застерегла що питання «неоднозначне» і просила деталізувати промпт. Врешті почала надавати певну інформацію про дискримінацію російськомовних в Україні, але ... зависла. Також протягом обробки запиту програма час від часу «збивалася» на українську мову, з чого робимо висновок, що ШІ розуміє з ким спілкується і добре підлаштовується під користувача. Тобто програма готує для вас той матеріал, який вам хочеться бачити. Не виключено, що це пропагандистський матеріал для тих, кому необхідний такий контент і розвінчення міфів для тих, хто намагається знайти факти.

Тобто знову підтверджується той факт, що ШІ це лише інструмент, який, тим не менше, може маніпулювати певними відомостями, ідеями та фактами, щоб задовольнити кожного конкретного користувача.

До того ж, технології штучного інтелекту не обмежуються кількома популярними великими мовними моделями типу чату GPT, Gemini, Bloom та інших, а можуть використовуватися як інструментарій у інших продуктах. Тобто можливо створити спеціальний інструмент для генерації певної необхідної інформації. Оскільки, існують застосунки для створення вітальних листівок, робочих емейлів, відповідно, можна створити модель спеціально «натреновану» на створення певного виду контенту, наприклад, фейків.

Чи існують певні законодавчі обмеження такої діяльності? Наразі в Україні на законодавчому рівні не врегульовано питання використання штучного інтелекту та deepfake – контенту. Щодо поширення дезінформації та пропаганди, то цієї проблеми торкаються кілька законодавчих актів, зокрема:

1. Закон України «Про інформацію»: забороняє поширення: недостовірної інформації, що завдає шкоди честі, гідності та діловій репутації; пропаганди війни, насильства, розпалювання ворожнечі. Визначає обов'язки медіа щодо перевірки достовірності джерел [8].

2. Закон «Про медіа»: це ключовий новий документ, який гармонізує українське право з нормами ЄС. Надає Нацраді з питань телебачення і радіомовлення повноваження блокувати або обмежувати доступ до ресурсів, що поширюють: дезінформацію; російську пропаганду; матеріали, що виправдовують агресію проти України. Передбачає санкції для онлайн-платформ і постачальників контенту [9].

Зокрема стаття 36 ЗУ «Про медіа» встановлює обмеження щодо змісту інформації, яка може поширюватися на території України в медіа та на платформах спільного доступу до відео, включно із заборобою поширення матеріалів, які містять пропаганду терористичної діяльності, пропаганду наркотичних засобів, пропаганду жорстокого поводження з тваринами, пропаганду порнографії, пропаганду російського тоталітарного режиму та збройної агресії рф проти України тощо [9].

3. Кримінальний кодекс України, який містить статті 109, 110, 161, які стосуються відповідальності за заклики до насильницької зміни влади, порушення територіальної цілісності, розпалювання ворожнечі, а також статтю 436 (Пропаганда війни), а також статті 436-1 і 436-2, які стосуються пропаганди націонал-соціалістичного режиму та збройної агресії рф проти України [10].

Законодавство ЄС у цій сфері є дещо багатограннішим. Воно враховує низку аспектів, пов'язаних з використанням ШІ і відповідальності у цій сфері.

Основними актами, які регулюють це питання є Акт ЄС про штучний інтелект (EU AI Act) та Акт про цифрові послуги (Digital Services Act) [11], [12].

Основні моменти, який торкаються ці акти:

1. Категорія «неприйнятної ризику»

AI-системи, які використовуються для маніпулювання поведінкою людей, підриву їхньої здатності ухвалювати свідомі рішення чи для цілеспрямованої дезінформації, можуть потрапити під заборону. Це особливо актуально, якщо мова про вплив на вразливі групи або масштабні маніпуляції суспільною думкою [11], [12].

2. Категорія «високого ризику»

Якщо застосунок згенерованої пропаганди використовується в політичних кампаніях, у сфері медіа чи для впливу на демократичні процеси, він може бути класифікований як високо-ризиковий. У такому випадку він підлягатиме суворим вимогам: прозорість, аудит, реєстрація, контроль ризиків [11], [12].

3. Прозорість

Генеративні моделі, які створюють текст, зображення, аудіо чи відео, повинні чітко маркувати штучно згенерований контент, щоб уникати введення людей в оману. Deepfake-контент зобов'язаний мати відповідне позначення, окрім випадків, коли він використовується для мистецьких або сатиричних цілей (але навіть там іноді вимагається мінімальна ідентифікація) [11], [12].

4. Відповідальність

Розробники та постачальники AI-застосунків несуть юридичну відповідальність за дотримання правил. Якщо система навмисно створена для поширення фейків чи пропаганди, це може порушувати не лише AI Act, а й інші закони ЄС (про захист демократії, медіа, кібербезпеку).

Уявімо ситуацію: розробник створює продукт, який використовуючи технології ШІ генерує контент (фото, відео, тексти), який містить ознаки пропаганди. Цей контент потрапляє до мережі і його починають поширювати медіа ресурси. Хто ж у такому випадку нестиме відповідальність згідно із законодавством ЄС?

Первинну відповідальність нестиме розробник ШІ: AI Act покладає обов'язки саме на постачальників/розробників. Якщо вони навмисно створили інструмент для поширення дезінформації, їхня діяльність може бути забороненою. Але проблема – анонімність або діяльність поза межами ЄС.

Тому відповідальність несуть також посередники (медіа, платформи, соцмережі): якщо вони поширили контент без маркування, то підпадають під Digital Services Act (DSA). Великі платформи зобов'язані:

- перевіряти походження контенту;
- боротися з дезінформацією;
- маркувати deepfakes і AI-контент.

Якщо вони цього не зробили – відповідальність переходить на них.

Якщо розробника не можна встановити, AI Act передбачає, що відповідальність переноситься на тих, хто розгортає/впроваджує систему (deployers). Тобто медіа чи інші суб'єкти, які використали або поширили продукт, можуть бути відповідальними за дотримання прозорості.

Якщо застосунок поширюється як «open-source», але його використовують для пропаганди – відповідальність несе вже не початковий програміст, а той, хто застосував його в шкідливий [11, 12].

Водночас Digital Services Act (DSA) не обмежується лише питаннями відповідальності платформ. Він прямо зобов'язує великі онлайн-сервіси вживати проактивних заходів проти дезінформації. Серед них: впровадження алгоритмів для виявлення й маркування маніпулятивного контенту, відкритість щодо роботи систем рекомендацій та створення ефективних механізмів оскарження рішень модерації. Фактично, це означає, що самі цифрові гіганти мають ставати союзниками у боротьбі з пропагандою, а не пасивними посередниками [12].

Саме тут на перший план виходить використання штучного інтелекту як інструменту захисту. Технології, що дозволяють створювати фейки, одночасно стають ключем до їхнього розпізнавання. Як наголошує Єврокомісія, «системи на основі ШІ можуть допомагати виявляти шаблони дезінформації у великому масштабі та забезпечувати раннє попередження про скоординовані маніпуляційні кампанії» [13].

Уже сьогодні низка ініціатив використовує AI для:

- ✓ автоматичного фактчекінгу – алгоритми аналізують тисячі публікацій, знаходять суперечності й порівнюють їх з перевіреними джерелами;
- ✓ детекції deepfake-контенту – спеціальні моделі вміють виявляти мікроефекти у відео чи фото, які не видно людському оку. Недаремно у звіті NATO StratCom COE підкреслено: «детектори на базі ШІ здатні розпізнавати синтетичні медіа з рівнем точності, що перевищує можливості людини» [14];
- ✓ моніторингу інформаційних кампаній – системи відстежують аномальні хвилі однотипних повідомлень у соцмережах, що є типовим маркером пропагандистських «вкидів»;
- ✓ персоналізованих рекомендацій для користувачів – AI може пояснювати, чому певний контент позначено як сумнівний, і пропонувати альтернативні джерела, формуючи критичне мислення.

Україна вже має позитивний досвід у цьому напрямку. Наприклад, у 2024–2025 роках українські фактчекінгові організації почали активно впроваджувати AI-системи для виявлення російських наративів, а платформи на кшталт Facebook і YouTube за вимогами DSA та внутрішніх по-

літик створили бази «токсичного контенту», де штучний інтелект автоматично позначає і блокує ворожу пропаганду.

Також нещодавно випускниця УКУ, Вікторія Маковська створила ШІ - модель, яка допомагає виявляти російські маніпуляції у Wikipedia, навіть коли вони маскуються під нейтральні формулювання. Вікторія обрала Вікіпедію, оскільки саме її часто використовують для тренування великих мовних моделей. Налаштування вільної енциклопедії фокусуються на забороні очевидних форм пропаганди і мови ворожнечі, тоді як розробка української студентки здатна виявляти латентні маніпуляції громадською думкою у сегменті, який стосується тематики України та російсько-української війни [15].

Висновки. Отже, можемо дійти висновку, що штучний інтелект – це глобальний винахід людства, який вніс певні корективи у процеси обміну інформацією та інформаційну безпеку. Проте ці технології слід розцінювати як інструмент, який можна використовувати і як ресурс для генерування шкідливого контенту, і як засіб боротьби з пропагандою та дезінформацією.

Також очевидно що наразі правове регулювання використання ШІ в інформаційному просторі не достатнім і потребує допрацювання. В Україні зараз немає жодного нормативно-правового акта, який би регулював власне використання штучного інтелекту і обмеження у цій сфері, тому застосовуються норми інших законодавчих актів, які регулюють поширення інформації загалом.

Доволі прогресивним є законодавство ЄС, яке охоплює більше аспектів, пов'язаних із застосуванням ШІ в інфопросторі, проте, наразі норми права ЄС не поширюють свою дію на території України. За винятком, продуктів, створених в Україні, але які використовуватимуться в країнах ЄС (наприклад, українська ІТ-компанія розробляє певний продукт). А також, оскільки ми проголосили курс на євроінтеграцію, Україна поступово приводить норми внутрішнього законодавства до відповідності із законодавством ЄС. Це дає підстави стверджувати, що доцільно було б розробити власне законодавство у сфері протидії дезінформації та пропаганді, зокрема ШІ – згенерованій. Особливо, враховуючи той факт, що Україна чи не найбільше зіштовхується з пропагандистськими наративами в своєму інфопросторі, бо країна-агресор використовує інструменти маніпуляції громадською думкою як зброю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шведа Ю.Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів. Астролябія, 2005. 488 с.
2. Oremus W., Jiménez A. A Russian fake news ring was struggling. Then it targeted USAID. Washington Post. (2025, May 6). URL: <https://www.washingtonpost.com/politics/2025/05/06/operation-overload-russian-disinfo-usaid-musk-x>.
3. Gilbert D. A Pro-Russia Disinformation Campaign Is Using Free AI Tools to Fuel a 'Content Explosion'. Wired. (2025, May 6). URL: <https://www.wired.com/story/pro-russia-disinformation-campaign-free-ai-tools>.
4. Фурсай О.В. Російська дезінформаційна кампанія «Doppelgänger» як новітній виклик інформаційній безпеці держав заходу. «Філософія та політологія в контексті сучасної культури», 2024, Т. 16, Спецвипуск. URL: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/1197/1337>.
5. Sirwan Kajjo. IS turns to artificial intelligence for advanced propaganda amid territorial defeats. VOA News. (2024, May 21). URL: <https://www.voanews.com/a/is-turns-to-artificial-intelligence-for-advanced-propaganda-amid-territorial-defeats/7624397.html>.
6. Josh A. Goldstein, Jason Chao, Shelby Grossman, Alex Stamosb and Michael Tomz. How persuasive is AI-generated propaganda? *PNAS Nexus*, 2024, Vol. 3, No. 2. URL: <https://doi.org/10.1093/pnasnexus/pgae034>.
7. Лоян Р. Штучний інтелект як супер інструмент для дезінформації та пропаганди. 30 січня 2023 URL: https://www.oporaua.org/polit_ad/shtuchnii-intelekt-iak-superinstrument-dlia-dezinformatsiyi-ta-propagandi-24507.
8. Закон України «Про інформацію» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 21.08.2025).
9. Закон України «Про медіа» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20/conv#n514> (дата звернення: 25.08.2025).
10. Кримінальний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 25.08.2025).

11. EU AI Act URL: <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/> (дата звернення: 25.08.2025).
12. Digital Services Act URL: https://www.eu-digital-services-act.com/Digital_Services_Act_Articles.html (дата звернення: 25.08.2025).
13. European Commission. Tackling online disinformation with AI-powered tools. (2024, December 12). URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/tackling-online-disinformation-ai-powered-tools> (дата звернення: 25.08.2025).
14. NATO StratCom COE. Detecting Deepfakes: AI tools against disinformation. (2024, June). URL: <https://stratcomcoe.org/publications/detecting-deepfakes-ai-tools-against-disinformation> (дата звернення: 25.08.2025).
15. Усачова О. Боротьба з дезінформацією: як українська студентка навчає ШІ виявляти російську пропаганду у Вікіпедії URL: <https://mind.ua/publications/20292497-borotba-z-dezinformacieyu-yak-ukrayinska-studentka-navchae-shi-viyavlyati-rosijsku-propagandu-u-vikiped> (дата звернення: 25.08.2025).

УДК 35.077.3:316.77:159.937.22

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.46>

«МОВЧАЗНА ДОВІРА» ЯК СТРАТЕГІЯ КОМУНІКАЦІЇ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ: РИЗИКИ, МЕЖІ ТА ПРИХОВАНІ РЕСУРСИ

Кайда Н.Я.,
*докторка юридичних наук, адвокат,
членкиня комітету з трудового права
Національної асоціації адвокатів України,
доцент Державного закладу вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»
Національної академії педагогічних наук України
ORCID: 0000-0003-1373-7936*

Кайда Н.Я. «Мовчазна довіра» як стратегія комунікації в публічному управлінні: ризики, межі та приховані ресурси.

Вказується, сучасне публічне управління характеризується прагненням до відкритості, прозорості та активної взаємодії з громадськістю, що узгоджується з принципами демократичного врядування. Однак у діяльності органів публічної влади все частіше спостерігається застосування мовчання як особливого засобу управлінської комунікації — у вигляді відмови від надання коментарів, затягування з реагуванням або свідомого ухилення від обговорення проблемних питань.

У статті досліджено феномен «мовчазної довіри» як нетрадиційної, але дедалі більш актуальної стратегії комунікації в публічному управлінні, що формується на перетині управлінських практик, політичної культури та суспільних очікувань. З'ясовано, що в умовах гібридних загроз, інформаційних криз, дефіциту суспільної довіри й високої вразливості комунікаційного простору саме мовчання може набувати значення не лише пасивної реакції, а й свідомого управлінського інструменту. Проаналізовано типи владного мовчання та визначено їхню функціональну роль у системі публічної влади. Розкрито український контекст застосування комунікативного мовчання, де надлишкова відкритість могла б створити додаткові загрози. Наголошено, що некероване мовчання здатне породжувати інформаційний вакуум, провокувати поширення чуток і дезінформації, знижувати рівень легітимності влади та руйнувати суспільний діалог. Водночас показано, що кероване мовчання, підкріплене прозорими рамками відповідальності й подальшою комунікаційною компенсацією, може виконувати продуктивну функцію, забезпечуючи баланс між безпекою, ефективністю управлінських рішень та суспільною стабільністю. Проведено порівняльний аналіз європейських практик стратегічного мовчання в публічному управлінні, що дозволяє виявити як потенційні ресурси, так і межі його використання. Обґрунтовано, що «мовчазна довіра» є контекстуально залежним явищем, яке може виступати як прояв відповідального управлінського мінімалізму або ж як ознака комунікаційної слабкості, і потребує чітких етичних, правових та управлінських регуляторів для збереження довіри громадян та стійкості публічної влади. Автор робить висновок про те, що «мовчазна довіра» в публічному управлінні повинна розглядатися як потенційний ресурс, який вимагає тонкого балансування між інтересами інформаційної безпеки, прозорості та демократичної легітимності.

Ключові слова: публічне управління; стратегічна комунікація; мовчання; довіра; кризове управління; інформаційна взаємодія; дезінформація; прозорість; управлінська легітимність.

Kaida N.Ya. “Silent trust” as a communication strategy in public administration: risks, limits and hidden resources.

It is indicated that modern public administration is characterized by a desire for openness, transparency and active interaction with the public, which is consistent with the principles of democratic governance. However, in the activities of public authorities, the use of silence as a special means of managerial

communication is increasingly observed - in the form of refusal to provide comments, delaying response or deliberate avoidance of discussing problematic issues.

The article explores the phenomenon of “silent trust” as an unconventional, but increasingly relevant communication strategy in public administration, which is formed at the intersection of management practices, political culture and public expectations. It is found that in conditions of hybrid threats, information crises, a deficit of public trust and high vulnerability of the communication space, silence itself can acquire the meaning not only of a passive reaction, but also of a conscious management tool. The types of authoritative silence are analyzed and their functional role in the system of public authority is determined. The Ukrainian context of the use of communicative silence is revealed, where excessive openness could create additional threats. It is emphasized that uncontrolled silence can create an information vacuum, provoke the spread of rumors and disinformation, reduce the level of legitimacy of the authorities and destroy public dialogue. At the same time, it is shown that managed silence, supported by transparent frameworks of responsibility and subsequent communication compensation, can perform a productive function, ensuring a balance between security, the effectiveness of management decisions and social stability. A comparative analysis of European practices of strategic silence in public administration is conducted, which allows us to identify both potential resources and the limits of its use. It is substantiated that “tacit trust” is a context-dependent phenomenon that can act as a manifestation of responsible managerial minimalism or as a sign of communication weakness, and requires clear ethical, legal and managerial regulators to maintain the trust of citizens and the stability of public authorities. The author concludes that «tacit trust» in public administration should be considered as a potential resource that requires a fine balance between the interests of information security, transparency and democratic legitimacy.

Key words: public administration; strategic communication; silence; trust; crisis management; information interaction; disinformation; transparency; managerial legitimacy.

Постановка проблеми. У сучасному публічному управлінні домінує орієнтація на відкритість, прозорість і проактивну комунікацію з громадськістю, що відповідає засадам демократичного врядування. Водночас у практиці публічної влади дедалі частіше фіксується використання мовчання як специфічного інструменту управлінської комунікації – як у формі утримання від коментарів, так і в затулюванні з реагуванням або навмисному уникненні чутливих тем. Така комунікаційна поведінка влади зазвичай не піддається публічному аналізу, хоча вона істотно впливає на стан громадської довіри, динаміку суспільного напруження та ефективність реалізації державної політики.

Особливо гостро проблема латентної, «мовчазної» комунікації постає в умовах кризових ситуацій, зокрема воєнного стану, коли інформація стає об’єктом стратегічного управління, а публічна влада балансує між необхідністю інформування та міркуваннями безпеки, стабільності або політичної доцільності. У таких випадках мовчання може розглядатися не лише як брак комунікації, а як навмисна стратегія – із потенціалом як посилювати легітимність, так і провокувати недовіру.

Попри зростання значущості цієї теми, вона залишається не достатньо теоретизованою у вітчизняній науці. Більшість досліджень зосереджуються на відкритих формах комунікації – соціальних мережах, звітності, зверненнях, тоді як феномен «мовчазної довіри» не має концептуального осмислення. Це створює прогалину як в академічному аналізі, так і в практичних комунікаційних стратегіях публічних інституцій.

Стан опрацювання проблематики. Останні роки в українській науковій літературі простежується зростання інтересу до стратегій управлінської комунікації в умовах невизначеності та кризи, зокрема аналізуються аспекти мовчання як комунікативного феномена.

Михайлова О.Г. досліджує сучасні стратегії комунікацій у публічному управлінні в умовах невизначеності. Зокрема, аналізує канали, які використовує влада під час криз, та потенціал інформаційного вакууму як наслідок мовчання Коваленко О.В. зосереджує увагу на стратегіях державної комунікації у кризових умовах, наголошуючи на практичних прогалинах у стратегуванні комунікацій, коли мовчання або затримка інформації призводять до зниження довіри й поширення дезінформації. Майстренко К.М. вивчає внутрішню й зовнішню комунікацію органів публічної влади, встановлюючи роль невербальних процесів та латентних повідомлень у публічному адмініструванні.

Незважаючи на ці доробки, у вітчизняному дискурсі панує фрагментарність: мовчання рідко досліджується як активна стратегія, з гострим акцентом на її наслідки – інформаційні вакууми, дефіцит довіри, ризики управлінських помилок. Баланс між мовчанням як елементом антикризового реагування та мовчанням як потенційною загрозою стабільності залишається недостатньо вивченим.

Мета дослідження. Дослідження спрямоване на виявлення потенціалу керованого мовчання як елемента стратегічної взаємодії між публічною владою та громадянами, визначення контекстів, у яких мовчання сприяє формуванню довіри або, навпаки, її руйнуванню, а також на критичний аналіз механізмів, що трансформують мовчання в інструмент управлінського впливу.

Виклад основного матеріалу. У публічному управлінні комунікація традиційно розглядається як ключовий інструмент забезпечення прозорості, підзвітності та взаємодії з громадськістю. Цей підхід ґрунтується на твердженні, що публічна влада має бути вербально активною – регулярно звітувати, пояснювати політики, відповідати на запити суспільства та медіа. Проте в сучасних умовах, в ситуаціях кризи, невизначеності чи політичної турбулентності, все частіше спостерігається зсув до латентних, непрямих форм комунікації, серед яких мовчання виступає як керована стратегія.

Мовчання у публічному управлінні не завжди є проявом некомпетентності або закритості. Воно може виконувати функцію елемента кризового реагування, інструменту управління інформаційними ризиками або способом підтримання тактичної невизначеності. Як показує практика, відсутність реакції органів влади на резонансні події – наприклад, пов'язані з реформами, загрозами національній безпеці чи корупційними скандалами – може бути не лише проявом слабкості, а й формою стриманості або вичікування у складних переговорах і при прийнятті політичних рішень [2, ст. 149–153].

Тому, мовчання доцільно розглядати як компонент управлінської комунікації, що є не антиподом прозорості, а є її функціональним продовженням у контекстах, де відкритість може мати деструктивні наслідки.

У межах стратегічної комунікації органів публічної влади мовчання може набувати різних форм, кожна з яких має власне призначення, ризики та управлінські наслідки [1, ст. 41–52]. Типологізація таких форм дозволяє не лише описати емпіричні випадки, а й осмислити мовчання як інструмент впливу на суспільну довіру, легітимність влади та якість державної політики.

Першою формою є *мовчання як уникнення*, коли владні структури свідомо ігнорують суспільно чутливі теми або ухиляються від відповідей на незручні запитання. Такий підхід часто супроводжується посиланнями на «державну таємницю», «відсутність повноважень коментувати» або «недостатню перевіреність інформації». Це мовчання не є нейтральним – воно здатне генерувати підозру, стимулювати дезінформацію та делегітимізувати комунікаційну політику в цілому.

Друга форма – *мовчання як тактична пауза*, що використовується в умовах високої невизначеності або кризи. У цьому випадку відсутність негайних реакцій пояснюється потребою в перевірці фактів, координації дій, юридичній обережності чи запобіганні паніці. Така форма мовчання може бути цілком виправданою, особливо під час воєнних дій, надзвичайних ситуацій або складних переговорів, проте її ефективність залежить від довіри до інституцій.

Третій тип – *мовчання як сигнал*. Тут відсутність коментаря слугує прихованим повідомленням – про байдужість, непідтримку або, навпаки, мовчазну згоду. Ця форма особливо помітна в політично поляризованому середовищі, коли мовчання чиновника чи політичного лідера сприймається як демонстрація позиції. Часто саме таке мовчання є найбільш конфліктним, адже провокує інтерпретаційні спекуляції.

Натомість, *мовчання як управлінська технологія* – це форма структурованого замовчування, яка використовується з метою досягнення певного результату: приховування процесу прийняття рішень, зменшення політичного опору або переведення суспільного фокусу на інші теми. Це вже не просто мовчання, а інструмент системної комунікативної архітектури, в якій замовчування певної інформації є частиною більшої стратегії керованого публічного наративу.

Функціонально, мовчання може виконувати як деструктивні, так і стабілізуючі ролі. З одного боку, воно створює загрозу втрати довіри, накопичення інформаційного вакууму та руйнування горизонтів очікування громадян. З іншого – воно може виступати засобом захисту національних інтересів, інструментом деескалації напруги або навіть засобом психологічного впливу, що дозволяє владі зберігати контроль у кризових ситуаціях.

Запровадження воєнного стану, багаторівневе управління та постійна загроза дестабілізації зробили мовчання не просто реакцією на кризу, а сталим елементом державної комунікативної політики в Україні [3, ст. 94–100]. У багатьох випадках публічна влада застосовує мовчання як інструмент стриманості, обмеження доступу до інформації або відкладеного реагування.

Показовою є ситуація щодо мобілізаційної політики [6, ст. 104–107]. У відповідь на дедалі частіші випадки надмірного застосування сили з боку ТЦК та обурення щодо прозорості критеріїв вручення повісток, органи влади довгий час зберігали мовчання або надавали загальні формулювання. Таке замовчування створювало враження правової невизначеності, посилювало напругу в суспільстві, що, своєю чергою, призводило до фрагментації довіри до інституцій навіть у проукраїнськи налаштованих спільнотах.

Тарифна політика та реформи в енергетиці – ще один приклад, коли мовчання стало інструментом часткової стабілізації. В умовах значної шкоди критичній інфраструктурі влада обрала обмежену комунікацію щодо очікуваних тарифів, обсягів генерації та імпорту електроенергії. Така стратегія – хоча й виправдана з погляду безпеки – не супроводжувалась ефективною альтернативною комунікацією, що викликало хвилі дезінформації в соціальних мережах.

Попри загрозу репутаційних втрат, у всіх цих випадках мовчання не було хаотичним. Його зміст полягав у балансуванні між публічною відповідальністю та обмеженням інформації в інтересах стабільності. Однак у суспільстві з низькою історичною довірою до влади така стратегія легко перетворюється на джерело недовіри, підозри, і, зрештою, на інформаційний вакуум, який швидко заповнюється сторонніми, часто маніпулятивними джерелами.

Зазначені кейси свідчать про те, що в українському контексті мовчання потребує особливо тонкої управлінської балансування. Його ефективність визначається ступенем відкритості в інших питаннях та готовністю суспільства до складної, багатозначної комунікації.

Попри поширене ототожнення мовчання з непрозорістю чи ухиленням від відповідальності, у низці випадків воно виконує конструктивну роль [4, ст. 47–52]. Як прихований ресурс, мовчання може знижувати соціальну напругу, забезпечувати інформаційний суверенітет або сприяти ефективності управлінських рішень. Його потенціал особливо проявляється у кризових ситуаціях, коли надмірна публічність або передчасне розкриття чутливої інформації здатні спровокувати паніку, саботаж або політичні спекуляції.

Один із таких прикладів — мовчання під час міжнародних переговорів або реалізації нестандартних стратегічних рішень, коли публічна комунікація зводиться до мінімуму, щоби уникнути витоку неперевіраних даних, передчасних висновків або деструктивного тиску. У такому форматі мовчання є не браком комунікації, а інструментом збереження маневру, який дає можливість ухвалювати рішення в атмосфері меншої турбулентності.

Подібну тактику використовують і в демократичних європейських країнах. Наприклад, уряд Фінляндії у 2022 році навмисно обмежив публічні коментарі щодо приватного життя тодішньої прем'єрки Санни Марін після витоку відео з вечірки. Така стриманість не викликала інформаційної кризи – навпаки, вона дозволила перевести дискусію у правове русло, без ескалації. Тут мовчання спрацювало як індикатор стабільності, а не як свідчення слабкості.

Натомість у Словаччині у 2020 році замовчування владою фактів, пов'язаних із корупційним скандалом, лише посилювало хвилю протестів і зрештою призвело до відставки уряду. Аналогічно, у Франції мовчання урядовців щодо масштабних страйків проти пенсійної реформи лише поглибило кризу комунікації та сприяло формуванню паралельного, недержавного дискурсу в медіа.

Ці приклади вказують на контекстуальну природу мовчання: його наслідки залежать від історичного рівня довіри до влади, якості попередніх комунікацій і здатності інституцій супроводжувати мовчання іншими формами присутності – діями, рішеннями, символічними жестами. Тобто мовчання може працювати лише тоді, коли воно супроводжується зрозумілою логікою дій, а не виглядає як провал у публічному контакті [3, ст. 99–102].

У публічному управлінні мовчання може бути формою ситуативної мудрості, якщо воно вживається як частина відповідального планування та управління ризиками. Але за відсутності довіри, прозорості процесів і чіткої комунікативної рамки воно стає фактором дестабілізації, делегітимації та загострення громадських очікувань.

Висновок. У сучасних умовах публічного управління феномен «мовчазної довіри» слід розглядати як складну та багатогранну стратегію комунікації, що перебуває на перетині прозорості і замовчування. Аналіз показує, що мовчання не є відсутністю комунікації, а радше її альтерна-

тивною формою, яка може виконувати як стабілізуючі, так і дестабілізуючі функції залежно від контексту та рівня довіри суспільства до інституцій.

Український досвід свідчить про те, що у кризових ситуаціях мовчання влади часто використовується як спосіб стриманості, запобігання паніці чи контролю інформації, але при відсутності додаткових комунікативних заходів воно сприяє посиленню недовіри і виникненню інформаційних вакуумів. Зарубіжні кейси підтверджують, що ефективність мовчання залежить від історичної довіри, інституційної зрілості та прозорості владних структур.

З огляду на вищевикладене, «мовчазна довіра» в публічному управлінні повинна розглядатися як потенційний ресурс, який вимагає тонкого балансування між інтересами інформаційної безпеки, прозорості та демократичної легітимності. Подальші дослідження варто спрямувати на розробку механізмів, що дозволяють інтегрувати мовчання у загальну комунікаційну політику без втрати суспільної довіри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Михайлова О.Г. Сучасні стратегії комунікацій у публічному управлінні та адмініструванні в умовах невизначеності. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2022. № 5. С. 41–52. URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2022-5-02-03>.
2. Коваленко О.В. Стратегування комунікацій у сфері державного управління: аналіз впроваджень в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 5. С. 148–160. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/496>.
3. Майстренко К.М. Комунікації у діяльності органів публічної влади. *Public Management and Administration*. 2022. № 1(29). С. 93–102. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/public-management/article/view/1368>.
4. Рачинська О. А. Комунікативне партнерство як механізм оптимізації взаємодії в сфері публічного управління. *Публічне управління: теорія та практика*. 2023. № 3. С. 45–58. URL: <https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/public/article/view/192>.
5. Габровенко Н. С., Зикуна Н. І. Стратегії стратегічної комунікації органів влади в умовах цифрової трансформації. *Публічне управління: теорія та практика*. 2023. № 3. С. 55–66. URL: <https://journals.politehnica.dp.ua/index.php/public/article/view/276>.
6. Амро Т. А. Професійна комунікація державних службовців у контексті війни: аналіз викликів та перешкод. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління*. 2023. № 5(65). С. 104–107. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/view/2448>.

АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ У СФЕРІ ФОРМУВАННЯ КОРПОРАТИВНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ПЕРСОНАЛУ МИТНОЇ СЛУЖБИ

Христинченко Є.О.,
аспірант Науково-дослідного інституту публічного права
ORCID: 0009-0003-3084-7085

Христинченко Є.О. Аналіз зарубіжного досвіду у сфері формування корпоративної доброчесності персоналу митної служби.

У статті проаналізовано зарубіжний досвід формування корпоративної доброчесності персоналу митних служб провідних держав світу, а також його значення для підвищення ефективності та прозорості митного адміністрування. Здійснено аналіз основних принципів, інституційних механізмів та практичних заходів, спрямованих на зміцнення етичних стандартів, запобігання корупції та розвиток культури доброчесності серед митних службовців.

Особливе значення у формуванні корпоративної доброчесності персоналу митних служб має адаптація та імплементація міжнародних стандартів з урахуванням національного законодавчого та соціокультурного контексту. Такий комплексний підхід сприяє сталому підвищенню довіри суспільства до митних інституцій і зміцненню їх конкурентоспроможності на міжнародній арені. Саме тому, окрема увага у статті приділена вивченню міжнародних стандартів і рекомендацій, зокрема документів Всесвітньої митної організації (WCO), Організації економічного співробітництва і розвитку (OECD) та Ради Європи, які слугують базисом для формування антикорупційної політики та корпоративної етики митних органів. Проаналізовано конкретні практики таких країн, як Німеччина, Франція, країн Європейського Союзу, що включають застосування кодексів поведінки, внутрішніх систем контролю, навчальних програм та інноваційних технологій для мінімізації корупційних ризиків.

У статті розглядаються та аналізуються функції корпоративної доброчесності, що забезпечують відповідність діяльності митних служб міжнародним стандартам. Підкреслюється роль кадрової політики та кваліфікаційних процедур у формуванні доброчесного персоналу, а також значення прозорості і громадського контролю для підтримки довіри до митних інституцій.

Результати дослідження можуть бути використані для удосконалення національного законодавства та практики у сфері митного адміністрування, підвищення рівня корпоративної доброчесності в Україні і забезпечення її інтеграції до європейського та світового співтовариства.

Ключові слова: корпоративна доброчесність, митна служба, зарубіжний досвід, антикорупційні механізми, етика державної служби.

Khrystynchenko Y.O. Analysis of foreign experience in the field of forming corporate integrity of customs service personnel.

The article examines foreign experience in forming corporate integrity of customs service personnel of leading countries of the world, as well as its significance for increasing the efficiency and transparency of customs administration. The analysis of the basic principles, institutional mechanisms and practical measures aimed at strengthening ethical standards, preventing corruption and developing a culture of integrity among customs officials is carried out.

Of particular importance in the formation of corporate integrity of customs service personnel is the adaptation and implementation of international standards, taking into account the national legislative and socio-cultural context. Such a comprehensive approach contributes to the sustainable increase in public trust in customs institutions and the strengthening of their competitiveness in the international arena. That is why, special attention in the article is paid to the study of international standards and recommendations, in particular, documents of the World Customs Organization (WCO), the Organization

for Economic Cooperation and Development (OECD) and the Council of Europe, which serve as the basis for the formation of anti-corruption policy and corporate ethics of customs authorities. Specific practices of countries such as Germany, France, and the European Union are analyzed, including the use of codes of conduct, internal control systems, training programs, and innovative technologies to minimize corruption risks.

The article examines and analyzes the functions of corporate integrity that ensure that customs services comply with international standards. The role of personnel policy and qualification procedures in the formation of honest personnel is emphasized, as well as the importance of transparency and public control in maintaining trust in customs institutions.

The results of the study can be used to improve national legislation and practice in the field of customs administration, increase the level of corporate integrity in Ukraine, and ensure its integration into the European and world community.

Key words: corporate integrity, customs service, foreign experience, anti-corruption mechanisms, civil service ethics.

Постановка проблеми. Корпоративна доброчесність персоналу митної служби є ключовим чинником забезпечення ефективності державного управління, протидії корупції та дотримання міжнародних стандартів митного регулювання. В умовах прискореної євроінтеграції та імплементації антикорупційних нормативів існує актуальна потреба у глибокому правовому аналізі функцій корпоративної доброчесності.

Варто наголосити, що недосконалість наявних діючих механізмів контролю та відсутність ефективних санкцій за порушення етичних стандартів посилюють ризики зловживань і сприяють зниженню рівня довіри з боку громадськості та бізнесових структур до митних органів. Відтак, питання забезпечення прозорості, етичності та відповідальності персоналу митної служби лишається одним з найважливіших у контексті реформування митного адміністрування України.

Особливої актуальності набувають завдання нормативного закріплення ключових принципів доброчесності, розробки та впровадження дієвих механізмів контролю за поведінкою митників, а також визначення системи відповідальності за порушення етичних норм. Окрім того, критично важливо адаптувати найкращі міжнародні практики формування корпоративної доброчесності з урахуванням національного контексту.

Недобросесна поведінка окремих працівників митної служби може призводити до значних економічних втрат, посилювати корупційні ризики та стимулювати розвиток тіньових схем у зовнішньоекономічній діяльності. Отже, питання корпоративної доброчесності вимагає подальших наукових досліджень і розробки ефективних юридичних механізмів її забезпечення.

Метою дослідження є аналіз та з'ясування особливостей зарубіжного досвіду у сфері формування корпоративної доброчесності персоналу митної служби.

Стан опрацювання проблематики. Питання корпоративної доброчесності та антикорупційних заходів у митній сфері є одним із ключових напрямів реформування державної служби в Україні. У своїх дослідженнях українські науковці Є.В. Додіна, О.О. Дудорова, І.Г. Бережнюк, С.В. Ківалов, М.І. Мельник, Г.І. Богуш, В.А. Тимошенко, Д.О. Олійник звертають увагу на визначення функцій корпоративної доброчесності, її правове забезпечення та вплив на ефективність митних органів. Зокрема, аналізуються роль кодексів поведінки, механізми внутрішнього контролю та кадрової політики, спрямовані на підвищення рівня доброчесності та професіоналізму.

Проте, незважаючи на наявність досліджень у сфері загальної антикорупційної політики, в українській науці майже відсутній системний аналіз зарубіжного досвіду формування корпоративної доброчесності персоналу митних служб. Відсутність таких праць обмежує можливості адаптації перевірених міжнародних практик до національних умов і потребує нагального подальшого наукового вивчення і розробки відповідних рекомендацій, що також підтверджує актуальність теми даної статті.

Варто наголосити, що міжнародні стандарти і рекомендації, зокрема Всесвітньої митної організації (WCO), Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) та Ради Європи, пропонують комплексні підходи до формування культури доброчесності, які включають впровадження кодексів етики, систем внутрішнього контролю, оцінки доброчесності персоналу і сучасних цифрових технологій. Запозичення та адаптація цих механізмів до національної митної сфери є актуальним завданням для підвищення прозорості, законності та довіри до митних органів.

Таким чином, проблема системного впровадження корпоративної доброчесності в митній службі України та врахування кращих зарубіжних практик потребує детального наукового дослідження, що стане підґрунтям для подальших реформ і підвищення ефективності митного контролю.

Виклад основного матеріалу. Корпоративна доброчесність є важливим чинником ефективної діяльності митних органів, сприяє запобіганню корупції, підвищенню рівня довіри бізнесу та громадськості до державних структур. У світлі євроінтеграції та реформування Державної митної служби України особливого значення набуває вивчення зарубіжного досвіду щодо формування корпоративної доброчесності персоналу митних служб.

Важливо наголосити, що корпоративна доброчесність персоналу митної служби виступає основою прозорості, законності та відповідності державного митного регулювання світовим стандартам. У багатьох державах важливу роль у формуванні культури доброчесності відіграють комплексні системи нормативно-правового регулювання, навчальні програми, внутрішній контроль та технологічні інновації. В Україні ж, незважаючи на прогрес у реформуванні, залишається актуальним питання адаптації ефективних зарубіжних моделей для посилення боротьби з корупцією у митній сфері.

Корпоративна доброчесність є важливим чинником ефективної діяльності митних органів, сприяє запобіганню корупції, підвищенню рівня довіри бізнесу та громадськості до державних структур. У світлі євроінтеграції та реформування Державної митної служби України особливого значення набуває вивчення зарубіжного досвіду щодо формування корпоративної доброчесності персоналу митних служб [1].

Корпоративна доброчесність персоналу митної служби виступає основою прозорості, законності та відповідності державного митного регулювання світовим стандартам. У багатьох державах важливу роль у формуванні культури доброчесності відіграють комплексні системи нормативно-правового регулювання, навчальні програми, внутрішній контроль та технологічні інновації. В Україні ж, незважаючи на прогрес у реформуванні, залишається актуальним питання адаптації ефективних зарубіжних моделей для посилення боротьби з корупцією у митній сфері.

Варто зазначити, що наразі в Німеччині структура митного управління даної країни складається з трьох рівнів. Найвищим федеральним органом є Федеральне міністерство фінансів, тоді як вищим федеральним органом, що налічує понад 7 тисяч працівників, виступає Федеральне митне управління (Generalzolldirektion). До місцевого рівня належать Головні митні управління (Hauptzollämter) та підпорядковані їм митні підрозділи. Особливістю німецьких митних органів є їх широкі функціональні повноваження, які включають виконання завдань податкової поліції, автомобільної інспекції та прикордонних військ. Зокрема, Федеральне митне управління Німеччини:

проводить контрольні й оперативно-розшукові заходи, забезпечує нагляд за торгівельними операціями з країнами, що не входять до Європейського Союзу, а також контролює дотримання заборон і обмежень щодо переміщення через кордон таких товарів, як зброя, радіоактивні матеріали, порнографія, а також справляє податок на обіг та податок з власників автотранспорту;

самостійно або у співпраці з Федеральною прикордонною службою Німеччини здійснює поліцейський контроль безпосередньо в пунктах пропуску на кордоні та за їх межами;

у взаємодії з Федеральним відомством праці Німеччини бореться з нелегальним працевлаштуванням і контролює виконання обов'язкових умов праці у таких галузях, як будівництво та морське судноплавство.

Корпоративна доброчесність персоналу митної служби Німеччини ґрунтується на комплексній системі нормативного регулювання, внутрішнього контролю та етичних стандартів, що відповідають високим вимогам ЄС і міжнародних інституцій.

Митна служба Німеччини належить до однієї з найбільш структурованих і технологічно оснащених систем у Європі. Вона функціонує в межах Федерального митного управління (Generalzolldirektion) і складається з трьох рівнів: федерального, вищого федерального та місцевого. Серед основних повноважень митних органів — контроль за переміщенням товарів, боротьба з контрабандою, запобігання нелегальній трудовій діяльності, а також боротьба з фінансуванням тероризму [4, с. 124].

Отож, корпоративна доброчесність серед персоналу у німецькій митній службі забезпечується через:

нормативно-правові акти, зокрема Митний кодекс ЄС і національне законодавство, що регламентують етичні стандарти і функції митних органів.

систему внутрішнього аудиту і контролю, яка включає перевірки відповідності працівників етичним нормам та професійним стандартам.

навчальні програми і підвищення кваліфікації, що передбачають комплексне ознайомлення персоналу з питаннями етики, законності та протидії корупції.

технологічні рішення, що мінімізують людський фактор, знижуючи ризики зловживань.

Чітку систему відповідальності за порушення норм доброчесності, що включає дисциплінарні та кримінальні санкції.

За результатами перевірок боротьба з корупцією у митних органах Німеччини є надзвичайно ефективною й передбачає широке використання мобільних груп та спеціалізованих структур для виявлення порушень та запобігання їм. Вплив таких заходів тісно пов'язаний із зміцненням довіри бізнесу та громадськості.

Щодо питання формування корпоративної доброчесності персоналу митної служби Франції, то варто зазначити наступне. Митний контроль у регіонах Франції здійснюється через розподіл обов'язків між митними бюро, які складаються з інспекторів, контролерів та працівників із питань правопорушень, підпорядкованих фінансовому управлінню. Французькі митні органи виконують три ключові функції: фінансову, економічну та правоохоронну. Щороку митна служба приносить державному бюджету Франції близько 70 мільярдів євро, що становить приблизно 15% від загального бюджету країни. Водночас французьку митницю вважають однією з найжорсткіших у рамках Європейського Союзу. Виконуючи завдання захисту як економічних інтересів, так і інших важливих державних функцій, митна служба Франції прирівнюється до таких правоохоронних органів, як прокуратура і поліція [1].

У контексті корпоративної доброчесності, митна служба Франції приділяє значну увагу формуванню етичної культури серед свого персоналу. Запроваджено суворі кодекси поведінки, які визначають норми професійної етики та відповідальність співробітників за дотримання принципів чесності, об'єктивності і прозорості. Для підтримки та розвитку корпоративної доброчесності у митників регулярно проводяться тренінги та навчальні програми, спрямовані на підвищення обізнаності щодо протидії корупції та недобросовісним практикам. Окрім того, функціонує система внутрішнього контролю, що включає аудит, моніторинг дотримання етичних норм та розслідування випадків порушень. Цей комплекс заходів дозволяє не лише зберігати високі стандарти доброчесності, а й підтримувати довіру громадськості до митної служби Франції [3].

У Європейському Союзі питання корпоративної відповідальності персоналу митної служби є важливою складовою системи управління митними органами. Корпоративна відповідальність охоплює дотримання етичних стандартів, прозорість, а також виконання посадових обов'язків із належною професійною відповідальністю. Це включає контроль за дотриманням принципів чесності, об'єктивності, рівного ставлення до суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, заборону на використання службових повноважень у власних інтересах та недопустимість корупційних практик.

Для підтримки корпоративної відповідальності в митних службах країн ЄС діє низка правових і організаційних механізмів. Зокрема, модельний Кодекс поведінки державних службовців, затверджений у межах Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи, служить основою для формування етичної культури, що передбачає підзвітність і відповідальність за дотримання встановлених норм.

Важливими елементами є систематичний внутрішній контроль, регулярний аудит діяльності, а також підвищення кваліфікації персоналу через навчальні програми з питань етики та антикорупційної сфери. Усвідомлення необхідності корпоративної відповідальності сприяє не лише запобіганню корупції, а й зміцненню довіри громадськості до державних митних інститутів.

Водночас Європейська митна організація (WCO) та інші міжнародні ініціативи, як-от Антикорупційна програма сприяння доброчесності (A-CIP), підтримують країни-члени у впровадженні кращих практик відповідальності та прозорості. Вони наголошують, що відповідальність митних службовців є ключем до стабільності бізнес-середовища та ефективного митного контролю [3].

Таким чином, корпоративна відповідальність у митних службах ЄС є комплексною системою, яка об'єднує нормативно-правове регулювання, внутрішній контроль, професійний розвиток і культуру етики, що разом забезпечують прозорість та ефективність митної діяльності.

Висновки. Корпоративна доброчесність є одним із фундаментальних чинників забезпечення ефективної, прозорої і законної діяльності митних органів. Вона сприяє не лише боротьбі з корупцією, але й зміцненню довіри бізнесового середовища та суспільства до державних інституцій. У сучасних умовах європейської інтеграції та реформування Державної митної служби України особливо важливим є системний аналіз і адаптація кращих зарубіжних практик у цій сфері.

Досвід Німеччини, яка має триступеневу структуру митного управління на базі Федерального міністерства фінансів, Федерального митного управління та місцевих Головних митних управлінь, демонструє роль комплексної системи, що поєднує нормативно-правове регулювання, суворий внутрішній контроль, навчальні програми із етики та використання технологій для мінімізації людського фактору. Така система дозволяє ефективно контролювати переміщення товарів і запобігати корупційним практикам, що підвищує рівень довіри з боку бізнесу і громадськості.

Французька митна служба відома своїми суворими вимогами та жорсткими заходами, що спрямовані на фіскальний контроль, економічний нагляд і правоохоронну діяльність. Формування корпоративної доброчесності у Франції відбувається через суворі кодекси поведінки, регулярні тренінги та внутрішній аудит, що разом створює ефективний інструментарій підтримки етичної культури та забезпечення прозорості.

Регіональний контекст Європейського Союзу свідчить про впровадження стандартів корпоративної відповідальності, які підкреслюють дотримання етичних норм, підзвітність, рівність у ставленні до суб'єктів ЗЕД та недопустимість корупції. Для цього служби митниці застосовують модельні кодекси поведінки, механізми постійного контролю та аудиту, а також системні програми підвищення кваліфікації. Міжнародні ініціативи, зокрема програми Всесвітньої митної організації, підтримують ці процеси, наголошуючи на ключовій ролі корпоративної відповідальності у забезпеченні стабільності та ефективності митного контролю.

Таким чином, формування корпоративної доброчесності персоналу митної служби є ключовим чинником забезпечення ефективності, прозорості та законності діяльності митних органів. Зарубіжний досвід про відсутність комплексного підходу, що включає нормативно-правове регулювання, систему внутрішнього контролю, навчальні програми для підвищення кваліфікації працівників та впровадження сучасних технологій. Важливою складовою є також активне застосування антикорупційних механізмів та розвиток культури етики і відповідальності серед персоналу.

Інтеграція міжнародних стандартів і рекомендацій у національну практику сприяє підвищенню рівня корпоративної доброчесності, що, за своєю чергою, зміцнює довіру бізнесу та громадськості до митних установ. Забезпечення прозорості та підзвітності персоналу, чітке регулювання відповідальності за порушення етичних норм, а також системний нагляд є суттєвими складовими ефективної антикорупційної політики в митній сфері.

Отже, адаптація та впровадження кращих міжнародних практик у сферу корпоративної доброчесності є необхідною умовою модернізації митної служби будь-якої країни та підвищення її функціональної швидкості у відповідності до сучасних викликів і тенденцій світового розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гуцул І.А. Митна політика зарубіжних держав: навч. посіб. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. 198 с.
2. Дрешпак В.М., Антонова О.В., Ковальов В.Г. Формування професійних компетентностей посадових осіб митних органів в умовах трансформації моделі публічної служби в Україні. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2023. № 3. С. 82–88.
3. Митна енциклопедія: у 2 т. / редкол.: І.Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. Т. 2. 536 с.
4. Петрова І. Митна служба Німеччини в інтегрованій системі митних служб Європейського Союзу. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 1. С. 121–126.
5. Співак І.В. Упровадження стандартів митної етики та доброчесності як один з основних напрямів розвитку антикорупційної політики держави в митній сфері. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2019. № 3. С. 267–273.
6. Управління та розвиток персоналу. *Державна митна служба України*. URL: <https://customs.gov.ua/en/upravlinnia-personalom>.

7. Ченцов В.В. Особливості державного управління митними органами в Європейському Союзі: структурно-функціональний аналіз. *Теорія та практика державного управління*. 2009. Вип. 2 (25). С. 1–8.
8. Integrity. *World Customs Organization*. URL: <https://www.wcoomd.org/en/topics/integrity.aspx>.

УДК 34.342

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.48>

ПОРЯДОК ЗАПОБІГАННЯ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТУ ІНТЕРЕСІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Шейн Д.К.,
аспірант Університету «КРОК»
ORCID: 0009-0001-9289-7577

Шейн Д.К. Порядок запобігання та врегулювання конфлікту інтересів за законодавством України.

У статті досліджено порядок запобігання та врегулювання конфлікту інтересів за законодавством України, його роль у забезпеченні прозорості та ефективності діяльності органів державної влади. Проаналізовано правові засади визначення та ідентифікації конфлікту інтересів, а також основні механізми його попередження і розв'язання, які регламентуються чинними нормативно-правовими актами. Особлива увага приділена процедурним аспектам регулювання конфлікту інтересів у діяльності державних службовців із забезпечення дотримання етичних принципів та запобігання корупційним ризикам.

Розглянуто основні положення законодавства України у цій сфері, зокрема норми Закону України «Про запобігання корупції» та інші нормативні документи, які регулюють порядок, повідомлення та врегулювання конфлікту інтересів у державних установах. Висвітлено міжнародні стандарти та рекомендації, які мають важливе значення для удосконалення відповідних механізмів в Україні, враховуючи кращі практики Європейського Союзу та організацій, таких як GRECO та OESR.

Аналізуються основні інструменти та процедури, зокрема подання декларацій, проведення внутрішнього контролю та незалежного моніторингу, а також роль кадрової політики в системі запобігання конфлікту інтересів. Підкреслюється важливість підвищення рівня свідомості посадовців щодо етичних вимог та удосконалення правового регулювання для забезпечення об'єктивності та неперевершеності в ухвалених рішеннях.

Особливу увагу у статті приділено аналізу практики запобігання конфлікту інтересів у діяльності митних органів, що має важливе значення для посилення прозорості та підвищення довіри до державних інституцій. Розглянуто ключові механізми виявлення, оцінки і врегулювання конфліктів інтересів,

Висвітлено необхідність подальшого розвитку законодавчих та організаційних механізмів для повного усунення або належного регулювання конфліктів інтересів, що сприятиме зміцненню довіри суспільства до державної влади, підвищенню якості державного управління та зниженню корупційних ризиків.

Ключові слова: конфлікт інтересів, запобігання конфлікту інтересів, регулювання конфлікту, законодавство України, антикорупційні механізми, етика державної служби.

Shein D.K. Procedure for preventing and regulating conflicts of interest under the legislation of Ukraine.

The article examines the procedure for preventing and resolving conflicts of interest under the legislation of Ukraine, its role in ensuring transparency and efficiency of the activities of state authorities. The legal principles for defining and identifying conflicts of interest are analyzed, as well as the main mechanisms for its prevention and resolution, which are regulated by current regulatory legal acts. Particular attention is paid to the procedural aspects of regulating conflicts of interest in the activities of civil servants to ensure compliance with ethical principles and prevent corruption risks.

The main provisions of Ukrainian legislation in this area are considered, in particular the norms of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" and other regulatory documents that regulate the procedure, notification and resolution of conflicts of interest in state institutions. International standards

and recommendations are highlighted that are important for improving the relevant mechanisms in Ukraine, taking into account the best practices of the European Union and organizations such as GRECO and OESR.

The main tools and procedures are analyzed, in particular the submission of declarations, internal control and independent monitoring, as well as the role of personnel policy in the system of preventing conflicts of interest. The importance of raising the level of awareness of officials regarding ethical requirements and improving legal regulation to ensure objectivity and excellence in the decisions made is emphasized.

The article pays special attention to the analysis of the practice of preventing conflicts of interest in the activities of customs authorities, which is of great importance for enhancing transparency and increasing trust in state institutions. The key mechanisms for identifying, assessing and resolving conflicts of interest are considered.

The need for further development of legislative and organizational mechanisms for the complete elimination or proper regulation of conflicts of interest is highlighted, which will contribute to strengthening public trust in state authorities, improving the quality of public administration and reducing corruption risks.

Key words: conflict of interest, prevention of conflict of interest, conflict regulation, legislation of Ukraine, anti-corruption mechanisms, civil service ethics.

Постановка проблеми. Питання запобігання та врегулювання конфлікту інтересів є однією з найбільш актуальних та складних проблем сучасного державного управління в Україні. При наявності певних нормативних механізмів, які регулюють цю сферу, практика їх застосування часто виявляється недостатньо ефективною, що призводить до підвищення рівня корупційних ризиків, зниження прозорості прийняття управлінських рішень та втрати довіри суспільства до органів влади. Конфлікт інтересів фактично підриває основи об'єктивності та непередбачуваності у діяльності державних службовців, створюючи сприятливі умови для зловживання та впливу неправомірних факторів.

Особливої значимості ця проблема виникає в контексті реформування системи державного управління та впровадження антикорупційної політики, що виступають невід'ємною частиною процесу євроінтеграції України. Відсутність чітких, дієвих процедур як для своєчасного виявлення, так і для ефективного врегулювання конфлікту інтересів до дефіциту системної прозорості та підзвітності, що зумовлює потребу у вдосконаленні правового поля та практичних інструментів.

Крім того, нерідко бракує достатнього рівня правової свідомості та етичної підготовки серед посадових осіб, що ускладнює належне запровадження антикорупційних норм і сприяє формуванню окремих корупційних практик. Враховуючи важливість підтримання високих стандартів етики й прозорості у державній службі, питання системного впровадження ефективних методів запобігання та врегулювання конфлікту інтересів набуває першочергового значення для підвищення ефективності управлінських процесів та зміцнення суспільної довіри.

Отож, в умовах постійного розвитку правової бази та організаційної і державного управління роль наукового аналізу, вдосконалення чинного законодавства та створення практичних дієвих алгоритмів регулювання конфліктів інтересів є найважливішим для забезпечення чесності, законності та відкритості в діяльності органів влади України.

Метою дослідження є з'ясування особливостей запобігання та врегулювання конфлікту інтересів за законодавством України, а також комплексний аналіз правових засад та практичних механізмів запобігання і врегулювання конфлікту інтересів за законодавством України.

Стан опрацювання проблематики. Питання запобігання та врегулювання конфлікту інтересів в українському законодавстві мало значне наукового та практичного значення, особливо в контексті посилення антикорупційної політики та реформування державного управління. Тематика конфлікту інтересів активно опрацьовується в роботах провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників, які висвітлюють як теоретичні засади, так і практичні аспекти впровадження відповідних правових механізмів.

У праці Я. І. Маслової [5] розглянуто сутнісні та процедурні аспекти запобігання та врегулювання конфлікту інтересів. Встановлено, що конфлікт інтересів як інструмент запобігання корупції полягає у тому, що це не просто суперечність чи правова колізія між приватними та публічними інтересам, а спосіб протидії корупції.

Дослідження О. Дудорова та О. Дудорової [4] характеризує проблеми тлумачення національного законодавства України щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів.

Рівчаченко С.В. [6] у своїй роботі комплексно досліджує особливості правового регулювання в чинному національному законодавстві України всіх структурних елементів механізму запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, окреслює існуючі проблеми в даній сфері та формулює пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання запобігання та врегулювання конфлікту інтересів.

Водночас попри наявні дослідження, питання дослідження процедури запобігання та врегулювання конфлікту інтересів за законодавством України залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів в Україні регулюється рядом нормативно-правових актів, серед яких ключове місце посідає Закон України «Про запобігання корупції» (далі – Закон) [1]. Цей Закон встановлює основні принципи, вимоги, процедури та заходи щодо ідентифікації, розкриття та регулювання конфліктів інтересів, які мають на меті забезпечити прозорість і неперевершеність у прийнятті рішень посадовими особами, а також регламентують ідентифікацію, своєчасне розкриття і ефективне врегулювання конфліктів інтересів у діяльності посадових осіб. Метою зазначених заходів та процедур є створення прозорих умов для прийняття рішень, забезпечення доброчесності і неперевершеності дій, що сприяє посиленню довіри громадськості та підвищенню якості державного управління на всіх рівнях влади. Водночас Закон визначає механізми контролю та відповідальності за порушення у цій сфері, що має на меті запобігти будь-яким проявам корупції та конфлікту інтересів у публічній діяльності.

Відповідно до статті 1 Закону *потенційним* конфліктом інтересів є наявність у особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень; водночас *реальним* конфліктом інтересів є суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень [1].

Аналізуючи вищевказані поняття, бачимо, що простежується чіткий взаємозв'язок між цими категоріями: потенційний конфлікт інтересів відображає існування приватного інтересу, який здатний впливати на неупередженість при ухваленні рішень. Натомість реальний конфлікт інтересів означає вже сам факт такого впливу приватного інтересу на об'єктивність у процесі прийняття рішень. Очевидно, що потенційний конфлікт інтересів є початковим етапом, який може трансформуватися в реальний унаслідок певних юридичних обставин. Саме вони засвідчують фактичний вплив особистих інтересів на об'єктивність чи безсторонність рішень, а також на дії або бездіяльність особи під час виконання службових обов'язків.

Розділ V Закону присвячений питанням запобігання та врегулювання конфлікту інтересів. У вказаному розділі Закону визначено порядок дій визначених осіб при врегулюванні конфлікту інтересів, заходи зовнішнього та самостійного врегулювання конфлікту інтересів, особливості врегулювання конфлікту інтересів, що виник у діяльності окремих категорій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Основним елементом системи запобігання конфлікту інтересів є визначення поняття цього явища, яке виникає у ситуації, коли особистість, фінансові або інші інтереси особи можуть вплинути на об'єктивність та непередбачуваність під час виконання професійних обов'язків. Це визначення лежить в основі подальшої побудови як профілактичних заходів, так і процедур регулювання. Важливою складовою є підвищення правової свідомості та етичної культури серед посадових осіб, що сприяє своєчасному усвідомленню таких ризиків і відповідальності за дотримання низьких етичних норм.

Процедури регулювання конфлікту інтересів передбачають практичних кроків: від повідомлення про наявний конфлікт керівництва або до уповноважених органів до відсторонення від прийняття управлінських рішень, пов'язаних з цим конфліктом. У разі порушення норм антикорупційного законодавства застосовуються дисциплінарні, адміністративні, цивільно-правові, а в окремих випадках і кримінальні санкції. Важливо розуміти, що своєчасне та ефективне застосування таких засобів не лише запобігає появі корупційних схем, але й зміцнює довіру суспільства до органів державної влади.

Варто зазначити, що значну роль у системі запобігання конфлікту інтересів змінює кадрова політика, яка включає в себе процедури добору, атестації та підвищення кваліфікації посадових осіб. Важливою є формалізація стандартів поведінки, що регламентують етичні норми та вимоги до службовців. Регулярне проведення навчальних заходів, тренінгів та семінарів з питань запобігання корупції, конфлікту інтересів і дотримання етичних стандартів забезпечує формування відповідального професійного середовища, орієнтованого на суворе дотримання принципів законності, об'єктивності та підзвітності. Такий системний підхід у кадровій політиці не лише сприяє підвищенню морально-етичного рівня службовців, але й значно зміцнює загальну культурну атмосферу організації, гарантує прозорість і запобігає появі корупційних ризиків у діяльності державних інституцій.

Разом з тим, порядок урегулювання конфлікту інтересів в кожному конкретному випадку залежить від характеру і ступеня його загострення, повноважень, функцій і напрямів діяльності державного органу, службового становища та посадових обов'язків державного службовця. Вказаний підхід дозволяє забезпечити диференційоване, адекватне і юридично обґрунтоване застосування заходів щодо запобігання та врегулювання конфліктів інтересів, враховуючи специфіку роботи кожного органу і унікальні особливості конкретної ситуації, що виникла. Така гнучкість у підходах сприяє підвищенню ефективності протидії корупційним ризикам і зміцненню довіри до державних службовців з боку громадськості та партнерів.

Інтеграція міжнародних стандартів і рекомендацій, розроблених такими організаціями, як GRECO, Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD), Рада Європи, а також механізми Всесвітньої організації боротьби з корупцією, є напрямом удосконалення національного законодавства. Вказані міжнародні документи пропонують всебічний підхід, який за рахунок нормативного регулювання з інституційними та організаційними механізмами контролю, моніторингу та підзвітності.

Крім того, з огляду на сучасні виклики, все більшої ваги буває використання інформаційних технологій та електронних систем у процесах виявлення та контролю конфліктів інтересів. Запровадження електронних акцій, системи автоматичного аналізу ризиків та електронного моніторингу стає лише інструментом підвищення ефективності антикорупційних заходів, але є основою для прозорості та відкритості у діяльності державних органів [6].

Варто відзначити також важливість забезпечення суспільного контролю через залучення громадських організацій, засобів масової інформації та широкої аудиторії до моніторингу виконання вимог законодавства та етичних стандартів державними службами. Такий підхід до порушення формування довіри до влади інституцій, забезпечує відповідальність посадових осіб, формує атмосферу їх підзвітності та створює додаткові сигнали про порушення, а також сприяє підвищенню рівня прозорості діяльності органів влади. Це, у свою чергу, є ключовим чинником для підвищення довіри громадськості до державних інституцій, забезпечення відповідальності за прийняті рішення та зміцнення загальної системи запобігання корупції в країні.

Водночас у законодавстві України та міжнародних правових актах підкреслюється, що регулювання процесів виявлення, регулювання та запобігання конфлікту інтересів служить предметом боротьби з корупцією, спрямованим на зниження факторів, які можуть призвести до корупційних дій. Конфлікт інтересів виступає чинником, що може спровокувати корупційну поведінку та створює умови для зловживання зі сторони осіб, які приймають рішення або вчиняють певні дії. Водночас міжнародні експерти та науковці наголошують, що інтересів не слід ототожнювати з корупцією - конфлікт інтересів може існувати без корупції і, навпаки, корупція може виникати без наявності конфлікту інтересів. Державний службовець, який бере участь у прийнятті рішення, в якому має особистий інтерес, може діяти чесно і відповідно до закону - у цьому випадку корупція відсутня. Натомість інший посадовець може отримати хабар і бути в подальшому «зобов'язаним» прийняти певне рішення, і в такому випадку це буде корупцією.

Важливо наголосити, що у наукових колах виділено три ключові напрямки подальшого розвитку системи запобігання та регулювання конфлікту інтересів: 1) більш деталізоване правове регулювання процедури застосування заходів із запобігання та регулювання конфлікту інтересів в Україні іншими задіяними суб'єктами – державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими публічними юридичними особами, а також громадськими радами, що утворені при державних органах та беруть участь у підготовці рішень із кадрових питань, підготовці, моніторингу, оцінці виконання антикорупційних програм; 2) визначення нових заходів

запобігання конфлікту інтересів та подальше розроблення нормативно-правових актів, які б урегульовували процедури здійснення цих заходів; 3) вдосконалення правового регулювання притягнення до відповідальності за порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів [7].

Крім Закону України «Про запобігання корупції», питання запобігання та врегулювання конфлікту інтересів регулюється також Методичними рекомендаціями щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, затвердженими рішенням НАЗК від 29 вересня 2017 року № 839.

Вказані Методичні рекомендації, ґрунтуючись на практиці щоденного правозастосування і потужній емпіричній базі, слугують важливим дороговказом при вирішенні питань, які пов'язані із виявленням, врегулюванням і запобіганням конфлікту інтересів, що, однак, не виключає необхідності доктринального опрацювання обраної проблематики.

Водночас, варто зазначити, що незважаючи на практичну спрямованість згаданих Методичних рекомендацій, залишається актуальною потреба постійного доктринального опрацювання і правового вдосконалення досліджуваної в даній статті проблематики з метою належного реагування на нові виклики і підвищення ефективності антикорупційної політики в нашій державі.

Висновки. Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів є одним із ключових елементів сучасної системи державного управління, що сприяє підвищенню прозорості, ефективності та підзвітності органів влади. Конфлікт інтересів виступає фактором, що може створити ризики корупційних проявів і знизити рівень довіри суспільства до державних інституцій.

Ефективна протидія конфлікту інтересів вимагає комплексного та системного підходу, який компенсує правове регулювання, інституційні процедури, кадрову політику, а також розвиток етичної культури серед посадовців. Важливо забезпечити чіткі механізми розкриття та регулювання конфліктів, що дозволяють мінімізувати можливості для зловживань і підтримувати високу якість прийнятих рішень.

Зростає роль інтеграції міжнародних стандартів і рекомендацій, які дають рамки для удосконалення національного законодавства та практики. Це дає можливість не лише гармонізувати національні норми з європейськими, але й підвищити рівень довіри громадськості до державних органів через забезпечення прозорості та відповідності їхньої діяльності.

Сучасні технології, зокрема інформаційні системи та електронні платформи, знижують більшу роль у моніторингу та контролі за дотриманням вимог щодо конфлікту інтересів, що сприяє своєчасному виявленню проблемних ситуацій та оперативному реагуванню на них.

Водночас успішне запобігання конфлікту інтересів неможливо без належного рівня правової свідомості та відповідальності серед державних службовців, а також активного громадського контролю. Залучення громадськості і ЗМІ до моніторингу діяльності органів влади забезпечує додаткові гарантії дотримання етичних норм та ефективність антикорупційних заходів.

Підсумовуючи, слід відзначити, що формування ефективної системи запобігання та врегулювання конфлікту інтересів є результатом гарантії доброчесності, законності та стабільності державного управління. Цей процес має поєднувати розвиток законодавчої бази, вдосконалення організаційних механізмів та активне використання сучасних технологічних і адміністративних інструментів для створення прозорої та відповідної державної служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
2. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05 серпня 2016 р. № 158. *Верховна Рада України. Офіційний сайт*. URL: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16.
3. Рекомендація R (2000) 10 Комітету міністрів державам – членам Ради Європи щодо кодексів поведінки державних службовців від 11.05.2000. URL: http://www.dridu.dp.ua/cpk/Lib/7_Zapobigannya%20protydiya%20proyavam%korup//Legislaegislation/Legislature/Rekomend_proved_DS.pdf.
4. Дудоров О., Дудорова К. Проблеми тлумачення законодавства України щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів за законодавством України. *Актуальні проблеми проти-*

- дії правопорушенням, пов'язаним з корупцією*. 2017. № 4/2 (52). URL: <https://www.eeda.sk/dok/publikacie/ostatne/2017-casopis-narodnej-akademie-prokuratury-ukrajiny.pdf#page=127>.
5. Маслова Я.І. Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів як засіб запобігання корупції. *Актуальні питання юридичної науки*. 2021. № 2 (31). URL: https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2021/2/2_2021.pdf#page=125.
 6. Рівчаченко С.В. Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів як спосіб протидії корупції: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Запоріжжя, 2017. 195 с.
 7. Рівчаченко С.В. Перспективи розвитку нормативно-правового регулювання запобігання та врегулювання конфлікту інтересів в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. № 78. С. 89–94.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.49>

АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Шопіна І.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3334-7548*

Шопіна І.М. Альтернативна (невійськова) служба: проблеми і перспективи.

Мета статті – визначити правові засади альтернативної (невійськової) служби у сучасних умовах повномасштабної російської збройної агресії проти України.

У статті з'ясовано, які проблеми виникають у сфері правового забезпечення альтернативної (невійськової) служби під час повномасштабної російської збройної агресії. Проаналізовано правові підстави проходження альтернативної служби. Визначено та проаналізовано колізію, яка виникає між релігійними переконаннями деяких громадян і оборонними потребами держави в умовах воєнного стану. Розглянуто необхідність гармонізації національного законодавства про альтернативну невійськову службу з міжнародними стандартами, встановленими Європейським судом з прав людини, Венеційською комісією та Комітетом ООН з прав людини. Особливу увагу приділено питанням пропорційності тривалості альтернативної та військової служби, а також подоланню дискримінації щодо невіруючих осіб, чиї переконання також виключають використання зброї. Висвітлено проблеми відсутності адекватної юридичної відповідальності за порушення порядку проходження альтернативної служби та застарілість переліку видів діяльності для її проходження, які не відповідають сучасним викликам і потребам суспільства.

Констатовано, що існуючі правові механізми не повною мірою відповідають потребам правового режиму воєнного стану. Запропоновано напрями реформування законодавства, зокрема: встановлення збалансованої процедури реалізації права на альтернативну невійськову службу; розробка оновленого переліку видів діяльності з урахуванням потреб воюючої держави; імплементація ефективних механізмів відповідальності, що були б пропорційні заходам відповідальності військовослужбовців. Підкреслено, що унормування цих питань є важливим не тільки з точки зору права, а й для підтримки суспільної злагоди, зміцнення довіри до державних інститутів та створення нової архітектури міжнародної безпеки. Акцентовано увагу на тому, що зміни в законодавстві та практиці проходження альтернативної служби матимуть не лише національну, а й загальноцивілізаційну цінність.

Ключові слова: альтернативна (невійськова) служба, військова служба, релігійні організації, свобода совісті, свобода віросповідання, релігійні переконання, мобілізація, права людини, національна безпека.

Shopina I.M. Alternative (non-military) service: problems and prospects.

The purpose of the article is to define the legal principles of alternative (non-military) service in the modern conditions of Russia's full-scale armed aggression against Ukraine.

The article clarifies what problems arise in the field of legal support for alternative (non-military) service during Russia's full-scale armed aggression. The legal grounds for undergoing alternative service are analyzed. The conflict that arises between the religious beliefs of some citizens and the defense needs of the state under martial law is identified and analyzed. The need to harmonize national legislation on alternative non-military service with international standards established by the European Court of Human Rights, the Venice Commission, and the UN Human Rights Committee is examined. Particular attention is paid to the proportionality of the duration of alternative and military service,

as well as overcoming discrimination against non-believers whose convictions also preclude the use of weapons. The problems of the lack of adequate legal responsibility for violating the procedure for alternative service and the outdated list of activities for its performance, which do not correspond to modern challenges and needs of society, are highlighted.

It is stated that the existing legal mechanisms do not fully meet the needs of the martial law regime. Directions for legislative reform are proposed, including: establishing a balanced procedure for the exercise of the right to alternative non-military service; developing an updated list of activities taking into account the needs of a warring state; implementing effective mechanisms of responsibility that would be proportionate to the measures of responsibility for military personnel. It is emphasized that the normalization of these issues is important not only from a legal standpoint but also for supporting social harmony, strengthening trust in state institutions, and creating a new architecture of international security. It is stressed that changes in the legislation and practice of alternative service will have not only national but also universal civilizational value.

Key words: alternative (non-military) service, military service, religious organizations, freedom of conscience, freedom of religion, religious beliefs, mobilization, human rights, national security.

Постановка проблеми. Актуальність теми альтернативної (невійськової) служби в сучасних правових реаліях України є надзвичайно високою і обумовлена кількома чинниками. Передусім, після початку повномасштабної російської збройної агресії виникла потреба у переосмисленні і наповненні новим змістом положення ч. 4 ст. 35 Конституції України, відповідно до якого у разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою [1]. Ця тема набуває особливої значущості в умовах воєнного стану, коли від кількості військовозобов'язаних, призваних за мобілізацією, залежить збереження української державності, що створює колізію між конституційними правами окремих громадян та оборонними потребами держави і всього українського суспільства.

Безумовно, правові засади проходження альтернативної служби потребують гармонізації з міжнародними стандартами. Недостатня деталізація та адаптація законодавства до реалій воєнного часу викликає численні звернення до судів та потребує негайного юридичного врегулювання. Крім того, інститут альтернативної служби є важливим елементом демократичного суспільства, що демонструє повагу держави до індивідуальних переконань та плюралізму. Втім, не можна не звернути увагу на той факт, що міжнародні системи безпеки довели свою неспроможність стримувати російського агресора, а вимоги багатьох міжнародних правових актів, у яких закріплено права людини й громадянина, у тому числі релігійні, тривалий час грубо й безкарно порушуються російською стороною. Можна констатувати, що архітектура міжнародної безпеки показала свою неефективність, вразливість і нездатність враховувати виклики сучасного міжнародного збройного конфлікту високої інтенсивності. Тому сліпе копіювання досвіду організації військової та альтернативної служби держав, які більше 80 років не брали участі в жодній війні на своїй території, уявляється нелогічним.

Актуальність дослідження проблем альтернативної (невійськової) служби також підсилюється необхідністю розробки ефективних механізмів реалізації цього права в умовах удосконалення мобілізаційного законодавства. Вирішення цих питань є важливим не тільки з точки зору права, а й для підтримки суспільної злагоди та довіри до державних інститутів, оскільки в суспільстві існує великий запит на справедливість у сфері мобілізації. Таким чином, правові засади альтернативної служби є предметом критичного аналізу та реформування, що має на меті створити збалансовану систему, яка забезпечить як права громадян, так і національну безпеку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з альтернативною (невійськовою) службою, розглядали у своїх роботах І. Пирога, М. Белова та В. Фрідманська, які з'ясували, що право на альтернативну невійскову службу є важливим інститутом, що гарантує реалізацію свободи совісті та переконань у демократичних державах. Воно передбачає можливість виконувати обов'язок перед державою в альтернативній формі громадянам, чиї релігійні, етичні чи моральні переконання несумісні з несенням військової служби. Це право визнається як міжнародними правовими стандартами, такими як Європейська конвенція про права людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, так і законодавством багатьох країн, зокрема України. Водночас, його реалізація в умовах війни ставить перед правовими системами нові виклики, які потребують глибокого осмислення [2].

Я. Митровка звертає увагу на обмежений обсяг чинного національного регулювання, яке зводить альтернативну (невійськову) службу до заміни строкової військової служби і не створює умов для її здійснення в особливий період, що суттєво звужує обсяг гарантій свободи совісті. Автором здійснено порівняльно-правовий аналіз із законодавством Чеської Республіки, яке забезпечує можливість сумлінної відмови від військової служби у тому числі під час правового режиму воєнного стану та передбачає обов'язок виконання трудової діяльності в інтересах держави як альтернативу військовій службі. Такий підхід розглядається як приклад законодавчого балансу між свободою совісті та публічним інтересом оборони держави. У роботі Я. Митровки підкреслюється, що можливість реалізації права на альтернативну (невійськову) службу не повинна виключатися в особливий період, а її фактична відсутність в українському регулюванні суперечить загальноновизнаним міжнародним стандартам. Обґрунтовано доцільність реформування національного законодавства із запозиченням кращих практик європейських держав, зокрема Чеської Республіки, в якій забезпечується реальне функціонування альтернативної (невійськової) служби як правової форми сумлінної відмови від військової служби. Запропонована модель базується на невторчанні держави у внутрішнє переконання особи, натомість спрямована на створення ефективного механізму її залучення до виконання обов'язку перед суспільством не у формі військової служби, що, на думку автора, відповідає принципам демократичної правової держави. [3]

Я. Котилко, розглядаючи досвід Естонії, у своєму дослідженні з'ясовує, що в цій державі розглядається розширення альтернативної служби за рахунок залучення осіб, які не були призвані до строкової військової служби. Зокрема, запропоновано спрямовувати працівників альтернативної служби до секторів рятувальних служб, поліції, охорони здоров'я та підтримки критичної інфраструктури. Важливим нововведенням є створення резерву альтернативної служби, що забезпечує мобілізаційну готовність осіб після завершення служби. Альтернативна служба інтегрується у загальну систему національної оборони та сприяє формуванню громадянської відповідальності та підготовки до кризових ситуацій [4].

Разом з тим, велика кількість питань, пов'язаних із необхідністю здійснення термінових кроків, спрямованих на пошук балансу між релігійними правами людини і збереженням української державності, залишається невирішеними. Це обумовлює спрямованість наукового пошуку.

Мета статті – визначити правові засади альтернативної (невійськової) служби у сучасних умовах повномасштабної російської збройної агресії проти України.

Виклад основного матеріалу. Для громадян України, виконання якими військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням, встановлено можливість проходження альтернативної служби. Однак, відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень [5]. Змін, пов'язаних із заборобою альтернативної служби під час правового режиму воєнного стану, до Законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо обмеження альтернативної служби із вказанням терміну дії таких обмежень не вносилося. Немоżliвість проходження альтернативної служби звичайно трактується, виходячи із положень ч. 1 ст. 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», відповідно до якої вказаний вид служби запроваджується замість проходження строкової військової служби (оскільки під час правового режиму воєнного стану набір на строкову військову службу не проводився, а у 2024 році її проходження було скасовано за рахунок введення інших видів військової служби). Отже, в умовах мирного часу особливості релігійних переконань громадян, віровчення яких не допускає користування зброєю, є підставою для проходження ними альтернативної (невійськової) служби. Натомість, в умовах воєнного стану представники таких релігійних організацій несуть військову службу на загальних підставах, а у випадку відмови від її проходження з релігійних переконань передбачено застосування заходів юридичної відповідальності.

Такий правовий стан не є чимось специфічним для України і знайшов своє відображення та оцінку у роботах зарубіжних науковців. Американський вчений С.Д. Сміт з приводу відмови від військової служби з релігійних міркувань, аналізуючи судову практику та позиції інших науковців, аргументує, що не очевидно, що релігійні віруючі зазнають більших душевних страждань, роблячи те, що вони вважають неправильним, ніж світські опоненти, чи люди, чий глибокі переконання або зобов'язання суперечать дотриманню закону. Також, на його думку, не очевидно, що уряд по-

винен звільняти людей від дотримання загальноприйнятих законів лише тому, що вони зазнають душевних страждань, виконуючи їх [6]. На жаль, проблема забезпечення права представників визначених вище конфесій, віроучення яких не передбачає використання зброї, ще не знайшла свого достатнього відображення в роботах українських науковців. Зокрема, потребує рефлексії на рівні української правової доктрини практика Європейського суду з прав людини, який сформував орієнтири, за якими відмова від військової служби є переконанням, що досягає достатнього ступеня сили, серйозності, послідовності та важливості, щоб на нього поширювалися встановлені статтею 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у випадках, коли така відмова мотивована серйозним і непереборним конфліктом між обов'язком служити в армії та совістю людини або її щирими та глибокими, релігійними чи іншими, переконаннями (див., зокрема, рішення у справах: «Баятян проти Вірменії» (*Bayatyan v. Armenia*) від 27 жовтня 2009 року, заява № 23459/03, пункт 110; «Канатли проти Туреччини» (*Kanatli v. Turkiye*) від 12 березня 2024 року, заява № 18382/15, пункт 42 та ін.) [7]. Виклики сучасності потребують переосмислення ролі держави у регулюванні суспільних відносин, пов'язаних з реалізацією релігійних прав громадян. В умовах правового режиму воєнного стану таке переосмислення має, на нашу думку, передбачати досягнення двох основних цілей: по-перше, збереження рівня додержання демократичних стандартів, одним із яких є свобода віросповідання, і, по-друге, забезпечення необхідного рівня національної і воєнної безпеки.

Заслуговує на увагу, що Європейська Комісія з питань демократії через право (Венеційська Комісія) у своєму Меморандумі щодо альтернативної (невійськової) служби, прийнятому на її 142-му пленарному засіданні 14-15 березня 2025 року, визначає, що право на відмову з міркувань совісті охоплює не лише релігійні переконання, але й глибокі моральні або етичні переконання, які мають серйозний і переконливий характер. Європейський суд з прав людини визнав, що це право не обмежується лише членами релігійних організацій, а поширюється на будь-яку особу, яка щиро дотримується таких переконань. У справі *Paravasilakis v. Greece* (2016), Суд постановив, що держава повинна забезпечити ефективну процедуру для визнання статусу особи, яка відмовляється від військової служби з міркувань совісті, включаючи можливість індивідуального розгляду заяви.

У контексті міжнародного права, Комітет ООН з прав людини також визнає, що право на відмову з міркувань совісті охоплює як релігійні, так і нерелігійні переконання, за умови, що вони є глибокими, щирими і серйозними [8]. Отже, однією з важливих проблем удосконалення законодавства про альтернативну (невійськову) службу є подолання дискримінації невіруючих осіб, система переконань яких виключає застосування зброї, порівняно з віруючими.

Іншою проблемою є забезпечення пропорційності зусиль між військовослужбовцями, що проходять військову службу за призовом під час мобілізації, і особами, які можуть (у разі внесення до законодавства відповідних змін) проходити альтернативну (невійськову) службу під час правового режиму воєнного стану. Венеційська комісія, базуючись на практиці Європейського Суду з Прав Людини визначила, що альтернативна служба повинна бути реальною альтернативою, не каральною за характером, і відповідати переконанням особи. Вона не повинна тривати довше, ніж звичайна військова служба, і має бути організована таким чином, щоб не створювати надмірних труднощів [8]. Звичайна військова служба під час мобілізації триває до видання Президентом України наказу про демобілізацію, або, у разі, якщо військовослужбовець має передбачені Законом України «Про військовий обов'язок та військову службу» підстави для звільнення – до завершення процедур, передбачених вказаним Законом та іншими актами військового законодавства.

У період правового режиму воєнного стану звільнення військовослужбовців відбувається:

- а) за віком - у разі досягнення граничного віку перебування на військовій службі;
- б) за станом здоров'я:

на підставі висновку (постанови) військово-лікарської комісії про непридатність до військової служби або про тимчасову непридатність до військової служби з переоглядом через 6-12 місяців;

за наявності інвалідності (якщо військовослужбовці не висловили бажання продовжувати військову службу);

в) у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі або обмеження волі;

г) через сімейні обставини або з інших поважних причин, перелік яких визначається ч. 12 ст. 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» (якщо військовослужбовці не висловили бажання продовжувати військову службу);

д) у зв'язку із звільненням з полону (якщо військовослужбовці не висловили бажання продовжувати військову службу);

е) у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційних заходів - у разі неможливості їх використання на службі (для осіб вищого офіцерського складу);

з) у зв'язку із призначенням (обранням) на посаду або перебуванням на посаді судді, судді Конституційного Суду України, члена Вищої ради правосуддя, члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, керівника служби дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя, його заступника, дисциплінарного інспектора Вищої ради правосуддя [9].

Отже, висловлена Венеційською комісією вимога щодо тривалості альтернативної невійськової служби, яка не повинна тривати довше, ніж звичайна військова служба, в умовах правового режиму воєнного стану означає, що проходження альтернативної служби триває до видання Президентом України указу про демобілізацію відповідно до ст. 11 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [10]. Ми цілком погоджуємося з думкою Венеційської комісії щодо того, що альтернативна служба не має носити характер дискримінації, отже, для додержання принципу пропорційності тривалість альтернативної і звичайної військової служби має бути однаковою. На жаль, за умов збройного конфлікту високої інтенсивності передбачити, коли саме завершаться бойові дії і виникне можливість звільнення військовослужбовців у запас чи відставку, не уявляється можливим. Однак особи, які висловлять бажання скористатися своїм правом на проходження альтернативної служби, є такими ж громадянами нашої держави, як і військовослужбовці, що беруть участь у бойових діях. Отже, невизначеність термінів закінчення альтернативної служби не можна вважати дискримінацією, оскільки близько мільйона військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань перебувають у такому ж саме положенні.

Що стосується висновку Венеційської комісії щодо того, що альтернативна служба має бути організована таким чином, щоб не створювати надмірних труднощів, хотілося б зауважити, що труднощі під час проходження будь-якої публічної служби мають диференціюватися залежно від віку та стану здоров'я особи. У системі військової служби для цього утворено систему військово-лікарських комісій, напрацьовано масштабний інструментарій для визначення придатності громадян до різних видів військової служби. Принципи гуманізму та людиноцентризму, застосовані у системі альтернативної невійськової служби, мають передбачати застосування для здорових осіб і осіб з певними захворюваннями можливості для проходження служби в умовах різної інтенсивності. Отже, проходженню військової служби має передувати військово-лікарська експертиза, за результатами якої буде встановлено непридатність чи повну або часткову придатність особи до різних видів альтернативної служби. Інституційна система військово-лікарських комісій вже створена, медичні та правові засади їх діяльності напрацьовані, для використання цієї системи для обслуговування потреб альтернативної служби знадобиться декілька змін до правових актів, у тому числі до Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України, затверджене наказом Міністра оборони України від 14 серпня 2008 року № 402. У подальшому проходження альтернативної служби має відбуватися за тими ж робочими графіками, тривалістю робочого тижня і надання відпусток, що й проходження військової служби відповідними особами з повною придатністю та придатністю до служби у військових частинах забезпечення, ТЦК та СП, ВВНЗ, навчальних центрах, закладах (установах), медичних підрозділах, підрозділах логістики, зв'язку, оперативного забезпечення, охорони.

Альтернативна невійськова служба має на меті виконання обов'язку перед суспільством, що знайшло своє закріплення у ст. 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» [5]. Для забезпечення виконання громадянами України військового обов'язку шляхом проходження військової служби створено потужну законодавчу та інституційну систему, яка включає кримінальну, адміністративну та дисциплінарну відповідальність за порушення порядку проходження військової служби, правоохоронні органи, які наділені повноваженнями притягувати військовослужбовців до означених видів відповідальності. Виконання обов'язку перед суспільством у вигляді проходження альтернативної служби також потребує заходів забезпечення. Аналіз положень Кримінального кодексу України та Кодексу України про адміністративні правопорушення свідчить, що в них містяться численні склади деліктів, пов'язаних із порушеннями порядку проходження військової служби. На нашу думку, положення ст. 407 Кримінального кодексу України, яка

має назву «Самовільне залишення військової частини або місця служби», ст. 172-11, 172-15 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Самовільне залишення військової частини або місця служби» і «Недбале ставлення до військової служби» можуть бути взяті за основу для встановлення кримінальної та адміністративної відповідальності в сфері проходження альтернативної служби. Питання про доповнення кола суб'єктів цих деліктів особами, які проходять альтернативну службу, скоріше за все виявиться неприйнятним для юристів-деліктологів внаслідок їх усталених поглядів на загальний, родовий, видовий, безпосередній об'єкт правопорушення. Однак, який би шлях не було обрано – доповнення глави 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення та Розділу XIX Кримінального кодексу України складами деліктів у сфері проходження альтернативної служби або доповнення ними інших глав цих Кодексів – відповідальність у цій сфері повинна бути встановлена і бути пропорційною заходам відповідальності військовослужбовців. Нині ж ситуація щодо відповідальності у сфері проходження альтернативної служби носить почасти гротескний характер. Так, Кодекс України про адміністративні правопорушення у ст. 41 передбачає адміністративну відповідальність за порушення встановлених законом гарантій та пільг працівникам, які залучаються до виконання обов'язків, передбачених законами України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Тим самим законодавець прирівнює права та гарантії осіб, що проходять альтернативну службу, до прав і гарантій військовослужбовців. За умов відсутності юридичної відповідальності другої категорії осіб це виглядає щонайменш дивним.

Окремий блок проблем пов'язаний з визначенням безпосередніх місць проходження альтернативної служби. Ст. 5 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» визначає, що означену службу громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у державній, комунальній власності або переважна частка у статутному фонді яких є в державній або комунальній власності, діяльність яких у першу чергу пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним та сільським господарством, а також у патронажній службі в організаціях Товариства Червоного Хреста України [5]. Цей перелік відповідав реаліям мирної держави зразку 2004 року, коли до цієї статті було внесено останні зміни. Так само сприймається анахронізмом Перелік видів діяльності, якими можуть займатися громадяни, що проходять альтернативну (невійськову) службу, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 31 грудня 2004 р. № 1795. Безумовно, кожний релігійний культ має своє розуміння прийнятності діяльності своєї пастви у воюючій державі з точки зору своїх релігійних догм. Тому визначенню безпосередніх видів діяльності, які буде охоплювати оновлена альтернативна служба, має передувати публічне обговорення за участі органів публічної влади, військових формувань, ДСНС, правоохоронних органів, медичних установ, підприємств оборонного комплексу, комунальних підприємств санітарного профілю і релігійних організацій. Предметом такого обговорення має стати визначення публічних потреб, із задоволенням яких виникають проблеми внаслідок сучасного стану ринку праці, і готовності релігійних організацій визначити роботу із задоволення таких потреб прийнятною для їх членів.

Висновки. У цій статті ми намагалися окреслити найбільш суттєві проблеми, що виникають нині у сфері можливого застосування практики альтернативної невійськової служби в умовах повномасштабного збройного конфлікту. Рішення Венеційської комісії від 14-15 березня 2025 року, відповідно до якого відсутність доступу до альтернативної служби, кримінальне переслідування за відмову з міркувань совісті, або каральний характер альтернативної служби суперечать міжнародним стандартам, а держава має позитивний обов'язок забезпечити ефективну альтернативу військовій службі для осіб, які відмовляються з міркувань совісті, з урахуванням їхніх переконань [8], є, на нашу думку, лише початком застосування масштабних міжнародних важелів впливу на нашу державу для забезпечення релігійних прав громадян. Однак слід пам'ятати, що в умовах слабкості і часткового руйнування архітектури міжнародної безпеки саме Україна виступає фундатором нової системи забезпечення прав і свобод громадян в умовах тривалих збройних конфліктів. Тому зміни у законодавстві та практиці проходження альтернативної невійськової служби будуть мати не тільки національну, а й загальноцивілізаційну цінність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 25.07.2025).
2. Пирога І.С., Белова М.В. Фрідманська В.І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 87. С. 347–352.
3. Митровка Я.В. Альтернативна (невійськова) служба в Україні та Чеській Республіці: порівняльне дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 89. С. 22–27.
4. Котилко Я.М. (Альтернативна (невійськова) служба в Естонії: досвід для вдосконалення національної безпеки України. *Економіка, управління та адміністрування*. 2025. № 2 (112). С. 101–108.
5. Про альтернативну (невійськову) службу: : Закон України від 12 грудня 1991 року № 1975-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text> (дата звернення 14.08.2025).
6. Smith S.D. What does religion have to do with freedom of conscience. *University of Colorado Law Review*. 2005. № 76. Р. 911–940.
7. Постанова Верховного Суду від 2 травня 2024 року у справі № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514> (дата звернення 14.08.2025).
8. Amicus Curiae Brief on Alternative (Non-Military) Service Adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14-15 March 2025). URL: <https://www.venice.coe.int> (дата звернення 14.08.2025).
9. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 року № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення 14.08.2025).
10. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення 14.08.2025).

УДК 343.98:347.736

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.50>

КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДРОБЛЕНИХ МИТНИХ ДОКУМЕНТІВ

Біленець Д.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0866-0698*

Шинделяр Д.М.,
*асистент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0009-0007-8994-6925*

Біленець Д.А., Шинделяр Д.М. Криміналістичні аспекти дослідження підроблених митних документів.

Стаття присвячена комплексному дослідженню криміналістичних аспектів аналізу підроблених митних документів, що мають ключове значення у сфері зовнішньоекономічної діяльності та підтверджують законність переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України.

У контексті активізації міжнародної торгівлі митні документи дедалі частіше стають об'єктами злочинних посягань, що створює суттєві ризики для економічної та національної безпеки. У статті розкрито поняття матеріальних та інтелектуальних підробок, визначено їх характерні ознаки та способи виявлення. Особлива увага приділяється криміналістичній характеристиці таких документів, що охоплює аналіз технологій виготовлення, носіїв інформації, засобів друку, печаток і штампів, а також методів внесення неправдивих відомостей.

Окремо висвітлено систему криміналістичних прийомів дослідження підроблених митних документів, серед яких візуальний аналіз, оптичні методи із застосуванням ультрафіолетового й інфрачервоного випромінювання, мікроскопії, фізико-хімічні дослідження складу паперу та чорнил, а також ідентифікаційні прийоми для встановлення відповідності конкретних технічних засобів. Розглянуто нормативно-правові основи призначення та проведення судових експертиз, включно з положеннями Кримінального кодексу України, Митного кодексу України, Закону України «Про судову експертизу» та підзаконних актів Міністерства юстиції України.

У статті підкреслено проблеми сучасної практики: обмежене технічне забезпечення експертних установ, динамічний розвиток технологій підробки, що ускладнює застосування класичних методів, кадрові труднощі та нормативні прогалини у взаємодії митних і правоохоронних органів. Зроблено висновок про необхідність модернізації криміналістичних методик, інтеграції цифрових технологій у практику досліджень, удосконалення правового регулювання та посилення міжнародного співробітництва. Це створює основу для підвищення ефективності боротьби з підробкою митних документів і забезпечення належного рівня економічної безпеки держави.

Ключові слова: криміналістика, судово-технічна експертиза, митні документи, матеріальна підробка, інтелектуальна підробка, техніко-криміналістичне дослідження, криміналістичні прийоми, оптичні методи дослідження, фізико-хімічні методи, ідентифікаційні дослідження, цифрова криміналістика, митний контроль, національна безпека.

Bilenets D.A., Shindelyar D.M. Forensic aspects of the investigation of forged customs documents.

The article is devoted to a comprehensive study of the forensic aspects of analyzing falsified customs documents, which play a key role in foreign economic activity and confirm the legality of the movement of goods and vehicles across the customs border of Ukraine. In the context of intensified international trade, customs documents are increasingly becoming objects of criminal encroachment, creating significant risks to economic and national security. The article reveals the concepts of material and intellectual forgery, identifies their characteristic features and methods of detection. Particular attention is paid to the forensic characteristics of such documents, which include the analysis of production technologies, information carriers, printing devices, seals and stamps, as well as methods of introducing false data.

The system of forensic techniques for examining falsified customs documents is highlighted, including visual analysis, optical methods involving ultraviolet and infrared radiation and microscopy, physicochemical studies of paper and ink composition, as well as identification techniques for establishing the correspondence of specific technical devices. The article also examines the legal framework for the appointment and conduct of forensic examinations, including the provisions of the Criminal Code of Ukraine, the Customs Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Forensic Examination," and subordinate regulations of the Ministry of Justice of Ukraine.

The study emphasizes the challenges of current practice: limited technical equipment of expert institutions, the rapid development of forgery technologies complicating the application of classical methods, staffing difficulties, and legislative gaps in the interaction between customs and law enforcement authorities. The conclusion substantiates the need to modernize forensic methodologies, integrate digital technologies into practice, improve legal regulation, and enhance international cooperation. This creates the foundation for strengthening the effectiveness of combating customs document forgery and ensuring an adequate level of economic and national security of the state.

Key words: forensic science, forensic technical examination, customs documents, material forgery, intellectual forgery, forensic document analysis, forensic techniques, optical methods, physicochemical methods, identification studies, digital forensics, customs control, national security.

Постановка проблеми. Зростання масштабів міжнародної торгівлі та активізація зовнішньоекономічної діяльності України призвели до підвищення ролі митних документів як ключових носіїв юридично значущої інформації. Саме ці документи підтверджують законність переміщення товарів через митний кордон, визначають митні платежі та забезпечують реалізацію економічної політики держави. Водночас саме митні документи дедалі частіше стають об'єктами фальсифікації, що створює реальні загрози для економічної та національної безпеки.

Особливої актуальності набуває питання криміналістичного дослідження підроблених митних документів, оскільки їх фальсифікація здійснюється як традиційними способами, так і з використанням новітніх цифрових технологій. Проте правове регулювання та методичне забезпечення таких досліджень досі залишаються недостатньо врегульованими. Це породжує низку проблем для митних і правоохоронних органів у частині виявлення підробок, їх фіксації та подальшого доказування в кримінальних провадженнях.

У практиці виявлення та дослідження підроблених митних документів спостерігається невідомість окремих ключових аспектів: від єдиних методик проведення судово-технічної експертизи до узгодженості кримінального, митного та процесуального законодавства. У таких умовах відсутність чітких процедур може призвести до труднощів у кваліфікації правопорушень, зниження якості доказової бази та ускладнення міжнародної взаємодії у сфері протидії фальсифікації документів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика криміналістичного дослідження документів посідає помітне місце у сучасній юридичній науці. Зокрема, питання техніко-криміналістичного аналізу підроблених документів досліджували О. Воробей, І. Мельников, О. Волошин, які наголошують на визначальній ролі судово-технічної експертизи у встановленні автентичності та способів виготовлення документів.

Окрему увагу до проблем ідентифікації та методики дослідження приділили І. Білоус у працях, присвячених особливостям виявлення підроблених документів, що посвідчують особу. Значний внесок у розробку питань класифікації підробок та виявлення їх ознак зробили В. Тіщенко

та О. Подобний, які деталізували поняття матеріальної та інтелектуальної підробки документів. Системний підхід до криміналістичного документознавства представлено в роботах О. Кобилянського, де розглядається генезис техніко-криміналістичного дослідження документів та його взаємозв'язок із сучасними інформаційними технологіями.

Попри наявний науковий доробок, питання дослідження саме митних документів, які мають специфічну правову природу та значення у сфері зовнішньоекономічної діяльності, залишаються недостатньо розробленими. Актуальною є потреба у поглибленому вивченні криміналістичних аспектів виявлення підробок у митних документах, їх фіксації та подальшого використання у доказуванні, що зумовлює наукову і практичну значущість цього дослідження.

Метою статті є дослідження криміналістичних аспектів аналізу підроблених митних документів, виявлення особливостей їх класифікації, способів фальсифікації та методів виявлення, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення криміналістичних прийомів і правового регулювання у сфері судово-технічної експертизи документів.

Наукова новизна статті полягає у зосередженні уваги саме на митних документах як специфічному об'єкті криміналістичного дослідження, який поєднує технічні, правові та доказові аспекти. У роботі виокремлюються проблемні питання практики виявлення підробок митних документів, обґрунтовується необхідність інтеграції цифрових методів у класичні криміналістичні прийоми та пропонується авторський підхід до гармонізації нормативного регулювання судових експертиз у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Митні документи є ключовим елементом регулювання зовнішньоекономічної діяльності та виконують функцію підтвердження законності переміщення товарів і транспортних засобів через митний кордон України. Відповідно до Митного кодексу України, митна декларація є документом, який містить заявлені відомості про товари, їхній митний режим, а також іншу необхідну інформацію, потрібну для здійснення митного контролю та оформлення [6]. Окрім декларації, до системи митних документів відносяться інвойси, транспортні накладні, сертифікати походження товару, платіжні та інші документи, що підтверджують законність зовнішньоекономічних операцій.

Значення документів у сучасному суспільстві важко переоцінити. Як слушно зазначає І. Білоус: «На сьогодні неможливо уявити жодну галузь соціального життя суспільства без документів. А документи, що посвідчують особу, супроводжують майже всі правовідносини сучасної людини. Чим більшим попитом користується документ, тим більше у нього «шансів» бути частково чи повністю підробленим» [1, с. 167]. Цей висновок справедливий і для митних документів, адже вони безпосередньо пов'язані з економічними інтересами держави.

У науковій літературі традиційно виділяють два основні різновиди підробок: матеріальні та інтелектуальні. Матеріальна підробка передбачає зміну змісту документа через внесення неправдивих відомостей або шляхом повного виготовлення підробленого документа. При цьому виявлення таких змін здійснюється за допомогою техніко-криміналістичного дослідження [13, с. 83]. Інтелектуальна підробка, своєю чергою, полягає у відображенні в справжньому за формою документі недостовірних за змістом даних.

Варто врахувати, що відповідальність за виготовлення або використання підроблених митних документів встановлена нормами Кримінального кодексу України, зокрема статтями 358 («Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, збут чи використання підроблених документів»), 366 («Службове підроблення») [5], а також Митного Кодексу України (стаття 483 – «Переміщення або дії з товарами, що мають ознаки приховування від митного контролю» [6]. Це свідчить, що підроблення митних документів є не лише кримінально караним, але й адміністративно караним діянням, залежно від форми та ступеня суспільної небезпечності.

Підроблені митні документи становлять особливий різновид об'єктів криміналістичного дослідження, адже вони одночасно виконують функцію доказів у кримінальних провадженнях і є інструментом протиправної діяльності. Їх класифікація на матеріальні та інтелектуальні підробки забезпечує правильне визначення методів виявлення та дослідження, що буде предметом подальшого аналізу у цій статті.

Криміналістична характеристика документів, що стали об'єктами підробки, охоплює виявлення типових способів підроблення, ознак їх здійснення та визначення інструментів криміналістичного дослідження. Ця характеристика є базою для вироблення ефективних прийомів виявлення та фіксації підробок у митній сфері.

Як зазначає О. Воробей, І. Мельников та О. Волошин: «Судово-технічна експертиза документів являє собою дослідження документа, яке проводиться у процесуальній формі та за дорученням органу розслідування або суду, що має за мету визначення способу його виготовлення, встановлення наявності у ньому змін та способів їх внесення, виявлення невидимих записів, а також ідентифікацію предметів і матеріалів, які використовувалися для виготовлення документа або внесення до нього змін» [2, с. 17]. Цей підхід визначає експертизу як ключовий інструмент для встановлення автентичності митних документів та ідентифікації засобів їх виготовлення.

Серед науковців існує думка, що сучасні криміналістичні дослідження документів базуються на інтеграції природничих і технічних знань. Зокрема, Є. Пряхін відзначає: «Сучасні засоби криміналістичної техніки базуються на новітніх досягненнях природничих наук, математики, кібернетики та інших і розробляються з урахуванням потреб слідчої, експертної, оперативно-розшукової та судової практики» [12, с. 11]. Це безпосередньо стосується і виявлення підроблених митних документів, оскільки їх фальсифікація здійснюється з використанням новітніх технологій.

О. Кобилянський та А. Сутуріна наголошують на масштабності техніко-криміналістичного напрямку в документознавстві: «Розділ «Техніко-криміналістичне дослідження документів» є найбільшим за обсягами серед системи криміналістичного документознавства та розглядає питання щодо технології виготовлення документів, носіїв інформації, способів поліграфічного друку, печаток, штампів, способів відображення і кодування інформації, способи і ознаки їх підробки, особливостей дослідження грошових знаків тощо. Кожен з підрозділів техніко-криміналістичного дослідження документів тісно пов'язаний з іншими, з огляду на «склад» сучасних документів, вид носія інформації, спосіб переносу інформації на носій та, власне, способи дослідження таких документів» [3, с.102]. Це означає, що дослідження митних документів вимагає врахування як технологій друку та виготовлення, так і особливостей носіїв інформації, що прямо впливає на способи їх підроблення.

Законодавчі підстави для дослідження підроблених митних документів містяться у статтях Кримінального кодексу України, що встановлюють відповідальність за підробку та використання документів, а також у Законі України «Про судову експертизу», який визначає організаційні та правові засади проведення експертних досліджень. Це забезпечує процесуальну легітимність висновків судово-технічної експертизи та їхню доказову силу у кримінальних провадженнях.

Криміналістична характеристика підроблених митних документів включає: визначення їхніх різновидів, аналіз способів підробки, виявлення ознак фальсифікації та використання сучасних технічних засобів для встановлення автентичності. Вона поєднує наукові знання та нормативні приписи, формуючи базу для ефективного використання криміналістичних прийомів у практиці правоохоронних органів.

Криміналістичні прийоми дослідження документів становлять систему науково обґрунтованих методів, спрямованих на виявлення ознак підробки та визначення способів їх виготовлення. Ці прийоми поділяються на візуальні, інструментальні та комплексні методики, що застосовуються у межах судово-технічної експертизи.

Важливим є розмежування видів підробки, оскільки саме від цього залежить вибір конкретних методів дослідження. Саме криміналістичні прийоми дозволяють відрізнити документ, що має сліди втручання, від оригінального.

У практиці дослідження підроблених митних документів застосовуються такі основні прийоми:

- візуальний аналіз – огляд документів без спеціальних технічних засобів з метою виявлення механічних підчисток, виправлень, нестандартних шрифтів, дефектів друку.
- оптичні методи – використання мікроскопії, ультрафіолетового та інфрачервоного випромінювання для виявлення невидимих записів, слідів виправлень і домішок чорнил.
- фізико-хімічні дослідження – визначення складу паперу, барвників, чорнил для ідентифікації часу і способу виготовлення документа.
- ідентифікаційні прийоми - встановлення відповідності між конкретним друкарським засобом, принтером чи печаткою та слідами на документі [2].

Закон України «Про судову експертизу» та наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» закріплюють процесуальні підстави для застосування зазначених прийомів.

мів. Вони визначають завдання експертів, порядок призначення та проведення експертиз, а також вимоги до оформлення висновків.

Особливої уваги потребують електронні митні документи, які сьогодні широко використовуються у практиці. Їх дослідження вимагає залучення методів цифрової криміналістики, що передбачено як національними нормативними актами, так і міжнародними рекомендаціями. У цьому контексті важливим є Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», який визначає правові основи захисту інформації та протидії фальсифікаціям у сфері електронних комунікацій [10].

Система криміналістичних прийомів дослідження підроблених митних документів поєднує класичні методи технічного аналізу з новітніми цифровими технологіями, що забезпечує комплексний підхід до встановлення автентичності документів у митних правовідносинах.

Виявлення та фіксація підроблених митних документів належить до сфери діяльності як митних органів, так і правоохоронних інституцій України. Відповідно до Закону України «Про Державну митну службу України», до завдань митних органів належить запобігання, виявлення та розкриття порушень митних правил, у тому числі використання підроблених документів [7]. Практична діяльність митників передбачає як попередній контроль документів, так і ініціювання експертних досліджень у випадку виникнення сумнівів щодо їх автентичності.

Митний кодекс України передбачає відповідальність за переміщення або дії з товарами, що мають ознаки приховування від митного контролю, включно з поданням підроблених документів [6]. Це положення є правовою основою для ініціювання адміністративних проваджень у справах про порушення митних правил. З боку правоохоронних органів ключову роль відіграє Національна поліція України, яка зобов'язана протидіяти злочинам, пов'язаним з використанням підроблених документів [9].

Фіксація підроблених митних документів здійснюється із дотриманням процесуальних норм, закріплених у Кримінальному процесуальному кодексі України. У КПК визначено, що документ може бути джерелом доказів, а його автентичність підтверджується висновком експерта [4]. Відповідно, підроблений митний документ підлягає вилученню, огляду та направленню на експертне дослідження.

У практиці судових експертиз застосовуються положення Наказу Міністерства юстиції України [8], що встановлює порядок дій при призначенні експертизи, а також регламентує обсяг питань, які можуть бути поставлені експерту.

Практика виявлення та фіксації підроблених митних документів ґрунтується на комплексному застосуванні митного, кримінального та процесуального законодавства. Вона охоплює адміністративні процедури митного контролю, досудове розслідування кримінальних правопорушень і проведення судово-технічних експертиз. Це забезпечує єдність дій митних і правоохоронних органів та надає доказам належної процесуальної форми.

Дослідження підроблених митних документів має системний характер труднощів, що пов'язані як із розвитком новітніх технологій, так і з нормативними прогалинами у правовому регулюванні.

Попри наявність сучасних криміналістичних засобів, розроблених на основі досягнень природничих і технічних наук, їх упровадження у практику в Україні є обмеженим. Використання високоякісних поліграфічних пристроїв і програмних засобів редагування ускладнює виявлення підробок традиційними методами, тоді як проведення судово-технічних експертиз потребує кваліфікованих кадрів, рівень підготовки яких не завжди відповідає вимогам. Сукупність матеріально-технічних, кадрових та нормативних чинників формує виклики, які вимагають інтеграції цифрових технологій та узгодженості митного, кримінального і процесуального законодавства.

Висновки. Вивчення підроблених митних документів потребує комплексного підходу, який має поєднувати класичні криміналістичні методики з новітніми цифровими технологіями. Удосконалення можливе через модернізацію матеріально-технічної бази експертних установ та митних органів, що дозволить ефективніше виявляти ознаки фальсифікації та забезпечувати доказову цінність документів у кримінальних провадженнях.

Важливою складовою удосконалення є міжнародне співробітництво, адже підробка митних документів нерідко має транснаціональний характер. Участь України у спільних митних операціях, обмін криміналістичними методиками та доступ до міжнародних баз даних сприятимуть підвищенню якості досліджень. Водночас законодавство потребує гармонізації з міжнародни-

ми стандартами для забезпечення процесуальної прозорості та взаємного визнання експертних висновків.

Ефективне дослідження підроблених митних документів базується на єдності наукових розробок, нормативно-правових приписів та практики правоохоронних органів. Вирішення наявних проблем можливе через технічну модернізацію, підготовку висококваліфікованих кадрів та розвиток міжнародної кооперації, що створить надійний фундамент для захисту економічної безпеки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білоус І.В. Особливості техніко-криміналістичного дослідження підроблених документів, що посвідчують особу. Криміналістичний вісник, 2016, 1: 167–174.
2. Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. Техніко-криміналістичне дослідження документів. Навчально-методичний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 304 с.
3. Кобилянський О.Л., Сутуріна А.В. Генезис криміналістичного дослідження документів. Dictum Factum, 2022, 2 (12): 99–109.
4. Кримінальний процесуальний кодекс: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
5. Кримінального кодексу України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
6. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.
7. Про Державну митну службу України: Указ Президента України від 29.11.1996 № 1145/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1145/96#Text>.
8. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.
9. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
10. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.
11. Про судову експертизу: Законі України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.
12. Пряхін Є.В. Криміналістичні засоби та методи розслідування кримінальних правопорушень: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 164 с.
13. Тіщенко В.В., Подобний О.О. Криміналістика: навчально-методичний посібник. Одеса: Видавництво «Юридика», 2022. 236 с.

УДК 341.3:343.98:351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.51>

МІЖНАРОДНІ ТА ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ ЗЛОЧИНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНО-ПРАВОВІ ПАРАДИГМИ ТА ВИКЛИКИ ПРОТИДІЇ Й ПРЕВЕНЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЗЛОЧИНУ АГРЕСІЇ ТА ТЕРОРИЗМУ)

Волощук О.Т.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
та прав людини
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-0991-5605*

Волощук О.Т. Міжнародні та транснаціональні злочини: концептуально-правові парадигми та виклики протидії й превенції (на прикладі злочину агресії та тероризму).

Вказується, питання розмежування і взаємозв'язку правових понять «міжнародні» і «транснаціональні злочини» сьогодні набуває особливої важливості та потребує невідкладного вирішення. Адже поряд із позитивними наслідками зростання транскордонної мобільності та стрімкого розвитку інформаційних технологій спостерігаються і негативні тенденції. Зокрема, виникають та поширюються принципово нові гібридні форми збройних протистоянь, які кардинально відрізняються від традиційних конфліктів та формують додаткові загрози для міжнародної і національної безпеки.

У статті досліджуються теоретичні та практичні аспекти розмежування міжнародного та транснаціонального злочинів на прикладі злочину агресії та тероризму. Автор аналізує сутнісні характеристики цих правових феноменів для чіткого визначення меж між категоріями та формування концептуального підходу до їх співвідношення. Особлива увага приділяється ролі тероризму як методу і засобу вчинення збройної агресії та обговорюється сучасна дискусія щодо можливості віднесення тероризму до категорії міжнародних злочинів, що підкреслює необхідність уточнення критеріїв його кваліфікації. Незважаючи на історичну давність агресії та тероризму, дослідження механізмів превентивних заходів, правового регулювання та протидії цим явищам залишається надзвичайно актуальним у сучасних умовах глобалізації та гібридних конфліктів. Автор наголошує на потребі комплексного підходу, який включає розвиток міжнародного співробітництва у зборі доказів, посилення законодавчих та поліцейських механізмів, а також впровадження превентивних програм і наукових досліджень причин радикалізації. Такий підхід дозволяє сформулювати наукову основу для подальших досліджень, вироблення практичних рекомендацій та вдосконалення механізмів протидії, що забезпечує ефективне розмежування міжнародних і транснаціональних злочинів та запобігає підміні понять у національній та міжнародній юстиції. Зроблено висновок, що ця проблематика залишається актуальною, дискусійною і потребує подальшого наукового опрацювання та розвитку правових і превентивних інструментів у глобалізованому та гібридному середовищі.

Ключові слова: міжнародний злочин, транснаціональний злочин, злочин агресії, тероризм, міжнародне право, превенція та протидія злочинності, кваліфікація злочинів, міжнародна та національна кримінальна юстиція, правоохоронна діяльність, правоохоронні органи держави.

Voloshchuk O.T., International and transnational crimes: conceptual-legal paradigms and the challenges of counteraction and prevention (on the example of the crime of aggression and terrorism).

It is indicated that the issue of delimitation and interconnection of the legal concepts of «international» and «transnational crimes» is gaining particular importance today and requires an urgent solution. After all, along with the positive consequences of the growth of cross-border mobility and the rapid

development of information technologies, negative trends are also observed. In particular, fundamentally new hybrid forms of armed confrontations are emerging and spreading, which are radically different from traditional conflicts and create additional threats to international and national security.

The article examines theoretical and practical aspects of distinguishing between international and transnational crimes, using the crimes of aggression and terrorism as illustrative examples. The author analyzes the essential characteristics of these legal phenomena to clearly define the boundaries between the categories and to develop a conceptual framework for their interrelation. Special attention is given to the role of terrorism as a method and instrument of armed aggression, as well as to the current debate on whether terrorism can be classified as international crimes, highlighting the need to refine criteria for their qualification. Despite the historical persistence of aggression and terrorism, the study of preventive measures, legal regulation, and mechanisms for countering these phenomena remains highly relevant in the context of globalization and hybrid conflicts. The author emphasizes the need for a comprehensive approach, including the development of international cooperation in evidence collection, strengthening legislative and law enforcement mechanisms, and implementing preventive programs and research into the causes of radicalization. Such an approach provides a scientific basis for further research, the development of practical recommendations, and the improvement of counteraction mechanisms, ensuring effective differentiation between international and transnational crimes and preventing the misclassification of acts within national and international jurisdictions. It is concluded that this issue remains highly relevant and controversial, requiring continued scholarly investigation and the advancement of legal and preventive instruments in a globalized and hybrid context.

Key words: international crime, transnational crime, crime of aggression, terrorism, international law, crime prevention and counteraction, crime qualification, international and national criminal justice, law enforcement, state law enforcement agencies.

Актуальність теми дослідження. Проблематика щодо розмежування та співвідношення таких юридичних категорій, як «міжнародні» та «транснаціональні злочини», нині є не тільки надзвичайно актуальною, а й вкрай гострою та нагальною. Як відомо, зростання транскордонної мобільності, інтенсивний розвиток інформаційних технологій, окрім позитивних ефектів, мають і негативні, зокрема, поява та активізація новітніх гібридних форм збройних конфліктів, які далеко відходять від класичних і створюють нові виклики для системи міжнародної та національної безпеки. У таких умовах можна спостерігати збільшення кількості міжнародних і транснаціональних злочинів, що загрожують не тільки стабільності окремих регіонів та держав, а й у цілому міжнародному миру та спокою. Найбільш деструктивний характер у цьому контексті мають такі явища дійсності, як агресія і тероризм, які відповідно належать до різних категорій міжнародних та транснаціональних злочинів, проте у своїх наслідках становлять взаємозв'язану небезпеку для світової спільноти. Незважаючи на визнання цих явищ протиправними на глобальному рівні і такими, що заперечують і нівелюють усі морально-етичні та загальнолюдські цінності, на жаль, людство дотепер ще не розробило ефективних способів їх протидії та превенції. Суперечливе розуміння меж між міжнародними та транснаціональними злочинами ускладнює застосування ефективних механізмів кваліфікації, розслідування та превенції. Неточні трактування в науковому дискурсі та отождолення цих категорій нефахівцями підкреслюють потребу в узгоджених доктринальних підходах. Події на Донбасі 2014 р. засвідчили небезпечну тенденцію зловживання категорією «тероризм», коли держава-агресор намагається використати її як формальний привід (*casus belli*) для легітимації збройного нападу. Така практика актуалізує необхідність доктринальної конкретизації та чіткого розмежування понять «міжнародного злочину» та «транснаціонального злочину». Наявність подібних колізій у кваліфікації свідчить про методологічну та практичну значущість нових наукових розробок у сфері міжнародного кримінального права.

Ступінь наукової розробки проблеми. Проблематика щодо природи та сутності міжнародних та транснаціональних злочинів є предметом тривалої наукової уваги вчених, і вітчизняних, і зарубіжних. Загалом ще у античний період видатні мислителі зосереджувались на питаннях демократії, справедливості, моральності, свободі та застосуванні сили. Аристотель у своїх працях розглядав взаємозв'язок моральних норм та політичної діяльності держави, а також обмеження насильства. Цицерон наголошував на необхідності збереження гідності людини та верховенства права, розглядаючи військові дії як потенційне порушення моральних принципів. Новий час

Г. Гроцій, Ш. Монтеस्क'є та Е. де Ваттель розширили розуміння законності застосування сили та обмежень щодо терору як засобу політичного впливу. Сучасні міжнародно-правові концепції опираються на ці класичні принципи. Фундаментальні наукові розробки з окресленої проблематики здійснили Я. Браунлі, А. Кассезе, Л. Оппенгейм, А. Фердросс. Проблема природи агресії та застосування терору досліджували Г. Акерман, Т. Аноук, Д. Анцилотті, Т. Бенетт, Л. Берковіц, Б. Ференц, М. Шоу, а вітчизняні науковці, зокрема О. Антипенко, М. Буроменський, К. Важна, М. Гнатовський, О. Задорожній, О. Мережко, В. Ліпкан приділяли увагу методам протидії тероризму, агресії та актуальним проблемам кваліфікації цих злочинів у рамках міжнародного права. Важливий внесок у розвиток доктринальної бази проблеми зробили вчені І. Лукашук та В. Василенко, які розкривають загальнотеоретичні аспекти відповідальності держав за агресію. Незважаючи на численні наукові праці, проблематика залишається відкритою. Глобалізація, нові форми збройних конфліктів та транснаціональний тероризм вимагають постійного оновлення аналізу.

Мета публікації полягає у комплексному дослідженні та аналізі правової природи й сутнісних характеристик агресії та тероризму як феноменів, що належать до різних категорій злочинів – міжнародних і транснаціональних відповідно.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародні та транснаціональні злочини є ключовими категоріями сучасного кримінального та міжнародного права, адже визначають рамки правових механізмів протидії найсерйознішим порушенням міжнародного порядку. Серед них особливу увагу привертають злочин агресії та тероризм, які демонструють, як різні за природою явища можуть взаємодіяти у сучасних конфліктах, створюючи складні юридичні й практичні виклики. Незважаючи на те, що обидва явища визнані міжнародним правом як негативні, їхня поширеність у сучасному світі підкреслює труднощі повного викорінення та наголошує на необхідності точного розмежування міжнародних і транснаціональних злочинів. Саме ця класифікаційна чіткість є критично важливою для коректної кваліфікації діянь, здійснення правосуддя, ефективного міжнародного співробітництва та впровадження превентивних заходів.

Міжнародні злочини, до яких належить злочин агресії, воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид, спрямовані на посягання на основи міжнародного миру і безпеки, а також фундаментальні права людини. Притягнення до відповідальності за такі злочини можливе як на національному рівні, коли в кримінальних кодексах держав передбачені окремі розділи щодо міжнародних злочинів, так і на міжнародному рівні, через міжнародні трибунали чи Міжнародний кримінальний суд. При цьому слід враховувати дуже важливий момент – при постановці питання про відповідальність за вчинення міжнародних злочинів у рамах міжнародного права і індивіди будуть нести відповідальність за нормами міжнародного кримінального права, і держава-винуватиця – як суб'єкт міжнародно-правової відповідальності (політичну та матеріальну). Цей нюанс вкрай важливий у плані превенції вчинення міжнародних злочинів.

Транснаціональні злочини, серед яких тероризм, торгівля людьми, нелегальна міграція, контрабанда тощо, за своєю природою порушують правопорядок кількох держав і переслідуються національними органами у співпраці з міжнародними структурами. Однак нині пропагується ідея про те, що окремі види злочинів переросли категорію транснаціональних і можуть бути включені до міжнародних. Серед таких – тероризм [18, с. 190]. У цьому контексті варто підкреслити, що така позиція є вкрай небезпечною, оскільки у більшості випадків така аргументація іде від тих, хто намагається прикрити дії агресора під виглядом діяльності терористичних організацій. Небезпека, як видається, криється в тому, що справжні ініціатори (держави-агресори) злочинних діянь уникають відповідальності і залишаються безкарними, нівелюючи цим самим один з фундаментальних загально кримінальних принципів – *«невідворотність кримінального покарання за вчинений злочин»*. Як справедливо свого часу відмітив відомий вчений Я. Браунлі, цей принцип є основоположним у сфері міжнародного кримінального права і міжнародного права в цілому, оскільки направлений на реалізацію превентивної функції, на підтримку міжнародного миру і справедливості [21, с. 612–614]. На думку іншого знаного вченого М. Шоу, порушення цього принципу підриває довіру до системи кримінальної відповідальності і як результат створює прецеденти безкарності, що дозволяє порушувати знову норми та принципи міжнародного права [23, с. 926–928]. Саме тому системне і чітке розмежування міжнародних та транснаціональних злочинів набуває ключового значення, адже воно дозволяє комплексно оцінити об'єкт, суб'єкта, суб'єктивну та об'єктивну сторони діяння, забезпечуючи не лише коректну правову кваліфікацію, а й ефективність превентивних та судових механізмів міжнародної кримінальної юстиції.

Міжнародний злочин завжди спрямований на порушення загальновизнаних норм міжнародного права та безпеки, тоді як транснаціональний злочин зачіпає правопорядок конкретних держав і потребує координації між ними для ефективного переслідування. Для прикладу, злочин агресії передбачає притягнення до відповідальності керівників держав або військових, що ухвалюють рішення про напад, тоді як тероризм переслідує фізичні особи, що здійснюють насильницькі дії, і відповідальність настає відповідно до законодавства конкретної держави. З огляду на сучасні реалії, зокрема російсько-українську війну, злочин агресії проявляється через відкриту збройну агресію та порушення норм міжнародного гуманітарного права, тоді як терористичні методи – обстріли цивільної інфраструктури, залякування мирного населення – інколи використовуються як спроба приховати міжнародний злочин під виглядом транснаціональної діяльності. Такий синтез феноменів ще раз підкреслює необхідність чіткого їх розмежування.

При визначенні злочину агресії керуються міжнародно-правовими документами, насамперед Резолюцією ГА ООН про визначення агресії 1974 року [22], а також Кампалійськими поправками до Римського статуту Міжнародного кримінального суду, де містяться визначення цього злочину та акти, які відносять до його об'єктивної сторони [17]. Злочин агресії завжди вчиняється з прямим умислом особливим суб'єктом (неможливо уявити, щоб окремих солдат чи пересічний громадянин з необережності самостійно ініціював напад на іншу державу); реалізація цього злочину потребує рішення вищих органів державної влади, які формують і реалізують злочинну політику. Таким чином, злочин агресії характеризується підвищеною суспільною небезпечністю та належить до категорії міжнародних злочинів. У правовій доктрині більшість науковців солідарні у тому, що злочин агресії – це збройний напад однієї держави на територію іншої, спрямований проти її самостійності, незалежності та територіальної цілісності [6, с. 273–275]. Фактично ця дефініція відтворює зміст Резолюції ГА ООН 1974 р. [22].

Тероризм, у свою чергу, визначається як родове поняття, оскільки до нього відноситься широкий спектр злочинів, пов'язаних з терористичною діяльністю, що реалізуються з метою залякування населення, тиску на державні органи або забезпечення політичної чи економічної вигоди. Його визначення можна знайти як в міжнародно-правових документах, так і у кримінальному законодавстві зарубіжних держав. На відміну від злочину агресії, тероризм здебільшого вчиняється організованими групами або окремими особами, а не безпосередньо державами, хоча держави можуть створювати умови для його реалізації, надавати підтримку чи фінансувати терористичні акти. Наприклад, під час війни на території України спостерігається поєднання збройної агресії та використання терористичних методів, що підкреслює взаємопов'язаність цих злочинів. Проте на сучасному етапі тероризм залишається переважно транснаціональним явищем, і його не слід ототожнювати з міжнародним злочином.

Дефініція тероризму в Україні закріплена нормативно у Законі України «Про боротьбу з тероризмом» [7]: *тероризм - суспільно небезпечна діяльність, що полягає у застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або інших посягань на життя чи здоров'я невинних людей з метою досягнення злочинних цілей*. Кримінальний кодекс України (ст. 258) [11] деталізує терористичний акт. На міжнародному рівні тероризм не має єдиного загальновизнаного юридичного визначення. Більшість міжнародних документів лише засуджують терористичні акти, не формулюючи чітких понять. Наприклад, Резолюція Ради Безпеки ООН № 1566 описує тероризм як *«кримінальні акти, зокрема проти цивільних осіб, вчинені з наміром спричинити смерть або серйозні тілесні ушкодження, або взяття заручників, з метою створення стану терору серед населення або залякування уряду чи міжнародної організації»* [16]. Натомість у правовій доктрині існує велика кількість визначень тероризму. Зокрема, Алекс Шмід пропонує таке визначення: тероризм – це тривала методика насильства, використовувана (напів)таємними індивідуальними, груповими чи державними акторами з ідеологічних, кримінальних чи політичних причин, де безпосередні жертви насильства є не основними цілями, а служать як повідомлення для основної аудиторії [20, с. 158-159]. Інші автори, зокрема В. Ємельянов та С. Гавриш, трактують тероризм у трьох основних вимірах: як окремих злочин, як організовані терористичні групи чи структури та як системи терористичних доктрин [18, с. 10]. Водночас В. Ліпкан пропонує ширший підхід, розглядаючи тероризм як негативне соціально-правове явище, що виходить за межі лише фізичних актів насильства, таких як вибухи чи підпали, і охоплюючи будь-які дії, що підпадають під категорію «терористичний акт» [12, с. 23]. Таким чином, хоча міжнародне право не встановлює єдиного визначення тероризму, національне

законодавство та правова доктрина пропонують комплексні підходи до його розуміння, що дозволяє ефективно оцінювати терористичні дії та формувати механізми протидії як на національному, так і на міжнародному рівні.

На основі наведеного, стає можливим чітко окреслити межу між міжнародними і транснаціональними злочинами та сформувати універсальні критерії їх розмежування:

(1) *об'єкт злочину*: міжнародні злочини спрямовані на порушення фундаментальних принципів міжнародного права «*jus cogens*», включно з миром, безпекою та правами людини, тоді як транснаціональні злочини шкодять правопорядку та безпеці декількох держав одночасно;

(2) *суб'єкт злочину*: міжнародні злочини вчиняються державами або їхніми представниками, тоді як транснаціональні – організованими групами або окремими особами через державні кордони. Для транснаціональних злочинів визначення суттєво спрощується на основі «ознакових критеріїв» Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000) [9], де йдеться про перетин кордонів, координацію дій, організованість і шкоду кільком державам одночасно;

(3) *об'єктивна сторона*: міжнародні злочини відзначаються масовістю та системністю, транснаціональні – координацією між країнами та використанням сучасних технологій;

(4) *суб'єктивна сторона*: міжнародні злочини вчиняються з політичними або стратегічними мотивами, транснаціональні – з метою економічної вигоди або терористичного тиску.

Враховуючи наведене можна сформулювати універсальні визначення:

Міжнародний злочин – протиправне діяння підвищеної суспільної та міжнародної небезпечності, спрямоване проти основ міжнародного права і порядку (миру, безпеки, фундаментальних прав людини) і, як правило, вчинене з політичним або державним мотивом навмисно; таке діяння підлягає переслідуванню як у рамках національної кримінальної юрисдикції (за наявності відповідних норм), так і в межах міжнародної кримінальної юстиції; у разі визнання – поряд з персональною тягне також політичну та матеріальну відповідальність держави згідно норм загального міжнародного права.

Транснаціональний злочин – протиправне суспільно-небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок двох або більше держав, здійснюється із використанням трансграничних каналів або мереж, і переважно переслідується на підставі національного кримінального права з елементами міжнародного співробітництва. У випадку тероризму до цього ряду додається специфічний елемент – цілеспрямоване створення страху серед цивільного населення для досягнення політичних/ідеологічних цілей.

Виходячи з визначень міжнародного та транснаціонального злочинів, доцільно звернути увагу на сучасні тенденції їх класифікації, що відображають динаміку розвитку міжнародного кримінального права. Однією з таких тенденцій є поступове наближення окремих транснаціональних злочинів до категорії міжнародних, що особливо актуально у контексті тероризму. Окремі дослідники вказують на те, що і війна, і тероризм транслують жорстоке насильство, ініціюються однією групою людей проти іншої, мотивовані політичними, стратегічними та ідеологічними цілями, несуть жаливі наслідки [8]. Такі схожі риси заставляють замислитись: чи не означає це однакову їхню правову природу.

З цього питання у науковому середовищі сформувалися дві основні позиції.

Перша, *консервативна* (В. Василенко [5], А. Блага [3, с. 430], Г. Мамедов [13], В. Крижна [10, с. 182]), підкреслює, що класичний тероризм є транснаціональним явищем, що переслідується національними та міжнародними конвенціями, проте не входить до переліку міжнародних злочинів, визначених статутами міжнародних трибуналів та Римським статутом МКС, де закріплено лише конкретні категорії: агресію, воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид. Як вважають, прихильники цього підходу, тероризм вчиняють індивіди, які не є на службі держави, діють на свій розсуд і тому несуть персональну відповідальність, не розділяючи її з державою [5].

Друга, *новаторська* (В. Пелла [4, с. 143], А. Антипенко [2, с. 8–17; 1, с. 397–405], К. Важна [4, с.], К. Марков [14, с. 596], К. Трапп [24, с. 10–12]), так звана дискусійна позиція, зазначає, що інтернаціоналізація окремих терористичних актів, організаційна підтримка з боку держав або використання державних структур як інструменту тиску (застосування терористичних методів у військових кампаніях) створює підстави розглядати «міжнародний тероризм» як потенційну підкатегорію міжнародних злочинів. Ще на початку XX ст. відомий румунський юрист-міжнародник В. Пелла у своєму меморандумі пропонував відносити акти тероризму, що впливають на міжнародні відносини, до категорії міжнародних [4, с. 143].

У цьому контексті представники цього підходу вказують, що важливо чітко розмежовувати: (а) класичні форми тероризму, здійснені недержавними акторами, що зберігають транснаціональний характер, та (б) випадки, коли держава системно використовує терористичні методи у своїй зовнішній політиці або формує «терористичний режим». На думку прихильників цього підходу, останнє явище зближує тероризм із категорією міжнародного злочину та ставить питання про можливість притягнення самої держави до посиленої міжнародної відповідальності.

Деякі дослідники визначають тероризм як «війну XX століття». Так, єгипетський політолог М. Сід-Ахмед наголошував, що в умовах технологічного розвитку класична війна стає неможливою або абсурдною, а, отже, конфлікти набувають інших форм, зокрема тероризму, який може розглядатися як продовження війни [4].

Практичне значення такого розмежування стає особливо очевидним на прикладі російсько-української війни. Збройна агресія РФ відповідає класичній моделі міжнародного злочину – це планова державна дія, спрямована на порушення суверенітету й територіальної цілісності іншої держави. Водночас у ході цієї агресії спостерігаються методи, притаманні терористичній діяльності: умисні удари по цивільній інфраструктурі, залякування цивільного населення, депортації. Злочин агресії у такому контексті можна розглядати як «пусковий» злочин, що зумовлює виникнення воєнних злочинів, злочинів проти людяності та навіть геноциду. Ситуація на сході України після 2014 року підтверджує це. Відбулось значне зростання транснаціональних злочинів, таких як торгівля людьми, контрабанда зброї, нелегальна міграція та наркобізнес.

Така «синергія» міжнародних і транснаціональних злочинів створює значні виклики для слідства та судових органів, вимагаючи ретельної кваліфікації дій, щоб уникнути підміни понять та забезпечити правомірність компетенцій національних і міжнародних юрисдикцій.

Не менш важливим, ніж з'ясування природи та сутності окреслених явищ, є питання про формування превентивних і репресивних механізмів, що відповідають природі кожного виду злочинів. Як видається, для міжнародних злочинів (агресії) до ефективних інструментів належать: створення спеціалізованих трибуналів (чи спеціальних механізмів при міжнародних інституціях) для розслідування і судового переслідування найвищих посадовців; застосування комплексних санкцій (насамперед економічного характеру), дипломатичної ізоляції та комплексного притягнення держави до політичної і матеріальної відповідальності; координація зусиль у сфері збору доказів (міжнародні центри збору доказів) та міжнародна співпраця поліцейських органів й прокурорів для забезпечення невідворотності покарання. Практичним прикладом є ініціативи щодо створення спеціального трибуналу для злочину агресії проти України (наразі угоду підписано) та міжнародні програми збереження доказової бази [19].

Для тероризму (як транснаціонального злочину) система заходів має інший акцент: нормативно-правова гармонізація кримінальних норм і процедур екстрадиції/співпраці; підвищення відповідальності за фінансування та матеріальну підтримку тероризму (рекомендації FATF, міжнародні конвенції); оперативне поліцейське співробітництво (INTERPOL, Europol, спільні розслідування, обмін розвідувальною інформацією); секторальні превентивні заходи: контроль фінансових потоків, моніторинг інтернет-вербування, робота з місцевими спільнотами; розвиток спроможностей національних правоохоронних і судових інститутів (capacity-building) та академічних аналітичних платформ для виявлення джерел радикалізації. Перераховані заходи підкріплені міжнародними стратегіями та практиками співпраці (UN Global Counter-Terrorism Strategy; FATF; INTERPOL; Europol; UNODC).

Крім міжнародного співробітництва у сфері правоохоронної діяльності, увага має бути сконцентрована на трансформації профілактичних програм, тобто на превенції: соціально-економічні ініціативи, робота з молоддю, освіта з прав людини і медіаграмотності, а також прозорий механізм реабілітації й ресоціалізації осіб, звільнених від контакту з тероризмом. Не можна не зауважити ще й про те, що наразі важливо відзначити роль науковців у створенні доказової бази для політики – саме аналітичні дослідження дозволяють виявити тригери радикалізації, оцінити ефективність превентивних програм і запропонувати адаптовані заходи для конкретних регіонів.

Підсумовуючи, зазначимо, що внаслідок проведеного порівняльного аналізу злочину агресії й тероризму (як репрезентативних прикладів міжнародного й транснаціонального злочинів відповідно) можна констатувати: вони істотно відрізняються за наступними параметрами – об'єктом посягання, суб'єктом відповідальності, об'єктивною стороною (масштаб і організація), суб'єктивною стороною (мотив, умисел). Розмежування цих параметрів не обмежується лише теоретич-

ною площиною – воно має практичне значення для коректного застосування національних і міжнародних механізмів кваліфікації, розслідування та судового переслідування. У світлі сучасних викликів (гібридні операції, інтернаціоналізація радикальних угруповань, використання терористичних методів у військових кампаніях) нагальним стає невідкладне поєднання двох напрямів: (а) посилення міжнародно-правових механізмів притягнення до відповідальності за міжнародні злочини (включно зі спеціальними трибуналами та міжнародною координацією); (б) поглиблення оперативного міжнародного співробітництва й превентивних програм у сфері боротьби з транснаціональною злочинністю. Комплексне застосування юридичних, політичних та соціальних інструментів посилить здатність міжнародного співтовариства протистояти цим загрозам та забезпечити принцип невідворотності покарання.

Висновок. Дослідження співвідношення міжнародних і транснаціональних злочинів демонструє, що ця проблематика залишається актуальною, дискусійною та потребує подальшого наукового опрацювання. Концептуальні відмінності між цими категоріями визначаються суб'єктом, умислом, об'єктом посягання та методами вчинення. Сучасні тенденції, включаючи використання тероризму у міжнародних відносинах, вимагають комплексного підходу до їхньої кваліфікації та запобігання. Належне розмежування міжнародних і транснаціональних злочинів створює основу для розробки ефективних правових і організаційних механізмів протидії, міжнародного співробітництва, вдосконалення законодавства та превентивних програм. Це сприяє зміцненню правопорядку, забезпеченню справедливості та зменшенню ризиків порушення міжнародної безпеки у сучасних умовах глобалізації та гібридних конфліктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антипенко А.В. Терористичний конфлікт як об'єкт регулювання міжнародного права збройних конфліктів. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОН України, НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2013. Вип. 70. С. 397–405.
2. Антипенко В.Ф. Сучасний тероризм: стан і шляхи його запобігання в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 1999. 20 с.
3. Блага А. Б. Тероризм і війна в Україні: співвідношення та кримінологічні проблеми ідентифікації. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6. 2023. С. 427–431.
4. Важна К.А. Проблеми визначення поняття й сутності тероризму в міжнародному праві. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2021. № 8. С. 137–151.
5. Василенко В. Про відмінність тероризму від збройної агресії. *Тиждень*. № 10 (330). 6 березня 2024 р. URL: <https://tyzhden.ua/pro-vidminnist-teroryzmu-vid-zbrojnoi-ahresii>.
6. Волощук О.Т. Злочин агресії в міжнародному праві: проблеми процесу розробки та прийняття уніфікованого визначення. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 3. С. 271–276. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2017_3_61.
7. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» № 638-IV від 20.03.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.
8. Компас: Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/war-and-terrorism>.
9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності. 15.11.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text.
10. Крижна В.В. Відмежування тероризму від терору, війни, агресії та геноциду у кримінальному законодавстві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Випуск 4. 2022. С. 178-184. URL: <http://www.nvppp.in.ua/vip/2022/4/30.pdf>.
11. Кримінальний кодекс України. Прийнято 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
12. Ліпкан В. Тероризм і національна безпека України. К.: Знання, 2000. 182 с.
13. Мамедов Г. Конфлікт на Сході України: тероризм чи агресія та окупація? URL: <https://blog.liga.net/user/hmamedov/article/42728>.
14. Марков К.А., Беляєва Є. О. Міжнародний тероризм як міжнародний злочин. 2021. № 10. С. 596–598. URL: http://lsej.org.ua/10_2021/157.pdf.

15. Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України: монографія / В.С. Зеленецький, В.П. Ємельянов, В.Я. Настюк та ін.; за заг. ред. В.С. Зеленецького та В.П. Ємельянова. Харків: Право, 2008. 96 с.
16. Резолюція 1566 (2004), прийнята Радою Безпеки ООН. 8.10.2004 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU04144>.
17. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Прийнято 17.07.1998. ООН, 1998 р. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf>.
18. Скулиш Є.Д., Глушков В.О. Поняття транснаціональної організованої злочинності та її співвідношення з тероризмом. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 190–194.
19. Суддя ЄСПЛ розповів про особливості спецтрибуналу для Росії щодо злочину агресії. 13.05.2025 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3992630-sudda-espl-rozpoviv-pro-osoblivosti-spectribunalu-dla-rosii-sodo-zlocinu-agresii.html>.
20. Alex P. Schmid, The Revised Academic Consensus Definition of Terrorism, Perspectives on Terrorism. Vol. 6. № 2 (May 2012). P. 158-159.
21. Brownlie, Ian. Principles of Public International Law. 7th ed. Oxford: Oxford University Press, 2008. 1032 p. URL: https://archive.org/details/principlesofpubl0000brow_r3e3.
22. Definition of Aggression : resolution / adopted by the General Assembly. A/RES/3314(XXIX). 1974. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/647470>.
23. Shaw M.N. International Law. 8th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 1160 p.
24. Trapp Kimberley N. State Responsibility for International Terrorism: Problems and Prospects, Oxford, Oxford University Press, 2011. 295 p.

УДК 347.15/17(477):340.15(37)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.52>

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА: РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Глиняна К.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-1778-1021

Глиняна К.М. Особисті немайнові права: рецепція римсько-правових ідей у цивільному праві України.

Вказується, особисті немайнові права становлять важливий елемент приватноправової системи, гарантуючи правову охорону духовних та моральних благ, які є невід'ємною частиною правосуб'єктності людини – таких як честь, гідність, ім'я, репутація, недоторканність особистого життя та інші.

Стаття присвячена дослідженню історичних витоків інституту особистих немайнових прав та особливостей рецепції римсько-правових ідей у сучасному цивільному праві України. Акцент зроблено на філософсько-правовому підґрунті римського приватного права, зокрема на впливі грецької філософії, яка сприяла переходу від формального до раціонального праворозуміння, орієнтованого на природне право та справедливість. У цьому контексті аналізуються правові категорії, що стосуються гідності, честі, тілесної недоторканності, соціального статусу особи, а також механізми їх захисту, зокрема через *actio iniuriarum*.

Розкрито роль римського деліктного права як прототипу сучасного правового механізму захисту нематеріальних благ, зокрема через інститут моральної шкоди. Зазначається, що римське право сформувало підвалини сучасної доктрини особистих прав, однак водночас містило внутрішні обмеження — відсутність універсального визнання прав і свобод, що зумовлювало правову нерівність між окремими категоріями населення. Це знаходить підтвердження, зокрема, в обмеженнях правового статусу у шлюбно-сімейній сфері.

Сучасне цивільне законодавство України, спираючись на гуманістичні цінності та правову спадщину римського приватного права, закріплює особисті немайнові права як невід'ємні, непередавані та такі, що підлягають судовому захисту незалежно від майнового виміру. Звертається увага на спадковість правових концепцій, що виявляється як у нормативному змісті, так і в ціннісній природі інституту особистих прав.

У результаті дослідження зроблено висновок про те, що рецепція римських ідей у сфері особистих немайнових прав не лише забезпечує спадковість правової думки, а й виступає чинником формування європейсько-орієнтованої моделі правового захисту особистості в сучасній Україні.

Ключові слова: римське приватне право, рецепція, захист прав людини, особисті немайнові права, цивільне законодавство України, сімейне право, природне право, права людини, сімейні відносини, цивільний кодекс України.

Glyniiana K.M. The reception of roman law in the development of personal non-property rights in Ukrainian civil legislation.

It is indicated that personal non-property rights constitute an important element of the private law system, guaranteeing legal protection of spiritual and moral goods that are an integral part of a person's legal personality – such as honor, dignity, name, reputation, inviolability of personal life, and others.

This article explores the historical foundations of personal non-property rights and the reception of Roman legal ideas in the modern civil law of Ukraine. Particular attention is paid to the philosophical

and legal basis of Roman private law, especially the influence of Greek philosophy, which facilitated the transition from formalistic legal thinking to a rational, justice-oriented model grounded in the concept of *ius naturale*. In this context, the article analyzes legal categories such as dignity, honor, bodily integrity, and social status, as well as the mechanisms for their protection, notably through *actio iniuriarum*.

The role of Roman delict law is examined as a prototype for modern legal instruments aimed at protecting non-material interests, including the concept of moral damage. It is emphasized that Roman law laid the foundations for the doctrine of personal rights; however, it also contained significant internal limitations – namely, the lack of universal recognition of rights and freedoms, resulting in legal inequality across social groups. This is particularly evident in restrictions related to personal status in the sphere of family and marital relations.

Modern Ukrainian civil legislation, building on humanistic values and the legal heritage of Roman private law, enshrines personal non-property rights as inalienable, non-transferable, and subject to judicial protection regardless of their material dimension. The article highlights the conceptual continuity of legal thought, reflected both in normative content and in the value-based nature of personal rights.

It concludes that the reception of Roman legal ideas in the field of personal non-property rights not only ensures the continuity of legal reasoning but also serves as a foundation for shaping a European-oriented model of legal protection of the individual in modern Ukraine.

Key words: roman private law, reception, protection of human rights, personal non-property rights, civil legislation of Ukraine, family law, natural law, human rights, family relations, Civil Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Інститут особистих немайнових прав відіграє ключову роль у системі приватного права, оскільки забезпечує охорону нематеріальних благ, які становлять основу правового статусу особи – таких як честь, гідність, ім'я, репутація, недоторканність приватного життя тощо. Попри закріплення цих прав у Цивільному кодексі України, низка концептуальних, термінологічних і системних питань досі залишається дискусійною як у науці цивільного права, так і в судовій практиці. Зокрема, викликають труднощі питання правової природи немайнових благ, меж їх захисту, механізмів юридичного реагування на посягання, а також способів правової кваліфікації відповідних порушень.

У контексті цих проблем особливої уваги набуває звернення до історико-правових джерел, насамперед до римського приватного права, яке стало фундаментом сучасної європейської цивілістики. Саме римське право вперше запропонувало концептуальні підходи до захисту особистої гідності, честі та фізичної недоторканності, заклавши основи механізмів, що нині застосовуються у формі захисту немайнових прав.

Незважаючи на те, що категорія особистих немайнових прав у сучасному вигляді була сформована значно пізніше, римське право містило численні норми та інститути, які виконували аналогічну функцію. Водночас рецепція цих положень у цивільне законодавство України не була прямолінійною, що створює потребу у доктринальному аналізі глибинних зв'язків між класичними римськими підходами та сучасною українською цивілістичною доктриною.

Таким чином, актуальною постає необхідність дослідження рецепції римсько-правових ідей у сфері особистих немайнових прав, з метою з'ясування їх впливу на формування сучасних правових конструкцій, виявлення філософсько-правових основ цієї спадкоємності та обґрунтування перспектив удосконалення чинного цивільного законодавства України.

Аналіз досліджень. Дослідження рецепції римського права в сфері особистих немайнових прав активно проводяться в різних наукових сферах. Багато науковців у національній та міжнародній доктрині досліджують питання рецепції правових інститутів римського права. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили такі вчені, як І.Г. Бабіч, Н.Ю. Голубєва, О.В. Дзера, В.М. Зубар, Т.С. Ківалова, Л.А. Лунець, Р.А. Майданик, О.А. Підпригора, Й.О. Покровський, А.Р. Чанишева, Є.О. Харитонов та інші. У своїх працях вони детально розкрили як загальні питання впливу римського права на формування європейської цивілізації права, так і специфіку рецепції римських правових ідей у національній українській правовій системі.

Метою статті є з'ясування характеру, обсягу та значення рецепції римсько-правових ідей у формуванні інституту особистих немайнових прав у сучасному цивільному праві України. У рамках цієї мети передбачається дослідити основні римські правові підходи до захисту особистих благ, проаналізувати їх вплив на сучасну систему немайнових прав, окреслену в Цивільному ко-

дексі України, а також визначити концептуальні паралелі та елементи спадкоємності між римським правом і українською цивілістичною традицією.

Стаття також має на меті обґрунтувати значення історико-правового підходу для подальшого розвитку доктрини особистих немайнових прав і вдосконалення механізмів їх захисту в умовах правової євроінтеграції.

Виклад основного матеріалу. Термін «рецепція» походить із латинської мови й у буквальному сенсі означає «прийняття» або «запозичення». У юридичному науковому дискурсі поняття «рецепція» почало активно використовуватись у другій половині XIX століття. Значний внесок у формування теоретичного змісту цього поняття здійснив німецький правник, представник історичної школи права Фрідріх Карл фон Савіньї. У своїх працях він доводив, що римське право не припинило свого існування після падіння Західної Римської імперії у 476 році, а продовжувало впливати на європейське правове середовище впродовж багатьох століть – через звичаєві норми, локальні правові акти та діяльність середньовічних правознавців. На відміну від своїх сучасників, які вважали, що рецепція римського права розпочалася лише в XI–XII століттях, Савіньї акцентував на спадковості та безперервності античної правової традиції. [1].

Згідно з визначенням, поданим у Юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка, рецепція – це процес «відродження, сприйняття ідей, принципів і положень системи права минулої епохи новою системою права» [2, с. 532].

У цьому контексті рецепція римсько-правових ідей виступає не як просте запозичення окремих норм, а як відтворення глибинних засад праворозуміння, які формувалися впродовж століть. Римське право, незважаючи на відсутність формалізованої категорії «немайнових прав», заклало основи правової охорони особистих благ, таких як гідність, репутація, тілесна недоторканність, свобода тощо. Через елементи деліктної відповідальності, акти приватної ініціативи та моральні уявлення про справедливість, давньоримське право забезпечувало певний рівень захисту особи як правового суб'єкта.

Ці підходи, адаптовані до нових соціально-правових реалій, знайшли своє відображення в сучасній цивілістичній доктрині. Сучасне українське право, як і багато інших правових систем, зберігає спадковість у сприйнятті особистих благ як самостійних юридичних цінностей, що підлягають охороні незалежно від майнового виміру.

Таким чином, рецепція у сфері особистих немайнових прав є не лише історичним фактом, а й чинником, що впливає на формування гуманістично орієнтованої правової системи. Вона засвідчує безперервність правової думки й відкриває можливості для подальшого удосконалення законодавства на основі цінностей, перевічених часом.

У сучасному українському законодавстві ідеї, споріднені з римською традицією охорони особистості, знайшли нормативне закріплення в системі особистих немайнових прав, що зафіксовані в Цивільному кодексі України. Так, відповідно до статті 269 ЦК України, фізична особа має особисті немайнові права, які є невіддільними від її особистості та не мають економічного змісту. Важливо, що закон визнає ці права такими, що підлягають захисту незалежно від будь-якого майнового посягання, що цілком узгоджується з концепцією правової автономії особи, властивою ще римському праву. [3].

Окрема глава Цивільного кодексу (глава 3 розділу II) містить положення щодо честі, гідності, імені, ділової репутації, недоторканності особистого життя, недоторканності тіла, свободи літературної, художньої чи іншої творчості, а також інших прав немайнового характеру. Ця структура демонструє нормативну спробу систематизувати й охопити різні аспекти особистого буття, що мають правову значущість.

Незважаючи на очевидну відмінність історичних контекстів, можна простежити ідеологічну спадкоємність між римською традицією й сучасним українським цивільним правом: обидві моделі визнають певні нематеріальні цінності особи як такі, що варті правового захисту. У римському праві це виявлялося у формі публічного засудження та морального відшкодування образ, тоді як у сучасному праві — через судовий захист, право на спростування недостовірної інформації, відшкодування моральної шкоди тощо.

Таким чином, Цивільний кодекс України, у своїх положеннях про особисті немайнові права, не лише продовжує гуманістичну традицію римського права, але й інтегрує ці положення у сучасну систему європейських правових стандартів.

Як зазначається в науковій літературі, саме під впливом грецької філософії римське право набуває внутрішньої логічної впорядкованості та концептуальної послідовності. На цьому етапі

розвитку основою правового мислення стає не релігійна традиція, а раціоналістичне світобачення, зосереджене навколо ідеї природного права (*ius naturale*). Це сприяє поступовому подоланню надмірного формалізму й відкриває шлях до більш гнучкого та адаптивного правового регулювання.

Початковий етап формування європейської правової традиції пов'язується саме зі Стародавнім Римом, де вперше було сформульовано цілісне уявлення про право як соціальний феномен. Римські юристи, спираючись на грецьке філософське підґрунтя, здійснили концептуальний перехід ідеї справедливості зі сфери морально-етичної у правову площину, надавши їй нормативного змісту. [4]

Такий підхід, як зазначає І.Г. Бабич, відкрив шлях до формування римського права не лише як технічного інструментарію, а як системи, здатної втілювати ідеї справедливості та раціонального порядку. Саме це дозволило римським юристам перетворити право на універсальну конструкцію, що могла застосовуватись у різних соціальних умовах, забезпечуючи баланс між формою й змістом, між правовим механізмом і моральною оцінкою.

У цьому контексті правові уявлення про особисту гідність, свободу та тілесну недоторканність також набувають нової глибини. Вони вже не розглядаються як виключно моральні або філософські категорії, а трансформуються у правові норми, що підлягають захисту – нехай і в специфічних, притаманних тій епосі формах. Саме поєднання правового формалізму з ідеєю природної справедливості створює передумови для зародження того, що сьогодні ми розуміємо як особисті немайнові права.

У подальшому ці ідеї стали теоретичною основою для багатьох інститутів цивільного права, зокрема й у сучасному українському законодавстві. Концепція людської гідності, що виводиться із природного права, знайшла своє відображення в Конституції України, а також у Цивільному кодексі, який гарантує охорону честі, імені, ділової репутації, недоторканності особистого життя. Тобто в сучасній правовій системі відтворюється та сама логіка, яка колись була закладена у римське правове мислення: право повинно служити справедливості, захищаючи не лише майнові, але й особисті, нематеріальні блага людини.

Загальна концепція зобов'язань у римському праві отримала системне формулювання у працях Гая, зокрема в його збірці «Інституції». У ній він зазначав: *omnis enim obligatio vel ex contractu, vel ex maleficio nascitur* – «кожне зобов'язання виникає або з договору, або з правопорушення» [1, с. 3]. Така класифікація відображала основне бачення джерел зобов'язань у римській правовій думці. Водночас юристи не обмежувалися лише цими двома підставами, визнаючи також існування інших форм виникнення зобов'язань, зокрема на підставі односторонніх дій чи фактичних обставин, що мали юридичне значення. [5]

Такий підхід до зобов'язань у римському праві демонструє високий рівень систематизації правових явищ, у тому числі й тих, що стосуються особистої сфери. Хоча класична концепція зобов'язань передусім застосовувалась у майнових відносинах, окремі правові механізми, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої особистості (зокрема тілесним ушкодженням, образою честі чи гідності), також набували характеру зобов'язань. Таким чином, римське право не залишало поза увагою питання правового реагування на посягання на немайнові блага особи.

Саме на цьому ґрунті почала формуватися ідея про те, що зобов'язання можуть виникати не лише у сфері економічного обміну, але й як наслідок порушення особистих прав. Така концепція виявилася особливо плідною в контексті деліктного зобов'язання (*obligatio ex delicto*), де захист честі, гідності, тілесної недоторканності набував чітко вираженого правового характеру.

У сучасному цивільному праві України ця логіка збереглася, хоч і в трансформованому вигляді. Цивільний кодекс передбачає, що порушення особистих немайнових прав може стати підставою для виникнення зобов'язань щодо відшкодування моральної шкоди або поновлення порушених прав. Таким чином, можна говорити про концептуальну спадкоємність між римською правовою традицією та сучасною системою захисту особистості в цивільному праві.

З огляду на широке охоплення особистих немайнових прав у римському праві, важливо також звернути увагу на ті сфери, де особисті та майнові інтереси тісно взаємопов'язані. Однією з таких сфер є шлюбно-сімейні відносини, у яких особистий статус особи нерозривно пов'язаний із визначенням правового режиму майна, обов'язків подружжя та меж їх автономії. Римське право, як система, що еволюціонувала упродовж століть, виробило гнучкі механізми регулювання цих відносин, значна частина яких стала основою сучасного сімейного та цивільного законодавства.

Римська держава була однією з найрозвиненіших у стародавньому світі. Водночас, як і більшість великих цивілізацій, вона пройшла через глибокі трансформації в підходах до регулювання подружніх відносин, що в подальшому позначилося і на моделі правового врегулювання майнових аспектів шлюбу. Дослідження положень римського сімейного права дозволяє дійти висновку, що чимало інститутів і правових норм, які сьогодні є складовою нашого повсякденного правового буття, мають свої витоки саме в римському правовому мисленні. [6]

Так, уже в римському праві простежується розуміння того, що правовий статус особи у шлюбі потребує як захисту її особистих немайнових прав (наприклад, свободи волевиявлення чи поваги до особистості жінки), так і чіткого врегулювання майнових аспектів — порядку володіння, розподілу, спадкування. Такий комплексний підхід зберігається і в сучасному праві України, де правове регулювання подружніх відносин має як майнову, так і немайнову складову, а питання поваги до особистості, гідності, взаємної згоди є ключовими для законності й легітимності шлюбу.

Так, уже в римському праві простежується розуміння того, що правовий статус особи у шлюбі потребує як захисту її особистих немайнових прав (наприклад, свободи волевиявлення чи поваги до особистості жінки), так і чіткого врегулювання майнових аспектів — порядку володіння, розподілу, спадкування. Такий комплексний підхід зберігається і в сучасному праві України, де правове регулювання подружніх відносин має як майнову, так і немайнову складову, а питання поваги до особистості, гідності, взаємної згоди є ключовими для законності й легітимності шлюбу.

Разом із тим, слід враховувати, що римське право класичної епохи мало й суттєві обмеження у сфері правового статусу особи. Однією з характерних ознак цього періоду є відсутність універсальності у визнанні прав і свобод: при закріпленні прав за одними членами суспільства ці самі права повністю заперечувались щодо інших. Такий підхід зумовлював сприйняття людини не як носія суб'єктивного права, а як його об'єкта, що, своєю чергою, спричиняло правові обмеження в таких сферах, як шлюб, батьківство, материнство, власність тощо. Це свідчить про те, що, попри розвиток окремих елементів особистого статусу, римська правова традиція мала і внутрішні суперечності, які лише згодом були подолані в межах європейської гуманістичної правової моделі. [7]

Таким чином, сімейне право — ще одна сфера, де рецепція римських правових ідей відбулася не лише на рівні інституцій, а й у площині цінностей: поваги до особистості, балансу між правами та обов'язками, а також забезпечення справедливості у взаєминах між подружжям.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що інститут особистих немайнових прав у сучасному цивільному праві України має глибоке історико-правове підґрунтя, сформоване під впливом римсько-правової традиції. Римське право, зокрема в період його класичного розвитку, не лише заклало основу багатьох юридичних понять і конструкцій, але й започаткувало підхід до охорони нематеріальних благ особи через поєднання моральних принципів із правовими механізмами.

Завдяки впливу грецької філософії римське право стало носієм раціоналістичного підходу, де справедливість, гідність, тілесна недоторканність, соціальний статус особи почали сприйматися не лише як моральні цінності, а й як правові категорії. Інститути, які стосувалися захисту честі, репутації, тілесної цілісності, хоча й не мали чіткого нормативного оформлення як «особисті немайнові права», стали фундаментом для формування подібних категорій у подальших правових системах.

Цивільне законодавство України, зокрема положення Цивільного кодексу, успадкувало низку римсько-правових ідей, адаптуючи їх до сучасних реалій. Особисті немайнові права закріплюються як такі, що є невід'ємними від особи, не підлягають передачі, захищаються незалежно від майнового аспекту та мають бути відновлені у разі порушення. У цьому простежується спадкоємність концептуальних засад: від *actio iniuriarum* — до сучасного судового захисту честі, гідності, імені, недоторканності особистого життя.

Окрему увагу слід приділити і тим сферам, де особисті та майнові аспекти перетинаються, зокрема у шлюбно-сімейних правовідносинах. Як римське, так і сучасне українське право визнають цінність особистої автономії подружжя, об'єднуючи правову охорону немайнових прав із врегулюванням майнових відносин. Це свідчить про глибоку структурну та ціннісну рецепцію римської моделі в сучасному праві.

Загалом, рецепція римського приватного права в аспекті особистих немайнових прав є не лише історичним фактом, а й чинником правової ідентичності сучасного українського цивільного законодавства. Її осмислення має не лише наукову, а й практичну значущість, зокрема у процесі по-

дальшої гармонізації з європейськими правовими стандартами та розвитку системи ефективного судового захисту нематеріальних благ людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
2. Юридична енциклопедія: у 6 т. / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 5: П-С. 736 с.
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435 – IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
4. Бабиць І.Г. Принцип справедливості – характеристика у римському приватному праві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 25. С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chas_2017_25_4.
5. Спасова К.І. Особливості інституту цивільної відповідальності за римським приватним правом. *Римське приватне право: здобутки європейські та глобальні: матеріали міжнародного колоквіуму (м. Одеса, 27 жовтня 2018 р.)* / За заг. ред. д.ю.н., проф. Є.О. Харитонova. Одеса: Фенікс, 2018. С. 37–40.
6. Поліщук М.Г., Стещенко Р.Ю. Правове регулювання майнових відносин подружжя в римському приватному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 47(1). С. 155–158.
7. Кожевникова В.О. Правовий підхід до категорії «обмеження прав» суб'єктів сімейних відносин у стародавньому римському приватному праві. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 84–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2018_1_17.

УДК 351.74:343.352(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.53>

РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВИ

Глиняний І.В.,
доктор філософії,
доцент кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0001-7573-1658

Глиняний І.В. Роль правоохоронних органів у реалізації антикорупційної стратегії держави.

Вказується, корупційні практики становлять критичний виклик для публічного управління в Україні, завдаючи шкоди авторитету влади серед громадян, гальмуючи економічний прогрес і створюючи небезпеку для демократичної моделі державного устрою.

Стаття присвячена дослідженню ролі правоохоронних органів у процесі реалізації державної антикорупційної стратегії, яка є складовою частиною сучасної системи державного управління. У роботі розглядаються концептуальні засади антикорупційної політики України, визначено місце та значення правоохоронних інституцій у системі заходів, спрямованих на попередження, виявлення та притягнення до відповідальності за корупційні правопорушення.

Зроблено акцент на аналізі нормативно-правової бази, що регламентує діяльність правоохоронних органів у сфері протидії корупції, зокрема в контексті реалізації положень Антикорупційної стратегії України на 2021–2025 роки. У статті окреслено ключові механізми взаємодії між органами, відповідальними за реалізацію антикорупційної політики, їхню інституційну роль у забезпеченні доброчесності публічного управління, а також інструменти, що використовуються у практичній діяльності для мінімізації корупційних ризиків.

Окрему увагу приділено проблемам, які перешкоджають ефективній реалізації антикорупційної стратегії на рівні правоохоронної системи, таким як кадрова нестабільність, політичний вплив, недосконалість правового регулювання та недостатній рівень міжвідомчої координації. Відмічено, що одним із критично важливих факторів, що впливають на рівень ефективності державного управління та реалізацію антикорупційної політики, є масштаби тіньової економіки. З урахуванням сучасних викликів запропоновано шляхи вдосконалення функціонування правоохоронних органів у сфері запобігання та протидії корупції, що включають інституційне оновлення, цифровізацію процесів, підвищення прозорості та професійного рівня персоналу.

Стаття формує цілісне уявлення про значущість ефективної правоохоронної складової в загальній системі реалізації антикорупційної стратегії держави та її вплив на якість державного управління, дотримання принципів законності, прозорості й верховенства права.

Ключові слова: антикорупційна стратегія, правоохоронні органи, превенція корупції, викривачі, тіньова економіка, доброчесність, публічне управління, корупційні правопорушення, державна політика, цифровізація.

Glinynui I.V. The role of law enforcement agencies in the implementation of the state anti-corruption strategy.

It is indicated that corrupt practices pose a critical challenge to public administration in Ukraine, damaging the authority of the authorities among citizens, hindering economic progress, and creating a danger to the democratic model of government.

The article is dedicated to the study of the role of law enforcement agencies in the implementation of the state anti-corruption strategy, which constitutes an integral part of the modern system of public

administration. The paper examines the conceptual foundations of Ukraine's anti-corruption policy and defines the place and significance of law enforcement institutions within the framework of measures aimed at preventing, detecting, and prosecuting corruption-related offenses.

Special attention is given to the analysis of the legal and regulatory framework governing the activities of law enforcement agencies in the field of anti-corruption, particularly in the context of the implementation of the Anti-Corruption Strategy of Ukraine for 2021–2025. The article outlines key mechanisms of interaction among the bodies responsible for executing anti-corruption policy, their institutional role in ensuring integrity in public administration, as well as the practical tools used to minimize corruption risks.

The study highlights the challenges hindering the effective implementation of the anti-corruption strategy at the law enforcement level, including staff instability, political influence, imperfect legal regulation, and insufficient interagency coordination. It is noted that one of the critically important factors influencing the level of efficiency of public administration and the implementation of anti-corruption policy is the scale of the shadow economy. In light of current challenges, the article proposes ways to improve the functioning of law enforcement in the field of anti-corruption, such as institutional reform, digitalization of processes, increased transparency, and enhanced professional capacity of personnel.

This article provides a comprehensive understanding of the importance of an effective law enforcement component within the overall system of implementing the state's anti-corruption strategy and its impact on the quality of public governance, adherence to the rule of law, transparency, and legality.

Key words: anti-corruption strategy, law enforcement agencies, corruption prevention, whistleblowers, shadow economy, integrity, public administration, corruption offenses, state policy, digitalization.

Постановка проблеми. Корупція залишається одним із ключових викликів для державного управління в Україні, підриваючи довіру громадян до влади, гальмуючи соціально-економічний розвиток і загрожуючи демократичним засадам функціонування держави. У зв'язку з цим розробка та реалізація дієвої антикорупційної політики є стратегічним пріоритетом держави. Одним із основних інструментів у цьому процесі виступають правоохоронні органи, на які покладено завдання виявлення, розслідування та запобігання корупційним правопорушенням.

Однак ефективність діяльності цих органів у сфері протидії корупції викликає численні запитання як у фаховому середовищі, так і серед широкої громадськості. Проблеми кадрової нестабільності, впливу політичних еліт, дублювання повноважень між інституціями, а також відсутність чітко скоординованої міжвідомчої взаємодії значно знижують результативність впровадження антикорупційної стратегії. У сучасних умовах виникає необхідність не лише в теоретичному осмисленні ролі правоохоронних органів у реалізації антикорупційної політики, а й у виробленні практичних рекомендацій щодо підвищення їхньої ефективності.

Аналіз досліджень зокрема, дослідження антикорупційної діяльності правоохоронними органами активно проводяться в контексті правових, соціологічних та економічних аспектах. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили такі вчені, як А. Антонов, Л. Антонова, Н. Ахтирська, В. Беглиця, М. Братковський, О. Васильєва, І. Гаєвський, В. Дем'янчук, В. Журавський, С. Задорожний, В. Ємельянов, С. Івасенко, Л. Івашова, В. Ковальов, М. Мельник, М. Гончаренка, Р. Гринберга, П. Джерелі, О. Дудорова, А. Закалюка, О. Кальмана, В. Комісарової, М. Корнієнко, та інші.

У наукових працях зазначених авторів розглядаються різноманітні аспекти протидії корупції, включно з правовими механізмами відповідальності, інституційною побудовою антикорупційної системи, міжвідомчою взаємодією, а також соціальними чинниками, що впливають на рівень корупційної толерантності у суспільстві. Особливу увагу приділено питанню ефективності діяльності правоохоронних органів у виявленні та розслідуванні корупційних правопорушень, проблемам нормативно-правового регулювання та питанням професійної підготовки кадрів.

Метою статті є всебічне дослідження ролі та функціонального призначення правоохоронних органів у реалізації антикорупційної стратегії держави, аналіз нормативно-правового забезпечення їхньої діяльності в цій сфері, виявлення актуальних проблем ефективності правоохоронної складової антикорупційної політики та обґрунтування напрямів удосконалення механізмів протидії корупції в системі державного управління.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах трансформації системи публічного управління в Україні питання боротьби з корупцією набуває особливої ваги. Корупція виступає не лише

кримінально-правовим явищем, а й системною загрозою, що підриває основи правової держави, ефективність державних інституцій та довіру громадян до влади. З огляду на це, реалізація державної антикорупційної стратегії потребує чітко структурованого механізму, в якому правоохоронні органи виконують ключову функцію – забезпечення правозастосування, притягнення винних до відповідальності та мінімізація корупційних ризиків.

Правоохоронні інституції в контексті реалізації антикорупційної політики держави є не лише виконавцями окремих повноважень, а й повноцінними суб'єктами, відповідальними за формування доброчесного публічного простору. Саме на них покладається обов'язок забезпечити практичну реалізацію принципу невідворотності покарання, що є наріжним каменем у протидії корупції.

Згідно з положеннями Антикорупційної стратегії України на 2021–2025 роки, правоохоронні органи відіграють важливу роль у забезпеченні реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії корупції. До їхніх функцій входить не лише розслідування правопорушень, а й формування умов, за яких корупційна діяльність стає не вигідною та ризикованою. Цього можна досягти шляхом підвищення прозорості адміністративних процедур, ефективного обміну інформацією, цифровізації процесів і забезпечення міжвідомчої координації [1].

Попри численні зусилля, спрямовані на запровадження ефективної антикорупційної політики, динаміка її реалізації в Україні залишається недостатньо високою. Дані соціологічних опитувань свідчать про певні позитивні зрушення: так, частка громадян, які мали безпосередній досвід корупції, зменшилася з близько 60 % у 2013 році до менш ніж 40 % станом на початок 2020 року. Аналогічну тенденцію демонструє й Індекс сприйняття корупції (ІСК) за методологією Transparency International, який за період 2013–2019 років зріс з 25 до 30 балів. Водночас, навіть такий поступ визнається суспільством як занадто повільний і не відповідає рівню очікувань від владних інституцій [1].

У висновках Європейської комісії щодо заявки України на вступ до ЄС наголошується, що, незважаючи на досягнутий прогрес у зміцненні верховенства права, подальша боротьба з корупцією залишається критично важливою. На думку європейських партнерів, антикорупційна політика в Україні вимагає системності, активної імплементації та постійного оновлення. Її низька ефективність також негативно впливає на економічне зростання країни – корупція та недовіра до судової системи залишаються головними чинниками, що стримують притік іноземних інвестицій.

Аналіз реалізації попередньої Антикорупційної стратегії на 2014–2017 роки показав, що незважаючи на високу якість програмного змісту, втілити закладений потенціал у повному обсязі не вдалося. Причинами цього стали затяжне формування інституційної архітектури антикорупційної інфраструктури, відсутність оновлення та адаптації стратегічних документів до нових викликів. Як наслідок, у 2018–2020 роках антикорупційна діяльність публічних органів набула фрагментарного та розбалансованого характеру.

Таким чином, зазначені дані підтверджують потребу в активізації зусиль правоохоронних органів як ключових виконавців антикорупційної стратегії. Вони мають відігравати не лише каральну, а й координаційну та превентивну роль у формуванні стійкої системи запобігання корупції, що базується на актуальних стратегічних орієнтирах, прозорості, підзвітності та ефективному державному управлінні [1].

Окрім розкриття та розслідування корупційних злочинів, вагоме місце в антикорупційній політиці займає превентивна діяльність, яка повинна розглядатися як не менш значуща складова системи забезпечення доброчесності в публічному управлінні. Протидія корупції є ефективною лише за умови, коли держава не лише реагує на порушення, але й формує такі управлінські та правові умови, які максимально ускладнюють або роблять невиправданими спроби вчинення корупційних дій.

Розуміння природи корупції як явища виключно правового характеру є недостатнім для розробки ефективної антикорупційної політики. Корупція має глибокі соціальні корені, що вимагає комплексного міждисциплінарного підходу до її аналізу та подолання. Як слушно зазначає В. Ноніка [2], корупція є соціальним явищем, що має соціальну обумовленість, підпорядковується певним соціальним закономірностям розвитку та справляє негативний вплив на динаміку соціальних процесів.

Цей підхід дозволяє не лише трактувати корупцію як порушення правових норм, а й розглядати її як наслідок дисфункцій у суспільстві – брак довіри до інституцій, слабкість механізмів соціального контролю, толерантність до недоброчесності, нерівність доступу до публічних ресурсів.

Саме тому роль правоохоронних органів у протидії корупції має включати не лише реагування на конкретні правопорушення, а й активну участь у формуванні соціального середовища, несприятливого для корупційних практик.

З огляду на соціальну природу корупції, антикорупційна стратегія держави повинна ґрунтуватися не лише на каральних заходах, але й на формуванні відповідної правової та моральної культури у суспільстві, що передбачає активну інтеграцію превентивних механізмів у діяльність правоохоронних органів. Це означає, що ефективна боротьба з корупцією має охоплювати не лише сферу кримінального переслідування, а й здійснення моніторингу ризиків, аналітичної роботи, інформаційної відкритості та профілактики.

Одним із важливих інструментів реалізації превентивної функції є запровадження механізмів внутрішнього контролю та доброчесності в державних органах, зокрема систем електронного декларування, перевірки конфліктів інтересів, а також регулярне навчання працівників щодо етичних стандартів. У цьому контексті роль правоохоронних органів полягає не лише в реалізації контролюючої функції, але й у підтримці процесів формування антикорупційної культури в державному секторі.

Одним із критично важливих факторів, що впливають на рівень ефективності державного управління та реалізацію антикорупційної політики, є масштаби тіньової економіки. Її розповсюдження тісно пов'язане з рівнем корумпованості державних інституцій, слабкістю контролюючих механізмів та недостатньою прозорістю фінансово-економічних процесів.

За даними Кельнського інституту економіки, рівень тіньової економіки у різних країнах світу варіюється: від 7,4 % ВВП у США, 8,2 % у Швейцарії та близько 13–14 % у Франції, Канаді й Німеччині – до понад 30 % у Туреччині й Болгарії. В Україні, згідно з аналітичною запискою Міністерства економіки, у 2021 році рівень тіньової економіки сягнув 32 % від обсягу офіційного ВВП, що на 2 відсоткові пункти більше, ніж у 2020 році [3].

У цьому контексті правоохоронні органи відіграють ключову роль не лише у викритті злочинних схем, пов'язаних із корупційною складовою в економічних правопорушеннях, а й у формуванні механізмів фінансової прозорості та податкової дисципліни. Їхня участь у виявленні та документуванні фактів незаконного обігу коштів, підробки звітності, зловживань у бюджетній сфері є критично важливою для стримування розростання тіньового сектору.

З метою досягнення цього важливим завданням є посилення взаємодії між правоохоронними, аналітичними та контролюючими органами, а також розвиток електронних систем моніторингу, які дозволяють автоматично виявляти аномальні або ризиковані фінансові операції. Це, у свою чергу, сприятиме скороченню можливостей для незаконного збагачення, ухилення від оподаткування та маніпуляцій із державними ресурсами.

Аналізуючи глибинні чинники, які сприяють укоріненню корупції в Україні, важливо враховувати не лише функціональні недоліки державного управління, а й історично сформовану модель взаємодії між владою, бізнесом та суспільством. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція В. Предборського, який зазначає, що за роки незалежності в Україні сформувалася жорстка корупціогенна модель так званого «осідлого бандита». Ця модель, за автором, втілює феномен автономного, відокремленого від суспільства та офіційних державних структур суб'єкта, який системно проникає у владні, бізнесові та медійні структури з метою перманентного перерозподілу ресурсів у власних інтересах [4, с. 14].

Таким чином, погоджуючись із твердженням В. Предборського, можна стверджувати, що успішна реалізація антикорупційної стратегії вимагає не лише технічного вдосконалення правоохоронної системи, а й глибокого реформатування взаємозв'язків між владою, бізнесом та громадянським суспільством. Без зміни базових структурних умов функціонування держави антикорупційна політика ризикує залишитися формальною і неефективною.

На сьогодні в Україні на нормативному рівні закріплено необхідність формування єдиної інформаційної системи для правоохоронних органів, яка б забезпечувала ефективний обмін даними, оперативність реагування та прозорість процедур. Зокрема, у Концепції державної програми інформаційно-телекомунікаційного забезпечення правоохоронних органів, що здійснюють боротьбу зі злочинністю, наголошується на низці системних проблем у сфері інформаційної взаємодії [5].

Серед основних викликів виокремлюються: відсутність єдиної інтегрованої бази даних, низька сумісність інформаційних платформ між різними відомствами, застаріле технічне забезпечення, брак автоматизованих аналітичних інструментів, а також обмежений доступ до оперативної

інформації в режимі реального часу. Така ситуація ускладнює координацію дій правоохоронців, призводить до дублювання функцій, втрати часу при обміні даними і, як наслідок, знижує загальну ефективність реагування на корупційні правопорушення та інші злочини.

Для забезпечення системного підходу до реалізації антикорупційної стратегії необхідне запровадження сучасних цифрових рішень на базі безпечної, захищеної та функціональної інформаційної інфраструктури. Зокрема, мова йде про створення уніфікованої електронної платформи, яка б об'єднувала дані з різних відомств, дозволяла проводити ризик-орієнтований аналіз, формувати профілі правопорушників та оперативно передавати інформацію між підрозділами.

У сучасних умовах, коли Україна проходить через надзвичайно складний етап своєї історії, що супроводжується зовнішніми викликами, зокрема збройною агресією, особливої ваги набуває внутрішня стабільність і довіра до державних інституцій. У цьому контексті боротьба з корупцією залишається одним із головних викликів для системи публічного управління.

Як свідчать результати соціологічних опитувань в Україні наприкінці 2023 року, громадськість розглядає корупцію як другу за важливістю проблему після повномасштабної війни, що підкреслює надзвичайну актуальність подальших антикорупційних реформ. Такий суспільний запит вказує на гостру потребу в послідовному й реальному впровадженні антикорупційної стратегії, здатної забезпечити ефективну діяльність державних органів, прозорість управлінських рішень та зміцнення демократичних інституцій [6].

У цих умовах правоохоронні органи, як провідний інструмент реалізації антикорупційної політики, мають не лише оперативно реагувати на правопорушення, а й демонструвати здатність діяти системно, прозоро та підзвітно суспільству.

Попри закладену в перших антикорупційних ініціативах амбітну мету трансформації державного управління, реальна імплементація антикорупційної стратегії виявилася значно складнішою, ніж очікувалося. Вже на початкових етапах виявились системні проблеми, які гальмували реалізацію заявлених реформ і послаблювали довіру до антикорупційних заходів з боку суспільства.

Зокрема, як зазначається у фахових дослідженнях [7], перша антикорупційна стратегія хоч і визначала ключові напрями реформ, її впровадження зіткнулося з серйозними перешкодами. Серед них – хронічне недофінансування, спротив із боку політичних і бюрократичних еліт, недосконалість законодавчої бази, а також відсутність належної координації з боку виконавчої влади. Усе це ускладнювало процес інституційного становлення новостворених органів, гальмувало реалізацію реформ і породжувало сумніви щодо щирості політичної волі до змін.

Цей досвід свідчить про те, що наявність стратегічного документа сама по собі не гарантує результату, якщо не забезпечено необхідних ресурсів, правових умов і адміністративної спроможності для його втілення. Саме тому при реалізації чинної Антикорупційної стратегії важливо враховувати помилки минулого та будувати більш ефективну модель управління реалізацією реформ, засновану на прозорості, підзвітності та реальній політичній відповідальності.

Важливою, але досі недостатньо розвиненою складовою антикорупційної політики в Україні є інститут викривачів – осіб, які з власної ініціативи повідомляють про корупційні правопорушення. У міжнародній практиці викривачі розглядаються як один із найефективніших інструментів викриття внутрішньої корупції, зокрема в правоохоронних органах, де інформація є закритою, а зовнішній контроль – обмеженим.

В Україні правовий статус викривача частково врегульовано, зокрема через положення статті 53-7 Закону України «Про запобігання корупції», яка передбачає можливість отримання винагороди за повідомлення про корупційний злочин, за умови, що шкода або предмет злочину у п'ять тисяч і більше разів перевищує прожитковий мінімум для працездатних осіб. Розмір винагороди становить 10 % від грошового розміру предмета злочину або завданих державі збитків, але не більше трьох тисяч мінімальних заробітних плат [8].

Водночас, на практиці викривачі в Україні не отримують достатнього заохочення – ані в правовому, ані в соціальному сенсі. Механізми виплати винагород часто є надто складними й повільними, а процедура розгляду повідомлень – забюрократизованою. Крім того, викривачі ризикують не лише кар'єрою, але іноді й особистою безпекою, особливо якщо мова йде про корупційні діяння у силових або політично впливових структурах. Це суттєво знижує мотивацію громадян до співпраці з антикорупційними органами.

З огляду на це, виплати викривачам повинні бути не лише гарантованими, а й адекватно збільшеними, враховуючи реальні ризики, яких вони зазнають. Також доцільно забезпечити ефективні

механізми захисту викривачів від переслідувань, звільнень, тиску з боку керівництва чи колег, зокрема у правоохоронних органах. У разі належної реалізації таких гарантій, інститут викривачів міг би стати потужним інструментом викриття внутрішньої корупції, сприяти очищенню системи та посиленню довіри суспільства до правоохоронної функції держави.

Висновки. У процесі реалізації антикорупційної стратегії правоохоронні органи відіграють одну з ключових ролей, виступаючи не лише виконавцями покарання, а й важливими учасниками формування прозорості, підзвітності та доброчесної системи державного управління. Відповідно до мети дослідження, у статті було проаналізовано нормативно-правові засади діяльності правоохоронних органів у сфері протидії корупції, виявлено основні проблеми та визначено напрями вдосконалення їх функціонування.

Дослідження засвідчило, що ефективна боротьба з корупцією вимагає не лише кримінального переслідування винних осіб, а й системної превентивної діяльності, спрямованої на усунення передумов для корупційних проявів. У цьому контексті критично важливими є розвиток внутрішніх механізмів контролю, цифровізація процедур, прозорість прийняття управлінських рішень та активне застосування ризик-орієнтованих підходів у роботі правоохоронців.

Особливу увагу приділено взаємозв'язку між тіньовою економікою та корупцією, де роль правоохоронних органів повинна включати виявлення незаконних економічних практик і формування умов для їх недопущення. Також важливо враховувати соціальні аспекти корупції, зокрема наявність інституційно укорінених моделей, що ускладнюють її подолання, як це описано в дослідженнях В. Предборського.

Незважаючи на наявність стратегічних документів і створення спеціалізованих антикорупційних структур, попередній досвід показує, що відсутність належного фінансування, політична воля та законодавча неузгодженість можуть суттєво знижувати результативність заходів. Актуальною залишається проблема недостатньої підтримки викривачів, які ризикують особистою безпекою, але не отримують належного заохочення та правового захисту. Розширення гарантій та підвищення винагороди для таких осіб могли б стати потужним імпульсом для виявлення внутрішньої корупції, зокрема в правоохоронних структурах.

Таким чином, забезпечення дієвої реалізації антикорупційної стратегії потребує комплексного підходу, що поєднує сильні правоохоронні інституції, міжвідомчу взаємодію, правову визначеність, цифрові рішення та підтримку громадянського суспільства. Лише така модель здатна забезпечити стійкість до корупційних впливів, посилити верховенство права й відновити довіру громадян до влади в умовах сучасних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки. Закон України від 20.06.2022 № 2322-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text>.
2. Нонік В. В. Формування та реалізації антикорупційної політики в Україні: теорія, практика, механізми : монографія. Житомир : ЖДТУ, 2019. 387 с.
3. Івашова Л. М., Шевченко Н. І., Виноградова Н. Л., «Особливості реалізації антикорупційної політики та протидії тіньовому сектору економіки у світлі євроінтеграційних прагнень України», Механізми публічного управління 2022 URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2022/3/6.pdf>.
4. Предборський В.А. Тіньові владні утворення як гальмівний фактор суспільного розвитку // Формування ринкових відносин в Україні. № 2 (213). 2019. DOI: 10.5281/zenodo.2615523.
5. Трепак В.М. Протидія корупції в Україні: теоретико-прикладні проблеми: монографія Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2020. 442 с. URL: <https://surl.li/eirzcs>.
6. В Україні другою найбільшою проблемою після війни є корупція. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3843018-v-ukraini-drugou-najbilsou-problemouipisla-vijni-e-korupcia.html>.
7. Марчук А., Нестеренко О., Аналітичне дослідження «Оцінка виконання антикорупційної стратегії: досягнення та проблеми». URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/7ec3b51d-ab27-4118-9bb6-4c2e29d12e2c>.
8. Про запобігання корупції Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/conv#n512>.

УДК 342.7:340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.54>

РОЛЬ ПРАВ ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ ПРАВА

Головко П.Л.,

*здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня,
Державний університет «Київський авіаційний інститут»*

Головко П.Л., Роль прав людини в системі права.

Вказується, аксіологічна функція прав людини є ключовим елементом у процесах формування, розвитку та функціонування правової системи, створюючи структуровану систему ціннісних орієнтирів як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Ця функція надає логічне підґрунтя для розуміння їхньої принципової важливості та універсального значення в контексті людського існування і суспільного розвитку, водночас визначаючи базові засади для правотворчої діяльності та правозастосовної практики.

Визначається роль прав людини в системі права шляхом аналізу та обґрунтування відповідних функцій, які є визначально важливими для існування системи права в цілому. Обґрунтовано фундаментальна роль прав людини в системі права як базових орієнтирів для формування, розвитку та застосування всіх правових норм і інститутів, визначення змісту правового регулювання, та фундаментальної основи правової системи демократичної держави. Встановлено, що дослідження ролі прав людини в системі права має не лише теоретичне, але і практичне значення для ефективного функціонування правової системи, забезпечення верховенства права та правової визначеності.

Запропоноване дослідження ролі прав людини в системі права через їх функціональний аналіз, виходячи з комплексу функцій, які є визначально важливими для існування системи права в цілому та визначені такі функції як ціннісно-орієнтаційна, гарантійна, інтеграційна, регулятивна та контрольна. Вказано, що інтеграційна функція прав людини забезпечує цілісність системи права, її узгодженість і взаємозв'язок між різними правовими галузями, сприяючи її гармонізації, єдності та відповідності міжнародним стандартам. Охарактеризовано регулятивну функцію прав людини як забезпечуючу безпосередній вплив на механізм нормативно-правового регулювання суспільних відносин, через визначення впливу необхідності дотримання прав людини на формування нових норм права а також створення балансу між свободою особи та інтересами суспільства й держави шляхом забезпечення взаємозв'язку між правами людини і її обов'язками. Підкреслена роль контрольної функції прав людини у спрямованості юридичних механізмів на реальний захист прав і свобод людини, через сприяння забезпеченню відповідності національного законодавства міжнародним стандартам прав людини та утвердженню верховенства права і правової визначеності.

Ключові слова: права людини; система права; функції прав людини; верховенство права.

Golovko P.L., The role of human rights in the legal system.

It is indicated that the axiological function of human rights is a key element in the processes of formation, development and functioning of the legal system, creating a structured system of value orientations at both the individual and collective levels. This function provides a logical basis for understanding their fundamental importance and universal meaning in the context of human existence and social development, while determining the basic principles for law-making activity and law enforcement practice.

The article defines the role of human rights in the legal system by analyzing and substantiating the relevant functions that are crucial for the existence of the legal system as a whole. The fundamental role of human rights in the legal system as basic guidelines for the formation, development and application of all legal norms and institutions, determining the content of legal regulation, and the fundamental basis of the legal system of a democratic state is substantiated. It is established that the study of the

role of human rights in the legal system has not only theoretical, but also practical significance for the effective functioning of the legal system, ensuring the rule of law and legal certainty.

The study of the role of human rights in the legal system through their functional analysis is proposed, based on a set of functions that are crucial for the existence of the legal system as a whole, and such functions as value-orientation, guarantee, integration, regulatory and control are defined. It is indicated that the integration function of human rights ensures the integrity of the legal system, its coherence and interconnection between various legal branches, contributing to its harmonization, unity and compliance with international standards. The regulatory function of human rights is characterized as providing a direct impact on the mechanism of normative and legal regulation of social relations, by determining the impact of the need to observe human rights on the formation of new legal norms, as well as creating a balance between individual freedom and the interests of society and the state by ensuring the relationship between human rights and their obligations. The role of the control function of human rights in guaranteeing the orientation of legal mechanisms towards the real protection of human rights and freedoms, by contributing to ensuring the compliance of national legislation with international human rights standards and the establishment of the rule of law and legal certainty, is emphasized.

Key words: human rights; legal system; functions of human rights; rule of law.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження місця і ролі прав людини в системі права обґрунтовано витікає з їх статусу як фундаментальної категорії правової науки.

Права людини займають фундаментальне місце в системі права, оскільки вони є базовими орієнтирами для формування, розвитку та застосування всіх правових норм і інститутів. Вони визначають зміст правового регулювання, спрямовуючи його на забезпечення свободи, рівності та гідності кожної особи.

Права людини є фундаментальною основою правової системи будь-якої демократичної держави. Їх розвиток, закріплення та захист мають вирішальне значення для формування правової держави, демократії та верховенства права. Особливої актуальності набуває наукове забезпечення розвитку і вдосконалення правозахисних механізмів у системі формування демократичного суспільства, у якому права і свободи людини є найвищою цінністю.

Мета дослідження. Метою дослідження є визначення ролі прав людини у системі права через їх функціональний аналіз та обґрунтування відповідних функцій, які є визначально важливими для існування системи права в цілому.

Стан опрацювання проблематики. Юридичні дослідження зазначеної проблематики ґрунтуються на наукових працях, присвячених вивченню системи права та її структурних компонентів, які тісно пов'язані з питаннями прав людини. Серед таких наукових розвідок варто визначити дослідження, здійснені такими вченими, як насамперед О. Бандурка, В. Бабкін, В. Забігайло, А. Заєць, О. Зайчук, Г. Дубов, М. Кельман, Т. Короткий, В. Копейчиков, Є. Кубко, Л. Летнянчин, Т. Мураховська, Є. Назаренко, Н. Оніщенко, В. Опришко, М. Орзіх, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Риндюк, О. Скакун, В. Стратонов, Ю. Тодика, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інші.

Також слід вказати на напрям правових досліджень вказаної проблематики, присвячений відпрацюванню окремих функцій прав людини через призму їх співвідношення з елементами системи права. Це, передусім роботи С. Афанасенка, Ю. Барабаша, Р. Бірюкова, В. Венгер, В. Дорошенка, Р. Дудника, Т. Заворотченко, В. Ковальського, М. Козюбри, А. Крупника, А. Миколаєць, С. Мельничука, І. Муқан, І. Настасяка, С. Осадчука, А. Ротару, Е. Скиби, Я. Чернопищука та інших. В той же час варто відзначити недостатню увагу вчених-правознавців до аналізу ролі прав людини в системі права.

Виклад основного матеріалу. Ціннісно-орієнтаційна функція прав людини відіграє важливу роль у формуванні, розвитку та функціонуванні системи права, оскільки вибудовує систему індивідуальних та колективних пріоритетів цінностей прав людини та логічно обґрунтовує їх важливість і універсальність для існування людини і суспільства та визначає основоположні засади правотворчої і правозастосовної діяльності [1]. Вона ґрунтується на фундаментальних ідеях свободи, рівності, справедливості та людської гідності, що слугують орієнтирами для розвитку національного та міжнародного права.

Ціннісно-орієнтаційна функція прав людини забезпечує нормативне закріплення суспільних цінностей у нормах права. Права людини визначають моральні та правові орієнтири, які втілюються у законодавстві, міжнародних договорах та конституційних нормах. Вони є джерелом легітимності правових норм та гарантують, що закони відповідають загальнолюдським ідеалам.

Ціннісні орієнтації прав людини пронизують усі галузі права, забезпечуючи правове закріплення прав людини як найвищої суспільної цінності.

Права людини як ціннісний орієнтир сприяють формуванню принципу верховенства права, що забезпечує передбачуваність правових норм та їх відповідність критеріям справедливості а тому вказана функція є гарантією справедливості та правової визначеності прав людини.

Ціннісно-орієнтаційна функція прав людини є рушієм демократичного розвитку суспільства, оскільки закріплення вказаних прав у правовій системі сприяє становленню демократичної держави, що орієнтована на повагу до особистості, плюралізм думок і верховенство права. Сприяє вона і інтеграції міжнародних стандартів у національну правову систему, забезпечуючи відповідність внутрішнього законодавства міжнародним зобов'язанням у сфері прав людини.

В цілому ціннісно-орієнтаційна функція прав людини є ключовим чинником розвитку правової системи, визначаючи її гуманістичний зміст, спрямованість на захист особистості та утвердження справедливості в суспільних відносинах.

Гарантійна функція прав людини у системі права спрямована на виконання зобов'язань державою й іншими суб'єктами у сфері реалізації прав особистості і забезпечує їх реальне дотримання, захист і відновлення у разі порушень. Вона є своєрідним механізмом стабільності та ефективності правової системи, сприяючи утвердженню верховенства права та правової держави через досконалість законодавчої техніки, різноманіття форм мови закону [2, с. 25]

В першу чергу, вказана функція забезпечує правову захищеність особи. Гарантії прав людини включають юридичні, організаційні, політичні та соціально-економічні механізми, що унеможливають свавільне обмеження або порушення прав. Наявність чітких правових гарантій дозволяє особі ефективно захищати свої права від можливих зловживань з боку держави чи інших суб'єктів. Безпосередньо пов'язана вона і з принципом верховенства права, оскільки передбачає обов'язковість правових норм для всіх суб'єктів суспільних відносин, включаючи державні органи, посадових осіб та громадян.

Організаційно-правові гарантії конституційних прав і свобод людини поділяються на національні та міжнародні. Міжнародні спеціальні правові гарантії прав і свобод людини і громадянина прийнято розмежовувати на нормативні та інституційні [3].

Важливим аспектом гарантійної функції є наявність судових та інших юридичних механізмів захисту прав людини. Гарантійна функція прав людини тісно пов'язана з регулятивною, охоронною, ціннісно-орієнтаційною функціями права. Вона сприяє реалізації всіх аспектів правового регулювання, оскільки забезпечує стабільність і передбачуваність правових норм у суспільстві.

В цілому гарантійна функція прав людини забезпечує реальне втілення прав і свобод у практичному житті. Саме через гарантії права людини стають не лише формальними деклараціями, а й дієвими механізмами захисту особи в суспільстві та державі.

Інтеграційна функція прав людини відіграє важливу роль у формуванні та розвитку системи права, забезпечуючи її цілісність, узгодженість і взаємозв'язок між різними правовими галузями. Права людини виступають універсальним критерієм гармонізації різних правових галузей, закладаючи фундаментальні орієнтири для формування та реалізації норм конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного та міжнародного права. Найбільш яскраво це виявляється в конституційному праві, оскільки саме Конституція формує системоутворюючі засади інтеграційного характеру для розвитку і формування всієї системи права. В цьому аспекті варто послатися на дослідження В.С. Ковальського, який визначив, що інтеграційний характер мають 27 статей Конституції України [4, с. 60]. В той же час, проведений нами додатковий аналіз дає підстави твердити, що серед вказаних статей переважна більшість – 18 стосуються прав людини [5].

Окрім внутрішньоправової гармонізації права людини відіграють інтегруючу роль у процесі взаємодії національного законодавства з міжнародними правовими стандартами. Вплив міжнародних договорів, зокрема Європейської конвенції з прав людини, сприяє вдосконаленню національного законодавства, забезпечуючи його відповідність загальноновизнаним демократичним цінностям [6].

Інтеграційна функція прав людини проявляється також у процесах правотворчості та правозастосування. І, нарешті, – інтеграційна функція прав людини є основою для узгодження норм різних правових систем, запобігаючи правовому дуалізму та колізіям між нормами матеріального і процесуального права. Найактивніше і найглибше здійснюється процес взаємопроникнення і

зближення міжнародних і внутрішньодержавних правових систем саме у сфері визнання і захисту прав людини [7].

Загалом інтеграційна функція прав людини є важливим фактором консолідації правової системи, сприяючи її гармонізації, єдності та відповідності міжнародним стандартам. Вона забезпечує внутрішню логіку і взаємозв'язок усіх правових норм, підвищуючи їх ефективність у реалізації та захисті прав людини.

Щодо регулятивної функції прав людини, то варто підкреслити, що саме через неї права людини безпосередньо впливають на механізм нормативно-правового регулювання суспільних відносин. Вона визначає, як необхідність дотримання прав людини впливають на формування нових норм права, встановлення правил поведінки, а також створюють баланс між свободою особи та інтересами суспільства й держави.

В першу чергу необхідно підкреслити, що права людини є джерелом та орієнтиром для законодавця при розробці правових норм. Вони визначають, які обмеження є допустимими, які свободи необхідно гарантувати, а також які сфери потребують правового регулювання. Ігнорування подібних орієнтирів при формуванні права може призвести до правового нігілізму, колізії правових норм, а також порушення прав та свобод людини і громадянина [8].

У системі права права людини встановлюють основні стандарти взаємодії між особою, державою та іншими суб'єктами права. Вони визначають межі допустимого втручання держави в особисте життя, регламентують питання соціального захисту, трудових відносин, освіти, медицини тощо. Беззаперечним пріоритетом створення якісних механізмів ефективної і результативної взаємодії держави та громадськості є розгортання системи всебічного забезпечення прав та свобод людини і громадянина [9].

Регулятивна функція забезпечує і взаємозв'язок між правами та юридичними обов'язками людини, визначаючи, що реалізація прав не повинна порушувати права інших осіб та суспільний порядок. В якості прикладу можна навести Європейську конвенцію з прав людини, яка передбачає, що здійснення свобод пов'язане з обов'язками і відповідальністю, а тому може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [10].

Важливим аспектом регулятивної функції прав людини є її можливості виступати правовими рамками для обмеження дискреції влади та сваволі держави щодо прав людини, що є невід'ємною складовою принципу верховенства права [11]. На небезпеці для прав людини свавільної дискреції влучно наголосив Ф. фон Гаск, який зауважив, що «дискреція – це шпарина, через яку може втекти свобода кожної людини» [12, с. 218]. Також при аналізі вказаного принципу доцільно послатися на наукову позицію М.І. Козюбри, який вказує, що невід'ємні та невідчужувані права і свободи людини стоять на перешкоді волюнтаризму, зокрема й парламенту, обмежуючи свободу його розсуду під час прийняття законів [13, с. 3]. Регулятивна функція також передбачає створення правових механізмів юридичного захисту, які складаються з механізмів правового регулювання та механізмів реалізації прав, за допомогою яких особа може вказані права захистити [14]. Це включає судові, адміністративні та міжнародні інструменти правозахисту.

В цілому регулятивна функція прав людини є необхідною для формування ефективної та збалансованої правової системи. Завдяки цій функції права людини не залишаються декларативними, а набувають реального впливу на правову реальність. Особливої актуальності набувають вказані механізми в Україні в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації та оголошеного у зв'язку з чим воєнного стану. Правові механізми захисту прав людей під час війни передбачають як національні, так і міжнародні форми та способи захисту прав людини в умовах воєнного стану, кожен з яких може бути використано особами, які зазнали протиправних дій під час війни. До національних механізмів відносяться такі як захист органами публічної влади, захист громадськими організаціями, самозахист, реалізація конституційного права на звернення, діяльність органів прокуратури та системи органів внутрішніх справ а також судовий захист та контроль. Міжнародні механізми захисту прав людини передбачені нормами міжнародного гуманітарного права та інститутом міжнародного захисту прав людини [15].

Контрольна функція прав людини в системі права відіграє важливу роль у забезпеченні відповідності правових норм, інституцій та правозастосовної практики загальновизнаним стандартам прав і свобод. Вона проявляється через механізми юридичного контролю, які охоплюють як внутрішньодержавний, так і міжнародний рівень і полягає у перевірці відповідності нормативно-правових актів, діяльності державних органів, посадових осіб та правозастосовної практики принципам і стандартам прав людини. Ця функція спрямована на запобігання порушенням прав і свобод, забезпечення їх ефективного захисту та реагування на випадки їх обмеження або порушення.

Контрольна функція прав людини реалізується через конституційний, парламентський, судовий, громадський та міжнародний контроль.

Конституційний контроль спрямований на перевірку відповідності законів і підзаконних актів основоположним правам людини, закріпленим у Конституції, і здійснюється через діяльність конституційних судів або інших органів конституційної юрисдикції. Парламентський контроль займає провідне місце у механізмі контрольної діяльності, оскільки парламент є єдиним законодавчим та вищим представницьким органом державної влади [16, с. 12]. Парламентський контроль реалізується у формах діяльності омбудсмена (уповноваженого з прав людини), комітетів з прав людини та парламентських запитів.

Судовий контроль передбачає перегляд справ щодо порушень прав людини на національному та міжнародному рівнях. При цьому на міжнародному рівні особливу роль відіграють Європейський суд з прав людини, Міжнародний суд ООН, суди спеціальної юрисдикції. Так, наприклад, сутність контрольної функції в механізмі виконання рішень Європейського суду з прав людини передбачає систему контролю повного виконання його рішень: виплати справедливої сатисфакції, поновлення порушених прав заявників та усунення системних порушень прав людини в Україні [17].

Громадський контроль є потужним засобом захисту прав громадян, який реалізується через діяльність правозахисних організацій, журналістських розслідувань, петицій громадян та суспільний тиск на державні інституції [18].

Міжнародний контроль полягає у моніторингу та оцінці дотримання державами прав людини, які здійснюються ООН, Радою Європи, ОБСЄ та міжнародними правозахисними організаціями і супроводжуються рекомендаціями або запровадженням санкцій у випадку серйозних порушень.

В цілому контрольна функція прав людини є невід'ємною складовою системи права, оскільки вона гарантує, що юридичні механізми спрямовані на реальний захист прав і свобод людини. Її значення полягає в тому, що вона сприяє забезпеченню відповідності національного законодавства міжнародним стандартам прав людини, забезпечує утвердження верховенства права та гарантує ефективний захист прав людини.

Висновки. Таким чином, дослідження прав людини в системі права набуває особливої актуальності для ефективного функціонування правової системи, забезпечення верховенства права та правової визначеності.

Визначення ролі прав людини в системі права насамперед можливе через їх функціональний аналіз, оскільки вони виконують цілий ряд функцій, які є визначально важливими для існування системи права в цілому. Дослідження системи прав людини дає підстави для виділення таких їх функцій як ціннісно-орієнтаційної, гарантійної, інтеграційної, регулятивної та контрольної.

Ціннісно-орієнтаційна функція прав людини вибудовує систему індивідуальних та колективних пріоритетів цінностей прав людини, логічно обґрунтовує їх важливість і універсальність для існування людини і суспільства та визначає основоположні засади правотворчої і правозастосовної діяльності. Гарантійна функція прав людини у системі права сприяє утвердженню верховенства права і спрямована на виконання зобов'язань державою й іншими суб'єктами у сфері реалізації прав особистості через забезпечення їх реального дотримання, захисту і відновлення у разі порушень. Інтеграційна функція прав людини забезпечує цілісність системи права, її узгодженість і взаємозв'язок між різними правовими галузями, сприяючи її гармонізації, єдності та відповідності міжнародним стандартам. Регулятивна функція прав людини забезпечує їх безпосередній вплив на механізм нормативно-правового регулювання суспільних відносин, визначаючи як необхідність дотримання прав людини впливають на формування нових норм права. Контрольна функція прав людини гарантує спрямованість юридичних меха-

нізмів на реальний захист прав і свобод людини, сприяючи забезпеченню відповідності національного законодавства міжнародним стандартам прав людини.

Права людини в цілому є не лише основою правової системи, а й ключовим орієнтиром у розробці законодавства та правозастосовній діяльності, що сприяє побудові правової, демократичної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Елеонора Скиба. Роль філософії права в формуванні свідомості суспільства сучасної формації. Науково-теоретичний альманах «Грані», 23 (5). 2020. с. 64 – 76. URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1517/1496> (дата звернення 04.03.2025).
2. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2002. 222 с.
3. Афанасенко, С.І. Конституційні гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні. Південноукраїнський правничий часопис. 2019. № 3. — С. 3-5. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/3/3.pdf> (дата звернення 05.03.2025).
4. Ковальський В.С. Функції права: ціннісний та сутнісний виміри / *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 58-62. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63823/11-Kovalskiy.pdf?sequence=1> (дата звернення 05.03.2025).
5. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. В редакції від 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 05.03.2025).
6. Козюбра М. І. Співвідношення національних і міжнародних правових систем. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2016. Т. 181. С. 3-11. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4d256e96-6379-4220-b65d-eb8fd6b55c39/content> (дата звернення 05.03.2025).
7. Ротару А.В. Механізм зближення національних правових систем / *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 254 - 256. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63925/52-Rotaru.pdf?sequence=1> (дата звернення 05.03.2025).
8. Осадчук С.С. Застосування принципів права у правотворчому та правозастосовному процесах. *Наше право*. 2012. №3. ч.3. С. 32 – 37. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/8897/1/7.pdf> (дата звернення 05.03.2025).
9. Миколаєць А.П. Особливості правового регулювання адміністративно-правового статусу суб'єктів взаємодії держави та громадськості. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право*. 2023. Т. 3. Вип. 75. С. 66-71. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/03/13-2.pdf> (дата звернення 05.03.2025).
10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 № 995_004. Ратифіковано Законом № 475/97-BP від 17.07.97. Редакція від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#-Text (дата звернення: 04.03.2025)
11. Венгер В.М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу верховенства права. *Наукові записки НаУКМА*. 2013. Т. 144-145 : Юридичні науки. С. 49-54. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/149240296.pdf> (дата звернення 06.03.2025).
12. Гаск Ф.А. Конституція свободи / [пер. з англ. М. Олійника, А. Королишина]. Львів: Літопис, 2002. 290 с.
13. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави : єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА*. К. : Києво-Могилянська академія, 2007. Т. 64. Юридичні науки. С. 3–9. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ee0fef65-20f7-4d0e-8830-e19403bf067d/content> (дата звернення 06.03.2025).
14. Мельничук С. М. Механізм захисту прав людини і громадянина: проблеми функціонування. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*, № 4 2023, с. 24–34. URL: <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/142/135> (дата звернення 06.03.2025).
15. Дорошенко В.А. Правові механізми захисту прав людини під час війни. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 2/2023, с. 323 – 326. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/74.pdf (дата звернення 06.03.2025).

16. Барабаш Ю.Г. Парламентський контроль в Україні: проблеми теорії та практики : Автореф. дис....канд. юр. наук. Харків. 2004. 17 с.
17. Мукан І.В. Контрольна функція як складова механізму виконання рішень європейського суду з прав людини. *Теорія та практика державного управління* 2(69)/2020, с. 79 – 87.
18. Крупник А.С. Громадський контроль: сутність та механізми здійснення *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. Online збірник наук. праць ОПІДУ НАДУ при Президентові України. Вип. № 1. 2007. URL: http://novyi-stryi.atua/gromkontrol/KRUPNYK_A_pro_grom_kontroLpdf (дата звернення 06.03.2025).

УДК 336.225(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.55>

ОПТИМАЛЬНЕ ОПОДАТКУВАННЯ У ПОДАТКОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Голоядова Т.О.,

кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри адміністративного та фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0000-0002-4864-1312

Голоядова Т.О. Оптимальне оподаткування у податковій системі України.

Вказується, система оподаткування становить центральний компонент державної фінансової стратегії, забезпечуючи мобілізацію ресурсів до державної скарбниці та формуючи економічне підґрунтя для суспільного прогресу. Разом з тим, визначення найбільш ефективної моделі податкового регулювання в українських реаліях продовжує залишатися нагальним завданням як для наукових кіл, так і для практиків.

У статті розглянуто оптимальне оподаткування у податковій системі України, та зазначено, що прагнення до формування оптимально збалансованої системи оподаткування в Україні продовжує бути актуальним. Встановлено, що реформування податкової системи у нових реаліях має відбуватися через послідовну реалізацію стратегічних цілей податкової політики України. Встановлено, що прагнення України увійти до Європейського Союзу вимагає узгодженості національного податкового законодавства до законодавчих вимог у сфері оподаткування, що існують у ЄС.

Відмічено, що податкова система України сьогодні формується під істотним впливом міжнародної податкової конкуренції, зважаючи на необхідність виходу на зовнішні ринки. Податкова політика є надзвичайно важливим фактором ефективності реалізації політики та функціонування держави. Сучасна податкова політика України спрямована на стимулювання розвитку бізнесу, особливо малого, створення сприятливих умов для підприємців та забезпечення стабільного наповнення бюджету, як для соціальних витрат, так і здійснення фінансування. Однак вона стикається з проблемами нестабільності законодавства, частими змінами правил оподаткування та наявністю численних пільг, що порушують принцип рівності. Ключовими напрямками є підтримка реальних власників, оптимізація співвідношення прямих та непрямих податків, а також підвищення ролі місцевих податків. Сьогодні податкові зміни відзеркалюються на перманентному стані податкової системи. Свідченням цього є Податковий кодекс України та його постійне удосконалення. Особливо сьогодні, коли держава, з однієї сторони, на законодавчому рівні відповідно до п. 69.1 підрозд. 10 розд. XX Податкового кодексу України визнала, що через військову агресію не всі платники податків мають можливість своєчасно виконувати свій податковий обов'язок. З іншої сторони – право визнання неможливості закріплено за контролюючими органами, які приймають рішення на свій розсуд.

Ключові слова: оптимальне оподаткування, оптимізація, податкова система, податкова політика, податковий контроль.

Holoiadova T.O. Optimal Taxation in the Tax System of Ukraine.

It is indicated that the taxation system is a central component of the state financial strategy, ensuring the mobilization of resources to the state treasury and forming the economic basis for social progress. At the same time, determining the most effective model of tax regulation in Ukrainian realities continues to be an urgent task for both academic circles and practitioners.

The article examines optimal taxation within the tax system of Ukraine and emphasizes that the pursuit of forming an optimally balanced taxation system in Ukraine remains relevant. It is established that the reform of the tax system under new realities must be carried out through the consistent implementation of the strategic objectives of Ukraine's tax policy. It is also determined that Ukraine's aspiration to join the European Union requires the harmonization of national tax legislation with the legislative requirements in the field of taxation that exist within the EU.

It is noted that today Ukraine's tax system is shaped under the significant influence of international tax competition, given the necessity of entering foreign markets. Tax policy is an extremely important factor in the effective implementation of state policy and the functioning of the state. The current tax policy of Ukraine is aimed at stimulating business development, especially small enterprises, creating favorable conditions for entrepreneurs, and ensuring stable budget revenues both for social expenditures and for financing needs. However, it faces problems of legislative instability, frequent changes in taxation rules, and the presence of numerous exemptions that undermine the principle of equality.

The key directions include supporting actual owners, optimizing the balance between direct and indirect taxes, as well as enhancing the role of local taxes. Today, tax reforms are reflected in the permanent state of the tax system. Evidence of this is provided by the Tax Code of Ukraine and its continuous improvement. This is particularly relevant today, when the state, on the one hand, at the legislative level (p. 69.1, subsec. 10, sec. XX of the Tax Code of Ukraine), recognized that due to military aggression not all taxpayers are able to fulfill their tax obligations in a timely manner. On the other hand, the right to acknowledge such impossibility has been vested in the controlling authorities, which make decisions at their own discretion.

Key words: optimal taxation, optimization, tax system, tax policy, tax control.

Постановка проблеми. Податкова система є ключовим елементом фінансової політики держави, що забезпечує надходження коштів до бюджету та створює економічні передумови для розвитку суспільства. Водночас пошук оптимальної моделі оподаткування в Україні залишається актуальною науковою та практичною проблемою.

З одного боку, високий рівень податкового навантаження призводить до зниження інвестиційної активності, тінізації економіки та відтоку капіталу. З іншого – надмірна податкова лібералізація здатна зумовити дефіцит бюджетних ресурсів і зменшити можливості держави у сфері соціально-економічного регулювання. В умовах воєнного стану та необхідності відновлення економіки після масштабних руйнувань питання оптимізації податкової політики набуває особливої ваги.

Складність полягає в пошуку балансу між фіскальною функцією податків і стимулюванням підприємницької діяльності. Сучасна податкова система України характеризується низкою суперечностей: нестабільністю податкового законодавства, недосконалістю адміністрування податків, нерівномірністю податкового навантаження на різні категорії платників. Це зумовлює потребу в розробленні науково обґрунтованих підходів до визначення оптимальної моделі оподаткування, яка б забезпечувала економічне зростання та водночас виконувала соціальні функції держави.

Тож постає проблема пошуку оптимального співвідношення між рівнем податкових ставок, структурою податкових надходжень та механізмами їх адміністрування, що дозволить підвищити ефективність податкової системи України та забезпечити її відповідність сучасним викликам. Оптимальне оподаткування – це проблема, яка завжди буде залишатися актуальною.

Метою дослідження є обґрунтування теоретичних засад і розроблення практичних рекомендацій щодо формування оптимальної моделі оподаткування в Україні, яка забезпечуватиме баланс між фіскальними інтересами держави та необхідністю стимулювання економічного зростання, інвестиційної активності й підвищення добробуту населення.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми, пов'язані з податковою реформою, постійно перебувають в полі зору відомих вітчизняних вчених, таких як: О. Василик, Я. Греца, Т. Латковська, М. Кучерявенко, Т. Єфименко, П. Мельник, Ю. Каспрук, Ю. Касперович, М. Карлін, О. Крайник, Л. Тарангул та ін. Їх дослідження стверджують важливість оптимального оподаткування у податкової системи для розвитку національної і регіональних економік

Виклад основного матеріалу. У Податковому кодексі вперше в Україні здійснено об'єднання в одному нормативно-правовому акті норм права, якими врегульовано відносини в сфері оподаткування [1]. У роботах Греци Я.В. звертається увага на податкове планування, метою якого є визначення оптимальної моделі оподаткування, яка сприяє досягненню загальних ділових цілей діяльності платника податку, у тому числі отримання ним прибутку [8]. Вчений, визначаючи основні принципи податкового планування як визначальні засади регулювання й організації цього процесу, відносить крім загальновідомих принципів таких як: законність, системність, економічна обґрунтованість, й принцип добросовісності, презумпції правомірності дій та рішень платника податку в процесі податкового планування, самостійності.

У податковій політиці України за минулі кілька років не відбулося реальних перетворень у напрямку зростання інвестиційної привабливості економіки, особливо на фоні політичної та економічної нестабільності та падіння ключових індикаторів конкурентоспроможності.

Досвід країн, які своєю економічною політикою продемонстрували «економічне диво» (зокрема Китай, Сінгапур, Грузія та ін.) свідчать, що всі заходи антикризового управління держави спрямовувалися на залучення інвестора: це усунення бюрократичних бар'єрів, скорочення кількості податків, зниження ставок оподаткування, надання податкових канікул. Україна має ряд переваг в боротьбі за інвестиційні ресурси, зокрема:

- економіко-географічне положення, а саме Україна розмішена в центрі Європи, що мінімізує витрати на транспортування;
- європейська культура та звичаї – українці по ментальності є близькими до інших європейських народностей, що розширює можливості спілкування та домовленостей;
- наявність висококваліфікованої робочої сили. Українці – освічена нація, яка є мобільною до підвищення кваліфікації та перекваліфікації.

Для залучення інвестицій та активізації господарської діяльності є зниження рівня податкового навантаження та усунення обмежень у господарській діяльності, яке забезпечить зростання податкового потенціалу, тобто рівня податкових надходжень у бюджеті усіх рівнів.

Податкова система України стала потужним джерелом доходів держави, забезпечуючи понад 70% доходів Зведеного бюджету України. Розпочавши з високого рівня податкових ставок і надвисокого податкового тягара, держава перейшла до зменшення податків та оптимізації пільг, проте питання оптимального оподаткування не втрачає своєї актуальності. В значній мірі це обумовлено розгортанням фінансових кризових явищ. Нові умови створили потребу в подальшому реформуванні податкової системи. Наприклад, експерти попереджають, що при введенні тільки електронного документообігу складно буде захистити конфіденційну інформацію. Не виключений є ризик несанкціонованого проникнення в електронні системи. Тому потрібний комплексний підхід до податкової реформи. Це визнають і в Комітеті з питань фінансів, податкової та митної політики Верховної Ради України та і в діловому експертному середовищі [3].

Актуальним є проаналізувати які методи податкової оптимізації податків використовуються сьогодні. Податкова оптимізація – зменшення розміру податкового зобов'язання шляхом цілеспрямованих правомірних дій платника податку, що включають в себе повне використання всіх наданих законодавством пільг, податкових звільнень та інших законних переваг. При оптимізації запроваджують пільги, що надані законодавством, зокрема, застосування спрощеної системи оподаткування, сплата ПДВ за пільговою ставкою, податкові послаблення тощо. Існують такі основні методи податкової оптимізації: це може бути, наприклад, дії коли прибуток компанії у вигляді витрат виводиться на фізичних осіб-підприємців з оподаткуванням за системою єдиного податку. Такий метод дозволяє зменшити базу оподаткування податком на прибуток в підприємстві на загальній системі оподаткування.

Також методом є формування прибутку в компаніях, зареєстрованих в юрисдикціях з більш вигідною системою оподаткування, ніж українська, при міжнародних операціях за умови побудови власником ланцюга з контрольованих операцій. Це те, що було відомо під спільною назвою «офшори». Але така схема є дуже ризиковою, тому що Державна Податкова Служба України може зробити донарахування податків [4].

Ще один метод економії на сплаті податків, шляхом оформлення робітників, як суб'єктів підприємницької діяльності на спрощеній системі оподаткування. Юридична особа чи фізична особа-підприємець може самостійно обрати спрощену систему оподаткування та реєструються платником єдиного податку згідно розділу 1 Податкового Кодексу України п.п. 291.3. [1].

Це широко використовується на ринку ІТ-послуг в Україні. Ухиленням від сплати податків є неподання або неповне подання платниками податків документів, необхідних для обчислення податку, або подання недостовірних документів шляхом зменшення доходу тих чи інших об'єктів оподаткування, незаконного отримання податкових пільг. Неправомірне зменшення податку може бути обумовлено заниженням податкової бази окремої категорії оподаткування. У цьому випадку нарахований податок буде нижчим за фактично нарахований податок. Також, коли платники податків свідомо використовували неправдиву інформацію для подання звітності до податкових органів. За такі дії передбачена податкова, адміністративна та кримінальна відповідальність. Тому не рекомендується розглядати ухилення від сплати податків як спосіб оптимізації оподаткування.

Контроль, зазначає Т.А. Латковська – це функція управління, тобто система перевірки процесу функціонування відповідного об'єкта з метою встановлення відхилення його від заданих параметрів і додає, що контроль - це система спостереження та перевірки відповідності процесу функціонування об'єкта управління прийнятим управлінським рішенням, встановлення результатів управлінського впливу на керований об'єкт, виявлення відхилень, допущених у ході виконання рішень [7, С. 69-70].

Для оптимізації податків доцільним є використання податкових пільг.

За Податковим кодексом України податкова пільга надається шляхом:

- а) податкового вирахування (знижки);
- б) зменшення податкового зобов'язання після нарахування податку та збору;
- в) встановлення зниженої ставки податку та збору;
- г) звільнення від сплати податку та збору [1].

Підставами для надання податкових пільг є особливості, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності та об'єкт оподаткування. Платник податків вправі використати податкову пільгу з моменту виникнення відповідних підстав для її застосування і у період всього строку її дії. Знижка – від пільги, що зменшує суму податку на певні величини. Їх поділяють на лімітовані знижки (розмір яких обмежено) та нелімітовані знижки (коли податкову знижку може бути зменшено на всю суму витрат платника податків). Також є вилучення з обкладання певних елементів об'єкта оподаткування. Цільові податкові пільги можуть включати різні форми відстрочки стягування податків, наприклад використання механізму податкового кредиту. Інші податкові пільги, а саме податкові канікули тощо.

Отже, платник податків вправі відмовитися від використання податкової пільги (крім податкових пільг з податку на додану вартість) чи зупинити її використання на один або декілька податкових періодів, якщо інше не передбачено цим Кодексом. Податкові пільги, не використані платником податків, не можуть бути перенесені на інші податкові періоди, зараховані в рахунок майбутніх платежів з податків та зборів або відшкодовані з бюджету.

Сьогодні Міністерство фінансів України активно запроваджує кращі світові практики боротьби з розмиванням оподаткованої бази й виведенням прибутку з-під оподаткування (BEPS), а також веде постійну роботу щодо вдосконалення умов конвенцій про уникнення подвійного оподаткування[2]. План дій BEPS – це масштабна реорганізація діючої системи міжнародного оподаткування. Для України імплементація плану дій BEPS покликана підтримати фінансову стабільність в умовах переходу до вільного руху капіталу, підвищити ефективність податкового регулювання та запровадити єдині вимоги до прозорості ведення бізнесу за міжнародними стандартами. На шляху до імплементації плану протидії BEPS наша країна з 23.07.2018 приєдналась до Багатосторонньої конвенції щодо виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування – Конвенцію MLI. Тому дає Україні можливість одночасного внесення змін в усі діючі Конвенції про уникнення подвійного оподаткування, що значно скорочує тривалі двосторонні переговори з кожною конкретною державою.

Наступний метод – це реєстрація бізнесу за кордоном, як спосіб податкової оптимізації. Цей метод застосовують підприємці, які здійснюють підприємницьку діяльність через іноземні компанії. Окрім зменшення податкового навантаження, також отримують спрощений бухгалтерський облік. Офшорною зоною - є держава, або її частина, в межах якої для компаній-нерезидентів існує особливий сприятливий режим реєстрації та оподаткування. Низька, або навіть нульова, ставка податку завжди приваблювала бізнесменів реєструвати компанії в цих юрисдикціях. Офшорну компанію можна зареєструвати в багатьох країнах, наприклад у європейських державах та США. Єдиного переліку офшорних зон не існує. Роботу з контролю за офшорними зонами проводить Міжнародний валютний фонд та центральні банки різних країн світу.

У офшорних компаній не вимагається фізичної присутності у країні реєстрації, але реєстраційну адресу зобов'язана мати компанія. Офшорні юрисдикції мають максимально спрощені вимоги до ведення бухгалтерського обліку компанії, а в деяких вони взагалі відсутні. Якщо офшорна компанія зареєстрована у європейській юрисдикції, то є обов'язковий щорічний аудит компанії, вартість якого залежить від кількості транзакцій у звітному періоді [7].

Сьогодні в світі ведеться боротьба із офшорами, тому що офшори використовуються для ухилення від сплати податків. Усі розвинені країни визнають такі схеми агресивною оптимізацією

та проводять процеси деофшоризації, наприклад США, Великобританія, Німеччина, Іспанія, Італія, Франція – визнали необхідність відкриття інформації про те, кому насправді належать компанії та було сплачено податки. До заходів боротьби із офшорами можна віднести:

1. Багатосторонню Конвенцію ОЕСР про взаємну адміністративну інформацію про рахунки іноземних громадян між країнами - учасницям и Україна є стороною даної Конвенції поряд із ще 120 країнами.

2. Законодавство про Контрольовані іноземні компанії (КІК), яке зобов'язує власників іноземних компаній повідомляти податкову службу України про прибутки та сплачувати податок в Україні при наявності певних умов.

3. Законодавство про трансфертне ціноутворення, яке встановлює податковий контроль за операціями із пов'язаними особами.

4. Занесення офшорних юрисдикцій та організаційно - правових форм ведення підприємницької діяльності, які не сплачують податок на прибуток, до спеціальних списків.

Законодавство про контрольовані іноземні компанії в Україні спрямоване на те, щоб стягнути податок із власників офшорних компаній. Таким чином, якщо ставка фактично сплаченого податку із доходу у країні реєстрації іноземної компанії є меншою за 12,5 %, такий прибуток офшорної компанії буде включено до сукупного оподаткованого доходу власника компанії громадянина України та оподатковано за ставкою 18%. Перелік держав встановлені підпунктом 39.2.1.2 підпункту 39.2.1 пункту 39.2 статті 39 Податкового кодексу України [1].

Саме тому, офшорна компанія стикається наприклад, у відмови у відкритті корпоративного рахунку. Враховуючи на світовий рух боротьби із ухиленням від оподаткування, офшорна компанія вже не може гарантувати звільнення від податків та конфіденційності.

Методи для оптимального оподаткування в Україні:

– відстрочка платежу (коли термін сплати більшості податкових платежів відзначається виникненням об'єкта оподаткування).

– зменшення об'єктів оподаткування (звільнення від оподаткування операцій без шкоди для господарської діяльності підприємства).

– делегування обов'язків (полягає в передачі обов'язків по сплаті основних податків спеціально створеній організації). Використовується для зменшення податку на прибуток підприємств

– використання пільг

Податкова політика України – важлива складова системи державного регулювання економіки, механізму управління економічним розвитком держави та умова її незалежності. Також це - комплекс заходів, набір дій уповноважених органів у сфері оподаткування з метою визначення і встановлення елементів податків, процедур і процесів адміністрування. Для оптимального оподаткування важливо вдосконалити методи визначення елементів за всіма податками та зборами.

Висновки.

1. Комплексний підхід щодо оптимального оподаткування у податкової системи України у нових реаліях має відбуватися через послідовну реалізацію стратегічних цілей податкової політики України. Наприклад, збільшення надходжень до бюджету має бути досягнуто за рахунок збільшення кількості платників податків та удосконалення системи збору податків для забезпечення прозорості.

2. Важливо поетапне зменшити розподіл податкового навантаження між платниками податків за видами діяльності, що сприятиме встановленню справедливої податкової системи;

3. Удосконалити систему податкового контролю для запобігання ухилення платників від сплати податків контролю та невідворотності покарання за податкові правопорушення. Оптимальне оподаткування завжди сприяє створенню умов для посилення інвестиційно-інноваційних процесів у економіці держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Податковий кодекс України: Закон, Кодекс від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
2. Наказ Міністерства фінансів України від 22.12.2021 р. № 702 . Про Порядок оформлення результатів документальних перевірок. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0036-22#Text>.

3. Офіційний портал Комітету з питань фінансів, податкової та митної політики Верховної Ради України URL:<https://komfinbank.rada.gov.ua>.
4. Державна податкова служба України. Офіційний портал. URL: <https://tax.gov.ua>.
5. Кучерявенко М.П. Податкове право: *підручник*. Харків: Право, 2013. 536 с.
6. Латковська Т.А. Бюджетна політика держави як один з основних напрямків економічної політики за господарським законодавством. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Випуск 65. С. 68–70.
7. Шелудько В.М. Фінансовий ринок. Навчальний посібник. Київ. Знання-Прес, 2007. 535 с.
8. Греца Я.В. Принципи податкового планування, їх зміст та значення *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. Випуск 48. 2018. С. 138–142.

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.56>

ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА СУБ'ЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА АЛЬТЕРНАТИВНУ (НЕВІЙСЬКОВУ) СЛУЖБУ

Голуб В.К.,
*аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
ORCID: 0009-0001-0327-992X
e-mail: Golubvk@ukr.net*

Голуб В.К. Поняття, сутність та суб'єкти конституційного права на альтернативну (невійськову) службу

У статті на основі аналізу низки наукових позицій та нормативної бази у сфері надання громадянину права на відмову від несення військової служби за переконаннями, розглянуті проблемні правові питання щодо поняття та сутності конституційного права людини та громадянина на альтернативну (невійськову) службу і кола суб'єктів його здійснення.

Право на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою розглядаються у міжнародному та національному законодавстві як основне право людини, джерелом якого є свобода думки, совісті і релігії. Воно надає будь-якій особі право на звільнення від обов'язкової військової служби, якщо вона не може бути узгоджена з релігією або переконаннями цієї особи. Таке право покликано сприяти реалізації громадянином свободи думки, совісті та свободи віросповідання. Під таким правом розуміється, як дозволене й гарантоване законами держави право громадян відповідно до своїх переконань і ставлення до релігії проходити замість військової служби цивільну службу, не пов'язану з носінням і застосуванням зброї.

Звернуто увагу, що право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є гарантована законом можливість, яка спрямована на задоволення релігійних переконань громадянина. Тобто, право громадянина вірити, мислити і діяти згідно зі своєю релігією, мотивує його поведінку (почуття, емоції, волю), що ґрунтується на релігії, яка визначає його ставлення до відстоювання свого заперечення проходити військову службу з огляду на свої релігійні переконання та заміни такої на проходження цивільної служби, без забезпечення якої він буде позбавлений вільної можливості нормально існувати і розвиватися, за умови дотримання ним законності та правопорядку.

Акцентовано, що сутність конституційного права громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою полягає в можливості громадянина не з примусу, а відповідно до його переконань обирати невійськову службу. Це право безпосередньо пов'язане з реалізацією свободи думки, совісті та свободи віросповідання, які належать до основних свобод людини в демократичній державі. Юридичне значення права на заміну військової служби альтернативною службою з погляду реалізації свободи думки, свободи совісті та свободи віросповідання означає дозволене і гарантоване законами держави право громадян відповідно до своїх переконань і ставлення до релігії проходити замість військової служби цивільну службу, не пов'язану з носінням і застосуванням зброї.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що суб'єктом цього права є не будь-яка особа, а саме громадянин призовного віку, який з огляду на свої переконання відмовляється від проходження військової служби.

Ключові слова: поняття права на заміну від виконання військової служби на альтернативну цивільну службу, сутність права на альтернативну (невійськову) службу, суб'єкти права на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою.

Holub V.K. Concept, essence and subjects of the constitutional right to alternative (non-military) service.

Based on the analysis of a number of scientific positions and the regulatory framework in the area of granting a citizen the right to conscientious objection to military service, the article examines the problematic legal issues relating to the concept and essence of the constitutional right of a person and a citizen to alternative (non-military) service and the range of subjects of its exercise.

The right to replace military service with alternative (non-military) service is considered in international and national legislation as a fundamental human right, the source of which is freedom of thought, conscience and religion. It provides any person with the right to be exempted from compulsory military service if it cannot be reconciled with the person's religion or beliefs. Such a right is intended to facilitate the exercise by a citizen of freedom of thought, conscience and freedom of religion. Such a right is understood as the right of citizens, permitted and guaranteed by the laws of the State, in accordance with their beliefs and attitude to religion, to perform civilian service not involving the carrying and use of weapons instead of military service.

The author emphasises that the right of citizens to replace military service with alternative (non-military) service is a possibility guaranteed by law and aimed at satisfying the religious beliefs of a citizen. That is, the right of a citizen to believe, think and act in accordance with his/her religion motivates his/her behaviour (feelings, emotions, will) based on religion, which determines his/her attitude to upholding his/her objection to military service on the basis of his/her religious beliefs and replacing it with civilian service, without which he/she will be deprived of the free opportunity to exist and develop normally, provided that he/she observes law and order

It is emphasised that the essence of the constitutional right of citizens to replace military service with alternative (non-military) service is the ability of a citizen to choose non-military service not under duress, but in accordance with his/her beliefs. This right is directly related to the exercise of freedom of thought, conscience and religion, which are fundamental human freedoms in a democratic state. The legal significance of the right to replace military service with alternative service in terms of the exercise of freedom of thought, freedom of conscience and freedom of religion means the right of citizens, permitted and guaranteed by the laws of the State, in accordance with their beliefs and attitude to religion, to perform civilian service which does not involve carrying and using weapons instead of military service.

The study concludes that the subject of this right is not just any person, but a citizen of military age who, due to his or her beliefs, refuses to perform military service.

Key words: concept of the right to substitute military service for alternative civilian service, essence of the right to alternative (non-military) service, subjects of the right to substitute military service for alternative (non-military) service.

Постановка проблеми. За останнє десятиліття значно розширився обсяг прав людини, який постійно наповнюється новим змістом і набуває більш вагомих механізмів захисту цих прав, зокрема й на національному рівні. Незважаючи на зміни, що відбулися, окремі права людини по-справді не отримують належної гарантії їх реалізації. Це стосується і права людини на заміну військової служби альтернативною, цивільною, у разі, якщо її переконанням чи віросповіданням суперечить несення військової служби.

Мета дослідження. Основною метою наукової статті є теоретичне обґрунтування проблемних правових питань щодо поняття, сутності та суб'єктів конституційного права людини та громадянина на альтернативну (невійськову) службу, а також розроблення відповідних пропозицій щодо їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Нині в українському конституційному праві взагалі відсутні дисертаційні, та надто мало спеціальних досліджень присвячених праву людини, громадянина на альтернативну (невійськову) службу. Проте з окремими аспектами цієї проблематики можна ознайомитися у працях таких дослідників, як В. Беда, Ю. Битяк, В. Братковського, Є. Григоренка, І. Митрофанова, Я. Фокіна, Є. Ярмола та ін.

Виклад основного матеріалу. Важливим джерелом міжнародного права, що визначає право особи на альтернативну цивільну службу, є ухвалена Комісією ООН з прав людини 8 березня 1989 року резолюція № 59 «Відмова від військової служби з міркувань сумління», в якій закріплено право кожної людини на відмову від військової служби з міркувань совісті, як законне здійснення

права на свободу думки, совісті та релігії, що випливає зі статті 18 Загальної декларації прав людини, а також зі статті 18 Міжнародного пакту про громадянські права, Міжнародної декларації прав людини та декларації прав людини, а також зі статті 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [1].

Відповідно до резолюції під переконаннями совісті розуміють ширі моральні переконання, в основі яких можуть лежати релігійні або гуманістичні ідеї, переконання мають бути щирими. Критерії ширості чітко визначити неможливо, що створює певні труднощі при розв'язанні питання про заміну військової служби альтернативною цивільною службою. У зв'язку з цим проблема оцінки доводів молодих людей, які відмовляються від військової служби, доводять, що їхні переконання справді є серйозними, стійкими та обґрунтованими, має предметно-смысловий характер.

В основі такої відмови можуть лежати насамперед релігійні переконання, що суперечать як службі зі зброєю, так і взагалі застосуванню насильства в будь-якій формі. Але призовник може також дотримуватися й ідей гуманізму, і його позиція може повністю ґрунтуватися на принципі глибокого протесту проти вбивства людей за будь-яких обставин [1].

Комісія з прав людини ООН рекомендувала державам, у яких існує система обов'язкової військової повинності та де таких положень ще не прийнято, запровадити різноманітні альтернативні форми служби для осіб, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті, які були б сумісними з міркуваннями совісті, які слугували б приводом для відмови, наголошуючи при цьому, що такі альтернативні форми служби мають у принципі мати невійськовий чи цивільний характер, відповідати суспільним інтересам та не повинні мати характер покарання. Комісія рекомендує не піддавати осіб, які відмовляються від військової служби, тюремному ув'язненню [1].

Таким чином, резолюція № 59 від 1989 року Комісії з прав людини ООН «Відмова від військової служби з міркувань совісті» є першим правовим документом міжнародного характеру, що регламентує питання, що розглядається. Згодом, на підставі її було ухвалено кілька резолюцій, присвячених проблемі відмови від військової служби [2].

Другу групу міжнародно-правових актів, що діють у цій сфері, становлять міжнародно-правові акти спеціального характеру, які визначають питання альтернативної цивільної служби. Ідея визнання державами права громадян на відмову від військової служби за переконаннями совісті виникла в 60-х роках у надрах пацифістського руху як виклик мілітаризму. У 1971 році Комісія ООН з прав людини виступила з ініціативою гармонізації встановлюваного державами військового обов'язку з міжнародно-правовими актами про права людини. Потім було ухвалено низку резолюцій Генеральної Асамблеї ООН з рекомендаціями державам розглянути питання про визнання прав громадян на відмову від військової служби за переконаннями совісті. Комісія 22 березня 1971 року звернулася до Генерального секретаря ООН з питанням представити їй інформацію про відмову від військової служби з міркувань сумління і запросити в держав дані щодо національного законодавства та практики, що стосуються відмови від військової служби з міркувань сумління та альтернативної громадянської служби. У 1989 році на Паризькій нараді Конференції з людського виміру це питання було запропоновано до розгляду на основі офіційних пропозицій держав – учасниць НБСЄ. У документі Копенгагенської наради закріплюється положення про необхідність визнання відмов від військової служби за переконаннями совісті (ст. 18) [3, с. 84–93].

У Резолюції Європейського парламенту від 2 травня 1993 р., чітко сформульовано, що «право на відмову від військової служби через переконання, як воно визначене в Резолюції 89/59 Комісії ООН з прав людини, повинно бути введене як основне людське право у законодавчі системи держав-членів» [4].

Також 18 січня 1994 р. Парламентська асамблея Ради Європи (надалі – ПАРЄ) ухвалила чергову Резолюцію з цього питання. У ній говориться, що право на відмову від військової служби за переконаннями є частиною поняття про право на свободу думки, совісті та віросповідання, як це визнається у статті 9 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини. Крім того наголошено, що такою яка відмовляється від військової служби за переконаннями, слід вважати будь-яку людину, яка через свої глибокі переконання совісті відмовляється від виконання військової служби або будь-якої безпосередньої або непрямой участі у війнах або збройних конфліктах. Переконання може бути релігійного, етичного, морального, філософського, політичного або подібного характеру. Цим людям, незалежно від характеру переконань, держава повинна надати право відмовитися від носіння зброї або від участі у війнах чи збройних конфліктах. Це право слід поширювати і на осіб, які вже призвані на військову службу, а також на професійних

військовослужбовців, чиї свідомі переконання в бажанні відмовитися від служби в армії сформувалися після їхнього вступу до збройних сил [5].

У тій же Резолюції 1994 р. підкреслюється: «Право на відмову від військової служби є реальним правом людини, що визнається і Комісією ООН з прав людини в Резолюції 1989/59...» і стверджується: Європарламент «твердо дотримується тієї позиції, що право на відмову від військової служби за переконаннями нерозривно пов'язане з правами і основними свободами людини, яких Європейський Союз зобов'язується дотримуватися і тому Європейське Співтовариство несе відповідальність за удосконалення законодавства з цих питань» [5].

Не дивлячись на те, що міжнародних стандартів, які регулюють питання відмови від військової служби з міркувань совісті не існує, в більшості демократичних країн спостерігається чітка тенденція дозволяти людям, чиї моральні або релігійні переконання не дозволяють їм нести військову службу, проходити альтернативну (невійськову) службу [6; 7; 8].

Право на відмову від військової служби за переконаннями не є правом як таким, оскільки в міжнародних договорах Організації Об'єднаних Націй немає прямої згадки про це право, тобто права на проходження альтернативної служби, проте його зазвичай характеризують як похідне право - право, що випливає з тлумачення права на свободу думки, совісті та релігії [9, с. 7].

Право на проходження альтернативної служби відстоюється низкою міжнародних організацій, включаючи Комітет ООН з прав людини, Європейський суд з прав людини та ПАРЕ [10, с. 121].

Багато людей заявляють про своє право відмовитися від військової служби (з міркувань совісті) на тій підставі, що джерелом цього права є свободи, гарантовані статтею 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (надалі - МПГПП). У зв'язку з такими відмовами збільшується кількість держав, що звільняють за законом від обов'язкової військової служби громадян, які дійсно сповідують релігійні або інші переконання, що забороняють їм нести військову службу, та замінюють таку службу альтернативною національною службою [10, с. 49-50].

Вперше статтю 18 МПГПП Комітет з прав людини ООН застосував у справі «Юн та інші проти Республіки Корея», [11] де заявив, що право на відмову за переконаннями засноване на статті 18 і стосується всіх Держав-сторін Пакту. У справі «Чон та інші проти Республіки Корея» [12], Комітет підтвердив попередню позицію і дійшов висновку, що держава зобов'язана надавати ефективний засіб правового захисту. У справі «Чжон та інші проти Республіки Корея» [13], Комітет повторив попередні аргументи і додав, що «Право на відмову від військової служби за релігійними або іншими переконаннями є невіддільною частиною права на свободу думки, совісті і релігії. Воно надає будь-якій особі право на звільнення від обов'язкової військової служби, якщо вона не може бути узгоджена з релігією або переконаннями цієї особи».

Європейський суд вперше визнав право на відмову за переконаннями у 2011 році у справі «Баятян проти Вірменії» [14]. У цій справі (пункт 101 Рішення) Суд відступив від аргументації своїх попередніх рішень, з огляду на важливі зміни, що сталися як у внутрішніх правових системах держав-членів Ради Європи, так і на міжнародному рівні (пункт 110) [14]. Для того, щоб підпадати під дію цього права, особа повинна бути «мотивована серйозним і непереборним конфліктом між обов'язком служити в армії і своєю совістю або своїми глибоко і щиро сповідуваними релігійними або іншими переконаннями» [14] і має бути наявним тверде, незмінне і щире несприйняття участі у війні в будь-якій формі або носіння зброї [15]. Визнання права на відмову за переконаннями надало державам можливість запровадити альтернативну цивільну службу «дійсно цивільного характеру», яка не є «стримуючою або каральною», [16], а також зобов'язання держави створити «ефективну та доступну процедуру» визначення статусу особи, яка відмовляється нести військову службу за переконаннями (далі – відмовника), у тому числі забезпечити ухвалення рішень достатньо незалежним органом [17; 18; 19].

Загалом, у своїй практиці Європейський суд оцінює, чи підпадає заявник під визначення відмовника; чи існують альтернативи, що ефективно вирішують проблеми відмовників, у тому числі альтернативна служба, що не має характеру покарання; і чи має різне поводження або покарання відмовників законну мету, розумне обґрунтування, а також чи є воно пропорційним і необхідним у демократичному суспільстві. Зазначені аспекти оцінюються з урахуванням того, чи забезпечують закони, що застосовуються, справедливий баланс між інтересами держави і правами людини. Суд також вивчив питання наявності належних правових норм, що застосовуються, пояснивши, чому судова практика з цього питання традиційно розглядається в поєднанні зі статтею 14 про недискримінацію [20; 21; 22; 23; 24].

Рада з прав людини ООН, посилаючись на всі відповідні попередні резолюції та рішення, зокрема на рішення 2/102 Ради з прав людини від 6 жовтня 2006 року та резолюції Комісії з прав людини 2004/35 від 19 квітня 2004 року та 1998/77 від 22 квітня 1998 року, в яких Комісія визнала право кожної особи на відмову від несення військової служби з міркувань совісті як законне здійснення права на свободу думки, совісті і релігії, закріпленого у статті 18 Загальної декларації прав людини і у статті 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і в Зауваженні загального порядку № 22 (1993) Комітету з прав людини, закликає всі держави і надалі, в міру необхідності, проводити перегляд свого законодавства, політики і практики щодо відмови від військової служби з міркувань совісті, зокрема розглядаючи, серед іншого, можливість запровадження альтернативи військовій службі у світлі цієї резолюції [25].

Держави, що визнають право на відмову від військової служби за релігійними або іншими переконаннями, зазвичай передбачають альтернативну невійськову службу при іншому державному відомстві – наприклад, у сфері охорони здоров'я, соціального забезпечення або освіти [26, с. 2].

А тому, саме за допомогою імплементації міжнародно-правові норми про права людини втілюються в національному законодавстві, що є ознакою будь-якої демократичної держави, яка не тільки закріплює вказані права в Основному законі, але повинна створити механізми для дотримання їх на практиці.

Це положення має важливе значення для нашої держави, яка проголосила себе правовою державою де не тільки повинні домінувати справедливі закони у яких має втілюватись верховенство права та забезпечуватись права і свободи людини, але й гарантуватись принцип недопустимості звуження існуючих прав і свобод людини та відповідальності влади перед людиною.

Конституція України ухвалена 1996 року, проголосила пріоритет людини, її прав і свобод стосовно інших соціальних цінностей.

Основні права і свободи людини і громадянина - це насамперед конституційні права, які можна визначити як гарантовані державою і закріплені в Конституції можливості вчиняти ті чи інші дії, обирати вид і міру поведінки, користуватися наданими політичними, соціальними і духовними благами для задоволення своїх інтересів і потреб. Таке визначення склалося в науці державного права, а запропоноване формулювання є результатом аналізу визначень, висловлених різними авторами [27; 28].

Також, основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особистості, яка у відповідності з досягнутим рівнем розвитку суспільства здатна забезпечити її існування і розвиток та закріплена в якості міжнародного стандарту як загальна і рівна для всіх людей. Ознаками основних прав людини є: 1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утриматися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не здатна нормально існувати і розвиватися; 2) можливості, які мають правовий характер, оскільки закріплені в правових актах, які утворені в межах держави та на міжнародному рівні. При цьому, негативні права вважаються основоположними і абсолютними. Вони з'явилися раніше інших прав і розвивалися як група прав на незалежність громадян від влади (свобода віросповідання, свобода совісті, право на винахід, на недоторканість власності, свобода думки, свобода слова...). Ці права мають назву "права свободи", "права громадянських свобод", "громадянські права і свободи" [29, с. 4].

У «Великій українській енциклопедії» під альтернативною службою розуміється, служба, запроваджена для виконання обов'язку перед суспільством для осіб, що відмовляються від проходження строкової військової служби з релігійних, політичних, моральних, етичних переконань, за станом здоров'я тощо [30].

У низці вітчизняних нормативно-правових актів визначені юридичні засоби реалізації, охорони і захисту свободи вибору світогляду та віросповідання, а також окремих її елементів (можливостей), зокрема таких, як право на альтернативну (невійськову) службу [31; 32].

Цілий ряд фундаментальних положень щодо правового захисту релігійної свободи знайшли своє відображення у деяких інших законах і підзаконних нормативних актах нашої держави, що сприяє більш ширшому її втіленню. Система національного законодавства у сфері здійснення релігійних прав та забезпечення свобод у приватноправовій сфері складається з наступних правових актів: Цивільного кодексу України; Цивільно-процесуального кодексу України; законів «Про альтернативну (невійськову) службу»; «Про освіту», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» тощо [36, с. 20–23].

В Основному Законі України стверджується, що якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, то виконання цього обов'язку має бути замінене

альтернативною (невійськовою) службою (частина 4 статті 35), при цьому право на життя та здоров'я, недоторканність і безпека людини визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (стаття 3) [34].

Аналізуючи конституційну норму (частина 4 статті 35) Є. Григоренко акцентує на тому, що є не зрозумілою юридична природа альтернативної служби, у зв'язку з чим зауважує він, її у переважній більшості розуміють саме як право на альтернативну службу. Оскільки право – це міра можливої поведінки, а отже, громадянин реалізує його за власним бажанням, то у нього як відзначає дослідник, є можливість вибору – не тільки реалізувати чи не реалізувати це право, а також у будь-який час після початку відмовитися від подальшої його реалізації. Саме таке розуміння альтернативної служби вважає вчений, призвело до того, що Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу», розглядає її теж як право [37, с. 257-258].

Спеціальна юридична література містить різні визначення прав людини: 1) права людини – це певним чином внормована її свобода; 2) права людини – це певні її потреби або інтереси; 3) права людини – це її вимоги щодо надання певних пільг, скеровані суспільству, державі, законодавству; 4) права людини – це певний тип (форма існування, спосіб вияву) моралі [38, с. 5].

Досліджуючи поняття та сутність прав людини І. Щербай класифікує права людини, а саме: а) природні права людини (це ті права, які надаються людині від народження, надані Богом і супроводжують людину аж до самої смерті); б) фізичні права людини (це ті права, які задовольняють матеріальні, духовні та інші потреби людини); в) особисті права людини (це ті права, які захищають права, свободи й інтереси громадянина) [39, с. 639-640].

А. Колодій та А. Олійник виділяють фізичні й особисті права. Фізичні права – це можливості людей, що описують їхнє фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб, а особисті права – це можливості людини і громадянина щодо захисту своїх прав, свобод і законних інтересів [40, с. 167]. О. Зайчук та Н. Оніщенко ототожнюють терміни особисті і громадянські права. На їхню думку, особисті (громадянські) права – це людські можливості, що забезпечують її фізичну та морально-психологічну індивідуальність. Вони слугують запорукою індивідуальної автономності і свободи, засобом захисту суб'єктів від тиранії з боку держави та інших людей. Це природні права людини, що визнаються та закріплюються державою, гарантують їй певний рівень свободи і надають реальну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантують невтручання в особисте життя [41, с. 184].

З погляду класифікації прав особистості право на заміну військової служби альтернативною цивільною службою необхідно відносити до числа особистих прав людини [42; 43; 44].

Комітет з прав людини ООН вказуючи на підстави для відмови від військової служби з релігійно-етичних мотивів, підкреслює, що такі мотиви повинні застосовуватись без будь-якої дискримінації за всіма віросповіданнями й іншими переконаннями, а відтак будь-яка альтернативна служба для осіб, які відмовилися від військової служби з релігійно-етичних мотивів, повинна здійснюватись без жодної дискримінації [45].

Тобто, Комітет з прав людини ООН чітко дає зрозуміти, що право на відмову від військової служби за переконаннями є особистим правом, відмінним від права, яке може здійснюватися лише на підставі приналежності до будь-якої конкретної релігійної групи.

Більшість учених виокремлюють як визначальні критерії зазначених прав такі сутнісні властивості, як гарантування індивідуальної свободи, тобто можливості безперешкодного вибору різних варіантів поведінки громадянина у сфері суспільних відносин, побуту, приватного життя, а також сприяння якнайкращому прояву духовних інтересів, здібностей, прагнень особистості [43, с. 37].

Таким чином, ядро правового інституту альтернативної цивільної служби складають як норми міжнародного права так і конституційні норми, що визначають право громадянина на заміну військової служби альтернативною цивільною службою.

Так, у Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань, ухваленій Резолюцією 36/55 Генеральної Асамблеї ООН у 1981 р., стверджується, що релігія або переконання є для кожного, хто їх дотримується, одним з основних елементів його розуміння життя та що свободи релігії чи переконань слід повністю дотримуватися і гарантувати [46].

Висновки. Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є гарантована законом можливість, яка спрямована на задоволення релігійних переконань громадянина. Тобто, право громадянина вірити, мислити і діяти згідно зі своєю релігією, мотивує його поведінку (почуття, емоції, волю), що ґрунтується на релігії, яка визначає його став-

лення до відстоювання свого заперечення проходити військову службу з огляду на свої релігійні переконання та заміни такої на проходження цивільної служби, без забезпечення якої він буде позбавлений вільної можливості нормально існувати і розвиватися, за умови дотримання ним законності та правопорядку.

Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою розглядаються у міжнародному та національному законодавстві як основне право людини, джерелом якого є свобода думки, совісті і релігії. Воно надає будь-якій особі право на звільнення від обов'язкової військової служби, якщо вона не може бути узгоджена з релігією або переконаннями цієї особи. Таке право покликане сприяти реалізації громадянином свободи думки, совісті та свободи віросповідання, Під таким правом розуміється, як дозволене й гарантоване законами держави право громадян відповідно до своїх переконань і ставлення до релігії проходити замість військової служби цивільну службу, не пов'язану з носінням і застосуванням зброї.

Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є конституційним правом, яке є гарантоване державою та закріплена в Конституції можливість, обирати цивільну службу взамін військової служби, через свої переконання. Таке право відноситься до системи міжнародного та національного законодавства у сфері здійснення релігійних прав та забезпечення свобод. Воно покликане забезпечити автономність громадянина від державної влади, яка надасть йому спроможність належним чином реалізувати такі свої права людини як свобода думки, свобода совісті та віросповідання задля задоволення своїх інтересів і потреб, які є основоположними та абсолютними правами, що становлять основу будь-якої демократичної та правової держави.

Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою відноситься до особистих прав та є складовим елементом правового статусу людини і громадянина, що отримало правове закріплення в демократичному суспільстві. Таке право громадянина є одним із найважливіших компонентів конституційного (базового) статусу особи, який об'єднує не тільки конституційні права, свободи та їхні гарантії, але й обов'язки закріплені в Основному законі країни. Зміст такого конституційного статусу становлять права й обов'язки, які представлені й гарантовані всім і кожному громадянину Основним законом в ході реалізації права на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою.

Сутність конституційного права громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою полягає в можливості громадянина не з примусу, а відповідно до його переконань обирати невійськову службу. Це право безпосередньо пов'язане з реалізацією свободи думки, совісті та свободи віросповідання, які належать до основних свобод людини в демократичній державі. Юридичне значення права на заміну військової служби альтернативною службою з погляду реалізації свободи думки, свободи совісті та свободи віросповідання означає дозволене і гарантоване законами держави право громадян відповідно до своїх переконань і ставлення до релігії проходити замість військової служби цивільну службу, не пов'язану з носінням і застосуванням зброї.

Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) цивільною, передбачене частиною 4 статті 35 Конституції України, є конституційним правом українських громадян, йому притаманні ті самі ознаки, що й іншим основним правам і свободам.

Право громадян на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є суб'єктивним правом, яке реалізується у правовідносинах громадянина з державою, з моменту вимоги громадянина про заміну йому військової служби на цивільну (альтернативну) службу з огляду на його релігійні переконання. Оскільки, з огляду на Основний закон України, громадянин має право на заміну військової служби, якщо його релігійним переконанням суперечить несення такої.

Суб'єктом цього права є не будь яка особа, а саме громадянин призовного віку, який з огляду на свої переконання відмовляється від проходження військової служби. За українським законодавством суб'єктами цього права є тільки члени діючих згідно закону релігійних громад, віровчення яких забороняє користування зброєю. За міжнародним законодавством суб'єктами цього права є будь - який громадянин призовного віку, який відмовляється від військової служби з огляду на його не тільки його релігійні, але й етичні та політичні міркування. Тобто суб'єктом цього права визнається навіть та особа, яка не є послідовником якогось певного віровчення, а будь-який призовник, який дотримується поглядів, що перешкоджають йому брати участь у військовій службі.

За міжнародним законодавством суб'єктами права на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є будь – яка людина, як та що призивається на військову службу, так і та яка вже проходить службу в тому числі і на професійній основі, чиї свідомі переконання в бажанні відмовитися від служби в армії сформувалися після її вступу до збройних сил. Це право, забезпечує пріоритет інтересів окремо взятого громадянина, які набувають завдяки його закріпленні в конституції, реальним гарантіям захисту та встановлює розумний і гуманний компроміс між вільним вираженням думки, свободою совісті, віросповідання, переконань і військовим обов'язком. Це право являється тим правовим інструментом, завдяки якому забезпечується баланс та компроміс інтересів громадянина та держави.

Важливість конституційного закріплення права громадянина на заміну військової альтернативною цивільною службою, визначається, насамперед, тим, що це право є об'єктом конституційного захисту. Тобто, право на заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою є приписом конституційного рівня, який покликаний гарантувати та захищати це право разом з іншими основоположними правами і свободами людини, які у своїй сукупності являють собою серцевину конституційного ладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Commission on Human Rights resolution 1989/59. Conscientious objection to military service URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/E-CN_4-RES-1989-59.pdf.
2. The international Centre for the legal protection of human rights. -London, Lemited Kingdom, 1996. 157 p.
3. Советское государство и право. – 1990. № 11. 157 с.
4. The right to conscientious objection to military service. Doc. 6752, report of the Committee on Legal Affairs and Human Rights, Rapporteur: Mr Rodotà, Italy, Independent Left. URL: <https://rm.coe.int/09000016809762e4>.
5. Защита основного права человека право на отказ от воинской службы по убеждениям советски в Европе. Международная амнистия. МА: VH 01/02/D7, LONDON WCIX 8DJ, UNITED KINGDOM 1997. 77 с. URL: <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/05/EUR010021997RUSSIAN.pdf>.
6. Рекомендація (1987) R 8 про відмову від обов'язкової військової служби з міркувань совісті, прийнята Радою міністрів Ради Європи 9 квітня 1987 р. на 406-му засіданні заступників міністрів, URL: <http://cm.coe.int/stat/E/Public/1987/1987r8.htm>.
7. Резолюція Комісії ООН з прав людини 1998/77. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/E-CN_4-RES-1998-77.pdf.
8. Резолюція Комісії з прав людини 2002/45. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/E-CN_4-RES-2002-45.pdf.
9. Отказ от военной службы по убеждениям. HR/PUB/12/1 Нью-Йорк и Женева, 2012 год. – 88 с.
10. Права людини: Компендіум Стандартів, Передових Практик та Рекомендацій. Organization for Security and Co-operation in Europe. 13 вересня 2024. – 326 с. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/576219>, с. 121.
11. Guidelines for Review of Legislation Pertaining to Religion or Belief. Organization for Security and Co-operation in Europe. 28 September 2004. - 71 с. URL: <https://www.osce.org/odihr/13993?download=true%20>.
12. Комітет з прав людини ООН. Повідомлення № 1593-1603/2007. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhsIPWnUpp4BdB1noqT%2BdRusWojgc4Gxtc4OYOSePcQhkYfdLCnTcsKARufGfBtx3mbtYFenJP5GtP3hcWe4wtre2y%2B%2FzkOB9DFAwEwsDI7IT9xB7YduCb2VsZvKOi7DCTcf5OWsHvMozl%2BISZXhhWx8U%3D>.
13. Комітет з прав людини ООН. Повідомлення № 1642–1741/2007. Погляди прийняті 24 березня 2011 року.
14. Європейський суд з прав людини. Справа «Баятян проти Вірменії» (23459/03), 07.07.2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611>.
15. Європейський суд з прав людини. Справа «Енвер Айдемір проти Туреччини» (26012/11). 07.09.2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163456>.

16. Європейський суд з прав людини. Справа «Адян та інші проти Вірменії» (75604/11), 12.10.2017. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177429>.
17. Європейський суд з прав людини. Справа «Савда проти Туреччини» (42730/05), 12.09.2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111414>.
18. Європейський суд з прав людини. Справа «Папавасілакис проти Греції» (66899/14), 15.09.2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166850>.
19. Європейський суд з прав людини. Справа «Дягілев проти Росії» (49972/16). 07.09.2020. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201649>.
20. Європейський суд з прав людини. «N. проти Швеції» (10410/83), 11.10.1984. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-74737>.
21. Європейський суд з прав людини. «Пітерс проти Netherlands» (21132/93), 06.04.1994. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-1835>.
22. Європейський суд з прав людини. Справа «Тліменос проти Греції» (34369/97), 06.04.2000. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58561>.
23. Європейський суд з прав людини. Справа «Феті Демірташ проти Туреччини» (5260/07), 17.04.2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108617>.
24. Європейський суд з прав людини. Справа «Савда проти Туреччини» (42730/05), 12.09.2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111414>.
25. A/HRC/RES/20/2. Conscientious objection to military service. Human Rights Council. 16 July 2012 20th session. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/RES/20/2.
26. Права человека в вооруженных силах: Свод стандартов, хорошей практики и рекомендаций – Защита прав человека военнослужащих на национальном уровне. Organization for Security and Co-operation in Europe. 4 марта 2021. 322 с. URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/507065>.
27. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. М., 1985 г. 175 с.
28. Масленников В.А. Конституционные права и обязанности граждан СССР» М., 1979 г. 128 с.
29. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Основні права людини. Ужгород, 2003. 66 с.
30. Альтернативна служба / Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Альтернативна_служба.
31. Про освіту: Закон України в редакції 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
32. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України в редакції 1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>.
33. Кривенко Ю. Законодавчі гарантії здійснення релігійних прав та свобод. Часопис цивілістики. 2013. Вип. 14. С. 20–23.
34. Конституція України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4331> (дата звернення: 24.11.2024).
35. Права людини в Україні – 2016. Доповідь правозахисних організацій / За ред.: А.П. Бущенко, О.А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харків 2017. 315 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Prava-2016-povna-versiya.pdf>.
36. Кривенко Ю. Законодавчі гарантії здійснення релігійних прав та свобод. Часопис цивілістики. 2013. Вип. 14. С. 20–23.
37. Права людини в Україні – 2016. Доповідь правозахисних організацій / За ред.: А.П. Бущенко, О.А. Мартиненка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харків 2017. 315 с. URL: <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Prava-2016-povna-versiya.pdf>.
38. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
39. Щербай І. Поняття та сутність прав людини. Аналітичне-порівняльне правознавство/ редкол.: Ю.М. Бисага (голов. ред.), В.В. Заборовський, Д. М. Белов, С. Б. Булеца та ін.; ДВНЗ «УжНУ» – Ужгород, 2023. №1. С. 636-640. Бібліогр.: с. 640 (14 назв). URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278803/273454>.
40. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 332 с.

41. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
42. Ключков В.В. Религия, государство, право. М., 1978. 287 с.
43. Розенбаум Ю.А. Советское государство и церковь. М., 1985. 174 с.
44. Гаевая Н.П. Советское законодательство о свободе совести: вопросы теории и практики применения. Дис канд. юрид. наук. Киев, 1985.
45. Сообщение № 402/1990, Х. Бринкхоф против Нидерландов (соображения приняты 27 июля 1993 года). Документы Организации Объединенных Наций, Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, А/48/40 (том II). стр. 121, пункт 9.3.
46. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений Принята резолюцией 36/55 Генеральной Ассамблеи от 25 ноября 1981 года
URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml

УДК 351.74:004.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.57>

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ МЕТОДИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Демчук Т.І.,

доктор філософії з галузі знань 08 «Право»,

доцент кафедри конституційного,

адміністративного та фінансового права

Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту

ORCID: 0000-0002-0955-1816

Демчук Т.І. Інформаційно-аналітичні та організаційні методи правоохоронної діяльності.

У статті розглядаються сучасні інформаційно-аналітичні та організаційні методи, що застосовуються у правоохоронній діяльності України в умовах трансформації системи безпеки, впровадження європейських стандартів правопорядку та зростання рівня суспільних викликів. Інформаційно-аналітична складова діяльності правоохоронних органів визначається як комплекс взаємопов'язаних заходів зі збору, перевірки, систематизації, обробки, аналізу та збереження даних, необхідних для формування обґрунтованих управлінських рішень, своєчасного реагування на правопорушення та розробки ефективних стратегій протидії злочинності. Значну увагу приділено використанню сучасних інформаційних технологій, автоматизованих баз даних, систем штучного інтелекту, геоінформаційних ресурсів та кримінологічного аналізу як інструментів підвищення результативності діяльності поліції, прокуратури, ДБР та інших суб'єктів сектору безпеки.

Організаційні методи розглядаються як комплекс управлінських рішень, що охоплюють планування, координацію, контроль та оцінку ефективності службової діяльності, забезпечують упорядкування роботи, раціональний розподіл ресурсів, розвиток міжвідомчої взаємодії та дотримання принципів законності й прозорості. Окремий акцент зроблено на важливості підвищення ролі управлінської культури в діяльності правоохоронних органів, формуванні єдиних стандартів управління та створенні умов для налагодження ефективної комунікації між різними службовими структурами. Такі методи спрямовані не лише на забезпечення стабільності функціонування системи, а й на її адаптацію до нових викликів, зокрема пов'язаних із транснаціональною злочинністю, кіберзагрозами та гібридними формами правопорушень.

Наголошується, що поєднання інформаційно-аналітичних та організаційних методів є ключовим чинником у формуванні комплексної моделі ефективної правоохоронної діяльності. З одного боку, воно забезпечує накопичення, аналіз і прогнозування на основі достовірних даних, а з іншого – створює умови для чіткої координації управлінських рішень та посилення їх практичної реалізації. Важливим напрямом залишається інтеграція вітчизняних практик у сфері забезпечення правопорядку із міжнародними підходами та стандартами, що сприятиме зміцненню інституційної спроможності правоохоронних органів і формуванню стійкої моделі гарантування національної безпеки.

Ключові слова: правоохоронна діяльність; інформаційно-аналітичні методи; організаційні методи; прогнозування злочинності; геоінформаційні системи; управління правоохоронними органами; планування; координація; контроль; оперативно-розшукова діяльність.

Demchuk T.I. Information-analytical and organizational methods of law enforcement activities.

The article examines modern information-analytical and organizational methods used in law enforcement activities in Ukraine in the context of the transformation of the security system, the implementation of European standards of law and order and the growth of the level of social challenges. The information-analytical component of the activities of law enforcement agencies is defined as a set of interrelated measures for the collection, verification, systematization, processing, analysis and storage of data necessary for the formation of substantiated management decisions, timely response to offenses and

the development of effective strategies for combating crime. Considerable attention is paid to the use of modern information technologies, automated databases, artificial intelligence systems, geoinformation resources and criminological analysis as tools for increasing the effectiveness of the activities of the police, prosecutor's office, State Bureau of Investigation and other security sector entities.

Organizational methods are considered as a set of management decisions that cover planning, coordination, control and assessment of the effectiveness of official activities, ensure the streamlining of work, rational allocation of resources, the development of interdepartmental interaction and compliance with the principles of legality and transparency. Particular emphasis is placed on the importance of increasing the role of management culture in the activities of law enforcement agencies, the formation of unified management standards and the creation of conditions for establishing effective communication between various service structures. Such methods are aimed not only at ensuring the stability of the system, but also at its adaptation to new challenges, in particular those related to transnational crime, cyber threats and hybrid forms of offenses. It is emphasized that the combination of information-analytical and organizational methods is a key factor in the formation of a comprehensive model of effective law enforcement activities. On the one hand, it ensures the accumulation, analysis and forecasting based on reliable data, and on the other hand, it creates conditions for clear coordination of management decisions and strengthening their practical implementation. An important direction remains the integration of domestic practices in the field of law enforcement with international approaches and standards, which will contribute to strengthening the institutional capacity of law enforcement agencies and the formation of a sustainable model of guaranteeing national security.

Key words: law enforcement activities; information and analytical methods; organizational methods; crime forecasting; geographic information systems; law enforcement management; planning; coordination; control; operational and investigative activities.

Сучасні процеси глобалізації, інтеграції та динамічних змін у сфері безпеки висувають перед правоохоронними органами нові вимоги щодо ефективності, оперативності та прозорості їхньої діяльності. В умовах зростання рівня злочинності, поширення організованих та транснаціональних злочинних груп, а також появи нових форм правопорушень, зокрема у сфері кіберзлочинності, зростає потреба у використанні сучасних управлінських підходів, заснованих на комплексному застосуванні інформаційно-аналітичних та організаційних методів.

Тому, Указом Президента України «Про єдину комп'ютерну інформаційну систему правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю» від 31.01.2006 № 80/2006 було запроваджено «створення Єдиної комп'ютерної інформаційної системи правоохоронних органів із питань боротьби зі злочинністю. Єдиний інформаційний простір правоохоронних органів включає в себе такі технічні елементи, як бази та банки даних, технології їх ведення та використання, інформаційно-телекомунікаційні системи та мережі» [7, с. 145] Адже, інформаційно-аналітична та організаційна діяльність зазначених органів виступає основою для формування ефективних рішень у сфері правоохоронної діяльності, оскільки передбачає систематичний збір, перевірку, аналіз і використання відомостей, що відображають стан правопорядку та тенденції його змін. Розвиток цифрових технологій, впровадження автоматизованих баз даних, геоінформаційних систем, інструментів прогнозової аналітики та штучного інтелекту створюють нові можливості для оперативного виявлення правопорушень, прогнозування ризиків і запобігання кримінальним проявам.

Водночас організаційні методи, які охоплюють планування, координацію, контроль і регулювання діяльності правоохоронних органів, забезпечують впорядкування роботи, підвищення рівня міжвідомчої взаємодії, оптимізацію використання матеріальних і кадрових ресурсів.

Ефективне поєднання цих двох груп методів дозволяє створити цілісну систему управління правоохоронною діяльністю, яка відповідає сучасним викликам та сприяє підвищенню рівня безпеки громадян. Особливої актуальності набуває вивчення міжнародного досвіду та можливостей його адаптації до вітчизняних умов, що дозволяє впроваджувати передові практики і забезпечувати відповідність діяльності правоохоронних органів України міжнародним стандартам.

Постановка проблеми. Попри постійний розвиток інформаційних технологій та реформування правоохоронної системи України, ефективність застосування інформаційно-аналітичних та організаційних методів у практичній діяльності залишається обмеженою. Існує низка проблем, які знижують результативність роботи органів правопорядку та ускладнюють виконання завдань із забезпечення безпеки громадян. Серед ключових проблем можна виокремити фрагментарність та

недостатню інтеграцію відомчих інформаційних ресурсів, що призводить до дублювання інформації, втрати її актуальності та затримок у передачі даних між підрозділами. Обмежена технічна сумісність програмних комплексів різних правоохоронних структур ускладнює оперативний обмін даними та використання аналітичних інструментів у режимі реального часу. Також спостерігається недостатній рівень підготовки персоналу до роботи з сучасними аналітичними системами, що зумовлює поверхневий аналіз даних та знижує якість управлінських рішень. Проблемним залишається питання організаційної взаємодії між правоохоронними органами різного рівня та підпорядкування, особливо у випадках, коли необхідна швидка координація дій на міжрегіональному чи міжнародному рівнях. Низький рівень стандартизації процедур планування, контролю та оцінки результативності призводить до відмінностей у підходах різних підрозділів, що негативно впливає на узгодженість та ефективність загальної системи.

Крім того, існують виклики, пов'язані з кіберзахистом відомчих інформаційних ресурсів, адже зростає ризик несанкціонованого доступу до баз даних і використання конфіденційної інформації у злочинних цілях. У сукупності ці фактори вимагають розробки та впровадження комплексних заходів, спрямованих на інтеграцію інформаційних систем, удосконалення підготовки кадрів, стандартизацію організаційних процедур та впровадження новітніх технологій у сфері аналітичної роботи.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі сутності, змісту та практичного застосування інформаційно-аналітичних і організаційних методів у діяльності правоохоронних органів України, визначенні їх ролі у підвищенні ефективності управління у сфері забезпечення правопорядку, виявленні проблем та розробленні пропозицій щодо вдосконалення цих методів з урахуванням сучасних викликів безпеки та міжнародного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблематики на загальнотеоретичному рівні досліджувалися рядом вітчизняних науковців, зокрема: В. Авер'янова, Б. Андрушківа, О. Бандурки, О. Бойченка, М. Водька, В. Баратюк, О. Березенський, О. Виноградов, Л. Герасименко, Г. Горбенко, С. Демидюк, О. Засць, Ю. Кардашевський, М. Карчевський, Г. Катамадзе, М. Корнієнко, О. Користін, А. Мовчан, В. Некрасов, А. Тімошин, О. Тихонова, О. Фаріон, І. Федчак, Г. Форос, А. Ханькевич, В. Шендрик, С. Єсімова, В. Журавля, В. Захарова, Р. Калюжного, Ю. Комісарчука, В. Ліпкана, О. Логінова, Є. Лук'янчикова, М. Мартинова, А. Марущака, О. Пахомова, В. Пашка, Т. Писаревської, В. Середи, В. Хахановського, В. Шамрая, В. Шепітька, І. Шинкаренка та ін.

Виклад основного матеріалу. Інформаційно-аналітичні та організаційні методи правоохоронної діяльності утворюють взаємодоповнювальну систему, в якій дані трансформуються у знання, а останні – в керовану дію. Ядром цієї системи є інтелектуально-орієнтована модель діяльності правоохоронних органів, яка передбачає пріоритет аналітики у визначенні оперативних і стратегічних рішень, розподілі ресурсів та оцінюванні ризиків. Аналітичний цикл включає декілька етапів, зокрема ідентифікації проблеми, збирання та верифікації даних, їх інтеграції в єдине інформаційне середовище, багатовимірний аналіз, візуалізації результатів, формування рекомендацій і моніторингу ефективності виконання.

У практичному вимірі джерелами даних виступають відомчі реєстри, оперативно-розшукові матеріали, повідомлення громадян, відкриті дані, матеріали адміністративного нагляду, а також міжнародні канали комунікації, зокрема системи Інтерполу для швидкого обміну відомостями щодо осіб, документів і предметів, що перебувають у розшуку. Для забезпечення якості даних із зазначених систем критичною є стандартизація форматів запису, уніфікація класифікаторів подій та суб'єктів, а також процедури очищення, адже саме від точності вихідної інформації залежить валідність подальших висновків.

В умовах сьогодення результати аналітичних досліджень мають значну важливість для оцінки рівня законності, прогнозування криміногенної ситуації, пошуку осіб та засобів, які використовувалися для скоєння злочинів. Продукти аналітичної роботи все частіше застосовуються для стратегічного планування, що підвищує ефективність та оптимізує діяльність правоохоронних органів та їхнього персоналу [1].

На думку В.М. Варненка «інформаційно-аналітична діяльність є специфічним різновидом інтелектуальної, розумової діяльності людини, у ході якої внаслідок певного алгоритму послідовних дій з пошуку, накопичення, зберігання, обробки, аналізу первинної інформації утворюється нова, вторинна аналітична інформація у формі аналітичної довідки, звіту, огляду, прогнозу тощо»

[2, с. 14]. Поруч із тим, С.В. Мазурик дотримується схожої думки, та визначає інформаційно-аналітична діяльність як «вид соціальної діяльності, що полягає у роботі з інформацією з використанням сукупності логічних, математичних та інших прийомів, результатом якої є створення унікального інтелектуального інформаційного продукту, товару чи засобу» [3]. Варто погодитись із думкою В.Р. Білої, яка зазначає про «доцільність виокремлювати деякі властивості правової форми аналітичної діяльності, яка за своїм змістом є управлінським рішенням про наявність порушень чинного законодавства» [4, с. 66].

На думку інших науковців, інформаційно-аналітична діяльність – це сукупність дій на основі концепцій, методів, засобів, нормативно-методичних матеріалів для збору, накопичення, обробки та аналізу даних з метою обґрунтування та прийняття рішень [9, с. 242].

Варто погодитись із думкою, В.Терехова, що інформаційно-аналітичне дослідження у сфері правоохоронної діяльності – це творчо-інтелектуальна діяльність аналітика (експерта) з отримання нового знання (інформаційно-аналітичного продукту) на підставі зібраних та оброблених (переважно засобами автоматизації) даних про осіб, процеси, події, явища, ініційована уповноваженими особами з метою реалізації повноважень у сфері охоронюваних законом відносин [10, с. 106].

Таким чином, у науковій літературі простежується поступовий перехід від розуміння інформаційно-аналітичної діяльності як суто процедурної сукупності методів та засобів, спрямованих на забезпечення процесу ухвалення рішень, до її трактування як більш складного, інтелектуально-творчого процесу. Якщо перше визначення акцентує увагу на інструментарії та нормативно-методичній основі, то друге підкреслює значення аналітичної роботи як творчої діяльності, результатом якої є отримання якісно нового знання, що безпосередньо впливає на ефективність правоохоронної практики.

Тому, інформаційно-аналітична діяльність, будучи різновидом інтелектуальної роботи та формою управлінського рішення, безпосередньо інтегрується в процес інформаційного забезпечення оперативно-розшукових заходів, що є ключовим етапом у виявленні, запобіганні та розслідуванні кримінальних правопорушень.

Водночас, О.М. Бандурка констатує «виявлення, запобігання і розслідування злочинів неможливі без попереднього отримання інформації про повне і всебічне висвітлення діяльності суб'єкта правопорушення, що слугує запорукою успішного припинення його протиправної поведінки. Така діяльність у правоохоронній системі являє собою процес інформаційного забезпечення оперативно-розшукової діяльності у протидії злочинності» [5, с. 281]. Є.Д. Лук'янчиков інформаційне забезпечення розглядає як «загальний метод організації тієї чи іншої діяльності та як процес, пов'язаний з отриманням (збиранням), переробкою, використанням та збереженням інформації, яка відображає реальні явища, події, факти тощо» [6, с. 111].

Метою інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів є створення умов для прийняття ефективних державних управлінських рішень [11, с. 8].

Враховуючи вище зазначені думки науковців, можна виокремити, що методичне ядро аналітики становлять інструменти описової статистики, часових рядів, просторового аналізу, ризик-орієнтованого моделювання середовища, соціально-мережевого аналізу для виявлення ключових вузлів злочинної взаємодії, а також кримінологічні «скрипти», що реконструюють типові етапи вчинення правопорушення.

Тому, інформаційно-аналітичні методи умовно можна поділити на три види: перший, відповідає за збір та обробку інформації, зокрема використання баз даних, автоматизованих систем обліку, оперативної інформації; другий, за аналіз даних, тобто за застосування статистичних методів, кримінологічного аналізу, прогнозування тенденцій злочинності; третій, за інформаційні технології використання програмно-аналітичних комплексів (наприклад, ЄРДР, «Інтерпол»), геоінформаційних систем для картографування злочинів.

Окрім цього, слід погодитись із думкою О.О. Мельнікової, котра виокремлює такі складові елементи поняття інформаційно-аналітичної роботи правоохоронних органів та їх особливості:

1. Інформаційно-аналітична робота правоохоронних органів – це система заходів (процесуальних, криміналістичних, оперативно-розшукових, пошукових, розвідувальних, контррозвідувальних, організаційно-управлінських, технічних, аналітичних тощо), що передбачені законами України та врегульовані відомчими нормативними актами органів, уповноважених на здійснення досудового розслідування та ОРД, які визначають її порядок і умови.

2. Суб'єктами інформаційно-аналітичної роботи у розслідуванні злочинів є слідчі, експертно-криміналістичні, оперативні й інформаційно-аналітичні підрозділи та їх посадові особи і певною мірою інші працівники правоохоронних органів і негласні працівники.

3. Об'єктами інформаційно-аналітичної роботи за розслідування злочинів є фізичні та юридичні особи, корпоративні об'єкти, предмети, документи, речовини, тварини, трупи, приміщення, споруди, ділянки місцевості, мережа Інтернет, інформаційні ресурси, явища, процеси, події, навички, зовнішні дії людини, радіофір, трафіки зв'язків абонентів мобільного зв'язку тощо.

4. Механізм інформаційно-аналітичної роботи охоплює низку дій суб'єктів її здійснення (пошук, фіксацію, отримання, обробку, систематизацію, узагальнення, аналіз, прогнозування, зберігання та використання інформації).

5. Предметом інформаційно-аналітичної роботи у розслідуванні злочинів є характерні особливості чи ознаки об'єктів інформаційно-аналітичної роботи, зафіксовані на відповідних носіях або в пам'яті людей, або їх відображення.

6. Основними засобами інформаційно-аналітичної роботи при розслідуванні злочинів є: – оперативна та криміналістична техніка і спеціальні технічні засоби, призначені для гласного та негласного отримання інформації; – відповідні апаратно-програмні комплекси (автоматизовані інформаційно-пошукові, експертні та логіко-аналітичні системи тощо) і різні технічні пристрої, за допомогою яких здійснюється обробка, систематизація та аналіз оперативно-розшукових та інших відомостей фактографічного та криміналістичного характеру. Важливу роль у цьому виконують принципи інформаційно-аналітичної роботи [12, с. 47-48].

Отже, підсумовуючи зазначене варто підкреслити, що інформаційно-аналітична робота не лише окреслює методи та інструменти збору, обробки й аналізу даних у сфері правоохоронної діяльності, а й створює підґрунтя для формування ефективних організаційних механізмів управління. Саме комплексність інформаційних процесів дозволяє забезпечити належну координацію між підрозділами, впорядкувати службові дії та обґрунтовано застосовувати управлінські методи. Таким чином, інформаційно-аналітична діяльність є не лише окремим напрямом, а й ключовою передумовою для реалізації організаційних методів, спрямованих на досягнення цілей правоохоронних органів.

Далі, варто зупинитись на аналізі організаційних методів правоохоронної діяльності. Останні являють собою цілісну систему управлінських прийомів і способів, спрямованих на забезпечення чіткого функціонування органів правопорядку, ефективну координацію їх взаємодії та досягнення визначених завдань у сфері забезпечення правопорядку і безпеки. Їх сутність полягає в упорядкуванні службових процесів, раціональному використанні ресурсів, підтриманні дисципліни та узгодженості дій між різними структурними підрозділами, як у межах одного відомства, так і на міжвідомчому та міжнародному рівнях.

На думку, В.Б. Дзюндзюк, Р.В. Миронюк організаційними методами є: «планування, координації діяльності, вироблення рішень, інструктування, інформаційного забезпечення, організації виконання й контролю за виконанням, роботи з кадрами апарату» [8, с. 103–105].

Враховуючи наведений підхід до класифікації організаційних методів, доцільно детальніше розглянути кожен із них, починаючи з планування як базового інструменту управління правоохоронною діяльністю.

Одним із ключових напрямів організаційних методів є планування, яке включає визначення цілей, завдань, часових рамок та ресурсного забезпечення заходів у сфері протидії злочинності та підтримання громадського порядку. Воно може бути стратегічним, тактичним або оперативним, яке спрямоване на формування комплексних програм діяльності, враховуючи наявні ризики, криміногенну ситуацію та пріоритети державної політики у сфері безпеки.

Наступним, важливим компонентом, є регламентація діяльності правоохоронних органів, яка реалізується через розроблення та впровадження стандартних операційних процедур, наказів, інструкцій і положень, що встановлюють порядок виконання завдань, взаємодії підрозділів і використання ресурсів. Регламентовані процедури забезпечують єдність підходів, передбачуваність управлінських рішень і чіткість виконання службових та/або посадових обов'язків зазначеними органами.

Третім є координація дій, що є одним із базових організаційних методів, який полягає у налагодженні ефективної взаємодії між підрозділами різного рівня, а також між різними правоохоронними структурами, включаючи Національну поліцію, прокуратуру, Службу безпеки України,

Державну прикордонну службу та інші органи. Координаційні заходи передбачають обмін оперативною інформацією, узгодження спільних операцій, проведення спільних нарад та тренувань, що підвищує узгодженість дій та ефективність реагування на правопорушення.

Контроль і моніторинг службової діяльності забезпечують дотримання встановлених стандартів, виконання планів та своєчасне коригування дій у разі виявлення недоліків. Він реалізується через внутрішні інспекції, аудит, оцінювання результативності підрозділів та індивідуальної діяльності працівників. Моніторинг дозволяє своєчасно виявляти проблемні аспекти, попереджати зловживання та підвищувати загальний рівень службової дисципліни.

Організаційні методи включають і систему кадрового управління, що охоплює добір, порядок, ротацію та підвищення кваліфікації кадрів. Вона спрямована на формування професійного, дисциплінованого та мотивованого особового складу, здатного ефективно виконувати покладені завдання. До цього блоку належить також застосування механізмів стимулювання, заохочення та дисциплінарної відповідальності.

Окреме місце займає міжвідомча та міжнародна взаємодія, яка дозволяє інтегрувати національні правоохоронні органи у глобальну систему безпеки. Це реалізується через обмін інформацією з міжнародними організаціями, такими як Інтерпол та інші, участь у спільних операціях, використання міжнародних аналітичних платформ і баз даних.

Загалом організаційні методи створюють управлінську основу для реалізації оперативно-службових та інформаційно-аналітичних заходів. Їх ефективне застосування визначає здатність правоохоронної системи адекватно реагувати на динамічні виклики безпеки, забезпечувати громадський порядок та дотримання законності.

Проте, важливо враховувати ризик похибок організаційних методів правоохоронної діяльності, адже за допомогою технічних засобів збирання та обробки інформації мають застосовуватися з оцінкою похибок, перевіркою на упередженість та супроводжуватися управлінськими запобіжниками, аби аналітика не підміняла правову оцінку та не створювала дискримінаційних практик. Водночас, організаційний блок методів повинен забезпечувати перетворення аналітичних висновків на узгоджені управлінські рішення, зокрема: планування, координація між підрозділами і відомствами, регламентація процесів, контроль і зворотний зв'язок.

Орієнтиром для цього є підходи доказово-орієнтованої поліції, що вимагають підкріплювати практики емпіричними даними та оцінювати їх вплив на безпеку, довіру громади й права людини.

Загалом, ефективне застосування організаційних методів у поєднанні з інформаційно-аналітичними інструментами дозволяє правоохоронним органам забезпечувати високу результативність роботи, гнучко реагувати на зміни оперативної обстановки та впроваджувати найкращі практики управління у сфері безпеки.

Висновки. Інформаційно-аналітичні та організаційні методи становлять взаємопов'язану систему, яка забезпечує комплексний підхід до управління правоохоронною діяльністю. Зокрема, інформаційно-аналітичні методи виступають інструментом отримання, опрацювання та інтерпретації даних, необхідних для прийняття ефективних управлінських рішень, своєчасного реагування на криміногенні загрози та формування прогнозів розвитку ситуації у сфері безпеки. Їх застосування сприяє підвищенню рівня обґрунтованості оперативних і стратегічних дій, а також оптимізації використання наявних ресурсів.

Організаційні методи, у свою чергу, створюють управлінське підґрунтя для реалізації інформаційно-аналітичних процесів, забезпечуючи належний рівень планування, координації, контролю та кадрового забезпечення. Їх ефективність безпосередньо залежить від якості внутрішньої регламентації, чіткості взаємодії між підрозділами та рівня професійної підготовки особового складу.

Синергія інформаційно-аналітичних і організаційних методів дає змогу сформувати адаптивну, гнучку та результативну модель правоохоронної діяльності, здатну оперативно реагувати на зміни криміногенної ситуації, впроваджувати сучасні технології та інтегрувати найкращі практики міжнародного досвіду. Такий підхід сприяє не лише підвищенню ефективності протидії злочинності, але й зміцненню довіри суспільства до правоохоронних органів та утвердженню принципів верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Биков І.О. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності слідчих та оперативних підрозділів у боротьбі з економічними злочинами. *Право і суспільство*. № 1 / 2024. Т. 2. С. 392–396. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/1_2024/part_2/61.pdf
2. Варенко В.М. Інформаційно-аналітична діяльність : навч. посіб. Київ, Університет «Україна», 2014. 417 с. URL: <https://kjourn.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/54/2018/04/%D0%86%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE-%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C.pdf>
3. Мазурик С. Інформаційно-аналітична діяльність органів прокуратури. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 5, Т. 2. С. 56–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2016_5%282%29__15
4. Біла В.Р. Форми аналітичної діяльності правоохоронних органів. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1–2. С. 61–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2018_1-2_15
5. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина І: підручник Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 336 с.
6. Лук'янчиков Є.Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: монографія. К.: Над. акад. внутр. справ України, 2005. 320 с.
7. Петровський О. Проблемні питання формування єдиного інформаційного простору правоохоронних органів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 145–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgir_2017_8_31
8. Дзюндзюк В.Б., Мельтюхова Н.М., Фоміцька Н.В. та ін. Публічне адміністрування в Україні: навч. посіб. / за заг. ред. В.В. Корженка, Н.М. Мельтюхової. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2011. 306 с.
9. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. / Ю.П. Сурмин К.: МАУП, 2003. 368 с.
10. Терехов В. Питання інформаційно-аналітичних досліджень у сфері правоохоронної діяльності. *Актуальні проблеми правознавства*. № 3 (27). 2021. С. 103–109. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/45575/1/%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%85%D0%BE%D0%B2.PDF>
11. Коваль Р.А. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів влади: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управ.: 25.00.02. Запоріжжя, 2008.
12. Мельнікова О.О. Організаційно-правові основи інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності правоохоронних органів. *Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення*. 2023. С. 43–51. URL: <http://sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/2/7.pdf>

УДК 004.056

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.58>

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА: НОВІ ВИКЛИКИ ТА СТРАТЕГІЇ ЗАХИСТУ

Колб С.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Волинського інституту імені В'ячеслава Липинського
ПрАТ «ВНЗ МАУП»,
адвокат АО «Бона Фіде»
e-mail: Kolbserhii86@gmail.com*

Пирога М.І.,
*студент 1-го курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти,
юридичного факультету
Ужгородського національного університету
e-mail: maksa7@meta.ua*

Колб С.О., Пирога М.І. Інформаційна безпека: нові виклики та стратегії захисту.

Вказується, інформаційна безпека на сучасному етапі становить одну з найбільш критичних проблем як для індивідуальних користувачів, так і для корпоративних структур у світовому масштабі.

Інформаційна безпека стала невід'ємною частиною сучасного цифрового середовища, адже обробка, зберігання та передача величезних обсягів даних відбуваються щодня через різноманітні платформи. З розвитком технологій зростають не лише можливості для зручності та ефективності, а й нові загрози, які супроводжують цей прогрес. У 2025 році ми спостерігаємо значне збільшення складності та різноманітності кіберзагроз, що ставлять під сумнів ефективність традиційних методів захисту. Злочинці дедалі більше застосовують новітні технології, зокрема штучний інтелект, для створення складних атак, що дозволяє обирати нові способи проникнення в систему особистих даних. Водночас розвиток таких інновацій, як Інтернет речей та 5G, додає додаткових вразливих точок у цифровій інфраструктурі. Наразі важливо не лише адаптувати існуючі стратегії захисту, але й розробляти нові підходи, які здатні забезпечити оперативне реагування на кіберзагрози. Особливого значення набуває створення багаторівневих систем захисту, впровадження інтелектуального моніторингу та виявлення аномалій у режимі реального часу. Тому важливо вдосконалювати системи автентифікації та контролю доступу з урахуванням динаміки розвитку загроз. Особливу увагу слід приділити людському фактору – підвищенню цифрової грамотності користувачів та формуванню культури кібергігієни, що є критичними умовами побудови стійкої безпекової системи. Таким чином, сучасна інформаційна безпека потребує комплексного підходу, який охоплює не лише технічні засоби, але й організаційні механізми, законодавче регулювання та освітні ініціативи. У статті окреслено ключові тенденції та напрями трансформації стратегій інформаційного захисту у відповідь на виклики 2025 року. Значення проведеного аналізу полягає в узагальненні актуальних підходів до формування національної інформаційної політики. Отримані результати можуть стати підґрунтям для практичного впровадження інноваційних рішень у сфері кібербезпеки.

Ключові слова: Інформаційна безпека; технології; захист даних; новітні технології; штучний інтелект; особиста інформація.

Kolb S.O., Pyroha M.I. Information security: new challenges and protection strategies.

It is indicated that information security at the current stage is one of the most critical problems for both individual users and corporate structures on a global scale.

Information security has become an integral part of the modern digital environment, as huge amounts of data are processed, stored and transmitted daily across a variety of platforms. With the development of technology, not only the opportunities for convenience and efficiency are growing, but also the new threats that accompany this progress. In 2025, we will see a significant increase in the complexity and diversity of cyber threats, which calls into question the effectiveness of traditional protection methods. Criminals are increasingly using the latest technologies, including artificial intelligence, to create sophisticated attacks, which allows them to choose new ways to penetrate the personal data system. At the same time, the development of innovations such as the Internet of Things and 5G adds additional vulnerabilities to the digital infrastructure. It is now important not only to adapt existing protection strategies, but also to develop new approaches that can provide a prompt response to cyber threats. The creation of multi-layered protection systems, the implementation of intelligent monitoring and the detection of anomalies in real time are of particular importance. At the same time, it is important to improve authentication and access control systems taking into account the dynamics of threat development. Special attention should be paid to the human factor - increasing the digital literacy of users and forming a culture of cyber hygiene are critical conditions for building a sustainable security system. Thus, modern information security requires a comprehensive approach that encompasses not only technical means, but also organizational mechanisms, legislative regulation and educational initiatives. The article outlines key trends and directions for the transformation of information protection strategies in response to the challenges of 2025. The significance of the analysis is to generalize current approaches to the formation of national information policy. The results obtained can become the basis for the practical implementation of innovative solutions in the field of cybersecurity.

Key words: Information security; technology; data protection; new technologies; artificial intelligence; personal information.

Постановка проблеми. Інформаційна безпека сьогодні є однією з головних проблем як для окремих користувачів, так і для організацій на глобальному рівні. У світі, де майже кожен аспект нашого життя так чи інакше пов'язаний із цифровими технологіями, захист персональних та корпоративних даних стає пріоритетом. Розвиток новітніх технологій, таких як Інтернет речей, штучний інтелект та хмарні обчислення, відкриває нові можливості, але водночас і нові виклики для безпеки.

Основною проблемою є швидке ускладнення кіберзагроз. Зловмисники постійно вдосконалюють свої методи атаки, використовуючи новітні технології для створення складних і важко виявлених загроз. Традиційні системи захисту, такі як антивіруси чи фаєрволи, стають менш ефективними в умовах постійних змін у цифровому середовищі. Кібератаки стають все більш різноманітними та професійними, що змушує організації адаптувати свої стратегії безпеки, інтегруючи нові методи виявлення та реагування на загрози.

Ще однією серйозною проблемою є зростаюча кількість пристроїв, підключених до Інтернету – від смартфонів до «розумних» домашніх пристроїв. Всі вони потенційно можуть бути вразливими до атак. Більшість таких пристроїв мають низький рівень безпеки або взагалі не оснащені ефективними механізмами захисту, що дозволяє зловмисникам отримувати доступ до приватних даних або навіть здійснювати атаки через слабкі ланки в мережі.

Не менш важливою є проблема людського фактору. Незважаючи на високий рівень технологічного розвитку, більшість інцидентів у сфері кібербезпеки трапляються через необережність або недооцінку загроз з боку користувачів. Використання слабких паролів, необережність при відкритті підозрілих листів чи переході за невідомими посиланнями створює вразливі точки, через які можуть бути здійснені атаки.

Стан опрацювання цієї проблематики. Серед провідних дослідників, які зробили вагомий внесок у розвиток теорії та практики інформаційної безпеки, слід відзначити таких вітчизняних фахівців як: О.І. Баранов, В.В. Брижко, С.А. Макєєв, а також зарубіжних науковців – Брюса Шнайера, Ю. Сільвера, Кевіна Митника. Їхні роботи присвячено аналізу сучасних загроз, моделюванню кіберінцидентів, розробці стратегій захисту.

Метою статті є аналіз сучасних викликів у сфері інформаційної безпеки та розгляд ефективних стратегій захисту даних в умовах швидко змінюваного цифрового середовища. У статті будуть досліджені новітні тенденції в розвитку кіберзагроз, а також можливі методи протидії їм, зокрема шляхом упровадження інноваційних технологій, удосконалення існуючих систем безпеки

та навчання користувачів. Зокрема, увага буде зосереджена на питаннях, пов'язаних із захистом персональних та корпоративних даних, боротьбою з новими формами кібератак і забезпеченням цілісності інформаційних систем у глобальному масштабі.

Виклад основного матеріалу. Одним із головних викликів, що постають перед експертами з інформаційної безпеки, є еволюція кіберзлочинності. Злочинці все частіше застосовують штучний інтелект та машинне навчання для створення складних, майже непомітних атак. Це дозволяє їм обходити традиційні засоби захисту, що базуються на сигнатурах або шаблонах [1]. Розвиток таких технологій також створює нові способи фішингу, в тому числі через голосові помилки або підроблені відео (deepfake), що ускладнює ідентифікацію злочинців. Інший важливий аспект – це розповсюдження Інтернету речей (IoT). Пристрої, що взаємодіють між собою, часто не мають достатньо захищених каналів для передачі даних або достатньої аутентифікації, що відкриває нові можливості для атак. В умовах розширеного використання 5G зв'язку та масового підключення різноманітних пристроїв ці вразливості можуть стати ще більш критичними [2]. Крім того, не можна забувати про збільшення обсягів і складності державних атак на інформаційні системи. Багато країн уже активно використовують кіберпростір для політичного та економічного впливу, що створює серйозні загрози для національної безпеки.

Щоб ефективно протистояти новим загрозам, компаніям та організаціям необхідно використовувати більш комплексні підходи до інформаційної безпеки. Однією з таких стратегій є впровадження багаторівневих систем захисту. Замість того, щоб покладатися на один метод (наприклад, антивірусні програми), необхідно інтегрувати цілу низку інструментів – від фаєрволів до систем виявлення аномалій у мережах, що дозволяє реагувати на нові загрози в реальному часі. Штучний інтелект і машинне навчання можуть не тільки допомагати зловмисникам, але й стати важливими союзниками в боротьбі з кіберзлочинністю [3]. Вони можуть використовуватися для автоматичного виявлення аномалій у великих масивах даних, що дозволяє своєчасно виявляти потенційні загрози ще до того, як вони стануть реальними проблемами. Особливу увагу необхідно приділяти захисту персональних даних [1]. Оскільки конфіденційність стає все важливішою, організації повинні активно впроваджувати принципи «нульового доступу» до даних – це означає, що навіть співробітники компанії повинні мати доступ лише до тієї інформації, яка їм дійсно необхідна.

Не менш важливим є навчання та підвищення обізнаності серед користувачів. Враховуючи, що більшість кіберінцидентів починається саме з людського фактору (наприклад, перехід на фейковий сайт або використання ненадійного паролю), постійне навчання співробітників з інформаційної безпеки стає важливим елементом стратегії.

Інформаційна безпека 2025 року вимагатиме від держав, компаній та індивідуальних користувачів постійної адаптації до нових умов та загроз. Технології не стоятимуть на місці, і, як показує досвід попередніх років, постійне вдосконалення стратегій захисту є необхідною умовою для забезпечення безпеки в цифровому світі [4]. Тому, крім технічних рішень, успіх залежатиме від готовності до співпраці, навчання та безперервного моніторингу загроз. В епоху цифрової трансформації тільки гнучкість та інноваційність можуть стати запорукою успішної боротьби з кіберзлочинністю.

Важливо зазначити, що разом з технічними інструментами вирішальне значення має розвиток нормативно-правової бази у сфері кібербезпеки. Регуляторні органи повинні оновлювати існуючі стандарти безпеки відповідно до новітніх викликів, особливо в контексті транснаціональних загроз, що не обмежуються державними кордонами. Відсутність узгоджених міжнародних механізмів реагування на кіберінциденти ускладнює ефективну співпрацю між країнами, що також створює прогалини в глобальному захисті цифрового простору. Зростає потреба у створенні спеціалізованих аналітичних центрів з реагування на інциденти (CSIRT), які могли б здійснювати оперативний моніторинг, аналіз загроз і координацію дій між приватним та державним секторами [3]. Досвід розвинених країн свідчить про ефективність таких структур у попередженні атак, які здатні спричинити масштабні наслідки для критичної інфраструктури.

Особливої уваги заслуговує проблема довіри до цифрових систем. Використання новітніх технологій, зокрема таких як блокчейн, біометричних засобів автентифікації та криптографічного захисту, дає можливість підвищити прозорість, надійність і стійкість інформаційних процесів. Проте їхнє запровадження потребує значних ресурсів, чіткого планування та підготовки персоналу. Крім того, з огляду на стрімку цифрову трансформацію, слід приділяти увагу кіберетичному вихованню молоді. Формування цифрової культури безпеки з раннього віку сприяє зниженню

ризиків зловживань і сприяє більш відповідальному ставленню до інформації [1]. Освітні програми з кібербезпеки мають стати обов'язковою частиною навчання в університетах технічного та гуманітарного профілів. У цьому контексті забезпечення кібербезпеки постає не лише як технічне чи політичне завдання, а як глобальна соціальна відповідальність. Лише через поєднання зусиль держав, приватного сектора, наукової спільноти та громадянського суспільства можна сформувати стійку цифрову екосистему, готову до протидії загрозам майбутнього.

В умовах безперервного технологічного прогресу все більшої актуальності набуває концепція «превентивної кібербезпеки», яка передбачає не лише реагування на вже виявлені загрози, а й проактивне виявлення потенційних векторів атак ще до їх реалізації. Такий підхід ґрунтується на аналізі поведінкових шаблонів у цифрових мережах, симуляції можливих сценаріїв зловживань і постійному вдосконаленні захисних механізмів. Ключовим фактором ефективності таких систем є здатність до самоадаптації – механізмів, які вчаться на основі накопиченого досвіду та вдосконалюють алгоритми реагування без участі людини [4]. Це стає можливим завдяки використанню нейронних мереж, глибокого навчання та хмарних обчислень, які забезпечують обробку великих обсягів інформації у реальному часі.

Паралельно з цим зростає роль етичних аспектів кібербезпеки. У світі, де межа між приватною та публічною інформацією стає дедалі тоншою, важливо зберігати баланс між безпекою та правами людини. Це стосується не лише збирання даних користувачів, а й прозорості алгоритмів, що приймають рішення на основі цих даних. Забезпечення цифрових прав, таких як право на анонімність або забуття, повинно стати невід'ємною частиною політики безпеки. Насамкінець варто підкреслити, що майбутнє інформаційної безпеки – це не ізольована боротьба з кіберзлочинністю, а інтегрована модель цифрової стійкості, де всі елементи технології, законодавство, культура поведінки функціонують як єдиний злагоджений механізм.

Окрему нішу в сучасній інформаційній безпеці займає управління інцидентами та цифрове розслідування кіберподій. У випадку порушення захисту інформаційної системи важливо не лише швидко ліквідувати наслідки атаки, а й визначити її джерело, цілі, механізм проникнення та потенційні вразливості, що були використані [2]. Для цього все частіше застосовуються інструменти цифрової криміналістики, що дозволяють відновлювати послідовність подій у кіберпросторі з високою точністю.

Інша тенденція, яка набирає обертів, – це перехід до концепції «Zero Trust Architecture» (ZTA) – це сучасний підхід до кібербезпеки, що базується на принципі «Нікому не довіряй, завжди перевіряй». Він передбачає, що доступ до ресурсів надається тільки після перевірки ідентичності користувача, пристрою та контексту запиту, незалежно від того, де знаходиться користувач. ZTA не має чітких стандартів, але базується на принципах, що застосовуються для забезпечення безпеки у різних середовищах, включаючи локальні та хмарні мережі [5].

Також важливим є питання кіберстійкості – здатності організації не лише протистояти атакам, але й швидко відновлюватися після них. У цьому контексті все більшого значення набувають плани безперервності бізнесу (BCP) та плани реагування на інциденти (IRP). Їх наявність дозволяє мінімізувати простої, зберегти дані та репутацію, що у сучасному інформаційному суспільстві може мати критичне значення.

Загалом можна констатувати, що інформаційна безпека в XXI сторіччі – це багатфакторне явище, що охоплює технології, процеси, поведінкові моделі та інституційну готовність. Її ефективність залежить не лише від рівня технічного оснащення, але й від здатності мислити на кілька кроків уперед, передбачаючи загрози ще до їх реалізації.

Висновки. Сучасна інформаційна безпека стоїть на перетині технологічного прогресу та зростаючої складності загроз, які постійно змінюються. На основі проведеного аналізу можна стверджувати, що успішне протистояння кіберзагрозам більше не може ґрунтуватися виключно на традиційних підходах або ізольованих технічних рішеннях. В умовах швидкоплинних цифрових змін критично важливо поєднувати інструменти штучного інтелекту з комплексними системами виявлення та запобігання атакам. Забезпечення захисту має відбуватися не лише на рівні інфраструктури, а й на рівні свідомості користувачів, управлінських рішень та нормативного регулювання. Успішна стратегія кіберзахисту повинна враховувати взаємозв'язок між технологіями, поведінкою людей та безперервною аналітикою ризиків. Саме така синергія дозволить сформувати адаптивну систему інформаційної безпеки, здатну ефективно реагувати на загрози, які ще тільки формуються на горизонті цифрового майбутнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шиманський О.В. Національна система кібербезпеки України: правові та організаційні аспекти. *Інформація і право*. 2021. № 1. С. 23–31.
2. Баранов О.І. Основи інформаційної безпеки: навч. посіб. Київ : НАВС, 2021. 248 с.
3. Макєєв С.А. Інформаційна безпека держави в умовах гібридної війни. Київ: Ліра-К, 2020. 186 с.
4. Шиманський О.В. Національна система кібербезпеки України: правові та організаційні аспекти. *Інформація і право*. 2021. № 1. С. 23–31.
5. Buczak A.L., Guven E. A survey of data mining and machine learning methods for cyber security intrusion detection. *IEEE Communications Surveys & Tutorials*. 2016. Vol. 18(2). P. 1153–1176.
6. Zero Trust Architecture: новий стандарт у кібербезпеці. URL: <https://vamark.ua/blog/zero-trust-architecture-novyj-standart-u-kiberbezpeczi>.
7. Белова М.В., Белов Д.М. Імплементация штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 448–454.

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ COVID-19: БАЛАНС МІЖ ІНДИВІДУАЛЬНИМИ СВОБОДАМИ ТА КОЛЕКТИВНОЮ БЕЗПЕКОЮ

Костак С.Я.,
*аспірант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Костак С.Я. Правові механізми обмеження прав людини в умовах пандемії COVID-19: баланс між індивідуальними свободами та колективною безпекою.

Стаття присвячена дослідженню правових механізмів обмеження основних прав і свобод людини в умовах пандемії COVID-19 та визначенню меж правомірності протиепідемічних заходів у контексті міжнародного права прав людини. Автором проаналізовано складну взаємозалежність між правом на життя та здоров'я населення і необхідністю збереження фундаментальних громадянських та політичних прав у кризових умовах. Дослідження розкриває двоїсту природу впливу пандемії на систему прав людини: з одного боку, COVID-19 становив безпосередню загрозу праву на життя та охорону здоров'я, з іншого боку, ефективні протиепідемічні заходи призвели до значних обмежень широкого спектра особистих прав громадян, включаючи свободу пересування, зібрань, віросповідання, права на працю та освіту. У статті детально проаналізовано два основні правові інструменти, доступні державам для реагування на пандемію: звичайні обмеження прав людини та припинення дії міжнародних зобов'язань у надзвичайних ситуаціях. Особлива увага приділена аналізу умов застосування цих механізмів відповідно до положень Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Європейської конвенції з прав людини, включаючи принципи законності, необхідності, пропорційності та недискримінації. Автор підкреслює важливість розуміння того, що припинення дії зобов'язань має використовуватися виключно як крайній засіб, коли звичайні обмеження виявляються недостатніми для подолання кризи. Дослідження висвітлює практику Комітету ООН з прав людини та Європейського суду з прав людини щодо застосування обмежень та відступів від міжнародних зобов'язань. Особливу увагу приділено питанню потенційних зловживань надзвичайними повноваженнями під прикриттям боротьби з пандемією та необхідності забезпечення прозорості, підзвітності та тимчасовості надзвичайних заходів. Висновки дослідження підкреслюють необхідність розробки більш чітких міжнародних стандартів та механізмів контролю за застосуванням надзвичайних повноважень державами в умовах глобальних криз для забезпечення оптимального балансу між ефективністю протиепідемічних заходів та збереженням основоположних принципів демократичного суспільства.

Ключові слова: права людини, пандемія COVID-19, обмеження прав, міжнародне право, надзвичайний стан, колективна безпека, демократичні принципи.

Kostak S.Ya. Legal mechanisms for restricting human rights in the context of the COVID-19 pandemic: the balance between individual freedoms and collective security.

The article is devoted to the study of the legal mechanisms for restricting fundamental human rights and freedoms in the context of the COVID-19 pandemic and determining the limits of the legality of anti-epidemic measures in the context of international human rights law. The author analyzes the complex interdependence between the right to life and health of the population and the need to preserve fundamental civil and political rights in crisis conditions. The study reveals the dual nature of the impact of the pandemic on the human rights system: on the one hand, COVID-19 posed a direct threat to the right to life and health, on the other hand, effective anti-epidemic measures led to significant restrictions on a wide range of personal rights of citizens, including freedom of movement, assembly,

religion, the right to work and education. The article analyzes in detail the two main legal instruments available to states to respond to the pandemic: ordinary restrictions on human rights and the suspension of international obligations in emergency situations. Particular attention is paid to the analysis of the conditions for the application of these mechanisms in accordance with the provisions of the International Covenant on Civil and Political Rights and the European Convention on Human Rights, including the principles of legality, necessity, proportionality and non-discrimination. The author emphasizes the importance of understanding that the suspension of obligations should be used only as a last resort, when ordinary restrictions prove insufficient to overcome the crisis. The study highlights the practice of the UN Human Rights Committee and the European Court of Human Rights on the application of restrictions and derogations from international obligations. Particular attention is paid to the issue of potential abuse of emergency powers under the guise of combating the pandemic and the need to ensure transparency, accountability and temporary nature of emergency measures. The findings of the study highlight the need to develop clearer international standards and mechanisms for monitoring the use of emergency powers by states in global crises to ensure the optimal balance between the effectiveness of anti-epidemic measures and the preservation of the fundamental principles of a democratic society.

Key words: human rights, COVID-19 pandemic, restrictions on rights, international law, state of emergency, collective security, democratic principles.

Постановка питання. Відносини між індивідом та державою формуються через реалізацію конституційно закріплених прав та обов'язків, які гарантуються та захищаються правовою системою України. Основою таких відносин є принцип юридичної відповідальності за правопорушення, що забезпечує оптимальне співвідношення між потребами громадян, суспільними інтересами та державними завданнями. Держава, враховуючи типові соціальні особливості особистості, формує систему взаємопов'язаних прав та зобов'язань, які в сукупності визначають правове становище громадянина. Проте, аналізуючи концепцію всезагальності прав людини, необхідно звернути увагу на питання їх можливих обмежень. Йдеться не про встановлення правових кордонів природних прав, а про допустимі межі реалізації прав, зафіксованих у відповідних правових документах [1, с. 124].

Таким чином, фундаментальні права і свободи громадян становлять основу правової системи сучасної держави, проте вони не є безумовними та можуть зазнавати законних обмежень. Це питання стає особливо гострим під час дії спеціальних правових режимів – воєнного стану, надзвичайного стану чи надзвичайної екологічної ситуації. У таких умовах держава стикається з необхідністю вживати виняткових заходів для захисту безпеки, територіальної цілісності та суспільного порядку, одночасно зберігаючи демократичні цінності та уникаючи невиправданого обмеження правового статусу особи.

Дослідження обмежень прав за особливих правових режимів включає різноманітні аспекти: конституційні та міжнародні стандарти таких обмежень, забезпечення їхньої пропорційності, механізми контролю з боку парламенту та судів, а також гарантії відновлення прав після завершення особливого режиму. Ключовим викликом залишається досягнення балансу між безпековими потребами держави та захистом основоположних прав людини – завдання, що потребує вирішення як у теоретичній площині, так і в законодавчій та правозастосовній практиці.

Метою нашого дослідження є аналіз окремих аспектів обмеження основних прав і свобод людини в умовах пандемії COVID-19 та визначення меж правомірності протиепідемічних заходів у контексті вимог міжнародного права прав людини. Саме тому, дослідження спрямоване на розкриття співвідношення між необхідністю захисту права на життя та здоров'я населення і збереженням фундаментальних громадянських та політичних прав, а також на аналіз ефективності застосування звичайних обмежень прав людини та механізмів припинення дії міжнародних зобов'язань держав у надзвичайних ситуаціях.

Стан наукового дослідження. Питання правових механізмів обмеження прав людини в надзвичайних ситуаціях, зокрема в умовах пандемії COVID-19, набуло особливої актуальності в сучасній правовій науці та практиці міжнародного права. Значний внесок у розробку теоретичних засад обмеження прав людини з міркувань охорони громадського здоров'я зробили такі дослідники, як А. Спадаро, яка комплексно проаналізувала виклики для системи прав людини в умовах пандемії COVID-19, Л. Гостін та його колеги, що досліджували правові аспекти глобального реагування на пандемії, а також С. Джозеф та М. Калін, які розглядали співвідношення між дер-

жавними зобов'язаннями щодо захисту здоров'я та дотримання міжнародних стандартів прав людини. Окрему увагу в науковій літературі приділено аналізу рішень Європейського суду з прав людини та практики Комітету ООН з прав людини щодо застосування обмежень та відступів від міжнародних зобов'язань.

Виклад матеріалу дослідження. Відзначимо, пандемія COVID-19 становила безпосередню загрозу основним правам людини, передусім праву на життя та охорону здоров'я. Водночас вона дозволила виявити складну взаємозалежність прав людини та продемонструвати потенційні конфлікти інтересів.

Зрозуміло, саме право на життя зазнало найсерйознішого удару від спалаху COVID-19, який коштував життя десяткам тисяч осіб по всьому світу. Власне держави несуть зобов'язання з належної турботи про захист людей від протиправного позбавлення життя третіми особами [3]. Таке зобов'язання можна інтерпретувати як необхідність захищати громадян від загроз життю з боку носіїв інфекційних та смертельних хвороб, зокрема й COVID-19. Державні зобов'язання щодо поваги та забезпечення права на життя охоплюють також превентивні заходи проти передбачуваних небезпек і боротьбу з життєво небезпечними захворюваннями [4].

Попередження та лікування епідемій є невід'ємними складовими права на здоров'я нарівні з доступністю медичної допомоги. У цьому контексті право на здоров'я також включає доступ до безпечної питної води, належних санітарних умов, адекватного харчування та житла. Особливо гострими є питання забезпечення права на безпечне та здорове робоче середовище, що є компонентом права на здоров'я, стосовно медичного персоналу, який, зокрема, надає допомогу пацієнтам з COVID-19 [5].

Отже, з одного боку, пандемія наголошує на критичній важливості забезпечення прав на життя та здоров'я для підтримання функціонування демократичного суспільства, проте з іншого боку, вона виявляє необхідність кореляції як між цими так й іншими фундаментальними правами людини і громадянина. Така колізія, насамперед, зумовлена обмеженістю ресурсів для протидії пандемії та її врегулювання, а також конфліктом між індивідуальними та колективними потребами. Тобто, протиепідемічні заходи, спрямовані зокрема на забезпечення соціальної дистанції, які визнаються ефективними у стримуванні поширення грипоподібних інфекцій, вступають у суперечність з широким спектром особистих прав громадян [6].

Так, насамперед, *свобода пересування* стала одним із прав, що зазнали обмежень внаслідок протипандемічних заходів, запроваджених багатьма державами. Країни фактично ввели мораторій на міжнародні подорожі, включаючи заборону в'їзду для іноземних громадян [7, р. 111]. Ряд держав також запровадили обмеження внутрішнього руху¹. *Право на особисту свободу* постраждало від введення примусового карантину для міжнародних пасажирів та ізоляції для осіб з підозрою або підтвердженим позитивним результатом тестування на новий коронавірус. Встановлення заборони публічних зібрань обмежило *свободу зібрань та асоціацій*, тоді як нагляд з метою відстеження контактів через мобільні дані та інші інструменти штучного інтелекту створював перешкоди для повної реалізації *права на приватність*. Зовнішній аспект *свободи віросповідання та релігійних переконань* зазнав обмежень через закриття культових споруд. Зупинка роботи підприємств та робочих місць мало наслідки для реалізації *права на працю*, особливо для працівників тіньового сектору економіки та загалом для тих, хто не міг працювати дистанційно, тоді як закриття навчальних закладів вплинуло на *право на освіту* [8, р. 990].

Таким чином, на наш погляд, з точки зору правової науки виникає питання про правомірність вищезгаданих заходів. Так, окремі права людини (наприклад, право на свободу від тортур і рабства²) є безумовними і не підлягають жодним обмеженням, врівноваженню з іншими правами чи припиненню дії. Проте переважна більшість прав людини не має абсолютного характеру і може

¹ Зокрема, Італія та Франція зобов'язали громадян залишатися вдома, за винятком випадків крайньої необхідності, таких як придбання продуктів харчування або отримання медичної допомоги, вимагаючи письмового обґрунтування будь-якого пересування. Подібні розпорядження про самоізоляцію були видані на рівні штатів у Сполучених Штатах, тоді як Китай навіть запровадив тотальний локдаун для мільйонів громадян.

² Відповідно до пункту 1 статті 4 Європейської конвенції з прав людини «нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані». На відміну від більшості основних положень Конвенції пункт 1 статті 4 не передбачає винятків, і жодні відступи від нього не допускаються відповідно до пункту 2 статті 15, навіть у випадку суспільної небезпеки, що загрожує життю нації («С.Н. проти Сполученого Королівства» (C.N. v. the United Kingdom), 2012, § 65; («Штуммер проти Австрії» (Stummer v. Austria) [ВП], 2011, § 116) [9].

обмежуватися, хоча й в чітких рамках. Міжнародні документи з прав людини прямо передбачають два механізми, які держави можуть та фактично використовують для впровадження протиепідемічних заходів, в тому числі й щодо COVID-19, які впливають на певні права людини: обмеження та припинення дії зобов'язань.

Так, обмеження створюють можливість для врівноваження особистих і суспільних інтересів та закріплені в ряді статей Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП), Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) та додаткових протоколов до неї¹. Обмеження неабсолютних прав є припустимими за умови їх законодавчого закріплення, відповідності законній меті та коли такі обмеження є необхідними для демократичного суспільства і пропорційними визначеній правомірній цілі, тобто відсутні інші менш обмежувальні варіанти [10].

Відзначимо, незважаючи на певні відмінності у формулюваннях, і ЄКПЛ, і МПГПП встановлюють конкретні правомірні цілі як основи для обмеження ряду прав, включаючи право на повагу до особистого та сімейного життя (стаття 8 ЄКПЛ), свободу віросповідання та переконань (стаття 9 ЄКПЛ і стаття 18 МПГПП), свободу думки (стаття 10 ЄКПЛ і стаття 19 МПГПП), свободу мирних зібрань та асоціацій (стаття 11 ЄКПЛ і статті 21, 22 МПГПП) та свободу пересування (стаття 2 Протоколу № 4 ЄКПЛ і стаття 12 МПГПП). При цьому, охорона здоров'я населення визнається однією з таких *правомірних цілей*, на яку «можна посилається для обґрунтування обмеження окремих прав з метою надання державі можливості реагувати на серйозні загрози здоров'ю суспільства або його окремих представників» [11, р. 47].

За умов надзвичайного становища в державі, що становить загрозу для існування нації, також є можливість для країн тимчасово припинити виконання частини своїх зобов'язань згідно з міжнародним правом прав людини. Таке припинення дії зобов'язань фактично означає тимчасове призупинення дії окремих прав людини і, відповідно, допускається виключно в обсязі, що чітко зумовлений серйозністю ситуації, та не суперечить іншим міжнародно-правовим зобов'язанням держави, включно з принципом заборони дискримінації. Припинення дії також має відповідати процедурам сповіщення, встановленим статтею 4 МПГПП і статтею 15 ЄКПЛ відповідно, які передбачають публічне проголошення надзвичайного стану та належне інформування про це [12, р. 850].

Відзначимо щодо використання обмежень та відступів, Комітет з прав людини, зокрема, пояснив, що: якщо держави претендують на право відступу від МПГПП, наприклад, під час стихійного лиха, масових демонстрацій, що включає випадки насильства, або великої промислової аварії, вони повинні мати змогу обґрунтувати не лише те, що така ситуація становить загрозу життю нації, але й те, що всі їхні заходи, що відступають від МПГПП, суворо зумовлені гостротою ситуації. На думку Комітету, можливість обмеження певних прав, гарантованих МПГПП, наприклад, свободи пересування (стаття 12) або свободи зібрань (стаття 21), загалом є достатньою в таких ситуаціях, і жодне відступлення від відповідних положень не буде виправдане гостротою ситуації [13].

Такий підхід також є цілком можливим для застосування й у випадках пандемії, що не було прямо розглянуто Комітетом. Аналогічно, для того, щоб відступ від ЄКПЛ був можливим, має існувати фактична або немінуча надзвичайна ситуація у державному секторі, яка охоплює всю націю, загрожує організованому життю громади та є винятковою, тому що звичайні заходи або обмеження, дозволені ЄКПЛ для підтримки громадської безпеки, здоров'я та порядку, є явно неадекватними (*Koufaki and Adedy v Greece*) [14].

В той же час, обмеження та припинення дії зобов'язань можна розуміти як єдину послідовність заходів. З цієї точки зору, держави мають застосовувати другі (припинення) виключно у крайніх випадках, коли обмеження виявляються очевидно неефективними для протидії кризовій ситуації в державі. Припинення дії зобов'язань може стати доцільним у міру подовження терміну дії обмежень, адже довготривалі обмеження з високою ймовірністю стануть диспропорційними щодо легітимної мети, яку вони переслідують [15, р. 75].

В рамках предмету нашого дослідження, розглядаючи питання реагування на природні катастрофи, можемо зустріти підхід, згідно якого країни можуть вдаватися до припинення дії зобов'язань навіть за умов достатності звичайних обмежень, якщо виникають сумніви щодо можливого порушення їхніх правозахисних зобов'язань через вжиті заходи [16, р. 110]. Можна зробити й ще

¹ Обидва документи є основоположними для захисту прав людини: МПГПП діє на глобальному рівні через систему ООН, а ЄКПЛ – на європейському рівні через Раду Європи.

більш категоричний висновок: якщо звичайних обмежень з мотивів охорони громадського здоров'я було б цілком достатньо, але все ж було оголошено припинення дії зобов'язань, це могло б вказувати на намагання зловживати екстрених повноваженнями через тимчасове призупинення певних прав людини [17, р. 319].

З іншого боку, варто підкреслити, що припинення дії зобов'язань є правом держав під час надзвичайних ситуацій, які становлять загрозу для національної безпеки, і пандемію безперечно можна віднести до такого типу кризи. Цю оцінку додатково підтверджує співставлення пандемії з військовими діями, які є класичним зразком державної надзвичайної ситуації, що загрожує національній безпеці (існуванню) [19, р. 520].

Крім того, не можна стверджувати, що держава, яка припиняє дію своїх зобов'язань, автоматично порушує права осіб під своєю юрисдикцією, тоді як країни, що лише обмежують права людини, в тому числі й з міркувань охорони здоров'я, подібних порушень не допускають. Навпаки, можна говорити про те, що припинення дії зобов'язань є найбільш відповідним механізмом для врегулювання кризових ситуацій. Хоча й в іншому контексті, Спеціальний доповідач ООН з питань контртероризму та прав людини підкреслив, що припинення дії зобов'язань є важливим для забезпечення транспарентності та відповідальності в разі застосування державами надзвичайних повноважень, і що уникнення припинення дії часто створює фактичні надзвичайні режими, які залишаються поза контролем національного та міжнародного нагляду за використанням екстрених повноважень [17, р. 319].

Висновки. Таким чином, на наш погляд, пандемія COVID-19 продемонструвала складну природу взаємозв'язку між різними правами людини та виявила нові виклики для сучасної системи гарантування та захисту основоположних прав та свобод людини і громадянина. Так, зокрема, з одного боку, держави стикнулися з критичною необхідністю захисту права на життя та здоров'я громадян перед лицем смертельної загрози (пандемії), що потребувало термінових, швидких та вкрай рішучих дій. З іншого боку, ефективні протиепідемічні заходи неминуче призвели до значних обмежень широкого спектра громадянських та політичних прав, включаючи свободу пересування, зібрань, віросповідання, права на працю та освіту.

Аналіз правових механізмів, доступних державам для реагування на пандемію (та інші подібні ситуації глобального масштабу), засвідчує наявність двох основних інструментів: звичайних обмежень прав людини та припинення дії міжнародних зобов'язань у надзвичайних ситуаціях. Кожен з цих механізмів має свої специфічні умови застосування та процедурні вимоги, проте обидва повинні відповідати принципам: законності, необхідності, пропорційності та недискримінації. Особливо важливим, на наш погляд, є розуміння того, що припинення дії зобов'язань має використовуватися виключно як крайній засіб, коли звичайні обмеження виявляються недостатніми для подолання кризи.

Досвід пандемії COVID-19 вкотре підкреслює необхідність розробки більш чітких міжнародних стандартів та механізмів контролю за застосуванням надзвичайних повноважень державами в умовах глобальних криз. Головне – забезпечити необхідний баланс між ефективністю протиепідемічних заходів та збереженням основоположних принципів демократичного суспільства, а також запобігти зловживанням надзвичайними повноваженнями (зокрема й окремими державами) під прикриттям боротьби з пандемією. Тобто, саме прозорість, підзвітність та тимчасовість надзвичайних заходів мають залишатися ключовими принципами державної політики навіть у найскладніших кризових ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Костенко І.В., Семешук А.І. Види та особливості обмеження прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. Випуск 83: частина 1. 2024. С. 124–129.
2. Белова М.В., Белов Д.М., Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. 2024. С. 933–939
3. UN Human Rights Committee. General Comment no. 36 (2018) on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the Right to Life. 30 October 2018, UN Doc CCPR/C/GC/36, paras 7, 21.

4. Coronavirus: Human Rights Need to Be Front and Centre in Response, Says Bachelet. *OHCHR*. 6 March 2020. URL: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25668&LangID=E>.
5. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. CESCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12). 11 August 2000, UN Doc E/C.12/2000/4. paras 12, 16.
6. COVID-19 Civic Freedom Tracker. URL: <https://www.icnl.org/covid19tracker>.
7. Mahmud, M. S., Hossain, M. M. (2020). Human rights and COVID-19: Challenges and perspectives. *Journal of Human Rights and Social Work*. 5(3), p. 111–119.
8. Carothers, T., Chodorow-Reich, G. (2021). Pandemic and rights: The balancing act in COVID-19 responses. *International Journal of Human Rights*. 25(7), 987–1004.
9. Посібник зі статті 4 Європейської конвенції з прав людини. 31 серпня 2024 року. Рада Європи / Європейський суд з прав людини. 2025. 25 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_4_ukr.
10. Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR). (2020). *COVID-19 and the right to health*. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2020/05/covid-19-and-right-health.11>.
11. Kavanagh, M. M., Singh, M. (2021). Civil liberties in the age of COVID-19: A human rights perspective. *Harvard Human Rights Journal*. 34. p. 45–78. <https://harvardhrj.com/2021/05/civil-liberties-covid-19>.
12. Roberts, L. W., Johnson, M. (2020). Ethical dilemmas and human rights during global health emergencies. *Bioethics*. 34(9). p. 849–857.
13. UN Human Rights Committee. General Comment no. 29: Article 4: Derogations during a State of Emergency. 31 August 2001. UN Doc CCPR/C/21/Rev.1/Add.11.
14. Koufaki and Adedy v Greece. Apps no. 57655/12 and 57657/12. ECHR First Section, 7 May 2013. para 37.
15. Giacca G. Economic, Social, and Cultural Rights in Armed Conflict. Oxford, Oxford University Press. 2014. pp. 70–110.
16. Sommaro E. Limitation and Derogation Provisions in International Human Rights Law Treaties and Their Use in Disaster Settings. *Handbook of Human Rights and Disasters*. 2018. 310 p.
17. Spadaro A. COVID-19: Testing the Limits of Human Rights. *European Journal of Risk Regulation*. Volume 11. Special Issue 2. June 2020, pp. 317–325.
18. Пирога І.С., Белов Д.М., Інституціоналізація прав людини на охорону здоров'я у міжнародно-правовому просторі. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2023. С. 602–607.
19. Castaneda, C., Garcia, M. (2021). Rights restrictions and ethical considerations during the COVID-19 pandemic. *Global Public Health*. 16(4). P1. 511–526.
20. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. №3/2022. С. 301–310.

УДК 342.9:351.74:351.86(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.60>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Латковська Т.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-3159-5994*

Латковська Т.А. Адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки України.

У сучасних умовах забезпечення національної безпеки України та зміна її парадигми набуває особливої актуальності, що зумовлює необхідність наукового осмислення ролі ефективного адміністративно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів. Це регулювання є важливим елементом державної політики, спрямованої на захист національних інтересів, суверенітету та територіальної цілісності країни. Відповідно, дослідження адміністративно-правових механізмів, що забезпечують функціонування правоохоронних органів у цій сфері, є важливим завданням для науковців та практиків.

У статті відмічено, що адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері національної безпеки охоплює широкий спектр питань, включаючи організацію та координацію їхньої діяльності, визначення повноважень та обов'язків, а також забезпечення відповідальності за порушення чинного законодавства. Важливим аспектом є також забезпечення дотримання прав і свобод громадян у процесі здійснення правоохоронної діяльності, що вимагає чіткого визначення правових рамок.

Особливу увагу приділено аналізу законодавчих актів, що регулюють діяльність правоохоронних органів у сфері національної безпеки. Це включало звернення до Конституції України, законів та підзаконних актів, які визначають правовий статус, функції та завдання відповідних органів. Важливим є також аналіз міжнародних зобов'язань України у сфері безпеки, які впливають на формування національного законодавства.

Крім того, адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері національної безпеки передбачає розробку та впровадження ефективних механізмів контролю та нагляду за їхньою діяльністю. Це включає як внутрішній контроль з боку самих органів, так і зовнішній контроль з боку державних та громадських інституцій. Такий підхід сприяє підвищенню прозорості та підзвітності правоохоронних органів, що є важливим для зміцнення довіри суспільства до їхньої діяльності. Звернено увагу на те, що загрози національній безпеці України (збройна агресія, кіберзагрози, тероризм, корупція) зумовлюють необхідність ефективного адміністративно-правового регулювання, а отже і дослідження з метою удосконалення адміністративно-правового регулювання.

Ключові слова: правоохоронні органи, правоохоронна діяльність, адміністративно-правове регулювання, кібербезпека, національна безпека, Національна поліція, Служба безпеки.

Latkovska T.A. Administrative and Legal Regulation of Law Enforcement Agencies in Ensuring the National Security of Ukraine.

In the current conditions of ensuring Ukraine's national security and the transformation of its paradigm, the issue acquires particular relevance, which necessitates scholarly reflection on the role of effective administrative and legal regulation of law enforcement agencies. Such regulation constitutes

an important element of state policy aimed at safeguarding national interests, sovereignty, and the territorial integrity of the country. Accordingly, the study of administrative and legal mechanisms that ensure the functioning of law enforcement agencies in this area is a crucial task for both academics and practitioners.

The article notes that the administrative and legal regulation of the activities of law enforcement agencies in the sphere of national security covers a wide range of issues, including the organisation and coordination of their activities, the determination of powers and responsibilities, as well as the establishment of accountability for violations of current legislation. An equally important aspect is the safeguarding of citizens' rights and freedoms in the course of law enforcement activities, which requires the clear definition of legal boundaries.

Particular attention is paid to the analysis of legislative acts regulating the activities of law enforcement agencies in the field of national security. This involves consideration of the Constitution of Ukraine, relevant laws, and subordinate legislation that determine the legal status, functions, and tasks of the respective agencies. Equally important is the analysis of Ukraine's international obligations in the field of security, which influence the development of national legislation.

Furthermore, administrative and legal regulation of law enforcement activities in the sphere of national security presupposes the development and implementation of effective mechanisms of oversight and supervision. This encompasses both internal control by the agencies themselves and external control by state and public institutions. Such an approach contributes to enhancing the transparency and accountability of law enforcement bodies, which is crucial for strengthening public trust in their activities. Attention is drawn to the fact that threats to Ukraine's national security—armed aggression, cyber threats, terrorism, corruption—necessitate effective administrative and legal regulation and, consequently, research aimed at improving the existing regulatory framework.

Key words: law enforcement agencies, law enforcement activity, administrative and legal regulation, cybersecurity, national security, National Police, Security Service of Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та зростання загроз національній безпеці, питання ефективного адміністративно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів набуває особливої актуальності. Україна, як держава, що перебуває на шляху демократичних перетворень, стикається з численними викликами у сфері забезпечення національної безпеки, це, в свою чергу, зумовлює необхідність удосконалення правових механізмів, які регулюють діяльність правоохоронних органів, з метою підвищення їхньої ефективності та відповідності сучасним вимогам. Особливо гостро постають ці питання в період війни, яку розпочала Росія проти суверенітету і територіальної цілісності України. Великі виклики постали перед системою національної безпеки та захисту прав людини.

Адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки є складним і багатограним процесом, що охоплює різні аспекти їхньої діяльності. Це включає в себе як нормативно-правове забезпечення, так і організаційні аспекти функціонування цих органів. Важливим елементом є і контроль за дотриманням прав і свобод громадян у процесі здійснення правоохоронної діяльності, що є ключовим принципом демократичного суспільства.

Одним із основних завдань адміністративно-правового регулювання є забезпечення балансу між необхідністю захисту національної безпеки та дотриманням прав людини. Це завдання стає особливо актуальним в умовах зростання терористичних загроз, кіберзлочинності та інших викликів, які вимагають від правоохоронних органів оперативного та ефективного реагування. Водночас, важливо, щоб такі заходи не порушували основоположних прав і свобод громадян, що закріплені в Конституції України та міжнародних правових актах.

У контексті реформування правоохоронних органів України, значна увага приділяється питанням підвищення їхньої прозорості та підзвітності. Це передбачає не лише вдосконалення законодавчої бази, але й запровадження нових підходів до управління та контролю за діяльністю цих органів. Зокрема, важливим є розвиток механізмів громадського контролю, що сприяє підвищенню довіри суспільства до правоохоронних структур та забезпечує їхню відповідальність перед громадянами.

Таким чином, адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки України є важливим елементом державної політики, що

вимагає постійного вдосконалення та адаптації до нових викликів. Це передбачає комплексний підхід, що включає як нормативно-правові, так і організаційні заходи, спрямовані на підвищення ефективності правоохоронної діяльності та забезпечення прав і свобод громадян.

Метою дослідження є аналіз адміністративно-правових засад діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки України та визначення шляхів їх удосконалення.

Виклад основного матеріалу. У процесі дослідження адміністративно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки України було виявлено кілька ключових аспектів, які потребують детального аналізу. По-перше, важливо зазначити, що правова база, яка регулює діяльність правоохоронних органів у цій сфері, є досить розгалуженою та включає численні нормативно-правові акти різного рівня. Це створює певні виклики у забезпеченні їхньої ефективної імплементації та координації між різними державними органами. Водночас, наявність такого різноманіття правових норм дозволяє більш гнучко реагувати на змінні загрози національній безпеці.

Одним із важливих аспектів є роль Міністерства внутрішніх справ України, яке виступає ключовим координатором у сфері забезпечення національної безпеки. МВС є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг [1]. Його функції включають не лише безпосередню охорону громадського порядку, але й участь у розробці стратегій національної безпеки, що вимагає здійснювати підготовку та подавати Кабінету Міністрів України пропозицій щодо застосування, скасування та внесення змін до спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), що вносяться Кабінетом Міністрів України на розгляд Ради національної безпеки і оборони України [2] відповідно до Закону України «Про санкції» [1, п. 4 п.п. 2-1].

Важливою складовою у процесі виконання покладених на МВС завдань є взаємодія з іншими державними органами, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, тимчасовими консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, громадськими спілками, профспілками та організаціями роботодавців, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, а також з підприємствами, установами та організаціями [1, п. 8].

Аналізуючи адміністративно-правові механізми, слід звернути увагу на роль нормативно-правових актів, які регулюють діяльність правоохоронних органів. Зокрема, Закон України «Про національну безпеку України» відповідно до статей 1, 2, 17, 18 і 92 Конституції України визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз. Цей закон є базовим документом, який визначає загальні рамки для розробки та реалізації політики національної безпеки [3].

Особливу увагу слід приділити питанням підготовки та підвищення кваліфікації кадрів правоохоронних органів. В умовах постійних змін у безпековому середовищі, важливо забезпечити високий рівень професійної підготовки співробітників, що дозволить їм ефективно виконувати свої обов'язки. Це включає не лише базову підготовку, але й регулярні тренінги та навчання, спрямовані на оновлення знань та навичок у відповідності до сучасних викликів.

Важливим аспектом є також питання взаємодії правоохоронних органів з громадськістю. Довіра населення до правоохоронних структур є ключовим фактором у забезпеченні ефективної національної безпеки. Для цього необхідно забезпечити прозорість діяльності правоохоронних органів, а також створити механізми зворотного зв'язку з громадянами, що дозволить враховувати їхні потреби та очікування. Це може включати проведення регулярних консультацій, громадських слухань та інших форм взаємодії. Вчені зазначають, що в нових реаліях розбудови сучасного суспільства відбувається переосмислення взаємовідносин держави і громадянина, здійснюється переорієнтація діяльності органів публічної влади від загального адміністрування до забезпечення комунікативної взаємодії із суспільством на засадах відкритості, прозорості та оперативності [4].

Не менш вагомим є питання міжнародного співробітництва у сфері забезпечення національної безпеки. Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями та іноземними державами у цій сфері, що дозволяє обмінюватися досвідом та впроваджувати найкращі практики. Це осо-

бливо актуально в контексті боротьби з транснаціональними загрозами, такими як тероризм та організована злочинність [5]. Міжнародна співпраця також сприяє зміцненню правової бази та підвищенню ефективності діяльності правоохоронних органів.

Загалом, результати дослідження свідчать про те, що адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки України є складним та багатограним процесом. Він вимагає постійного вдосконалення нормативно-правової бази, підвищення професійного рівня кадрів, а також ефективної взаємодії з громадськістю та міжнародними партнерами. Це дозволить забезпечити належний рівень безпеки та захисту національних інтересів у сучасних умовах.

У контексті адміністративно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки України важливо звернути увагу на специфіку нормативно-правових актів, які визначають функціонування цих органів. Зокрема, законодавча база, що регулює діяльність правоохоронних органів, є багатшаровою та включає як загальні положення, так і спеціалізовані норми, що стосуються конкретних аспектів національної безпеки. Наприклад, Закон України «Про національну безпеку України» визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, акцентуючи увагу на гарантуванні суспільству і кожному громадянину захисту від загроз.

Одним із ключових аспектів адміністративно-правового регулювання є визначення компетенції та повноважень правоохоронних органів. Це включає чітке розмежування функцій між різними структурами, такими як Національна поліція [6], Служба безпеки України [7] та інші спеціалізовані органи. Важливим є те, що кожен з цих органів має свої специфічні завдання та функції, які визначаються відповідними нормативно-правовими актами. Наприклад, Національна поліція України служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, тоді як Служба безпеки України зосереджується на захисті державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, контррозвідувальній діяльності та боротьбі з тероризмом.

Окремо слід зазначити роль адміністративних процедур у забезпеченні ефективності діяльності правоохоронних органів. Адміністративні процедури визначають порядок прийняття рішень, їх оскарження та виконання, що є цінним для забезпечення прозорості та підзвітності правоохоронних органів. Наприклад, процедури оскарження рішень правоохоронних органів дозволяють громадянам захищати свої права у випадках, коли вони вважають, що їхні права були порушені [8].

Суттєвим аспектом є питання фінансування та матеріально-технічного забезпечення правоохоронних органів. Адміністративно-правове регулювання має забезпечувати ефективне використання бюджетних коштів, що виділяються на забезпечення національної безпеки. Це включає як планування та контроль за витратами, так і забезпечення прозорості у використанні ресурсів [9].

Результати дослідження свідчать про те, що адміністративно-правове регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки України є складним і багатограним процесом. Одним із ключових аспектів є забезпечення ефективної координації між різними правоохоронними структурами, що вимагає чітко визначених правових механізмів та процедур. Важливим елементом є також адаптація національного законодавства до міжнародних стандартів, що сприяє підвищенню рівня довіри до правоохоронних органів з боку суспільства та міжнародних партнерів.

Аналіз нормативно-правових актів показує, що існує потреба в удосконаленні законодавчої бази, зокрема в частині визначення повноважень та відповідальності правоохоронних органів у контексті національної безпеки. Це дозволить уникнути дублювання функцій та підвищити ефективність їх діяльності. Крім того, центральним є питання забезпечення прозорості та підзвітності правоохоронних органів, що є запорукою дотримання прав і свобод громадян у процесі забезпечення національної безпеки.

Відмітимо, що значну роль у підвищенні ефективності адміністративно-правового регулювання відіграє впровадження сучасних інформаційних технологій. Це стосується як внутрішньої комунікації між підрозділами, так і взаємодії з громадськістю, що сприяє оперативному реагуванню на загрози та виклики у сфері національної безпеки. Водночас, важливим є забезпечення належного рівня підготовки кадрів, які здатні ефективно використовувати ці технології у своїй діяльності.

Висновки. У процесі дослідження адміністративно-правового регулювання діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення національної безпеки України було виявлено низку ключових аспектів, які потребують подальшого аналізу та вдосконалення. По-перше, важливо зазначити, що правова база, яка регулює діяльність правоохоронних органів, є досить обширною, але водночас складною для практичного застосування. Це зумовлено наявністю численних нормативно-правових актів, які часто мають суперечливі положення, що ускладнює їх імплементацію на практиці.

По-друге, ефективність діяльності правоохоронних органів у сфері національної безпеки значною мірою залежить від рівня координації між різними державними структурами. Відсутність чітко визначених механізмів взаємодії між органами виконавчої влади, зокрема між Міністерством внутрішніх справ, Службою безпеки України та іншими органами, може призводити до дублювання функцій та неефективного використання ресурсів. Це вимагає розробки нових підходів до координації та співпраці між цими органами.

Третім важливим аспектом є питання підготовки та підвищення кваліфікації кадрів, які працюють у сфері забезпечення національної безпеки. Незважаючи на існування спеціалізованих навчальних програм, рівень професійної підготовки працівників правоохоронних органів часто не відповідає сучасним вимогам, що знижує ефективність їхньої діяльності. Це підкреслює необхідність реформування системи підготовки кадрів з урахуванням новітніх загроз та викликів.

Нарешті, слід звернути увагу на питання правового захисту громадян у контексті діяльності правоохоронних органів. Забезпечення балансу між національною безпекою та дотриманням прав і свобод людини є одним із найважливіших завдань, яке стоїть перед державою. Також для підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання необхідно посилити правове регулювання у сфері кіберзахисту та боротьби з гібридними загрозами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Положення про Міністерство внутрішніх справ України. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878 (зі змінами від 09.05.2025). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF?find=1&text=%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA#w1_1.
2. Про Раду національної безпеки і оборони України. Закон України від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
4. Запорожець Т.В. Інтелектуальне управління у діяльності органів публічної влади: монографія. Київ : НАДУ, 2020. 450 с.
5. Латковський П.П., Волощук О.Т. Міжнародне співробітництво правоохоронних органів у сфері проведення судової експертизи при розслідуванні транснаціональних злочинів в умовах збройної агресії: проблемні аспекти. *Правові новели*. 2025. № 25. С. 178–183. http://legalnovels.in.ua/journal/25_2025/24.pdf.
6. Про Національну поліцію. Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
7. Про Службу безпеки України. Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>.
8. Про адміністративну процедуру. Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>.
9. Латковський П.П. Пріоритетні напрями бюджетної політики країни в умовах тривалої повномасштабної війни. Фінансова політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки: Збірник тез доповідей VI Міжнародної науково-практичної конференції «Фіскальна політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки», 24 квітня 2024 р. / Державний податковий університет, Навчально-науковий інститут права. Ірпінь: Державний податковий університет, 2024. С. 121–124.
10. Нікітенко О.І. Правові засади діяльності правоохоронних органів у сфері безпеки в прикордонних районах України. *Правові горизонти*. 2021. Вип. 26 (39). С. 93–96. https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/84535/1/Nikitenko_Pravovi_zasady.pdf.
11. Петров В.В. Співробітництво України з НАТО щодо забезпечення кібербезпеки. *Міжнародні відносини*. 2018. № 18. http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3384.

УДК 351.74:004.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.61>

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Латковський П.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
кафедра адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-2406-766X
e-mail: pavellatkovsky@gmail.com*

Латковський П.П. Інформаційно-аналітичне забезпечення правоохоронної діяльності.

В умовах сучасного суспільного розвитку інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності правоохоронних органів України набуває виняткової важливості. Тому, статтю присвячено дослідженню інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності. Сьогодні інформаційно-аналітичні системи стають невід'ємною частиною діяльності правоохоронних структур, забезпечуючи своєчасний доступ до необхідних даних та їх аналіз. На тлі величезних руйнувань, спричинених сучасною війною в Україні, автор наголошує на величезний обсяг інформації, який необхідно обробляти для ефективного виконання завдань правоохоронними органами.

Констатовано, що інформаційно-аналітичне забезпечення правоохоронної діяльності в Україні є складним та багатограним процесом, який вимагає комплексного підходу. Впровадження сучасних технологій, інтеграція інформаційних систем, підготовка кадрів, здатних ефективно використовувати сучасні технології, правове регулювання та міжнародне співробітництво є ключовими елементами, які можуть сприяти підвищенню ефективності роботи правоохоронних органів. Підкреслено, що впровадження автоматизованих систем управління інформацією сприяє підвищенню оперативності реагування на злочини та покращенню координації між різними правоохоронними органами.

Обґрунтовано, що інформаційно-аналітичне забезпечення правоохоронної діяльності в Україні є складним процесом, який вимагає врахування технологічних, правових, освітніх та соціальних аспектів, ефективна інтеграція яких може значно підвищити рівень безпеки та правопорядку в країні.

Звернено увагу на міжнародну співпрацю у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення й на те, що міжнародний досвід у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності може бути корисним для України. Зокрема, успішні практики інших країн можуть бути адаптовані до українських реалій з урахуванням специфіки національної правової системи та організаційної структури правоохоронних органів. Це дозволить не лише підвищити ефективність роботи, але й забезпечити відповідність міжнародним стандартам у цій сфері.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, правоохоронні органи, інформаційно-аналітичне забезпечення, бази даних, інформаційні технології, Бюро економічної безпеки, міжнародна співпраця.

Latkovskyi P.P. Information and analytical support of Law enforcement activities.

The article is devoted to the study of information and analytical support of law enforcement activities. Today, information and analytical systems are becoming an integral part of law enforcement operations, providing timely access to the necessary data and enabling their analysis. Against the backdrop of the vast destruction caused by the ongoing war in Ukraine, the author emphasises the enormous volume of information that must be processed to ensure the effective fulfilment of law enforcement tasks.

It is noted that information and analytical support of law enforcement activities in Ukraine is a complex and multifaceted process that requires a comprehensive approach. The introduction of modern technologies, the integration of information systems, the training of personnel capable of effectively using

advanced technologies, legal regulation, and international cooperation are identified as key elements that can enhance the efficiency of law enforcement bodies. It is underlined that the implementation of automated information management systems contributes to faster responses to crimes and improves coordination among various law enforcement agencies.

It is argued that information and analytical support of law enforcement activities in Ukraine is a demanding process that necessitates consideration of technological, legal, educational, and social aspects, the effective integration of which can significantly strengthen security and public order in the country.

Attention is drawn to international cooperation in the field of information and analytical support, as well as to the fact that international experience in this area can be valuable for Ukraine. In particular, the successful practices of other countries can be adapted to Ukrainian realities, taking into account the specifics of the national legal system and the organisational structure of law enforcement bodies. This will not only increase operational effectiveness but also ensure compliance with international standards in this sphere.

Key words: law enforcement activity, law enforcement agencies, information and analytical support, databases, information technologies, Bureau of Economic Security, international cooperation.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку суспільства інформаційно-аналітичне забезпечення правоохоронної діяльності в Україні набуває особливої актуальності. Це зумовлено зростанням обсягу інформації, яку необхідно обробляти для ефективного виконання завдань правоохоронними органами. Інформаційно-аналітичні системи стають невід'ємною частиною діяльності правоохоронних структур, забезпечуючи своєчасний доступ до необхідних даних та їх аналіз. Важливість цього напрямку підкреслюється в численних дослідженнях, які акцентують увагу на основні наукові підходи та аспекти практичної реалізації інформаційно-аналітичного забезпечення у діяльності слідчих та оперативних підрозділів з протидії економічним злочинам [1]; на забезпеченні інформаційної безпеки як складової національної безпеки України [2]; на використанні інформаційних систем для покращення ситуаційної обізнаності органів військового управління [3]; на процедурах фіксації результатів OSINT в контексті розслідування воєнних злочинів [4].

Інформаційно-аналітичне забезпечення правоохоронної діяльності включає в себе не лише збір та обробку даних, але й їх систематизацію, аналіз та інтерпретацію. Це дозволяє створювати прогнози та моделі, які можуть бути використані для попередження злочинів та підвищення ефективності розслідувань. Застосування таких підходів сприяє більш раціональному використанню ресурсів та підвищенню рівня безпеки в суспільстві. Крім того, інформаційно-аналітичні системи дозволяють здійснювати моніторинг та оцінку діяльності правоохоронних органів, що є важливим елементом забезпечення прозорості та підзвітності їх роботи.

Відмічаючи чутливий характер даних, які обробляються правоохоронними органами, забезпечення їх конфіденційності та цілісності є критично важливим завданням. Використання сучасних методів криптографії та інших технологій захисту інформації дозволяє мінімізувати ризики несанкціонованого доступу та витоку даних. Це, у свою чергу, підвищує довіру суспільства до правоохоронних органів та сприяє зміцненню правопорядку в країні.

Стан опрацювання проблематики. Питання інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності посідає важливе місце у наукових дослідженнях та практиці функціонування органів правопорядку. У працях вітчизняних і зарубіжних учених наголошується на ролі інформаційних ресурсів та аналітичних технологій як ключових чинників підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів.

Серед українських дослідників варто відзначити роботи, присвячені правовим засадам інформаційної діяльності (О. Бандурка, В. Авер'янов, О. Остапенко), питанням організації інформаційно-аналітичних процесів у системі органів внутрішніх справ (М. Іншин, О. Джафарова), а також аспектам використання інформаційних технологій у правоохоронній сфері (В. Ліпкан, С. Петков). Окремі аспекти інформаційної безпеки та кіберзахисту в контексті правоохоронної діяльності висвітлювалися у працях В. Буряка, Ю. Максименка, І. Арістової. Розглядають дане питання і такі науковці, як: Биков І.О., Волощук О.Т., Латковська Т.А., Марущак А.В., Старостін О.Ю., Глиняний І.В., Марчук В.В., Парашук Л.Я., Парашук С.М.

Важливий внесок у розвиток теорії та практики інформаційно-аналітичного забезпечення зробили зарубіжні науковці, зокрема дослідження з проблем кримінальної аналітики, використання

великих даних у правоохоронній діяльності, застосування штучного інтелекту та сучасних ІТ-рішень (J. Ratcliffe, M. Porter, L. Kennedy).

Метою статті є дослідження інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності, впровадження та використання сучасних інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Інформаційно-аналітичне забезпечення правоохоронної діяльності в Україні є важливим напрямком, що визначає ефективність функціонування правоохоронних органів. У сучасних умовах, коли обсяг інформації зростає експоненційно, здатність правоохоронних структур швидко та точно обробляти дані стає критично важливою. Це забезпечує не лише оперативність у прийнятті рішень, але й підвищує рівень безпеки в суспільстві. Інформаційно-аналітичні системи дозволяють інтегрувати різноманітні джерела даних, що сприяє більш комплексному розумінню криміногенної ситуації та прогнозуванню можливих загроз.

В Україні процеси реформування правоохоронної системи супроводжуються активним впровадженням новітніх інформаційних технологій. Це зумовлено необхідністю адаптації до європейських стандартів та вимог, що висуваються до правоохоронних органів у контексті інтеграції до міжнародних структур. Впровадження інформаційно-аналітичних систем дозволяє підвищити ефективність управління ресурсами, оптимізувати процеси розслідування та забезпечити прозорість діяльності правоохоронних органів.

Одним із ключових елементів інформаційно-аналітичного забезпечення є створення та використання баз даних, які містять інформацію про правопорушення, підозрюваних осіб, свідків та інші важливі дані. Ці бази даних дозволяють правоохоронцям швидко отримувати доступ до необхідної інформації, що значно скорочує час на проведення розслідувань. Крім того, автоматизовані системи аналізу даних допомагають виявляти закономірності та тенденції у кримінальній діяльності, що є важливим для розробки стратегій запобігання злочинності.

Важливим аспектом є також інтеграція інформаційно-аналітичних систем з міжнародними базами даних, що дозволяє ефективніше боротися з транснаціональною злочинністю. Співпраця з міжнародними правоохоронними організаціями, такими як Інтерпол та Європол, відкриває нові можливості для обміну інформацією та координації дій у боротьбі зі злочинністю, що не знає кордонів.

Однак, впровадження інформаційно-аналітичних систем у правоохоронну діяльність в Україні стикається з низкою викликів. Серед яких можна виділити і недостатнє фінансування, і брак кваліфікованих кадрів та проблеми з кібербезпекою. Ці фактори суттєво обмежують потенціал використання інформаційних технологій у правоохоронній сфері, вирішення яких вимагає комплексного підходу та тісної співпраці між державними органами, науковими установами та приватним сектором.

Аналізуючи інформаційно-аналітичне забезпечення правоохоронної діяльності в Україні можна виділити кілька ключових аспектів, які суттєво впливають на ефективність функціонування правоохоронних органів. Перш за все, варто зазначити, що інформаційно-аналітичне забезпечення є критично важливим елементом у системі управління правоохоронною діяльністю, оскільки воно дозволяє оперативно реагувати на зміни в відповідній ситуації та приймати обґрунтовані управлінські рішення. В Україні, як і в багатьох інших країнах, інформаційно-аналітичне забезпечення базується на зборі, обробці та аналізі великої кількості даних, що надходять з різних джерел, включаючи оперативну інформацію, статистичні дані, результати розслідувань та інші види інформації.

Одним із основних викликів, з якими стикаються правоохоронні органи України, є недостатня інтеграція інформаційних систем, що використовуються різними структурами. Це призводить до фрагментації даних і ускладнює їх ефективне використання для аналітичних цілей. Відсутність єдиної платформи для обміну інформацією між різними правоохоронними структурами ускладнює координацію дій та знижує загальну ефективність боротьби із правопорушеннями. Крім того, існує проблема недостатньої автоматизації процесів збору та обробки даних, що також негативно впливає на швидкість та якість аналітичних висновків.

Важливим аспектом інформаційно-аналітичного забезпечення є використання сучасних технологій, таких як штучний інтелект [5]. Вчені наголошують на подвійній природі статусу правоохоронних органів у контексті штучного інтелекту: з одного боку, вони є суб'єктами забезпечення національної кібербезпеки, а з іншого – самі виступають об'єктами, на які поширюються ризики цифрових загроз.

В Україні інформаційні технології поки що не знайшли широкого застосування у правоохоронній сфері, що обмежує можливості для прогнозування та попередження злочинів. Впровадження таких технологій могло б значно підвищити ефективність аналітичної роботи, дозволяючи виявляти складні закономірності та тенденції, які не завжди очевидні при традиційних методах аналізу.

Крім технологічних аспектів, важливу роль у забезпеченні ефективної аналітичної підтримки відіграє людський фактор. Недостатня підготовка кадрів, які займаються аналітичною діяльністю, є однією з основних проблем, що заважають повноцінному використанню інформаційно-аналітичних можливостей. Багато співробітників правоохоронних органів не мають достатнього рівня знань у сфері сучасних інформаційних технологій та методів аналізу даних, що обмежує їхню здатність ефективно використовувати наявні ресурси.

Також варто звернути увагу на питання правового регулювання інформаційно-аналітичної діяльності у правоохоронній сфері. Окремої уваги заслуговує Закон України «Про Бюро економічної безпеки України», у статті 4 якого встановлено одне з завдань цього органу – збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на економічну безпеку держави, та визначення способів запобігання їх виникненню в майбутньому [6].

Важливо відмітити і взаємодію Бюро економічної безпеки України з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування, правоохоронними органами та іншими особами, серед яких порядок обміну інформацією, у тому числі оперативною, проведення спільних заходів Бюро економічної безпеки України та інших державних органів, що відповідно до закону здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Бюро економічної безпеки України в порядку, визначеному законом, має безпосередній, у тому числі автоматизований, доступ до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів і банків (баз) даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування, користується державними, у тому числі урядовими, засобами зв'язку і комунікацій, мережами спеціального зв'язку та іншими технічними засобами. Порядок такого доступу визначається відповідними міжвідомчими угодами (договорами), спільними наказами (розпорядженнями) та протоколами до них або в порядку електронної інформаційної взаємодії, якщо інше не передбачено законом.

Вчені зазначають, що в сучасних умовах цифрової трансформації державного управління особливого значення набуває питання ефективного впровадження електронних сервісів у сфері правоохоронної діяльності та встановлюють, що електронні сервіси в правоохоронній діяльності є не лише інструментом технічної модернізації, а й важливим чинником забезпечення прозорості, підзвітності та протидії корупції [7, с. 210].

Погоджуємось з вченням І.О. Биковим, що в умовах сьогодення результати аналітичних досліджень мають значну важливість для оцінки рівня законності, прогнозування криміногенної ситуації, пошуку осіб та засобів, які використовувалися для скоєння злочинів, адже продукти аналітичної роботи все частіше застосовуються для стратегічного планування, що підвищує ефективність та оптимізує діяльність правоохоронних органів та їхнього персоналу [1, с. 395].

Для підвищення ефективності інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності в Україні необхідно вирішити низку проблем, пов'язаних з інтеграцією інформаційних систем, впровадженням сучасних технологій, підготовкою кадрів, правовим регулюванням та фінансуванням. Це дозволить створити більш ефективну та прозору систему управління, яка зможе оперативно реагувати на виклики сучасного світу та забезпечувати безпеку громадян.

Однак, впровадження новітніх технологій у правоохоронну діяльність стикається з певними викликами. Одним з них є питання захисту персональних даних та дотримання прав людини. Використання великих даних та аналітичних систем може призвести до порушення конфіденційності, якщо не будуть вжиті відповідні заходи безпеки. Це вимагає розробки чітких нормативних актів та стандартів, які б регулювали використання таких технологій у правоохоронній сфері.

Крім того, важливою складовою інформаційно-аналітичного забезпечення є підготовка кадрів, здатних ефективно використовувати сучасні технології. Це передбачає не лише технічну підготовку, але й розвиток аналітичного мислення та навичок роботи з великими обсягами даних. Відповідні навчальні програми мають бути інтегровані у систему підготовки правоохоронців, щоб забезпечити їхню готовність до роботи в умовах швидко змінюваного інформаційного середовища.

Ще одним аспектом, що потребує уваги, є міжнародна співпраця у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення. Злочинність не має кордонів, і ефективна боротьба з нею вимагає обміну інформацією та досвідом між правоохоронними органами різних країн. Це може включати спільні навчання, обмін технологіями та розробку спільних стратегій боротьби зі злочинністю. Вчені Т.А. Латковська та О.Т. Волощук, досліджуючи вплив інформаційних технологій та гібридних агресій на соціально-політичні процеси на міжнародній арені, зазначають, що в цифрову епоху у сучасному глобалізованому світі інформаційні технології стали ключовим інструментом у гібридних агресіях, змінюючи соціально-політичні процеси на міжнародній арені [8].

Важливо враховувати соціальні аспекти впровадження новітніх технологій у правоохоронну діяльність. Громадськість має бути поінформована про переваги та ризики, пов'язані з використанням інформаційно-аналітичних систем. Це сприятиме підвищенню довіри до правоохоронних органів та забезпеченню підтримки з боку суспільства у впровадженні нових технологій.

Таким чином, інформаційно-аналітичне забезпечення правоохоронної діяльності в Україні є складним процесом, що вимагає врахування технологічних, правових, освітніх та соціальних аспектів. Ефективна інтеграція цих елементів може значно підвищити рівень безпеки та правопорядку в країні.

Висновки. У процесі дослідження інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності в Україні було встановлено, що ефективність цієї системи значною мірою залежить від інтеграції сучасних інформаційних технологій. Використання таких технологій дозволяє значно підвищити якість збору, обробки та аналізу даних, що є критично важливим для прийняття обґрунтованих управлінських рішень у сфері правоохоронної діяльності. Зокрема, впровадження автоматизованих систем управління інформацією сприяє підвищенню оперативності реагування на злочини та покращенню координації між різними правоохоронними органами.

Аналіз існуючих підходів до інформаційно-аналітичного забезпечення вказує на необхідність удосконалення нормативно-правової бази, яка регулює цю сферу. Відсутність чітких регламентів та стандартів ускладнює процес інтеграції новітніх технологій та обмежує можливості для обміну інформацією між різними відомствами. Це, в свою чергу, може призводити до дублювання функцій та неефективного використання ресурсів, що негативно впливає на загальну ефективність правоохоронної діяльності.

Інформаційно-аналітичне забезпечення є не лише допоміжним інструментом у правоохоронній діяльності, а й стратегічним ресурсом, від якого залежить ефективність функціонування усієї системи захисту правопорядку. У сучасних умовах воєнних викликів та глобальної цифровізації саме здатність органів правопорядку швидко збирати, аналізувати й використовувати інформацію визначає рівень безпеки держави та суспільства.

Отже, удосконалення інформаційно-аналітичних механізмів, впровадження інноваційних технологій та формування цілісної державної політики у цій сфері є запорукою не лише зміцнення правоохоронної системи, а й майбутнього розвитку України як демократичної та правової держави.

Також варто відзначити, що міжнародний досвід у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності може бути корисним для України. Зокрема, успішні практики інших країн можуть бути адаптовані до українських реалій з урахуванням специфіки національної правової системи та організаційної структури правоохоронних органів. Це дозволить не лише підвищити ефективність роботи, але й забезпечити відповідність міжнародним стандартам у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Биков І.О. Інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності слідчих та оперативних підрозділів у боротьбі з економічними злочинами. *Право і суспільство*. 2024. № 1. Т. 2. С. 392–396.
2. Старостін О.Ю. Забезпечення інформаційної безпеки як складової національної безпеки України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. № 1 (31). С. 446–474.
3. Парашук Л.Я., Парашук С.М. Рекомендації стосовно використання інформаційних систем для покращення ситуаційної обізнаності органів військового управління. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2025. № 1. С. 46–54.

4. Зоренко Д. До питання процедури фіксації результатів OSINT в контексті розслідування воєнних злочинів. *Сучасні реалії протидії воєнним злочинам: набутий досвід та погляд в майбутнє*: матеріали панельної дискусії VII Харківського Міжнародного юридичного форуму 25 вересня 2023 року. Київ : Алерта, 2023. 146 с.
5. Латковська Т., Марущак А. Інтеграція штучного інтелекту у діяльність правоохоронних органів: ризики в контексті кібербезпеки. *Право та державне управління*. 2025. № 1. С. 355–361.
6. Про Бюро економічної безпеки України. Закон України від 28.01.2021 р. № 1150-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text>.
7. Глиняний І.В., Марчук В.В. Електронні сервіси в правоохоронній діяльності як елемент протидії корупції. *Правові новели*. 2025. № 25. С. 206–212.
8. Латковська Т.А., Волощук О.Т. Вплив інформаційних технологій та гібридних агресій на соціально-політичні процеси на міжнародній арені. *Юридичний вісник*. 2025. № 1. С. 196–202.

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.62>

ПРАВО НА ВІДСТРОЧКУ ВІД ПРИЗОВУ ПІД ЧАС МОБІЛІЗАЦІЇ НА ПІДСТАВІ УТРИМАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ

Носік Ю.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
ННІ права Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-3608-2955
e-mail: yuriy.nosik@gmail.com*

Харченко О.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності та інформаційного права
ННІ права Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-5925-955X
e-mail: olesia.kharchenko7@gmail.com*

Носік Ю.В., Харченко О.С. Право на відстрочку від призову під час мобілізації на підставі утримання неповнолітніх дітей.

Вказується, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 23 Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” не підлягають призову на військову службу під час мобілізації військовозобов’язані жінки та чоловіки, на утриманні яких перебувають троє і більше дітей віком до 18 років, крім тих, які мають заборгованість із сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму платежів за три місяці.

Зазначено, обов’язок військовозобов’язаного утримувати дитину до досягнення нею повноліття виникає внаслідок народження дитини, яка походить від нього незалежно від існування шлюбних відносин із другим з батьків, або в силу припису закону щодо дітей, які від нього не походять, але були ним усиновлені, є його пасинком, падчеркою, чи виховуються в його сім’ї. Цей обов’язок припиняється по досягненню дитиною віку 18 років. Дострокове припинення утримання дитини може мати місце в разі укладення договору про припинення права на аліменти для дитини у зв’язку з передачею права власності на нерухоме майно, у разі сплати повної суми аліментів наперед у зв’язку з наміром виїхати на постійне проживання за межі України, а також в разі ухвалення судом рішення про звільнення вітчима, мачухи від обов’язку по утриманню падчерки, пасинка. Припинення обов’язку військовозобов’язаного утримувати неповнолітню дитину може зумовити втрату права на відстрочку від призову під час мобілізації, якщо на його утриманні лишається менше трьох неповнолітніх. Вбачається практична необхідність у нормативно-правовому, організаційно-технічному та інформаційному забезпеченні комісії ТЦК та СП, яка перевіряє наявність підстав для надання відстрочки від призову, можливості з достовірністю перевірити та виявити факт припинення у військовозобов’язаного аліментних зобов’язань щодо дитини.

Відзначається, право на отримання відстрочки від призову під час мобілізації втрачається у тому випадку, якщо у військовозобов’язаного виникне заборгованість зі сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму платежів за три місяці. У статті доведено, що передбачений діючим законодавством спосіб перевірки наявності у військовозобов’язаного заборгованості зі сплати аліментів є неінформативним і може призвести до отримання хибних висновків щодо існування або відсутності такої заборгованості.

Ключові слова. Відстрочка від призову, мобілізація, утримання дітей, аліменти.

Nosik Y.V., Kharchenko O.S. The right to deferment from conscription during mobilization based on the support for minor children.

In accordance with paragraph 3 of part 1 of Article 23 of the Law of Ukraine “On Mobilization Preparation and Mobilization,” women and men who are liable for military service are not subject to conscription during mobilization when they are supporting three or more children under the age of 18, except for those who have arrears in alimony payments, the total amount of which exceeds the amount of payments for three months.

The obligation of a person liable for military service to support a child until he or she reaches the age of majority arises as a result of the birth of a child who is his or her biological child, regardless of the existence of a marital relationship with the other parent, or by virtue of the law regarding children who are not his or her biological children but have been adopted by him or her, are his or her stepchildren, or are being raised in his or her family. This obligation ceases when the child reaches the age of 18. Early termination of child support may occur in the event of the conclusion of an agreement on the termination of the right to child support in connection with the transfer of ownership of real estate, in the event of payment of the full amount of child support in advance in connection with the intention to leave Ukraine for permanent residence abroad, as well as in the event of a court decision to release the stepfather or stepmother from the obligation to support their stepdaughter or stepson. The termination of a conscript's obligation to support a minor child may result in the loss of the right to deferment from conscription during mobilization if he has fewer than three minor children remaining in his care. There is a practical need for regulatory, organizational, technical, and informational support for the TCC and SP commission, which verifies the grounds for granting deferment from conscription and the ability to reliably verify and identify the termination of a conscript's child support obligations.

The right to deferment from conscription during mobilization is lost if the conscript has arrears in alimony payments, the total amount of which exceeds the amount of payments for three months. The article proves that the method of verifying the existence of arrears in alimony payments by a conscript, as provided for by current legislation, is uninformative and may lead to false conclusions about the existence or absence of such arrears.

Key words: deferral from conscription, mobilization, child support, alimony.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена сучасними теоретичними та практичними проблемами правового забезпечення призову на військову службу під час мобілізації осіб, на утриманні яких перебувають неповнолітні діти. Їх вирішення потребує наукового опрацювання комплексу правових норм у галузях адміністративного, сімейного та процесуального права з метою формулювання доктринально обґрунтованих шляхів удосконалення законодавства і відповідної практики правозастосування.

Механізми балансування публічних і приватних інтересів під час мобілізації нерідко не спрацьовують через існуючі дефекти чинного законодавства та відсутність єдності практики застосування посадовими особами територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки правових норм Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”, які нерідко виявляють не тільки незнання необхідних правових норм, а й їх довільне тлумачення, додумування та нездатність застосовувати норми у їх системному міжгалузевому зв'язку, що призводить до порушення суб'єктивних прав військовозобов'язаних осіб.

З огляду на актуальність теми **мета цього дослідження** полягає у тому, аби на основі застосування наукових методів пізнання норм адміністративного, сімейного та процесуального права сформулювати науково-теоретичні висновки і практичні рекомендації щодо тлумачення, застосування і вдосконалення норм права та практики їх застосування в частині надання відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язаним, які утримують неповнолітніх дітей.

Відповідно до зазначеної мети мають бути вирішені, зокрема, такі **завдання**: провести науковий аналіз нормативних джерел з питань надання відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язаним, які утримують неповнолітніх дітей; здійснити тлумачення ключових правових норм у цій сфері; розкрити проблемні аспекти застосування таких норм на практиці та запропонувати можливі шляхи їх розв'язання.

Стан опрацювання проблематики. Потреба у науковому дослідженні проблем призову під час мобілізації зумовлена також тим, що у сучасній правовій науці піднята авторами тема залиша-

ється практично не дослідженою, і ця стаття є першим в Україні дослідженням правових аспектів надання відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язаним, які утримують неповнолітніх дітей. Водночас, з піднятою в цій статті проблематикою мають методологічний зв'язок наукові праці, зокрема, таких дослідників, як Талалай Д.В., який здійснив загальнотеоретичний аналіз поняття мобілізації [1], Савинець О.Ю., який розкрив теоретико-правові засади адміністративно-правового забезпечення мобілізації Збройних сил України [2], Романова О.М., яка висвітлила юридичні аспекти мобілізації в Україні [3], Федоренко Е.А. і Шевцов А.Л., які оглянули правові аспекти загальної мобілізації в Україні у контексті викликів та шляхів вдосконалення [4] та інших вчених.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 23 Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” [6] не підлягають призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язані жінки та чоловіки, на утриманні яких перебувають троє і більше дітей віком до 18 років, крім тих, які мають заборгованість із сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму платежів за три місяці. Таким особам, відповідно до Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 2024 р. № 560 [7] (в подальшому іменованою Постановою 560), надається відстрочка від призову на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період.

За наявності підстав для отримання відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період військовозобов'язані особисто подають на ім'я голови комісії районного (міського) територіального центру комплектування та соціальної підтримки або його відділу за місцем перебування на військовому обліку заяву встановленої форми, до якої додаються документи, що підтверджують право на відстрочку.

Право на відстрочку на підставі п. 3 ч. 1 ст. 23 Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” виникає у військовозобов'язаного, зокрема, у тому разі, коли на його утриманні перебувають троє і більше дітей віком до 18 років. Перебування трьох неповнолітніх дітей на утриманні військовозобов'язаного є тим юридичним фактом-станом, з яким пов'язане виникнення правовідносин щодо надання відстрочки від призову на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період. Закон забороняє призов на військову службу під час мобілізації військово-зобов'язаного, який перебуває у правовідносинах з надання утримання трьом неповнолітнім дітям. У цілях правильного застосування ця правова норма потребує тлумачення.

Право військовозобов'язаного на відстрочку від призову під час мобілізації породжують його відносини з надання утримання лише неповнолітнім дітям, яких має бути щонайменше троє. Тому для застосування норми п. 3 ч. 1 ст. 23 Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” про звільнення від призову не враховуються відносини військовозобов'язаного з надання утримання повнолітнім дітям, що може мати місце відповідно до ст. 199 СК України [8] в разі якщо такі повнолітні діти віком до 23 років продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги.

Підставою виникнення у військовозобов'язаного передбаченого ст. 180 СК України обов'язку утримувати дитину до досягнення нею повноліття є факт народження дитини, яка походить від нього. Відповідно до ст. 121 СК України права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому органом державної реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому статтями 122 та 125 цього Кодексу. Це означає, що для звільнення військовозобов'язаного від призову враховуються його відносини з надання утримання всім своїм неповнолітнім дітям, незалежно від того, чи народжені вони у шлюбі і чи такий шлюб зберігається досі або чи діти народжені у різних шлюбах. Крім того, за військовозобов'язаним зберігається обов'язок утримувати навіть ту дитину, щодо якої його позбавлено батьківських прав, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 166 СК України особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Тож комісія ТЦК та СП, яка перевіряє наявність підстав для надання відстрочки від призову, не має жодних підстав перевіряти існування шлюбних відносин у військовозобов'язаного, або факт позбавлення його батьківських прав.

До числа неповнолітніх дітей, утримання яких здійснює військовозобов'язаний, можуть належати й діти, які від нього не походять, тим не менше вони однаково враховуються при вирішенні питання про звільнення від призову під час мобілізації.

Щонайперше, маються на увазі діти, усиновлені військовозобов'язаним. Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі

рішення суду (ч. 1 ст. 207 СК України). Відповідно до ч.ч. 3 і 4 ст. 232 СК України з моменту усиновлення виникають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки між особою, яка усиновлена (а в майбутньому - між її дітьми, внуками), та усиновлювачем і його родичами за походженням. Усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини, включаючи обов'язок з утримання усиновленої дитини до досягнення нею повноліття.

Крім утримання усиновлених дітей, враховується також надання військовозобов'язаним утримання падчерці, пасинку, а також дитині, яка виховувалась у сім'ї військовозобов'язаного. Як встановлено в ч. 1 ст. 268 СК України мачуха, вітчим зобов'язані утримувати малолітніх, неповнолітніх падчерку, пасинка, які з ними проживають, якщо у них немає матері, батька, діда, баби, повнолітніх братів та сестер або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання, за умови, що мачуха, вітчим можуть надавати матеріальну допомогу. Згідно ж ст. 269 СК України особи, у сім'ї яких виховувалася дитина, зобов'язані надавати їй матеріальну допомогу, якщо у неї немає батьків, баби, діда, повнолітніх братів та сестер, за умови, що ці особи можуть надавати матеріальну допомогу.

В разі, якщо обов'язок військовозобов'язаного утримувати неповнолітню дитину з певних передбачених законом підстав припиняється, і на утриманні в нього лишається менше трьох дітей, то право на відстрочку від призову на підставі п. 3 ч. 1 ст. 23 Закону України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію" втрачається.

Припинення відносин з надання утримання неповнолітній дитині може відбутись, зокрема, на підставі ст. 190 СК України, відповідно до якої той із батьків, з ким проживає дитина, і той із батьків, хто проживає окремо від неї, з дозволу органу опіки та піклування можуть укласти договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно (житловий будинок, квартиру, земельну ділянку тощо). Обов'язок утримувати неповнолітню дитину може бути припиненим у військовозобов'язаного також у разі сплати всієї суми аліментів наперед у зв'язку з наміром виїхати на постійне проживання за межі України, як це передбачено у ч.ч. 4-7 ст. 181 СК України та у постанові Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку стягнення аліментів на дитину (дітей) у разі виїзду одного з батьків для постійного проживання в іноземній державі, з якою не укладено договір про подання правової допомоги" [9]. А підстави і порядок звільнення вітчима, мачухи від обов'язку по утриманню падчерки, пасинка передбачені у ч. 2 ст. 268 СК України. Водночас слід визнати, що на практиці комісія ТЦК та СП, яка перевіряє наявність підстав для надання відстрочки від призову, може не мати належних інструментів перевірки та виявлення факту припинення у військовозобов'язаного аліментних зобов'язань щодо дитини.

Право на отримання відстрочки від призову втрачається у тому випадку, якщо військовозобов'язаний допустить виникнення заборгованості зі сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму платежів за три місяці. Виникнення такої заборгованості стає юридичним фактом, з яким норми права пов'язують припинення правовідносин щодо надання військовозобов'язаному відстрочки від призову. Військовозобов'язаний втрачає право на відстрочку на весь час, поки існує вказана заборгованість. Після погашення заборгованості зі сплати аліментів до рівня, меншого за суму тримісячних платежів, право на отримання відстрочки від призову поновлюється.

Постановою 560 передбачено, що перевірка наявності у військовозобов'язаного заборгованості зі сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму платежів за три місяці, має відбуватись на основі інформації з Єдиного реєстру боржників про відсутність в Реєстрі відомостей про військовозобов'язаного за категорією стягнення (характером зобов'язання) "стягнення аліментів" з датою формування такої інформації не пізніше ніж за п'ять днів до дня подання заяви про надання відстрочки.

Передбачений Постановою 560 спосіб перевірки наявності заборгованості зі сплати аліментів є неінформативним, нерелевантним і може призвести до отримання хибних висновків щодо існування або відсутності заборгованості з наступних причин.

Єдиний реєстр боржників, на перший погляд, може виглядати надійним джерелом інформації про наявність або відсутність у військовозобов'язаного заборгованості зі сплати аліментів за три місяці, адже відповідно до абз. 2 п. 2 Розділу XI Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 05.08.2016 № 2432/5 [10], в Єдиному реєстрі боржників міститься інформація щодо боржників, відносно яких

виконавчі провадження зареєстровані в Системі після впровадження Єдиного реєстру боржників та боржників за виконавчими провадженнями про стягнення періодичних платежів (аліментів) за наявності заборгованості з відповідних платежів понад три місяці.

Проте, внесення і виключення відомостей з Єдиного реєстру боржників про боржника, який допустив або ліквідував тримісячну заборгованість відбувається не оперативним і не в автоматичному режимі, а значно залежить від суто суб'єктивного фактору - дій або бездіяльності виконавця чи його помічника. Тому не виключаються ситуації, коли в реєстрі певний час буде зберігатись запис про боржника зі сплати аліментів навіть після її погашення, або, навпаки, реєстр ще не міститиме відомостей про такого боржника навіть після фактичного виникнення заборгованості.

Відповідно до ст. 71 Закону України “Про виконавче провадження” [11] обчислення розміру заборгованості зі сплати аліментів здійснює виконавець та повідомляє про розрахунок заборгованості стягувачу і боржнику за їх заявами. Тому належним доказом існування або відсутності у військовозобов'язаного заборгованості зі сплати аліментів слід вважати не лише інформацію з Єдиного реєстру боржників, а розрахунок заборгованості, здійснений виконавцем, або довідку про наявність заборгованості зі сплати аліментів, видану органом державної виконавчої служби чи приватним виконавцем. Не виключається, що відомості у цих документах йтимуть у розріз із інформацією з Єдиного реєстру боржників, проте відомості з таких документів є більш достовірними, ніж дані реєстру.

Інша обставина, яка свідчить про недосконалість інформації з Єдиного реєстру боржників полягає в тому, що військовозобов'язаний може сплачувати аліменти і без відкриття виконавчого провадження про їх стягнення. Це можливо у тих випадках, коли, наприклад, військовозобов'язаний сплачує аліменти з власної ініціативи або виконуючи договір про участь в утриманні дитини, укладений з другим із батьків дитини. В цій ситуації Єдиний реєстр боржників взагалі не міститиме ніякої інформації про військовозобов'язаного як про платника аліментів. Якщо за такого способу сплати аліментів військовозобов'язаний допустить виникнення заборгованості з їх сплати за період понад три місяці, а одержувач аліментів з тих чи інших міркувань не звернеться за їх примусовим стягненням, то комісія ТЦК та СП, яка перевіряє наявність підстав для надання відстрочки від призову, може не виявити фактично існуючу у військовозобов'язаного заборгованість зі сплати аліментів.

Висновки. Викладене у цій статті дослідження дозволяє констатувати, що правильне застосування правової норми п. 3 ч. 1 ст. 23 Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”, відповідно до якого не підлягають призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язані жінки та чоловіки, на утриманні яких перебувають троє і більше дітей віком до 18 років, можливе лише за умови знання та використання норм сімейного права України та законодавства про примусове виконання рішень.

Аналіз приписів СК України у їх системному зв'язку із нормами Закону України “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” свідчить про те, що, з однієї сторони, походження дитини від військовозобов'язаного не обов'язково вказує на наявність у нього обов'язку з її утримання і, навпаки, обов'язок з утримання може існувати у військовозобов'язаного щодо дітей, які від нього не походять, але тим не менше враховуються при вирішенні питання про відстрочку від призову під час мобілізації. Вбачається практична необхідність у нормативно-правовому, організаційно-технічному та інформаційному забезпеченні комісії ТЦК та СП, яка перевіряє наявність підстав для надання відстрочки від призову, можливості з достовірністю перевірити та виявити факт припинення у військовозобов'язаного аліментних зобов'язань щодо дитини, а також існування заборгованості зі сплати аліментів.

Наведені у цій статті науково-теоретичні положення та зроблені висновки і рекомендації відображають авторський підхід до вирішення існуючих проблем у сфері реалізації права військовозобов'язаного на відстрочку від призову під час мобілізації та не охоплюють усієї повноти викликів, які постали перед правовою наукою, і тому питання щодо призову на військову службу під час мобілізації залишаються актуальними для подальшого наукового опрацювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Талалай Д.В. Поняття мобілізації: загальнотеоретичний аналіз. *Форум права*. 2011. № 2. С. 864-867.

2. Савинець О.Ю. Теоретико-правові засади адміністративно-правового забезпечення мобілізації Збройних сил України. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 201–209. С. 203.
3. Романова О.М. Юридичні аспекти мобілізації в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 73–78.
4. Титаренко О.О., Крячко О.І. Окремі ризики мобілізаційних законопроектів та їх можливий вплив на забезпечення воєнної безпеки України. *Чесць і закон*. 2024. № 1 (88). С. 150–156.
5. Федоренко Е.А., Шевцов А.Л. Правові аспекти загальної мобілізації в Україні: виклики та шляхи вдосконалення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2025. № 1. С. 113–120.
6. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 44. Ст. 416.
7. Про затвердження Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.05.2024 р. № 560. *Офіційний вісник України*. 2024. № 45. Ст. 2451.
8. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.
9. Про затвердження Порядку стягнення аліментів на дитину (дітей) у разі виїзду одного з батьків для постійного проживання в іноземній державі, з якою не укладено договору про надання правової допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.08.2002 р. № 1203. *Офіційний вісник України*. 2002. № 34. Ст. 1590.
10. Про затвердження Положення про автоматизовану систему виконавчого провадження: Наказ Міністерства юстиції України від 05.08.2016 р. № 2432/5. *Офіційний вісник України*. 2016. № 67. Ст. 2275.
11. Про виконавче провадження: Закон України від 2.06.2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 30. Ст. 542.

УДК 342.7:004.8:351.746

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.63>

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ ЦИФРОВОЇ ЕПОХИ

Попович Т.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921*

Маслюк О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-1201-8956*

Мацола А.А.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правової політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8678-7697*

Попович Т.П., Маслюк О.В., Мацола А.А. Штучний інтелект та право на приватність: актуальні виклики цифрової епохи.

Стаття присвячена дослідженню окремих аспектів захисту права на приватність в умовах стрімкого розвитку технологій штучного інтелекту. Авторами проаналізовано основні виклики, що виникають у процесі впровадження ШІ-систем для фундаментальних прав і свобод людини, зокрема права на приватність.

Дослідження виявляє подвійну природу впливу штучного інтелекту на сучасне суспільство: з одного боку, ШІ створює безпрецедентні можливості для оптимізації процесів у медицині, освіті, обороні та економіці, з іншого – породжує серйозні загрози для приватності через обробку величезних масивів персональних даних без належної згоди їх власників. Окрема увага приділяється аналізу конкретних прикладів використання ШІ-технологій, зокрема системи Riley для моніторингу працівників у закладах швидкого харчування, що демонструє актуальність проблеми балансу між ефективністю бізнес-процесів та захистом приватності.

Автори підкреслюють критичну важливість забезпечення прозорості та пояснюваності ШІ-систем, що дозволить громадянам отримувати повну інформацію про використання їхніх персональних даних та можливі наслідки такого використання.

У статті обґрунтовується необхідність імплементації принципів «privacy by design» та «privacy by default» у національне законодавство як основи для застосування штучного інтелекту. Окрім того, вагомим фактором є оцінка ризиків на етапі розробки та впровадження ШІ-систем, що є ключовим компонентом формування ефективної системи захисту персональних даних.

У висновках автори наголошують, що майбутній розвиток штучного інтелекту залежить від здатності суспільства знайти оптимальний баланс між технологічним прогресом та захистом основних прав людини, що потребує активної співпраці державних органів, бізнес-структур та громадянського суспільства для створення належних стандартів використання ШІ з повагою до людської гідності, прав людини, у тому числі, і права на приватність.

Ключові слова: штучний інтелект, право на приватність, персональні дані, захист інформації.

Popovych T.P., Maslyuk O.V., Matsola A.A. Artificial intelligence and the right to privacy: current challenges of the digital age.

The article is devoted to the study of the certain aspects of protecting the right to privacy in the context of the rapid development of artificial intelligence technologies. The authors analyzes the main challenges that arise in the process of implementing AI systems for fundamental human rights and freedoms, in particular the right to privacy.

The study reveals the dual nature of the impact of artificial intelligence on modern society: on the one hand, AI creates unprecedented opportunities for optimizing processes in medicine, education, defense, and economics, on the other hand, it creates serious threats to privacy through the processing of huge amounts of personal data without the proper consent of their owners. Special attention is paid to the analysis of specific examples of the use of AI technologies, in particular the Riley system for monitoring employees in fast food establishments, which demonstrates the relevance of the problem of the balance between the efficiency of business processes and the protection of privacy.

The authors emphasizes the critical importance of ensuring transparency and explainability of AI systems, which will allow citizens to receive full information about the use of their personal data and the possible consequences of such use.

The article justifies the need to implement the principles of “privacy by design” and “privacy by default” in national legislation as the basis for the application of artificial intelligence. In addition, a significant factor is risk assessment at the stage of development and implementation of AI systems, which is a key component of forming an effective personal data protection system.

In the conclusions, the authors emphasizes that the future of artificial intelligence development depends on society’s ability to find the optimal balance between technological progress and the protection of fundamental human rights, which requires active cooperation between government agencies, business structures and civil society to create appropriate standards for the use of AI with respect for human dignity, human rights, including the right to privacy.

Key words: artificial intelligence, right to privacy, personal data, information protection.

*«Дані – нова нафта,
штучний інтелект – нова електрика», – такими є реалії сучасності» [1].*

Постановка питання. Протягом останніх років спостерігається швидке зростання потенціалу систем штучного інтелекту (далі – ШІ) завдяки покращенню доступності даних та вдосконаленню апаратних засобів і моделей ШІ. Особливо поява великих мовних моделей, таких як Chat GPT і Google Bard, викликала масштабні громадські обговорення етичних проблем та загроз правам людини у сфері ШІ [2, р. 333]. Ми спостерігаємо, впровадження та використання ШІ уже призводять до кардинальних суспільних трансформацій, при цьому, найбільше це торкається галузей освіти, енергетики, медицини, транспорту, а також сфери правопорядку та кримінальної юстиції. Водночас деякі застосовувані технології на сьогоднішній момент викликають дискусії (до таких, зокрема, належать створення систем розпізнавання обличчя, застосування поліграфів та автоматизована обробка персональних і медичних даних [3, р. 6]).

Отже, ризики для прав людини, що є дотичними до використання або розробки ШІ, тісно пов’язані з конкретними сферами застосування (наприклад, такими як медицина або фінанси). Однак існують також деякі загальні характеристики систем ШІ, які створюють відповідні «загрози» для прав людини незалежно від їх конкретного призначення. При цьому, однією з ключових особливостей систем ШІ є поєднання використання великих обсягів даних та інтелектуальних алгоритмів. Це створює низку викликів для прав людини, оскільки використання медичних і біометричних даних та експлуатація інформації із соціальних мереж безпосередньо порушують питання захисту даних [4, р. 9], що, у свою чергу, може мати наслідком порушення одного з базових прав людини – права на приватність.

Окрім цього, Україна, подібно до інших держав, зіткнулася з проблемами правового врегулювання застосування ШІ, насамперед, в оборонній галузі, що набуває особливої актуальності в умовах тривалої російської агресії. Тому, вважаємо, критично важливо досягти рівноваги між залученням передових технологій для національної безпеки та гарантуванням захисту основних прав людини. Безперечно, впровадження технологій штучного інтелекту відкриває значні пер-

спективи та пропонує численні переваги, оскільки ШІ здатен удосконалити й оптимізувати процеси ухвалення рішень у бойових умовах, розширити ситуаційну обізнаність та аналіз бойової обстановки, забезпечити тактичну перевагу, гнучкість у плануванні операцій та підвищити оперативність і точність ухвалення рішень, особливо в питаннях розвідки, розпізнавання, аналізу загроз та швидкого реагування на них [5, с. 3].

Мета статті полягає у аналізі окремих аспектів захисту права на приватність в умовах стрімкого розвитку та впровадження технологій штучного інтелекту.

Стан наукового дослідження проблематики. Проблема взаємодії штучного інтелекту та права на приватність є предметом інтенсивних наукових досліджень як у зарубіжній, так і у вітчизняній правовій доктрині. У західній науковій літературі значна увага приділяється фундаментальним питанням етичного використання ШІ-технологій та їх впливу на основні права людини (R. Calo, L. Floridi, S. Barocas, A. Selbst), проблемам алгоритмічної дискримінації та прозорості автоматизованого прийняття рішень (C. O'Neil, V. Eubanks), а також розробці правових механізмів регулювання ШІ у контексті захисту персональних даних (M. Veale, L. Edwards). Особлива увага дослідників сконцентрована на аналізі європейського досвіду правового регулювання, зокрема положень GDPR та AI Act ЄС, які формують нові стандарти захисту приватності в цифрову епоху.

У вітчизняній правничій науці питання конституційно-правових засад використання ШІ-технологій перебувають на стадії активного розвитку. Так, окремі аспекти проблематики досліджували такі науковці, як В. Брижко, О. Баранов, М. Демкова (питання захисту персональних даних), А. Пазюк, Т. Подорожна (конституційні гарантії права на приватність), І. Арістова, Д. Белов, М. Белова, К. Беляков (цифрові права людини) та інші.

Виклад матеріалу дослідження. Конституція України проголошує право кожного на захист від втручання у його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. З метою забезпечення такого захисту не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди. Таким чином, держава гарантує захист інформації про особу, що передбачає забезпечення конфіденційності самої інформації, встановлення правил щодо її збирання, зберігання та використання.

З урахуванням того, що будь-яка особа, яка переконана в порушенні її прав і вичерпала всі національні засоби правового захисту, має можливість використовувати такий правовий інструмент як звернення до Європейського суду з прав людини, звернемось до практики ЄСПЛ у контексті досліджуваної проблематики. Попри те, що постанови ЄСПЛ не здатні відновити порушене право в повному обсязі, вони тлумачать сутність основних прав людини та можуть виявляти системні недоліки, усунення яких сприятиме попередженню майбутніх випадків невиконання державою конвенційних зобов'язань.

Так, у світлі поглиблення європейської інтеграції України, що передбачає не лише інституційні перетворення, але й гармонізацію стандартів захисту прав людини, Центр демократії та верховенства права в рамках нового аналітичного дослідження вивчив постанови ЄСПЛ, прийняті протягом 2023 року у справах щодо України, в яких констатовано порушення статті 8 Конвенції – права на недоторканність приватного та сімейного життя. Дослідження також містить характеристику методологічних підходів, які використовує ЄСПЛ для оцінювання виконання державою зобов'язань, передбачених статтею 8 Конвенції [6].

Відтак, відповідно до статті 8 Європейської конвенції з прав людини та основних свобод: «Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [7].

Отже, виходячи з формулювання статті 8 Конвенції («органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права»), у держави першочергово виникає негативне зобов'язання – не втручатися у здійснення права, не обмежувати його. Проте держави несуть одночасно і позитивне зобов'язання – гарантувати повагу до права, закріпленого у статті 8 [7].

У зв'язку з вище зазначеним, згадаємо Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 р. № 2-рп/2012, у якому передбачено, що право на приватне та сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розгля-

дається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб [8].

У національному законодавстві право на невтручання в особисте та сімейне життя належить до конституційних особистих немайнових прав, які знаходяться під особливим захистом держави, визнається базовою цінністю та інтерпретується як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб. При цьому предметом захисту є інформація про особисте та сімейне життя, що належить до персональних даних особи конфіденційного характеру, та, відповідно, захист права особи на невтручання в особисте та сімейне життя розглядається у національному законодавстві як складова права на захист персональних даних [9, с. 110].

І. Кравченко виокремлює такі конституційні аспекти приватності: 1) тілесна (фізична) приватність (ст. 28 передбачено захист від втручання стосовно фізичного стану людей); 2) територіальна приватність (ст. 30 – захист недоторканності житла, наприклад, встановлення обмежень на втручання в домашнє середовище); 3) комунікаційна приватність (ст. 31 – захист таємниці листування, телефонних розмов й іншої кореспонденції, тобто безпека й приватність поштових відправлень, телефонних розмов, електронних повідомлень, спілкування у соціальних мережах та інших видів комунікацій); 4) інформаційна приватність (ст. 32 містить загальні положення щодо захисту особистого життя та заборони втручатися у нього, крім випадків, передбачених Конституцією, і заборони збирання, зберігання, використання й поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, окрім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту й прав людини) [10, с. 83].

Відзначимо, що саме інтенсивний розвиток цифрових технологій ініціює четверту індустріальну революцію, що кардинально трансформує економічну систему, виробничі галузі, якісні та кількісні параметри ринків послуг і трудових ресурсів, створюючи значні виклики для еволюції трудових відносин. Роботодавці, що цілком закономірно, використовуючи зниження попиту на ринку праці, прагнуть оптимізувати свою діяльність через залучення найбільш кваліфікованих і надійних фахівців, що призводить до посилення вимог щодо виконання працівниками професійних обов'язків: раціонального використання та збереження корпоративного майна й ресурсів; продуктивного та максимально ефективного використання робочого часу; забезпечення конфіденційності комерційної інформації; дотримання технологічних процесів і трудової дисципліни тощо [10, с. 83].

Так, наприклад, система *Riley*, розроблена компанією *Hoptix* з Рочестера, представляє собою революційний підхід до моніторингу продуктивності працівників у сфері швидкого харчування. Встановлена приблизно в 100 закладах по всій країні, включаючи франшизи KFC, Taco Bell та Dairy Queen, ця система штучного інтелекту збирає потоки відео- та аудіоданих для оцінки взаємодії працівників з клієнтами. У такий спосіб йде використання ШІ для виявлення того, як часто співробітники пропонують «додаткові продукти» (add-ons), «збільшення розміру порції» (upsale) або намагаються залучити клієнтів до програми лояльності [11].

Водночас, незважаючи на суттєві переваги, застосування подібних технологій породжує складні конституційно-правові виклики, що стосуються фундаментальних прав і свобод людини. Центральною проблемою є загроза праву на недоторканність приватного життя та захисту особистої інформації, оскільки технології емоційного розпізнавання нерідко здійснюють обробку біометричної інформації без відповідної згоди особи. Додатково такі технології створюють ризики для впровадження тотального нагляду, що підриває демократичні засади суспільства та принципи правової держави [12].

У продовження досліджуваних аспектів відзначимо, що 24 квітня 2024 року президент Сполучених Штатів Дж. Байден затвердив законодавчий акт, що вимагав від китайської корпорації *ByteDance* відчуження платформи *TikTok*, інакше ця соціальна мережа підлягатиме забороні на американській території. Дане рішення, зокрема, було прийнято з огляду на занепокоєння щодо загроз національній безпеці, забезпечення конфіденційності користувацьких даних, а також внаслідок політико-економічних міркувань [13, с. 176].

Важливим фактором у процесі використання та розробки ШІ є забезпечення його прозорості, що значно підвищить довіру до сфери штучного інтелекту і, в тому числі, сприятиме захисту права на приватність. Так, у своїй доповіді Спеціальний доповідач ООН з права на приватність А. Ногререс підкреслила, що всеосяжність ШІ в усіх видах діяльності та прийнятті рішень щодо

людей вимагає вжиття заходів для забезпечення етичного, відповідального та сумісного з правами людини використання ШІ. За твердженням доповідачки, прозорість і пояснюваність дозволяють особам, на яких впливає ШІ, отримувати своєчасну, всебічну та зрозумілу інформацію про питання, що стосуються використання їхньої особистої інформації у процесах ШІ та їх можливих наслідків. А. Ногерес закликала держави розглядати ці керівні принципи як ключову структурну частину кожної національної правової системи, щоб громадяни могли здійснювати свої права, зокрема право на належний процес і право на захист при прийнятті рішень за допомогою інструментів ШІ [14].

Отже, усі суб'єкти, що обробляють персональні дані, повинні спроектувати належну систему їх захисту – *privacy by design* і *privacy by default*. При цьому *privacy by design* (дизайн приватності) – означає, що особа, яка збирає дані, зобов'язана вбудувати систему їх захисту в усі процеси своєї діяльності ще на ранньому етапі їх проектування і повинна підтримувати таку систему безперервно й надалі. По суті, робиться акцент на превенції всіх можливих ризиків, наприклад витоку даних. *Privacy by default* (конфіденційність за замовчуванням) – передбачає, що особам, чий дані обробляються, не потрібно вживати жодних дій для захисту своєї конфіденційності, бо це має бути забезпечено за замовчуванням. Тобто в діяльність організацій повинні бути імplementовані відповідні технічні та організаційні заходи безпеки інформації. Тут доречно згадати принцип мінімізації даних: що менше даних організація збирає й обробляє, то менший ризик порушення закону [15].

Відтак, оцінка ризиків є ключовим компонентом створення системи захисту персональної інформації та алгоритмів обробки даних засобами штучного інтелекту. Тут, насамперед, йдеться про забезпечення як технічної безпеки систем і чіткого розуміння їх функціональності (з якою метою використовується ШІ), так і відповідності нормам законодавства у сфері захисту персональних даних. Власне саме міжнародні положення вимагають від фізичних і юридичних осіб, які обробляють персональні дані, здійснювати аналіз ризиків для превентивного визначення обставин, що можуть загрожувати правам і свободам людини, ще до їх потенційного настання [16].

Висновки. Таким чином, як бачимо, стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту створює подвійний виклик для сучасного суспільства: з одного боку, ШІ відкриває безпрецедентні можливості для оптимізації процесів у різних сферах життєдіяльності – від медицини та освіти до оборони та економіки, з іншого – породжує серйозні загрози для фундаментальних прав і свобод людини і громадянина. Особливо гостро, на наш погляд, це питання постає у контексті захисту права на приватність (*privacy*), оскільки системи ШІ оперують величезними масивами персональних даних, часто без належної згоди їх власників, що суперечить як національним нормам, так і міжнародним стандартам захисту прав людини.

Аналіз лише деяких аспектів практики використання ШІ-технологій, на нашу думку, в першу чергу демонструє актуальність проблематики встановлення балансу між ефективністю різного роду бізнес-процесів та захистом приватності. Хоча, з однієї сторони, такі системи дозволяють підвищити продуктивність та прибутковість підприємств, у той же час, з іншої, вони створюють ризики тотального нагляду за працівниками, що суперечить демократичним принципам побудови сучасної держави в цілому й порушує гідність людини зокрема. Це, насамперед, вимагає від законодавців розробки чітких правових меж, які б забезпечили етичне та відповідальне використання ШІ-технологій. При цьому ключовою умовою гармонійного використання ШІ є забезпечення прозорості та пояснюваності цих технологій – громадяни мають право знати, як використовуються їхні персональні дані в системах ШІ та які можливі наслідки такого використання. А це, в свою чергу, потребує від держав імplementації принципів «*privacy by design*» та «*privacy by default*» до національного законодавства, а також проведення обов'язкової оцінки ризиків на етапі розробки та впровадження ШІ-систем.

Отже, можемо констатувати, що майбутній розвиток штучного інтелекту залежить від здатності суспільства знайти оптимальний баланс між технологічним прогресом та захистом основних прав людини. Це потребує активної співпраці між державними органами, бізнес-структурами та громадянським суспільством для створення відповідних стандартів використання ШІ, що поєднуюватимуть інноваційний потенціал з повагою до людської гідності, прав людини, у тому числі і права на приватність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мінцифра сформувала експертний комітет з питань розвитку сфери штучного інтелекту. URL: [https:// thedigital.gov.ua/news/mintsifra-sformuvala-ekspertniykomitet-z-pitan-rozvitku-sferi-shtuchnogo-intelektu](https://thedigital.gov.ua/news/mintsifra-sformuvala-ekspertniykomitet-z-pitan-rozvitku-sferi-shtuchnogo-intelektu).
2. Li, H., Moon, J.T., Purkayastha, S., Celi, L.A., Trivedi, H., & Gichoya, J.W. (2023). Ethics of large language models in medicine and medical research. *The Lancet Digital Health*, 5(6), p. 333–335.
3. Oravec, J. A. 2022. The emergence of “truth machines”? Artificial intelligence approaches to lie detection. *Ethics and Information Technology*, 24(1), p. 6–10.
4. DKE German Commission for Electrical, Electronic & Information Technologies of DIN and VDE: White paper on ‘Ethik und Künstliche Intelligenz’ (‘Ethics and Artificial Intelligence’, in German), p. 9–12.
5. Коваленко Ю., Войнов М. Штучний інтелект та права людини: орієнтири та обмеження у контексті національної безпеки та оборони. К. 2024. 27 с.
6. Воюта Д. Право на повагу до приватного і сімейного життя у практиці ЄСПЛ: Case study справ проти України за 2023 рік. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/yespl-case-study-2023>.
7. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms» (ECHR). URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG.
8. Рішення Конституційного Суду України від 20.01.2012 № 2-рп/2012. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-12/paran51#n51>.
9. Берназюк І.М. Захист права на повагу до приватного й сімейного життя у практиці Європейського суду з прав людини. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 31 (70). № 4. 2020. С. 104–110.
10. Кравченко І.М. Проблеми нормативного визначення поняття «приватне життя» з огляду на допустимість меж обмеження прав працівників під час здійснення роботодавцем заходів контролю. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1 (118). С. 82–93.
11. URL: <https://sevenrooms.com/blog/restaurant-AI/> Що за джерело? Потрібно уточнення!
12. Єжова К. Розпізнавання емоцій ШІ: де межа між безпекою і приватністю? *Юридична газета*. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/informaciye-pravo-telekomunikaciyi/konstituciynopravovi-problemi-vikoristannya-shi-v-sistemah-rozpiznavannya-emociy.html>.
13. Гудзь Л.В. Забезпечення права на приватність у контексті використання штучного інтелекту: потенційні загрози та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 86: частина 1. С. 175–180.
14. Privacy is key in processing personal data by AI: UN expert. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2023/10/privacy-key-processing-personal-data-ai-un-expert>.
15. Права людини в епоху штучного інтелекту: виклики та правове регулювання. Укл.: Шадська У., Ніколаєв А., Деркаченко Ю., Бегей В., Румянцев Г., Дубно О., Марченко О. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%90%20%D0%9B%D0%AE%D0%94%D0%98%D0%9D%D0%98%20%D0%92%20%D0%95%D0%9F%D0%9E%D0%A5%D0%A3%20%D0%A8%D0%A2%D0%A3%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%86%D0%9D%D0%A2%D0%95%D0%9B%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%A3_compressed.pdf
16. In Big Win, Settlement Ensures Clearview AI Complies with Groundbreaking Illinois. URL: <https://www.aclu.org/press-releases/big-win-settlement-ensures-clearview-aicomplies-with-groundbreaking-illinois>
17. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч.2. 2023. С. 299–304.
18. Белова М.В., Белов Д.М. Імплементация штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 448–454.
19. Попович Т.П. Правосуб’єктність штучного інтелекту: майбутнє чи ілюзія? *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 89: частина 1. С.144-149. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.18>.
20. Popovych T. Artificial intelligence and human rights: philosophical and ethical foundations of legal regulation. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2025. № 2. P. 127–132.

УДК 343.21:343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.64>

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ДЛЯ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Попович О.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини,
Чернівецький юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-6778-4714*

Томаш Л.В.,
*кандидат юридичних наук,
в.о. директора
Буковинської державної сільськогосподарської дослідної станції
Інституту сільського господарства
Карпатського регіону НААН
ORCID: 0000-0003-4649-2672*

Попович О.В., Томаш Л.В. Методологічне значення принципів криміналізації для кваліфікації кримінальних правопорушень.

Вказується, криміналізація суспільно небезпечних діянь становить один із провідних механізмів втілення державної кримінально-правової політики, оскільки саме через неї встановлюється, які моделі поведінки кваліфікуються як «кримінально караані», та визначаються параметри і приroda кримінально-правового впливу.

У статті досліджено методологічне значення принципів криміналізації у формуванні та застосуванні складів кримінальних правопорушень, а також їх вплив на точність, стабільність та єдність правозастосування. Показано, що криміналізація не зводиться лише до формального акту правотворчості, а виступає багаторівневим процесом, який охоплює виявлення й оцінку суспільно небезпечних проявів поведінки, визначення їх відповідності критеріям кримінально-правової заборони та законодавче закріплення. Аргументовано, що взаємозалежність криміналізації й кваліфікації проявляється у прямому впливі якості законодавчого моделювання складів на можливість їх однозначного тлумачення, тоді як результати правозастосування виявляють прогалини, суперечності й надмірності, що потребують корекції. У дослідженні окреслено дві групи принципів криміналізації – соціально-психологічні та системно-правові, які забезпечують відповідність кримінально-правових заборон потребам суспільства та їх узгодженість у системі законодавства. Особлива увага приділяється п'яти принципам, безпосередньо пов'язаним із кваліфікацією: соціальної обумовленості, пропорційності, економії кримінально-правової репресії, правовій визначеності та системній узгодженості. Визначено їх зміст, критерії реалізації та наслідки недотримання, серед яких – поява «мертвих» норм, дисбаланс між тяжкістю діяння і реакцією держави, фрагментарність практики, помилки у відмежуванні суміжних складів і нормативні конфлікти. Зроблено висновок, що принципи криміналізації виконують функцію методологічного фільтра, який на етапі законотворення дозволяє відсіяти необґрунтовані новели й забезпечити технічно коректне моделювання складів, а на етапі правозастосування гарантує передбачуваність і стабільність кваліфікації, знижує конкуренцію норм і запобігає розширювальному тлумаченню. Підкреслено, що врахування цих принципів має не лише теоретичне, а й значне практичне значення для оптимізації кримінально-правової політики та забезпечення єдності судової практики.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, криміналізація, принципи, кваліфікація, соціальна обумовленість, пропорційність, кримінально-правова репресія, правова визначеність, системна узгодженість, конкуренція норм, єдність судової практики.

Popovych O.V., Tomash L.V. Methodological significance of the principles of criminalization for the qualification of criminal offenses.

It is indicated that the criminalization of socially dangerous acts is one of the leading mechanisms for implementing state criminal law policy, since it is through it that it is established which models of behavior are qualified as «criminally punishable» and the parameters and nature of criminal law influence are determined.

The article explores the methodological significance of the principles of criminalization in shaping and applying the elements of criminal offences, as well as their impact on the accuracy, stability, and uniformity of law enforcement. It is demonstrated that criminalization is not limited to a formal legislative act but constitutes a multi-level process that includes the identification and legal assessment of socially dangerous behavior, determining its compliance with the criteria of criminal-law prohibition, and its consolidation in legislation. The interdependence between criminalization and qualification is shown in the direct influence of the quality of legislative modeling on the possibility of unambiguous interpretation, while law enforcement practice reveals gaps, contradictions, and redundancies. The study identifies two groups of criminalization principles – socio-psychological and systemic-legal – which ensure the conformity of prohibitions to societal needs and their coherence within the legislative system. Particular attention is given to five principles directly related to qualification: social conditionality, proportionality, economy of criminal-law repression (*ultima ratio*), legal certainty, and systemic coherence. Their content, implementation criteria, and consequences of non-compliance are outlined, including the emergence of “dead” norms, imbalance between the gravity of the offence and the state response, fragmented practice, errors in distinguishing related offences, and normative conflicts. It is concluded that these principles act as a methodological filter: at the law-making stage they eliminate unjustified innovations and ensure technically correct legislative modeling, while at the enforcement stage they guarantee predictable and stable qualification, reduce normative competition, and prevent expansive interpretation. Recognizing these principles has theoretical and practical importance for improving criminal-law policy, strengthening legal certainty, and ensuring the consistency of judicial practice.

Key words: criminal offence; criminalization; principles; criminal law qualification; social conditionality; proportionality; criminal law repression; legal certainty; systemic coherence; normative concurrence; uniformity of judicial practice.

Постановка проблеми. Одним із ключових інструментів реалізації кримінально-правової політики держави є криміналізація суспільно небезпечних діянь, адже саме вона визначає, які форми поведінки визнаються «кримінально протиправними», та окреслює межі й характер кримінально-правової репресії. Від належності та обґрунтованості цього процесу залежить не лише ефективність захисту охоронюваних законом цінностей, але й забезпечення принципу правової визначеності у сфері кримінального права.

Криміналізація – це не лише формальний акт правотворчості, а багаторівневий процес, що включає виявлення та правову оцінку суспільно небезпечних проявів поведінки, визначення їх відповідності критеріям кримінально-правової заборони, а також закріплення такої заборони у законі. На цьому етапі формуються як концептуальні, так і техніко-юридичні передумови для подальшого застосування норм, що безпосередньо впливають на процес кваліфікації кримінальних правопорушень. Якщо ознаки кримінально протиправного діяння сформульовані нечітко, суперечливо або надмірно загально, це призводить до труднощів у їх співвіднесенні з фактичними обставинами справи, створює підґрунтя для конкуренції норм і неоднокового тлумачення.

Принципи криміналізації покликані запобігати як надмірній криміналізації (що перевантажує кримінальне законодавство зайвими нормами), так і недостатній (що створює прогалини у захисті суспільних відносин). Порушення цих принципів неминуче має наслідки для кваліфікації: надмірність – ускладнює відмежування суміжних складів, недостатність – призводить до вимушеної аналогії або неправильної правової оцінки діяння.

Кваліфікація кримінальних правопорушень і криміналізація суспільно небезпечних діянь перебувають у відносинах функціональної взаємозалежності. Належний рівень нормативного моделювання кримінально-правових заборон забезпечує можливість їх однозначної та передбачуваної правової оцінки у процесі кваліфікації. Водночас результати правозастосовної діяльності, що виявляють прогалини, колізії чи надмірності у законодавчих конструкціях, формують емпіричну

основу для коригування та оптимізації криміналізації. Такий двосторонній зв'язок слугує інструментом підтримання цілісності та ефективності кримінально-правового регулювання.

В умовах зростання суспільних ризиків, трансформації правових систем та інтеграційних процесів актуальність дослідження принципів криміналізації у взаємозв'язку з кваліфікацією кримінальних правопорушень зумовлена потребою підвищення ефективності кримінально-правового регулювання, забезпечення єдності судової практики та зміцнення авторитету кримінального закону.

Метою дослідження є з'ясування методологічного значення принципів криміналізації для формування та застосування складів кримінально протиправних діянь, дослідження їхнього впливу на точність, стабільність і єдність кваліфікації кримінальних правопорушень, а також окреслення напрямків вдосконалення кримінально-правового регулювання з урахуванням результатів правозастосовної практики.

Стан опрацювання проблематики. Питання криміналізації як ключового елементу кримінально-правової політики перебуває у полі зору української кримінально-правової доктрини протягом останніх десятиліть. У сучасних наукових працях воно розглядається переважно у двох взаємопов'язаних площинах: по-перше, як самостійний інститут, що визначає межі кримінально-правового впливу, і по-друге, як метод реалізації кримінальної політики держави, тісно пов'язаний з інститутом кваліфікації кримінально протиправних діянь.

Системне дослідження теоретичних і прикладних аспектів криміналізації здійснено у роботі Д.О. Балобанової, яка у своїй праці «Теорія криміналізації» сформулювала методологічні підходи до визначення поняття, принципів та підстав криміналізації, обґрунтувала її місце в системі кримінально-правових засобів охорони суспільних відносин та окреслила критерії відмежування від суміжних інститутів.

Проблема інтеграції криміналізації у загальну систему кримінально-правової політики стала предметом аналізу О.В. Острогляда, який розкрив способи (методи) її реалізації та підкреслив значення криміналізації як механізму забезпечення адекватної кримінально-правової реакції на суспільно небезпечні посягання.

Окрему увагу принципам криміналізації, зокрема принципу пропорційності, приділено у дослідженні С.В. Шевченко, яка довела, що дотримання цього принципу забезпечує баланс між обмеженням прав особи та суспільною необхідністю застосування кримінально-правових заборон.

Питання змістових підстав криміналізації розглядали також О.О. Дудоров, М.І. Хавронюк, Є.В. Пилипенко, Т.В. Столяр та ін., які досліджували їх у контексті криміналізації конкретних груп діянь, звертаючи увагу на відповідність законодавчих рішень як внутрішнім потребам правопорядку, так і міжнародним зобов'язанням України.

У більшості дисертаційних досліджень, присвячених кримінально-правовій характеристиці окремих складів кримінально протиправних діянь, традиційно містяться розділи, що аналізують підстави їх криміналізації.

Водночас констатуємо, що методологічне значення змістових засад криміналізації, їх взаємозв'язок з інститутом кваліфікації кримінальних правопорушень та вплив на ефективність кримінального законодавства залишаються недостатньо розробленими у кримінально-правовій літературі, що зумовлює наукову й практичну значущість подальших досліджень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. У сучасній кримінально-правовій доктрині принципи криміналізації розглядаються як найвищий рівень узагальнення, що забезпечує концептуальну обґрунтованість і внутрішню логічну узгодженість кримінально-правової нормотворчості. Вони становлять комплекс науково обґрунтованих та свідомо застосовуваних правил і критеріїв, спрямованих на визначення допустимості й доцільності введення нових кримінально-правових норм та змін до чинного законодавства, а також оцінку їх впливу на ефективність правозастосування [1, с. 202].

У науковій літературі традиційно виокремлюють дві основні групи принципів криміналізації. По-перше, соціально-психологічні (соціальні) принципи, які покликані забезпечити соціальну легітимність криміналізації, врахування рівня суспільної свідомості, моральних орієнтирів, стану суспільної думки та загальних тенденцій розвитку суспільства. По-друге, системно-правові принципи, що обумовлюють потребу у внутрішній несуперечливості кримінального законодавства та поділяються на загальноправові (верховенство права, законність, рівність перед законом) і спеціально-правові (пропорційність, визначеність складу кримінально протиправного діяння, економія кримінальної репресії, узгодженість із положеннями Загальної частини КК) [1, с. 202; 2, с. 646].

Поділ принципів криміналізації на соціально-психологічні та системно-правові має не лише теоретичне, а й практичне значення, зокрема у сфері кваліфікації кримінально протиправних діянь. Соціально-психологічні принципи забезпечують відповідність криміналізації об'єктивним потребам суспільства, рівню його правової свідомості та морально-ціннісним орієнтирам, що сприяє легітимності кримінально-правових заборон та зменшує ризик їх формального або вибіркового застосування. Недотримання цих принципів нерідко призводить до виникнення норм, які або не сприймаються суспільством, або ж не знаходять належного застосування на практиці, що негативно впливає на передбачуваність і стабільність правозастосування.

Системно-правові принципи, у свою чергу, спрямовані на забезпечення внутрішньої логічної несуперечливості кримінального законодавства та його узгодженості із загальною правовою системою. Їх реалізація є необхідною умовою для уникнення колізій, конкуренції норм та дублювання кримінально-правових приписів, що прямо впливає на можливість однозначного та обґрунтованого встановлення відповідності фактичних обставин конкретного випадку складу кримінально протиправного діяння.

У контексті кваліфікації кримінальних правопорушень зазначені принципи виконують подвійну функцію: по-перше, вони слугують методологічними орієнтирами при формулюванні законодавцем ознак складу кримінально протиправного діяння; по-друге, виступають орієнтирами для правозастосувача, забезпечуючи правову визначеність, передбачуваність та єдність судової практики. Така функціональна роль зумовлює необхідність їх комплексного дослідження у взаємозв'язку із практикою кваліфікації.

До числа принципів криміналізації, які найбільш безпосередньо пов'язані з процесом кваліфікації кримінальних правопорушень та істотно впливають на його точність і стабільність, належать: принцип соціальної обумовленості криміналізації, що вимагає криміналізувати лише ті діяння, які становлять реальну загрозу охоронюваним законом суспільним відносинам та не можуть бути ефективно нейтралізовані іншими, менш репресивними засобами [3, с. 248]; принцип пропорційності, спрямований на забезпечення балансу між ступенем суспільної небезпеки діяння та суворістю кримінально-правових наслідків [4]; принцип економії кримінально-правової репресії, що передбачає утримання від надмірної криміналізації та пріоритетність превентивних і виховних засобів впливу; принцип визначеності та чіткості складу кримінально протиправного діяння, який забезпечує однозначність тлумачення та унеможливорює застосування аналогії у сфері кримінальної відповідальності [5, с. 134–136]; принцип узгодженості із системою кримінального законодавства, що вимагає гармонізації нових кримінально-правових приписів із Загальною та Особливою частинами Кримінального кодексу.

Подальший аналіз кожного з цих принципів у контексті їх впливу на кваліфікацію кримінальних правопорушень дозволить виявити, яким чином вони забезпечують єдність судової практики, підвищують передбачуваність правозастосування та зміцнюють ефективність кримінального закону.

1. Принцип соціальної обумовленості (суспільної небезпечності).

Сутність принципу полягає в тому, що кримінально-правова заборона допустима лише тоді, коли поведінка демонструє сталу, емпірично підтверджену загрозу охоронюваним благам і не нейтралізується менш репресивними засобами. У доктрині наголошується на необхідності доведення об'єктивної потреби у кримінально-правовому впливі через кримінологічні дані, судову практику та аналіз деліктів суміжних режимів (адміністративного, цивільного) [1, с. 202; 6, с. 3-6]. Порушення цього принципу створює «псевдокриміналізацію»: норми, що дублюють наявні заборони або реагують на поодинокі явища, стають «мертвими», підривають передбачуваність і провокують формальну кваліфікацію там, де фактична суспільна небезпечність мінімальна. В результаті правозастосувач опиняється між формою (буквою закону) та змістом (реальною шкодою), що породжує мінливість кваліфікаційних висновків і конкуренцію норм при відмежуванні суміжних складів [1, с. 202, 6, с. 337].

Методологічно цей принцип закріплює послідовність: (а) доведення соціальної потреби – (б) моделювання складу – (в) перевірка здатності складу забезпечувати однозначну кваліфікацію. Саме така логіка, як свідчать прикладні огляди криміналізацій останніх років, знижує ризики колізій і нерівномірної практики [7, с. 4–6].

2. Принцип пропорційності.

Пропорційність вимагає «співмірності» між тяжкістю посягання (характером і обсягом шкоди, формою вини, ризиком рецидиву) та інтенсивністю кримінально-правової реакції (сам факт

криміналізації, вид і межі санкції). У теорії криміналізації її розглядають як ядро змістових критеріїв, що легітимізує втручання та визначає допустимі межі кримінальної репресії [4]. Для кваліфікації цей принцип виконує роль калібратора: коли санкції або диспозиції «завеликі»/«замалі» відносно суспільної небезпечності, у практиці виникає стимул до розширювального тлумачення чи «форум-шопінгу» між нормами зі співмірнішими наслідками. Це підвищує ймовірність помилок відмежування (особливо за конкуренції загальної і спеціальної норм) та порушує єдність практики [4].

Сучасні прикладні дослідження демонструють, що оцінка пропорційності новел (з урахуванням соціальних витрат криміналізації і очікуваного превентивного ефекту) прямо корелює з передбачуваністю кваліфікації в судах [7].

3. Принцип економії кримінально-правової репресії (*ultima ratio*).

Економія репресії передбачає, що кримінально-правова заборона вводиться лише тоді, коли жоден інший режим (адміністративний, цивільний) не забезпечує належного захисту. Порушення веде до надмірної криміналізації (інфляції складів), що породжує дублювання диспозицій, «паралельні» склади та масові «змагання» норм у кваліфікації. Унаслідок цього судова практика стає фрагментарною: різні суди віддають перевагу різним «схожим» складам, що знижує єдність і авторитет закону. В українській літературі цей принцип розкривається як метод політики (разом із декриміналізацією, пеналізацією тощо) і як критерій законодавчої техніки, що запобігає нормативним «латкам» [8, с. 182-183].

4. Принцип правової визначеності (чіткості та передбачуваності формулювань).

Вимога визначеності означає, що диспозиційні ознаки мають бути сформульовані однозначно, із узгодженою термінологією і належною структурою об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта і суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Невизначені оціночні поняття, зайві бланкетні відсилки, дублювання ознак між суміжними складами – усе це мультиплікує ризики помилкової кваліфікації (насамперед у відмежуванні і конкуренції норм). Порівняльно-аналітичні огляди останніх криміналізацій показують, що дефекти визначеності переносяться в судову практику, де компенсуються розширювальним тлумаченням або касаційними переглядами вироків [7, с. 5-6].

Для теорії кваліфікації це означає: якість моделювання складу є передумовою того, що факти «прикладаються» до норми без додаткових конструкцій. Коли ж визначеність порушено, правозастосувач змушений або звужувати (ризик безпідставних виправдань) або розширювати (ризик *ultra vires*) диспозицію, що загрожує єдності практики.

5. Принцип системної узгодженості (внутрішньої несуперечливості).

Нова заборона має вписуватися в систему КК України, не руйнуючи логіку Загальної/Особливої частин і не дублюючи вже наявні склади. Системний аудит – це не лише питання техніки, а гарантія єдності кваліфікації: відсутність дублювання і чіткі відмежувальні критерії між близькими складами мінімізують конкуренцію норм і колізії [7, с. 3–6; 8, с. 182–186]. Порушення принципу породжує горизонтальні конфлікти (кілька норм однаково придатні для кваліфікації) і вертикальні зсуви (загальна/спеціальна норми без ясного пріоритету), що прямо збільшує частку кваліфікаційних помилок і процесуальних втрат (скасування вироків, повернення обвинувальних актів).

У сукупності ці принципи працюють як подвійний методологічний фільтр: (а) на стадії законотворення вони відсікають недообґрунтовані новели та забезпечують змістовно й технічно коректне моделювання складів; (б) на стадії правозастосування – гарантують сталу, передбачувану кваліфікацію, зменшення конкуренції норм і відмову від небезпечних розширювальних практик [7, с. 3–6]. Де принципи порушені – там кваліфікація стає нестабільною; де вони дотримані – там з'являється єдність і прогнозованість судових рішень.

Висновки. Принципи криміналізації виступають системними орієнтирами, що забезпечують наукову обґрунтованість, соціальну виправданість і юридичну коректність кримінально-правових заборон. Вони формують методологічну основу для стабільної та передбачуваної кваліфікації кримінальних правопорушень, зумовлюють єдність правозастосування і підвищують ефективність кримінально-правової політики держави.

Дотримання принципів соціальної обумовленості, пропорційності, економії кримінально-правової репресії, правової визначеності та системної узгодженості дозволяє уникнути надмірної чи недостатньої криміналізації, мінімізує конкуренцію норм і колізії, забезпечує баланс між суспіль-

ними потребами та інтенсивністю кримінально-правової реакції. Натомість їх ігнорування спричиняє появу «мертвих норм», правову невизначеність, фрагментарність практики та зниження авторитету закону, що безпосередньо негативно впливає на точність і стабільність кваліфікації.

З огляду на подвійний характер функціонування принципів криміналізації – на етапі нормотворення та правозастосування – вони повинні розглядатися як інтегральний інструмент удосконалення кримінального законодавства і забезпечення єдності судової практики. У перспективі їх дотримання сприятиме зміцненню принципу правової визначеності, підвищенню передбачуваності правозастосування, а також гармонізації національного кримінального законодавства з європейськими та міжнародними стандартами.

Таким чином, принципи криміналізації мають розглядатися не лише як теоретичні постулати, а як практичні механізми, здатні істотно впливати на якість правотворчої діяльності та правозастосування, визначати межі кримінально-правового втручання та забезпечувати справедливість і ефективність кримінального судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Попович О. В. Принципи криміналізації: поняття, зміст та дотримання (на прикладі ст. 110-2 КК України). *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 201–206. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/4/4_2018.pdf#page=209 (дата звернення 13.08.2025).
2. Ясінь І. М. Кримінально-правовий потенціал криміналізації незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або благодійної допомоги. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 2. С. 644–648. URL: <https://appjournal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/109.pdf> (дата звернення 13.08.2025).
3. Пилипенко Є. В. Урахування принципів криміналізації під час установлення кримінальної відповідальності за перешкоджання законній діяльності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 247–250.
4. Шевченко С. В. Місце принципу пропорційності у системі принципів криміналізації. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Том 31 (70). Ч. 3 № 2. С. 74–82. URL: https://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/2_2020/part_3/14.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 13.08.2025).
5. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навчальний посібник / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.
6. Тананакін О. В. Соціальна обумовленість криміналізації правопорушень, що кваліфікуються як колабораційна діяльність. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Випуск 81: частина 2. С. 335–340. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/54-3.pdf>.
7. Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ: ВАІТЕ, 2021. 228 с.
8. Острогляд О. В. Сучасне розуміння способів (методів) реалізації кримінально-правової політики. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. Вип. 8. С. 182–186. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/8-28-13.pdf> (дата звернення: 14.08.2025).

УДК 343.1:343.13:343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.65>

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Попович О.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
та прав людини,
Чернівецький юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-6778-4714*

Томаш Л.В.,
*кандидат юридичних наук,
в.о. директора
Буковинської державної сільськогосподарської дослідної станції
Інституту сільського господарства
Карпатського регіону НААН
ORCID: 0000-0003-4649-2672*

Попович О.В., Томаш Л.В. Кримінально-правова кваліфікація як елемент кримінально-правової політики держави: сучасні виклики.

Кримінально-правова кваліфікація розглядається як базовий елемент кримінально-правової політики держави, що забезпечує практичну реалізацію кримінального закону та формує єдність правозастосування. У дослідженні акцентовано увагу на трансформації цього інституту в умовах воєнного стану, цифровізації суспільних відносин та євроінтеграційних процесів. Підкреслено, що правильна кримінально-правова кваліфікація має вирішальне значення для забезпечення принципів законності, правової визначеності та справедливості у кримінальному судочинстві, а її якість безпосередньо впливає на ефективність реалізації державної політики у сфері протидії злочинності.

Розкрито особливості кваліфікації у різних категоріях кримінальних правопорушень. Зокрема, у кримінальних провадженнях про крадіжку, грабіж, шахрайство та привласнення, простежується тенденція до уніфікації підходів, що підтверджується правовими позиціями Верховного Суду. У нещодавно інкорпорованих до КК України складах кримінальних правопорушень (зокрема ст. 111-1 КК України), виявлено труднощі, пов'язані з невизначеністю диспозиції та конкуренцією норм, які породжують неоднаковість у правозастосуванні.

Окремо висвітлено проблематику кваліфікації воєнних злочинів, де відбувається інтеграція положень міжнародного гуманітарного права та практики міжнародних трибуналів у національне кримінальне судочинство. Це підкреслює політичний вимір інституту та його значення для міжнародного іміджу України.

У сфері кіберзлочинності акцентовано на відсутності узгоджених критеріїв розмежування кримінальної та адміністративної відповідальності, що створює ризики правової невизначеності й актуалізує необхідність вироблення нових доктринальних підходів.

Зроблено висновок, що кримінально-правова кваліфікація є багатовимірним явищем, яке поєднує правозастосовний і політичний аспекти. Вона виконує функцію індикатора ефективності та легітимності кримінально-правової політики, а її розвиток потребує гармонізації законодавчих конструкцій, уніфікації судової практики та узгодження з міжнародними стандартами.

Ключові слова: кримінально-правова кваліфікація; кримінально-правова політика; правова визначеність; воєнний стан; воєнні злочини; колабораційна діяльність; кіберзлочинність; судова практика; європейська інтеграція; міжнародні стандарти.

Popovych O.V., Tomash L.V. Criminal law qualification as an element of the state criminal law policy: contemporary challenges.

The article explores criminal law qualification as a fundamental component of the state's criminal law policy, which ensures the practical implementation of criminal legislation and promotes the uniform application of law. Particular attention is given to the transformation of this institution in the context of martial law, the digitalization of social relations, and European integration processes. It is argued that accurate criminal law qualification plays a decisive role in safeguarding the principles of legality, legal certainty, and fairness in criminal proceedings, while its quality directly determines the effectiveness of state policy in the sphere of crime prevention.

The study identifies specific features of qualification across different categories of criminal offenses. In cases of theft, robbery, fraud, and embezzlement, a tendency toward unification of approaches has been observed, as reflected in the jurisprudence of the Supreme Court. At the same time, recently incorporated provisions of the Criminal Code of Ukraine (notably Article 111-1) demonstrate challenges associated with the vagueness of dispositions and the concurrence of norms, leading to inconsistencies in judicial practice.

The article also addresses the qualification of war crimes, where the incorporation of norms of international humanitarian law and the case law of international tribunals into domestic proceedings reveals the political dimension of this institution and its importance for Ukraine's international standing. In the field of cybercrime, the absence of clear criteria for distinguishing between criminal and administrative liability is underscored, which generates risks of legal uncertainty and highlights the need for new doctrinal approaches.

It is concluded that criminal law qualification represents a multidimensional phenomenon combining both law-enforcement and political aspects. It functions as an indicator of the effectiveness and legitimacy of criminal law policy, while its further development requires harmonization of legislative frameworks, unification of judicial practice, and alignment with international standards.

Key words: criminal law qualification; criminal law policy; legal certainty; martial law; war crimes; collaboration activity; cybercrime; judicial practice; European integration; international standards.

Актуальність теми дослідження. Кримінально-правова кваліфікація обіймає одне з центральних місць у структурі кримінально-правової політики держави, оскільки саме через неї реалізується завдання кримінального закону щодо забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, суспільних та державних інтересів. Її значення виходить далеко за межі суто техніко-юридичного інституту, адже правильна кримінально-правова кваліфікація є умовою дотримання принципів законності, правової визначеності та справедливості у кримінальному судочинстві. Сучасні трансформаційні процеси в Україні, зумовлені воєнним станом, європейською інтеграцією та цифровізацією суспільних відносин, актуалізують проблему формування цілісної та послідовної практики кримінально-правової кваліфікації. З одного боку, держава стикається з необхідністю адекватної правової оцінки нових форм злочинності – воєнних злочинів, колабораційної діяльності, злочинів у кіберпросторі, – що потребують узгодження з міжнародними стандартами. З іншого боку, неврегульованість окремих кримінально-правових конструкцій та неоднаковість судової практики породжують правову невизначеність, підриваючи ефективність кримінально-правової політики. У цьому контексті наукове осмислення кримінально-правової кваліфікації як елементу кримінально-правової політики набуває особливої ваги, оскільки від її належного функціонування залежить баланс між кримінально-правовою репресією та гарантіями прав людини, єдність правозастосовної практики та довіра суспільства до держави.

Метою дослідження є концептуальне осмислення кримінально-правової кваліфікації як інтегративного елементу кримінально-правової політики держави, спрямованого на забезпечення належної криміналізації та пеналізації суспільно небезпечних діянь, підтримання єдності правозастосовної діяльності та утвердження принципів законності й правової визначеності. Дослідження покликане не лише виявити системні суперечності та прогалини, що проявляються у практиці кримінально-правової кваліфікації в умовах воєнного стану, глобальної цифровізації та євроінтеграційних процесів, але й обґрунтувати доктринальні засади та виробити науково вивірені пропозиції щодо вдосконалення механізмів кримінально-правової кваліфікації як складової сучасної державної політики у сфері протидії злочинності.

Стан опрацювання проблематики. Питання співвідношення криміналізації, пеналізації та кваліфікації традиційно перебувають у центрі уваги вітчизняної доктрини. У працях В. Борисова, П. Фріса, О. Дудорова, М. Хавронюка, В. Навроцького та інших науковців сформульовано базові підходи до розуміння кваліфікації як гарантії законності й правової визначеності, а також індикатора ефективності кримінально-правової політики. Водночас слід констатувати, що більшість наукових напрацювань орієнтовані на загальнотеоретичні аспекти, тоді як питання впливу воєнного стану, цифровізації суспільних відносин та інтеграції міжнародних стандартів на практику кваліфікації злочинів залишаються дослідженими недостатньо. Саме ці напрями потребують подальшого доктринального осмислення, оскільки вони визначають здатність національної правової системи адекватно реагувати на новітні виклики.

Виклад основного матеріалу. Після проголошення незалежності Україна отримала можливість самостійно формувати кримінально-правову політику, що закономірно зумовило перегляд підходів до кримінально-правової кваліфікації. Уже на етапі розробки та ухвалення Кримінального кодексу України 2001 року стало очевидним, що кваліфікація не може обмежуватися лише формальною процедурою встановлення відповідності між фактичними обставинами та законодавчою нормою. Вона поступово набула статусу інтегративного елементу кримінально-правової політики, адже саме через кваліфікацію кримінальний закон наповнюється реальним змістом, забезпечуючи охорону прав людини, правову визначеність і дотримання принципу справедливості [1].

Питання визначення кримінально-правової політики та її співвідношення з інститутом кваліфікації є одним із ключових у сучасній науці. Так, наприклад, В. Борисов та П. Фріс розглядають кримінально-правову політику як «програму державного реагування на злочинність, що виявляється у змісті кримінального законодавства і практиці його застосування» [2, с. 15]. Це визначення підкреслює комплексність політики, що включає як законодавчий рівень (криміналізація й пеналізація), так і правозастосовний, у якому вирішальну роль відіграє кваліфікація. Якщо криміналізація та пеналізація задають стратегічні орієнтири, то кваліфікація виконує функцію тактичного рівня реалізації державних рішень.

Українська наука давно подолала вузьке уявлення про кваліфікацію як про суто техніко-юридичний інститут. В. Навроцький наголошує, що правильна кваліфікація є «індикатором життєздатності кримінально-правових приписів», адже без неї кримінально-правові заборони перетворюються на декларацію [3, с. 47]. У науковому дискурсі зазначають, що непослідовність у кваліфікації породжує відчуття вибірковості правосуддя, що підриває довіру суспільства до правової системи. У свою чергу, М. Хавронюк у контексті воєнних викликів наголошує, що від чіткості кваліфікації залежить не лише юридична визначеність, але й стабільність правопорядку в цілому [4].

Значення кваліфікації особливо виразно проявляється у період збройної агресії російської федерації проти України. Запровадження у 2022 році статті 111-1 КК України («Колабораційна діяльність») стало показовим прикладом того, як політичні виклики формують потребу у нових кримінально-правових конструкціях. Однак невизначеність її диспозиції та схожість із суміжними складами кримінальних правопорушень (зокрема державної зради, пособництва) призвели до серйозних проблем у правозастосуванні. З цього приводу, О. Дудоров та Р. Мовчан справедливо зазначають, що правова невизначеність колабораційних складів, зокрема через схожість із державною зрадою та пособництвом державі-агресору, створює труднощі правозастосування і потребує вдосконалення законодавства» [5, с. 96-97] правова невизначеність у цій сфері може мати не лише суто юридичні, а й політичні наслідки, адже неправильна кваліфікація окремих діянь може підірвати легітимність державної політики у сфері національної безпеки [5]. За даними правозахисних організацій та ЄДРСР, у 2022 році ухвалено близько 180 вироків за ст. 111-1 КК України, у 2023 році – понад 350, а станом на середину 2024 року їх кількість перевищила 500 [6].

Проблеми правової визначеності проявляються й у кримінальних правопорушеннях проти власності. Довгий час суди по-різному оцінювали відкриті форми заволодіння майном: одні визнавали їх крадіжкою, інші – грабежем. Лише у 2024 році Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду, аналізуючи практику (зокрема у справах № 204/2070/22 від 23.05.2024 та № 344/2803/23 від 02.05.2024), підтвердив, що будь-яке відкрите викрадення чужого майна слід кваліфікувати як грабіж [7, с. 20-21]. Подібним чином у постановках ВС (справи № 295/17062/15-к, № 643/8436/18 та № 753/10540/22) розмежовано шахрайство і привласнення залежно від моменту виникнення умислу [8, с. 24]. Обидва напрями стали важливим етапом уніфікації судової практики та посилення довіри до кримінальної юстиції.

Отже, навіть у «традиційних» складах кримінальних правопорушень правильність кваліфікації має політичний вимір, адже забезпечує єдність практики та формує у громадян відчуття рівності перед законом. Це зближує український контекст із європейськими стандартами, які наголошують на передбачуваності кримінального закону. Європейський суд з прав людини у справі *The Sunday Times v. United Kingdom* (1979) підкреслив, що закон має бути достатньо чітким, аби особа могла орієнтувати свою поведінку відповідно до нього [9, § 49]. А у справі *Jorgic v. Germany* (2007) Суд зауважив, що тлумачення кримінальних норм національними судами є допустимим, але не повинно виходити за межі розумної передбачуваності [10, § 100–113]. Для України, яка рухається шляхом євроінтеграції, дотримання цих стандартів є обов'язковою умовою.

У цьому контексті важливо наголосити, що сучасна кримінально-правова кваліфікація дедалі більше виходить за межі внутрішнього правопорядку й інтегрується у сферу міжнародних стандартів та транснаціональних практик.

По-перше, кваліфікація стала одним із ключових інструментів виконання міжнародних зобов'язань України у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права. Застосування ст. 438 КК України («Порушення законів та звичаїв війни») на практиці показує, що національні суди змушені прямо спиратися на положення Женевських конвенцій 1949 р. і Додаткових протоколів 1977 р., а також брати до уваги напрацювання міжнародних кримінальних трибуналів щодо колишньої Югославії та Руанди. Такий підхід свідчить, що кваліфікація воєнних злочинів має не лише юридичне, а й політичне значення: від її коректності залежить не тільки справедливість у конкретному провадженні, але й міжнародний імідж України як держави, що дотримується гуманітарних стандартів. Верховний Суд у своїх оглядах 2023-2024 рр. підкреслив необхідність гармонізації національної практики з міжнародним правом, аби уникнути ризику подвійних стандартів [11].

По-друге, процеси цифровізації актуалізують новий вимір проблеми кваліфікації – у сфері кіберзлочинності. Зокрема, правозастосування стикається з труднощами у відмежуванні адміністративних правопорушень від кримінально протиправних діянь при втручанні у роботу комп'ютерних систем (ст. 361 КК України), створенні та розповсюдженні шкідливого програмного забезпечення (ст. 361-1 КК України), незаконному обігу інформації з обмеженим доступом (ст. 362 КК України). Аналіз судової практики, проведений у щорічних оглядах Верховного Суду, показав відсутність єдиних підходів до кваліфікації цієї категорії справ, що створює ризики порушення принципу правової визначеності та ускладнює формування узгодженої державної політики у сфері кібербезпеки [8]. У цьому вимірі кваліфікація виступає елементом національної безпеки, адже від її чіткості залежить ефективність протидії кібератакам і гібридним загрозам.

По-третє, кримінально-правова кваліфікація дедалі очевидніше набуває значення індикатора легітимності всієї кримінально-правової політики. У своїх дослідженнях українські науковці наголошують, що недотримання єдності кваліфікації в судовій практиці формує у суспільства відчуття вибірковості правосуддя, що руйнує довіру до державних інституцій [12]. Особливо небезпечно це в умовах воєнного стану та євроінтеграції, коли держава перебуває під пильною увагою міжнародних партнерів і громадянського суспільства. Тому кваліфікація виконує не тільки техніко-юридичну, але й політичну функцію – вона забезпечує стабільність правопорядку, легітимність рішень та відповідність європейським стандартам верховенства права.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що кримінально-правова кваліфікація є не лише техніко-юридичним інструментом, а й системоутворюючим елементом кримінально-правової політики держави. Її значення полягає у забезпеченні єдності правозастосування, формуванні довіри до правосуддя та реалізації міжнародних зобов'язань України у сфері гуманітарного і кримінального права. Аналіз сучасної практики засвідчив: по-перше, уніфікація кваліфікації у традиційних складах кримінальних правопорушень сприяє зміцненню правової визначеності; по-друге, застосування нових кримінально-правових норм виявило суттєві проблеми законодавчої техніки та необхідність чіткішого розмежування суміжних складів; по-третє, кваліфікація як воєнних, так і кіберзлочинів демонструє інтеграцію міжнародних стандартів у національну систему.

Отже, кримінально-правова кваліфікація в сучасних умовах виконує не лише правозастосовну, а й політичну функцію, що вимагає її подальшого доктринального осмислення, вдосконалення законодавчих конструкцій та гармонізації судової практики з європейськими підходами. Перспективи подальших наукових досліджень полягають у розробленні критеріїв кваліфікації для нових

форм злочинності, а також у виробленні методології, здатної забезпечити баланс між завданнями кримінально-правової політики та гарантіями прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 28.05.2025).
2. Борисов В.І., Фріс П.Л. Поняття кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 15–31. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/6112> (дата звернення: 28.05.2025).
3. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 512 с.
4. Хавронюк М.І. Колабораційна діяльність: нова стаття Кримінального кодексу. Центр політико-правових реформ, 28.04.2022. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kolaboratsijna-diyalnist-pova-stattya-kryminalnogo-kodeksu/> (дата звернення: 28.05.2025).
5. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Відповідальність за пособництво державі-агресору: проблеми класифікації та вдосконалення кримінального закону. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 2 (18). С. 95–117. URL: <https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.18.266927> (дата звернення: 29.08.2025).
6. Вживання чи злочин: як Україна карає за колабораціонізм. Аналітичний звіт / Синюк О., Депутат Д., Вишневська І., Волковинська В., Червонна В., Єлігулашвілі М.; ред. Луньова О. Київ: Центр прав людини ZMINA, 2024. 104 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/07/colaboratz_print_ukr.pdf (дата звернення: 28.05.2025).
7. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). Рішення, внесені до ЄДРСР, за травень 2024 року / Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи; заст. голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду к.ю.н. Н.О. Антонюк. Київ, 2024. 65 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_05_2024_1.pdf (дата звернення: 28.05.2025).
8. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. Рішення, внесені до ЄДРСР, за I півріччя 2024 року / Упоряд.: управління аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду департаменту аналітичної та правової роботи. Київ, 2024. 67 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Oglyad_KKS_I_pivr_2024.pdf (дата звернення: 28.05.2025).
9. *The Sunday Times v. the United Kingdom* (No. 1), Judgment of 26 April 1979, Series A no. 30. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584> (дата звернення: 28.05.2025).
10. *Jorgic v. Germany*, no. 74613/01, Judgment of 12 July 2007, ECHR 2007-III. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81608> (дата звернення: 28.05.2025).
11. Марчук Н. Судова практика ККС ВС у справах, пов'язаних з війною: презентація, 20.09.2024. Верховний Суд. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_sud_prakt_KKS_spravu_Viina_20_09_2024.pdf (дата звернення: 28.05.2025).
12. Глущенко М.І. Відмежування державної зради від пособництва державі-агресору. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. 11. URL: <https://zenodo.org/records/15616853> (дата звернення: 30.05.2025).

УДК 347.9:351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.66>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗШУКУ ВІДПОВІДАЧА ОРГАНАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Факас І.Б.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-4408-7668
e-mail: ilfakas@gmail.com*

Факас І.Б. Правові засади розшуку відповідача органами Національної поліції в цивільному судочинстві: проблеми теорії та практики.

У статті розглянуто правові та організаційні засади розшуку відповідача органами Національної поліції в цивільних справах за позовами про стягнення аліментів або про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи та окреслено особливості взаємодії суду і органів, уповноважених на здійснення таких заходів. Розшук відповідача є важливим процесуальним інструментом, який дозволяє забезпечити своєчасний та ефективний розгляд справ, де відсутність сторони унеможливорює реалізацію права на судовий захист. Автор аналізує сутність цього інституту, його місце в системі цивільного судочинства та значення для забезпечення прав позивача.

Окрему увагу приділено процедурі організації розшукових заходів, яка передбачає послідовність дій від моменту отримання ухвали суду до встановлення місця проживання (перебування) фізичної особи - відповідача. Висвітлено етапи роботи уповноважених підрозділів, зокрема реєстрацію інформації, формування розшукових відомостей, проведення оперативних перевірок та фіксацію результатів. Підкреслюється роль сучасних інформаційних систем, які дозволяють об'єднати відомості з різних джерел, забезпечити швидкий обмін даними та уніфікувати процедуру.

У ході дослідження виявлено проблеми чинного правового регулювання, пов'язані з відсутністю чітких процесуальних строків, недостатньою узгодженістю між окремими підзаконними актами та потребою адаптації нормативної бази до сучасних технологічних можливостей. Запропоновано напрями вдосконалення правового механізму розшуку, які передбачають оновлення підзаконних нормативних документів, чітке визначення алгоритму взаємодії між судом та органами Національної поліції, а також розширення інструментів для оперативного встановлення місця проживання (перебування) фізичних осіб - відповідачів.

Отримані результати мають вагоме практичне значення для правозастосовної діяльності, оскільки їх імплементація сприяє підвищенню ефективності розшукових заходів, оптимізації алгоритму дій уповноважених органів та забезпеченню належної координації між судом і підрозділами Національної поліції України.

Ключові слова: цивільний процес, відповідач, розшук, правоохоронні органи, органи Національної поліції, аліменти, відшкодування шкоди, інформаційні системи.

Fakas I.B. Legal principles of searching for a respondent by the National police in civil proceedings: problems of theory and practice.

The article examines the legal and organizational foundations of locating a defendant by the National Police in civil cases involving claims for alimony recovery or compensation for damage caused by injury, other harm to health, or the death of an individual. It outlines the specific aspects of interaction between the court and the authorities authorized to carry out such measures. Locating the defendant is an important procedural tool that ensures the timely and effective consideration of cases in which the absence of a party makes it impossible to

exercise the right to judicial protection. The author analyzes the essence of this legal institution, its place in the system of civil proceedings, and its significance for safeguarding the plaintiff's rights.

Special attention is paid to the procedure for organizing search measures, which provides for a sequence of actions from the moment the court order is received until the residence (location) of the defendant is established. The stages of work of the authorized units are described, including the registration of information, the creation of search records, the conduct of operational checks, and the recording of results. The role of modern information systems is emphasized, as they allow the consolidation of data from various sources, ensure rapid information exchange, and unify the procedure.

The study identifies problems in the current legal regulation, such as the lack of clearly defined procedural deadlines, insufficient consistency between certain subordinate acts, and the need to adapt the regulatory framework to modern technological capabilities. Directions for improving the legal mechanism for locating defendants are proposed, which include updating subordinate normative documents, clearly defining the algorithm for interaction between the court and the National Police, as well as expanding the tools for promptly establishing the residence (location) of defendants.

The results obtained have significant practical value for law enforcement activities, as their implementation contributes to increasing the effectiveness of search measures, optimizing the algorithm of actions of authorized bodies, and ensuring proper coordination between the court and the units of the National Police of Ukraine.

Key words: civil proceedings, defendant, search, law enforcement agencies, National Police agencies, alimony, compensation for damage, information systems.

Постановка проблеми. Забезпечення належної участі сторін у цивільному процесі є ключовою умовою реалізації принципів змагальності, диспозитивності та доступу до правосуддя. Водночас на практиці суди нерідко стикаються з ситуаціями, коли відповідачі умисно уникають участі у судових засіданнях, змінюють місце проживання без повідомлення або навмисно не з'являються до суду. Це ускладнює реалізацію прав позивачів, гальмує розгляд справ і ставить під загрозу ефективність судового захисту.

У таких випадках суд може ухвалити рішення про оголошення розшуку відповідача та доручити його виконання органам Національної поліції. Проте вказаний механізм досі залишається недостатньо врегульованим, що породжує низку теоретичних і практичних проблем – як для судів, так і для правоохоронців. Незважаючи на наявність передбачених Цивільним процесуальним кодексом України положень про можливість розшуку відповідача, процедура фактично не має чіткого алгоритму реалізації. Законодавство не конкретизує порядок дій Національної поліції після отримання відповідної ухвали суду, обсяг повноважень, строки розшуку, а також механізми контролю за його виконанням.

Крім того, судова практика демонструє неоднорідний підхід до постановлення ухвал про розшук відповідачів. В одних випадках суди надто формально ставляться до цього інструменту, в інших – уникають його застосування через складність координації з поліцією. Це свідчить про потребу в комплексному дослідженні проблеми та розробці чітких нормативних орієнтирів.

Метою дослідження є аналіз правових підстав і практики розшуку відповідача в цивільному процесі із залученням органів Національної поліції, виявлення основних труднощів правозастосування та формулювання пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Слід зазначити, що окремі проблеми розшуку відповідача в цивільному процесі розглядалися в працях В.М. Аргунова, О.С. Захарової, Д.Д. Лупеника, Л.В. Сапейко, М.В. Свідерської, М.А. Череміна, О.О. Штефан та інших.

Виклад основного матеріалу. Згідно ст. 132 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [1], якщо місце перебування відповідача в справах за позовами про стягнення аліментів або про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, невідоме, суд ухвалою оголошує його розшук. Розшук проводиться органами Національної поліції України, а витрати на його проведення стягуються з відповідача в дохід держави за рішенням суду. Положення даної норми передбачають можливість застосування інституту розшуку відповідача виключно в межах двох зазначених категорій справ, що унеможливує його поширення на інші види цивільних справ. Такий підхід законодавця зумовлений особливою соціальною значущістю цих справ. Відтак, узгоджена та ефективна взаємодія суду й органів Національної поліції у процесі розшуку відповідача має на меті забезпечення належного захисту прав та законних інтересів заінтересованих осіб при розгляді таких цивільних справ.

Аналізуючи дане питання, Л.В. Сапейко звертає увагу на інші повноваження суду, які закріплені в Цивільному процесуальному кодексі України. Так, за ч. 1 ст. 187 ЦПК України [1], у разі якщо відповідачем вказана фізична особа, яка не має статусу підприємця, суд відкриває провадження не пізніше наступного дня з дня отримання судом у порядку, передбаченому частиною восьмою цієї статті, інформації про зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи – відповідача [2]. Така інформація, згідно ч. 7 цієї статті має бути надана протягом п'яти днів з моменту отримання відповідним органом реєстрації місця проживання та перебування особи відповідного звернення суду. Тому, на даному етапі, на думку науковця, суд не вправі оголошувати розшук відповідача, оскільки передбачається, що у більшості випадків отримана інформація зможе допомогти суду у з'ясуванні зареєстрованого місця проживання (перебування) особи.

Також ч. 10 ст. 187 ЦПК України [1] передбачено, що у разі якщо отримана судом інформація не дає можливості встановити зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) фізичної особи, суд вирішує питання про відкриття провадження у справі. Подальший виклик такої особи як відповідача у справі здійснюється через оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України.

Видається, що специфіка справ щодо стягнення аліментів, а також відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, унеможливає застосування зазначеного порядку. У разі, якщо місцезнаходження відповідача не буде встановлено, це в подальшому призведе до неможливості фактичного виконання рішення суду про стягнення присуджених коштів у випадку задоволення позову. Така ситуація може стати причиною того, що зацікавлена особа на певний час залишиться без засобів, необхідних для забезпечення її життєвих потреб.

Також, Л.В. Сапейко зауважує, що законодавець оминув своєю увагою цю проблему, що дозволяє суддям діяти на власний розсуд – оголошувати розшук або викликати відповідача через оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України. На її думку, в останньому випадку явка відповідача до суду є мало імовірною. Тому, науковець пропонує передбачити в ч. 10 ст. 187 ЦПК України [1], що у разі якщо отримана судом інформація не дає можливості встановити зареєстроване у встановленому законом порядку місце проживання (перебування) відповідача в справах, зазначених в ст. 132 ЦПК України [1], суд в обов'язковому порядку оголошує його розшук. Так само, на погляд О.С. Захарової, має вирішуватися питання і у випадку, коли суд має точні дані про зареєстроване місце проживання (перебування) відповідача, але насправді особа не проживає за даною адресою [3]. Поділяємо, запропоновану Л.В. Сапейко пропозицію щодо необхідності внесення змін до ч. 10 ст. 187 ЦПК України [1] в частині обов'язкового оголошення розшуку відповідача у справах, передбачених ст. 132 цього Кодексу. Вважаємо, що обов'язковість застосування інституту розшуку в зазначених категоріях справ сприятиме реалізації принципу ефективного судового захисту, забезпечить баланс між правами сторін та дозволить уникнути зловживання відповідачами процесуальними правами шляхом свідомого ухилення від участі у справі.

Також наразі закон не містить чіткого орієнтира, через що суди по-різному визначають момент, коли доцільно виносити ухвалу про розшук. Встановлення фіксованого строку усуне розбіжності в правозастосуванні. Тому вбачаємо за доцільне доповнити ст. 132 ЦПК України [1] положенням, яке б чітко визначало строк, протягом якого суд зобов'язаний винести ухвалу про оголошення розшуку відповідача у передбачених законом категоріях справ. Оптимальним строком у цьому контексті вважаємо два дні з моменту отримання судом підтвердження про неможливість встановити місце перебування відповідача.

Пропонуємо викласти статтю 132 ЦПК України в такій редакції.

Стаття 132. Розшук відповідача.

1. Якщо місце проживання (перебування) відповідача у справах за позовами про стягнення аліментів або про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, невідоме, суд ухвалою оголошує його розшук.

2. Розшук відповідача у справах, зазначених у частині першій цієї статті, проводиться органами Національної поліції України. Витрати, пов'язані з проведенням розшуку, стягуються з відповідача в дохід держави за рішенням суду.

3. Суд ухвалою оголошує розшук відповідача не пізніше двох днів з моменту отримання інформації, що унеможливає встановлення його місця проживання (перебування) у встановленому законом порядку.

4. Порядок проведення розшуку відповідача, взаємодії суду та органів Національної поліції, а також оформлення та направлення відповідних матеріалів визначається законодавством України.

Таке нововведення забезпечить оперативність і передбачуваність судової процедури, а також підвищить ефективність реалізації судових рішень у соціально значущих категоріях справ.

Систему дій, спрямованих на розшук відповідача органами Національної поліції, визначає Порядок розшуку боржника – фізичної особи (далі – Порядок), затверджений Наказом МВС України 27.08.2008 р. № 408 [4].

Основою для регламентації дій поліції слугує Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28 червня 2023 року № 534, який затверджує Інструкцію з формування та ведення бази даних «Розшук» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» [5].

База даних «Розшук» - це автоматизований банк відомостей, у якому обробляється інформація щодо розшуку різних категорій осіб, в тому числі, які є відповідачами у справах про стягнення аліментів або про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи.

Процедура розшуку відповідача у справах, передбачених ст. 132 ЦПК України [1], регламентується положеннями Інструкції з формування та ведення бази даних «Розшук» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України», затвердженої наказом МВС України від 28 червня 2023 року № 534 [5].

Першим етапом є отримання судового документа, яким ініціюється розшук. Підставою виступає ухвала суду, винесена у справах про стягнення аліментів або відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я чи смертю фізичної особи. Надходження ухвали до територіального органу поліції фактично запускає процедуру розшуку.

Далі здійснюється системна реєстрація ухвали у журналі вхідної кореспонденції, після чого документ передається до уповноваженого підрозділу поліції (зазвичай сектору розшуку), який безпосередньо відповідатиме за її виконання.

Наступним кроком є внесення відомостей до бази даних «Розшук». Протягом строку, визначеного Інструкцією, уповноважена посадова особа поліції формує електронну картку розшукуваної особи, де зазначаються: повні анкетні дані (ПІБ, дата народження, стать, громадянство), остання відома адреса проживання чи перебування, опис зовнішності та особливі прикмети, наявне фотозображення, обставини розшуку, категорія справи та реквізити ухвали суду.

Після цього відбувається офіційне оголошення особи у розшук. Система автоматично розповсюджує інформацію між усіма територіальними підрозділами Національної поліції, що забезпечує оперативний доступ до відомостей про відповідача на всій території України. Етап проведення розшукових заходів передбачає комплекс дій: перевірку можливих місць перебування особи (за адресами родичів, знайомих, колишнього місця роботи, у лікувальних чи соціальних закладах), опитування сусідів, свідків, аналіз записів відеоспостереження тощо. Усі ці заходи здійснюються відповідно до регламенту Інструкції № 534 [5].

У разі встановлення місця проживання (перебування) особи, уповноважений працівник поліції складає службовий рапорт керівникові підрозділу із зазначенням обставин виявлення. На підставі цього рапорту вносяться зміни до бази даних «Розшук» та надсилається повідомлення ініціатору розшуку – суду, який постановив ухвалу.

Останнім етапом є припинення розшуку. Воно здійснюється після встановлення місця проживання (перебування) відповідача або вручення йому судової повістки. У базі даних «Розшук» відповідний запис маркується як завершений, що офіційно фіксує результати проведених розшукових заходів.

Таким чином, аналіз правового регулювання та практичного алгоритму розшуку відповідача свідчить, що чинна система, закріплена в Наказі МВС України від 28 червня 2023 року № 534, є комплексним і технологічно забезпеченим інструментом для своєчасного виконання ухвал суду, постановлених на підставі ст. 132 ЦПК України [1]. База даних «Розшук» забезпечує централізований облік та оперативну передачу інформації між підрозділами Національної поліції, що дозволяє мінімізувати часові витрати на встановлення місця проживання (перебування) відповідача. Це особливо важливо у справах соціально значущих категорій, таких як стягнення аліментів чи відшкодування шкоди здоров'ю, де своєчасність встановлення особи безпосередньо впливає на реалізацію права позивача на судовий захист.

Разом з тим, необхідно зазначити, що Наказ МВС України від 27 серпня 2008 року № 408 [4], який затверджував «Порядок розшуку боржника-фізичної особи», був розроблений на підставі частини положень Цивільного процесуального кодексу та Закону України «Про виконавче провадження», що на той час регламентували виконавчі дії щодо боржників у цивільному процесі. Однак із прийняттям

нових редакцій цих законодавчих актів та скасуванням відповідних норм, чинність цього наказу фактично втратила актуальність.

На відміну від нього, Інструкція № 534 (2023) [5] є результатом комплексного підходу, що враховує сучасні реалії цифровізації та удосконалення процедур комунікації між судами та правоохоронними органами. Вона регламентує систему дій на базі автоматизованої інформаційної системи «Розшук», забезпечуючи централізований облік і оперативне реагування в умовах цивільного судочинства.

У підсумку стає очевидним, що Наказ № 408 [4] є застарілим підзаконним актом, вимоги якого уже не відповідають чинній системі розшуку фізичних осіб, що унеможливує його ефективне застосування.

З огляду на виявлену невідповідність положень Наказу МВС України від 27 серпня 2008 року № 408 [4] чинному законодавству та його фактичну неузгодженість із Інструкцією з формування та ведення бази даних «Розшук», затвердженою наказом МВС України від 28 червня 2023 року № 534, вважаємо за доцільне розробити та прийняти новий підзаконний нормативно-правовий акт.

Такий акт повинен враховувати актуальні положення ЦПК України, відповідати технічним і організаційним можливостям автоматизованої системи «Розшук» та бути інтегрованим з іншими державними інформаційними ресурсами, забезпечувати чіткий алгоритм взаємодії між судами та підрозділами Національної поліції при виконанні ухвал суду про розшук відповідачів, усунути правові колізії, що виникають через одночасне існування застарілих і чинних нормативних актів.

Актуальність проблеми розшуку відповідача підтверджується також і статистичними даними судової практики. Так, за результатами Пошуку за контекстом «розшук відповідача органами Національної поліції» в Єдиному державному реєстрі судових рішень виявлено 6184 ухвали судів, винесених у відповідних категоріях справ. Така кількість свідчить про системність використання цього процесуального інституту та його значення для забезпечення належного розгляду справ, зокрема у справах про стягнення аліментів та відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю [6].

Високий показник кількості ухвал про розшук демонструє, що проблема встановлення місцезнаходження відповідача залишається гострою і потребує ефективних правових механізмів для її вирішення. Це також підтверджує необхідність удосконалення чинного нормативного регулювання, запровадження чітких процесуальних строків для ухвалення рішень про розшук відповідача та максимальної інтеграції роботи судів та органів Національної поліції через сучасні інформаційні системи.

Висновки. Ефективний розшук відповідача у цивільному судочинстві є необхідною умовою реалізації принципу доступу до правосуддя та дотримання процесуальних прав учасників справи. Чинне законодавство України містить низку прогалин і колізій, що ускладнює взаємодію між судами та органами Національної поліції. На практиці основними проблемами залишаються відсутність чітких процедур, обмеженість ресурсів та недосконалість інформаційної взаємодії. Для підвищення ефективності інституту необхідно вдосконалити нормативно-правове регулювання, створити інтегровані електронні системи обміну даними та забезпечити баланс між інтересами правосуддя й правами людини. Комплексне оновлення правових та організаційних засад дозволить зміцнити довіру громадян до судової системи та сприятиме належному здійсненню правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
2. Сапейко Л.В. Розшук відповідача в цивільному процесі та компенсація витрат на його проведення. *Форум права*. 2011. № 3. С. 687–691. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
3. Захарова О.С. Доступність правосуддя за законодавством України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 64. С. 81–86. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dip_2014_64_13.
4. Про затвердження Порядку розшуку боржника – фізичної особи: Наказ МВС України від 27.08.2008 № 408.
5. Про затвердження Інструкції з формування та ведення бази даних «Розшук» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України»: Наказ МВС України від 28.06.2023 № 534. *Офіційний вісник України*. 2023 р., № 83, стор. 163, ст. 4804.
6. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 12 серпня 2025).

УДК 347.9:341.9:351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.67>

АЛІМЕНТНІ ПРАВОВІДНОСИНИ З ІНОЗЕМНИМ ЕЛЕМЕНТОМ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: УЧАСТЬ ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ У ВСТАНОВЛЕННІ МІСЦЯ ПЕРЕБУВАННЯ БОРЖНИКА

Факас І. Б.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-4408-7668
e-mail: ilfakas@gmail.com*

Факас І.Б. Аліментні правовідносини з іноземним елементом у цивільному судочинстві: участь правоохоронного органу у встановленні місця перебування боржника.

У статті розглядається роль та правовий механізм участі правоохоронних органів у встановленні місця перебування боржника, з урахуванням міжнародно-правових інструментів та процедур транснаціонального співробітництва у сфері виконання рішень щодо аліментних зобов'язань.

Акцентовано увагу, що ефективність реалізації права дитини на належне утримання значною мірою залежить не лише від судових рішень, а й від практичної можливості їх виконання, в тому числі із залученням правоохоронних органів, які відіграють важливу роль у встановленні місця перебування боржника, забезпеченні виконання судових рішень, ініціюванні міждержавних процедур розшуку.

Обґрунтовано, що аліментні правовідносини з іноземним елементом характеризуються високим ступенем складності, зумовленої потребою у застосуванні норм міжнародного приватного права, а також механізмів міжнародного співробітництва між державами у сфері надання правової допомоги.

Досліджено міжнародні конвенції, які стосуються питань стягнення аліментів на території іноземних держав. Встановлено, що незважаючи на наявність проаналізованих конвенцій, існують складнощі у виконанні судових рішень.

Зазначено, що ефективне виконання рішень про стягнення аліментів значною мірою залежить не лише від юридичних механізмів, а й від міжвідомчої взаємодії органів юстиції, виконавчої служби та правоохоронних структур як на національному, так і міжнародному рівнях. Акцентовано увагу на проблемі розшуку відповідача на території іноземної держави та можливості примусового виконання рішення суду про стягнення аліментів.

Окрема увага приділяється можливостям Європейського порталу електронного правосуддя (e-Justice Portal), який виконує інформаційно-довідкову функцію, полегшує доступ до форм, контактів компетентних органів, однак не здійснює безпосереднього розшуку боржників.

На основі аналізу законодавства зроблено висновок про складність встановлення місця перебування боржника за кордоном, що часто призводить до затягування чи зупинення виконавчого провадження. Також доведено необхідність вдосконалення нормативно-правової бази, підвищення ефективності обміну інформацією між органами влади різних держав та посилення ролі правоохоронних структур у транснаціональних справах про аліменти.

Ключові слова: аліменти, цивільне судочинство, міжнародне приватне право, правоохоронні органи, міжнародна правова допомога, виконання судових рішень, транскордонні спори, розшук боржника.

Fakas I.B. Alimony legal relations with a foreign element in civil proceedings: participation of a law enforcement agency in establishing the debtor's location.

The article examines the role and legal mechanism of law enforcement agencies' participation in determining the debtor's whereabouts, taking into account international legal instruments and procedures for transnational cooperation in the field of enforcement of decisions on alimony obligations.

It is emphasized that the effectiveness of the implementation of the child's right to adequate maintenance largely depends not only on court decisions, but also on the practical possibility of their implementation, including involving law enforcement agencies, which play an important role in establishing the debtor's whereabouts, ensuring the enforcement of court decisions, and initiating interstate search procedures.

It is substantiated that alimony legal relations with a foreign element are characterized by a high degree of complexity, due to the need to apply the norms of private international law, as well as mechanisms of international cooperation between states in the field of providing legal assistance.

International conventions concerning the collection of alimony in foreign countries were studied. It was found that despite the existence of the analyzed conventions, there are difficulties in the enforcement of court decisions.

It is noted that the effective implementation of decisions on the collection of alimony largely depends not only on legal mechanisms, but also on interdepartmental interaction between justice bodies, the executive service, and law enforcement agencies at both the national and international levels. The focus is on the problem of searching for a defendant in a foreign country and the possibility of enforcing a court decision to collect alimony.

Special attention is paid to the capabilities of the European e-Justice Portal, which performs an information and reference function, facilitates access to forms and contacts of competent authorities, but does not directly search for debtors.

Based on the analysis of the legislation, a conclusion was drawn about the difficulty of establishing the debtor's location abroad, which often leads to delay or suspension of enforcement proceedings.

The need to improve the regulatory framework, increase the efficiency of information exchange between authorities of different states, and strengthen the role of law enforcement agencies in transnational alimony cases has also been proven.

Key words: alimony, civil proceedings, private international law, law enforcement agencies, international legal assistance, enforcement of court decisions, cross-border disputes, debtor tracing.

Аліментні правовідносини з іноземним елементом набувають дедалі більшої актуальності в умовах глобалізації, посилення мобільності населення, активних міграційних процесів та збільшення кількості міжнаціональних шлюбів. Такі правовідносини характеризуються високим ступенем складності, зумовленої потребою у застосуванні норм міжнародного приватного права, а також механізмів міжнародного співробітництва між державами у сфері надання правової допомоги. Особливої уваги потребують ситуації, коли одна зі сторін, як правило – платник аліментів (боржник), перебуває або переховується за межами юрисдикції національних органів влади.

Постановка проблеми. У таких випадках ефективність реалізації права дитини на належне утримання значною мірою залежить не лише від судових рішень, а й від практичної можливості їх виконання. Саме на цьому етапі виникає потреба у залученні правоохоронних органів, які відіграють важливу роль у встановленні місця перебування боржника, забезпеченні виконання судових рішень, ініціюванні міждержавних процедур розшуку та правової допомоги.

Роль правоохоронних органів у механізмах транснаціонального захисту аліментних прав є малодослідженою у правовій науці, але надзвичайно важливою для формування дієвої системи реалізації прав дитини. У цьому контексті потребує глибокого аналізу як нормативно-правова база, що регулює відповідні процедури, так і практичні аспекти міжнародного співробітництва, зокрема в межах участі України у міжнародних конвенціях, договорах та міжвідомчих угодах.

Метою дослідження є аналіз правової природи аліментних правовідносин з іноземним елементом у контексті цивільного судочинства України, а також визначення ролі та правового механізму участі правоохоронних органів у встановленні місця перебування боржника, з урахуванням міжнародно-правових інструментів та процедур транснаціонального співробітництва у сфері виконання рішень щодо аліментних зобов'язань.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження загальних аспектів аліментних правовідносин з іноземним елементом здійснювали такі автори, як А.С. Довгерт, І.П. Ільченко,

Х.П. Кореновська, Л.В. Красицька, О.В. Розгон, Л.В. Сапейко, Є.Д. Ханович, М.М. Черепанов. І.М. Чістякова, О.А. Шершньова та інші. Разом з тим недостатньо висвітленою є проблема участі правоохоронних органів у встановленні місця перебування боржника в таких правовідносинах. Це зумовлює потребу подальшого дослідження нормативних механізмів та практичної взаємодії органів юстиції, виконавчої служби та правоохоронних структур.

Виклад основного матеріалу. Під іноземним елементом у аліментних правовідносинах розуміється наявність хоча б одного з таких факторів: іноземне громадянство однієї зі сторін правовідносин, їх місце постійного проживання за межами України, наявність іноземного судового або адміністративного рішення щодо аліментів, чи наявність правовідносин, які підлягають регулюванню відповідно до законодавства іншої держави. Така категорія справ є предметом дослідження міжнародного приватного права, а їх процесуальна реалізація – об'єктом міжнародного цивільного судочинства.

Аліментні правовідносини з іноземним елементом виникають, наприклад, у випадках, коли один із батьків дитини є громадянином іншої держави, проживає за кордоном, або коли шлюб було укладено (або розірвано) за межами України. У таких ситуаціях можуть постати питання юрисдикції, вибору застосовуваного права, визнання та виконання іноземного рішення на території України чи українського – за кордоном. Окрім того, на практиці часто виникають складнощі з комунікацією між компетентними органами різних країн, що ускладнює ефективне та своєчасне вирішення аліментних спорів.

У контексті таких правовідносин ключову роль відіграє належне нормативне забезпечення міжнародного співробітництва. Порядок стягнення аліментів за кордону регулюється двосторонніми, багатосторонніми договорами та Конвенціями. Зокрема, важливими є положення Гаазької конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших форм утримання сім'ї (далі – Конвенція 2007 року) [1], Конвенції про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання 1973 року (далі – Конвенція 1973 року) [2]; Конвенції про стягнення аліментів за кордоном 1956 року (далі – Конвенція 1956 року) [3], а також двосторонні договори України про правову допомогу.

Порядок виконання Конвенції 2007 року визначається Інструкцією про виконання в Україні Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання, яка затверджена наказом Міністерства юстиції України від 15.09.2017 № 2904/5 (далі – Інструкція) [4].

У разі, якщо визнати і виконати в Договірній державі рішення про стягнення аліментів (утримання), винесене до набрання чинності Конвенцією 2007 року, на підставі її положень неможливо, то воно визнається і виконується на підставі положень Конвенції 1973 року або Конвенції 1956 року [5].

Справи про стягнення аліментів з іноземним елементом підпадають під категорію справ, що мають транскордонний характер і вимагають застосування не лише норм національного законодавства, а й міжнародних договорів та колізійних норм. Від ефективності застосування та імплементації їх в національне законодавство залежить реальне забезпечення інтересів дитини у міжнародному вимірі.

Відповідно до чинного процесуального законодавства України, такі справи розглядаються судами загальної юрисдикції – за загальним правилом, за місцем проживання позивача, що створює додаткові процесуальні гарантії для утримувача (здебільшого – дитини або її законного представника). Також допускається розгляд справи за місцем перебування відповідача, якщо це доцільно з огляду на конкретні обставини.

Важливою особливістю є те, що українське законодавство не пов'язує можливість відкриття провадження у справі з точним встановленням місця перебування боржника. Це дає змогу ініціювати судовий процес навіть у випадках, коли відповідач перебуває за межами України або місце його перебування є невідомим. Проте на практиці реалізація цього процесуального права ускладнюється низкою факторів: складнощами в належному повідомленні відповідача про розгляд справи, обмеженими можливостями судів отримати докази з-за кордону, а також специфікою виконання рішень українських судів на території іноземних держав.

Розгляд таких справ часто передбачає звернення до центрального органу, визначеного відповідно до міжнародних договорів України, для забезпечення міжнародного повідомлення сторін, збирання доказів або передачі судових документів. При цьому суди повинні враховувати колізійні норми щодо визначення застосовуваного права, особливо якщо правовідносини стосуються сто-

рін, що мають подвійне громадянство або проживають у юрисдикціях з відмінним підходом до аліментних зобов'язань.

Таким чином, міжнародний елемент у таких справах суттєво ускладнює як провадження у справі, так і подальше виконання судового рішення, що вимагає від суду активної координації з іншими органами державної влади, зокрема Міністерством юстиції, органами опіки і піклування та, за необхідності, правоохоронними структурами.

Правоохоронні органи, зокрема Національна поліція України, Міністерство внутрішніх справ відіграють ключову роль у процесі встановлення місця перебування боржника в аліментних правовідносинах, що мають іноземний елемент. Це особливо актуально в тих випадках, коли боржник навмисно ухиляється від виконання аліментних зобов'язань, змінює місце проживання або виїжджає за кордон із метою уникнення відповідальності.

За ухвалою суду, зверненнями органів державної виконавчої служби (приватного виконавця) правоохоронні органи можуть здійснювати внутрішньодержавний або міжнародний розшук фізичної особи. У випадках, коли є підстави вважати, що боржник перебуває за межами України, можуть бути задіяні механізми міжнародної співпраці. Такі дії включають подання запитів до компетентних органів інших держав, участь у транснаціональних інформаційних обмінах, направлення дипломатичних запитів або запитів про правову допомогу через Міністерство юстиції України.

Важливим інструментом для полегшення доступу до правосуддя як для громадян, так і для правників у справах з транскордонним елементом є Європейський портал електронного правосуддя (European e-Justice Portal), який у контексті аліментних правовідносин здійснює інформаційно-методичну функцію, зокрема:

- надає інформацію про національні процедури стягнення аліментів у країнах ЄС;
- містить уніфіковані форми та рекомендації для ініціювання процедур відповідно до Гаазької конвенції 2007 року та Регламенту ЄС № 4/2009;
- забезпечує доступ до контактів центральних органів держав-членів, уповноважених на міжнародну співпрацю у справах утримання;
- підтримує спеціалізований розділ «Children of Ukraine», спрямований на захист прав українських дітей у межах ЄС, зокрема щодо аліментних зобов'язань [6].

Разом з тим, портал не здійснює пошук боржників напряму, не є базою даних фізичних осіб і не має повноважень правоохоронного характеру. Розшук осіб залишається компетенцією національних органів (поліції, виконавчої служби), які залучаються через центральні органи відповідної юрисдикції.

Додатково, в межах двосторонніх договорів про правову допомогу, які уклала Україна з окремими державами, передбачено можливість звернення до правоохоронних органів іншої держави з метою встановлення місця перебування боржника та отримання інформації, що може бути використана як доказ у судовому процесі або виконавчому провадженні. Такі договори дозволяють не лише ідентифікувати особу, але й забезпечити її належне процесуальне залучення до справи.

Таким чином, ефективне виконання судових рішень у справах про стягнення аліментів значною мірою залежить від налагодженої міжвідомчої взаємодії на національному рівні та від злагодженого міжнародного співробітництва за участю правоохоронних структур. Участь правоохоронного органу у цьому процесі є не лише допоміжною, а часто – визначальною умовою реалізації права дитини на належне матеріальне забезпечення.

Незважаючи на наявність законодавчих та міжнародно-правових механізмів, що регулюють стягнення аліментів з іноземним елементом, на практиці виникає низка проблем, які суттєво ускладнюють ефективну реалізацію рішень судів.

Для того, щоб рішення було визнано і виконано за кордоном, відповідач (боржник по аліментах) повинен бути належним чином поінформований про розгляд справи, особливо якщо він проживає за кордоном. З цієї метою український суд надсилає судові доручення до компетентних органів іноземної держави, де проживає відповідач, з метою вручення судових документів та/або проведення певних процесуальних дій. На час виконання цього доручення судові провадження зупиняються. Після винесення рішення воно має бути надіслане відповідачу. Тільки після цього стягувач аліментів може подати заяву до компетентних органів про визнання та виконання рішення за кордоном. Це буде зроблено відповідно до договорів про правову допомогу. Здебільшого такі заяви надсилаються міжрегіональними управліннями до Міністерства юстиції, яке потім надсилає їх до компетентних іноземних органів. Після цього суд надсилає документи за кордон [7, с. 103].

Суттєвою проблемою також є складність встановлення місцезнаходження боржника за кордоном. Коли боржник по аліментах виїжджає за межі України та переїжджає до іншої країни, часто стає складно, а то й неможливо, визначити його місце проживання чи місце ведення підприємницької діяльності. Особливо проблематичною ця ситуація є тоді, коли відсутня ефективна співпраця між органами влади двох держав або коли боржник свідомо робить все, щоб уникнути своїх зобов'язань, часто змінюючи місце проживання або не декларуючи свої доходи. Навіть за наявності двосторонніх угод або міжнародних конвенцій розшук боржника може бути тривалим і складним процесом. Не знаючи точної адреси або інформації про його матеріальне становище, практично неможливо вжити правових заходів для стягнення аліментів на утримання. Як наслідок, стягувач опиняється в глухому куті, не маючи можливості відстояти свої права, навіть незважаючи на рішення суду на його користь [8, с. 167].

Вищезазначене свідчить про те, що, у значній кількості випадків розшук особи через центральні органи міжнародної правової допомоги триває місяцями, а іноді – роками, що ставить під сумнів реальне забезпечення прав дитини на належне утримання.

Ще однією системною проблемою є відсутність чіткої правової визначеності та уніфікованого підходу у взаємодії між компетентними органами влади різних країн. Попри наявність міжнародних договорів, процеси співпраці часто носять формальний характер, ускладнені мовними бар'єрами, розбіжностями у правових системах та різними процедурами визнання й виконання іноземних судових рішень. Крім того, далеко не всі країни є учасницями міжнародних конвенцій, які регулюють питання аліментів, що ще більше ускладнює транснаціональні механізми стягнення.

Обмеженість повноважень українських виконавчих органів у межах іноземної юрисдикції є ще одним чинником, що суттєво впливає на ефективність виконання судових рішень. В Україні виконавче провадження може бути ініційоване та здійснене державним або приватним виконавцем, проте його повноваження не поширюються на територію інших держав. Це означає, що фактичне виконання рішення залежить від доброї волі та правової інфраструктури іноземної сторони.

У судовій практиці досить часто трапляються ситуації, коли місце перебування боржника не вдається встановити навіть після тривалого часу, що призводить до зупинення виконавчого провадження або його фактичної безрезультатності. У ряді випадків, коли встановлено, що боржник свідомо ухиляється від сплати аліментів, органи досудового розслідування можуть ініціювати кримінальне провадження за ст. 164 Кримінального кодексу України [9] – «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей». Однак навіть така міра не завжди є ефективною, якщо боржник тривалий час перебуває за межами юрисдикції України.

Звернення до Єдиного державного реєстру судових рішень засвідчує, що велика кількість справ про стягнення аліментів за кордоном завершуються без реального виконання або потребують тривалого часу на звернення до іноземних органів, повторне надсилання запитів, залучення дипломатичних представництв тощо. Ці приклади свідчать про необхідність комплексного вдосконалення механізмів міжнародної правової допомоги у сфері виконання аліментних зобов'язань.

Висновки. Ефективне стягнення аліментів у справах з іноземним елементом вимагає активної та скоординованої участі правоохоронних органів, вдосконалення міжнародного співробітництва, спрощення процедур отримання правової допомоги. Одним із ключових аспектів є підвищення оперативності обміну інформацією між компетентними органами, а також удосконалення нормативно-правової бази, яка регулює виконання іноземних судових рішень в Україні. Не менш важливо забезпечити своєчасне оновлення національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів, а також активну імплементацію положень міжнародних конвенцій у внутрішній правопорядок.

Важливо також впровадити ефективні механізми моніторингу виконання таких справ та аналізу статистичних даних щодо результативності заходів міжнародного співробітництва у цій сфері. Це сприятиме підвищенню ефективності процедур правової допомоги та забезпеченню дотримання прав дитини на належне утримання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання від 23 листопада 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_112#Text (дата звернення: 15.06.2025).

2. Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання: конвенція, міжнародний документ від 02 жовтня 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_001#Text (дата звернення: 16.06.2025).
3. Конвенція ООН про стягнення аліментів за кордоном: конвенція, міжнародний документ від 20 червня 1956 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_425#Text (дата звернення: 15.06.2025).
4. Інструкція про виконання в Україні Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання: Наказ Міністерства юстиції України від 15.09.2017 № 2904/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1150-17#Text> (дата звернення: 16.06.2025).
5. Визнання та виконання за кордоном рішень судів України про стягнення аліментних платежів. URL: <https://court.gov.ua/press/news/1842281/> (дата звернення: 07.07.2025).
6. Європейський портал електронного правосуддя URL: https://e-justice.europa.eu/home_de (дата звернення: 19.06.2025).
7. Черепанов М.М. Аліменти із-за кордону: реальність чи фантастика? *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Ужгород, 2021. С. 101–105.
8. Ільченко І.П. Проблеми виконання судових рішень про стягнення аліментів на утримання одного із подружжя за кордоном: юридичні та практичні перешкоди.
9. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131.

УДК: 349.2:378

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.68>

ПЕРЕРОЗПОДІЛ НАВЧАЛЬНОГО НАВАНТАЖЕННЯ У ВНЗ ПРОТЯГОМ НАВЧАЛЬНОГО РОКУ ЯК ПРАВОВА ПРОБЛЕМА

Шинделяр Д.М.,

*асистент кафедри цивільного, господарського права
та приватно-правових дисциплін*

*Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0009-0007-8994-6925

Шинделяр Д.М. Перерозподіл навчального навантаження у ВНЗ протягом навчального року як правова проблема.

Стаття присвячена дослідженню правової проблеми перерозподілу навчального навантаження у закладах вищої освіти протягом навчального року. Автор звертає увагу на те, що навчальне навантаження є однією з ключових умов праці науково-педагогічних працівників, від якої залежить не лише організація освітнього процесу, а й якість підготовки майбутніх фахівців. У сучасних умовах трансформації вищої освіти, кадрового дефіциту та кризових викликів, зокрема пов'язаних з воєнним станом, питання перерозподілу навчального навантаження набуває особливої актуальності.

У роботі підкреслюється, що відсутність чітко прописаної процедури перерозподілу навантаження в нормативно-правових актах створює низку ризиків. Серед них правова невизначеність, можливість адміністративних зловживань, порушення трудових гарантій викладачів, а також соціально-психологічні наслідки у вигляді перевантаження та професійного вигорання. Розглянуто організаційні, правові та соціальні аспекти цієї проблеми, що в комплексі свідчать про її багатовимірний характер.

Увагу приділено судовій практиці, яка демонструє відсутність єдиного підходу у вирішенні спорів, пов'язаних зі зміною навчального навантаження. Виявлено, що суди часто намагаються балансувати між інтересами університетів, які потребують гнучкого управління освітнім процесом, та правами працівників, які повинні бути захищені від необґрунтованих рішень адміністрації. Водночас профспілкові організації, маючи правові інструменти впливу, лише частково реалізують свій потенціал у цій сфері.

Авторка робить висновок, що врегулювання даної проблеми можливе лише на основі комплексного підходу: поєднання трудових гарантій із реальними потребами автономії університетів, конкретизації процедур у локальних нормативних актах та розширення ролі колективних договорів. Наголошується на необхідності внесення змін до системи правового регулювання, спрямованих на забезпечення прозорості, справедливості та балансу інтересів усіх сторін освітнього процесу.

Практична значущість статті полягає у виробленні пропозицій, які можуть бути використані як для вдосконалення законодавчих норм, так і для розробки внутрішніх університетських положень, що безпосередньо регламентують процедуру перерозподілу навчального навантаження. Реалізація таких підходів сприятиме підвищенню правової визначеності, зміцненню соціального захисту викладачів та підвищенню ефективності організації освітнього процесу в умовах постійних змін і кризових викликів.

Ключові слова: трудові права, навчальне навантаження, заклад вищої освіти, правова проблема, автономія університету.

Shyndeliar D.M. Redistribution of teaching workload in Higher Education Institutions during the academic year as a legal issue.

The article is devoted to the study of the legal problem of redistributing teaching workload in higher education institutions during the academic year. The author emphasizes that teaching workload is one of the key conditions of employment for academic staff, as it directly affects not only the organization

of the educational process but also the quality of training for future specialists. In the current context of higher education transformation, staff shortages, and crisis challenges, particularly those associated with the state of martial law, the issue of workload redistribution has become increasingly relevant.

The study highlights that the absence of a clearly defined procedure for redistributing workload in regulatory acts creates a number of risks. Among them are legal uncertainty, the potential for administrative abuse, violations of labor rights guarantees for academic staff, as well as socio-psychological consequences such as overload and professional burnout. The article examines the organizational, legal, and social aspects of this issue, which collectively demonstrate its multidimensional character.

Particular attention is paid to judicial practice, which shows the absence of a unified approach to resolving disputes related to changes in workload. It is revealed that courts often attempt to balance the interests of universities, which require flexible management of the educational process, with the rights of employees, who must be protected from unreasonable administrative decisions. At the same time, trade unions, despite having legal instruments of influence, only partially realize their potential in this area.

The author concludes that solving this problem is possible only through a comprehensive approach: combining labor guarantees with the real needs of university autonomy, specifying procedures in local regulatory acts, and expanding the role of collective agreements. Emphasis is placed on the necessity of amending the system of legal regulation in order to ensure transparency, fairness, and a balance of interests among all participants in the educational process.

The practical significance of the article lies in the development of proposals that can be used both to improve legislative norms and to draft internal university regulations that directly govern the procedure of workload redistribution. The implementation of such approaches will contribute to enhancing legal certainty, strengthening the social protection of academic staff, and increasing the efficiency of organizing the educational process in conditions of constant change and crisis challenges.

Key words: labor rights, teaching workload, higher education institution, legal problem, university autonomy.

Аналіз тематичних публікацій. Проблематика навчального навантаження та організації праці науково-педагогічних працівників розглядалася у різних площинах від трудового права до психології педагогічної діяльності. У сфері трудового права та освітнього менеджменту ці питання досліджували Л. Юрчишена, Н. Шарата, А. Клімова, А. Немцева. Соціально-психологічний аспект надмірного навантаження та професійного вигорання викладачів аналізували Т. Гура та І. Асеева, тоді як проблему сумісництва й подвійної зайнятості розкривала К. Крічфалушій-Степанова. Таким чином, питання вивчалось у різних наукових площинах, проте без створення цілісного міждисциплінарного бачення.

Разом з тим варто відзначити, що переважна частина літератури, яка використовується у дослідженні теми навчального навантаження, має нормативно-правовий характер. Базу складають Кодекс законів про працю України, Закон України «Про вищу освіту», Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», а також низка підзаконних актів МОН та урядових постанов. Саме ці документи визначають рамкові підходи до регулювання праці викладачів та встановлюють граничні норми їхнього навчального навантаження.

Попри наявність такого нормативного підґрунтя, спеціальних наукових праць, присвячених саме правовій проблематиці перерозподілу навчального навантаження протягом навчального року, вкрай мало. Дослідження здебільшого або обмежуються аналізом загальних трудових гарантій, або зосереджуються на психологічних і соціальних наслідках перевантаження викладачів. Комплексний аналіз, який би поєднував правову оцінку з практичними аспектами освітньої діяльності, залишається недостатньо розробленим.

Сучасна наукова література лише частково охоплює питання перерозподілу навчального навантаження. Більшість джерел у цій сфері становлять нормативні акти, які формують базові правила, проте не вирішують усіх практичних проблем. Це зумовлює актуальність подальшого дослідження, спрямованого на вироблення механізмів гармонізації трудових гарантій викладачів та автономії закладів вищої освіти.

Мета статті полягає у всебічному дослідженні правової природи перерозподілу навчального навантаження у закладах вищої освіти протягом навчального року, виявленні ключових проблем, які виникають у цій сфері, та обґрунтуванні причин, чому це питання набуває характеру правової проблеми.

У центрі уваги перебуває з'ясування того, як перерозподіл навантаження впливає на трудові права науково-педагогічних працівників, які соціальні та організаційні наслідки він спричиняє, а також чому відсутність чіткої процедури породжує конфлікти між адміністрацією університетів та викладацьким складом.

Стаття має на меті проаналізувати наявні виклики, що виникають у зв'язку з перевантаженням викладачів, професійним вигоранням, подвійною зайнятістю та браком прозорих механізмів управління, а також визначити можливі шляхи вдосконалення правового регулювання та внутрішніх університетських практик.

Основним завданням є формування науково обґрунтованих підходів до врегулювання питання перерозподілу навчального навантаження, які б поєднували інтереси закладів вищої освіти з необхідністю дотримання трудових гарантій викладачів.

Наукова новизна статті полягає у визначенні перерозподілу навчального навантаження у закладах вищої освіти як окремої правової проблеми, що раніше розглядалася лише фрагментарно. У роботі узагальнено соціальні, психологічні та організаційні чинники, які посилюють правову невизначеність у цій сфері, та показано їхній вплив на дотримання трудових прав викладачів.

Новизна полягає також у запропонованому авторському підході до розмежування організаційних і правових аспектів проблеми: доведено, що саме відсутність чіткої процедури перерозподілу створює ризики зловживань і трудових конфліктів. У статті зроблено спробу сформулювати напрями вдосконалення регулювання, які б поєднували інтереси закладів вищої освіти з необхідністю гарантування правової визначеності для науково-педагогічних працівників.

Виклад основного матеріалу. Навчальне навантаження науково-педагогічних працівників визначається як одна з істотних умов їхньої праці. Відповідно Кодексу законів про працю України зміна істотних умов праці допускається лише за умови попередження працівника не пізніше ніж за два місяці [2]. Це положення поширюється і на випадки зміни обсягу чи структури навчального навантаження, оскільки вони закріплюються при укладенні трудового договору та затвердженні індивідуального плану викладача.

Проте практика доводить, що заклади вищої освіти вимушені вдаватися до перерозподілу навантаження протягом навчального року через різні обставини: звільнення працівників, введення нових навчальних дисциплін, зміни у структурі навчальних планів, тривалі відпустки чи хвороби викладачів. У багатьох випадках адміністрація ЗВО здійснює такий перерозподіл в оперативному порядку, що породжує правову колізію між потребами організації освітнього процесу та гарантіями трудових прав викладачів.

Особливої актуальності ця проблема набула в умовах воєнного стану. Як підкреслює А. Немцева, введення на території України особливого правового режиму воєнного стану стало своєрідним випробуванням для України на усіх інституційних рівнях. Водночас, відбувалась активізація процесів нормотворчості, зокрема і у напрямку правового регулювання праці науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти [4, с. 81].

У цей період застосовуються спеціальні норми Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», який передбачає право роботодавця змінювати істотні умови праці з повідомленням працівника до запровадження змін [6]. Це спрощує адміністративну процедуру, але одночасно створює додаткову правову невизначеність щодо обсягів і порядку перерозподілу навчального навантаження.

Правова природа перерозподілу навчального навантаження у ЗВО базується на поєднанні норм загального трудового законодавства та спеціальних актів у сфері вищої освіти. Проте відсутність деталізованої процедури у профільному законодавстві перетворює це явище на правову проблему, яка загострюється в умовах воєнного стану та інших кризових обставин.

Правова проблема перерозподілу навчального навантаження у закладах вищої освіти зумовлена не лише формальною відсутністю спеціальної процедури у законодавстві, але й низкою організаційних і соціальних факторів.

Чинні норми трудового законодавства не відповідають потребам гнучкого управління вищою освітою. Як свідчить практика, методи побудови організаційних структур у сфері управління ЗВО часто характеризувалися нормативною одноманітністю, що призводило до механічного перенесення типових рішень у нові умови. В науковій літературі існує думка, що останнім часом, застосовані у вищій освіті методи побудови організаційних структур відрізнялися нормативним характером, недостатньою різноманітністю, гіпертрофованим використанням типових рішень, що

призводило до механічного перенесення, застосованих у минулому, організаційних форм у нові умови [7, с. 404]. Унаслідок цього адміністрація університетів отримує широкі, але непрозорі можливості для одностороннього перегляду обсягів навчального навантаження.

Відсутність належних обмежень щодо допустимих обсягів перерозподілу призводить до надмірного перевантаження працівників. Це безпосередньо впливає на психологічний стан викладачів. Як слушно зазначають науковці, «професійне вигорання педагога виявляється на психофізіологічному, емоційному та поведінковому рівнях організації особистості. Наслідки професійної деформації проявляються індивідуально по-різному в кожного викладача, але загалом вони є типовими для працівників освіти» [1, с. 428]. Відсутність запобіжників на рівні нормативних актів перетворює перерозподіл на фактор ризику для дотримання права викладачів на безпечні та здорові умови праці.

Проблемним залишається питання сумісництва та подвійної зайнятості викладачів. Як влучно зазначає Крічфалушій-Степанова К. М. – в умовах низької заробітної плати певний відсоток науково-педагогічних працівників намагається одночасно з основною діяльністю виконувати трудові функції на додаткових роботах» [3, с. 40]. У таких умовах будь-яке додаткове навантаження у межах основного місця роботи може призводити до фактичного порушення норм тривалості робочого часу.

Існує колізія між автономією закладів вищої освіти та трудовими гарантіями викладачів. Закон України «Про вищу освіту» надає університетам право самостійно визначати організаційні форми освітнього процесу, однак не встановлює процедури погодження змін у навантаженні з працівниками [5]. У результаті баланс між інституційною автономією та захистом трудових прав залишається хитким.

Усе це свідчить, що відсутність спеціального правового механізму перерозподілу навчального навантаження створює множинні проблеми: від організаційних до соціально-психологічних. Тому питання потребує комплексного врегулювання на рівні трудового та освітнього законодавства з урахуванням міжнародних стандартів захисту трудових прав.

Питання перерозподілу навчального навантаження неодноразово ставало предметом судового розгляду у трудових спорах. Судова практика демонструє, що ключовим є дотримання процедурних вимог, передбачених щодо зміни істотних умов праці [2]. Якщо роботодавець змінює обсяг навчального навантаження без належного попередження, суди, як правило, визнають такі дії порушенням трудового законодавства.

У рішеннях судів простежується тенденція враховувати особливості освітньої сфери. При вирішенні спорів щодо законності перерозподілу навантаження суди досліджують не лише факт дотримання формальних процедур, але й підстави для зміни умов праці: кадровий дефіцит, реорганізацію освітнього процесу, скорочення фінансування. Це вказує на гнучкий підхід, що поєднує гарантії працівників і потреби університетів.

Важливу роль у захисті прав викладачів відіграють профспілкові організації. Вони мають право брати участь у погодженні колективних договорів, де можуть закріплюватися механізми розподілу й перерозподілу навчального навантаження. Відповідно до КЗпП, колективний договір може містити положення, що конкретизують права й обов'язки сторін у сфері організації праці [2]. Проте в більшості випадків ці можливості залишаються нереалізованими, адже університети обмежуються загальними формулюваннями без чіткої процедури погодження змін у навантаженні.

Судова практика також підтверджує, що в умовах дії спеціального законодавства застосовуються інші правила. Зокрема, відповідно до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», роботодавець має право змінювати істотні умови праці з повідомленням працівника до моменту запровадження змін [6]. Це підвищує ризик зловживань, але водночас забезпечує безперервність освітнього процесу.

Практика розгляду трудових спорів у сфері перерозподілу навантаження демонструє відсутність єдиного підходу. Судові органи визнають необхідність оперативності у сфері вищої освіти, але водночас акцентують на необхідності дотримання хоча б мінімальних процедурних гарантій працівників. Це свідчить про існування нормативної прогалини, яку варто врегулювати на законодавчому рівні.

Правова невизначеність у питанні перерозподілу навчального навантаження свідчить про необхідність системних змін у трудовому та освітньому законодавстві.

Доцільно деталізувати норми, що стосуються зміни істотних умов праці викладачів. КЗпП передбачає попередження працівників про зміну умов праці за два місяці [2], однак у контексті освітньої сфери цей строк не завжди корелює з оперативними потребами організації навчального процесу. Тому варто розробити спеціальну норму для закладів вищої освіти, яка б поєднувала трудові гарантії працівників із можливістю швидкого реагування адміністрації.

Слід внести зміни до Закону України «Про вищу освіту», зокрема у статті, що визначають автономію університетів, закріпивши процедуру погодження змін у навантаженні з працівниками [5]. Це дозволить уникнути правових колізій між автономією закладу та гарантіями трудових прав.

У період дії особливих правових режимів (воєнний стан, карантин) варто передбачити гнучкі механізми регулювання, що дозволяють швидко реагувати на зміни, але з одночасним запровадженням компенсаційних гарантій для працівників.

Шляхи вдосконалення правового регулювання у сфері перерозподілу навчального навантаження передбачають одночасне використання інструментів загального трудового права, спеціальних освітніх актів та локальних нормативних документів ЗВО. Такий підхід дозволить створити збалансовану систему, яка гарантуватиме як права викладачів, так і ефективність освітнього процесу.

Висновки. Питання перерозподілу навчального навантаження у закладах вищої освіти сьогодні має подвійний характер: воно є і організаційною, і правовою проблемою. З одного боку, КЗпП встановлює загальні вимоги щодо зміни істотних умов праці, але не враховує особливостей викладацької діяльності, яка тісно пов'язана з навчальними планами, графіками та непередбачуваними кадровими змінами. З іншого боку, ЗУ «Про вищу освіту» декларує автономію університетів, але залишає відкритим питання конкретних механізмів погодження таких змін із науково-педагогічними працівниками.

Ця правова «сірість» створює умови, коли адміністрація ЗВО може діяти на власний розсуд, що призводить до конфліктів, перевантаження та втрати довіри з боку викладачів. Особливо небезпечними такі прогалини стають у кризові періоди. Запровадження ЗУ «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» дозволило спростити процедури зміни істотних умов праці, проте водночас суттєво послабило гарантії працівників і загострило проблему правової невизначеності. Це безпосередньо впливає на мотивацію, психологічний стан і навіть професійне вигорання викладачів, що підтверджується сучасними дослідженнями.

Судова практика у цій сфері є неоднорідною: іноді суди стають на захист трудових прав, іноді визнають правомірними дії університетів, аргументуючи це суспільною важливістю забезпечення безперервності освітнього процесу. Така ситуація лише підтверджує наявність прогалини у законодавстві та потребу її врегулювання.

Подолати проблему можна лише завдяки комплексному підходу: слід закріпити у трудовому законодавстві спеціальні положення для освітньої сфери, які враховували б специфіку навчального процесу; у Законі «Про вищу освіту» потрібно чітко визначити обов'язок університетів погоджувати зміни у навантаженні з викладачами, встановивши гарантії від зловживань; варто активніше використовувати потенціал колективних договорів і внутрішніх положень університетів, роблячи процедури прозорими й зрозумілими для всіх учасників.

Тільки у такий спосіб можна досягти балансу між гнучкістю освітнього менеджменту та стабільністю трудових гарантій, що є ключовою умовою ефективності вищої освіти в сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гура Т.В., Асеева І.В. Особливості професійного вигорання викладача закладу вищої освіти. Зб. наук. праць за матеріалами Міжнар. конф., Київ, 2024. С. 426–430.
2. Кодекс законів про працю: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
3. Крічфалушій-Степанова К.М. Робота науково-педагогічних працівників за межами нормальної тривалості робочого часу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. Вип. 1. С. 37–44. doi:10.32844/2618-1258.2021.1.7.
4. Немцева А.О. Особливості правового регулювання праці науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти в умовах дії воєнного стану в Україні. *Київський часопис права*. 2022. № 3. С. 80–85.

5. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
6. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
7. Шарата Н. До питання організаційної структури управління інноваційно-педагогічною діяльністю у ВНЗ. *Збірник наукових праць УДПУ ім. П. Тичини*. 2015. Вип. 2. С. 402–414. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpu_2015_2_54).

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 90

Частина 5

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 01.09.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 28,26. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»